

Pászka Imre

EGYÜTTHATÁS
- REPREZENTÁCIÓK
III.

**A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN
(KIS JÉGKORSZAK - JÁRVÁNYOK 2.)**

Belvedere
2024

A szerző ebben a munkájában a Kárpát-medencében élő elődeink léthelyzeteit befolyásoló természeti, környezeti és antropogén tényezők mélyebb megismerését célzó, mintegy tíz évvel ezelőtt indult kutatási programját lezáró, utolsó fejezetéhez érkezett, amelyben a térséget sújtó – a „19.század pestisének” is nevezett – kolerajárványokat vizsgálja.

A könyv folytatása az előző, az Együtthatás reprezentációk (2019. I., 2020. I–II.) fogalmi keretbe vont monográfiáinak. A kötetben tárgyalt kolerajárványok (1831/32, 1836, 1848/49, 1866, 1872/73) esetében a professzor vizsgálati szempontjainak (a kolera azonosítása körüli orvosi dilemmák, rendészeti védekezési stratégiák, gyógymódok, terápiák, higiéné, viselkedésreakciók, stb.) előterében a lokalitások állnak.

A levéltári, könyvtári források feldolgozása mellett több ténybeli kiegészítést vezetett be, amelyek szemléleti terét tágabb keretekbe helyezik. Például: a Nyugat- és Dél-európai 19. századi kolera világjárványok (pandémiák) többnyire a brit távolsági tengeri kereskedelem közvetítésével mutatnak kapcsolatot, a szárazföldi útvonalakon pedig az orosz cárok hadainak, alattvalóinak közvetítő szerepe szinte mindig egyik Délkelet- és Közép-európai kolerajárvány esetében meghatározó. A szerző által folytatott feltáró kutatás eredményeként megismerhetjük továbbá az erdélyi Kárpát-kanyar térségének (Csík-, Háromszék és Barcaság) járvány kiterjedését és a Habsburg Birodalomban – úgy a kolera, mint a pestis esetében is – a székely határőrezredek szerepét a járványveszély elhárításában.

EGYÜTTHATÁS – REPREZENTÁCIÓK III.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
SZEGEDI TERÜLETI BIZOTTSÁGA
SZOCIOLÓGIA MUNKABIZOTTSÁGÁNAK
KÖTETEI

PÁSZKA IMRE

EGYÜTTHATÁS –
REPREZENTÁCIÓK
III.

A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN
(KIS JÉGKORSZAK – JÁRVÁNYOK 2.)

Szegedi Egyetem Kiadó

BELVEDERE
MÉRIDIONALE

2024, Szeged

A kötet megjelenését támogatták:
Belvedere Meridionale Alapítvány
PÁTRIA NYOMDA ZRT.

A névmutatót
Krisán Zsófia készítette.

A kiadásban közreműködött
Dr. Dombrádi Krisztián.

Tipográfia és tördelés:
s-Paw Bt.

Borítóterv:
Jancsák Máté

A borító elkészítéséhez felhasználtuk Ernest Clair-Guyot Kolera Franciaországban,
Az utazók fertőtlenítésére szolgáló korábbi kápolna című illusztrációját
(Párizs, Francia Nemzeti Könyvtár
<https://www.photo.rmn.fr/archive/12-598759-2C6NU0REBZI6.html>)
Clair-Guyot, Ernest (1856-1938) francia festő, illusztrátor, litográfus és fotós.

ISSN 2061-2621

ISBN 978-615-6060-80-8 [print]

ISBN 978-615-6060-81-5 [online PDF]

© Pászka Imre, szerző, 2024

© Belvedere Meridionale, kiadó, 2024

Kiadta a Belvedere Meridionale
www.belvedere.hu
Nyomdai munkálatok: Pátria Nyomda Zrt.
www.patria.hu

TARTALOM

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK.....	9
Fogalmak–jelentések	15
AZ ENDÉMIÁS GÓCOKTÓL A VILÁGJÁRVÁNYIG	19
A járványokat kiváltó – terjesztő tényezők.....	19
A világjárvány (pandémia) sújtotta térségek	23
A kolera és a közlekedési eszközök.....	33
A fertőzést közvetítő külső és belső tényezők a Kárpát–medencében.....	39
a.) Külső tényezők: „hadijárványok”, „civiljárványok”	40
b.) Belső tényezők: „vízfertőzések”, „vízjárványok”	45
KOLERAJÁRVÁNY MAGYARORSZÁGON 1831/32-BEN	53
A Magyar Királyi Helytartótanács 1831.évi járványhelyzet „áttekintései”.....	56
A járvány 1831. júniusi kitörésétől megszűnéséig: vármegyék, helyőrségek	66
A járvány 1831. júliusi kitörésétől megszűnéséig: vármegyék, kerületek.....	69
A járvány 1831. augusztusi kitörésétől megszűnéséig: vármegyék, kerületek.....	89
A járvány 1831. szeptemberi, novemberi kitörésétől megszűnéséig: vármegyék	102
A járvány 1831. júliusi kitörésétől megszűnéséig a városokban	104
A járvány 1831. augusztusi kitörésétől megszűnéséig a városokban	113
A járvány 1831. szeptemberi, novemberi kitörésétől megszűnéséig a városokban..	122
Népességvesztés becslések	127
Rendészet és egészségügy az 1831/32. járvány idején	131
Záróvonalak, veszteglőhelyek	134
Egészség megóvása, ajánlások, tanácsok, előírások.....	141
A kolera ragályos/nem ragályos dilemmák, gyógymódok.....	149
Viselkedésreakciók	164
KOLERAJÁRVÁNY ERDÉLYBEN 1831/32-BEN ÉS 1836-BAN.....	179
Vármegyék, vidékek, városok járványhelyzete 1831/32.-ben.....	179
A veszély elhárítására tett intézkedések Székelyföldön.....	190
A járvány megjelenése Székelyföldön 1831-ben.....	203
A járvány kiújulása 1836-ban Székelyföldön	208
Egészségóvás, szerek, gyógymódok Erdélyben	219
Az 1831/32. évi magyarországi és erdélyi kolerajárvány a sajtó hasábjain	233
A SZABADSÁGHARC ÉS A KOLERA 1848/49-BEN	265
A magyar kormány a járvány elhárítására tett intézkedései.....	266
Az al-dunai városokba kiküldött orvos csoport jelentései.....	268
Harctéri- és kolera áldozatok körüli becslések	277

A KOLERAJÁRVÁNY ERDÉLYBEN 1848-BAN	281
Járványvédelemi intézkedések.....	281
A járvány kitörése és terjedése Székelyföldön	284
AZ 1866. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY MAGYARORSZÁGON	293
A járványhelyzet havi alakulása a vármegyékben, kerületekben.....	294
A vármegyék járványhelyzete az kolera júliusi megjelenésétől	298
A vármegyék, kerület járványhelyzete a kolera augusztusi megjelenésétől	300
A vármegyék, kerület járványhelyzete a kolera szeptemberi megjelenésétől.....	305
A járványhelyzet havi alakulása a városokban	315
A kolera augusztusi kitöréstől a járvány végéig a városokban.....	317
A kolera szeptemberi kitörésétől a járvány végéig a városokban.....	319
A városok járványhelyzete 1866. október, november és 1867 január hónapban.....	321
AZ 1866. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY ERDÉLYBEN.....	325
Az erdélyi vidékek járványhelyzete.....	326
Királyföld járványhelyzete	327
Székelyföld járványhelyzete	328
A vármegyék járványhelyzete.....	330
Az 1866. évi magyarországi és erdélyi járvány a sajtó hasábjain.....	334
AZ 1872/73. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY MAGYARORSZÁGON.....	341
A belügyminiszter beszámolója az ország járványhelyzetéről	341
A járvány térbeli és időbeli megoszlása.....	346
A járvány kitörése a vármegyékben, kerületekben 1872/73. őszén/telén	351
A járvány kitörése a vármegyékben, kerületekben 1873. nyarán/őszén	368
A magyarországi városok járványhelyzete 1872/73-ban	379
A JÁRVÁNYHELYZET ERDÉLYBEN 1873-BAN.....	389
Az erdélyi vármegyék járványhelyzete.....	391
Járványhelyzet Székelyföldön	394
Királyföldön a szászszékek járványhelyzete	399
Az erdélyi vidékek járványhelyzete	403
Az erdélyi városok járványhelyzete	406
Az 1872/73. évi magyarországi és az erdélyi kolerajárvány a sajtó hasábjain	415
a.) A járvány első hulláma a sajtó hasábjain	415
b.) A járvány második hulláma a sajtó hasábjain	434
Járványvédelem és nemzetközi összefogás 1873 után	453
MELLÉKLETEK.....	469
ADATBÁZISOK ÉS FORRÁSOK.....	489

ADATTÁRAK	489
LEVÉLTÁRAK, KÖNYVTÁRAK	489
ORVOSI ADATTÁRAK, FORRÁSOK	489
NÉPESSÉG ADATTÁRAK.....	490
MONOGRÁFIÁK, SZAKCIKKEK ÉS EGYÉB KÖZLEMÉNYEK.....	491
NÉVMUTATÓ.....	501

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A Kis jégkorszak időkeretei (14–19. század) között a Kárpát-medencében vizsgált léhelyzeteket befolyásoló természeti-, környezeti- és antropogén tényezők kutatási programunkat lezáró, utolsó fejezetéhez érkeztünk, amely a térséget sújtó „19. század pestisének” is nevezett kolerajárványokat tekinti át. A kötet folytatása tehát az előző, a lokális terekben a létfenntartást és a pestisjárványokat ismertető *Együtthatás reprezentációk* (2019. I., 2020. I–II.). fogalmi keretbe vont próbálkozásunknak. A monográfiák első két kötetéhez írt rövid *Előszóban* (2019. I., 2020. I.) éppen csak megemlítettük, hogy a három formailag különböző, tartalmilag egymást fedő ismerethalmaz összegzésére az utolsó, most megjelent kötetben kerülhet sor. Az aktuális kötet összeállítása, írása, valamint az előző kötetek folyamatos áttekintése során egyre inkább kialakult az a belátás, hogy egy körültekintőbb összegzés – kiadói terjedelmi és időkorlátok szorításától mentes – megfontoltabb, alaposabb munkát igényel, mely lehetővé teheti az ilyen és hasonló adathalmaz ismertetése során óhatatlanul előforduló hibák javítását, s az időközben felmerült kérdések ismételt áttekintését. Ebben közrejátszottak a kolerajárványok (levéltári és könyvtári) forrásai, melyek a pestis források narratív formájával szemben, főleg statisztikai jellegűek, így nem tekinthetünk el a formai adottságokból származó kódolt tartalmak tömörítő, általánosításaitól. Ahhoz, hogy az előbbi, az éghajlat-létfenntartás, járványok pestis vizsgálata során követett – lokális élethelyzeteket előtérbe helyező – törekvésünket folyathassuk egy sor kiegészítéssel élünk, amelyek célja a korabeli központi hivatalok összegző, összevonó eljárásai mögött valamelyest láthatóvá tehesük a lokális terekben a kolerajárványok kiváltotta valószínűsíthető helyzetek alakulását.

A birodalmi érvényességgel a pestisjárványok elleni védekezés egészségügyi Főszabályzatában (*Generale Normativum in Re Sanitata* 1770) Bécs szakértők bevonásával (többek között az Erdélyben működő svájci Adam Chenot physikus, (orvosdoktor) áttekinthető adatgyűjtés szempontjait nagyjából rögzítették. Ez képezte az előzményét a 19. század első (1831/32) és azt követő kolerajárványok helyzet felméréseinek, az ún. „tudományos statisztikának”, amelynek formai és tartalmi szempontjait rovatos (rubrika) beosztású táblázatba szerkesztették (Lásd: Mellékletek). Tehát az új helyzetben Európa szerte az ismert, a pestis elleni kidolgozott, kéznél lévő eljárások képezték az ismeretlen, a kolera megfékezésére tett – bürokratikus – intézkedések sablonját. Így nem véletlen, hogy a bécsi egészségügyi szakértők birodalmi érvénnyel nemcsak a járványhelyzet felmérése igényelte adatgyűjtést, adat-szolgáltatást egységesítették, hanem megelőzés, védekezés, gyógyszerellátás, gyógyítás, temetkezés módozatait is, aminek nem szándékolt járulékos következményeit az első nagy kolerajárvány (1831/32.) tapasztalatai bizonyították. Az egységes rendszerben a kiigazítást a rendészeti-adminisztratív területen írták elő császár-királyi rendelettel (1832 októberében)

– tehát a járvány lecsengése után, – mivel rájöttek, hogy kolera nem azonos a pestissel, így megszüntették a járványvédelem – pestis idején – leghatásosabb megelőzési, védekezési eszközeinek tartott elzárások rendszerét (contumatio, rastellum, karatén, kordon-záróvonal). A fentebb említett egyéb területeken továbbra is érvényben maradtak az egységesen elő írt intézkedések, amely nem annyira a bécsi szakértői bürokrácia önigazoló buzgalmának tulajdonítható, inkább a korábban ismeretlen betegség elleni védekezésben és kezelésében az illetékes egészségügyi szakemberek, hatóságok körében kontinens szerte mutatkozó tanács-talansággal. Az orvostudorok kolera ragályos /nem ragályos vita ismertetése során nem tekinthettünk el annak háttérében álló geopolitikai megfontolásoktól sem, amelyek kihatással voltak a járvány terjedésében közrejátszó tényezők azonosításában.

A pandémia típusú járványok – mint a pestis esetében is utaltunk rá – a lokális kolerajárványok tágabb összefüggéseire is felhívják a figyelmet, többek között arra is például, hogy járványok idején az érintett emberek viselkedésreakciói általánosítható mintába vonhatók. Mindez statisztikai eljárásokkal alig láthatók, a kötetben a narratív források – kortárs beszámolók, hivatalos iratok, a korabeli sajtó hasábjain megjelent írások bevonásával – próbáltuk érzékeltetni, hogyan látták, illetve látatták a közvetlenül megélt vagy közvetett, egyéb információk alapján a kortársak környezetük fejleményeit. Ezért van az is, hogy a kötetben szinte egészében a kolerajárványokkal kortárs, illetve közel kortárs szerzők munkáira hivatkozunk, és megtartottuk a korszakban használt helyesírást, néhány napjaink olvasója számára nehezen értelmezhető fogalom esetében zárójelbe tettük jelentésüket.

Vizsgálódásunk alapforrásait közelebről a járványhelyzetek alakulásának végkifejletét felméréseit rögzítő hivatalos kimutatások képezték. Alapvető változások a kimutatások szerkesztésében nem történtek, noha a rovatok száma változott, aszerint, hogy a hatóságok az éppen aktuális járvány idején milyen fejleményekről akartak képet alkotni. A nagyjából – a városok kivételével – leginkább a falvak törvényhatóságainak adatszolgáltatását érintette a rovatok szempontjainak mozgatása, viszont az alapvető járványutatók rovatai (beteg/felépült/meghalt) mindvégig változtatás nélkül szerepelnek, úgy a Magyar Királyi Helytartótanács, (1831/32., 1866), mint kiegyezés után a belügyminisztérium (1872/73.), valamint Erdélyben a Főkormányzószék, a Gubernium (1831/32., 1836., 1848, 1866) hivatalosnak nyilvánított kimutatásaiban. Kivételt képez Magyarország esetében 1848/49. és az 1855. évi járványok, amikor az előbbi esetben a háborús helyzet, az utóbbiban pedig neoabszolutizmus közömbössége miatt nem történt kolerahelyzet felmérés, pontosabban értékelhető adatgyűjtés. Mindazon által bővebb teret szenteltünk a magyar kormány, Klauzál Gábor miniszter és az egészségügyi szakosztály orvosai járványvédelmi erőfeszítésének, és az országrészek uniójának kimondása után is az erdélyi járványvédelem működése körülményeinek.

A kötetben, tehát külön fejezetekben tárgyaljuk a magyarországi és erdélyi járványhelyzeteket, mivel Erdély esetében nem rendelkezünk – néhány eset kivételével – a magyarországihoz hasonló táblázatos adatkimutatásokkal, forrásaink többsége részadat. Ugyanakkor az 1872/73. évi járvány kivételével Erdélyben a korábbi kolerajárványok kiváltotta demográfiai veszteségek mutatószámai alacsonyak. Hogy mivel indokolhatók a járványok enyhe lefolyása Erdélyben néhány a körülményeket alakító természeti-környezeti tényező jelzésével próbáltuk indokolni.

A különbségek ellenére kolerahelyzetek felmérésének eljárása nagyjából azonos módon történt Magyarországon és Erdélyben a Bécs által megadott birodalmi érvényességgel bíró űrlapos-táblázatos minta szerint, – kiegyezés után is. A kötetben vizsgált kolerajárványok (1831/32, 1836, 1848/49, 1866, 1872/73.) esetében mindvégig a hivatalos kimutatásokban szereplő törvényhatóságok részadatait használtuk. Noha a kortársak és az utókor történései, történeti demográfusai körében az országos kimutatások rubrikáiban szereplő számok iránt fenntartásaikat fogalmazták meg, főleg a népességveszteség nagyságrendjét illetően. Az utóbbiak különböző számítási módszerekkel kimutatott eredményeit szóvá tesszük, hasonlóan a hivatalos kimutatások összesítéseit is, de nem használjuk, mivel érdeklődésünk előterében, a közép - és alsószintek, törvényhatóságok (vármegye, kerület, vidék, szék) és falvaik, illetve külön csoportba vont városok adatsorai álltak.

A hivatalos kimutatások nem mindegyikében tüntették fel a törvényhatóságok népesség-számát, egyáltalán nem szerepelnek a falvak összes száma, csak a fertőzött falvak összevont számát. A járvány kitörése tekintetében törvényhatóságoként egyetlen időpontot adtak meg, a megszűnését illetően hol összevonták a falvak számát, hol megjelölték az időpontot is, illetve a továbbra is fertőzöttnek tekintett falvak számát. Külön csoportot alkotó városok esetében feltüntetették a járvány kitörésének és végének időpontjait. A „még gyógyulók”, illetve orvosi kezelés, ápolás alatt lévők számát hol megadták hol nem, van ahol megadták, ott törvényhatóságoként összevonták a számukat. A törvényhatóságok járványhelyzetének – beteg/felépült/meghalt rovatok mutatói – nem tekinthetők valós időben valós értékeknek, inkább becslések, mindazonáltal adatsoraikat a kimutatásokban következetesen feltüntették, ritkán ejtettek hibát, az is a rovatok számainak felcseréléséből adódott. A hivatalos kimutatásokban az összes járványmutatók nyersszámokkal voltak megadva, ami törvényhatóságok betegarányos vizsgálatát tették lehetővé. Több esetben viszont a törvényhatóságok lakosság-arányos beteg/felépült/meghalt áttekintés lehetősége hiányzik, így tájékozási támpontként Fényes Elek statisztikai munkáit, illetve az 1872/73. évi járvány esetében Erdélyben az országos népszámlálás (1869/70.) adatait használtuk, hasonlóan a törvényhatóságok stabil településszáma tekintetében is. Az egyes járványok ismertetése során a kiegészítésekkel kapcsolatos kérdések indoklásának teret szántunk. Itt csupán annyit érdemes szóvá tennünk, hogy a törvényhatóságok járványhelyzetének tényleges mutatói a fertőzött falvak, ha települéсарányosan is kíváncsiak vagyunk az adott törvényhatóságban az epemirigy kór térbeli kiterjedésére, ismernünk kell a fertőzésmentes falvak számát is, a városok esetében fertőzésmentes lakosság számát. A lakosság-arányos beteg/felépült/meghalt reláció áttekintése azért véltük fontosnak, mert több esetben a törvényhatóságok és falvaik betegarányos mutatói irreálisan magasak, illetve alacsonyok, amelyek torzították a tényleges vagy valószínűsíthető járványhelyzetet.

Mivel a törvényhatóságok falvai nem nevesítettek – mint a városokat – így átlagokkal számoltunk, ahhoz hogy mikro-szinteken is érzékeltetni tudjuk a járványhelyzet megközelítő, illetve valószínűsíthető alakulását. Ez indokolta a törvényhatóságok népesség és összes falvainak számának ismeretét, mert ez által nyílt lehetőség a falvak átlag lélekszáma és átlag beteg/felépült/meghalt falvankénti lehetséges megoszlásának érzékeltetése. Ugyanakkor mind közép (törvényhatóságok) mind mikro-szintek (falvak, városok) esetében kiemeltük a

beteg/felépült relációt, ugyanis annak alakulása befolyásolta a beteg/meghalt, vagyis a halandóság nagyságrendjét. A járvány kitörésének és megszűnésének időpontjainak feltüntetése a kimutatásokban nem következtetés, noha fontos mutatója a járványhelyzet alakulásának, ugyanis a törvényhatóságok területén mind kettő szétszórt, időben elhúzódó. A jelenség megközelítő pontosításában segítségünkre volt Rigler Gusztáv – a kolozsvári, majd a trianoni döntés után a szegedi egyetem orvos professzorának – összeállítása a 1831/32. évi, valamint Grósz Lipót a belügyminisztérium munkatársának az 1872/73. évi járvány esetében. Ugyanakkor kimutatást állítottak össze a szóban forgó két járvány idején a törvényhatóságok s a falvak legtöbb/legkevesebb halálozási rangsoráról, amelyekre illusztratív példaként hivatkozunk. Rigler professzor a falvak legtöbb/legkevesebb séma szerinti rangsorolása annyiban hasznos, hogy párhuzamba tudtuk állítani a törvényhatóságok nevesített települései sorában néhány azonosított falu és az átlagolt falvak halandóság mutatóit, amelyek esetenként fedésben voltak, illetve mutatóik közelítettek egymáshoz.

A kolerajárványok ismertetése tulajdonképpen kísérletező jellegűek, kíváncsiak voltunk arra, hogy a korábbi, a pestisjárványok narratív forrásai által lehetővé tett lokalitás szempontú, személyek által megélt, látatott történések, jórészt számokba kódolt helyzetek esetében hogyan közelíthetők meg. Próba szerencse alapon, tehát vizsgálódásunk súlypontjai is áthelyeződtek lokalitások részadataira, amelyek forrásadatolása az említett kiegészítéseket igényelte, hogy mindez mennyiben volt indokolt az olvasó ítélteti meg.

Mindazonáltal a lokalitásokban az egyes járványok idején a fertőzés térbeli kiterjedése úgy tűnik szűkebb volt, néhány kivételével több volt a vármegyék, kerületek, vidékek, székek területén a fertőzött mentes falvak száma, a városok esetében a fertőzésmentes lakosság száma, mint a fertőzöttekké. Ami azt is jelenti, hogy városokban és a falvakban sem lett minden fertőzött/beteg a kolera áldozata. Mindez azonban nem álcázhatja azt az, igaz, becslésesen alapuló kalkulusokat, amely szerint a Kárpát-medencében – Erdély kivételével – Magyarországon jártak súlyosabb demográfiai következményekkel a 19. század 30-as és 70-es évek között behurcolt kolerajárványok közép-európai és európai összehasonlításban. Ennek több a lehetséges magyarázata, legalábbis a kortársak tapasztalatai és a járványtörténeti adatok alapján. A valószínűbbek közül, az egyik az, ahogy terjedt nyugat irányba az epemirigy kór, intenzitásérősége enyhült, térbeli koncentrációja szűkült. mivel a lakosság életmódja hagyományosan rendtartó volt. Másik, az oroszországi, az osztrák Galícia tartományi, a magyarországi tapasztalatok tanulságainak hasznosítása – Brit szigetek kivételével – a kontinens nyugati országaiban a védekezés, a betegellátás megszervezése és a gyógymódok kialakítása tekintetében több idő állt rendelkezésre. Az európai orvosok, hatóságok kölcsönös egymásra figyelésében jól tetten érhető a korabeli magyar orvosi szakfolyóiratok (Orvosi Társ, Orvosi Hetilap), közleményeiben.

A hatalom a járványvédelem vezérlésében néhány a partikularitásokra – Erdélyben a székek határhozredekre – szabott utasításai mellett, egységesített szempontok követését írta elő a birodalom országai és tartományai számára. A bécsi utasítások, rendeletek alkalmazhatóságát, illetve végrehajtását a birodalom országaiban, tartományaiban a járvány idején is nagyban befolyásolták az etnikailag – felekezetiileg, kulturálisan megoszló lakosság bevett, hagyományos életvitel, életmódja. Nem véletlen, hogy a hatóságok megelőző, védekező

utasításai előterében a hangsúly a követendő viselkedés minták előírásai álltak. Betartásuk vagy nem betartásuk mellett, illetve ellenére a járványveszélynek való kitettséget, illetve védekezést más tényezők is befolyásolták: a lakott terek földrajzi elhelyezkedése, a természeti (domborzati, vízrajzi, éghajlati) adottságok, a környezet állapota, karbantartás módja, a személyek - és áruk forgalmának sűrűsége, hazai és nemzetközi csomópontjai és egyéb a forrásokban nem említett körülmények összecsapása, együtthatása.

A fentebbi megjegyzések némileg érzékeltetik a kutatott tárgy-terület sajátosságai igényelte kiegészítéseket, viszont a kutatás menetét, megvalósulását intézmények munkatársainak segítő, figyelemfelkeltő észrevételei és javaslatai segítettek, amely nagyban megkönnyítette a munkánkat.

A kolerajárványok a pestisjárványok kutatásával egy időben történtek, *Dr. Nagy Botond* a Kovászna Megyei Levéltár (Sepsiszentgyörgy) kutató munkatársa tette szóvá, hogy a pestis iratokon kívül, ha érdekel, egy sor, a kolerajárványokkal kapcsolatos részadattal rendelkeznek Háromszék társszékeiből. Úgy döntöttem, ha már ott vagyok, kigyűjtöm (lefényképezem) a raktáron tárolt kolera iratanyagot. Ismételten hálás köszönetemet fejezem ki *Dr. Nagy Botond*nak, amiért ráirányította figyelmemet egy olyan témára, amely eredetileg nem szerepelt programomban.

A kolerajárványok kutatását ezt követően folyamatosan bővítettem: az Erdélyre vonatkozó levéltári források hozzáféréseiben segítségemre volt a szegedi Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár igazgatója dr. *Biernacki Karol* és közvetlenül *Csapó Fanni* levéltáros, aki kikérte a MNL Gyűjtemények osztályától erdélyi Gubernium törvényhatóságoktól begyűjtött 1831/32. kolerajárvány adatait, amelyet *Sávolyiné Nagy Erzsébet*, MNL Mikrofilmtár levéltáros asszisztense digitalizált és küldött meg. Mindkettőjüknek hálás köszönettel tartozom, hogy rövid idő alatt hozzáférhetővé tettek az iratanyagot.

Hasonlóan hathatós segítséget nyújtott *Villám Judit* a Magyar Országgyűlés Könyvtárának munkatársa azzal, hogy megküldte, a Belügyminiszter jelentését az 1873. évi járvány tárgyában.

Magyarország népesség kimutatásainak alakulását (Fényes Elek munkái, 1857, és 1869. évi népszámlálás) egyetemünk Régi Könyvek Tára gyűjteménye tette lehetővé. Többször szorultam dr. *Óri Péter* történeti demográfus – KSH, Népeségtudományi Kutatóintézet – és *prof. Veres Valér* (Kolozsvár, Babes - Bolyai Tudományegyetem, Szociológia és antropológia Intézet vezetője) hasznos tanácsaira. Hálás köszönet érte, remélem sikerült tisztázó észrevételeiket követnem. Tanítványom és kollégám dr. *Balogh Péter* adjunktus nézte át a sokféle háttér kalkulusaim nyomán készült táblázatokat és segítette kiválogatásukat, hasonlóan tanítványom, *Dávid Benjámín* doktorandusz vállalata szöveg olvasását.

A monográfia háttérét biztosító kutatást – akárcsak a korábban megjelentekét – egyetemünk, a Szegedi Tudományegyetem és a Campus Hungary támogatta. A kiadó vállalta a kutatást lezáró kötet kiadását is, így a korábbi köszönetnyilvánításokkal együtt a mostani kötet teszi teljesebbé a közös munkánk végleges formába öntése iránt érzett hálámat.

Szeged – Algyő, 2024. február

Fogalmak–jelentések

A Török Birodalom északkelet-afrikai, kis-ázsiai, balkáni és a Dunától északra eső tartományaiban, valamint az Orosz Birodalom délnyugati kormányzóságaiban – mint láttuk az előző pestisjárványokról szóló munkánkban – a pestis a 19. század első négy évtizedében is gyakori volt.¹ Az endémiás gócból (Etiópia, Egyiptom) a tengeri távolsági kereskedelem áru átrakó csomópontjai (Alexandria, Isztambul, Szalonik) közvetítésével továbbították és hurcolták szét a tengeri- és szárazföldi távolsági kereskedelem útvonalakon. Így több esetben (1824, 1828, 1836) a pestis regionális (Kis-Ázsia, Balkán) léptékű pandémia jellegű volt, amely Havasalföld és Moldova közvetítésével veszélyeztette Erdélyt. Sőt, néhány esetben, – ha szétszórtan is – együtt jelentkezett (1828, 1831, 1841) a kolera megbetegedésekkel, ami a kortárs medicina számára a betegségek azonosítása (identifikációja) tekintetében csak tovább fokozta a zavart, a bizonytalanságot. A kérdés, amely mentén a kortárs orvosi szakvélemények megoszlottak, hogy kontinens szerte a korábbi időkből ismeretlen kolera, ragályos vagy nem ragályos betegség. Ha pestishez hasonlóan érintkezéssel terjed a kolera, akkor a pestises időkben bejáratott védekezési szabályokat kell alkalmazni a járvány megfékezésében. Ha, viszont nem ragályos, akkor mivel magyarázhatók, minnek tulajdoníthatók a kolera gyors terjedése, illetve hogyan fékezhető meg a kór kiváltotta tömeges megbetegedések, halálozások. Az alábbiakban még lesz alkalmunk visszatérni ezekre az orvosok, hatóságok bizonytalanságát jelző vitákra, amelyek befolyásolták a járványvédelmi intézkedéseket. A továbbiakban, röviden napjaink kolera helyzetéről kell néhány szót ejtenünk hogy érzékeltetni tudjuk az alábbiakban bemutatott kolera megismerésében, orvoslásában az idők során a felhalmozódott tapasztalati tudást és a műszerezettség tökéletesedésével a kísérleti, laboratóriumi vizsgálatok eredményezte áttöréseket.

A modern epidemiológia a kolerát, a pestist, a himlőt stb. a klasszikus járványok között tartja számon. Akárcsak a pestis a kolera is emberről emberre terjedő (*anthroposis*) betegség, viszont – a pestissel ellentétben – a kolera a gyomor-bélrendszerén keresztül támadó (*enteralis*) fertőzőbetegség. A kolerát a *Vibrio cholerae* baktérium okozza, amely szájon keresztül ivóvízzel, táplálkozással (nyers gyümölcs, nyers folyami-, tengeri halfélék, szennyezett víz), ritkábban tárgyak által jutnak a gyomorba, ahol szennyezik az ürüléket, ez pedig táplálja a mikrobákat, amelynek mérge megnyitja a bél nyálkahártyáit, és ez által hasmenés vált ki, amelyet „*rizs vízszéknek*” neveznek. A kifejlődött kolera klinikai képe gyors és igen súlyos lefolyást mutat. Tünetei a csillapíthatatlan hasmenés, tipikus rizs-lé szerű széketürítés, nagyfokú hányás, a test lehülése, nagyfokú vízvesztés, a vér beszáradása, görcsök, delirium”. A betegség megelőzése aktív immunizálás útján lehetséges, a betegségből való felgyógyulás pedig hosszú időre szóló immunitást nyújt.²

¹ Pászka, Imre. 2020. II. Kötet. 317–328.

² Petrilla Aladár dr. 1961. 481, 110., Rogers, Fred B. 1963. 104., Cockburn, Aidant. 1963. 255., Haeser, Heinrich. 1882. 995., Török Zsolt Győző, Élet és Tudomány. 2021. október. 21., B. Lukács Ágnes, 1966. Orvostörténeti Közlemények. 40 (1966). 75–77.

A járványtörténeti kutatások a kolerabetegség kialakulását a letelepedett életmóddal, a szarvasmarha-tenyésztéssel hozzák összefüggésbe, ugyanis a nomadizáló vadász, gyűjtögető életmód nem alakított ki olyan vizes helyeket, amelyben egy baktérium megszakítás nélküli láncot tudott volna létrehozni.³ Ahhoz, hogy az emberi ürülék fertőzésének zárt lánc kialakuljon hosszabb ideig azonos helyen lakó, sűrűbb népességet feltételez, amely nap mint nap fertőzi (mosás, tisztálkodás, szemét, ürülék) azt a vizet, amit ivóvízként is használnak.

A kolerajárványok rendre az indiai szubkontinens, Bengália endémiás gócaiból terjedtek el az interkontinentális tengeri-óceáni, szárazföldi közlekedési utakon és azok mentén hajók legénysége, kereskedők, zarándokok, utazók, katonák közvetítésével.

A kolerabetegség nem volt ismeretlen a 19. század előtti időkben sem, Indiában a szanszkrit feljegyzéseiben (Kr. e. 400 körül) „*bélhalálnak*” (Mordechín) nevezték. A kolerabetegség első tüneti leírását északnyugat-indiai Gudzsarát állam egyik templomában jegyezték fel: az ajkak elkékülése, az arc beesése, a végtagok és a test összehúzása, folyadékvesztés.⁴

Európában a kolera elnevezése az ó-görög *chole* (epe) illetve *cholera* (ereszcatorna) szavakból származik, amely a betegség tünete – „*epezavar*”, „*ereszcsgó*” – alapján az antik szerzők, egy betegséget jelöltek, melynek kórismérve a „*csurgóként ömlő hányás, és hasmenés*.” Például Hippokratész (Kr. e. 4. század) és később a római orvosok Celsus (Aldus Cornelius, Kr. u. I. század), Galenosz (Kr. u. 129–216) a *chole*-nak nevezték minden olyan kórképet, melynek jellegzetes tünete a hasmenés, hányás, végtagok hidegsége és görcse, azonban járványos előfordulásáról nem tesznek említést.⁵

Röviddel azután, hogy Vasco da Gama elérte (1498) a Malabar partját, a portugál Gaspar Correia, *Lendas da India* (1503) – Indiai legendák – című krónikájában a katonaság körében a nyugat-indiai, az Arab-tenger partján fekvő Kalikutban (Calicut) csoportos elhalálózást említ, melynek feljegyezte tüneteit: „*A görcs annyira fájdalmas volt, hogy úgy tűnt, hogy a legrosszabb mérgek működik, hányással, amelyet a (test) víz kiszáradása kíséri, valamint görcsök az ízületek ináiban és a talp talpában jelentkezett, a szemek elsötétültek, a kezek mint a lábak feketék és ívesek lettek*”. Correa továbbiakban megjegyzi, hogy a helyiek a betegséget *Moryxy* - nak nevezték, és a halálzási arány annyira magas volt, hogy alig lehetett eltemetni az áldozatokat.⁶

A kolera antik görög elnevezése a latin nyelvű forrásokban, orvosi értekezésekben – *cholera morbus*, *cholera contagiosa*, *cholera orientalis*, *cholera asiatica*, *cholera epidemica*, *cholera indiae*, *cholera nostras seu europaea*, *cholera sporadica* – láthatóan a betegség földrajzi származási helyére, ragályosságára, szezonális jellegére, halálos kimenetelére, valamint két változatára utalnak. Az európai kolerát (*cholera nostras*) és az ázsiai kolerát (*cholera asiatica*) korán felismerték. A különbség a kettő között, hogy az európai rendszerint a nyár folyamán, az ázsiai egész évben uralkodhat.

³ Kovács Lajos. 2011. 37–39.

⁴ Pollitzer, Robert, Cholera Studies. In: Bulletin of the World Health Organization, 10. 3. (1954). 421–461

⁵ Plósz Lajos. 1866. 7., Nowák, József. 1883. 91.

⁶ Correa, Gaspar, (1503). Angol nyelvű kiadását közölte: Henry E. J. Stanley. 1869. 11–14. (568).

A kolerajárvány megjelenése idején és azt követő ismétlődő kisebb-nagyobb járvány hullámok évtizedeiben Európa szerte, így nálunk is, a kór azonosítása, elnevezése, terjedésének megfékezése, illetve gyógyítása tekintetében a medicinában nagy volt a bizonytalanság, amelyben közrejátszottak az orvoslásban contagionista (ragályos) / antikontagionista (nem ragályos) elméletek hívei közötti viták.

A magyarországi első kolerajárvány éveiben (1831/32) például vitatárgyát képezte a kolera magyar elnevezése, ehhez kapcsolódva az epe szerepe, a betegség lefolyása stb. Az egyik szerző – akinek nevét nem tudtuk kideríteni – hozzászólásában abból indult ki, hogy „minden idegen szót nem lehet minden nyelvben visszaadni. S ilyen nálunk a cholera is. Vannak, kik sok helyt inkább élnek idegen elnevezéssel mint magyarral; noha a magyar név, melly netalán ajánltatott, jó, s az idegen olly nemű, hogy irásunkból felette kéri. Ellenben némelly műszó” magyar használatára nagy „kedvük van” s arra nem is gondolnak, hogy „ez az új szó”, a kolera fedí vagy sem a betegség tüneteit. A kolerát egyesek magyarul „hányatót vérhasnak” nevezik, holott sem a vérhas sem a hasmenés „nem hánythat”, ugyanakkor a „cholera hányás és hasmenés nem mindég van jelen. A többi elnevezések mind az epe szóval vannak öszvetéve: epekor, epekórság, epedög, epemirigy stb. Ezen nevezésekre azon hibás vélemény ada alkalmat, melly a görög nevet a chole-től (epe) származtatja.”⁷ A kelet-indiai „cholera” – szerző szerint – az epe semmi különös szerepet nem játszik, sőt egyik megkülönböztető jegye „éppen az epének többnyire észrevehető hiánya a bélbeli üritményekben”. Így a tüneti jegyek alapján éppen olyan megfelelő volna a „nyálkór, húgykór, veritékkór (...) mint az epekor. (...) így az imádott epének semmi tekintetben nincs elsőse többi (...) társai közt ezen nyavalyában”. Megemlíti, hogy a pesti orvosi kar ülésén szóvá tették, hogy (...) „hazánk egyik szerencsétlen vidékében, hol a nyavalya dül, a parasztnép azt bélgörcsnek nevezte el; nem egészen jól ugyan, valljuk meg; de véghetetlenül jobban mint az epedögös philologok; mert ki fogja tagadni, hogy a cholera hányás és hasmenés görcsös természetű, ha csak egy pár cholera beteget látott is”? Véggkövetkeztése: „cholera név fordíthatatlan, ha mégis magyar szóval akarjuk” helyettesíteni, „akkor kénytelenek leszünk a nyavalya ideáját (kinézetét, tünetét) a képzendő szó alapjává tenni”.⁸

A kolera leggyakoribb neve a kortárs orvosok és a laikusok körében is, az epemirigy, epekor, azonban a forrásokban helytel-közel találkozunk kéklő bélgörcs, gyilkoló döglétség, napkeleti ragadós epekórság, pestises kolera, napkeleti kolera, keleti hányás-keelés, ázsiai hányáskeelés, görtsmirigy, epemirigy, bélgörcs stb. elnevezésekkel is.⁹ A gyakori nyári hasmenéses beteget a magyar krónikákban, históriákban, önéletírásokban, levelezésekben stb. vastagbélyulladás kólikásnak nevezték, ami nem azonos kolera megbetegedéssel, noha van köztük tüneti hasonlóság (hasmenés, hányás). Mindazonáltal Plósz Lajos (Kossuth orvosa), Cholera-ról (1866) című értekezésben, úgy vélte, hogy a kolerabetegség nálunk már korábban is előfordult, csak nem öltött járványos formát: „az európai, magyarországi, különösen alföldi gyakorló orvosok előtt sem volt ismeretlen

⁷ Orvosi Tár, 1. Évf. 1831. 1. Kötet. 3. Füzet. . 279.

⁸ Orvosi Tár. 1.Évf. 1831. 3. Kötet. 7. Füzet. 115.

⁹ Pallas Nagy Lexikona, 1895. 10. kötet. (K), kolera., Magyar Katolikus Lexikon. 2002. VII. (K), kolera.

ezen veszélyes kóralak századunkbani megjelenése előtt, csak népszertei (járványos) öldöklő fellépése lepte meg őket, mint arról hallottam ott létemkor ebbeli nyilatkozatukat; s kétségkívül meleg ég alatt szórványosan más helyeken is elégszer fordult elő a vilá járvány előtt”.¹⁰

¹⁰ Plósz Lajos, 1866. 8–10.

AZ ENDÉMIÁS GÓCOKTÓL A VILÁGJÁRVÁNYIG

A járványokat kiváltó – terjesztő tényezők

A 16. század eleji beszámolók a délnyugat indiai, Goa és térségére korlátozódtak, ahol a portugálok elsőként az európaiak közül árulerakatokat, erődöket hoztak létre.¹¹

A holland, brit és francia kereskedők, katonák megjelenésével Indiai nyugati partjától távolabbi térségekről szóló beszámolók, feljegyzések is megszorodtak. Például ezekből értesülünk, hogy szubkontinensen a kolera az 1670-es években elterjedt a Kambaj-öböl partján, a Tapi folyó torkolatának közelében, Szúratban, 1695-ben pedig a Bombay (Mumbai) melletti Damanban tombolt a járvány. Mintegy száz évvel később, a Madraszban kitört járvány idején (1769) a kolera önálló kórképet is leírták, majd az angol orvos Dr. Paisley feljegyzéseket készített a szintén Madraszban kitört újabb kolerajárványról (1774), amely megjelent a Londonban kiadott az *India betegségei* (1807) című orvosi kézikönyvben. A kolerajárványok gyakorisága miatt, a britek 1786-ban Madraszban és Kalkutában egészségügyi szolgálatot hoztak léte, hogy rendszeres információkkal lássák el a brit katonaságot és civil tisztviselőket a bengáliai kolerajárványok kitörési helyeiről. Ennek ellenére a brit gyarmati tisztviselőknek – a 18. század végén – hiányos ismereteik voltak a kór természetéről, a kolerabetegséget, általában a meleg égövi országok egyik tipikus lázbetegségének – *tropusi láznak* – tartották. Noha az európai tengerészek is már régóta tudtak erről a betegségről, amely a dél-ázsiai, bengáliai folyók deltájában tenyészet.¹²

A kolera járványok úgy tűnik, az indiai szubkontinens őshonos betegségei közé sorolhatók. A kolerabetegséget és járvány kiváltó tényezők kérdése napjaink is napirenden van, több, különböző szempontokat kiemelő feltételezések fogalmazódtak meg. A *bakterológusok* feltételezik, hogy a Bengáliában szokásos víztároló gödrökben a *vibrio* nem pathogen törzsei évezredek óta léteztek és ezek egyike alakult át és váltotta ki – Kalkuta alapítása után a lakosság növekedése miatt gyorsuló „passzázs” következtében – az ismétlődő járványokat.¹³ Az ökológiai hipotézisek – alább bővebben ismertetjük – a természeti, légköri, vízrajzi, geológiai tényezők és a járványok összefüggését hangsúlyozzák. A kortársak közül *Plósz Lajos*, a kolerajárványok terjedéstörténetét leíró munkájában, például a kór oroszországi megjele-

¹¹ Alfonso de Albuquerque 1510-ben meghódítja Goát, azt követően az indiai portugál áru lerakatok, erődök építéséről és Goa városnak a portugál ázsiai kereskedelem (Kína, Japán) központi szerepéről. (Lásd: José Hermano Saraiva. 2010. 135, 139.)

¹² Rogers, B. Fred. 1963. 108–109.

¹³ Petrilla Aladár dr.1961. 110., Rogers, Fred B. 1963. 108., Török Zsolt Győző. Élet és Tudomány. 2021. október. 21.), B. Lukács Ágnes. 1966. Orvostörténeti Közlemények.40. (1966). 77–79.

nését a légköri viszonyokkal hozta összefüggésbe: „gyakran a széllel haladni tapasztaltott, midőn a mondott helyekről éjszak- és dél-európai Muszkaországban, nevezetesen Vologda, Tver, Novgorod, Moszkva, Szmolenszk, Kaluga, Orel, Csernikov, Pultava, Kiev, Mohilev, Minszk, Podolia, Krímm tartományokban áltáljában enyhén, s helyenként csak szórványosan terjedett, s nagyobb részt csak a nyári és őszi hónapokra szorítkozot”.¹⁴

Gillen Wood, amerikai környezettörténész feltételezése szerint, Európában a 14. században a akárcsak a pestis (Fekete halál), így a kolerajárványok is a Kis jégkorszak hőmérséklet csökkenésével mutat kapcsolatot. Ahogy azt a fentebb említett munkánkban is kifejtettük – állítását a források nem támasztják alá, ugyanis a Kis jégkorszakban a pestisjárványok erős hullámai rendszerint a meleg nyári hónapokban uralkodtak, az őszi és téli hidegek beálltával megszűntek. Ugyanakkor a Kis jégkorszak elnevezés szemantikailag megtévesztő, ugyanis nem azt jelenti, hogy a Föld minden szegletében 400 éven át állandó szibériai hidegek voltak, hanem azt, hogy térben és időben szétszórtan az évszakok időjárása (éghajlat, klíma) változó-kony és ingadozó voltát a hőmérséklet lehűlés tendenciája jellemezte. Mindazonáltal Wood az általa feltételezett pestis-klíma reláció analógiájára, az 1817. évi kolerajárvány közvetlen kiváltóját az indonéziai Tambora vulkánkitörésnek (1815) tulajdonítja. Wood szerint vulkánkitörés hatalmas éghajlatváltozást – mellesleg csak hőmérséklet módosulást – idézett elő 1815 – 1818 közötti években. Európában a kitörés évét – közismert, nyár nélküli évként parafrazálta –, amikor a hamufelhők elsötétítették az eget, Kanadát pedig hó borította júniusban. India nagy részében a mezőgazdaság összeomlott, mert a monszun esőzések három éven át elmaradtak.¹⁵ Wood láthatóan általánosítja, illetve globalizálta, a Tambora vulkánkitörés közvetlen környezetében kiváltott járulékos következményeinek együtthatását. Európában a vulkánkitörés közvetett, járulékos hatását 1816-ban érzékelték, tehát a korabeli feljegyzések szerint, akkor volt a „nyár nélküli nyár”, vagyis a markáns hőmérséklet csökkenés, és nem 1815-ben az indonéziai Sumbawa szigetén a vulkánkitörés évében. A vulkánkitörés nyomán rendszerint a légkörbe került széndioxid részecskék megkötik vízmolekulákat és fehérebb felhőkké állnak össze, s a napfény nagyobb részét verik vissza, ami gyengébb – erősebb hűtőhatást vált ki, a robbanás nagyságrendjének függvényében.¹⁶ A Tambora vulkánkitörés csupán hőmérséklet módosulást, lehűlést idézett elő, mivel az éghajlatváltozás az 1300-as évek elején jelentkezett, amikor a melegebb korszakát (9–13. század), a lehűlés, a Kis jégkorszak (14–19. század) váltotta fel.

Epidemiológusok egy csoportja a fentebbi hipotézishez kapcsolódva, úgy vélte, hogy az 1815–1818 közötti szélsőséges „éghajlatváltozás” kolera baktériumok mutációját idézte elő.¹⁷

Indiában, tehát a feltételezett kolera baktériumok mutációja, valamint Délkelet-Ázsiában más járványok megjelenése, a vulkánkitörés kiváltotta napfolt tevékenység csökkenésével, a monszun esők elmaradásával járt, ami éhínséget idézett elő, így a alultápláltságban legyen-

¹⁴ Plósz, L. 1866. 21–24.

¹⁵ Wood, Gillen. 2015. 77–80.

¹⁶ Pászka, I. 2020. I. 43–55.

¹⁷ Azizi, M. H, Azizi, F. *The Middle East Journal of Digestive Diseases*, (2). 1. Januar 2010. 51–55. Hozzáférés: 2023.11. 21.

gült immunrendszerű lakosság körében többféle ragályos betegség ütötte fel a fejét.¹⁸ Tény viszont, hogy az északi-féltekén is 1816 és 1817 nyarán a térben szétszórtan a vulkánkitörés járulékos hatásait tapasztalták: fagyok, szórványos havazások, jégesők, viharok. Helyenként a termés mellett elpusztult az állatállomány egy része, élelemhiány lépett fel Európában és Észak-Amerikában egyaránt. Néhány helyen (Brüsszel, Párizs) éhségzavargások történtek. Az is forrásadatolt, hogy Nyugat-Európa egyes vidékein ezekben az években többféle betegségtől (tifusz, vérhas, láz, légúti betegségek) szenvedett a lakosság.¹⁹

Az epidemológusok 1817. előtti időkből Indiában legalább tíz endémiás (járványos) eseménnyel számolnak, melyek közül néhány pandémia formát ölthetett.²⁰ Azonban több kutató egyetért abban, hogy az 1817-ben Bengáliában kitört kolerajárvány tekinthető az 1830–1836. évek világjárvány előzményének, aminek eredetét a délkelet-indiai, bengáliai antropogén, természeti, ökológiai adottságokkal, higiéniai állapotokkal hozták összefüggésbe.

A bengáliai kolera terjedésének okait antikolonialista nézőpontból *Philip Alcabes* vizsgálta, aki a kolerabetegség terjedését a Brit Kelet-Indiai Társaság ténykedésével indokolta, amelynek az indiai szubkontinensen való terjeszkedése háborúkkal, éhínséggel, migrációs mozgásokkal járt együtt. Mindez az életkörülmények romlását vonták maguk után, kedvezett a helyi járványok kitörésének, melyek nemcsak India tartományaiban terjedtek el, hanem átlépte a szubkontinens határait is.²¹ Noha a gyarmatosítás ügyében a magyarság nem érintett, mégis érdemes utalnunk néhány eligazító tényre.

A brit parlament és kormány felhatalmazása révén Indiát a Kelet-Indiai Társaság igazgatta, s a brit uralom a 18. század második felében, a francia forradalom kitöréséig mintegy 30 évig stagnált a szubkontinensen. A Kelet-Indiai Társaság kereskedelmi tevékenysége Kalkuta, Bombay (Mumbai), Madrasz városok és környékére korlátozódott. Jelentősebb tényreést és hódítást a Társaságnak Kalkuta tartományban sikerült elérnie, a másik kettő továbbra is csupán hídfő léptékű volt. Nem beszélve arról, hogy 1763 óta Kelet-Indiai Társaság állandó konfliktusba keveredett a mogul császárság helyi hatalmasaival, aki rendszerint kijátszották egymás ellen a briteket és a franciákat.

A Társaság mozgásterét behatároló másik körülmény, mindig szűkében volt a Brit szigetekről származó hivatalnok, vállalkozók, katonák dolgában, ugyanis az angol közvélemény Indiát a „britek temetőjének” tekintette. Akkortól válik India a karrier, a pénzszerzés, meggazdagodás terepévé, amikor a kormány kezébe veszi a szubkontinens egészének meghódítását.

A francia forradalom alatt és után ezek az Európától távol történő csatározások stratégiai jelentőségre tettek szert. A britek elszánták magukat, hogy kiiktadják a franciákat és kiterjesztik uralmukat a szubkontinens egészére. Wellington katonai pályafutásából ismert –, aki mellest itt szerzett parancsnoki hírnevet és a hadisarcosztalékból jelentős vagyont –, hogy a brit kormány olyan képzett parancsnokokat irányított Indiába, akik a korábbi csatározások helyett, képesek voltak átfogó hadműveletek szervezésére és harctéri irányítására. Az

¹⁸ Azizi, M. H., Azizi, F. 2. (1). 2010. 52.

¹⁹ Pászka, I. 2020. I. 50.

²⁰ Pollitzer, Robert. 1954. 431–436.

²¹ Alcabes, Philip. 2009. 37.

1799–1805 közötti években már a brit parancsnokok jelentős eredményeket értek el: 1799-ben a szubkontinens legjelentősebb uralkodóját, Tippoo szultánját hódítják meg, 1803-ban a Marátha Konfederáció seregeit győzik le. Azonban a napóleoni háborúk idején némi megtorpanás állt be. Wellington visszarendelik (1805) Indiából, majd Watareloot követően – nem kis meglepetésre – ismét a szubkontinensre küldik. Wellington feljegyzéseiből ismert az indiai hódítás nehézségei, melyek abból adódtak, hogy a brit haditengerészet bármennyire uralta az óceánokat, az utánpótlást – főleg katonát, részben hadianyagot – nem tudott megfelelő mennyiségben szállítani, így India meghódításában jelentős, helyi őslakosság soraiból toborzott katonákra szorult az Indiát brit uralom alatt egyesítő/leigázó háborúk, lázadások elfojtása stb. során (1805–1858). Mindez nemcsak a katonai egységek mozgásával járt együtt a szubkontinensen, hanem a népesség ide-oda vándorlásával is.²² Így nem véletlen, hogy az 1817 előtti időkből a bengáliai kolera endémia gócaiból a betegség szétszórtan terjedt, viszont úgy tűnik – legalábbis a beszámolók szerint –, hogy nem lépte át a szubkontinens északnyugati és délnyugati határait. Hogy Indián túl is elterjedt az 1820-as években, nemcsak a szárazföldi-, tengeri kereskedelem, a zarándokjárások, hanem a geostratégiai törekvések is hozzájárultak. A térségben a briteket a megszerzett és befolyási területek hosszú távú megtartása, az orosz cárokat pedig az újabb hódítások, területszerzések motiválták. Az orosz cárok kaukázusi, perzsiái terjeszkedése, a két hatalom perzsiái érintkezési pontján tágabb geopolitikai játszmák terepévé vált, amelyeknek többek között járulékos következménye az őshonos indiai járvány, a kolera széthurcolásában mutatkozott meg.

Jól megfigyelhető, miközben a nyugat- és dél-európai 19. századi kolera pandémiák többnyire a brit távolsági tengeri kereskedelem útján és azok csomópontjai (kikötők) közvetítésével mutatnak kapcsolatot, addig szárazföldi útvonalakon az orosz cárok hadainak, egyéb alattvalóinak közvetítő szerepe szinte mindenegyes délkeleti- és közép-európai járvány esetében meghatározó volt.

Közelebbről, a kolerajárványok elterjedésében a Kárpát-medence, Közép-Európa és a Fekete-tenger térségében a 19. században az Orosz Birodalom geopolitikai törekvéseit jellemző balkáni hadszíntereken zajló ún. orosz – török háborúk, valamint a lengyel, magyar szabadság harcok. Kaukázus térségéből átcsoportosított cári katonai egységei, amelyek az átvonulási területeken rendszerint először az Orosz Birodalom tartományait fertőzték meg, ahonnan a járvány tovább terjed – szárazföldi útvonalakon – Kárpát-medence, Közép-Európa és a Balti tenger térségébe.

Elmondottakkal csupán – korábbi vizsgálódásaink megfigyelései alapján is – azt akaruk ismételtelen hangsúlyozni, hogy a távolsági tengeri-, óceáni- és szárazföldi kereskedelem, zarándokjárás stb. mellett, illetve azzal átszöve, a geopolitikai játszmák, vetélkedések szerepe sem elhanyagolható tényezők a lokális endémiás gócból támadt betegségek pandémiává fejlődésében. Ebben közrejátszott, hogy a kór láthatatlan, látens, a fertőzés és a megbetegedés közötti időbeli távolság változó, terjedése fogalmilag, a széthurcolás jelenségére utaló folyamat.

²² Keegan, John. 2011. 223–224, 226–227.

A világvjárvány (pandémia) sújtotta térségek

Az indiai endémiás gócból világvjárvánnyá terebélyesedő kolera földrajzi útvonalát – magyar viszonylatban majdnem a teljesség igényével először – Plósz Lajos orvosdoktor, egyetemi tanár a *Choléráról* (1866) című munkájának járványtörténeti összeállításában közölte. Mivel kortárs szerzőről van szó, így az alábbiakban az ő nézőpontjából láttatjuk az első pandémia földrajzi útvonalát.

Plósz a kortárs, főleg angol orvosi közlemények alapján a járvány kezdetét Indiában 1817 tavaszi hónapjaiban jelöli meg. Endémiás gócait pedig a bengáliai Ganges és a Bramaputra mocsaras vidéke, ahol a két folyam több ága posványos erdővel körülvett deltát képez. A járvány kezdeti hulláma 1817–1819-ben a sűrűn lakott bengáliai Kalkutában pusztított, innen terjedt át 1818 januárjában Madraszban, márciusban Allahábád városába. Ahonnan a fertőzést három irányban hurcolták tovább: északkeleten Népálba, északnyugaton Delhibe, és Dzsai-purba. A szubkontinens nyugati partján a kolera 1818 augusztusában jelent meg Bombayben (Mumbai), majd 1820. szeptember és 1821. május hónapok között ugyanott ismét kitört. Ceylon szigetén (Srí Lanka) 1818 december–1819 szeptember között uralkodott a járvány, és sokkal pusztítóbb volt, mint a szubkontinensen.

A kolera 1819-ben áterjedt Burma (*Mianmari*) területére és Sziámba (Thaiföldre), ahol Bangkokban, állítólag 40 000 elhalálózással járt. Kínában 1820 októberében Kantonban tört ki a járvány, 1821-ben pedig Pekingben, majd a birodalom belső tartományjaiban terjed el. Délkelet irányban a Malakka félszigetét sem kímélte, hasonlóan Szingapurt sem, ahol már 1819-ben megjelent. Az egyenlítő térségében, Szunda szigeteken 1819–1821 között a becslések szerint 4 millió lakos közül 150 ezer lett a kolera áldozata, sőt az állatoknak (kutyáknak, majmoknak) sem kegyelmezett a járvány. A Fülöp-szigeten, Manillában 1820-ban tört ki a járvány, Ausztráliába pedig jóval később, 1832-ben hurcolták be a kórt.

A Selyemúton a karaván kereskedők, zarándokok közvetítésével 1821 augusztusban a kolera a perzsi (iráni) Sirázban tört ki, ahol 16 ezer ember esett áldozatul. Az Eufrátesz és Tigris mentén, szintén a karaván kereskedelem útvonalán a kolera elérte Bagdadot, hol rövid idő alatt 5000 áldozatot szedett, 1822 nyarán pedig az észak perzsi városban, Taurisban (Tebriz) pusztított a kór. A járványhelyzet súlyosságát jelzi, hogy a Bagdad és Kurdisztán között táborozó perzsa sereget annyira megritkította a kolera, hogy kénytelen volt a törökkel fegyverszünetet kötni.

A zarándokjárás, illetve a karaván kereskedelem útvonalán terjedt át a járvány 1820-ban Perzsiából az Arab félszigetre, és a szíriai Aleppóba, majd innen a Földközi-tengeri kereskedelem közvetítésével a Peloponnész-félszigetén jelent meg rövid időre.²³

A járvány a perzsi részekén 1821/1822 telén visszahúzódtott, azonban 1822 tavaszán ismét kitört és a Kaszpi-tenger közelében, Bakuban tűnt fel, ahonnan 1823 szeptemberében áterjedt a Volga parti Asztrahánba, ahol – jelentős indiai muszlim kereskedő kolónia is létezett – és, ahol egy hónapig gyenge erősségű kolerajárványt regisztráltak. Ezt követően az Orosz Birodalom elő-ázsiai térségében mintegy öt évig a kolera megbetegedések szüneteltek.²⁴

²³ Plósz, L. 1866. 10–11.

²⁴ Plósz, L. 1866. 11–12., D'Encausse, .C. Hélène. 2006. 439.

Mindeközben Kelet-Indiában a kolerajárvány tovább uralkodott: Madrasban 1824 májustól júniusig, majd 1828-ban ismét kitört. Az újabb járványfolyamat Kalkutában, Bombayban, Púneben is elhúzódott (1826–1828), és megjelent Kelet-India északi tartományaiban, valamint Jáva-szigetén (Indonézia) és a Kínai Birodalomban, ahonnan a járvány 1827-ben áttért Mongóliába, egészen Szibéria határáig.

A 19. század elején, az orosz-perzsa háborúk (1804–1813, 1826–1828) nyomán a cárok bekebelezik a Kaukázus térségének Perzsiához (Iránhoz) tartozó örmény, azeri, grúz stb. kánóságokat. Mivel a cári seregek egyesével igázták le a Kaukázus térségében a perzsa, részben oszmán érdekeltségű kánóságokat, így a brit kormányzat azt feltételezte, hogy a következő lépésben oroszok elfoglalják Afganisztánt, és majd onnét kiindulva akarják megtámadni az indiai szubkontinentet. Ezzel kezdetét veszi – az orosz-perzsa háborút lezáró Gulisztáni Szerződéstől (1813 október) számítva az ún. „nagy játszma” (*The Great Game*, „Bolsaja igra”) néven ismert, a Brit és az Orosz Birodalom Közép-Ázsia ellenőrzéséért folytatott 19. századi geopolitikai vetélkedése.²⁵ Az orosz cárok a perzsa sahokkal kötött szerződések (1813, 1828) révén nemcsak a kereskedelmi, hanem katonai mozgásterüket is biztosították Perzsiában, amely határos volt északnyugaton a muszlim lakosságú Indiával (mai Pakisztán).

Az 1817 óta az indiai szubkontinensen szétszórt és ismétlődő kolerajárvány a perzsa határhoz közeli, az Urál folyó partján fekvő katonai- és kereskedővárosban, Orenburgban is megjelent, 1829 augusztus–október hónapokban szedte áldozatait. A cári hatóságok által szezonálisnak tartott lokális járvány különösebb aggodalmat nem keltett, mivel a tél beálltával megszűnt. Azonban Perzsiában (Teherán) 1830 tavaszán ismét kitört a járvány, és innen két útvonalon hurcolták be az ott állomásozó cári katonai egységek, valamint a kaukázusi kereskedők, utazók az Orosz Birodalom európai tartományaiba: a Kaszpi-tenger nyugati partjai mentén 1830 júniusában a járvány újra elérte Asztrahánt. A másik útvonalon észak Perzsiából, a Kura folyó mentén a kolera behatolt Tiflisbe, és 5000 áldozata volt a megbetegedéseknek. A járvány a Terek folyó mentén terjedt tovább az Orosz Birodalom keleti részén: egyrészt a Tiflisből észak Oroszország irányába, másrészt az orenburgi útvonalon délnyugat Európa felé. Az Orenburg-volgai vonalon, a Volga parti Szaratovnál, 1830 szeptemberben az elrendelt egészségügyi záróvonal ellenére, a kolera behatolt Moszkvába, ahol 1830 szeptemberétől 1831 márciusáig – mintegy 350 000 lakosú városban – 3,4%-os morbiditás mellett (8 566 megbetegedés) 54.7 letalitást mutatottak ki (4 690 halott).²⁶

Az oroszországi járvány közép-európai elterjedésében meghatározó eseménye az 1830. november 29-én Varsóban, a Kongresszusi Lengyelország katonai akadémia fiatal tisztjeinek lázadása, amelynek elfojtására Ivan Paszkevic vezetett kaukázusi orosz csapatok miatt a galíciai kordont 1831 tavaszán feloldották. Azonban Kis-Lengyelországban, Krakkóban 1831. július elején kitört kolerajárvány tovább terjedésének megfékezésére az Ausztriához tartozó Galíciát (Gácsországot) ismét katonai záróvonallal (kordonnal) vették körül. Ennek ellenére a járvány átlépte az Orosz Birodalom délkeleti-, délnyugati- és nyugati határait.²⁷

²⁵ Andreeva, Elena. Routledge Studies. 8 (2007). 6–7.

²⁶ A Plósz által közölt számok közelebb állnak a tényleges hallandósági nyersszámokhoz, mint a német szerző Hufeland K. V. dr. (*Allg. Zig. Ausserord. Beil. 135.*) közölt, és átvett az Orvosi Tár. 2. Évf. 1832. 5. Kötet. 3. Füzet. 272.

²⁷ Plósz, L. 1866. 16–17.

Plósz Lajos az 1831/32. évek kolerajárványának globális terjedésének útvonalait nyomon követő leírásában, a kolera széthurcolását Varsóból két irányban jelölte meg: az egyik Galícia közvetítésével Magyarország, illetve – az általa nem említett – Balkán (Moldva, Oláhország, Bulgária). A másik útvonalon, Varsótól északnyugat irányba a kórt Poroszországba – „kétszáz mértföldnyi hosszú” záróvonal ellenére – északon átvonuló lengyel csapatok hurcolták be Dánszkba, Königsbergbe, 1831. júniusában, augusztusban pedig Berlinben, szeptemberben Boroszlóban, októberben Magdeburgban tört ki a járvány. Berlinben 1832-ben 613 beteg közül 22 hét alatt 412 áldozata volt a kórnak. A kortárs összegzés – az alábbi táblázatban – Poroszország tartományaiban betegarányosan rögzítette az elhalálozások számát – és az utólagos (1966), B. Lukács Ágnes számításai – 100 betegre vetített halandóság aránya nagyon magas, átlagosan közel 60% a hét tartomány halandóság mutatója.

Kolera megbetegedések és halálozások Poroszország tartományaiban 1831-ben

Tartomány	Kolerabetegyek	Meghaltak	100 betegből meghalt *
	száma		
Preussen	20563	12231	59,5
Posen	10542	6037	57,3
Schlesien	2045	1191	58,2
Brandenburg	4663	2827	60,6
Sachsen	606	360	59,4
Pommern	1393	847	60,8

Forrás: Axhausen, Werner. 1832. 28. (*B. Lukács, Ágnes, 1966. 132/13. táblázata és számítása)

Német földön azonban a járvány terjedése nem azonos a poroszországi helyzettel. Például Szászországot és székhelyét Lipszét, az emberek és az árúk folyamatos érintkezése, illetve forgalma ellenére kolera elkerülte. Hasonlóan Szilézia több kisebb városát, a Rajna vidékét, valamint – Erfurt, Meklenburg kivételével – észak-, közép- és dél Németországot is, ahol 1832-ben jelent meg néhány városban (Halle, Meklenburg, Holstein, Würzburg, Stuttgart, München.). Koleramentes volt Franciaországban Lyon, Versailles, valamint Izland, a Feröer – szigetek. Elszigetelt kolera megbetegedések voltak Skandináviában, holott mind Finnországgal és Oroszországgal nem szűnt meg a kereskedelmi forgalom. Sőt annak ellenére, hogy kolerával fertőzött hajó legénysége szállt partra a norvégiai Hamarban, a megbetegedések nem ott jelentek meg, hanem 1831. nyarán Drammenban, ahol tél beálltával a kolera megszűnt.²⁸

A Habsburgok székhelyén, Bécsben 1831. augusztus 10-én jelent meg a Pozsonyból behurcolt kolera, amely szeptember közepén járvánnyá fejlődött, és 1832. február végéig 4400 betegből 57% halt meg. Felső-Ausztriába, Morvaországba kolerát Galiciából hurcolták be,

²⁸ Plósz, L. 1866. 16.

majd áterjedt Csehországba, ahol 16 kerület fertőződött meg, Prágában pedig 1831. novemberől 1832. augusztusig 3700 megbetegedett közül mintegy 1600 halt meg. Grazban, 1832- ben jelent meg a kolera, a város 40 ezer lakosa közül 31 személy lett a kór áldozata.²⁹

A felsorolt néhány beteg/meghalt adatsorokat kiegészíthetjük *Hufeland K. V. dr.* porosz királyi államtanácsos és udvari orvos táblázatával, amely az 1830/31. év járványhelyzetét mutatja be a kelet- és közép-európai és angliai városokban.³⁰ Összeállításának számításaira a későbbi történeti demográfiai kutatások is hivatkoznak.³¹

A táblázat adatait elemző (*S – I*) *Pólya József dr.*, 1831-ben a pesti kolerakórház igazgatója és kezelőorvosa,³² – akinek észrevételeire még visszatérünk – *Hufeland* összesítéséből az 1831. évi pandémia szárazföldi kelet-nyugat irányú terjedése során a megbetegedések és elhalálozások számarányának csökkenését emeli ki, amit entnokulturális higiéniai állapotokkal indokolt „*a cholera a tisztaságot felette kedvelő német népeknél kevésbé terjed széjjel (...) a betegség terjedése, a szláv népektől a német népekre általmenvén, kisebbedik*”.³³

A kolera kiváltotta népességveszteség néhány európai városban 1830/31-ben

Város	Lakos	Beteg	Meghalt	1000 lakosból/ beteg	1000 betegből/ halott	1000 élőlől/ beteg	Betegből/ meghalt
Moszkva	350 000	8576	4690	24,5	546	46-ik	1,8%
Szt.Pétervár	360 000	9247	4757	26,4	540	37--	1,9%
Bécs	300 000	3918	1899	13,2	477	75-	2,0%
Berlin	240 000	2220	1401	9,24	631	108--	1,5%
Hamburg	100 000	874	455	8,75	521	114--	1,9%
Prága	96 600	3234	1335	33,4	413	29 --	2,4%
Boroszló	78 800	1276	671	16,1	525	61 --	1,9%
Königsberg	70 000	2188	1310	31,2	599	32 --	1,6%
Magdeburg	36 600	576	346	15,7	600	63--	1,6%
Brünn	33 300	1540	604	46,2	327	21 --	2,2%
Stettin	24 300	366	250	15,06	699	66 --	1,4%

²⁹ Plósz, L. 1866. 21.

³⁰ A *Hufeland K. V. dr.* gyermekorvos, ismert volt a korabeli magyar szakemberek körébe, ugyanis *A gyermekek testi nevelése! Jó tanácsok anyák számára.* című munkája 1865-ben Pesten is megjelent, *Poor Imre* orvosdoktor, egyetemi magán tanár *Előszavával.* (Lásd: Klasszikus orvosi könyvek. Library hungaricana.hu..) Hozzáférés: 2023. 05.16.

³¹ B. Lukács Ágnes, 40. (1966). 131/2. táblázat.

³² Josephus Pólya et J. Carol. Grünhut. Pest. 1831. 32–36. (Négy tábla rajzzal).

³³ Pólya József, *Dr. Hufeland K. V.* (táblázata). Orvosi Tár. 2. Évf. 1832. 5. Kötet. 3. Füzet. 277, 272. valamint B. Lukács, Á. 1966.131/12 .táblázata.

Halle	23 800	303	152	12,7	503	78--	1,9%
Elbing	22 000	430	283	19,05	658	51 --	1,5%
Sunderland	?	319	97	?	304	?	3,2%
London	1 120 000	490	260	0,43	530	?	1,8%

Forrás: C.W. Hufeland „összeállítása”. – Orvosi Tár. 1832. 5. kötet. 3. Füzet. 272.

A közép-európai német, cseh, morva városokban a beteg/meghalt arány láthatóan valamivel magasabb – Berlinben (2 %), Prágában (2,4%), Brünnben (2,2%) – mint az orosz nagyvárosokban. Az eltérések Pólya szerint, „egy vagy két tizeddel több, másutt pedig csak egy harmada hal meg a betegeknek”.³⁴ „Feltűnő” példaként említi – az adathiányos – „szerfeletti népességű” Londont, ahol a rendészeti, közegészségügyi intézkedések hiánya ellenére nagyon alacsonynak tartotta lakosság soraiban a beteg/meghalt arányát (1, 8%).³⁵

A Brit-szigetekre a távolsági tengeri-óceáni kereskedelem csomópontjaiban a hajók legénysége, egyéb utasok hurcolták be a kórt: Angliában 1831. októberében az északkeleti parti Sunderland kikötővárosban jelent meg a kolera, majd a szomszédos Newcastleben. Ami pedig Londont illeti, Hufeland hiányos adatsorai 1830/31. évre vonatkoznak, így Pólya József olvasatát – népességáronyosan nagyon kevés beteg/meghalt – zárójelbe tehetjük, ugyanis a járvány 1832. februárjában tört ki Londonban, ahol 9000 áldozattal járt. Dél-Angliában, Plymouthban 1832. júniustól-szeptemberig száz lakos közül 6 ember halt meg. Skóciában, Edingburgban és Glasgowban 1832. márciusában uralkodott a járvány, azonban a Skót-Felföld és az angliai Birmingham koleramentes maradt. Írországban 1832. márciusában Belfast, Dublin városokban tört ki a járvány. A kolera a Brit - szigeteken főleg a folyók- és tengerpartok menti településeken terjedt el, a nyári, és őszi évszakokban uralkodott, és két év alatt 31 ezer ember esett áldozatul a járványnak.³⁶

A Brit-szigetéről a kolerajárvány átterjedt Franciaországban, ahol 1832. március végén egyszerre lépett fel Calaisban és Párizsban, viszont érintetlenek maradtak a két település között helységek. Párizs lakosságának 2%-a lett a járvány áldozata. Calais kikötőjéből és Párizsból a járvány Dél-Franciaország (Provence) irányában terjedt tovább, és az év folyamán az ország 86 megyéjéből 51-ben jelent meg a kór.

A fentebbi poroszországi beteg/meghalt arányokat, párhuzamba állítjuk az azzal majdnem egyidejű a franciaországi északkeleti és középső 18 megyéjének a beteg/meghalt arányt mutató alábbi táblázat adatsoraival, akkor viszonylag jól érzékelhető, hogy a járvány Közép-Európával, illetve a Kárpát-medencével szemben, a kontinens nyugati térségében is 1832 tavaszán jelent és a nyári hónapokban járt a csúcsra, vagyis tetőződött. Láthatóan, francia esetben is a beteg/meghalt megoszlása megyénként egyeletlen, viszont a 100 betegre vetített halandóság ugyan magas – mindegyik megyében 30% fölötti, sőt 50%-ot is meghaladja öt esetben a mortalitás – viszont porosz esetekhez viszonyítva jóval alacsonyabb.

³⁴ Pólya, J. Orvosi Tár. 2. Évf. 1832. 5. Kötet. 3. Füzet. 272–273.

³⁵ Pólya, J. Orvosi Tár. 2. Évf. 1832. 5. Kötet. 3. Füzet. 273.

³⁶ Magendie jelentése az angliai cholera járványról (Lásd: Orvosi Tár. I. Évf. 1831. I. Kötet. 12. Füzet. 32–34.)

Kolera megbetegedések és halálozások Franciaország
néhány megyéjében 1832-ben

Megye	Kolerabetegek	Meghaltak	100 betegből* meghalt (%)
	száma		
Aisne	6622	3114	47,0
Aube	3051	1294	42,4
Eure	585	247	42,2
Eure/Loire	247	131	53,0
Andre	240	115	47,9
Loiret	1211	628	51,9
Manche	78	28	35,9
Maine/Loire	346	258	74,5
Marne	10690	3298	30,9
Maas	6500	2051	31,6
Nièvre	960	461	48,0
Oise	5372	2229	41,5
Orne	36	26	72,2
Haute Saône	66	27	31,9
Seine u. Marne	11112	3345	30,1
Basse Seine	2334	1069	45,8
Somme	4215	1546	36,7
Vosges	108	55	50,9

Forrás: Axhausen, Werner, 1832. 31. (*B.Lukács Ágnes. 1966. 130/2. táblázat számítása.)

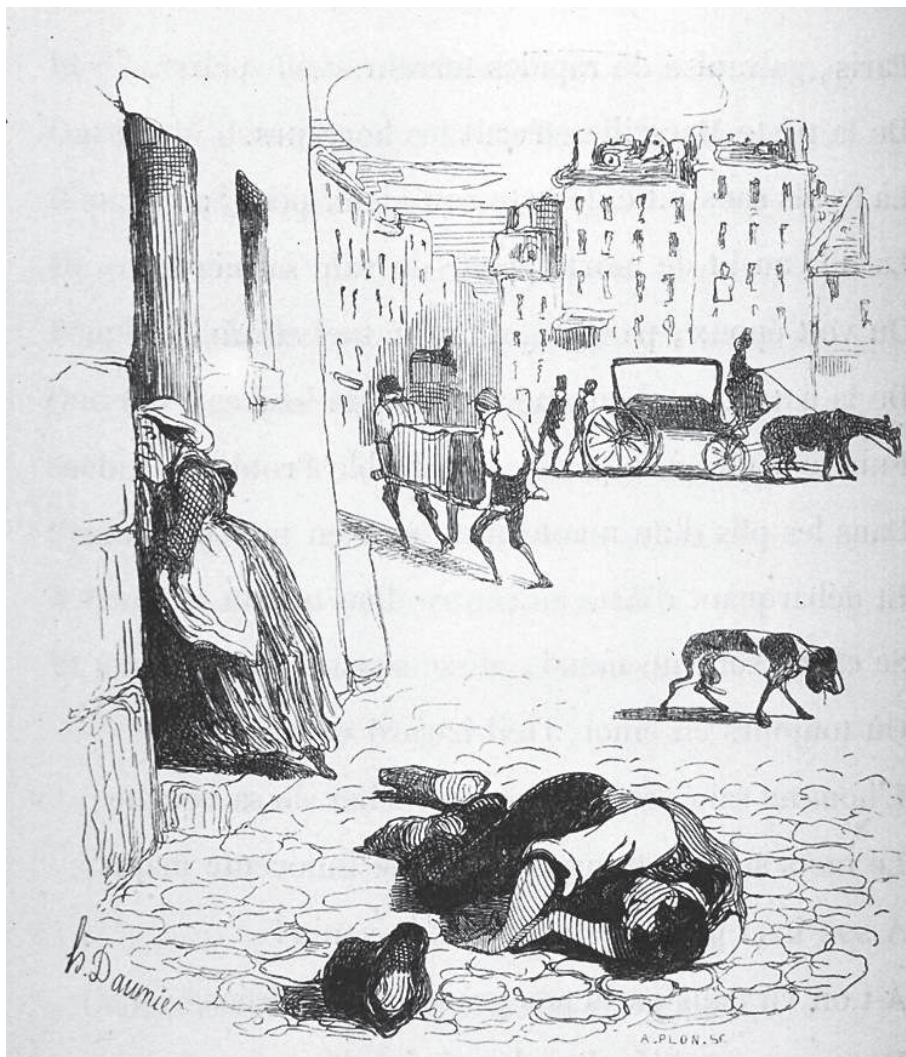
A hivatalos francia adatok szerint a járválynak (*Cholera morbus*) hat hónapa alatt (1832 március–szeptember) az országban 100 ezer áldozata volt, Párizsban pedig 25 ezer. A kormány 1832 október elején a járványt megszüntnek nyilvánította.³⁷ A táblázatban szereplő néhány északkeleti megyében 1833-ban ismét felütötte fejét a kolera, azonban intenzitása nem volt korábbi évhez hasonló erősségű.³⁸ A „francia monarchia utolsó jótéteményének”³⁹ nevezett, frissen létrehozott *Belgiumban* a járvány Brit szigetekről és Franciaországból terjedt át, először Brüsszelben jelent meg, majd 1832. július közepén tört ki Antwerpenben, ahonnan áthurcolták Luxemburgba. Angliában és Franciaországban 1833-ban újra kitört a kolerajárvány, átterjedt Hollandiában, ahol 1833 júniusában Scheveningen, júliusában Hága, Rotterdam, Leyden, Amsterdam, Groningen városokban, valamint 5 megyében uralkodott. A járvány tovább terjedt kelet irányban, a Rajna menti – az 1831/32.-ben érintetlen – telepü-

³⁷ Le Figaro, *Bulletin du cholera*, octobre 1832.

³⁸ Adams, P. V. 1973. 29–31.

³⁹ Revue des deux Mondes. 1901. 27.

léseken 1833 augusztusában Emmerich, Ruhrort, szeptemberében pedig Achen, Mühlheim, Duisburg, Kassel városok lakossága szenvedett a kolera betegségtől.⁴⁰

Honoré H. Daumier. A halálos kolera Párizsban, 1832. (Wikipédia Commons)

A kolerajárvány terjedése az 1831/32. évek kisebb-nagyobb hullámaint követően Európában térben és időben továbbra is eléggé kiszámíthatatlan volt: mozgása országoként egy adott településen vagy térségben is szétszórt, helyenként ismétlődő volt, hol megszűnt, hol újra felütötte a fejét, viszont 1833–1838 közötti években már nem járt akkora áldozatokkal, mint 1831/32-ben.⁴¹

⁴⁰ Plósz, L. 1866. 17–19.

⁴¹ Dr. Hufeland K. V. Orvosi Tár 2. Évf. 1832. 5. Kötet, 1–3. Füzet. 71–83.

Dél-Európában, Portugáliában 1833-ban a Fort Isoa de Foz tengerparti erődbe érkező Brit haditengerészet legénységével jelent meg a kolera, 1833 februárban Porto, áprilisban Lizsábón lakossága soraiban szedi áldozatait. Portugáliából 1833. augusztusában áttejert a járvány Spanyolországban (Cadix, Malaga, Madrid), viszont az ország délnyugati és északkeleti tartományaiban csak 1834-ben jelent meg a kór. Spanyolországban 1834-ben miután újra kitört a kolera Katalóniában, áttejert Marseillesbe, valamint Észak-Afrikába, az Észak-Marakkó kikötővárosába, Ceutába.⁴²

Svédországban, 1834. forró nyarán Götheborgban tört ki a kolera, innen hurcolták be augusztusban Stockholmba, ahol 8000 kolerabeteg közül 3300 halt meg. Svédország a járványok harang alakú görbéjének szokásos mintáját követve 1834. szeptemberben tetőződött, októberben csökkent és novemberben megszűnt, mialatt 25 000 megbetegedet ember fele meghalt. A koleraveszély elhárítására Norvégia határán záróvonalat húztak, azonban néhány helységben és Kristiansandban a kolera felütötte a fejét. Észak-Amerikába a fertőzést ír bevándorlók hurcolták be, 1832. májusában Kanada keleti partján mutatkozott, június elején Quebecben, Montrealban, három év alatt az egész tartományban elterjedt a kór.

Az Egyesült Államokban, New-Yorkban 1832. július elején jelent meg a kolera, július végén pedig Philadelphiában, augusztusban Marylandban, szeptemberben Kentuckyban. Továbbá elterjedt Ohio, Indiana, Illinois államokban. Délen 1832. novemberében New-Orleánsban, s a Mississippi menti államok egy részében. Az Egyesült Államokban 1833-ban, az előző évben a kolerától szenvedő településeken ismét felütötte fejét a járvány: New-Yorkban 1833. júniusában tört ki újra, ahonnan tovább terjedt Boston, Baltimore Washington városokba. Délen újra New-Orleansban tört ki, ahonnan a fertőzés áthurcolták az indiánok lakta területekre, majd a Csendes-óceán partján is megjelent.

Mexikóban, például fővárosban a börtönlakókat megkímélte a kolera, viszont Pueblóban, Vera-Cruzban dühöngött. Dél-Amerikában, szintén 1832-ben Chilében és Peruban pusztított a kolera, az Antillákra pedig a hajózó legénysége hurcolta be a kórt. Európában 1835. januárjában Madridban, márciusában Marseillesben tört ki újra a járvány: júliusban három nap alatt Marseillesben 1500 ember halt meg a betegségben. Erős volt a járvány Toulonban, és Dél-Franciaország nagy részében, főleg a korábbi koleramentes helyeken és szeptemberig uralkodott. Itáliában 1835. februárjában Nizzát, augusztusban Genovát, és Torinót lepte meg a kór, és tovább terjedt Piemont, illetve délen Firenze, Livorno, Lucca városokban. Itália keleti részén október elején Chioggiát, Velencét érte el a járvány, északkeleten pedig november végén Bergamon, Verona, Pádova, Vicenza településeken jelent meg.⁴³

Itáliában 1836-ban újra felütötte fejét a kolera és nyár folyamán szétszórtan terjedt (Panna, Ancona, Nápoly, Palermo, Róma, Brescia). Innen hurcolták be Svájcba és Bajorországban, az utóbbiban 1836 augusztusában jelent meg és 1837 márciusáig 2600 kolerabeteg közül 1200 halt meg, a fővárosban, Münchenben pedig ez idő alatt 1800 kolerabetegből 800 volt halálos. A járvány 1836 áprilisában ismét megjelent Bécsben, ahol július–szeptember között dühöngött és november elején szűnt meg, 7800 fertőzött közül 2300 személy lett a jár-

⁴² *Ceuta Melilla* 1956 óta spanyol birtok, miután Marokkó elnyerte függetlenségét.

⁴³ Plósz, L. 1866. 18–20.

vány áldozata, ami 29%-os halálozás mutat. Ugyanebben az évben Európa szerte több helyen újra felütötte fejét a kór (Velence, Dalmácia, Steierország, Brün, Prága, Szilézia, Boroszló, Danszk, Könisberg, Poroszország, Lengyelország, Galícia). Észak-Németországban 1836-ban Hamburgban ismét kitört a járvány, Berlinben pedig 4 hónap alatt, 3600 kolerabetegeből 2600 halt meg, Magdeburgban 211 beteg közül 112 ember lett a kolera áldozata.

Afrikában Tuniszban, Algériában (Tripolisz) Egyiptomban 1837-ben, valamint Nubiában és Szundánban tört ki a járvány 1838-ban, Amerikában pedig Nicaraguában (1837) pusztított a kolera.

Plósz Lajos úgy tudta, hogy 1817–1838 között világviszonylatban mintegy 20 millió ember lett kolerajárványok áldozata. *Alexandre Moreau de Jonnés*, francia statisztikus országonként ad hoc lakosságszám után becsült megbetegedés adatait idézi. Eszerint: Németországban 700, Franciaországban 300, Hollandiában 144, Brit-szigeteken 131, Belgiumban 120, Poroszországban 100, Lengyelországban 32, Habsburg Birodalomban 30, Oroszországban 20 ember közül egy betegedett meg. Általában a kortárs szakemberek, főleg orvosok, hivatalnok beteg/halott számai – mint alább is láthatjuk – markánsan eltérnek. Ez részben az országonként az adatszolgáltatás különbségéből, másrészt pedig a betegség azonosítása körüli bizonytalanságból, illetve egy sor szubjektív tényezőből (hanyagság, félelem, titkolózás stb.) adódtak.

A kolera terjedésének – Plósz Lajos nyomán vázolt – idősorai arra utalnak, hogy a pandémia első hulláma (1817 – 1829) az ázsiai kontinenst és az Arab-félszigetet nem lépte túl, a második hulláma (1830 – 1838) tekinthető világjárványnak, amikor – az indiai szubkontinens határait átlépte – Európában, Észak-, Közép- és Dél-Amerikában, Afrikában, Ausztráliában, az Atlanti- és Csendes-óceánok szigetvilágában is elterjedt.⁴⁴ A járvány hullámok közös jellemzője, hogy dinamikája – mint általában a járványok esetében – térben és időben harang alakú görbét ír

⁴⁴ Az ázsiai, indiai kolera 1817–1923 között hat esetben váltott ki világjárványt (*pandémiát*), „mindegyiket az O1, ún. 'klasszikus biotípus okozta'. A 19. században az *első kolerajárvány* 1817 és 1828 körül, „ázsiai kolera” néven ismert és bengáliai Kalkutta közelében tört ki, Indián keresztül Kínába és Délkelet-Ázsiába terjedt át, és elérte Iránt és Bagdadot. A *második kolerajárvány* 1829 és 1851 között szintén Indiából indult ki, és Kínában, Európában, Észak-Amerikában terjedt el. A *harmadik kolerajárvány* (1852-1860) központja Oroszországban volt, a *negyedik 1863-ban kezdődött Bengáliában*, és az indiai muszlimok hurcolták be Mekkában, ahonnan 1875-ig pusztított Közép-Keleten, Európában. A *ötödik, 1881-től 1896-ig* tartó járvány újra Indiában tört ki, és Európában főleg Németországot sújtotta. A *hatodik 1899 és 1923 között* Indiából terjedt el a Közép-Kelet, Kelet-Európa és Észak-Afrikában térségeibe. A *hetedik kolera világjárvány* Indonéziában 1961-ben kezdődött, és Indiát, Oroszországot és Észak-Afrikát érintette. Ez a mai napig folytatódik. A 20. század végén és a 21. század elején Peru, Kolumbia, Ecuador (1991-1998), Dél-Szudán (2006-2007), Haiti (2010), Jemen (2017) egyes részein törtek ki a kolerajárványok. 1991-ben Peruban a kolera a tengerparti területekről átterjedt a szárazföld belsejébe, 322 582 volt a betegek száma. 1992-ben Kolumbiában és Ecuadorban is felütötte fejét: az összesen 981 804 megbetegedésből 8622 kimenetele volt halálos. A járvány kiterjedésének és terjedésének okai nem teljesen tisztázottak. Valószínűsített tényezők: a rossz higiénés viszonyok, főleg a fertőzött ivóvíz; a táplálkozási szokások (mosatlan gyümölcsök és zöldségek, nyers tengeri hal fogyasztása), a zooplanktonban továbbélő kolerabaktériumok, az ismétlődő árvizek, a nullás vércsoportúak nagy aránya (75%), a Greenpeace és más zöld szervezetek beavatkozása, aminek hatására az ivóvíz klórozása helyett a grépfrút fogyasztását ajánlották. A savanyú grépfrút valóban rontja a kolerabaktériumok létfeltételeit, de ez a hatás messze elmarad a víz klórozásával elérhetőtől. 1998-ban csapott fel a járvány második, az előzőnél kisebb hulláma. Haiti, 2010-ben a földrengés után a romló higiénés viszonyok romlása miatt kitört kolerajárványban kb. 30 000 betegből mintegy 4500 halt meg. Jemen, 2017-ben kitört kolerajárvány során a fertőzöttek számát egymillióra becsülték, 2015 óta tartó polgárháborúban az egészségügyi rendszer szinte teljesen összeomlott, ami megkönnyítette a betegséget okozó *Vibrio cholerae* baktérium terjedését. Dél-Szudánban, Juba városában, lezajlott járvány. 2006-ban 6329 esetet, 2007. január és június között 3157 megbetegedést regisztráltak, s ez utóbbiak közül 74-en haltak meg. (Lásd: Cholnoky Viktor. *Ponticulus Hungaricus*, IX. évf. 2005/7–8., Kovács Lajos, 2011. 39., Dr. Szalka András, 2009. 12.)

le, fokozatosan terjedt, nagyobb léptékű, intenzívebb, koncentráltabb, erősebb hullámai, csúcsra járása trében és időben országonként ingadozott, majd lassan visszahúzódott. Az ázsiai térségben – néhány adat ismeretében – a járvány első hulláma valószínűleg az 1819 – 1822 közötti években tetőződött. Az Ázsián kívüli világban, Európában, Észak-Amerikában intenzitása – a források tömegének vallomása alapján – nagyjából az 1830 – 1832 közötti években. Ugyanakkor a járvány terjedésének európai és észak-amerikai idősorai azt is jelzik, hogy térben és időben a járvány intenzitás koncentrációja egyeletlen megoszlású. Vannak járványmentes helységek, térségek, van ahol ismét felüti fejt a kór, van ahol többször megismétlődik, van ahol akkor üti fel a fejt (Skandinávia), amikor Európa többi térségeiben nagyjából lecsengett a járvány. Az első nagy járványt követő években (1830 – 1838) intenzitását, erősségét jelző halandóság csökkenő tendenciája figyelhető meg. Plósz Lajos, aki 1860-as évekig követte a járvány világban történő mozgását, feltűnőnek tartotta, hogy a kolera 1838. év óta „világ vándorlásában” 9000 beteg közül 4 ezer áldozattal járt, és terjedése ideje lerövidült. A Kaukázus térségéből (Asztrahán) 4 év alatt (1829/30–1834) terjedt szét Európában, míg az első járvány 13 év alatt (1817-1830) jutott el az indiai endémiás gócaiból Európába.⁴⁵ Tegyük hozzá, hogy jórészt a nyári és őszi hónapokban, hagyományos közlekedési alkalmatosságokkal (gyalog, ló, teve, szekér, kocsi, tengeri-, folyami hajók) katonák, kereskedők és egyéb utazók közvetítésével.

A kolera terjedéseinek idősorai, arra hívják fel a figyelmet, hogy az indiai szubkontinensen, Bengália kivételével, ahol a kolera endémiás gócai miatt a járvány szinte állandó jelenlét volt, a világ többi részén őshonos, autochton fertőzőgócok a kolerának nem mutathatók ki, mindenütt *behurcolás* útján-módján terjedt a kór, és *széthurcolás által* fejlődött pandémiává, *világjárvánnyá*. A kolera terjedésének az indiai endémiás gócból két meghatározó közvetítője volt. Egyrészt az Indiát és a Brit-szegeteket összekötő óceáni-, tengeri világkereskedelem angliai csomópontjai. Nyugat- és Dél Európába, Észak-Amerikába, valamint Észak-Afrikában a kolerát, tehát a távolsági tengeri-, óceáni hajóforgalom csomópontjaiból a kereskedelemben forgolódk, a haditengerészet állománya, gyarmati tisztviselők, be-és kivándorlók s egyéb távolsági utazásban érdekeltek stb. közvetítésével hurcolták szét, és a tengeri kikötőkből terjedt tovább a szárazföldi térségek településeire.

Ezzel szemben Kelet- és Közép-Európába az indiai, ázsiai kolera szárazföldi útvonalakon terjedt, a brit és orosz geopolitikai játszmák közép-ázsiai ütközőzónájából, az Indiával határos Perzsiából kereskedők, utazók, katonák, zarándokok révén a Kaukázus térségébe, ahonnan cári hadak, alattvalók hurcolták szét Oroszország európai tartományaiiba, illetve a Balkán, Kárpát-medence és a porosz-német térségekbe.

Az ázsiai kolerával párhuzamosan voltak attól nehezen megkülönböztethető megbetegedések is, ilyen esetekben – Pólya József beszámolójából tudjuk –, hogy Európa szerte az orvosi belátástól függött, hogy a betegséget hogyan ítélik meg. Gyakran megtörtént a járvány idején, egy orvosnak „száz és száz” betege volt, akiket mind kolerásnak nyilvánított, mások pedig csak a tényleges kolerabetegeket jelentették, volt ahol az elzárt beteggel az orvosok is együtt voltak, nem jelentettek minden kolerás esetet, csak a halálos eseteket, így a hivatalos jelentésekben az halálozottak száma kevesebb volt, mint „másutt”, ahol a gyanús eseteket is jelentették. Ezzel magyarázható az aránylag kis számú beteg, *kivált Sunderlandban, hol minden ezen időszakba*

⁴⁵ Plósz, L. 1866. 23.

*eső hasfolyás felszámláltott és semmi szoros zár nem volt: Berlinhez, Magdeburghoz, Stettinhez képest, mellyek el valának zárva.*⁴⁶ Másfelől a járvány terjedése során a megbetegedések/elhalalozások kelet-nyugati irányú csökkenése, a városok nagyobb arányú érintettsége, népesség vesztségei a vidékkel szemben azonban nem általánosíthatók, amiatt is, hogy nem minden országban vették nyilvántartásba a vidék veszteségeit, ahol viszont közölték, mindig számolhatunk – ahogy Pólya is jelzete – az adatszolgáltatás szándékolt és nem szándékolt hiányosságaival.

A kolera és a közlekedési eszközök

A kolera világjárványok (pandémiák) időszakában többeket foglalkoztatott a kolerának az indiai endémiás gócból való térbeli terjedésének időtartama és ebben az ipari forradalom technológiai és technikai újításainak a szárazföldi- és tengeri közlekedési eszközöknek játszott szerepe. Ehhez kapcsolódva – főleg az ipari forradalom vívmányainak teret nyerő/adó országokban – a kolerajárványok térbeli és időbeli mozgásának megfigyelési nyomán kialakult, és teret nyert az a vélemény, hogy a kolera terjedését nem befolyásolják a légáramlatok, vizek folyása, a miazmatikus áramlatok, a szél, a folyó vizek iránya ellenére épp úgy terjed keletről nyugatra, illetve nyugatról keletre. Következésképpen a tapasztalataik azt bizonyították, hogy az járványterjesztője a hagyományos szárazföldi- és vízi közlekedési alkalmatlanságok mellett az gépesített közlekedési eszközöket használó ember, valamint szintén az ipari forradalom által létrehozott gépesített termelési intézményekben, gyárakban, s ennek nyersanyag bázisát kitermelő bányákban és környékén összezsúfolódó népesség higiéniai viszonyai. A bizonyított tapasztalatok ellenére, mindazonáltal egy sor furcsa helyzetről számolnak be a korabeli beszámolók. Említettük, hogy az ipari forradalom őshazájában, a Brit-szigeteken a szénbányászok körében megfigyelték, hogy a gyakori kolera megbetegedések a vajatok szűk tereiben emberi dijectio és az élelem közelségével hozható kapcsolatba. Ezzel szemben a brit orvostudomány továbbra is a miazma elmélet töretlen híve volt, nem mellékesen gazdasági a megfontolásokból, mert ha kiderül, hogy nemcsak a bányászok, hanem India és Brit szigetek között hajózó legénységének dijectiója terjeszti a kórt, kárt okoz az üzleti életnek. Egy felől tehát abszolút bizonyítottnak tekintettek, hogy „kolera mérlegnek” Európában nem alakultak ki őshonos (autochton) endémiás gócai. Más felől pedig a kolerajárvány földrajzi terjedését kapcsolatba hozták az emberi dijectióval. Az utóbbi felismerést főleg Pettenkofer statisztikai kutatásai (1854) tovább erősítették azzal, hogy kimutatta a kolerajárvány rendszerint „az országutakat és a közlekedés más vonalait kíséri” és a „bélhuzam bizonyos erjedésnek indult ürülékei által” terjed, „haladása a közlekedési eszközök” tökéletesedésével „gyorsabbá lett”, illetve a kolerajárvány terjedésének időtartama lerövidült.⁴⁷

A közlekedési eszközök gépesítése előtti időszakban már felfigyeltek arra, hogy Indiában–Hindusztán északi részén, a Ganges mentén (Bengália), Madrastól délre – majdnem minden évben kitört kolerajárványok terjedése s az emberi csoportosulások és a közlekedés közötti kapcsolat mutatható ki, sőt egyesek járvány „kifejlődését” is azzal magyarázták. A kortárs helyszíni

⁴⁶ Pólya, J. Orvosi Tár. 2. Évf. 1832. 5. Kötet. 3. Füzet. 174.

⁴⁷ Imre József. Budapesti Szemle. 1873. 3. Kötet, 5. Szám. 91–108.

beszámolókból ismert, hogy az említett térségekben a meleg évszakban zarándok tömege gyűlt össze, soraikban a kolerafertőzöttek hosszú gyaloglás útvonalai mentén terjesztették a járványt. Nem véletlen, hogy a zarándokjárás s a kolerajárvány terjedése között kapcsolat felismerése nyomán, a zarándok útvonalakon próbálkoztak először, igaz, nem sok sikerrel a veszteglő intézetek felállításával.

A gépesített közlekedési eszközök korában, szintén a zarándokjárások terjesztik a kolerajárványt. Például 1865-ben Indiából és Jáwa szigetekről kolerafertőzött zarándokokat gőzhajón szállították Mekka közeli Vörös-tengeri Dseddahba kikötőbe. Ahonnan 1865 május 17. – június 10. között tíz gőzös mintegy 12 000 többé-kevésbé kolerafertőzött utast szállított Szuezbé. A több tízezer áldozattal járó járvány Egyiptomból áterjedt a Földközi-tenger szigeteire, illetve partjának városaiba (Bejrut, Ciprus, Málta, Izmir (Smirna), Konstantinápoly, Trieszt, Marseille) és végül Közép-Európába. Tehát, a gőzhajózás térnyerésével kolerajárvány alig néhány hónap alatt terjedt el Indiából Mekkáig, illetve Szuezig tartó útvonalon, amely a gyalogos zarándokjárások idején majdnem egy évet vett igénybe.⁴⁸

Az európai orvosi és rendészeti hatóságok számára az 1831/32. évi kolerajárványt követően legfontosabb kérdést a kolerajárvány Indiából Európába való terjedés útvonalának feltérképezése képezte. A nehézséget ebben munkában mint láttuk részben feloldotta, hogy az emberi diejectióval lehetett magyarázni azokat az eseteket, amikor a fertőzés/ betegség hirtelen oly helyeken is felütötte a fejét, melyek a járvány endémiás gócaitól távol estek, illetve nem a közlekedési útvonalakkal vagy háborús időben hadműveleteinek mozgásával esetek egybe. A 19. század második felében kolerajárványok térbeli és időbeli terjedését vizsgáló összehasonlító számítások az első nagy világijárvány (1831/32) terjedésidejét a bengáliai endémiás gócközből – Földünk kontinensein – húsz évre (1817–1836) becsülte. Ezzel szemben a későbbi nagyobb járványok (1854, 1866, 1873, 1892) gyorsabb, rövidebb idő alatt történő globális szóródását a szárazföldi- és tengeri közlekedési eszközök gépesítésével magyarázták.

A megfigyeléseket összegző kortárs értekezések véleménye egyöntetű volt abban, hogy a kolera terjedése az „általános közlekedés,” vagyis gőzhajózás, vasúthálózat sűrűsödésének tulajdonítható. Azonban első pandémia idején 1831/32-ben gőzenergiával hajtott közlekedési eszközök Anglia és az Egyesült Államok kezdeteinek kivételével, nem a tömegközlekedés alkalmatosságai voltak, hanem néhány tökéletlen konstrukció különlegessége iránt érdeklődő tehető polgár, arisztokrata kedvtelése. A közlekedés gépesítése előtt is, hagyományos közlekedési eszközökkel sűrű volt a szárazföldi (a városokban a ló vontatta kocsit az omnibusz, vidéken a szekér, ló), s a tengeri -, óceáni -, folyami hajóforgalom (különböző vízkiszorítású vitorlás hajók, kisebb folyami hajók stb.).

A térben és időben egyre szétszórtabb kolera járványok idején a 19. század második felében a kór terjedésének időtartamát az adott térségben használt közlekedési eszközök sebesség/távolság összefüggésében mérték. Feltételezték, hogy a kór terjedése gyorsabb ott ahol időközben kiépült a vasút, illetve, tengeri-, óceáni-, folyami gőzhajózás hálózata. A közlekedés technológiai, technikai újításokkal az első járművek sebesség fokozatosan növekedett. A vasúton például 1830-1850 között 20–30 km/h, ami nem sokkal haladta meg Napóleon gyalogságának 1 perc/120 lépés sebességét. A sebesség/ távolság időbeli lerövidülése és az emberek tömeges mobilitása között a

⁴⁸ Plósz, L. 1866. 41.

kolerajárványok első két hulláma (1831/32, 1854) idején nem mutatható ki korreláció. Egyrészt, mert a vasút mellett a tömegközlekedésben a hagyományos eszközök (omnibuszok, társzekerek, kocsik stb.) is tovább jártak, másrészt a vasúti útvonalak rendszerint a nagyobb városokat, vagy hatalmi presztízis központokat kötötték össze. A gőzhajózás, vasúthálózat kezdetein nem annyira a forgalom sebességének, sűrűségének a növekedése, a szárazföldi, tengeri útvonalakon menetidő lerövidülése volt a döntő, hanem úrtartalom, a szállítható emberek száma, az árúk mennyisége, tömege, amely többszörösen meghaladta korábbi mértéket. A gőzhajókon, vasúton nagyobb tömegű áruk mellett az emberek tömeges szállítása a 19. század második felének folyamatosan növekvő fejleménye. Ha megnézzük a kontinenseken néhány, kolerajárvány sújtotta országban vasút kezdetének időpontjait – tehát nem a hosszabb ideig tartó vasúthálózatok kiépítését –, akkor azt látjuk, hogy az első, 1831/32. évi és azt követő kolera járvány idején (1854) az adott országban a lakosság vasúton történő mobilitása nem létezett, még ott is alacsony, ahol a menetrend szerinti forgalmat elsőként bevezették (Anglia, Amerikai Egyesült Államok):⁴⁹

A vasúthálózat kiépítésének kezdetei

Év	<i>Európa</i>	<i>Amerika</i>	<i>Ázsia</i>	<i>Afrika</i>
1825	Nagy-Britannia	USA		
1835	Belgium, Németország			
1836		Kanada		
1837	Franciaország, Oroszország	Kuba		
1838	Ausztria			
1839	Hollandia, Olaszország			
1842	Lengyelország			
1846	Magyarország			
1847	Dánia, Svájc			
1848	Spanyolország	Brazília		
1852		Chile	India	
1854	Norvégia, Portugália		Ausztrália	
1856	Svédország			Egyiptom
1860	Románia		Törökország?	Dél-Afrika
1872			Japán	
1876			Kína	

Forrás: Széchenyi István Egyetem Wikipédiában közölt adatai alapján szerkesztett – P. I.

⁴⁹ Közlekedéstörténet: a vasút. <http://www.sze.hu/~htms/blog/dipl/a01.pdf>. 1–13. Hozzáférés: 2023. 07. 3., Landes, S. David. 1986. 86–91.

A vasúti hálózat kiépítésével a lakosság mobilitása Angliát követően főleg Nyugat-Európában 1850-es évektől gyorsult fel. Teljesítőképességét – némileg az 1872/73. évi kole-rajárvány előzményeként – a francia-porosz háború (1871) is jelzi, amikor porosz hadsereg – 1833-ban Friedrich List össznémet vasúti hálózattal terveit alapján – kiépült észak-német-országi vasúthálózaton gyorsan áttudta dobni csapattesteit a francia hadszíntérre. Ekkor már az angliai kezdetekhez képest (20-30 km/h) a vasúti szerelvények menetsebesség elérte a 80 km/h teljesítményt. De megemlíthetjük, igaz nem a kolera összefüggésében, a vasút szerepét az amerikai polgárháborúban (1861–1865) az északiak győzelmének kivívásában is.

A Kárpát-medencében a lakosság mobilitása és a vasúti forgalom közötti kapcsolat a kolera pandémia első (1831/32.) hulláma idején nem mutatható ki, azon egyszerű ok miatt, mert Magyarországon, Erdélyben és velük szomszédos országokban nem volt vasút. Kezdetei, mint láttuk, Oroszországban 1837-ben, Ausztriában 1838-ban, Lengyelországában 1842-ben mutatkoznak, amelyek nem a tömegközlekedést, hanem hatalmi elitet szolgálták. Magyarországon is csak 1846-tól indult el Pest – Vác között a vasúti forgalom, majd 1847-ben adták át a forgalomnak Pest – Szolnok, s a Sopron – Bécsújhely szakaszt. Hasonlóan az 1849, 1854, 1866 évek járványai során, amelynek széthurcolásában a katonai tényező szerepe mutatható ki, a vasút igénybevétele a csapatok mozgatózásában, de a lakosság mobilitásában sem meghatározó. Az 1849. és 1854. évek hadi eseményeiben közvetlenül résztvevő Orosz Birodalom európai tartományaiiban a vasút szerepét például a katonai egységek mozgatózásában a források sem említik. Az első nagyobb kolera pandémik idején (1831/32., 1854/55.), az emberek és áruk forgalma szárazföldön a vasút előtti korszakra jellemző közlekedési eszközöket használták: az áruk szállítására a társzekér és annak különböző regionális formái, a személyekére a postakocsi, az omnibusz, a szekér és a ló szolgált. A nagyobb folyókon pedig a csónakok, kisebb-nagyobb hajók, melyeket folyásiránnyal szemben igavonó állatok vontattak. A korszakban leginkább mobil társadalmi csoportok a fuvarozók, kereskedők, katonák, diákok, zarándokok, akik nagyobb távolságokat tettek meg a korábbi századokban „kitaposott” kereskedelmi- és hadi utakon, illetve a 18. században – Európában – kiépített csatornák vízi és szárazföldi útjain közlekedtek.

A vasút megjelenése után a közlekedés hagyományos eszközeinek használata nem szűnt meg, hosszú ideig, főleg a lakosság többsége esetében a vasúti és hagyományos eszközök egymás mellett, illetve egymást kiegészítő forgalma volt jellemző. A személyek és áruk tömeges mobilitásában a vasút használatának általánossá válását gátolta, kiépítésének töke- és munkaerő igényessége, így országonkénti, illetve az országos hálózat kiépítése egyelőre nem oszlott meg. Ázsiában, az évezredes Selyemúton, a nagy folyamokon, valamint a gyarmatosítók által itt – ott kiépített hadi utakon zajlott a tevényt használó távolsági kereskedelem, a zarándokjárások és egyéb más személyek és csoportok főleg gyalogos forgalma.

Ami pedig a folyami és tengeri, óceáni gőzhajózást illeti, a 18. század második felében történtek az első kísérletezések (folyókon, tavakon, csatornákon) a gőzhajtású vízi járművek használatára Angliában s az Egyesült Államokban. A tengeri, óceáni gőzhajózásban a 19. század elején történik áttörés, amikor Glasgowban 1817-ben vízre bocsátott vontatóhajó, (*PS Tug*), az első gőzhajó körülhajózta Skóciát. A menetrend szerinti transzatlanti utasforgalomra épült hajó a brit lapátkerekes *SS Great Western* volt, első útját 1838-ban tette meg. Az Egyesült Államokban első menetrendszerű gőzhajó, a *California* 1849-ben indult el New

Yorkból és Dél-Amerikát megkerülve a San Francisco-öbölben kötött ki és az utat 4 hónap és 21 nap alatt tette meg. Nagy Britanniát Indiával összekötő – a Jóreménység foka megkekulésével –, *SS Great Eastern* gőzhajó 1854–1857 között épült meg, de a kijelölt célra végül is nem használták. Az acélból készült óceánjáró gőzhajók sorát az 1879-ben *SS Buenos Ayrean* nyitja meg, azonban ez a konstrukció csak a század végén vált általánossá, amikor a hibrid – vitorla és gőzgép – meghajtású hajókat végelegesen felváltották a csavarhajtású a gőzhajók.⁵⁰ Mindazonáltal ezek az adatok nem utalnak arra, hogy a gőzhajózás és a kolera terjedése között kapcsolat lenne, tény viszont, hogy a Brit-szigetekről az Új Világba a kórt az óceánjáró hajók utasai hurcolták be, függetlenül attól, hogy a hajók meghajtása a szél vagy a gőz energiáját használta. A távolsági tengeri- és óceáni kereskedelem személyzete mellett a hadihajók legénységének szerepe is dokumentált az ázsiai kolera terjesztésben a dél-és nyugat-európai kikötőibe, mint azt az említett portugáliai eset is mutatja. A gőzhajó – haditevékenységben – a krími háború idején tűnik fel először Európában, amikor brit flottában szinte egy tucat hajócsavar meghajtású sorhajó szolgált.⁵¹ A kérdéses az, hogy az 1854/1855. évi kolera pandémia londoni kitörése és a krími háború között volt-e kapcsolat. Tény viszont, hogy harcéri halálozások többsége nem harc közben következett be, hanem a kolera, a vérhas, a nélkülözések és a rossz sebesült- és betegellátás miatt.⁵² A járvány az elhúzódo szevasztropoli ostrom idején tört ki, ahonnan szárazföldi, tengeri (Fekete-tenger) úton, és az al-dunai kikötőkbe – a brit, francia csapatok logisztikai háttérét biztosító személyek – behurcolták Moldovába, Oláhországba, innen pedig a két fejedelemséget megszállás alatt tartó osztrák csapatok – az utánpótlás dunai útvonalán – Magyarországra.

A tengeri úton, főleg a Szezei csatorna használatba vétele után (1869), majd a megbízhatóbb óceáni gőzhajózás térnyerésével – a először hadihajók az 1850-es évektől, majd a kereskedelmi, utasszállító hajók rendszerítésével az 1880-a évektől – lényegesen lerövidült kontinensek között az óceáni-, tengeri hajók menetideje és a Szezei-Csatorna révén az indiai szubkontinens s a brit tengeri világkereskedelmi csomópontok közötti távolság.

Az 1865-ben Indiában és az indonéziai Jáwa szigeten kitört – fentebb ismertetett – kolera-járvány már gőzhajók utasai révén terjedt Európa partjáig és onnan a szárazföldi térségekben, mint például Magyarországra az osztrák – orosz háborúban (1866) résztvevő katonák közvetítésével. A Brit szigeteket érintő kolerajárványok, amelyeket Indiából hurcoltak be a hajózo személyzet, az utasok, rendszerint a kikötővárosokban jelent meg, ahonnan két irányba terjedt tovább: az egyik az adott tengeri csomópont szárazföldi hátszágája, a másik a fertőzött kikötőkbe a szomszédos (francia, belga, holland, német) vagy távolabbi (amerikai) tengeri vagy óceáni kikötőkbe.⁵³

⁵⁰ Kennedy, John. 1903. 91–101. Hozzáférés: 2021. 12.3.

⁵¹ A krími-háború idején (1854) a brit haditengerészet már 10 hajócsavar-meghajtású sorhajót vonultatott fel a Balti-tengeren, de emellett 15 fregatt és korvett, 7 vitorlás sorhajó, 15 vitorlás fregatt is szerepelt a flottában. A franciák flottája *Austerlitz* nevű hajócsavar-meghajtású sorhajóból, 7 gőzösből, illetve 8 vitorlás sorhajóból és 7 fregattból állt. Ez arra utal, hogy a haditengerészetben az átállás a gőzmeghajtású hajókra fokozatosan történt meg, a régi és az új egymást kiegészítette. A teljes átállás és az acél hajótest csak 19. század 90-es éveitől számítható, - melleleg a II. világháború hadihajói szinte mindegyike gőzhajtású volt. (Lásd: Royle, Trevor. 2000. 11, 23.)

⁵² A krími háborúnak 100 000 francia, 60 000 brit és 300 000 orosz áldozata volt. (Lásd: Sásdi Tamás. *A krími háború*. <https://korok.webnode.hu/products/a-krimi-haboru1>. Hozzáférés 2022.01.20.

⁵³ Nowák, J. 1883. 90–93., Plósz, L. 1866. 11–14.

A kolerajárványok kiváltotta demográfiai veszteségek a vasút s a gőzhajózás menetrend szerinti forgalmának elterjedésével a 19. század második felében – kortársak, főleg a sajtó feltételezése ellenére – jóval a alacsonyabbak voltak, mint a gyalogos, szekeres, omnibuszos forgalom stb. idején. Noha az utóbi esetben például Nyugat-Európában később 1832-ben tört ki a járvány, és jóval kevesebb áldozattal járt 1830/31-ben Kelet- és Közép Európa országaiban. Későbbi kolerajárványok során is megfigyelték, hogy kontinensünk keleti részeiről nyugat irányba terjedő kolera intenzitása lanyhuló tendenciát mutatott. Mindazonáltal járványok térbeli-időbeli koncentrációjának és intenzitásérésének megfékezése a 19. század utolsó évtizedeiben a védekező intézkedések hatékonyabbá válásával, a orvoslás gyógy-módjainak javulásával indokolható.

Európában a középkorban alapított jórészt kis méretű városok az ipari forradalom kibontakozásának folyamatában a munkaerőt koncentráló gyár, a lakhely és munkahely közötti távolság a városok területi megnövekedését vonat maga után, sőt új ipari városok jöttek létre, mindez nagyobb tömegű ember, nyersanyag, készáru mozgatását igényelte. A kaotikus társzekeres, omnibuszos forgalmat, illetve szállítást a 1850–1914 között Európában, országonként eltérő mértékben, arányban, ütemben a kötött pályás szabályozott menetrendű forgalom, a városi és távolsági vasúthálózat kiépítése jellemezte. Közlekedés forradalma, tehát a szállító eszközök sebességének növekedését, a távolságok lerövidülését vont maga után. A gőz meghajtású mozdonyokat követően az újabb technológiai újítások (belső égésű motorok: benzines 1879, dízel 1892, a villanyáram energia) alkalmazása a vasúti vontatójárművek meghajtásában, például 1850–1900 között egy kiforrott konstrukciójú mozdony 80–100 km/óra sebesség teljesítményre voltak képesek. Hasonlóan a hajózásban is, például 1890-ben London – New York között a menetidő 6 napra csökkent.⁵⁴ A tömegközlekedési hálózat kiépülésével, a sebesség növekedésével, illetve a távolságok lerövidülésével kontinensek, országok, s az országon belül a települések között a 19. század második felében nem járt újabb világméretű kolerajárványok kitörésével, sem sűrűsödésével, még akkor sem, ha világszerte néhány lokális, szétszórt kolera megbetegedés be- és széthurcolásban a gépesített közlekedési eszközök is szerepet játszottak.

Függetlenül a lakosság mobilitását meghatározó forgalmi eszközök hagyományos vagy modern formájától – néhány kivételtől eltekintve – általában a kolerajárványok több áldozattal jártak – lakosságárányosan – a városokban, mint a falvakban. A szárazföldi és tengeri, folyami forgalom gépesítése tovább fokozta a városokban a zsúfoltságot, az által, hogy a utazók mindennapi fizikai érintkezésének távolsága csökkent, testközelié vált, ami a kolera megbetegedések – vagy egyéb járványos betegségek – tömegesedésével járhatott. Vidéken, a falvakban, a kisebb városokban ezzel szemben az emberek mindennapi érintkezési terei nem voltak zsúfoltak, ugyanakkor az ivóvíz minősége jobb volt, mint a városok utcai kutjainak ivóvize, amelyet a nyílt csatornák szennyvize (London, Párizs, Hamburg) folyamatosan fertőzött, mindaddig amíg a vezetékes vízellátó rendszereket kiépítik.

Abban, hogy a 19. század utolsó évtizedeitől – legalábbis az 1872/73. évi kolerajárvány lecsengésétől – a világszerte a koleraveszély csökkent, kevesebb volt a megbetegedések,

⁵⁴ *Közlekedéstörténet: a vasút.* <http://www.sze.hu/~htms/blog/dipl/a01.pdf>. 1–13. Wikipédia. Hozzáférés: 2023. 07. 3.

elhalálozások száma, a kórokozó baktérium azonosítása, vezetékes vízhálózatok kiépítése, a védekezési intézkedések javulása játszott közre.

Magyarországon az 1872/73. évi nagy kolerajárvány előtt „a vasút és a kolera kapcsolatáról” az első, a MÁV igazgatósága 1871-ben kiadott utasítása, amely elrendelte, hogy a vasúti utas kocsik árnyékszékeit és „hugyozó helyeit” naponta kell fertőtleníteni, a zsúfoltság enyhítésére további kocsikat kell a szerelvényekhez csatolni, és az útközben megbetegedőket el kell különíteni, ugyanakkor létrehozták a vasúti orvosok csoportját. Az első ismert, a kolera vasúti terjedéséről szóló miniszteriális akta 1873-ban született és a kolerában megbetegedett utasok ápolása tárgyában készült rendeletet tartalmazta. „Húsz év múlva, 1892–1893-ban már közel kétezer kolerával foglalkozó aktát kellett nyitni a Kereskedelemügyi Minisztériumban. Az információáramlásnak ez a szembetűnő és dinamikus bővülése nem a járvány erejét, sokkal inkább a járvánnyal összefüggő közlekedési, illetve szállítási problémák körüli ügyek növekedését jelzi”.⁵⁵

Frisnyák Zsuzsa, hivatkozott tanulmányában megemlíti, hogy 1874 utáni időszakban az magyar állam az újabb járványok terjedésének megfékezésére, külön szabályozta a közúti szekérforgalom, a hajózás és a vasút ügyeit. A rendeletek előírták, hogy fertőzés terjedését az utakon az áruszállítás korlátozásával kell megakadályozni. A nagy kolerajárvány tapasztalatai azt mutatták, hogy a kolera gyorsabban terjedt a folyóvizek menti falvakban, városokban ahol a lakosság a folyók vizét fogyasztotta. A fertőzés hordozók voltak a folyami hajók legénysége, akik a fedélzeti szennyet a folyókba ürítették, ezért elrendeltek – az esetleges járványok idején – a hajók vesztegár alá helyezését. A nemzetközi vasúti forgalom kiépülésével – amelyről későbbiekben még szó lesz – a szabályozták a járványvédelmet.⁵⁶

A fertőzést közvetítő külső és belső tényezők a Kárpát–medencében

A Kárpát-medence, vagyis Magyarország és Erdély esetében – akárcsak Európa térségeinek többi országában – kolerának nem voltak helyi endémiás gócpontjai, a fertőzés közvetítése *behurcolás, széthurcolás* útján – módján terjedt, amelyben meghatározóak egyfelől háborús konfliktusok, másfelől a világkereskedelem szereplői. Viszont nem függetlenül a közvetítő szereplőktől volt/van egy az elő világ biológiai létét meghatározó természeti adottság, amelynek minőségét a természetet bebútorozó ember környezetének karbantartás, használat körülményei alakítják. Ez nem más mint a víz minősége, amelynek szennyezettsége a bakteriális vízesfertőzések kiváltója, mint például a kolera. Mivel Magyarország sajátos vízrajzi adottságai évszázadok óta táptalaját képezték a vízfertőzéseknek, melyek azonosítása –ahogy alább szó lesz róla – kontinens szerű is hosszabb folyamat volt. Az említett tényezők összjátékával számolva az alábbiakban külön-külön ismertetjük a kolerafertőzést közvetítő külső (országon kívüli) és a fertőzést azonosító belső (országban létező) környezeti tényezőket.

⁵⁵ Belügyi Közlöny 1910. október 9. 416–417. „Körösvény mindkét vonal valamennyi közegéhez a cholera járványok megelőzése tárgyában.” MÁV Körösvények. 1871. 627. MÁV. Körösvények.(Lásd: Frisnyák Zsuzsa. Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle. 2018. 1.szám. 43–62.)

⁵⁶ Frisnyák Zsuzsa. Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle. 2018. 1.szám. 62.

a.) Külső tényezők: „hadijárványok”, „civiljárványok”

Dr. Rigler Gyusztáv⁵⁷ a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem, közegészségtan tanára, 1914 november 14-én az Erdélyi Múzeum Egyesület, Orvosi Szakosztályának ülésén, előadásában a kolerajárványok terjedését kiváltó/hordozó tényezőket tipológiai idősorba rendezte, illetve csoportosította. Előadásának aktualitását az adta, hogy a „*folyó 1914. évben éppen a 14-ik-szer látogatta meg hazánkat a kolera oly alakban, a melyikről több-kevesebb joggal, mint járványról lehet beszélni.*”⁵⁸

Rigler Gusztáv járványfolyamat adatsorai, amelyet kiegészítettünk, táblázatba szerkesztettünk, Erdélyben és Magyarországon – 1868, 1910, 1923 kivételével – megegyezik a világszerte, így Európában is számon tartott pandémiák éveivel.

A kolera pandémiák térbeli-időbeli megoszlása, a betegek és halottak
becsült számai a Kárpát-medencében

Kolera- pandémiák Európában	Kolerajárványok: Magyarország és Erdély		Térbeli megoszlása		Kolerafertőzött	
	Kezdeté	Vége	Vármegye száma	Település	Beteg	Meghalt
1831/32.	1831. 06.	1832. 04.	63	4455	536.500	298.900
1836*	1836. 05.	1836. 12.	25	176(?)	77 300	43 000
1848/49.*	1848. 09.	1849. 12.	?	?	50.000(?)	25.000(?)
1854/55	1854. 10.	1855. 12.	?	?	70.000(?)	30.000(?)
1866/67	1866. 07.	1867. 04.	40	?	153 700	70 000
1872/73.	1872. 09.	1873. 04.	58	6677	190 000	134 500
1873/74	1873. 05.	1874. 02.	?	?	?	?
1886	1886. 06.	1886. 12.	?	100	3 178	1602
1892	1892. 09.	1892. 12.	24	198	2 463	1344
1893	1893. 06.	1893. 12.	53	650	6 735	3777
1894	1894. 08.	1894. 12.	5	27	-	190
1911*	1911. 08.	1911. 12.	13	52	1088	252
1913	1913. 07.	1913. 12.	18	129	633	344
1914	1914. 08.	1914 (?)	52	314	1104 (?)	?

Forrás: Rigler, G. 1914. 269 – 270. – adatai alapján szerkesztett, *kiegészített – P. I.

⁵⁷ Rigler Gusztáv dr. (1868–1930) kutatási területe bakterológia, szereológia, járványtan. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, 1892-ben orvosdoktor, 1897-ben habilitált, 1899-ben tanszékvezető a budapesti egyetemen, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen dékán (1906/1907, 1914/1915), az egyetem rektora (1917/1918). A kolozsvári egyetem Szegedre helyezése után az egyetem Közegészségtani Intézetének alapítója és vezetője (1921–1927), az 1927/1928-as tanévre rektorral választották, de nem vállalta, a budapesti Közegészségtani Intézet élére hívták meg tanszékvezető nyilvános rendes tanárnak. Bővebben (Lásd: Rigler Gusztáv. In: Dobozy Attila. 1997. II. 296–297.)

⁵⁸ Dr. Rigler Gusztáv, Értesítő az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvostudományi Szakosztályából. XXXIX. évf. 1914. XXXVI. kötet. 4. Füzet. 253–285. (A továbbiakban: Rigler, G. 1914.) Rigler, G. tanulmányának méltatását. (Lásd: Szállási Árpád: Orvostörténeti közlemények. 87–88. (1979). 307–311.)

A táblázatban a bizonytalanságot jelző kérdőjeles adatsorok mutatói közül a járványfolyamat időtartamára utalók tekinthetők viszonylag megbízhatóbbnak.⁵⁹ A többi mutató – a járvány térbeli megoszlása, a betegek/meghaltak – számai a valószínűség határán mozgó általánosító becslések, bizonyos tendenciákat jeleznek, amelyek lehetővé teszik, hogy nagy vonásokban képet alkothassunk a közel egy évszázadot felölelő kolerajárványok dinamikájának alakulásáról a Kárpát-medencében.

Rigler Gusztáv visszatekintő tanulmányában figyelemre méltó a járványok terjedésében közrejátszó kontextusok, körülmények csoportosítása. *Két megfontolásból sem érdektelen közelebről áttekintenünk tipológiáját: egyrészt hazai kolerajárványok nemzetközi eseményekbe ágyazó hasonló rendszerező kísérlettel a korszakban nem talákoztunk. Másrészt, mivel törekvéseink előterébe a magyarországi és erdélyi – 1831/32., 1848/49, 1866, 1872/73. évek – kolerajárványai állnak, így Rigler csoportosítása – amely számba veszi az összes Kárpát-medencét érintő a 19. századi és 20. század eleji kolerajárványokat – lehetővé teszi, hogy nagy vonalakban képet alkothassunk az általunk a kötetben nem érintett járványok (1855, 1886, 1892, 1893, 1894) körülményeiről is.*

Rigler Gusztáv abból a részben vagy egészében bizonyítható előfeltevésre alapozta csoportosítását, hogy a Kárpát-medencével határos és attól távolabb – az európai hatalmak között zajló – háborús eseményeknek rendszerint járulékos következménye a járványos betegségek megjelenése és széthurcolása. Ebből a nézőpontból a Kárpát-medencében 1830–1914 között megjelent kolerajárványokat, két csoportját különböztette meg. *A hadi kolera járványok* névvel illette azokat a Kárpát-medencével szomszédos és attól távolabbi háborús körülmények teremtette helyzeteket, amelyekben a kolera felütötte fejét és széthurcolásában, illetve Magyarországra való behurcolásában a hadicselekményekben résztvevő katonák játszották a főszerepet. *A civil kolerajárványok* csoportjába vonta azokat a kolerajárványokat, amelyek polgárok hétköznapi foglalkozás, üzlet, utazás, vándorlás stb. *útján-módján kapták meg* a fertőzés hurcolták be a Kárpát-medencébe a szomszédos vagy attól távolabbi térségekből. Némileg módosítható Rigler csoportosítása, ha a járványt terjesztő *hadi* és *civil* tényezők szerepét, fogalmilag a *közvetlen* és *közvetett* antropogén események kontextusai, körülményei teremtette helyzetek perspektívájából szemléljük. Igaz, a fogalomcsere, ebben az esetben különösebb relevanciával nem bír, így csupán kiegészítő szerepe jöhet szóba.

Rigler által *hadi kolera* nevezett járványok első csoportjába hazánk területén a szomszédos háborús eseményekhez *közvetlenül* kapcsolódó járványok évei: 1848/49, 1866/67, 1913, 1914. A második, *közvetetten* a háborús eseményekhez tartozó *hadi kolera járványok* évei 1831/32, 1854/55, 1872/73, 1910 (?), 1911, amikor a háborús események és a járvány összefüggése, ha nem is meghatározó, mégis „nyilvánvaló”. A nem háborús évekkel összefüggésbe hozható járványok, az ún. *civil járványok* évei: 1836, 1863, 1886, 1892–1894.⁶⁰

Rigler Gusztáv tipológiájában, tehát a 13 magyarországi járvány közül –, *közvetlen* és *közvetett* módon – 9 kolerajárvány a háborús eseményekkel mutat kapcsolatot, csupán 5 eset-

⁵⁹ Rigler, G. „A kolera kezdődött és végződött 1831–32-ben” táblázatos összeállítását az alábbiakban a törvényhatóságok járványhelyzetnek ismertetése során összevetjük a Helytartótanács hivatalos kimutatásában szereplő adatsorokkal. (Lásd: Rigler, G. 1914. 371–372.)

⁶⁰ Rigler, G. 1914. 253–254, 255–258.

ben köthető a járvány behurcolása közvetlen/közvetett módon a polgárokhoz. A 13 kole-
rajárvány Magyarországra és Erdélybe való behurcolása – a hadi- és nem hadi helyzetektől
függően, közvetlen és közvetett módon – északkeletről (Galícia) 5, nyugatról (Ausztria) 3,
délnyugatról (Olaszország) 4, délkeletről (Balkán) 2 alkalommal történt.⁶¹

Időben az első, közvetlen *hadi kolerát az 1848/49. évi magyar szabadságharc leverésére
küldött cári hadak* hurcolták be, soraikban már 1847-ben megjelent a fertőzés. Az orosz
seregek mozgásával két irányból hatolt be a kolera a Kárpát-medencébe. Az Oláhországot
felvonulási területként használó orosz csapatok Erdélybe való betörését követően 1848 au-
gusztusában a kolera főleg Erdély délkeleti részén terjedt el. Magyarország északi és középső
részén pedig a cári hadak betörési útvonala mentén terjed a járvány.

A második, *1866/67. évek hadi kolerajárványt a porosz-osztrák háború végén, 1866. júli-
usában, a poroszok elől visszavonuló, általuk kolerával megfertőzött osztrák-magyar hadak
katonái* hurcolták be Pozsony vidékére, amely szétterjedt az északnyugati vármegyékben.
Tegyük hozzá, hogy a porosz seregek soraiban már 1866-ban az Oroszországból behurcolt
kolera 3139 áldozatot szedett, 1866 augusztusában Alsó-Ausztriában pedig – becslések sze-
rint – 8000 halottal számoltak.

A harmadik, *hadi kolerajárvány, az 1913. évi a második balkáni háborúban* résztve-
vő Szerbiából terjedt át Magyarország déli vármegyeibe (Bács-Bodrog, Temes, Torontál,
Krassó-Szörény), azonban a védekezési intézkedéseknek köszönhetően, a járványt terjedését
megfékeztek, csak néhány települést érintett. Erdélyben Kolozsvárt voltak elszigetelt kolera
megbetegedések.

A negyedik, *1914. évi hadi kolera* a galíciai harcokban résztvevő, ott megfertőződött,
majd az országban ápolt a sebesült katonák révén terjedt el „Zemplén-, Ung-, Bereg me-
gyékben, a Tisza felső folyása mentén és felső mellékfolyói völgyeiben, valamint a Körös
és a Béga folyók környékén. Erdélyben pedig a Szamos középfolyása mentén jelentkeztek
csekélyebb számban kolera esetek”. Mint Rigler megjegyzi „*de eddig legalább járványról
–hála Istennek – sehol sem lehet beszélni*”. A harctéri magyar kolera áldozatok számát pedig
„*eddig nem ismerjük és talán soha sem is fogjuk pontosan ismerni*”.⁶²

Hasonlóan térbeli és időbeli összefüggés áll fenn a járványok és a hadi cselekmények
között az alábbi 5 esetben is, azonban itt, a háborús események és a magyarországi is erdélyi
járvány közötti kapcsolat *közvetett*. Rigler szavaival időbeli eltolódás „*annál nagyobb, mi-
nél távolabb játszódt le tőlünk a háború*”. A 19. században a legpusztítóbb *1831/32. évi
kolerajárvány* a Kárpát-medencében egy év múlva jelent meg, azt követően, hogy a Perzsi-
ával határos Kaukázus térségében felütötte fejét az indiai kór, innen kereskedők, tisztségvi-
selők és katonák közvetítésével a kolera megjelent a cári birodalomban központi területein,
ahonnan a fertőzést 1830-ban a lengyel felkelés leverésére rendelt cári csapatok a kolerát
behurcolták Varsóba, ahonnan a fertőzés átterjedt Galíciába, majd – a tiszai tutajosok révén
– Magyarországra. Az 1831/32. évi nagy járvány magyarországi kitörésétől (1831 június
13) számított egy hónap alatt – az akkori szekeres, gyalogos, ladikos, tutajos világban – a
kolerafertőzés széthurcolás, diffúzió útján-módján terjedt el szinte az ország egész területén,

⁶¹ Rigler, G. 1914. 258.

⁶² Rigler, G. 1914. 254–255.

kivéve Erdélyt és Horvátországot, ahova – Rigler szerint – „*később jutott el és kevesebben is fertőzöttek meg*”.⁶³

Az 1854-1855-ben a Magyarország területére behurcolt kolerajárványt Rigler a *krími háborúval* (1853 – 1856) hozta kapcsolatba. Az összefüggés azonban közvetett. A brit-francia hadak Krímben történő partraszállását – 1854 szeptembert – követően az orosz és a szövetségesek táborában egyaránt megjelent a kolera, a vérhas. A kolera a Duna Fekete - tengeri torkolatától a havasalföldi és magyar szakasza mentén 1854 őszén Budapestig terjedt, több település lakossága megfertőződött. A tél beálltával (1854/1855) a megbetegedések megszűntek, majd 1855 tavaszán ismét kitört, először Budapest környékén, ezt követően elterjedt a Dunántúl, a Tisza közép folyásának mentén néhány megyében, valamint Biharban. Rigler a kolerajárvány endémiás helyeként az Al-Duna térségét említi, azonban úgy tűnik, hogy Magyarországra való behurcolása nem független a Habsburg seregek Moldova és Havasalföld megszállásától (1854 augusztus) – miután onnan a cári hadak kivonultak, – és ott állomásoztatástól a békekötésig (1856 március). Ugyanis a kolera terjedése a Duna mentén és a Dunántúlon arra utal, hogy a Habsburg seregek anyagi és emberi utánpótlását a Dunán hajókkal szervezték meg, lebonyolításában pedig a katonák mellett civilek is résztvettek, akik közvetlen (üzlet, logisztika stb.) érintkezésbe kerültek a Fekete-tengeren és a Krím félszigeten hadakozó orosz és szövetséges csapatokkal. A krími háború ideje alatt (1853–1856), amely két fronton – a Kaukázusban és Fekete-tenger térségében – zajlott, az európai fronton a szembenálló felek mintegy félmillió katonát vesztek. A behurcolt kolerajárvány magyarországi áldozatainak számát – a táblázatban szereplő becsléseket mellőzve – Rigler megjegyzi, hogy „*pusztítása mértékét eddig biztosan nem ismerjük*”.⁶⁴

A *porosz – francia háború* (1870–1871) záró szakaszában 1871-ben, ha elszórtan is kontinens szerte több helyen felütötte fejét a kolera. A vasútnak, a gőzhajónak köszönhetően 1872-ben gyorsan terjedt, főleg Oroszországban öltött pusztító méreteket, ahol már az előző évben (1871) az Ausztriához tartozó Galícia fertőzött volt. Magyarországra Galíciából behurcolt kolerát 1872. szeptember 14-én, a Máramaros vármegye, *Rahó* községében regisztrálták először, ahonnan aránylag gyorsan széterjedt az országban és a járvány áthúzódott a következő 1873-as évre, amikor intenzitásának koncentrációja tetőződött. Tehát nálunk a háborút követő egy évre, nem közvetlenül háború térségéből, hanem közvetett úton – bizonyos értelemben kerülőkkel – a járvány által leginkább sújtott térségből hatolt be a fertőzés. Rigler úgy vélte, hogy az országban „*legtöbbet ismét azok a területek szenvedtek, ahol 1831/32-ben is a legnagyobb volt a pusztulás*”. Az összehasonlítást pontosítja, ugyanis az 1872/73. évi kolerajárvány az ország településeinek „kis híján” felét érintette, míg az 1831/32. évi a települések „harmadában” pusztított.⁶⁵

Rigler Gusztáv a 20. század elején a Magyar Királyság területét közvetetten érintő, távoli háborús eseményekhez kötött kolerajárványt *olasz-török háborúval* (1911–1912) hozta

⁶³ Rigler, G. 1914. 255–256. Rigler nem említi – az orosz-török háborút (1828–1829), amelynek kezdetén az orosz hadak elfoglalták a dunai fejedelemségeket (Moldova, Havasalföld), ahol már a közel-keletről átterjedt pestis is jelen volt, mindkettő – a pestis és a kolera – a Habsburgok Birodalmának délkeleti határsávjában fekvő erdélyi térség lakóit fenyegette.

⁶⁴ Rigler, G. 1914. 256.

⁶⁵ Rigler, G. 1914. 256, 258.

összefüggésbe. Tudomása szerint, 1910-ben Oroszország, kaukázusi térségében pusztító kolerajárvány áterjedt Kis-Ázsiába, ahonnan az Észak-Afrikában Tripoli, illetve Líbiáért folyó harcok során a török csapatoktól „megkapták és hazájukba hurczolták az olaszok”. Olaszországból a fertőzés áterjedt Bécsbe (?), majd a „Dunai hajók által szétszóratott a Duna mentén, gócot csinált Mohácson és környékén; innen eljutott Tolna-, Bács-Bodrog- és Torontál, valamint Pest vármegye néhány községébe és Horvátországba is”. Tulajdonképpen „járványos föllépéséről – mint megjegyzi – csak Mohácson lehet beszélni”. Úgy tűnik, hogy Rigler tévesen 1910-re datálta a magyarországi járvány kezdetét, ugyanis az olasz – török háború 1911. szeptemberében tört ki. Tévedését jelezi megállapítása, miszerint az „1912. évi kolera alatti védekezést két évig nyögte egész országunk, különösen Budapest ipara és kereskedelme” szenvedte meg. Inkább, elfogadható, hogy 1911-ben nem Bécsben, hanem Fiúmében s a dalmát-horvát tengerparton jelent meg a fertőzés, ahonnan „széthurczolták a Duna mentén Bács-Bodrog-, Pest-, Torontál és Krassó-Szörény vármegyék néhány községébe, de igazán járványossá nem vált”.⁶⁶

A nem háborús eseményekkel közvetlen – közvetett módon összefüggő 5 civil kolerajárvány sorában Magyarországon az első, az 1836 évi volt. Olaszországból hurcolták be Fiúméba még 1835. végén és innen lassan tovább terjedt a fertőzés a déli vármegyékben (Bács, Baranya, Temes, Torontál). Noha több más megyében is megjelent, de leginkább Trencsén és Turóc vármegyékben szenvedtek tőle, viszont „tömegesebben nem gyilkolt”. Erdély, főleg Székelyföld esete viszont azt mutatja, hogy az 1836. évi kolerajárvány az 1831/32. évi hosszabb idejű lappangását követően tört ki ismét.

Az 1886. évi civil járvány szintén Fiúméből terjedt át Győrbe, ahol a kolera a Rába szabályozásán dolgozó munkások között ütötte fel fejét. Majd Budapesten, Szeged vidékén és a Szepességben „képződött egy-egy gócz, de más helyeken csak pár betegedést okozott”.

Az 1892. évi kolera fertőzést Budapestre valószínűleg Németországból hurcolták be, ahol 1892-ben Hamburgban uralkodott a járvány. Budapestről a kolerafertőzés két irányba terjedt tovább: északon a Duna mentén Komáromig, délen Titelig, majd a Tisza és a Béga mentén több településen is megjelent. A legtöbb megbetegedést és halálozást Budapesten vettek nyilvántartásba. Úgy tűnik, hogy *Szatmárnémetibe 1893. nyarán egy „csavargó által behurczolt”* epekór nem független az előző évi járványtól, ugyanis terjedése egy szakaszon a Szamos és a Tisza mentén azonos, majd Budapest közvetítésével szétszórtan a Duna mentén, északon Győrig, délen Baranyaig több településen felütötte a fejét, azonban, „nagyobb járványt sehol sem okozott”.

A Máramaros vármegyei Körösmezőre 1894. augusztusában egy „galíciai férfi” hurcolta be kolera fertőzést, ahol 16, és a szomszédos vármegyék 10 településén jelent meg az epekór, azonban csak alacsonyabb számú megbetegedésekkel és elhalálozásokkal járt.⁶⁷ Nem említi, hogy Máramarossziget – Körösmező közötti vasútvonal építésénél 230 munkás lett a kolera áldozata.⁶⁸ Mindazonáltal az utóbbi három, 19. századvégi civil kolerajárványok időtartama rövid volt, mindegyik „télire elmúlt”.

⁶⁶ Rigler, G. 1914. 257, 259.

⁶⁷ Rigler, G. 1914. 257–258.

⁶⁸ Frisnyák Zsuzsa. Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle. 2018. 1.szám. 62.

Rigler Gusztáv tipológiai csoportosításából az derül ki, hogy a Kárpát-medencében a 19. században a legsúlyosabb járványok (1831/32., 1848/49., 1866/67., 1872/73.) közvetlen vagy közvetett úton-módon az elő-ázsiai és kelet-európai szárazföldi orosz hadi cselekmények környezetében támadt körülményekkel hozhatók összefüggésbe. Ezzel szemben az ún. „civil” kolerajárványok, vagyis a polgári személyek, foglalkozási csoportok (utazók, kereskedők, teherszállítók stb.) által behurcolt kolerafertőzések terjedése térben szórványos, szezonális, a megbetegedések és elhalálozások száma alacsony, nem véletlen, hogy 1886 utáni ilyen és hasonló eseteket – mint például az 1894. évit, amikor 100 alatt volt a fertőzöttek és áldozatok száma – Rigler nem tekintette tényleges járványoknak.

b.) Belső tényezők: „vízfertőzések”, „vízjárványok”

A kolerajárványok idején is, a *hipokratészi milió elmélet* vagy más néven *hipokratészi-galénoszi miazma elmélet* hatása alatt állt az orvoslás, amellyel magyarázták a fertőzőjárványok kialakulását és terjedését. Hippokratész járványokról írt munkájában (*Epidemiarum libri VII*), a ragályos betegségek térbeli terjedése és természete alapján három típusát különböztette meg: szűkebb térben, a fertőzőgóc környezetében terjedő *epidémiát*, a „minden népet érintő” fertőzést (*pandémiát*), különálló, harmadikként pedig a dögvézszt, pestist (*loimosz*).

A járványokat kiváltó tényezőket „*A levegőről, helyekről és vizekről*” című értekezésében fejtette ki, eszerint, egy adott helyen az emberek életmódját az évszakok időjárása, a vizek kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolhatják.⁶⁹ Ha egyazon járványos betegség eltérő természeti – éghajlati környezetben különböző, nem azonos tüneti jegyeket mutatnak, de tömeges elhalálozást okoznak, akkor az ilyen és hasonló esetek megfigyelése, tapasztalata alapján Hippokratész nyomán vagy tőle függetlenül mások is (Galenosz , Ibn Khatimah) feltételezték, hogy a kiváltó tényezők az adott környezetben (éghajlat, a levegő összetételének megváltozása a szennyezett vízben-, folyókban-, lápokban- talajban a szerves anyagok rothadása miatt) az ártalmas *kigőzölgésben, miazmában*, valamint az ottani emberek alkati sajátosságaiban van.⁷⁰

A 16. században *Hieronymus Fracastorius* (Girolamo Fracastoro, 1478–1553) járványos betegségeket leíró – *De contagione et contagiosis morbis eorumque curatione libri III*. (A járványos betegségekről és gyógyításukról 3 kötetben) – munkájában a betegségek (például a pestis) átvitelének, illetve terjedésének két módját különítette el: a *contagium* (ragály), illetve az *infectio* (fertőzés). H. Fracastorius *contagium animatum* („élő ragályanyag”) elméletét a pestisjárványok megfigyelései alapján fogalmazta meg, s az epidémiát, a járványt kiváltó fertőzést előidéző tényezőket szintén a hipokratészi-galénoszi miazma elmélettel magyarázta.⁷¹

A kérdések kérdése a fertőzés tér- és időbeli terjedésének oka, üteme, valamint a szó-kásos háború/ migráció magyarázatok mellett milyen más tényezők játszottak közre a jár-

⁶⁹ A Hippokratész munkájának *bioklimatológiai* – légköri tényezők élettani és kórtani hatása – tekintetében, bővebben (Lásd: Kérdő István. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. I. (1955). 125–126.), Carles, L. M. 1954. 21–22.

⁷⁰ Pászka, I. 2020. II. 10–11.

⁷¹ Pászka, I. 2020. II. 13. Vö. Kiss László dr. Orvosi Hetilap. 2020. (161.) 36. 1534–1535.

ványok terjedésében az idők folyamán. Eltérő ökológiai környezetben milyen változatai, módosulásai voltak a járványos betegségek tüneteinek, lefolyásának?

Tulajdonképpen az antik miazma elmélet a járványos betegségek éghajlattal–vízzel–talajjal való kapcsolatának tágabb, környezeti, ökológiai összefüggéseire hívta fel a figyelmet, amely magyarázatul szolgált a kolera endémiás gócinak Inidában, a bengáliai Ganges és a Bramaputra mocsaras, posványos vidékén, majdnem folyamatos „újratermelődésének”.

Európai viszonylatban, Magyarország egyes térségeiben – az állóvizek, lápok, mocsarak, holtmedrek – a szintén közrejátszottak a járványok (malária, tífusz) endémiás gócinak kialakulásában, illetve a behurcolt (kolera) járványok iránti fogékonyságban.

A járványos betegségek vízzel való közvetlen kapcsolatát – a 16. századtól a Habsburg és Oszmán Házak háborúinak magyarországi hadszínterein, seregek vonulási területein a katonaság soraiban kiütött tömeges megbetegedések során – figyelték meg, illetve keresték az okait. Ennek hátterében a Kárpát-medencében a Mohács utáni török hódítás követő időszakban állandósult harci cselekményei kiváltotta népesség mozgás állt, ami a korábbi „kultúrtáj leromlását” vonta maga után. A harci cselekmények, a sarcolások, fosztogatások elől menekülő lakosság folyók kiöntéseinek, lápok, nádasok környékén talált menedéket, több esetben tartós telephelyeket. Ezeknek a lakóhelyeknek a védelme palánkolással, vizet gyűrűjével való körülfogással történt, amely kisebb-nagyobb területek mocsárosodását vonta maga után. Széles területeken – a somogyi Nagyberekben, a Sárvíz mentén, a Sárközben, a Duna, a Tisza, a Maros, a Dráva kanyarulatai között, a Jászságban, a Sárreten, az Ecsedi láp, a Rétköz vidékén.⁷² Ha csak Tisza-völgy ármentesítési munkálatainak első szakaszát megelőző időtől számítjuk (1850–1880), addig az Alföldön „hatalmas területeket borítottak az állóvizek, lápok, mocsarak, turjánok, laposok, erek, morotvák, holtmedrek”, fertők, amelyekhez „időlegesen vízjárta részek széles övezete csatlakozott”. Ezek vadvizek a háborús időkben a főleg szarvasmarha tartó népesség bizonyos részének megmaradását tette lehetővé, ugyanakkor a szerves hulladékkal szennyezett folyóvizek, állóvizek napi használata (ivóvíz), különféle betegségek kórokozóit (malária, tífusz) tartalmazta.⁷³

A vízzel való fertőzés kórokozóinak magyarországi telephelyeit azonosító orvosi tapasztalatok és hipotézisek kezdetét az újabb kutatások a 16. századtól számítják, amikor *Jordán Tamás*, Habsburg hadsereg orvosdoktora, a komáromi táborban (1566) kitört járvány (tífusz) tüneti jellemzőit írta le, és a betegséget kiváltó tényezőit, topográfiaileg a folyók, lápvidékek menti területeken jelölte meg. Az vízzel való fertőzés – „vízfertőzések”, „vízjárványok” (malária, a tífusz, pestis, kolera, vérhas, a szeptikus láz, morbus hungaricus, hasi hagymáz) – környezeti összefüggéseinek alakulását orvostörténeti nézőpontból

⁷² Dóka Klára. 1980. Tanulmányok Tolna megye történetéből. 9. (1980.) 237.

⁷³ Wellmann Imre. Történelmi Szemle. (1975). 2. szám 713–714., Károlyi Zsigmond. 1960. 19–20.

Kapronczay Károly dr. vizsgálta és közölte.⁷⁴ A külföldi vonatkozások mellett, első lépésben tanulmányának azokra a részeire hivatkozunk, amelyek a magyar orvosok megfigyelései, tapasztalatai a vízzel való fertőzés későbbi bakteriológiai kutatások előzményeként jöhetnek szóba.

A bakteriológia kutatások térnyeréséig az európai orvostudomány a járványbetegségek kórokozóját tapasztalati, orvos-statisztikai és klinikai, kórbonctani alapon sikertelenül próbálta kideríteni, megnevezni, mindazonáltal felismerték a malária, tífusz, kolera járványokat kiváltó kórokozók vizes helyeit. A 19. században az ipari forradalom térnyerésével a közegészségtan önállósul, kutatási területe elsősorban a zsúfolt ipari városok lakossága körében a prevencióra, az egészségvédelemre irányult. Viszont nemcsak az iparosodott településeken, hanem a vidékek falvaiban az ivóvízhasználat is felszíni, folyók vizéből, a szerves anyag szemét, szennyvíz által átfertőzött talaj kutjaiból történt, ami a korábban ismeretlen kolera endémiás jellegű „vízjárványok” (malária, tífusz) sorát gyarapította. Esetenként a „vízjárványok” időben és térben párhuzamos jelenléte Európa egyes részein kolera kiváltotta népességvesztés nagyságrendjét tovább növelte.

A vízzel történő bakteriális fertőzések közül világszerte tömeges megbetegedést a kolera váltotta ki, nem véletlen, hogy kolera pandémiát a 19. század „pestisének” is nevezték, amely „hasmenéssel kezdődik, nehezen lehetett felismerni, mivel a gyomor- és bélhurtnak is hasonló tünetei voltak. A beteg ürüléke rizslé-szerű, innen a korabeli elnevezése „ázsiai hány-székeles.” A hányás és a nagy vízvesztés (vizelet, verejték) miatt beteg „teljesen kiszáradt”.

⁷⁴ A lápvidékek és folyók menti területek tipikus betegsége volt a tífuszos láz, (forró-, nehéz- vagy tífuszos láz)”, ide sorolták a „kiütéses, magas lázzal, tudatzavarral, kábulattal járó kórfolyamatokat”, (vérhas, a szeptikus láz), amelyek kórokozója a szennyezett víz volt. A betegség első leírója Jordan Tamás (1539- 1585), császári hadsereg orvosdoktora, volt, aki a komáromi táborban (1566) kitört járványt ismertette. A tífusz, a *morbus hungaricus* elnevezése Girolamo Fracastoro (1483–1533) pápai orvostól származik, aki a járványos betegségek között használta először a tífuszos betegségekre (mai értelmezés szerint) ezt a kifejezést. Pápai Páriz Ferenc 1690-ben Kolozsváron megjelent *Pax corporis* című munkájában szintén leírja a „febris castrensis” bár a betegség okát nem nevezi meg. Ruland Márton (1569–1611) pozsonyi városi orvos *De morbo Ungerico ...* című munkájában a febris petechinalist mondja morbus hungaricusnak, ami a tífusz egyik fajtája, és ugyancsak a szennyezett vízzel terjed. A tífuszos lázak csoportjába tartozott a bánáti telepések körében 1717–1732 között pusztított bánáti láz, amit ugyancsak magyar betegségnek mondtak, és a klíma befolyásának tulajdonítottak. E betegséget Krammer Henrik György írta le, aki 1715–1718 között császári tábort orvos Magyarországon, a betegséget egész Magyarországon pusztító betegségnek tartotta. Ezzel szemben Fucker Frigyes Jakab (1749–1805), kassai orvos *De salubritate et morbis Hungariae schediasma* (Lipscse, 1777) című munkájában bajt nem a magyar levegő és éghajlat sajátosságának tulajdonította, hanem a katonaság táborozási szokásának, mivel azokat rendszerint a folyók és állóvizek mentén állították fel. A tífuszos lázak egyik válfajának tartották a *vérhast*, amelyet a magyar feljegyzések mint állandó betegséget emlegettek. Buda ostrománál 1683-ban 20 ezer katona betegedett meg vérhasban. Magyarországon tífuszjárványos évek 1711–1712, 1793–, 1796–1797, 1805–1812. A tífuszt általában az epével hozták összefüggésbe, innen a 18. századbeli epeláz elnevezés, de még a 19. századi orvosi könyvekben is találkozunk az „ideg-nyak, rothasztó láz; rothasztó hideglelés, forró rothasztó epés láz” elnevezésekkel, amit a tífusz helyett használtak. A tífuszt 1837-ben W. G. Wood (1809–1872) különítette el a kiütéses tífusztól. J. L. Schönlein (1793–1864) a lázas betegségek közül klinikailag és végleg elkülönítette (1839) a hastífuszt. Ez csak akkor vált lehetségessé, amikor a kórboncnokok bizonyos, a tífuszos láznaknál mindig azonos bélelváltozásokat találtak. A 18. században az európai orvosok felismerték a járványos betegségek fertőző természetét, viszont a fertőzés okát a hippokratészi miazma elmélettel magyarázták, ebbe illeszkedett a „mocsárelmélet”, mely szerint például a maláriát (váltóláz, „mocsárgerji láz”) a mocsaras talaj és rothadó vizek kigőzölgése váltják ki. A „maláriaellenes küzdelem” 1716 után vette kezdetét, amikor a Temesi Bánságban megépítették a Béga-csatornát, (1761–1777), amely jelentősen csökkentette a tartományban a malária előfordulását, azonban teljesen nem tudták megfékezni, „országosan elterjedt népbetegségként” tartották számon. (Lásd: Kapronczay Károly. Orvostörténeti Közlemények. 188–189. (2004). 3–4. szám. 8–9, 5–7.)

A nagy kolerajárványt (1831/32.) idején, noha megfigyelték, hogy az epemirigy fertőzések/megbetegedések inkább a folyók menti települések lakosságát sújtotta, mégis Magyar Orvosok és Természetvizsgálók (1843) temesvári vándorgyűlés többek között meghirdetett pályázata a bánsági posványos telephelyek gyakori betegségeinek (tifusz, malária) gyógy módját jelölte meg: „*Mint lehetne a posványlég fejlődését a bánsági rónákon megakadályoztatni, vagy ha lehetetlen volna, bír-e a gyógytudomány olly szerekkel, melyek ezen lég befolyásának az emberi testre beható ártalmát gyöngíteni, vagy végkép megszüntetni képesek volnának?*” A témában később Arad vármegye főorvosa, Bittner Imre, *A Bánság poszlázairól* közölt munkája (1847) a „poszláz” (malária) megelőzés módjait vázolta fel. Kapronczay Károly, idézett tanulmányában, úgy vélte, hogy Bittner Imre munkája a „korabeli magyar orvostudomány összefoglalását tartalmazza a ’vízfertőzéssel’ kapcsolatban”.⁷⁵

Bittner Imre a párolgást fokozó „forró” napok idején az álló vizekből, s posványokból kigőzölgő „*poslégnek*”, szennyezett levegőnek tulajdonította lázzal járó „*posláznak*” nevezett betegségeket (malária, tifusz), amelyek kialakulásában „az égalj (éghajlat), a táj fekvése, a földalap” (szennyezett, rothadt talaj) együttesét tekintette meghatározónak. A megoldást – a „tavak, réteg- és állóvizek, mocsarak” vidékén – a „*poskórokat okozó lég keletkezésének*” felszámolásban jelölte meg. „Van azonban – mint Kapronczay Károly idézi a továbbiakban Bittnert –, egy kártékony körülmény” a Bánságban – ami általánosítható a Magyarországon hasonló adottságokkal rendelkező vidékeire is, –, „*ez a jó ivóvíz hiánya.*” (...) Minden posványos vidéken ahol szennyezett a talaj „*televényes a földalap (...) jó tulajdonú ivóvíz alig fakadhat. (...) A jó ivóvíz nélkülözhetetlen kellék, s ha tiszta, azaz, ha idegen ártalmas részekről mentes, az ember legegészségesebb és egészségét védő itala.*” A szennyezett víz által kiváltott betegségek (*poskórok*) megelőzését Bittner az „állóvizek és tavak, mocsarak” kiszáritásában, és a *kütfürásokban*, *vízvezeték* építésében, valamint az árterek csökkenésével járó folyók *szabályozásában* látta. Továbbá javasolta, hogy a „tavak és a folyók közvetlen közelében” fekvő falvakat, telepítsék át „legalább egy kilométerre” a vizes helyektől, és az áttelepített falvak „vizét mély kutakból biztosítsák, nehogy „*poslég*től *bajos vizeket igyanak*”. Kapronczay joggal hangsúlyozza, hogy Bittner Imre orvosdoktor „bakteriológiai ismeretek nélkül” jutott arra a következtetésekre, amit „jó ötven évvel később a tudományos közegészségtant megalapozó higiénikusok bakteriológiai vizsgálódásaik” igazoltak.⁷⁶ Bittner Imre – mint fentebb említettük – azzal, hogy „a talaj, víz és levegő együttesét állította vizsgálatának középpontjába”, megelőlegezte a későbbi kolerajárványok idején – korábbi hatósági rendészeti intézkedésekkel szemben – a higiénia kiemelt szerepét az epemirigy fertőzés/megbetegedés megelőzésében.

Bittner Imre megfigyeléseihez hasonlóan, – de tőle függetlenül – a talaj, talajvíz hipotézisét és hozzá kapcsolódó enterális (gyomor -, bél útján) terjedő fertőzések elméletét *Max Pettenkoffer* (1818 – 1901) dolgozta ki. Ebben az elméleti kontextusban, noha – mint Kapronczay megjegyzi – kétségsbe vonta ivóvíz enterális fertőző szerepének lehetőségét, mégis úgy vélte, hogy a kolerát kiváltó tényező bizonyos helyeken időszakonként előforduló szennyezett talaj és talajvíz. Mindazonáltal Pettenkoffer kémiai- és fizikai megfigyelései ösztönözték a

⁷⁵ Kapronczay Károly. Orvostörténeti Közlemények. 188–189. (2004). 3–4. szám. 12.

⁷⁶ Kapronczay Károly. Orvostörténeti Közlemények. 188–189. (2004). 3–4. szám. 13.

higiéniai eljárások műszaki megoldásait: a városi vízvezeték hálózat kiépítését, például Münchenben.

Közvetlen kapcsolat kimutatása a kolera és szennyezett víz tekintetében az áttörés Londonban a harmadik (1854) kolerajárvány idején történt, amikor *John Snow* (1813–1858) alattaóorvos azt tapasztalta, hogy a Broad Street környékén a legtöbb megbetegedés és haláleset azok között történt, akik az utcai szivattyús kút vizét fogyasztották. Snow tanácsára elzárták a további víznyerést. Ezt követően a megbetegedések és az elhalálozások száma jelentősen csökkent, ami igazolta Snow megfigyelésének helyességét, hogy a kolera szennyezett víz által terjesztett betegség. J. Snow már az 1848/49. évi kolerajárvány idején – amely Londonban 15 000 ember halálát okozta – megfigyelte, hogy a bányászok körében gyakoribb a kolera megbetegedés, amit a bánya zárt térében az élelmiszer és az ivóvíz ürülékével való érintkezéssel indokolt. A kórokozó ismerete nélkül Snow rájött a hasmenés fertőzésének folyamatára: mivel a betegség a bélrendszerre korlátozódott, így a fertőzött élelem és víz útján terjedt.

Snow megfigyeléseinek hasznosítását az ismétlődő kolerajárványok ellenére gátolta az orvoslásban uralkodó paradigma, amely – mint szó volt róla –, a betegségek terjedését a talaj miazmatikus párolgásának tulajdonította. J. Snow megfigyeléseit alátámasztotta a Davies-féle londoni Soho negyedre összeállított koleratérkép, amelyen – fekete téglalap alakú jelekkel – feltüntette lakóépületenként az 578 kolera áldozat számát, valamint a közutak, közterületek neveit. A „pontszórás módszerrel készült” koleratérképen a jelek a „Broad Street sarkán található közút köré csoportosultak”. Ezzel Snow megerősítette korábbi megfigyelésének helyességét, vagyis a kolera megbetegedéseket a jelzett helyen szennyezett víz okozza.⁷⁷

A tulajdonképpen áttörést a kolera kórokozójának azonosításában 1854-ben a firenzei egyetemen *Filippo Pacini* felfedezése jelentette. A firenzei kolerajárvány idején (1854) Pacini bonctani vizsgálatainak előterébe a kolera került. A kolerában elhaltakon végzett bélnyálkahártya szövettani mikroszkópos vizsgálatai során felfedezett egy vessző alakú bacilust, amelyet *Vibrionak* nevezett. A kolera bacilus nyálkahártya hámsejtjeit azon a helyen észlelte, ahol a betegség pusztító hatású volt. Mivel koleramikrobák mérget tartalmaznak a membránokat átteresztővé teszik, ami szélsőséges víz- és ásványi anyag veszteségeket okoz, és halálhoz vezet. Súlyos kolera betegség esetekben javasolta egy liter vízben feloldott 10 gramm nátrium-klorid intravénás injekciót, ami későbbi járványok idején hasznosnak bizonyult. Felfedezését 1854-ban *Mikroszkópos megfigyelések és kóros következtetések a koleráról* című tanulmányában közölte.⁷⁸ A csiraelmélet (gombaelmélet) – kolera betegség csiráit az ember magában hordja – felfogás képviselőjeként Pacini ragaszkodott ahhoz, hogy a kolera ragályos. Azonban Európa-szerte a kolerát „*miasmaticus* betegségnek” tartó felfogás mellett kiálló befolyásos firenzei egyetem orvosai elvetették Pacini felfedezését. A miazma elmélet tartós dominanciáját jelzi, hogy jóval Pacini felfedezése után, az 1874-ben rendezett nagyszabású nemzetközi egészségügyi konferencián 21 kormány képviselői egyhangúlag

⁷⁷ Török Zsolt Győző, *Élet és Tudomány*. 2021. október. 21.

⁷⁸ Carboni, Gian Piero. *Journal of Medical Microbiology*. Volume 70. Issue 11. (05. 11. 2021.). Hozzáférés: 2022. 11. 6.

megszavazták, hogy „a környezeti levegő a kolera generatív ágense és fő hordozója”.⁷⁹ A kolerabetegség magazinjában, a *Cholera-Zeitung*-ban közölt írásokban például 1831/32-ben több mint százszor említik a *miasma* kifejezést, mint „rendellenes légköri folyamatot”.⁸⁰

Az 1830-as évek kolerajárványát követően, három angol orvos – William Budd, Joseph Griffin Swayne, Frederick Brittan – megvizsgálták 400-szoros nagyítás alatt a londoni második járvány idejéből származó betegek ürülékeit, a kolerakórházak szobáiból származó levegőt és az ivóvizet, és úgy találták, hogy a kolera vírusok, nem horog, hanem gömb alakúak. A mikroszkopikus vizsgálatok korai szakaszában nem volt mód a baktériumok izolálására és így a kórokozók biztos meghatározására. Mivel a lencsék nem voltak pontosak, így az orvosok, bakteriológusok különböző élőlényeket láttak, amelyek közül nem tudták eldönteni, melyik a kolera kórokozója.⁸¹

A 19. század végéig, a kontagionista (ragályos) és antikontagionista (nem ragályos) elmélet hívei közötti árokhaború uralkodott, ami – napjaink kutatóinak véleménye szerint – nem volt más, mint szisztematikusan megrendelt spekulációk. Helytelen előfeltevéseik ellenére, viszont az olyan meglátásaik, mint például a kolerát a levegőt fertőző szennyezett víz, a föld rothadása okozza, szelektíven tartalmazta kolerafertőzést kiváltó környezeti tényezőket, ha azt higiéniai előírások életbeléptetésével alkalmazzák, fékezhetővé tehető volna a járvány terjedése. A laikusok, például Londonban, korán felismerték a kapcsolatot a kolera és a Temzébe ömlő „szarvíz” (utcai nyílt csatornák vize) között. George Cruikshank karikatúrája, már 1831-ben utalt arra, hogy a város vízellátó társasága (Southwark Water Company), a folyóból azon helyen szivattyúzza ki az ivóvizet, ahol a szennyvíz beömlik.⁸²

A járványos betegségek megelőzés módszere elvét eredetileg nem közvetlenül az ázsiai kolera ellen, hanem a baromfikolera vizsgálata során 1879-ben *Louis Pasteur*, *Charles Chamberland*, *Émile Roux* dolgozták ki.⁸³

A 19. század hatvanas éveitől Európa-szerte az általános „baktériumvadászat már kezdett divathullámmá” válni. A bakteriológiai módszerek magyar úttörője *Fodor József*, akinek a levegő, a talaj és a víz szennyeződésének vizsgálatait a főváros akkori közegészségügyi alapota sürgette. Felismeréseit „*Az árnyékszék rendszerekről tekintettel a hazai és főleg a pesti viszonyokra*” (1869) című munkájában összegezte. Vizsgálatainak általános biológiai jelentőségű eredménye, hogy a mélyebb talajrétegekben a baktériumok száma jóval kisebb, mint a felszín rétegeiben. Ezeket a megfigyeléseit egybevetette a halálozási és higiéniai adatokkal és bizonyítani tudta (a hastífusszal), hogy a környezeti viszonyok és a járványos betegségek között szoros összefüggés van. Fodor a pesti árnyékszékéről írott könyvében kimutatta, hogy a szennyezett talaj megrontja a kutak vizét és ellenezte a szennyvíznek a Dunába való eresztését, mivel ez „a vizet nagy fokban beszennyezheti, sőt talán némely betegség támadására, terjedésére eszközül szolgálhat, ami főleg akkor történhet meg, ha az ürülék már rothadt állapotban jut bele”. Ivóvízvizsgálatai alapján megállapította, hogy „*azokban az egyébként*

⁷⁹ Szintén 1854-ben a katalán Joaquim Balcells i Pascual is felfedezte a kolera baktériumot. (Lásd: Rogers, B. Fred. 1963. 104.)

⁸⁰ Veil, Helmut. 2019. 38–40. Hozzáférés: 2022. 11.7.

⁸¹ Veil, Helmut. 2019. 6–7. Hozzáférés: 2022. 11.7.

⁸² Veil, Helmut. 2019. u.o. Hozzáférés: 2022. 11.7.

⁸³ Hamza Gábor. 2021. MTA Hírei. (Hozzáférés: 2022. 11.8.)

szomszédos fekvésű házakban mutatkoztak a bakteriális betegségek járványosán, amelyeknek vizük szennyesebb, nevezetesen pedig ammóniákban, s szervi anyagokban gazdagabb volt.” Kapronczay Károly, aki szóban forgó tanulmányában tág teret szentelt Fodor József kutatási eredményeinek, az első olyan bakteriológusnak tekint, aki a víz bakteriológiai vizsgálata során kimutatta, hogy általában a baktériumok nagy száma a vízben az ártalmas szennyeződés indikátora: „ha a talajból avagy a csatornákból, szennyezett folyókból származó víz sokat tartalmaz belőlük, méltán tarthatunk a víztől, mert rothadó anyagokkal lévén fertőzve, esetleg olyan baktériumot is tartalmaz, amely igenis megtámadja az egészséget”. A Pettenkoffer - iskolával szemben Fodor fogalmazta meg elsőnek: „... a kútvizek szennyében tényleges ártalom forrása rejlik.” Ezt a megfigyelését az 1872/73. évi a kolerajárvány idején is bizonyította, amikor a fűrt kutak vizét a kolerás fertőzések egyik okának tartotta, ugyanakkor úgy vélte, hogy vizén kívül a kolerát más tényező kiválthatja, aminek szerepét viszont csak az 1892. évi kolerajárvány idején tudta bizonyítani.⁸⁴

A fentebbi hivatkozott kutatások eredményei ellenére, Robert Koch, a bakteriológia megalapítója akárcsak a nemzetközi tudományos közösség nagy része, nem tudott például Pacini firenzei egyetemen végzett kolerakutatásairól sem, noha *British and Foreign Medico-chirurgical Review*, 38. kötetében, 1866-ban közölte Pacini tanulmányát. Mivel Koch 1882-ben felfedezte tuberkulózis bacilust, így 1884-ben – nemzetközi hírneve miatt – a kolerabacilus, a *Vibrio cholerae* felfedezésében az elsőbbséget neki tulajdonították, amiért 1905-ben megkapta az élettani és orvosi Nobel-díjat. Tehát Koch aratta le 30 évvel korábbi Pacini felfedezésének babérjait.⁸⁵ Igaz, a berlini akadémia figyelmeztette Kochot, hogy Pacini *Vibrio* elnevezése nem helyettesíthető más névvel.⁸⁶

A történet háttérében az áll, hogy 1883 augusztusában az egyiptomi kolerajárvány idején Koch egy német orvos csoporttal Alexandriába utazott, ahol boncolásai során bacilust talált olyan személyeknél, akik kolerában haltak meg, de más betegségekben nem. Úgy érvelt, hogy a bacilus összefügg a kolera folyamatával, de nem volt biztos abban, hogy „ok-okozati összefüggéssel vagy következménnyel” van dolga. Feltételezte, hogy az „időbeli sorrendet csak a szervezet izolálásával, tisztatenyészetben történő előállításával és a kolerabacilus állatokban való reprodukálásával lehet megoldani”. Nem tudott ilyen tiszta tenyészetet szerezni, de megpróbálta megfertőzni az állatokat kolera bacilussal, azonban egyik állat sem betegedett meg. Mivel Egyiptomban a járvány visszahúzódóban volt, 1883 végén német kormány támogatásával, Koch csoportjával az indiai Kalkuttába hajóztak, ahol még mindig dühöngött

⁸⁴ Kapronczay Károly. Orvostörténeti Közlemények. 188–189. (2004). 3–4. szám. II. 14–15., Karasszon Dénes. Orvostörténeti Közlemények 48-49. (1969). 129–138.

⁸⁵ Robert Koch legnagyobb érdemei közé sorolják, hogy a bakteriológia tudományágát „megszilárdította”. *Kidolgozta a mikrobák speciális kórokozó mivoltának bizonyítását, ezekből alkotta meg a klasszikus bakteriológia ún. Koch-féle posztulátumait.* A berlini Birodalmi Egészségügyi Intézet élén (1880-tól) kitűnő kutatócsapattal és anyagi támogatással rendelkezett. Itt tökéletesítette a „mikroszkopizálási technikát, kidolgozták az immerziós módszert, a fotózást, a baktériumfestés több differenciáló eljárását. Bevezették a kizárólagos kémiai dezinficiálással szemben a hősterilizálást. Ezzel az apparátussal rendelkezve, sikerült felfedeznie a tuberkulózis fajlagos kórokozóját. Ezt megelőzően már 1878-ban megfigyelte, hogy „a legsúlyosabb kórképek kialakulása nem a vérben, hanem csak a belekben fordult elő a kolera vibrio”. Bővebben (Lásd: Birtalan Győző. Orvostörténeti Közlemények. Nr. 15–16. Suppl. 97, 99.)

⁸⁶ Azizi, M. H–Azizi, F. The Midle East Journal of Digestive Diseases, (2). 1. Januar 2010. 51–52. Hozzáférés: 2022. 02. 8.

a kolera. Rá egy évre, 1884. januárjában, Koch beszámolt arról, hogy „sikeresen izolálta a vérzékeny *vibriot*, amely lúgos közegben *aerob* viszonyok között igen gyorsan elszaporodik, a többi bacilustól eltérően a kolera bacillus nem egyenes, hanem *kicsit meggömbült, mint a vessző*”, s a bacillus képes „elszaporodni nedves, szennyezett vászonban vagy nedves földben, érzékeny a kiszáradásra s a gyenge savas oldatokra”. Végül, rámutatott, hogy a „specifikus organizmusok mindig megtalálhatók koleras betegeknek, de más hasmenéses betegeknek nem”. Viszonylag „ritkák a fertőzés korai szakaszában, de nagyszámban jelen voltak az előrehaladott koleras betegek jellegzetes „*rizsvizes székletében*”. Azonban továbbra sem tudta szaporítani a betegséget az állatokban, mivel azok bacilusra nem voltak érzékenyek.

R. Koch az indiai megfigyelései alapján jelentésében pontosan megjelölte, hogy a víz szennyezése kedvezett a kolerának: mosodákban dolgozók gyakran megbetegedtek, a kunyhókból mindenféle hulladék anyag ömlik a víztartályokba, amelyeket fürdőhelyként, valamint mosásra és ivóvízként használnak. Kísérletileg bizonyította, hogy a „kolera bacillus kiszáradt, amikor a vízvezetékbe friss vizet engedtek rá”. Koch nemcsak feltárta a kolera rejtélyét – felismerte a kórokozót, dokumentálta annak terjedését, – hanem „megtalálta a kolera ellenszerét, a víz szűrését”. Hamburgban a szenátus elfogadta a Koch által a 1892. évi járvány megfékezésére javasolt intézkedéseket: a hordós kocsik tiszta vizet biztosítottak, a város lakóit arra kérték, használat előtt forralják fel a vizet. Azonban a járvány tovább dühöngött, mivel a városban nem volt kiépítve a vezetékes ivóvíz és a szennyvizet elvezető csatornarendszer.⁸⁷

Koch eredményeinek negatív volt a megítélése a német, francia, az angol orvosok körében: az 1885. évi nemzetközi egészségügyi konferencián, amelyen Robert Koch 28 ország képviselőivel együtt részt vett, brit küldöttség blokkolt minden, a miazma elmélettől eltérő elképzelést.⁸⁸ A brit kormány ennek előtte egy miazma-szakértőkből álló bizottságot is küldött Egyiptomba, hogy ezek megkérdőjelezzék Koch megfigyeléseinek eredményét. A szándék mögött világgereskedelmi megfontolások álltak, az Egyesült Királyság bonyolította le a Szuezi-csatornán áthaladó kereskedelem 80 százalékát, és az a pusztaság gyanúja, hogy a brit hajókon hurcolják be a kolera Európába, károsította volna az üzletet.⁸⁹ Végül a tömeges halálzással járó kolerajárványok kórokozóját feltáró, elszánt orvostudorok kutatáseredményeit nem lehetett álcázni a hagyományos paradigmával.

Pacini, Fodor, Koch felfedezései – a kolera vízzel történő bakteriális fertőzés – és a védekezés gyakorlati alkalmazása – a vízminőség javításának műszaki megoldásai –, az uralkodó dogmákat lassan megtörte, és a kolera miazma elmélettel való magyarázatát végül elvetették. Magyarország már az 1840-es években tervek körvonalazódtak a vezetékes vízellátás bevezetésére, azonban a jelentősebb változások – ahogy a későbbiekben szó lesz róla – az 1872/73. évi kolerajárvány követően történtek.

⁸⁷ Atalic, Bruno. *Medical Humanities*. (10. 11. 2009.) Hozzáférés: 2023. 8.12.

⁸⁸ Howard, J. N. *British Medical Journal* 288/1984. 379–381.

⁸⁹ Pollitzer, Robert. *Bulletin of the World Health Organization (WHO)*, 3. (1954). 10. 421.

KOLERAJÁRVÁNY MAGYARORSZÁGON 1831/32-BEN

Az Európába behurcolt kór közvetett előzménye a Perzsiában, Teheránban 1830 tavaszán kiújult kolerajárvány, amely a Kaszpi-tenger nyugati partjai mentén 1830 júniusában áttért Asztrahánba. Az Orosz Birodalomban Orenburg-volgai vonalon, a Volga parti Szarátovból 1830 szeptemberében a kolera behatolt Moszkvába. Bécs a moszkvai járvány hírére 1830. december 28-án birodalom északi- és délkeleti határa mentén a katonasággal őrzött határzárhatárt rendelt el. Az oroszországi járvány közép-európai elterjedésében meghatározó esemény, az 1830. november végén a Kongresszusi Lengyelország varsói katonai akadémia fiatal lengyel tisztok lázadása, amelynek elfojtására Ivan Paszkevics vezette kaukázusi orosz csapatok miatt galíciai kordont 1831 tavaszán feloldották, hasonlóan Bécs is feloldotta 1830. december végén n elrendelt határzárhatárt. Azonban Kis-Lengyelországban, Krakkóban kitört kolerajárvány tovább terjedésének megfékezésére az Ausztriához tartozó Galíciát (Gácsországot) ismét katonai záróvonallal (kordonnal) vették körül, de „már elkéstek”.⁹⁰ Ugyanis 1831. júniusában Magyarországon, a Felső–Tisza vidéken is megjelent az kór és gyorsan terjedt tovább az ország északkeleti és déli vármegyéiben. Plósz Lajos az 1830 – 1838 között a kolera pandémia terjedéséről írt munkájában, úgy tudta, hogy a Varsóban 1831 májusában már közel 5000 ember elhalálózásával számoltak, Galíciában pedig minden második ember a kolera áldozatává vált.

Galíciából a kolerajárvány két irányba terjedt tovább. Délen Brody, Lemberg, Krakkó útvonalán a járványt behurcolták az ország északi megyéibe: Sáros vármegyében júniusban (Hosszúrét, Palyakócz, Komárom); Abaúj vármegyében (Erdő, Horváthi, Villy), innen a Bodrog, és Sajó folyók mentén Borsod, Heves vármegyékbe s a középső Tisza vidékére. A só szállítók között június elején Ugocsa megyében Tiszaújlakon jelent meg a betegség, innen tovább terjedt a Máramaros megyei Keselymező településre, ahonnan 6 beteget, 4 halálózást jelentettek.⁹¹ Ezt a tényt Kazinczy értesülései is megerősítették, amelyek szerint „*Szálakon (tutajokon) sok sót hozó Oláh jöve Máramarosból Tokajba, s az Ugocsai V(ice) Isp(án) b(é)jelenté az egészségre vigyázó Deputatióknak, hogy Ujlakon, Csetefalván, Váriban kiüté magát a' cholera*”. E helységek köré kordont vontak, és azonnal „*utána küldöttek a' mirigyeseeknek, sokat közzülök elfogattak; némellyike, félvén a' bajtól, megszökött, s a' bajt Szathmárban, Szabolcsban, Beregben elterjesztette*”.⁹²

⁹⁰ Plósz, L. 1866. 16–17.

⁹¹ Plósz, L. 1866. 11.

⁹² *Kazinczy Ferenc. 1831. július 16-án Guzmics Izidornak írt levele., Kazinczy 1831. július 25-én fiának, Emilnek: írt levele.* (Lásd: Nyíri Péter. Magyar Nyelv Múzeuma). Hozzáférés: 2022. 01. 12.

Magyarországra a kórt tehát határmentén só szállítással foglalkozók hurcolták be 1831 májusában az Ausztriához tartozó Galíciából.⁹³

A fertőzésben érintett határ menti vármegyék között, „*ki a hibás*” típusú vita támadt. Borsod vármegye felterjesztéssel fordul Bécshez, amelyben kérik, hogy „*a máramarosi hibásokat büntesse meg és az esetet nyomoztassa ki*”. A vádat a máramarosi Karok és Rendek rossz néven vették, és Borsod vármegyéhez intézett „*most azon éppen nem atyafiságos és barátságos pennával írt*” levelük panaszát tévedésnek, rágalomnak ítélték. Azonban többszöri levélváltás után a borsodiak leszögezik, „*hogy Ófelségéhez intézett kérésük nem volt alaptalan, bizonyítja az epekórságban sűrűn hullott máramarosi cameralis csajkásoknak és szálásoknak (tutajosoknak) a Tisza partjain az országban legelőin felhánytott sírdombjai*”. A Helytartótanács mindazonáltal úgy értesült, hogy az ázsiai kór „*az aeralis sót szállító máramarosi cameralis csajkásoktól és szálásoktól (tutajosoktól) ütött és terjedett lakosainkra*”.⁹⁴ A források viszont arra utalnak, hogy a kolera behurcolása több irányból történt, ugyanis az egymástól távol eső Ugocsa és Torontál megyékben szinte ugyanabban az időben – 1831 június 13., illetve 16., majd 20-án a déli Hátárőr vidéken – jelent meg.⁹⁵

Erdély esetében – amelyet az 1831/32. évi járvány viszonylag megkímélt – a kolera fertőzés jelei úgy tűnik az orosz-török háború idején (1828-1829) mutatkozott: a cári seregek felvonulási területén (Moldova, Oláhország) valamilyen, Odesszából származtatott a kolerához hasonló – pestisnek is vélt – járvány terjedt, amelynek azonosításában bizonytalanok voltak az orosz katona orvosok.⁹⁶

A járvány magyarországi földrajzát, illetve az országban való tovább terjedésének útvonalainak leírása során, Plósz Lajos személyes, közvetlen megfigyeléseire is hivatkozik, a Csongárd vármegyei Szentés esetében, ahol a kolera 1831. augusztus–szeptember hónapokban volt jelen: „*főleg a Kurca folyó partján fekvő Kisér szenvedett a kolerától, legkevésbé pedig az ún. Felpart-rész.*”⁹⁷

A kór megjelenésének és terjedésnek leírásában pontosabbak azok a jelentések, amelyekben az orvosok a helyszínen vizsgálták meg a fertőzötteket, és látteleik alapján számoltak be megfigyeléseikről. Igaz, mint Bálint Nagy István makói főorvos, a Csanád megyei 1831/32. évek járványtörténeti munkájában szóvá teszi, a kolera megbetegedések gyors elterjedése zavart váltott ki „*az orvosok sem voltak tisztában az idegen járványos betegség mivoltával és gyógykezelésével.*”⁹⁸

A fertőzések azonosítása körüli bizonytalanság abból is adódott, hogy máramarosi tiszai tutajosok között megjelent első megbetegedéseket – „*jóindulatú lefolyásuk miatt – az orvosok sem tartották ázsiai kolerának*”.⁹⁹

Ugocsa vármegye főorvosa, Zsombory György és Polyák Miklós kamarai seb orvos, akik máramarosi kiszállásukat követően Tiszaújlakon is megvizsgálták a beteg tutajosokat, jelenté-

⁹³ Kiss László. Történeti demográfiai évkönyv. 2006. 79–93.

⁹⁴ Helytartótanács 1831. jún. 27. Regestrum palatinale 910, 929, 953, 957/1831. sz. rendeletei. (Lásd: Linzbauer, X. F. 1861. Tom. III. Sect. IV. 30.), Vö. Balint Nagy István. 1928. 13–14/5. lbj.

⁹⁵ Bálint Nagy István. 1928. 7.

⁹⁶ Pászka, I. 2020. II. 317–320.

⁹⁷ Plósz, L. 1866. 13.

⁹⁸ Bálint Nagy István, 1928. 8.

⁹⁹ Rigler, G. 2014. 260.

sükben az európai, és nem az ázsiai kolerára gyanakodtak. „*Minthogy ezen bajban ama hatalmas oknak (meghülés, romlott halak evése stb.) befolyása után is, csak ezen négy ember betegett (...) meg; minthogy ugyanazon egy bokron (tutajcsomón) 8 ember lévén, közülök tsak a 2, akik meg is haltak: (...) a többi mind ez ideig is friss és egészséges állapotban vagyon; minthogy itten a hányás és hasmenéssel epés matéria is vettetik ki, a Tagok és az egész test is nem hül és lankad olyan nagyon el, az egész betegséget sokkal gyengébb természetű és a Kelet-Indiai Epe-kárságtól többekkel különbözőbb nyavájának lenni állítjuk.*” A továbbiakban felsőbb utasítások megérkezéséig – írták a jelentésben – „*a Beteget vigyázat alatt orvosoltatjuk, az egészségesek pedig a Városi néptől elkülönözve és minden szükségesnek kirendelt állapotban tartása mellett, figyelem alatt vesztegetve várják az erántuk való Felső Rendeléseket*”.¹⁰⁰

A kolera ügyben kinevezett királyi biztos, báró Perényi Zsigmond mellé, a Helytartótanács Bugát Pál *dirigens medicus*t rendeli, akit Máramaros-Szigetre küldnek. Bugát Pál dr. 1831 június 16-án indul Pestről és június 17-én meg is érkezett működési színhelyére. A király biztos 1831 június 21-én közli, illetve átadja Bugát Pálnak a tiszaujlaki (Ugocsa vármegye) orvos jelentését, melyben – mint Bugát beszámol – a „*halál vélt oka és a betegség lefolyása is le volt írva. A jelentést olvasva, abban a cholera-betegség összes tüneteit megtaláltam. A jelentés záradéka sehogy sem tetszett nekem. Abban az mondatik, hogy a jelzett betegség cholera ugyan, de nem az ázsiai, hanem a nostras (európai). Azt sem tudtam megérteni, hogy a leírt betegséget a jelentésben felsorolt alkalmi okok miként idézhették elő; mint pl. az időjárás változásai, meghülés, halaknak fogyasztása stb. Kezembe jutott az Oroszországba kiküldött bécsi orvosok jelentése, mely szerint Kijevben is az összes cholerasok tudtak valami okot felhozni betegségükre, csak éppen a contagiumot nem említették. Azt is tekintetbe vettem, hogy ezek az emberek máskor is megfáznak, evésben, ivásban máskor sem mértékletesek és válogatósak, de mégsem lesznek cholerasok. Tudtam azt is, hogy ezen időben (június) és ezen a vidéken (Máramaros hegyei) a cholera nostras csak igen ritkán mutatkozik. Ezen okok miatt jelentettem a királyi biztos úrnak, hogy az ázsiai cholera Gallicziából áthurczoltatott és általa a mi hazánk is fertőzve van.*

A királyi biztos úr engem azonnal (még június 21.-én) kiküldött és megbízott, hogy azokat az embereket, akiken a cholera kiütött, alaposan figyeljem meg. Még azon éjjel útra kelve, másnap reggel az ugocsai főispán kíséretében megérkeztem Tiszaujlakra. Itt előbbi diagnózisomat megerősítették egyfelől a megejtett bonczolások, másfelől pedig az, hogy a betegség – eredeti természetéhez híven – mind Újlakon, mind pedig a Tisza mentén a síkságon nagyon terjedni kezdett. Így a betegség ragadós természetéről meggyőződve, az volt úgy a királyi biztos úr, mint a magam véleménye, hogy minden telhetőt el kell követni, hogy a betegséget, még csirájában elfojtsuk”.¹⁰¹

Zsombory György Ugocsa vármegye főorvosa amint visszatért a megye székvárosába (Nagyszőlőstre), máris megkapta az alispán rendeletét, hogy azonnal utazzon vissza Tiszaujlakra, ahol újabb megbetegedések fordultak elő. A főorvos 1831 június 21.-én, „este 9 órakor kelt” jelentésében – Bugát Pál dr. ugyanazon a napon, ugyanott végzett vizsgálatai nyomán, vagy annak ismerete nélkül – korábbi véleményét megváltoztatta, és azt írta, hogy

¹⁰⁰ Rigler, G. 2014. 260.

¹⁰¹ Bugát, P.–Schedel, F. Orvosi Tár. I. Évf. I (1831). 1. Kötet. 3. Füzet. 3. sz. 62–64., Rigler, G. 1914. 260–261.

„ezen okokat összevetvén, már most bizonyossal állíthatjuk, hogy ama veszedelmes (ázsiai) epe-kórsággal vagyon bajunk, és pedig nem kis bajunk, mert a Rótákba való Emberek, kik még csak gyanúságban sem tartathattak eddig, most kiütvén köztük a nyavalya, bizonyára már odahaza meglepetteknek mondathatnak . . .”¹⁰²

Az első hivatalosan kolerában meghalt beteg Ugocea vármegyében jegyezték fel. Bugát Pál a Máramarosszigetre kinevezett medicus dirigens 1831. június 13-án Tiszaújlakon Rakovszki Konsztantin nevű máramarosi tutajos holttestét vizsgálta meg, és haláloknak a ázsiai kolera betegséget jelölte meg.¹⁰³

Bugát Pál dirigens medicus, tehát azonosította a járvány típusát, ragályos természetét, és nyomban terjedését megfékező cselekvésre hívta fel a királyi biztos figyelmét, azonban a Felső-Tisza mentéről fertőzés szétszórtan már tovább terjedt a szomszédos vármegyék településein.

A nádor is, 1831. július 3-án figyelmeztető levelet küldött Békés vármegye hatóságainak: „epe-kórsághoz hasonló nyavalya Máramaros vármegyéből Szolnokra sőt szállítók által a Tisza mellett fekvő helységekbe, u(gy).m(int) : Tiszalakon, Vár , Czetfalu , Tokaj és több Szabolts vármegyei Tisza mentén fekvő helységekben elterjesztett légyen...”¹⁰⁴

A járvány terjedésének – behurcolásának és széthurcolásának – útvonalai jól követhetők a Helytartótanács vegyes bizottságának, a törvényhatóságok által beküldött jelentések adatsorai alapján. A Helytartótanács két időszakos – 1831. augusztus 5., 1831. szeptember 16. – áttekintést, valamint a járvány végét összegző, év végi – 1831. december 27. – kimutatást tett közzé. Noha vizsgálódásunk tárgyát, az év végi, decemberi kimutatás képezi, mivel abban összegezték a nagyjából – mert a járvány még nem szűnt volt meg az országban – törvényhatóságok szerint a járvány végkifejletét, nem érdektelen a járvány térbeli – időbeli dinamikájának a részadatokat tartalmazó „áttekintések” rövid ismertetése sem.

A Magyar Királyi Helytartótanács 1831. évi járványhelyzet „áttekintései”

A Helytartótanács 1831-ben a kolerajárvány kitörését és kezdeti terjedését követően jelentést kért a törvényhatóságoktól a járványhelyzet alakulásáról. A helyi hatóságok előírt formai és tartalmi szempontok alapján állították össze jelentéseiket, amelyet a törvényhatóságok központjaiban összegezték és azt követően továbbították a Helytartótanácsnak. Az eljárás nem volt előzmény nélküli. A 18. század második felében – a lecsengő pestisjárványok idején – kiadott birodalmi egészségügyi főszabályzatban (*Generale Normativum in Re Sanitatis*, Bécs, 1770) a közegészségügybe vonták a járványokat (pestis, himlő) és összeállították, rendszerezték a korábbi adatszolgáltatás szempontjait, amelyet aztán később – a járványok alakulása szerint – többször módosítottak.¹⁰⁵ Az adatszolgáltatás tehát egy bejáratot, viszonylag jól áttekinthető mintát követett, amely lehetővé tette az aktuális, 1831/32. évi járvány idején, hogy a birodalom tartományaiban, országaiban nyomon követhessék, illetve nagyjából megközelítő képet alkossanak a járványhelyzet alakulásáról. A

¹⁰² Rigler, G. 1914. 261.

¹⁰³ Dancs György. 2021. 123.

¹⁰⁴ Linzbauer X. F. 1861. Tom. III. Sect. IV. 27.

¹⁰⁵ Pászka, I. 2020. II. 271–293.

Magyar Királyi Helytartótanács, tehát 1831-ben az év végi összegző kimutatását megelőzően két alkalommal közölt időközi „áttekintést”, helyzetfelmérést, amit az országban a járvány „ijesztő”, „fékezhetetlen” terjedésével indokolt.

1.) A törvényhatóságok jelentései alapján, az első 1831. augusztus 5. keltezéssel a Helytartótanács által kibocsájtott „gyors” helyzetértékelése szerint: „*Június 13-dika volt azon bús nap, melyen a cholera metelye először emelte fel fejét hazánkban: nevezetesen Ugocsa varmegyében, Tisza-Újlakon, hol a Máramarosból érkezett sóstalpakon (tutajokon) vétettek észre a legelső betegek: onnan a baj, a Tisza mentét követve, de, mint egybeült úgy itt is, némelly félreszökéseket téve, elterjedt Bereg, Zemplény, Szabolcs, Szatmár, Borsod, Heves és Pest varmegyékben; Július elején, mintegy vissza felé menvén kiütt Máramarosban is; de Csongrádba is lehatolt; Sárosba fel; Abaújba föltre; egy nagy szökéssel feltűnt Znyo-váralján (?), Kazánban és Túrán Thurócz vármegyében; s hasonló szökéssel Pest városában Július 13-kán, hol Július 17-kén a tett óvó intézetek ellen fellázadván a dühös népalj s ezeket megsemmisítvén, a gonosznak kapu táratott, melynek következtében a hallottak száma a két testvérvárosban e mai napig ötszázra hágott fel. Ezen történet óta a nyavalya még 13 megyében ütött ki s folyton dúlja hazánk legmagyarabb vidékeit. Közöljük itt azon törvényhatóságok neveit, hol a cholera jár, a beteg helységek s a beteg, felépült és meghalt személyek számát, mint azt a helytartótanácsnak Augusztus 5-kén költ tudósítása magában foglalja.*”¹⁰⁶ (Lásd: M 1*.) A Helytartótanács az első országos gyors helyzet felmérése a járván kitörésétől, 1831. június 13-tól július végéig – tehát másfél hónap járványhelyzetének alakulását rögzítette – 18 törvényhatóság jelentése alapján. A Helytartótanács illetékes tisztségviselőinek összegzése szerint az országban másfél hónap alatt 333 településen 11987 kolerabeteg közül 1423 felépült, 4876 meghalt, 5688 orvosi megfigyelés (orvosoltatik) alatt álló személy volt.¹⁰⁷ (Lásd: M 1.)

A Helytartótanács az 1831. augusztus 5-én kelt áttekintéshez csatolt megjegyzései – többek között – figyelmeztetik a törvényhatóságokat, hogy az egyes rubrikák kitöltetlenek, ugyanakkor keveslik a felépültek számát, amelyek esetében nem történt átcsoportosítás: „*Némelly relációk – mint írják – csak betegek és megholtakról szólnak, meggyógyultakról nem. Nem lehet pedig feltennünk, hogy p(éldának) o(káért). Zemplényben, Abaújban,, Borsodban, Csongrádban, annyi megbetegült közül senki sem épült fel, s úgy az utolsó rovat alatti számnak egy jó része a felgyógyultak számát nevelheti.*”¹⁰⁸ Az észrevétel annyiban jogos, hogy a vármegyék adatszolgáltatói illetékesei mulasztás vagy egyéb okok miatt nem adták meg az adott rovatba kért adatokat. A hivatkozásból, viszont az is érzékelhető, hogy a Helytartótanácsnak elvárásai voltak, ebben az esetben a gyógyultak számát kevesli, amit – ha jól értettünk – az orvosoltatik rubrikába szereplők számának a felépültek rovatba történő átcsoportosításával javasolt növelni. Mi által – vélhetően – a védekező intézkedések, ebben az esetben nemcsak a vesztégzár rendszer, hanem inkább az orvoslás, gyógyítás hatékonyságát szándékoztak kiemelni. Ami részben azzal is indokolható, hogy az orvosoltatik rovatba – diagnosztikai bizonytalanság miatt – a koleragyánús és más, de hasonló kezdeti fertőzéstüneteket mutató személyeket is

¹⁰⁶ Melléklet, a továbbiakban M* rövidítést használjuk.

¹⁰⁷ A Magyar Királyi Helytartótanács 4–8 naponként, majd „másnaponként hivatalos jelentést adott ki az országos járványhelyzetről „*Summarius Conspectus Jurisdictionum et Locorum, in quibus contagiosus Morbus erupit, cum numerica eo correptorum, ex hisque resanatorum, mortuorum, vel sui cura manentium designatione, de dato ... 1831.*” címmel. (Lásd: Linzbauer, 1861. Tom. III. Sect. 3–4. 848–849. Vö.: Bálint Nagy István, 1928. 8, 17/6./lbj.

¹⁰⁸ Orvosi Tár, .I. Évf. 1831. 3. Kötet. 7. Füzet. 90/lbj.

besoroltak, akikről végül kiderült, hogy nem az epemirigy kór által fertőzöttek, betegedtek meg. Mellesleg mindez megfigyelhető a törvényhatóságok összesítő jelentéseiben is, amikor az egyes törvényhatóságok esetében a felépültek, meghaltak, orvosi kezelésben részesülők száma nem egyezik a betegek számával, vagy pedig az orvosoltatik rovat is üres. Például Ugocsa vármegyében – 1831. augusztus 5. felmérésben – a 13 településén a betegek száma 27, a felépült 5, a halálozott 11, tehát 16 személyről nem tudjuk, mi történt, s az orvosoltatik rovat is üres. Mindazonáltal a járványhelyzet jelzőszámainak szándékolt és nem szándékolt kisebb – nagyobb módosításai nem befolyásolják a lokális helyzetekre irányuló munkánkat, mivel azokat a Helytartótanács év végi kimutatásában elkülönítve, törvényhatóságok megnevezése szerint abc sorrendben tüntették fel.

2.) A Helytartótanács második, „*Summás áttekintés*” című, 1831. szeptember 16. kelt kimutatását az országban a járványhelyzet lesújtó alakulása motiválta, valamint a nyugtalanító hírek, amelyek Erdély s az örökös tartományok és a német Közép-Európa országaiból érkeztek. Mivel a járványfolyamat kelet-nyugat irányú terjedése bizonyos időbeli eltolódással, követési távolsággal történt, a „*hivatalos tudósítások*” több helyről a kór terjedéséről, stagnálásáról, ismételt megjelenéséről tájékoztattak:

„*Erdélyben is kiütött a cholera. A Szeptember 12-kén költ hivatalos tudósítás szerint az Hunyad, Torda, Felső- és Alsó Fehér, Küküllő- és Zaránd vármegyékben, Kőhalom és Szében székekben, Fogaras' és Brassó vidékein dúlt. Az utóbbiakban csak Augusztus 28-kától Szeptember 3-káig beteg volt 456, meggyógyult 88, meghalt 242, orvoslás alatt maradt 93. Galiciában a cholera még folyvást tart. Lembergben Május 22-től (kitörés napja) Szeptember 5-dikéig megbetegült 5009, meghalt 2619, felépült 2382, orvoslás alatt maradt 8. Szeptember 8-kán már sem ágy beteg nem jött az elébbeniekhez, sem halál nem történt; ellenben felgyógyult 17. Austriában is kiütött ezen járvány, ámbár a kormány semmit sem mulasztott el annak feltartóztatására azon esetre, ha a betegség ragadós volna. Legnagyobb mértékben dúl a fővárosban Bécsben, hol Szeptember 16-káig (...) öszvesen 399 beteg volt, kik közül 32 felépült, 147 meghalt, orvoslás alatt 220 maradt. Poroszországban a cholera már egész Berlinig hatolt, hol Szeptember elejétől 12-kéig megbetegedett 184, felépült 13, meghalt 117, maradt 54. A métely mind inkább előre nyomul. Emberi hatalom nem képes azt elfojtani*”.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Az Orvosi Tár, Vegyes tudósítások rovatában a továbbiakban „*hasonlóképp hivatalos tudósítások*” alapján ismerteti – a Helytartótanács aggodását kiváltó – Magyarországgal, Erdéllyel szomszédos tartományok járványhelyzetének alakulását. Galiciában, tizenhat kerületben 878 helységben, és központjában, Lembergben 1831. július 9-ig a polgárok és hadsereg soraiban 54 506 kolerabeteget regisztráltak, közülük 28 311 (52%) felépült, 20 678 (38%) pedig meghalt, és „orvosi” megfigyelés alatt tartottak 5517 személyt. Bukovinában a cholera kiütése óta (?) július 5-ig 7065 ember betegedett meg, közülük 3509 (50%) felgyógyult, 2308 (33%) meghalt, „*a többi orvosi gond alatt maradt*”. Abban a 34 községben, ahol a betegség továbbra is uralkodott, három falu kivételével, naponta 10, a többiben pedig 5 személy halt meg. Moldovában, a főváros, Jászváros felé vezető északi út menti településeken, a cholera „*olly vad-sággal dúl, hogy az elrémült nép, vetését és barmait oda hagyván, erdőbe s a hegyek barlangjaiba fut és vonul*.” Magában Jászvárosában a cholera megbetegedések száma július elején már csökkent, azonban újra kitört, és napjában 45–46 áldozattal járt. Botosaniban Prut áradása óta (1831. július 7.), a folyó melletti településeken a cholera „*egészen elenyészett*”. Szintén Moldovában, Targu-Ocna (Aknávávár) településén a cholera a „*dögkórral*” (pestissel) együtt jelentkezett, amely Chisinauban (Kisjenő), de kivált a Al-Duna menti Silistrában és Vidinben állomásozó, harcoló orosz had soraiban ütötte fel a fejét. (Lásd: Orvosi Tár, I. Évf. 1831. III. Kötet, 8. Füzet. Vegyes tudósítások. 190.) A cholera és a pestis „szövetkezésével” az előző munkánkban bővebben foglalkoztunk: az orosz-török háború (1828–1829) idején Moldovában, Oláhországban (1828–1831) – a Közel-Keletről behurcolt – pestis közel 30 ezer áldozattal járt a lakosság és az orosz seregek soraiban. (Lásd: Pászka, I. 2020. II. 317–328.)

A szeptemberiben közölt helyzetfelmérés, láthatóan nem független a „nemzetközi” járványhelyzet alakulásától, ugyanis mindaddig amíg a tudósításokban említett helyeken a koleraterjedését nem tudták megfékezni, vagy nem szűnt meg, fennállt további terjedésének, illetve újra kitörésének veszélye. A külföldi információk kapcsolatban álltak a Helytartótanácsnak a halandóság várható nagyságrendje miatti aggodásával: „Az alatt hogy hazánk sok vidékein, mellyek a járványos cholera pusztításait már sínlették, az öldöklő mëtely vagy megszűnt már, vagy szűnedez – mint Budán és Pesten is – az minden nap más meg más eddig még bántatlan tájakon tör ki; úgy hogy Szeptember 16. már 48 vármegyében és kerületben dült, s áldozatait nem sokára száz ezerre fogja vinni”.¹¹⁰ (Lásd: M 2a. /M 2b.)

A második országos felmérést – szemben az előző, augusztus 5. kelt kimutatással – a Helytartótanács – mint említettük – 1831. szeptember 16. keltezéssel hozta nyilvánosságra, amelyben a járvány kitörésétől – 1831. június 13-tól – augusztus hónap végéig, tehát két és fél hónap járványhelyzetét közölte 69 törvényhatóság – 36 vármegye, 3 kerület, a bánsági határőrvidék, 29 város – jelentése alapján. Ebben a kimutatásban ország 2043 településén 208 556 kolerabeteg sorában 69 068 felépült, 99 004 meghalt és 40 484 fő orvosi kezelés alatt álló személyt számoltak össze a Helytartótanács illetékes tisztviselői. (Lásd: M 2a/ M 2b.)

Láttuk, hogy a járványhelyzet első felmérésének adatait 1831. augusztus 5-én tette közé a Helytartótanács, tehát a járványhelyzet augusztusi fejleményeit az országban a szeptember 16-án közölt „*summás áttekintés*” tartalmazta. A járvány hivatalosan elismert kitörési időpontjától (június 13) augusztus végével bezárólag közlik az országban a járványhelyzet állását, így a szeptember hónap fejleményei nem szerepelnek a Helytartótanács áttekintésében. A korábbi felmérés júniusi, júliusi adatait tehát kiegészítik azokkal a törvényhatóságokkal, ahol az augusztusban tört ki a járvány, ezzel nagyjából az ország két és fél hónap járványhelyzetének alakulásáról nyertek lesújtó „pillanat felvételt”. (Lásd: M 1, M 2/a, M2/b.)

A járványhelyzet havi megoszlása – 1831.szeptember 16. áttekintés

Vár- megye, kerület	Tele- pülés szám	JÚNIUS			JÚLIUS			AUGUSZTUS		
		Beteg	Fel- épült	Meg- halt	Beteg	Fel- épült	Meg- halt	Beteg	Fel- épült	Meg- halt
3	278	20256	2990	9408						
			15%	46%						
25	1150				123.067	44152	57493			
						35%	46%			
12	149							14362	1697	6582
									12%	46%
Város	11				21912	10899	9042			
						50%	41%			
	18							5304	1501	2787
									27%	53%
Összesen:	1616	20256	2990	9408	144.979	55051	66535	19666	2198	9369

Forrás: M 2a, M 2b. – alapján szerkesztett és számolt –P. I.

¹¹⁰ Forrás: Orvosi Tár. I. Évf. 1831. 3. Kötet. 8. Füzet. 187–188.

A „summás áttekintés” vizsgálata során néhány korrekcióra is sor került, amely a törvényhatóságok első felmérésének júniusi, júliusi adatainak módosítását eredményezte. Tehát azok a fenntartások az időszakos felmérésekkel szemben, miszerint az országos részadatokat összesítő táblázatokban nem történtek változások, egy az egyben az előző felmérés adatait vették át, csak részben helytállóak, mint azt a három kimutatás, a törvényhatóságok és településeik havi megoszlás is mutatja:

A járványhelyzet alakulása az időközi kimutatások alapján

Kitörés hónapja	1831. augusztus 5.			1831. szeptember 16.			1831. december 27.		
	Megye/ faluk	Kerület/ faluk	Város	Megye/ faluk	Kerület/ faluk	Város	Megye/ faluk	Kerület/ faluk	Város
Június	5/103	-	1	3/278			5/452	-	
Július	8/48	-	4	25/1150	4/38	11	25/2786	3/57	15
Augusztus	-	-	-	12/149	-	18	16/854	-	24
Szeptember	-	-	-	-	-	-	2/26	-	3
Október	-	-	-	-	-	-	-	-	-
November	-	-	-	-	-	-	1/3	-	-
December	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	13/151		5	40/1577	4/38	29	49/4121	3/57	39

Forrás: M 1, M 2/a, M 2/b., M 3 – alapján szerkesztett, számolt – P. I.

Tény, hogy az augusztusi és szeptemberi időszakos felmérésekből nem látható a járványfolyamat végkifejlete, azt az év végi, decemberi kimutatás tartalmazza. (Lásd: M 3.)

A párhuzamba állított 1831. évi három kimutatás, amelyet a Helytartótanács – 1,5, 2,5 „,7 hónapoként közölt, – jól érzékeltetik a járvány térbeli és időbeli mozgásának harang alakú görbét, fokozatos megjelenésétől a tetőzéséig és visszahúzódásáig. A járvány folyamatos mozgást július – augusztus hónapokban mutatott, amikor térbeli és időbeli koncentrációja és intenzitása felerősödik, sőt a kezdeti, júniusi viszonylag szűkebb térbeli kiterjedése július hónapban hirtelen kitágul, erőssége tetőződik és áthúzódik augusztus hónapra. A járvány, tehát július, augusztus hónapokban – amikor vármegyék, kerületek és települései és a városok nagy többségében jelent volt – öltött országos méreteket csúcsra járásának folyamatos mozgásának. Térbeli kiterjedése az őszi hónapokban (szeptembertől) folyamatosan csökkent, áthúzódtott ugyan a következő évre (1832), de inkább szórványosan fordult elő, ahol viszont továbbra is jelen volt, illetve újra felütötte a fejét a téli- és tavaszi hónapokban, intenzitásere-

sége annyira enyhült, hogy az érintett lakosság soraiban – számottevő, tömeges a kolera halálok ritkábban fordult elő.¹¹¹

3.) *A harmadik, december 27. keltezésű kimutatás a járvány kitöréstől – 1831. június 13-tól – számítva 1831. december közepéig vette számba a járványhelyzet alakulását az országban*, ami a járvány hét hónap időtartama következményeivel való számvetésnek tekinthető. A törvényhatóságok jelentései nyomán 93 törvényhatóság 4173 településén 465 479 kolerabeteg közül 245 214 felépült, 201 214 meghalt és 9051 gyógyuló személyt számoltak össze a Helytartótanács illetékes tisztviselői. (M 3.)

Szemben a korábbi időközi áttekintésekkel decemberi kimutatást kiegészítették a „járvány vége” és az és „újra kitört” rovatokkal. A vármegyék, kerületek esetében ebben rovatban összesítve – tehát nevesítés nélkül – tüntették fel a vármegyék, kerületek azon a településeinek a számát, ahol megszűnt, illetve újra felütötte fejét a kolera. Az érintett törvényhatóság településein nem egy időben történt a járvány kitörése/megszűnése, ahogy a kimutatásokban szerepel, – ahol kórnak az első településen való kitörés/megszűnés időpontját adták meg, – hanem elhúzódó, rövidebb/hosszabb időszámban, szétszórtan, fokozatosan nyert teret, illetve húzódott vissza a járvány. Például: Borsod vármegye falvaiban a járvány kezdődött június 24.–augusztus 15. időszámban és megszűnt július 31.–október 31. között. A városok nevesítettek, esetükben – néhány kivételével – a járvány kitörése mellett, megszűnésének hónapját és napját is megadták: például Fejérvár 1831. december 20. A helytartótanácsi három kimutatása járványhelyzet alakulását a kór megjelenésének, kitörésének idejét havonkénti megoszlásban jelzik, így látható, hogy a törvényhatóságok sorában a korábbi áttekintésben regisztrált közül több olyan volt, amely a korábbi (pl. augusztus 5.) áttekintésben nem volt feltüntetve. Ez nem jelentette azt, hogy a későbbi (szeptember 16.) áttekintésben nem szereplő törvényhatóságokban megszűnt a járvány, csupán annyit jelent, hogy a korábbi jelentés óta a helyzet változatlan.

Mivel a továbbiakban az év végi kimutatást használjuk, a járványmutatók adatsorainak csoportosítás lehetőségének támpontját kell rögzítenünk. Leggyakoribb a beteg/meghalt (halandóság) számaránya szerinti csoportosítás, ezzel az eljárással viszont nagyságrendileg jelentősen eltérő lakosság- és településszámmal rendelkező vármegyék, kerületek, vidékek, városok kerülnek azonos csoportba, ami erősen torzítja a lokális, illetve az országos járványhelyzet alakulásának képét. Az 1830-as években az ország vármegyéinek, kerületeinek, vidékeinek, városainak változó népesség száma nagyjából 2 ezer–500 ezer közötti sávban oszlott meg, a változatlan, stabil települések száma a vármegyékben, kerületekben pedig 20–500 közötti sávba helyezhető. A különbségek közöttük jelentősek, a lakosságszám esetében több tízezer, a településszám esetében pedig 20–100 falu. Többé – kevésbé ezek függvényében alakult a betegek/felépültek/meghaltak ingadozó és változékony koncentrációjának és intenzitásának erőssége. Következésképpen – a látható és láthatatlan tényezők közül – irányadó, látható támpontot biztosíthat, ha a *járvány kitörésétől számítva a járvány végéig a lakosság-és településszám nagyságrend szerinti havonkénti csoportosítás mellett döntünk*,

¹¹¹ Linzbauer közli – törvényhatóságok megjelölése nélkül – az 1831. december 27.–1832. április 9. közötti beteg/meghalt adatok idősorait, mely szerint bő három hónapja alatt 72 860 beteg és 36 194 meghalt többlettel számolt (Lásd: Linzbauer X. F. Tom. III. Sec. 3–4.). 876–889.)

feltételezve, hogy az eljárás inkább megfelel a lokális járványhelyzetek árnyaltabb alakulását követő célkitűzéseinknek. Ugyanis a törvényhatóságokban járvány kitörése 1831. június–december, megszűnése pedig 1831 július–1832 március időszakban húzódott el. Például, a járvány legkésőbb 1831 december elején tört ki Bács-Bodrog vármegye, illetve legkorábban 1831 július végén szűnt meg Borsod vármegye egy-egy településén. A járvány végét legkésőbb 1832 februárjában Árva, márciusában pedig Trencsén vármegyék egy-egy településéről jelentették.¹¹²

A járvány tér- és időbeli megoszlása kitörésétől megszűnéséig

<i>Járvány kezdete 1831/32. – ben</i>					<i>Járvány megszűnése 1831/32. – ben</i>				
Év/ Hónap 1831	Vár- megye	Vá- ros	Ke- rület/h. örség	Ösz- szes	Év/ hónap 1831	Vár- megye	Város	Ke- rület/h. örség	Ösz- szes
Június	3		1	4					
Július	30	7	3	40		1			1
Augusztus	17	22		39					
Szeptember	2	4		6		22	18		40
Október						20	9	2	31
November			1	1		12	4	1	17
December	1			1		1	2		3
1832					1832				
Január						6			6
Február						4			4
Március						1			1

Forrás: M 3 – alapján szerkesztett, számolt – P. I.

A szerkesztett táblázatból is nagyjából annyi látható, hogy a kolerajárvány 1831 nyarán, július–augusztus hónapokban vált országos léptékűvé, ekkor – alább is látni fogjuk – térbeli és időbeli koncentrációja és intenzitásereősége magas. A járvány a törvényhatóságok településeinek többségében az 1831. ősz folyamán fokozatosan visszahúzódott, így a Helytartótanács hivatalosan is bejelentette 1831. október elején a járvány végét. Linzbauer járvány kronológiája, amely a Helytartótanács kimutatásain alapult járvány kitörésétől 1831 június 13-tól 1832 április 9-ig, a járvány teljes megszűntéig, többnyire heti idősorokra szakaszolva követte az országban a járványhelyzet alakulását, mivel nem tüntette fel a törvényhatóságokat, így mellékletben jelezzük 1831. december 27. utáni idősorait mutatóit.¹¹³

¹¹² Rigler, G. 1914. 271.

¹¹³ Linzbauer, X F. Tom. III. Sec. 3–4. 489. (Lásd: M 5.)

A kolerafertőzött lakott terek arányát az ország településhálózatában némileg úgy tudjuk érzékeltetni, ha Fényes Elek *Magyarország leírása* (1847) című munkájában szereplő össze-sített adatokat vesszük orientációs támpontnak. Fényes összeírásában 57 vármegye, kerület, 13 766 falu, valamint 126 város, 792 mezőváros, összesen tehát 918 város jellegű település szerepel.¹¹⁴ Ha tehát adatait párhuzamba állítjuk a Helytartótanács 1831. decemberi, év végi számadásában feltüntetett járvány sújtotta vármegyék, kerületek számával (49), akkor azt látjuk, hogy a kolera az ország vármegyéinek, kerületeinek túlnyomó többségében (86%) jelen volt, a vármegyék kerületek fertőzött falvai (4178) pedig az ország falvainak 30%-át tették ki. A járvány sújtotta (39) városok (szabad királyi város, mezőváros, bányaváros) az ország 918 város jellegű településéhez viszonyított részaránya 4,60%.

A Helytartótanács 1831. évi kimutatásaiban a vármegyék, kerületek *település- és lakosság* szám rovatok nem szerepelnek, közvetlenül a járvány előtti és utáni időszakban nem történt az országban népesség számlálás. A járvány kitörése előtti években jelent meg (1828) Nagy Lajos munkája, amelyben a vármegyék és városaik összevont népességszám adatai becslésen alapultak.¹¹⁵ Fényes Elek, népesség statisztikai munkái 1831/32. évi járványt követő években (1836–1840) jelentek meg, amelyekben vármegyék, kerületek, határörvidékek, Horvátország települések (falvak, mezővárosok, bányavárosok, szabad királyi városok) számát és népességszámukat is közölte.¹¹⁶ Megfogalmazásában: „*Legszorosabb értelemben csak az anyaországot értjük; szoros értelemben már a hozzákapcsolt tartományok név szerint Horvát és Tótország is ide sorozhatók, melyek szinte magyar törvények által igazgattatnak, tágas értelemben Erdélyországgal együtt vétetik*”.¹¹⁷ A Helytartótanács országos járványhelyzetet áttekintő – 1831. év végi, december 27. kelt – táblázatában a Fényes Elek által jelzett „szoros értelemben” vett területi-közigazgatási egységek (Tótország/Felvidék, Horvátország) vannak feltüntetve, Erdély nélkül. B. Lukács Ágnes a kolera-mortalitás törvényhatóságok szerinti megoszlását Nagy Lajos, Fényes Elek nyomán a „*legszerosabb értelemben, csak az anyaország*”, vagyis 46 vármegye esetében vizsgálta. Tehát úgy tűnik, népesség becslésük nem terjedt ki – a Helytartótanács, 1831. év végi táblázatában feltüntetett – Bánsági határörvidékre, a Csajkás kerületre, Horvátországra, valamint az országba „helyezett”, állomásozó katonaságra. (Lásd: M 3.). Fényes Elek népesség adatai és Nagy Lajos, Lukács Ágnes becslései összehasonlítása során látható, hogy az eltérések nem jelentősek, sőt Nagy Lajos vármegyék s a városaik összevont lakosság szám becslései több esetben, hanem nem is azonosak, de nagyon közel állnak Fényes Elek adataihoz, (Lásd: M 9)

Említettük, a Helytartótanács időközi áttekintéseiben, és az év végi kimutatásában a törvényhatóságok fertőzött településeinek összesített számai szerepelnek. Ezért fontos az adott törvényhatóság összes településszámának, illetve a városok lakosság számának ismerete, mert olyan eset ritkábban fordult elő, hogy a járvány egy adott vármegye, kerület, város

¹¹⁴ Fényes Elek. 1847. I. 20–23, 39.

¹¹⁵ Nagy, Ludovicus, 1828. Tomus Primus. 639., B. Lukács. Orvostörténeti Könyvtár közleményei 40. 1966). 125–126.

¹¹⁶ Fényes Elek, 1–6. (1836–1840). Pest.

¹¹⁷ Fényes, Elek. 1843. III. Rész. 117–118., B. Lukács, Á. is Fényes nyomán Magyarország legszerosabb, ún. *polgári Magyarország* politikai területi felosztását követi az 1831/32. évi kolerajárványról írt tanulmányában. (Lásd: B. Lukács, Á. Orvostörténeti Könyvtár közleményei 40. 1966. 78.)

összes települését, lakosát sújtja. Nem beszélve arról, hogy a járványos és járványmentes falvak, városok lakosságának párhuzamba állítása érzékelteti az adott törvényhatóság területén a járvány térbeli megoszlását. Hasonlóan, mivel a Helytartótanács év végi kimutatásában a beteg/felépült/meghalt viszony mutatószámai adottak, így *további kiegészítésünk* a törvényhatóságok (vármegyék, kerületek, vidékek) *lakosságszáma* rovat beillesztésével történt. Ugyanakkor a fertőzött falvak a helytartótanácsi kimutatásokban nem nevesítettek, összesítették, így nincs viszonyítási lehetőség – mint a városok esetében – az adott falu lakosság-száma és a beteg/felépült/meghalt mutatók tekintetében. Fényes Elek munkáiból ismerjük a vármegyék, kerületek település- és lakosság-számát, így lehetőség van arra, hogy havonkénti lebontásban összevessük a törvényhatóságok összes település számát a fertőzött települések számával, valamint a törvényhatóságok – orientatív lélekszámának – lakosságarányos beteg/felépült/meghalt mutatóit a betegarányos felépült/meghalt mutatókkal. Hasonlóan – Fényes Elek adatai nyomán – a törvényhatóságok lakosság- és település száma mentén próbálkozhatunk a *falvak lakosság- és betegarányos átlagainak* vázolásával, amely némileg pótolhatja a nem nevesített fertőzött falvak lehetséges állapotát. Az adott törvényhatóság járványhelyzetének tényleges mutatói a területén lévő fertőzött falvak beteg/felépült/meghalt száma.

A vármegyék, kerületek fertőzött falvai – mivel nem nevesítettek, – a részadataik összesítették, tehát lokális helyzetáltalánosítások, amelyek elrejtik a falvak járványhelyzet kontextusait, körülményeit, azt a tényt, hogy a beteg/felépült/meghalt korrelációk nem az okságot, az okságirányát jelentik, inkább lehetséges kapcsolatokra utalnak. Ugyanis a fertőző kór azonosítása tekintetében bizonytalanság uralkodott, nem minden esetben az epekor volt a hálálok. Például a halandóság nagyságrendje mellett számolnunk kell – a szakirodalomban többnyire elhanyagolt – *beteg/felépült viszony alakulásával is, mely módosító hatással volt a beteg/meghalt reláció alakulására*. Ugyanakkor – feltételezhetően – némileg jelezi a (orvosi, hatósági, személyes stb.) védekezés hatékonyságát is.

Számolva, a vizsgálódásaink számára is irányadó említett – népesség - és településszám, falvak átlagai, fertőzött/fertőzésmentes falvak, lakosságarányos a beteg/felépült viszony – kiegészítésekkel járó bizonytalanságokkal, mindazonáltal valamelyest árnyaltabb képet alkothatunk, járványfolyamat térbeli-időbeli koncentrációja és intenzitásereje alakulásáról a vármegyék, kerületek és településeik, illetve a városok esetében. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy közép-és nyugat-európai összehasonlításban is –, amelyek járványmutatói szintén becsléseken alapultak – Kárpát-medence központi térségében valamivel magasabb volt a halandósági ráta. Az akkori Magyarország települései (falvak, lakot helyek, tanyák, városok) többségének lakosság-száma viszonylag alacsony volt, a legkisebb emberveszteség – például a faluban a juh-, szarvasmarha-, disznópásztor, a kovács, az ács, a cipész, az asztalos, a szatócs, a tanító, a pap és egyéb közösségi szolgáltatásokat ellátó személyek halála, – nem is beszélve a családokról, érzékenyen befolyásolhatta a települések mindennapi életvitelének bevett rendjét.

Az egyes vármegyék, kerületek, vidékek lakosság-, település- és betegarányos áttekintése során a felmerülő nehézségek abból adódnak, hogy a stabil törvényhatóságok településeiben instabil lakosság s a beteg/felépült/meghalt viszonyát jelző számok változékonyságát, ingadozását több látható és láthatatlan tényező, illetve körülmény befolyásolta: a járvány

térbeli és időbeli szóródása, a vármegyék, kerületek és településeik földrajzi elhelyezkedéséből adódó kitértség (domborzat, klíma, talaj, víz), a létfenntartás infrastruktúrája (településszerkezet, gazdálkodás, piacok, a forgalom hálózat gyérebb vagy sűrűbb volta), az életmód (etnikai-vallási-kulturális beállítódások), az informális és intézményesített védekezés, a közösségek és személyek viselkedés reakciója stb. A felsorolt kontextus elemek együtthatás helyzeteit a lokális terekben körülményes követni, mindazonáltal adatbázisunk alapján körültekinthetünk, hogy mi az ami láthatóvá tehető.

A Helytartótanács ilyen – olyan beavatkozásai az adatszolgáltatásba a fentebb említettek mellett arra is utal, hogy tájékozott volt az adatgyűjtés helyi körülményeiről. A törvényhatóságok településein a járványhelyzet alakulásának követésével megbízott látóleletet hitelesítő adatgyűjtő (orvos, kolera biztos) a kór által érintettek állapotának alakulását – az utasítások ellenére – sem követte folyamatosan, így a korábban betegnek nyilvánítottak közül többen – menekülés, titkolózás, rejtőzködés stb. miatt – eltűntek a hatóság látóköréből, nem igényelték a hatóság által „gyógyszereket”, emiatt nem vették nyilvántartásba. Vagy pedig az adott törvényhatóság területén a települések adatainak összesítésékor, nem a jelentéstétel előtti utolsó helyzetállapotot vették figyelembe, hanem különböző időpontokból származó adatokat összegezték és továbbították a Helytartótanácsnak.

A gyalogos, szekeres, postakocsis, ladikos világban a vármegyék, kerületek szétszórt településein, ahol a kolera különböző időpontokban ütötte fel a fejét, az adatok begyűjtése sem volt egyszerű. A kolera érintettek nyilvántartásba vételét a falvakban, a városokban tovább bonyolította, hogy a fertőzés terjedése egyazon településen is szétszórt volt, napról – napra változhatott a járványhelyzet alakulása, a tényleges fertőzöttek, betegek a koleragyánúsítottak száma. A településeken az elhalálozások kiváltója – mint említettük – nem mindig a kolerabetegség, vele párhuzamosan egyéb betegségek (vérhas) is felütöttek fejüket. Gyakran megtörtént – Pólya József fentebb hivatkozott beszámolója is szóvá teszi – hogy az orvosok diagnosztikája – fertőzés, betegség azonosítása – is közrejátszott abban, hogy helyenként minden beteget kolerásnak nyilvánítottak, máshol csak a tényleges kolerabetegeket, vagy pedig csak a halálos eseteket jelentették.¹¹⁸ Technikailag a törvényhatóságok jelentéseiben szereplő adatok rendszerezése, közlésre alkalmas szerkesztése a Helytartótanács illetékesei számára – noha az adótáblák összeállításában szerezték jártasságot – még sem jelentett egyszerű feladatot a járványok statisztikája. A kisebb nagyobb elírások mellett az összeadási hibák a leggyakoribbak, ami érthető is, hiszen járvány idején a több szempontú helyzetfelmérések nagy adattömeget igényeltek. Mindazonáltal a törvényhatóságok által a Helytartótanácsnak beküldött jelentések alapján összeállított, szerkesztett és közölt táblázatok adatai – becslések, emiatt viszonylagosak – mégis áttekinthető prezentációi a valós időben és térben a járvány kiváltotta lehetséges, megközelítő állapotoknak.

¹¹⁸ Pólya, J. Orvosi Tár. 2. Éf. 1832. 5. Kötet. 3. Füzet. 274.

A járvány 1831. júniusi kitörésétől megszűnéséig: vármegyék, helyőrségek

A Helytartótanács 1831. évi három országos járványhelyzet kimutatása sorában, az elsőben (augusztus 5.) Szabolcs, Szatmár, Zemplén, Sáros, Bárfa város, a másodikban (szeptember 16.) Borsod, Torontál, Ugocsa vármegyék szerepelnek, amelyek területén júniusban tört ki a járvány. (Lásd: M 1, M 2/a.) *Viszont az év végi (december 27.) számvetésben – amelyet itt és továbbiakban használunk* – Bereg, Borsod, Torontál, Ugocsa vármegyék és az országban állomásozó katonaság (helyőrségek) vannak szerepel. (Lásd: M 3.)

Az egymástól távol eső Ugocsa, Borsod és Torontál vármegyékben, közel azonos időpontban (június 13, 15, 16) tört ki a járvány, ami arra is utal, hogy az országban nemcsak északkeleti (Galícia), hanem déli irányból is behurcolhatták a fertőzést. A négy vármegye közül, *Borsod, Torontál* vármegyékben 1831. június hónap folyamán jelent meg a járvány, s azt követő hónapokban, falvaik 78%, illetve 88% fertőződött meg.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye	Lakosság száma ¹¹⁹ (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzés-mentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Bereg	109 632	274	85 (31%)	189 (69%)	48 (56%)
Borsod	195 649	207	162 (78%)	45 (22%)	148 (71%)
Torontál	312 246	172	151 (88%)	21 (12%)	140 (81%)
Ugocsa	41 455	65	19 (29%)	50 (77%)	16 (25%)
Helyőrség	-	9	35 (90%)	4 (10%)	35 (90%)
Összesen:	658 982	757	452 (60%)	309 (41%)	387 (54%)

Mindkét vármegyében településarányosan alacsony a fertőzésmentes falvak aránya, Borsodban 22%, Torontálban pedig 12%. Ugyanakkor a Helytartótanács az országos kimutatása, december végén Borsodban 14 (8%), Torontálban 11 (7%) falut tartott továbbra fertőzöttnek. *Bereg* esetében viszont fordított a helyzet, annak ellenére, hogy az előbbi két vármegyéhez képest jóval sűrűbb a településhálózata, mégis közel 70% a fertőzésmentes falvak aránya. *Ugocsa* vármegye a fertőzött/fertőzetlen falvak alakulása tekintetében Bereggel állítható párhuzamba, noha a vármegye területileg a kisebbek közé tartozott, településhálózata azonban nem tekinthető gyérnek. Ugocsában érdekesen alakult a járványhelyzet, az országban a járvány kitörését a vármegye – tiszaujlaki – esetétől számították (június 13.), viszont a fertőzött települések köre alacsony (29%), ami valószínű azzal is indokolható, hogy a vármegye a járványügyi hatóságok figyelmének előtérében állhatott. Az év végi kimutatásban a vármegye 19 fertőzött falvai közül, kettő (10%) maradt fertőzött. Bereg esetében pedig 37 vagyis a vármegye falvainak közel 44%.

¹¹⁹ Fényes E. Bereg (1837/3. 9–10.), Borsod (1837/3. 93.), Torontál (1837/3., 59, 88.), Ugocsa (1839/4. 373, 411.)

Lakosságarányosan Torontálhoz képest mintegy 100 ezer lélekszámmal kevesebb *Borsodban* a népesség 8% (15 677 fő) betegedett meg, felépült 4% (8246 fő), s az epekór áldozata lett a betegek közül 3,50% (6964 fő). Ezzel szemben *Torontál* vármegyében lakosságarányosan 6% (17 583 fő) az epemirigy betegek, 3% (9865 fő) a felépültek és 2% (7526 fő) a halálozottak mutatója. A lakosságarányos beteg/felépült/meghalt mutatók alapján úgy tűnik, a kevesebb sűrűbb településhálózattal, több fertőzött faluval rendelkező *Borsodban* súlyosabb lehetett a járványhelyzet mint Torontálban, ahol gyéribb településhálózat, kevesebb fertőzött falu közrejátszhatott a járványhelyzet alakulásában. Betegarányos mutatók is némileg korrelálnak a lakosságarányos mutatókkal, Borsodban a betegek 53%, Torontálban 56% felépült, és 44%, illetve 43 % halt meg a járvány idején. A halandóság alakulásában mindkét vármegyében úgy tűnik jelentősen közrejátszhatott *felépültek* magas számaránya, ennek ellenére lakosság- és betegarányosan mindkét vármegyében országos viszonylatban is magas betegek/meghaltak nyers- és arányszámai. A két vármegye beteg/felépült/meghalt kiugróan magas nyersszámai, tehát elhúzódó járványfolyamatra utalnak, ugyanis a szeptember 16. és december 27. kelt járványhelyzet kimutatások különbségei, a beteg/meghalt mutatók folyamatos emelkedését jelezték az év végéig. (Lásd: M 2, M 3.)

Az országban elhelyezett katonaság 39 állomáshelyén június hónap folyamán tört ki a járvány, a katonák 90%-a fertőződött meg a nyári hónapokban. A decemberi kimutatás 35 (90%) fertőzött helyőrségben megszűntnek tekintette a járványt. Mivel nem találtunk adatot az országban szétszórta elhelyezett katonaság létszámáról, sem az állomáshelyek elnevezéséről, így a Helytartótanács beteg/meghalt mutatói alapján alkothatunk képet soraikban kitört járvány alakulásáról. Betegarányosan a katonák soraiban 58% felépült és 41% halt meg. A *felépültek* magas aránya a rendszeres orvosi megfigyeléssel mutathat kapcsolatot, ugyanis a hadsereg működési szabályzata előírta a katonai egységek keretében a sebészek, orvosdoktorok (physikusok) alkalmazását. Ennek ellenére, illetve éppen ezért, a kolerabeteg katonák halandósági aránya (41%) magasnak tekinthető, amiben több sajátos, a kaszárnya étellel együtt járó körülmény is közrejátszhatott (zsúfoltság, tömegétkeztetés, higiéniai állapotok stb.)

Borsod, Torontál ellenpólusán *Ugocha és Bereg* vármegyék járványmutatói állnak. *Ugocha* az ország egyik legkevesebb, 50 ezer alatti népességgel rendelkező vármegyéjében, lakosság soraiban a megbetegedett 170 fő, közülük felépült 45 fő, a meghalt 110 fő, amelyek jóval 0,50% alatti arányokat mutatnak. Betegarányosan viszont előbbi vármegyék hasonló mutatóihoz képest, fertőzött településein kiugróan magas, 65% a halandóság és alacsony, 26% a felépültek aránya.

Közel hasonló a járványhelyzet a százezer lakos körüli és sűrű településhálózattal rendelkező *Bereg vármegyében is*: június 23-án jelentik a vármegye egyik településén a járvány kiterjedését, ezt követő hónapokban a vármegye 85 (31%) fertőzött települése közül a decemberi kimutatásban továbbra is 37 (43%) falut fertőzöttnek tüntettek fel. Fertőzésmentes maradt a járvány idején Bereg falvainak nagy többsége (69%). Ugochához hasonlóan alacsonyak a lakosságarányos megbetegedések 1% (1267 fő), a felépültek 0,50% (472 fő) és a halálozottak 1% (662 fő) mutatói. Betegek sorában a *felépültek* aránya – Borsod, Torontál vármegyékhez képest – alacsony (37%), a halandósági arány pedig jóval magasabb (52%). Mivel Bereg

vármegye az első gyors (augusztus 5.) áttekintésben és az év végi kimutatásban is szerepelt, a kettő között jelentősek a különbségek. A fertőzött falvak száma a decemberi kimutatásban 74-el több (15%), halandóság többlet pedig 601 fővel (10%), magasabb mint az 1831. augusztus 5. kelt jelentésben. (Lásd: M 1., 3.)

Borsod és Ugocsa vármegyében a *betegek/felépültek* alacsony volta a betegek/meghaltak számának megugrását vonta maga után. Torontál és Bereg vármegyék esetében a viszony alakulása fordított, a magasabb betegek/felépültek száma némileg kiegyenlítő hatással volt, de nagyságrendileg alig módosította a beteg/meghalt viszony alakulását. Az a furcsa helyzet állt elő – a tényleges helyzetet jelző nyersszámok arányosításával –, hogy a két alacsony lélek- és beteg számmal rendelkező Bereg, Ugocsa vármegyék falvainak halandósági mutatói közel azonos sávba kerültek a jóval népesebb, több fertőzött faluval és igen magas beteg/felépült és beteg/meghalt számokat mutató Borsod, Torontál vármegyékkel. Ami pedig helyőrségi katonaságot illeti, beteg/felépül/meghalt jelzőszámok alapján a két szélső pólus között helyezhető el.

A négy vármegye beteg/felépült/meghalt különbségét falvaik átlagai is érzékeltetik. Mind a négy vármegyében falvanként halandóság átlagai a *beteg/felépült* viszony nagyságrendjének alakulása szerint módosultak.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye, helyőrség	Falvak száma	Falvak átlag lélek- száma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Bereg	274	400	15 (4%)	6 (40%)	8 (53%)
Borsod	207	945	97 (10%)	51 (53%)	43 (44%)
Torontál	172	1815	116 (6%)	65 (43%)	50 (43%)
Ugocsa	65	638	9 (1%)	2 (22%)	6 (66%)
Helyőrség	39	-	75	44 (59%)	31 (41%)
Összesen:	757	3798	313 (8%)	143 (46%)	138 (44%)

Az epekór járvány koncentráció- és intenzitás megoszlását a fertőzött falvakban a *beteg/felépül/meghalt* átlagaik viszonyának alakulása jelzi. Borsod és Torontál vármegyék falvainak átlagában a betegarányosan a felépült/ meghalt – nagyságrendi különbségeik ellenére – a járvány koncentrációjának és intenzitásának trendje hasonló. Viszont falvaik átlagai nemcsak lakosság-, település- és betegarányos mutatók nagyságrendje miatt különböznek Bereg, Ugocsa vármegyéktől, hanem a beteg/felépült/meghalt viszony fordított trendje miatt is. Más szóval a fertőzött falvakban a *felépültek* számának alakulása csökkenő vagy növekvő irányban módosította a beteg/meghalt viszony alakulását. A kérdés az, hogy az ilyen és hasonló trendek, konkrét, nevesített falvak esetében is tetten érhetők vagy sem.

Említettük, hogy Rigler Gusztáv tanulmánya lehet némileg segítségünkre, aki összeállította – felépültek feltüntetése nélkül – a vármegyékben a *legtöbb és legkevesebb beteg/meg-*

halt falvak lakosságárányos rangsorát. Rigler táblázatos kimutatásában sajnos nem jelezi, honnan és melyik adatbázisból vette át falvak lakosságát (Nagy 1828, Fényes 1846, vagy 1869. népszámlálás.) Mindazonáltal Rigler Gusztáv összehasonlító eljárása némi illusztratív tájékozódási pontot nyújthatnak. A szóban forgó négy vármegye mindegyikben találtunk Rigler táblázatában egy – egy nevesített falut, ahol *lakosságárányosan a legtöbb/legkevesebb beteg/meghalt* szerepelt.

A *legtöbbek* sorában Bereg vármegyében 403 lélekszámú Újhután a 158 fő (39%) beteg közül 56 fő (36%) lett az epemirigy áldozata, *Borsodban Nagylucska* 1676 lakosa sorában 225 fő (14%) a betegedett meg és 87 fő (39%) halt meg, *Torontálban* az 1007 lakosú *Magyar-csernya* faluban 313 fő (31%) beteg sorában elhunyt 147 fő (47%), *Ugozca* vármegyében, *Farkas-falva* 192 lakójából 18 (9%) betegedett meg és 6 fő (33%) a kolera áldozata..

Lélekszámárányosan a *legkevesebb*, egy beteg (0,50%) és egy meghalt (0,50%) a Beregben a 1785 lakosú *Nagy-Dobronyban* jegyezték fel, *Borsodban Hejőkeresztúr* 633 lakosa közül 3 beteg (0,50%) közül 2 hunyt el. *Torontál* vármegyében a népes 2066 lélekszámú *Szerbszentmárton* 5 (0,25%) beteg sorában 4 lett az epemirigy áldozata, *Ugocsában, Veréce* 435 lakójának 1 beteget felépülhetett, mivel halálesetről nincs adat.¹²⁰

A legtöbb/legkevesebb lakosságárányos beteg/meghalt esetek a kontextusba helyező kísérletek köré vonhatók. A falvak jelzett átlag lélekszámáról alkotott kép összehasonlítható: nagyjából láthatóvá teszi, hogy a szóban forgó vármegyékben a falvak népességének nagyságrendjére mi lehetett a jellemző (például *Torontál* esetében a népesebb falvak).

A magasabb/alacsonyabb lakosság, sűrűbb/gyéresebb településhálózat, a fertőzött települések száma mindazonáltal úgy tűnik befolyással volt a több/kevesebb megbetegedés/elhalálozás ingadozásának alakulására.

Borsod, *Torontál* vármegyék lakosság – település – és betegárányos jelzőszámai a nagy számok sémáját erősíti, viszont *Ugozca*, Bereg esetében a hasonló mutatók éppen az ellenkezőjére utalnak: a két vármegye kevesebb lakosság, a területükhöz képest sűrűbb településhálózatuk, s a járvány időtartama közrejátszhatott a fertőzött falvakban a beteg/meghalt arány nagyságrendjének alakulásában. Esetükben is a járvány térbeli koncentrációja és intenzitása erősségének megoszlását árnyalja a *betegek/felépültek* számarányának alakulása, ami módosító hatással volt a halandóság nagyságrendjére. Az adott vármegye járványhelyzetének tulajdonképpeni mutatói a fertőzött falvak beteg/felépült/meghalt nyers számai, amelyek arányosítása bizonyos lokális helyzetekben – ahogy láttuk – torzító általánosításokhoz vezethet (*Bereg, Ugozca*) szemben a magasabb járványmutatók eseteivel (*Borsod, Torontál*).

A járvány 1831. júliusi kitörésétől megszűnéséig: vármegyék, kerületek

A Helytartótanács december végén nyilvánosságra hozott kimutatásában 24 vármegye, két kerület és a Bánsági határőrvidék szerepel, melyek településein *július hónap* folyamán tört ki a járvány. (Lásd: M 3.) Országos léptékben ez azt jelenti, hogy a reformkori Magyar Királyság – a három horvátországgal együtt – 52 vármegyéjének 46%, a kerületek 50%

¹²⁰ Rigler, G. (1914). 263–267.

arányban fertőzöttek meg július hónap folyamán. A városok státusa esetében – mint alább látni fogjuk – a fertőzöttség megoszlása vegyes, köztük volt szabad királyi város, mezőváros, bányaváros.¹²¹ Míg a vármegyék 452 településén tört ki a járvány június hónapban, addig július hónap folyamán a 24 vármegye, két kerület és a Bánsági határőr vidék 6039 települése sorában 2770 (46%) faluban ütötte fel fejét a kór, vagyis az ország falvainak több mint 20%-a tekinthető járvány sújtottnak július hónapban.

A vizsgált törvényhatóságokban, amelyek településein július hónap folyamán tört ki a járvány, rávetítjük a térképére, akkor azt látjuk, hogy többségét az ország északnyugati (Nyitra, Turóc, Trencsén, Liptó, Sáros, Zólyom, Gömör, Torna, Abaúj, Nógrád, Bars) és az északkeleti (Zemplén, Ung, Szabolcs, Máramaros, Szatmár,) részén elhelyezkedő – Ausztria Galícia tartományával határos, illetve ahhoz közelebb eső – vármegyék alkotják. A sort a fentiekkel szomszédos, az ország középső részein fekvő vármegyék követik: Fejér, Tolna, Somogy, Pest, Békés, Heves s a Jász-Kun kerület. Az ország nyugati részén Pozsony, Komárom, az Alföld déli részén pedig Bács, Csongrád vármegyék mellett a Bánsági határőrvidék s a Tisza-Duna találkozásánál létrehozott Csajkás kerület járvány sújtott (Lásd: M 3.)

A járvány júliusi kezdetétől a 27 középszintű területi közigazgatási egységek (vármegyék, kerületek, határőr vidék) lakosság- és településszám szerinti megoszlása két szélsőséges mintát mutat. Az egyik póluson az alacsony, 50 ezer alatti, illetve az 50-100 ezer közötti népességgel rendelkező járványérintett törvényhatóságok, kerületek, vidék helyezhetők el, ahol az előbbi csoportban 180 falu közül 139 (77%), az utóbbiban pedig 366-ból 233 (64%) fertőzött.

A törvényhatóságok népességének nagyságrendi csoportosítása

Népesség csoportok (ezer)	Törvényhatóság	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Lakosságarányos		
					Beteg	Felépült	Meghalt
50 alatt	3	99 819	180	139 (77%)	10133 (10%)	6545 (6,50%)	3419 (3%)
50–100	3	222 781	366	233 (64%)	23803 (11%)	1504 (7%)	8665 (4%)
100–150	5	742 577	926	346 (37%)	30769 (4%)	12621 (1,50%)	16893 (2%)
150–200	7	1.202036	1828	541 (30%)	59804 (5%)	30234 (2,50%)	25910 (2%)
200–250	3	634 965	793	318 (40%)	45737 (7%)	27101 (4%)	17824 (3%)
250–300	3	821 926	1191	608 (51%)	65462 (8%)	33530 (4%)	27020 (3%)
300–350	1	339 413	527	434 (82%)	51629 (15%)	28081 (8%)	22899 (7%)
400–450	1	429 511	34	51 (38%)	7877 (2%)	3332 (0,80%)	4097 (1%)
500 fölött	1	506 694	342	116 (34%)	19681 (4%)	8943 (2%)	9452 (2%)
Összesen	27	4.862.127	6039	2770 (46%)	311104 (6%)	151.615 (3%)	129730 (3%)

¹²¹ A reformkori Magyar Királyság politikai-területi beosztását – a 3 horvátországi vármegyével együtt – 52 vármegye, 51 szabad királyi város és négy szabad kerület alkotta. (Lásd: Fényes, E. 1839/5. 176.)

A pólus másik szélén a 350–500 ezer közötti lakosságú vármegyék állnak, többiek-től eltérően köztük lévő népesség, település nagyságrendi különbségeik miatt nem vonhatók egymással sem azonos csoportba, egyedi esetek.

A két szélső pólus között a járvány sújtotta vármegyék közel fele (12) a 100–150, illetve a 150–200 ezer lakossággal rendelkezők csoportjába vonhatók, együttes népesség számuk közel 2 millió. A települések száma a 100–150 ezres népesség csoportban 926, fertőzött településeké 346 (37%). A 150–200 ezer közötti népesség csoportban pedig 1828 település közül 541 (30%) fertőzött. Tehát a két utóbbi csoport – amelyben július hónap folyamán tört ki járvány – együttes településszáma a táblázatban szereplő összes vármegyék, kerületek településszámának (2174) 44%-át tette ki, a fertőzöttek települések (887) esetében az arányuk 32% körüli.

A 200–250 és 250–300 ezres kategóriába vont 6 vármegyét szintén a köztük lévő nagyságrendi lakosságkülönbségek miatt vontuk külön csoportba, szintén a népesebb vármegyék sorolhatók ebben a két csoportba, együttes lakosság számuk közel azonos a 150–200 ezer közötti csoport népességével. A 200–250 ezer csoportba vont törvényhatóságok együttes településszáma 793, a fertőzött pedig 318 (40%) falu. A 250–300 ezres csoportban a településsűrűség (1191) és a fertőzött települések számarányának 608 (51%) megoszlása nagyjából a lakosság szerinti besorolás mentén helyezhető el.

A *felépült* rovatban szereplő adatok a viszonylagos megbízhatóságuk ellenére, mégis az egyetlen olyan mutató, – az egyéb támpont hiányában – amely nem mellőzhető a beteg/meghalt viszony alakulásának követése során.

A feltételezést, miszerint magasabb lakosságú több beteg/felépült/meghalt sémát a 100–150, illetve 150–200 ezer népesség csoport esetében a járványmutató számok nem erősítik meg. A járványfolyamat a júliust követő hónapokban lakosság- és településarányosan némileg magasabb arányokat mutat a 200–250, illetve 250–300 ezer népesség csoport hat sűrűbben lakott vármegye együttesében. Lakosságarányosan a két csoport lakosság száma közel azonos a 150–200 ezres csoport népességével, településarányosan pedig a 100–150, illetve 150–200 ezres népesség csoport fertőzött településeinek együttes számával. A 200–250 ezer népesség csoport esetében lakosságarányosan a beteg/meghalt arány 7%, illetve 3%, a felépült pedig 4%. A 250–300 ezer csoportban a lakosság soraiban a betegek aránya, az előbbinél magasabb, 8%, viszont beteg/meghalt (3%) és beteg/felépült (4%) azonos a 200–250 ezer közötti népesség csoporttal.

Ha közelebről is átekintjük az egyes népesség csoportokba vont vármegyék, kerületek lakosság- és településszám s a beteg/felépült/meghalt adatsorok falvankénti átlagait, valame-lyest érzékelhetők a lokális terek járványhelyezeteinek valószínűsíthető alakulása. Ugyanakkor némileg indokolhatja – talán túlzottan – részletes csoportosítást. (Lásd: M 3.)

1/a.) *Turóc, Torna vármegyét s a Csajkás kerületet vontuk a 50 ezer alatti népesség csoportba, mind három esetben július hónap folyamán tört ki a járvány. A tájékoztatósi támpontként használt Fényes Elek statisztikai munkájában a legtöbb lakossal rendelkező Turóc vármegyével szemben Torna lakossága 14 116, a Csajkás kerület pedig 15 271 lélekkel kevesebb. Torna lélekszáma pedig 1155 lakossal több mint a Csajkás kerületé.*¹²² (Lásd: M 3.)

¹²² Fényes, E. Turóc (1837/2. 576.), Torna (1837/3. 335.), Csajkás kerület (1840/6. 52.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye kerület	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzés- mentes falvak száma	1831. okt. járvány vége falvak száma
Torna	28 954	47	41 (87 %)	6 (13%)	0
Turóc	43 070	119	84 (71 %)	35 (29%)	50 (62 %)
Csajkás k.	27 799	14	14 (100 %)	0	0
Összesen:	99 823	180	139 (77 %)	41 (29%)	50 (36 %)

A lakosságszám és településhálózat sűrűsége, illetve gyér volta közötti kapcsolatot jelezi, hogy Turóc és Torna között 72, Turóc és a Csajkás kerület között 105 a település különbség Turóc javára. Tornában 33 településsel volt több mint a Csajkások területén. Tehát a két vármegye és a Csajkás kerület a valószínűsíthető lakosság- és stabil településszám megoszlása jelentős különbségeket mutat. Csupán a területileg kisebb, de sűrűbb településhálózattal rendelkező Turóc vármegyében számottevő a fertőzésmentes 35 (29%) falvak számaránya

A Helytartótanács decemberi kimutatásában *Turóc* vármegye fertőzött településeinek a lakosság 18%-a (7860 fő) betegedett meg, közülük a felépültek aránya 13 % (5552 fő), az halálozottaké pedig 5% (2200 fő). Ugyanakkor a decemberi kimutatás a járvány idején fertőzött 84 (71%) falvak közül 50 (60%) esetben megszűntnek tüntette fel a járványt. Ami azt jelenti, hogy vármegyében 1831. év végén továbbra fertőzött maradt 34 falu (40%), és a következő év, 1832 elején lett járványmentes a vármegye. Turóc vármegyében – többihez vármegyéhez hasonlóan az alábbi táblázatban látható fertőzött falvainak átlagai, amelyek az mutatják, hogy az alacsonyabb halandóság a felépültek magas számarányával (71%) hozható kapcsolatba.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye, kerület	Falvak száma	Falvak átlag lélek- száma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Torna	47	616	40 (6%)	26 (65 %)	14 (35 %)
Turóc	119	362	84 (23%)	66 (71 %)	26 (28 %)
Csajkás k.	14	1946	44 (2%)	29 (66 %)	11 (25 %)
Összesen:	180	2924	178 (9%)	109 (61 %)	63 (35 %)

Turóc vármegyéhez képest *Torna* vármegye, jóval kevesebb lakossággal, illetve stabil település számmal (47) rendelkezett, mégis a fertőzött települések aránya magas 41 (87%), a fertőzésmenteseké alacsony (13%). A vármegye lakosságának 6%-a (1653 fő) betegedett meg, közülük felépültek aránya 4% (1070 fő), ami részben magyarázhatja meghaltak alacsony 2% (583 fő) mutatóját. (Lásd: M 3.) Torna vármegyében a betegarányos trend hasonló a lakosságarányossal, vagyis halandóság aránya alacsonyabb (35%), mint a felépülteké (65%). A vármegye fertőzött falvainak átlagai lakosság – és betegarányos vármegye trendet

ismétlik, a falvakban is alacsonyabb a betegek sorában a halandóság aránya (35%) a felépültekhez (65%) viszonyítva. Tehát Torna esetében is a fertőzött falvak száma és azok átlagának járványhelyzet mutatói alapján valószínűsíthető a járvány koncentrációja és intenzitása, ami Turóc szétszór fertőzött falvaival összehasonlítva enyhébb lehetett. A vármegye júliusban fertőzött 47 falujában az év végi kimutatás a járvány végét tüntette fel.

A *Csajkás kerületben* július hónapban a 14 település 100%-ban fertőzött, lakosságszámhoz viszonyítva a betegek 2% (620 fő) közül felépült 1,50% (410 fő) meghalt 0,50% (149 fő). Betegarányosan pedig a felépültek magas (66%) aránya csökkentette a halandóság arányát (25%). A Csajkás kerületben a megbetegedések (44 fő), meggyógyultak (29 fő) és halálozottak (11 fő) falvankénti átlagai – lakosságszám különbsége ellenére – Turóc vármegyével állítható párhuzamba, mindkettőben a felépültek magas aránya (71%, illetve 66%) a halandóság (25%, illetve 28%) csökkenését vonta maga után. A járvány végének időpontját a kerületben a decemberi kimutatás október 16-ára tette, tehát nagyjából 4 hónapig tartott a járvány.

Rigler Gusztáv táblázatában a *legtöbb* lakosságárányos beteg/meghalt – a népesség csoportban – csak az Turóc vármegyei 1850 lélekszámú *Turán* falu szerepel, ahol 1642 (89%) beteg körül 220 (13%) lett az kór áldozata.

A *legkevesebb* lakosságárányos beteg/meghalt Turóc vármegyében a 23 lélekszámú *Hedviga* szerepel, ahol lakosságárányosan beteg/meghalt egyaránt 2 fő (8%), Abauj-Tornában pedig 471 lakosú *Szöllősdón* 1-1 fő a beteg/meghalt.¹²³ A két falu – sőt a parányi Hedviga esetében sem – beszélhetünk tényleges járványhelyzetről, beteg/meghalt mutatóik alapján inkább a járványmentes falvak körébe vonhatók.

1/b.) A népesség 50–100 ezer közötti csoportjában *Csongrád, Liptó, Zólyom vármegyét* soroltuk. (Lásd: M 3.) Közülük a legtöbb lakossággal (85 ezer körül) Zólyom vármegye rendelkezett, hozzá képest Liptó és Csongrád lakosság (10 697, illetve 18 137) kevesebb. Liptó vármegyében pedig 7440 lakossal lehetett több mint Csongrádban.¹²⁴ Az orientatív lakosságszámok alapján – akárcsak az előbbi s az alábbi esetében is – feltételezhetjük, hogy a jelzett nagyságrendi különbségek, kisebb-nagyobb eltérésekkel a járvány előtt, idején és után is fenn álltak.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzésmentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Csongrád	67 736	16	16 (100%)	0	15 (94%)
Liptó	75 176	172	120 (70%)	52 (30%)	117 (97%)
Zólyom	85 873	178	97 (55%)	81 (46%)	74 (91%)
Összesen:	228 785	366	233 (64%)	133 (36%)	206 (56%)

¹²³ Rigler, G. 1914. 265–267.

¹²⁴ Fényes, E. Csongrád (1839/4. 154.), Liptó (1837/2. 169.), Zólyom (1837/2. 651.)

Lakosságárányosan a három vármegye közül a legmagasabb a megbetegedések aránya *Liptó* vármegyében 16% (11 689 fő), hasonlóan magas a felépültek 10% (7396 fő) és meghaltak 6% (4228 fő) aránya is. Alacsonyabb népességű *Zólyom* vármegyében a beteg 6% (5059 fő), felépült 4% (3228 fő), meghalt 2% (1806 fő) számaránya szintén magas. *Zólyom* vármegyéhez képest a kevesebb lakosságszámmal rendelkező *Csongrád* vármegyében kiugróan magasabb a lakosságárányos a beteg 10% (7055 fő), a felépült 7% (4424 fő) meghalt 4% (2631 fő).

A stabilnak tekintett településszám megoszlásban, meglepő *Csongrád* esete, ahol a fertőzött települések aránya (100%), vagyis a vármegye mind a 16 települését járvány sújtotta július kitörését követő hónapokban. Ha *Csongrád* járványhelyzetének térbeli megoszlását kérdőjelesnek tekintjük, akkor *Liptó* vármegyében a legtöbb a fertőzött település: a falvak 70%, fertőzött, és 30% maradt fertőzésmentes a járvány idején. *Liptó* vármegyéhez képest, néhány faluval többel rendelkező *Zólyom* vármegyében a fertőzött települések száma 97 (55%), a fertőzetleneké 81 (45%). Betegárányosan a három vármegyében a beteg/felépült arány nemcsak magas, hanem szinte azonos (63–64%), következésképpen a beteg/meghalt arány is eszerint alakult, a három törvényhatóságban majdnem azonos (36–37%).

A településenként az átlagokat nézzük, falvanként a megbetegedések számának jelentős különbségei ellenére, magas, illetve majdnem azonos a felépültek számaránya (63% / 64%), ami 40%, illetve 20% alá nyomta a halandósági arányt.

A fertőzött falvak lakosság- és betegárányos átlagai

Vármegye,	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegárányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Csongrád	16	4233	440 (10%)	276 (63%)	164 (37%)
Liptó	172	437	97 (22%)	62 (64%)	35 (36%)
Zólyom	178	482	52 (11%)	33 (64%)	19 (76%)
Összesen:	366	5152	589 (11%)	371(63%)	218 (59%)

Láthatóan ott, ahol a beteg/meghalt arány magas, például *Csongrád* esetében, az epekor térbeli koncentrációjának léptéke intenzitás erőssége nem a fertőzött falvak számával, hanem a fertőzött falvak lélekszámának sűrűségével hozható kapcsolatba. Szemben *Liptó* és *Zólyom* vármegyékkel, ahol a fertőzött falvak gyéribb népessége és nagy száma – ami rendszerint – a térbeli szétszórtságra is utal, egyben jelzi, hogy a két vármegyében a járvány intenzitásereőssége – a beteg/meghalt nyers számok nagyságrendje alapján – jóval gyengébb lehetett *Csongrád* vármegye falvainak átlagaihoz viszonyítva.

A falvak sorában, lakosságárányos a legtöbb beteg/meghalt: *Liptó* vármegyében, a 202 lélekszámú *Szetkeresztén* 199 fő (98,5%) beteg közül meghalt 28 fő (14%), *Zólyomban*, *Alsómicsinye* 940 lakosa sorában 151 fő (32,4%) betegedett meg és meghalt 44 fő (9%). *Csongrád városában* a 10 613 lakosa közül 2050 fő (19%) a beteg, soraikban 771 fő (7%) lett az epekor áldozata.

A legkevesebb lakosságarányos beteg/meghalt Liptóban, *Toplicska*, ahol 1221 lakos sorában beteg/meghalt egyaránt 3 fő. Zólyom vármegyében az 1560 lélekszámmal rendelkező Libetbánya, a 20 beteg közül senki nem halt meg,¹²⁵ – vélhetően mindannyian felépültek.

A három legtöbb lakosságarányos beteg/meghalt közül – Csongrád város nélkül – a falvak főleg Szentkereszt, valamint Alsómiccsinye az alacsony lélekszáma és a betegek/meghaltak nyers száma mindkét falu esetében arra utal, hogy a járvány szűkebb térben, a lakosok sűrűbb napi érintkezési környezetében fejtette ki hatását, ezáltal intenzitásérőssége a lakosságuk körében magas megbetegedéssel és halandósággal járt. A lipitói Toplicska s a Zólyom vármegyei Libetbánya esetében, ahol lakosságarányosan a legkevesebb volt a beteg/meghalt – akárcsak a fentebbi hasonló esetekben – alig beszélhetünk járványhelyzetről: Toplicskán 3 beteg 3 meghalt, vélhetően a település évi természetes halálok áldoztainak számát sem közelíti meg. Libetbányán a kolerabeteg sorában elhalálozás sem történt, ami az összes beteg gyógyulásával vagy pedig az esetleges téves diagnosztikával is vonatkozásba hozható.

Ami pedig a járvány végét illeti, a decemberi kimutatás szerint a fertőzött településeken Csongrád vármegyében 94%, Liptóban 97%, Zólyom vármegyében 91% arányban szűnt meg, a 2–3 hónapig tartó járványfolyamat.

Mindhárom vármegye esetben – az előbbi népesség csoporthoz hasonlóan – korreláció mutatható ki a lakosság beteg/felépült/meghalt viszony és a fertőzött települések átlag száma, valamint a példaként említett legtöbb/legkevesebb lakosságarányos beteg/meghalt falvak esetében is. Jeleztük már, hogy mindez azzal magyarázható, hogy az adott vármegye, kerület járványhelyzetének felmérése során a fertőzött települések összesített számát továbbították, ami a Helytartótanács év végi kimutatásában az érintett törvényhatóságra vonatkozó reprezentatív adatként közölt. Viszont a középszintű közigazgatási egységek lakosságszáma mellett a településszám szerinti lebontás a beteg/felépült/meghalt relációt annyiban változtatja meg, hogy láthatóvá teszi az adott törvényhatóság területén a járványfolyamat térbeli koncentrációja és intenzitásérősségének megoszlását, ahogy azt a három vármegye településeinek beteg/felépült/meghalt átlagai, illetve a példaként említett falvak beteg/meghalt számarányai is mutatják.

2.) *Bars, Békés, Komárom, Ung vármegyéket és a Bánsági határőrvidéket* soroltuk a 100–150 ezer között megoszló népesség csoportban. (Lásd: M 3.) A négy vármegye közül Bars, Komárom vármegyék lélekszáma között nagyjából ezer fő a különbség. A Bánsági határőr vidék lélekszáma bő 30 ezerrel kevesebb Békéshez, és 10 ezerrel Bars, Komárom vármegyékhez viszonyítva, viszont Ung vármegyével közel azonos.¹²⁶

¹²⁵ Rigler, G. (1914). 263–267.

¹²⁶ Fényes, E. Bars (1837/2. 72.), Békés (1839/8. 8.), Komárom (1836/1. 131.), Ung (1837/3. 352.), Bánsági határőrvidék (1840/6. 49).

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye, vidék	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzésmentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Bars	120 324	264	121 (46%)	143 (51%)	70 (58%)
Békés	141 863	19	19 (100%)	0	18 (95%)
Komárom	119 007	156	81 (52%)	75 (48%)	27 (33%)
Ung	105 584	221	91 (41%)	130 (59%)	24 (26%)
Bánsági h. v.	108 190	18	18 (100%)	0	0 (okt.16.)
Összesen:	474 644	438	330 (75%)	108 (25%)	139 (42%)

Bars-, Ung vármegyékben településarányosan magasabb a fertőzésmentes falvak száma a fertőzöttekhez képest, Komárom vármegyében a gyéresebb településhálózat ellenére valamivel több az fertőzött (81) mint a fertőzetlen (75) falvak száma. Békés vármegye és a Bánsági határörvidék falvainak mindegyike fertőzött. A járvány október elején hivatalosan bejelentett megszűnését követően a szóban forgó törvényhatóságok területén a fertőzött falvakban továbbra is jelent volt az epekor. Bars vármegye 121 fertőzött falva közül 70 (58%), Komárom és Ung vármegyékben pedig 27 (33%), illetve 24 (26%) esetében szűnt meg teljesen a járvány. Tehát a szóban forgó népességcsoportban – az év végi kimutatásban – Bars vármegyében 51 (42%), Ung vármegyében 67 (74%), Komárom vármegyében pedig 54 (67%) továbbra is fertőzött maradt. Csupán Békés vármegye és a Bánsági határörvidék esetében beszélhetünk 1831. decemberi kimutatás szerint a járvány megszűnéséről.

A lakosságarányosan megbetegedések nagyságrendi sorrendje a csoportban: Komárom 7% (8365 fő), Békés 6% (8069 fő), Bars 5% (5547 fő), Ung 4% (3914 fő). A négy vármegye mindegyikében a beteg/felépült lakosság aránya alacsony, 2%: Barsban 2594 fő, Ungban 1968 fő, Komárom vármegyében pedig 2739 fő. A lakosságarányos beteg/meghalt Békés (5495 fő), és Komárom (4589 fő) vármegyékben 4%, Bars vármegyében pedig 2,50% (2933 fő), Ung esetében 2% (1877 fő). Az összes lakosságarányos mutató az előbbiekkal szemben jóval alacsonyabb, – viszont nem kevés – a Bánsági határörvidék falvainak 100% - os fertőzöttsége viszonylatában sem: beteg 1,50% (1506 fő), felépült 1% (909 fő), meghalt 0,50% (505 fő).

A csoport népesebb vármegyei sorában a beteg/felépült/meghalt betegarányos mutatói kiugróan magas Békés vármegyében, ahol a betegek sorában meghaltak aránya 68%, a felépülteké 32%. Bars és Komárom vármegyékben beteg/felépült (47%, illetve 33%) aránya alacsonyabb mint halandósági arány (53%, illetve 55%). Ung vármegye esetében – az előbbiekkal szemben – a betegek közül felépült 50%, és meghalt 48%. A Bánsági határörvidék falvaiban szintén magas a beteg/felépült arány (60%), így alacsonyabb a halandóság is (4%). A határör ezredek településein a járványfolyamat 4 hónapig tartott, október közepén szűnt meg. Általában a határör ezredek esetében – működési szabályzatukból következően – szervezettebb volt az egészségügyi ellátás.

Az előbb népesség csoportokhoz hasonlóan, itt is a beteg/felépült/meghalt jelzőszámok adatsorainak megoszlása s a járványfolyamat térbeli koncentrációjának mértéke a törvényhatóságok fertőzött falvainak számával mutatnak összefüggést. Ha viszont a falvak halandósági mutatóinak átlagait nézzük, akkor azt látjuk, hogy a szűkebb térben a járvány koncentrációja és intenzitása erős lehetett.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye, vidék	Falvak száma	Falvak átlag lélek- száma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Bars	264	456	46 (10 %)	22 (45%)	24 (52%)
Békés	19	7466	424 (6 %)	134 (32%)	289 (68%)
Komárom	156	763	103 (13 %)	34 (33%)	56 (54%)
Ung	221	478	43 (9 %)	22 (51%)	21 (49%)
Bánsági.h.v.	18	6010	84 (1 %)	50 (60%)	28 (33%)
Összesen:	438	15 173	700 (5 %)	262 (37%)	218 (31%)

Békés vármegye sajátos, ritkán előforduló jellemzője, hogy a 19 népes települése mindegyike fertőzött volt.¹²⁷ Lakosságarányosan falvanként az átlag beteg 424 fő (6%), betegarányosan felépült 134 fő (32%), meghalt 289 fő (68%). A halandóság magas aránya felépültek mintegy 50%-al alacsonyabb arányával hozható kapcsolatba. Azonban látnunk kell, hogy Békés falvainak átlag járványmutatói – akárcsak a több falu esetben – elrejtik a falvak közötti különbségeket. Így az a kép alakul ki, miszerint az epekór koncentrált, intenzív volta Békés településeinek mindegyikére jellemző lett volna. Haszná annyiban van, hogy felhívja a figyelmet a sűrűben lakott települések és a halandóság között fennálló lehetséges kapcsolatára. Aminek nyomban ellentmondhat – feltéve, ha megjelölte volna forrását – Rigler adata, miszerint 3000 feletti lélekszámmal rendelkező Békés vármegyei *Késcs* faluban egyetlen halálesetet jegyzetnek fel.¹²⁸ Békéshez képest járvány térbeli megoszlása Bars, Komárom, Ung vármegyékben szétszórt: a fertőzött falvak halandóság átlaga a három vármegyében a 50% körüli. A falvak átlagai alapján Békés mellett, a legmagasabb Komárom vármegye falvainak átlag járványhelyzet mutatói, ahol falvanként 103 beteg közül alacsonyabb volt a felépültek (34 fő 33%) számaránya, ami az elhalálozások megugrását (56 fő, 54%) vonta maga után. Hasonlóan Bars vármegyében is, falvanként a beteg/felépült alacsony száma (22 fő, 45%), magasabb halandósággal járt (24 fő, 52%). Bars, Komárom vármegyék fertőzött falvaiban a beteg/felépült/meghalt viszony – Ung vármegye, Bánsági határörvidék kivételével – Békés sémáját ismétli: a kevesebb beteg/felépült a több beteg/meghalt esetet vont maga után.

Rigler összeállításában a *legtöbbek sorában* kiemelkedik a közel hétezer (6896 fő) lélekszámmal rendelkező a Békés vármegyei *Tótkomlós*, ahol a lakosságarányos beteg/ meg-

¹²⁷ Gecsei Lajos. 1985. 97–110.

¹²⁸ Rigler, G. (1914). 266.

halt aránya nagyon magas (17%, illetve 10%). Betegarányosan nézzük, akkor a halandósági arány (58%) mintegy 10%-al alacsonyabb Békés vármegye fertőzött falvainak átlagainál. A rangsorában Tótkomlóst a Komárom vármegyei *Nagymegyér* követi ahol lélekszámárányosan (528 fő) a beteg 210 fő (39%), meghalt 111 fő (21%), betegarányosan az elhalálozási arány 53%. Hasonló a járványhelyzet az Ung vármegyei *Osztro* és a Bars vármegyei *Kisvezekén*.. *Osztro* 290 lakosa sorában 106 fő (36%) betegedett meg, és 49 fő (17%) halt meg, *Kisvezekén* 265 lakosa közül beteg 78 fő (29%), meghalt 43 fő (16%).¹²⁹ Betegarányosan az előbbi esetében a halandóság aránya 46%, az utóbbinál pedig 55%. Kisvezekén, Nagymegyér, *Osztro* betegarányos meghalt mutatói 1–3 %-al alacsonyabbak Bars, Komárom, Ung vármegyék falvainak átlag halandósági mutatóinál.

A lakosságárányosan a *legkevesebb beteg/meghalt* falvak esetei csak megszorításokkal tekinthetők járványérintettnek: 4 fő kolerabeteg és 4 fő kolera áldozat a Komárom vármegyei *Nagyimádban*, ami a falu havi természetes betegségekben elhunytak szintjét sem érthette el. Hasonlóan a 3000 feletti lélekszámmal rendelkező Békés vármegyei *Késztő*, valamint az előbbiekhöz képest nagyon alacsony népességű Bars vármegyei *Kisvalkóc* és Ung vármegyei *Bécs* esetében is. Kisvalkóc kivételével, ahol haláleset sem volt, a többi esetében egy-egy lakosságárányos megbetegedést és elhalálozást jegyeztek fel.

Úgy tűnik, hogy a falvak lakosságárányos beteg/meghalt viszony alakulása tekintetében – nem éppen találó kifejezéssel – a kór merítés térfogata jöhet szóba: a népesebb, sűrűbben lakott fertőzött településeken – mint Békés falvaiban – többnyire a megbetegedések száma magas, ami ha nem is rendszerszerűen, de többnyire magasabb elhalálozást mutat. Ott ahol a felépültek számát is feltüntették, még ott is látható, hogy az epekor fertőzés, megbetegedés – a települések térbeli elhelyezkedése, megoszlása mellett és/vagy ellenére – a sűrűbben lakott településeken magasabb.

A járvány megszűnésének megoszlása a szóban forgó törvényhatóságok falvaiban nem volt végleges, a 330 fertőzött falu sorában 139 (42%) esetében szűnt meg járvány október hónap folyamán. A Helytartótanács a december végi kimutatás közlésének idején továbbra is 191 falu fertőzött, ezekben bizonyára enyhült a kór intenzitásereősége, a falvakban is szórányos lehetett az esetek előfordulása, tény viszont, hogy a járvány visszahúzódása – szóban forgó népesség csoport falvaiban – lassú folyamatra utal. Sőt Bánsági határőr vidék két településén a járvány újra kitörését jelzi az év végi kimutatás, viszont nem adták, hogy milyen következményekkel járt.

3.) A népesség csoport 150–200 ezer közötti lélekszámmal rendelkezők¹³⁰ sorába hat vármegye – *Abaúj, Fejér, Gömör, Máramaros, Nógrád, Sáros* – s a *J.K. Kun kerület vonható*, ahol július hónap folyamán tört ki a járvány. (Lásd: M 3) Az előbbi csoporttól eltérően a vármegyék – Jász - Kun kerület kivételével – településhálózata jóval sűrűbb.

¹²⁹ Rigler, G. (1914). 263–267.

¹³⁰ Fényes, E. *Abaúj* (1837/3. 10.), *Fejér* (1836/1. 64.), *Gömör* (1837/3. 127.), *Máramaros* (1839/4. 175.), *Nógrád* (1837/2. 205.), *Sáros* 1837/3. 236.), *Jász-Kun kerület* (1839/5. 142–145).

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

<i>Vármegye, kerület</i>	<i>Lakosság száma (?)</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>	<i>1831. okt. járvány vége, falvak száma</i>
Abaúj	161 073	287	160 (56%)	127 (44%)	73 (46%)
Fejér	167 981	204	100 (49%)	100 (49%)	-
Gömör	183 478	316	88 (28%)	228 (72%)	-
Máramaros	154 461	202	61 (30%)	141 (70%)	-
Nógrád	181 726	393	71 (18%)	322 (82%)	-
Sáros	182 817	401	36 (9%)	365 (91%)	-
J. K. Kun k.	170 506	25	25 (100%)	0	12 (48%)
<i>Összesen:</i>	<i>1.202.042</i>	<i>1828</i>	<i>541 (30%)</i>	<i>1283 (70%)</i>	<i>85 (16%)</i>

Településarányosan a fertőzésmentes falvak számaránya a fertőzöttekhez viszonyítva jóval magasabb. A legtöbb fertőzött falut Abaúj és Fejér vármegyében jegyezték, ugyanakkor a legtöbb fertőzésmentest Sáros, Nógrád, Gömör, Máramaros és Abaúj vármegyékben, viszont Jász-Kun kerület összes falvaiban kitört a járvány július hónapban. A járvány – az 1831. december végi kimutatásban – Abaúj vármegye és Jász-Kun kerület esetében együttesen 100 falu szerepel, amelyekben nem szűnt meg a járvány. Fejér-, Gömör-, Máramaros-, Nógrád-, Sáros vármegyék esetében a helytartótanácsi kimutatásban nem tüntették fel a járvány végét.

A *Jász-Kun kerület* mind a 25 településén lakosságarányosan a betegek valamivel több mint 10% (17250 fő), soraikban a felépültek 5 % (8103 fő), a halálozottak pedig 5,50% (8983 fő) arányt mutat. A kerületben a beteg/meghalt arány magasabb (52%) mint a beteg/felépült arány (47%). Ami láthatóan korrelál kerület falvainak átlag lakosság- és betegarányos mutatóival: a kerületben falvanként 690 fő beteg közül, felépült 324 fő (47%), meghalt 359 fő (52%). A kerület falvaiban epekór járvány időbeli elhúzódását és térbeli koncentrációjának intenzitását jelzik, hogy a december végi áttekintésben a 25 fertőzött település közül, csak 12 (48%) településen szűnt meg a járvány, tehát a többi 13 település adatait – ahol a járványhelyzet továbbra is fenn állt, áthúzódott a következő 1832. évre – nem ismerjük. Tehát a kerület településeinek 100%-os fertőzöttsége az év végi hivatalos kimutatásban közel 50% körüli csökkenést mutat. Csongrád, Békés falvaihoz hasonlóan a Jász-Kun kerület falvainak átlag lakosság száma magas, ami ismételtén arra hívja fel a figyelmet, hogy a falvak lélekszám sűrűsége és a járvány mutatók alakulása között bizonyos korreláció áll fenn.

Abaúj vármegyében lakosságarányosan magasak a járvány mutatók, megbetegedett a népesség 9% (15 051 fő), felépült 5% (7834 fő), és elhalálozott 4% (6260 fő). A vármegye 287 települése közül 160 (56%) fertőzött, tehát a járvány térben szétszórta, ami falvanként a beteg/felépült/meghalt esetek megoszlásában is látható: a megbetegedések a falvak átlag lélekszáma arányában 17% (94 fő), soraikban a betegek közül felépült 49 fő (52%), meghalt 39 fő (41%). A vármegye településein a július hónap folyamán kitört járvány – akárcsak a Jász-

Kun kerületben – időben elhúzódott, ugyanis az évégi kimutatásban a 160 fertőzött település közül 73 (46%) esetben szűnt meg a járvány. Noha Abaúj vármegye összes települését nem érintette a fertőzés, a járványhelyzet térbeli változása az év végéig az eredeti fertőzöttségi mutatóhoz (56%) képest nem javult, továbbra is 87 település fertőzött. A jelzőszámok alapján azt mondhatjuk, hogy a vármegyében a járványhelyzet állandósult, vagyis 1832. év elején a vármegye településeinek több mint fele (54%) továbbra is járvány sújtott.

Fejér vármegye esetében a decemberi kimutatásban nincs adat arról, hogy a járvány hány településen szűnt meg az ősz folyamán (Lásd: M 3.) A vármegye 204 települése közül 100 (49%) fertőzött, tehát Abaúj vármegyéhez hasonlóan térben szétszórt a járvány, és a vármegye egészében 50%-50% körüli a fertőzött/fertőzésmentes falvak aránya. Lakosságárányos mutatók is, Abaúj vármegye adatsoraihoz állnak közelebb: a lakosság sorában betegek aránya 8% (14 213 fő), felépülteké 5% (7926 fő) és az áldozatoké 4% (6287 fő). Betegarányosan is hasonlóan alakult a helyzet, a betegségből felépültek aránya magas (56%), ami az halálozottnak aránynak mintegy 12%-os csökkenését (44%) vonta maga után. A beteg/felépült/meghalt esetek megoszlása vármegye falvaiban az átlag lélekszám alapján 17% (142 fő) a betegek számaránya, közülük falvanként felépült 79 fő (56%), meghalt 63 fő (44%). Abaúj és Fejér vármegye járványhelyzet mutatószámai közötti különbségek a fertőzött települések számával, térbeli szétszórtságával hozhatók kapcsolatba. Ugyanakkor Abaúj és Fejér vármegyékben a fertőzött falvak magas száma és szétszórt volta – Jász Kun kerülettel összehasonlítva – némileg azt is jelzi, hogy a járvány koncentrációja és intenzitás mértéke településenként enyhébb lehetett.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye, kerület	Falvak száma	Falvak átlag lélek- száma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Abaúj	287	561	94 (17%)	49 (52%)	39 (41 %)
Fejér	204	823	142 (17%)	79 (56%)	63 (44 %)
Gömör	316	581	61 (10%)	37 (61%)	18 (30 %)
Máramaros	202	765	20 (3%)	6 (30%)	7 (34 %)
Nógrád	393	462	60 (13%)	20 (33%)	26 (43 %)
Sáros	401	456	54 (12%)	35 (65%)	16 (30 %)
J. K. Kun k.	25	6820	690 (10%)	324 (47%)	359 (52 %)
<i>Összesen:</i>	<i>1828</i>	<i>10 468</i>	<i>1121 (11%)</i>	<i>550 (49%)</i>	<i>528 (47 %)</i>

Lakosságárányos három vármegyében – *Gömör*, *Nógrád*, *Sáros* – a megbetegedések aránya 3%-1% sávban mozgott: *Gömörben* 3% (5400 fő), *Nógrádban* 2% (4276 fő) és *Sáros vármegyében* pedig 1% (1942 fő). A felépültek esetében 2% (3275 fő) *Gömörben*, a másik kettőben 1% (1435 ő, illetve 1260 fő) az arányuk. Hasonlóan 1% (1590 fő) a beteg/meghalt arány *Gömörben* és *Nógrádban* (1843 fő), *Sáros vármegyében* pedig 0,32%

(572 fő). A népesség csoport három legnagyobb lélekszámmal rendelkező vármegyéjében alacsony a falvakban is felépültek átlagarányszáma, viszont betegarányosan magas, Gömör (61%) és Sáros vármegye falvaiban (65%) a felépült aránya. így nem véletlen, hogy mindkét törvényhatóságban a beteg/meghalt arány alacsonyabb (30%) szemben Nógrád falvaival, ahol felépültek viszonylag alacsony volta (33%), együtt járt a halandósági mutató megugrásával (43%).

A falvak átlag orientatív lélekszámához viszonyítva a megbetegedések aránya – Abaúj és Fejér falvaiban 17%, Nógrád és Sáros falvaiban 13%, illetve 12%. Gömörben és Jász-Kun kerületben egyaránt 10%, a legalacsonyabb, 3% Máramaros vármegye falvaiban.

A hegyvidéki Máramaros vármegyében, – amely földrajzi fekvésénél fogva, falvai az elsők között volt érintve az országba behurcolt fertőzött helyek között – július hónap kitört járvány idején lakosságarányosan a betegek 1% (1222 fő), felépült és meghalt arány is alacsony 0,25%, (401 fő), illetve 0,27% (420 fő). Betegarányosan a felépültek és meghaltak aránya 30%, illetve 34%. Máramaros vármegye 202 települése közül 61 (30%) volt fertőzött, a betegek átlagszáma falvanként 20, soraikban felépült 6 fő (30%), meghalt 7 fő (34%). A vármegye falvainak 70% (141) fertőzésmentes maradt a járványidején.¹³¹

A szóban forgó népesség csoportban a 160–170 ezer körüli lélekszámmal rendelkező Abaúj, Fejér, Sáros, Gömör vármegye falvaiban a halálozások számát, jelentősen mérsékelte a felépültek magas száma. Nógrád és Máramaros vármegye falvai esetében, a felépültek alacsonyabb száma a magasabb halandóságot vont maga után. A szóban forgó csoportban járvány koncentrált és intenzív voltát Jász-Kun kerület 12 sűrűbben lakott fertőzött falvainak átlagai jelzik. Úgy tűnik, hogy nemcsak felépültek alacsonyabb számával mutat kapcsolatot a kerületben a majdnem 9000 áldozat, hanem – mint említettük – falvak lakosságának sűrűségével is.

A vármegyék Abaúj, Fejér, részben Nógrád falvainak átlag beteg/meghalt számarányai magasak, viszont azt is kell látnunk a fertőzött települések száma és térbeli megoszlása egyetlen, a falvak között – az átlagok ugyan elrejtik, – de nagyságrendi különbségek is jelentősek voltak, amint azt a legtöbb/legkevesebb lakosságarányos beteg/ meghalt falvak eseteiről a Rigler összeállítás példái is érzékeltetik.¹³²

A falvak lakosságarányos *legtöbb beteg/meghalt* rangsorában kiugró Máramarosban *Keselymező*, és Nógrádban *Heréd* esete. Mindkét település lélekszáma 5-600 körüli, a megbetegedések száma 100, illetve 200 fő, a beteg/meghalt arány 20%, illetve 33%.

Az alacsony lélekszámú kis falvakban – a Sáros vármegyei *Kerekkrét* kivételével, ahol 182 beteg/32 meghalt lakosságarányosan 9%, – *Felsőlán*c (Abaúj) esetében ez az arány 23%, *Sárosd* (Fejér) faluban pedig 27%. A két utóbbi falu lélekszámához képest – 189, illetve 307 lakos sorában – nagyon magas beteg száma 173, illetve 182 fő, hasonlóan a lakosság sorai-ban halálozottak (43/32) száma is. Ha betegarányosan nézzük, akkor Keselymezőn beteg/meghalt arány közel 18%, Heréden 27%, Kerekkrétén 39%, Sárosdon 46%, Felsőláncon 25%. Összehasonlítva a vármegyék fertőzött falvainak átlag beteg/meghalt arányaival, Sáros vármegyei falvak kivételével, ahol fertőzött falvak beteg/meghalt átlagának aránya 16%, nem

¹³¹ Bővebben (Lásd: Faragó, T. 2006. 31.)

¹³² Rigler, G. (1914). 263–267.

sokkal magasabb Kerekreéten (18%). A többi vármegye falvaiban a betegarányos halandóság falvankénti átlagát (41–44%) a Fejér vármegyei *Sárod* lépte át (46%). Máramarosban is magasabb a betegarányos halandóság (34%), holott a falvak beteg/meghalt átlagának száma hat, illetve hét fő, ami ismételten az arányosításokkal járó torzításra hívja fel a figyelmet.

A legkevesebb lakosságárányos beteg/meghalt falvak sorában a népesebb máramarosi *Felsőronán* csupán egy halálestet jegyeztek fel, a nógrádi *Felsőpetényen* egy beteg egy meghalt a falu lakosságának 2%. A jóval kevesebb lélekszámú Sáros vármegyei *Lipován* ez az arány egyaránt 4%, akárcsak a Gömör vármegyei *Rónapatakon*. A legkevesebbek közül a legtöbb lakosságárányos beteg/meghalt a Fehér vármegyei *Csöszön* találták, ahol 762 lakos sorában 10 beteg/10 meghalt, a népesség 1,30%-a. A különbségek közöttük a lakosságszám nagyságrendjéből adódnak.¹³³ Esetükben járványhelyzetről – esetleg Csösz kivételével – nem beszélhetünk.

4.) *Pozsony, Szabolcs, Szatmár vármegyék 200–250 ezer közötti népesség csoportban*, Szatmár vármegye lélekszáma közel 15, illetve 17 ezerrel több mint Pozsony, valamint Szabolcs vármegyékben. (Lásd: M 3.) Ellenben a három vármegye lakosságszáma tekintetében Szatmár közelít a 225 ezerhez, a másik kettő mintegy hét, illetve négy ezer fővel lépi át a 200 ezres lélekszám küszöböt.¹³⁴

A népesebb *Szatmár vármegyében* lakosságárányosan a szomszédos – mintegy 70 ezerrel kevesebb lélekszámú – Máramarossal azonos a kolerabeteg aránya 1% (1314 fő), hasonlóan alacsony a felépültek 0,32% (692 fő), s a meghaltak 0,30 (600 fő) aránya is. Betegarányosan a felépültek magasabb száma (53%) közrejátszott itt is a halandósági mutató csökkenéséhez (46%). A vármegye 259 falvai sorában túlnyomó többségük 224 (86%), fertőzésmentes, és 35 (14%) fertőzött. A decemberi kimutatásban a fertőzött falvak többségében, 30 (85%) szűnt meg a járvány, és 1831. év végén – továbbra is fertőzött öt település ellenére – a vármegye nagyjából járványmentesnek tekinthető.

A járvány koncentrációja és intenzitása erősségét jelző térbeli megoszlás alapján, a vármegyében a falvak átlag lélekszámához viszonyítva a betegek száma 37 fő (4%), betegarányosan a falvakban az átlag felépült 19 fő (51%), meghalt 17 fő (50%). Szatmár vármegye esetében is látható, hogy a több lakosságszámmal rendelkező vármegyékben a betegarányos felépült/meghalt jelzőszámok térbeli, megoszlása nem mindig mutat kapcsolatot a lakosságárányos mutatókkal.

Pozsony vármegye járványhelyzete is erre utal, a vármegye lélekszáma a Szatmárénál jóval alacsonyabb, viszont sűrűbb a településhálózata, a fertőzött falvak térben szétszórtak. A vármegye 386 települése közül július hónap folyamán 214 (55%) fertőződött meg, és 172 (48%) fertőzésmentes maradt. Az év végén a fertőzött falvak közül 76 esetben (35%) szűnt meg a járvány, tehát továbbra is magas fertőzött települések számaránya ami arra is utal, hogy az év végén a vármegyében továbbra is súlyos a járványhelyzet, a javulás kilátásai rosszak, 1832. év elején vármegye településeinek 64% (138 falu) még mindig járványsújtott.

¹³³ Rigler, G. (1914). 266.

¹³⁴ Fényes, E. Pozsony (1837/2.456.), Szabolcs (18394/209.), Szatmár (1839/4.255.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzésmentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Pozsony	207 753	386	214 (55%)	172 (45%)	76 (35%)
Szabolcs	204 838	148	69 (47%)	79 (53%)	67 (97%)
Szatmár	222 374	259	35 (14%)	224 (86%)	30 (85%)
Összesen:	634 965	663	318 (48%)	475 (72%)	173 (54%)

Pozsony esetében lakosságarányosan nagyon magasak a járványmutatók számai: a lakosság 16% (33 257 fő) betegedett meg, közülük 10% (19 820 fő) felépült és 6% (12 660 fő) a halálozott, betegarányosan a felépültek magas aránya (60%) javított ugyan a halandósági mutatón (38%). Viszont a betegek (33 257) meghaltak (12 660) nyersszámai – amelyek a tényleges járványhelyzetet jobban érzékeltetik – kiugróan magasak. A beteg/felépült/meghalt mutatók térbeli megoszlása szétszórt, mégis a települések átlagai a járvány koncentráció- és intenzitásérősége magasabb voltára utalnak. A fertőzött települések átlag lélekszáma viszonylatában a betegek aránya 29% (155 fő), betegarányosan felépülteké 96 fő (62%), a halálozottaké falvanként 59 fő (38%). Noha ezek az arányok 214 fertőzött településen szétszórtan mutatkoznak, de azzal, hogy a járvány a vármegye falvainak 55%-át sújtotta, arra utal, hogy a vármegye területén a járvány időben elhúzódott. Pozsony vármegye erősebb járványkitettsége valószínű kapcsolatot mutat, a vármegye földrajzi, politikai, gazdasági stb. helyzetéből adódó, az emberek, áruk sűrűbb kelet-nyugat irányú jövő-menő forgalmával.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Pozsony	386	538	155 (29%)	96 (62%)	59 (38%)
Szabolcs	148	1384	161 (12%)	95 (59%)	66 (41%)
Szatmár	259	859	37 (4%)	19 (51%)	17 (50%)
Összesen:	663	2781	349 (13%)	210 (60%)	142 (41%)

Szabolcs vármegye mintegy háromezerrel kisebb lélekszámú, mint Pozsony vármegye, a járvány jelzőszámai is jóval alacsonyabbak.¹³⁵ Mégis lakosságarányosan a vármegyében a fertőzött falvakban betegek 5,50% közül a felépült 3% és meghalt 2% aránya álcázza a nyersszámokat, amelyek a lélekszámához és térbeli megoszlásához képest jelentősek: beteg 11 166 fő, felépült 6 589 fő, meghalt 4 564 fő. Betegarányosan felépültek viszonylag magas volta (59%) jelentősen enyhített a halandósági arányon (41%), ami így is magas. A vármegyében a járvány térbeli megoszlása szétszórt, a 148 falva közül 69 (47%) fertőzött és 79 (53%) fertőzésmentes.

¹³⁵ A Szabolcs vármegyei kolerajárvány történetét bővebben (Lásd: Dr. Staincz Ferencz. Orvosi Tár. 1. Évf. 1831.4. Kötet. 12. Füzet. 87–95., Fazekas Árpád. Orvostörténeti Közlemények 86 (1979). 91–107.)

A falvak átlag lélekszáma alapján a beteg 12% (161 fő), betegarányosan a falvakban az átlag felépült 95 fő (59%), meghalt 66 fő (41%). A december végi számvetés szerint a vármegye települései sorában 67 (97%) szűnt meg a járvány, csupán két település maradt továbbra is fertőzött, tehát azt mondhatjuk, hogy az év végére a Szabolcs vármegye járványmentesnek tekinthető.

A 200–250 ezres népesség csoportba vont három vármegye esete arra példa, hogy beteg/felépült/meghalt számának/arányának alakulása nem mindig mutat kapcsolatot, illetve összefüggést az érintett törvényhatóság fertőzött falvainak számával. Viszont Pozsony és Szabolcs településhálózatának nagyságrendi (238) eltéréséből adódóan a fertőzött falvaik között a különbség 145 (68%), mégis azt mutatja, hogy a fertőzött falvak száma, a beteg/meghalt nagyságrendje – a járvány térbeli szétszórtsága ellenére – Pozsony vármegye falvaiban a járvány intenzitásérősége koncentráltabb volt mint Szabolcs falvaiban. Szatmár esetében a beteg/felépült, valamint beteg/meghalt viszony falvak szerinti átlagainak alakulása annyiban eltér az előbbiektől, hogy földrajzi helyzetéből adódóan településeinek kitettsége a epekór behurcolásának veszély zónájában, – vélhetően a védekezési intézkedések miatt is – településhálózatának sűrűbb volta ellenére több falva elkerülte az epekór fertőzést.

Lakosságarányosan Pozsony vármegyében a 119 lélekszámú *Balászfalván* jegyezték fel a *legtöbb megbetegedést* 76 fő (64%) és elhalálozást 30 fő (25%). Szabolcsban *Ajak* falu 1144 lakosa sorában a beteg 878 fő (77%), meghalt 118 fő (10%), ami kiugróan eltér a vármegye falvainak fentebb ismertetett beteg/meghalt átlagától. Szatmár esetében *Nyírmeggyes* 2062 lakosa közül megbetegedett 296 (14%), meghalt 137 (7%), ami nagyjából igazodik a vármegye falvainak alacsonyabb átlag halandósági mutatóihoz.

Lakosságarányosan a legkevesebb beteg/meghalt a Pozsony vármegyei *Miklóstelke*, ahol 296 lakos közül egyaránt két fő betegedett meg és hunyt el. Szabolcsban a népesebb, 1557 lélekszámú *Nagyhalászon* a beteg/meghalt egyaránt egy személy. Szatmár vármegye egyetlen faluja sem szerep a legkevesebbek sorában.¹³⁶ Pozsony, Szabolcs vármegye két települése esetében ugyanaz a helyzet mint a fentebbiekben is láttuk, a népesebb falvak beteg/meghalt mutatói alacsonyabbak mint a kis falvaké, ugyanakkor mindkét változat esetében annyira alacsonyak a beteg/meghalt mutatók, hogy mikró-szinten arányosításuk sem releváns.

5.) A 250–300 ezer közötti népesség csoportban *Heves, Trencsén, Zemplén* vármegyék lélekszáma 270 ezer körül lehetett, legtöbb lakost Trencsén vármegyében írtak össze.¹³⁷

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzésmentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Heves	268 704	261	103 (40 %)	158 (61 %)	88 (85 %)
Trencsén	282 537	442	273 (62 %)	169 (38 %)	110 (40 %)
Zemplén	274 685	488	232 (48 %)	256 (52 %)	-
Összesen:	825 926	1191	608 (51 %)	583 (49 %)	198 (33 %)

¹³⁶ Rigler, G. (1914). 263–267.

¹³⁷ Fényes, E. Heves (1837/3. 191.), Trencsén (1837/2. 603.), Zemplén (1837/3. 391.)

A három vármegye megkülönböztető jegye az előbbiekkal szemben – főleg Zemplén és Trencsén esetében – a sűrű településhálózat. Ebből adódóan településarányosan a fertőzött/fertőzésmentes falvaik megoszlása viszonylag kiegyenlített: a három vármegye 1191 falva sorában 51% a fertőzött és 49% a fertőzetlen falvak aránya. A fertőzött falvak többsége a sűrűbb lakott terekkel rendelkező *Zemplén* és *Trencsén* vármegyékben található, arányuk viszont *Trencsénben* magasabb (62%) mint Zemplénben (48%), ugyanakkor az utóbbiban több a fertőzetlen falvak aránya is (52%). Az előbbiekhöz képest gyéresebb településhálózattal rendelkező *Heves* vármegyében kevesebb a fertőzött (40%) és több a fertőzésmentes falu (61%). Az 1831. decemberi kimutatásban *Hevesben* a fertőzött falvak 85% (88) esetében szűnt meg a járvány, továbbra is 15 (14%) falu fertőzött. *Trencsén* vármegyében a december végi kimutatásban 110 (40%) falu van feltüntetve, amelyekben véget ért a járvány, és 163 (60%) falu továbbra is fertőzött, ami azt is jelenti, hogy a vármegye falvainak 37% -ban a járvány áthúzódott a következő, 1832. évre. Heves és Trencsén fertőzött maradt falvai esetében, tehát a járvány időtartama 7–8 hónap körül lehetett, és 1832. első hónapjaiban szűnhetett meg. Zemplén esetében az előbbiekhöz hasonló járványmutató adatok hiányoznak a kimutatásban. (Lásd: M 3.)

Heves vármegyében lakosságarányosan is magasak a járványmutatók: a lakosság 7% (17 568 fő) betegedett meg, 4% (10 006 fő) felépült, 3% (7 385 fő) pedig a meghalt. Betegarányosan a halandóság (44%) jelentős csökkenéséhez a felépültek viszonylag magas aránya (57%) játszott közre. A vármegye lakosság-, település- és betegarányos mutatói mögötti nyersszámok viszont súlyos járványhelyzetre utalnak.¹³⁸

Noha *Trencsén* vármegye lakosságarányos beteg 7% (20 559 fő), /felépült 4% (11 559 fő) és 3% (8 880 fő) meghalt mutatói közelítenek Heves vármegye számaihoz, a betegarányos felépült (56%) és meghalt (43%) arány különbsége 1%-al alacsonyabb Trencsénben, mégis jelentősek az eltérések. Az azonosságok, hasonlóságok megtévesztőek, ha nem számolunk a két vármegye lélek- és településszámának különbségével. Trencsén vármegye lakosságszáma közel 15 ezerrel, településszáma pedig 181-el több mint Hevesben. Feltételezhető, hogy tényleges járványhelyzet alakulását egy adott törvényhatóságban nagyban befolyásolta, a lakosság- és településszámhoz viszonyított fertőzöttség nagyságrendje, illetve sűrűsége a falvakban.

Trencsén vármegye esetében is – akárcsak mindegyik törvényhatóság esetében – a vármegye egészének beteg/felépült/meghalt mutatói a fertőzött települések járványhelyzet mutatószámaival azonosak. Ha lakosságarányosan júliustól december végéig a vármegyében a 7% beteg, felépült 4%, meghalt 3% arányok mögé tekintünk, és összevetjük a Heves vármegye hasonló mutatóival, akkor nyomban látjuk, a különbségeket. Heves/ Trencsén vármegye nyersszámai között: beteg 17 568/20 559, felépült 10 006/11 559, meghalt 7385 / 8880. A különbségek, tehát abból adódnak, hogy Heves és Trencsén vármegye településszáma /fertőzött település száma között az eltérések nagyságrendiek: Hevesben 261/103, Trencsén 442/273.

Zemplén vármegye esetében, az előbbi kettőhöz viszonyítva a magasabb a betegek száma 27 335 fő, ami lakosságarányosan 10%, a felépülteké 4,50% (11 965 fő), az áldozatoké 4% (10 755 fő). A Betegarányosan felépült 43% és meghalt a betegek közül 39%.

¹³⁸ Hanák Mihály. Honderű. I. (1847). 480–499.

A szóban forgó népesség csoportba vont vármegyékben a beteg/felépül/meghalt arányai falvankénti lebontásban – ahogy az előbbi esetekben is láttuk – árnyalják az összképét, vagyis az adott vármegye szintjén noha magasak, illetve alacsonyak a járványhelyzet mutatói, a fertőzött falvak száma a döntő támpont a járvány térbeli és időbeli terjedése és a fertőzés követő beteg/felépült/meghalt nagyságrendjének alakulása tekintetében.

Zemplén vármegye 488 települése sorában 232 (48%) fertőzött, és 256 (52%) fertőzésmentes. A vármegyében falvaként az átlag lélekszám arányos beteg 22% (117 fő), soraikban betegarányosan az átlag felépült 51 fő (43%), meghalt 46 fő (39%).

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye,	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Heves	261	1029	170 (17 %)	97 (57 %)	76 (44 %)
Trencsén	442	639	75 (12 %)	42 (56 %)	32 (43 %)
Zemplén	488	526	117 (22 %)	51 (43 %)	46 (39 %)
Összesen:	1191	2194	362 (16 %)	190 (52 %)	154 (43 %)

Trencsén vármegyében falvankénti átlag lélekszám arányos megbetegedések 12% (75 fő), a betegarányos felépültek átlaga 42 fő (56%), és halálozottak esetében pedig 32 fő (43%). Heves vármegye fertőzött falvainak száma mintegy 100–150 településsel kevesebb, mégis a falvak beteg/felépült/meghalt átlagainak szám arányai magasabbak. A falvak átlag lélekszámához képest Heves falvaiban a jóval magasabb az átlag beteg, 17% (170 fő), betegarányosan átlag felépült falvaként 97 fő (57 %), ami halandóság csökkenését 76 fő (44%) vonta maga után. Általánosabb értelemben a három vármegye falvainak átlag járványhelyzet mutatói arra utalnak, hogy szemben Trencsén és Zemplén vármegyékkel, Hevesben az epekór térbeli koncentrációja (103 fertőzött falu) és intenzitása erősebb lehetett. Mivel Zemplén esetében nincs adat a járvány végét illetően, így Heves, Trencsén fertőzött falvai esetében a kiugróan magas járványmutatók a részben vagy egészében a járvány időtartamának elhúzódásával is kapcsolatba hozhatók.

Ha legtöbb/legkevesebb beteg/meghalt illusztratív példákat nézzük, a három vármegyében a legtöbbek sorában a zempléni *Tálya* adatsorai magasak: a település 5489 lakosa sorában 3975 fő (73,%) beteget és 450 fő (8%) halálozottat jegyeztek fel. Heves vármegyében *Vámsogyörk* esetében jóval alacsonyabbak a mutatók: a falu 1072 lakosa közül 283 fő (26%) betegedett meg és 98 fő (9%) halt meg. A beteg /meghalt lakosság arányos mutatók – az előbbi két faluval szemben – a Trencsén kistalujában *Marinkón* jelzik a helyzet súlyos voltát: a falu 247 lakosából 138 fő (56%) beteggel és 71 fő (29%) halálozottal számoltak.¹³⁹ Tehát utóbbi az esetében is a kistelepülés szűkebb terében mért veszteségek kiugróan magasak, amiben közrejátszhatott a falu szűkebb terében a gyéresebb lakosság zsúfoltabb volta. Kisebb léptékben közel hasonló a helyzet a népes és sűrűn lakott falvak

¹³⁹ Rigler, G. (1914). 263–267.

(Csongrád, Békés) fertőzött falvainak esetével. Tulajdonképpen járványmentesnek tekinthetők Hevesben 1166 lakosú *Felnémet*, Trencsénben 430 lélekszámú *Jasztrabje*, Zemplénben 320 lakosú *Kolbóc*, mindegyikben 1-1 beteget/meghaltat jegyeztek fel. Az arányosítás mutatta különbségek Felnémet (0,8%), Jasztrabje (2%), Kolbóc (3%) a három település eltérő lélekszámából adódnak, amelyek ismételtén arra utalnak, hogy járványhelyzetről esetükben aligha lehet szó.

6.) A lakosság nagyságrendje közötti eltérések ellenére – mivel a reformkorban országos viszonylatban az előbbi törvényhatóságokat meghaladó lakosságszámmal rendelkeztek – azonos népesség kategóriába vontuk a közel a 340 ezer *Nyitra*, a 430 ezer *Bács*, 500 ezer *Pest-Pilis* feltételezett lélekszámmal rendelkező vármegyéket.¹⁴⁰

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

<i>Vármegye</i>	<i>Lakosság száma (?)</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>	<i>1831. okt. járvány vége, falvak száma</i>
Bács	429 511	134	51 (38 %)	83 (62 %)	13 (25 %)
Pest-Pilis	506 694	342	116 (34 %)	226 (66 %)	68 (58 %)
Nyitra	339 413	527	434 (82 %)	93 (18 %)	253 (48 %)
<i>Összesen</i>	<i>1.275.618</i>	<i>1003</i>	<i>601 (60 %)</i>	<i>402 (40%)</i>	<i>334 (56 %)</i>

Bács vármegye területméretéhez képest településhálózata gyér, viszont a települések területmérete és lélekszáma valószínűleg meghaladta az országos átlagot. A vármegye 134 falva közül 51 (38%) fertőzött, 83 (62%) fertőzésmentes, és a vármegye fertőzött településeiben 13 (25%) esetében szűnt meg a járvány a decemberi kimutatás szerint, ami azt jelentheti, hogy a fertőzött falvak sorában 38 falu (74%) továbbra is járványos maradt.

Az ország délnyugati részén fekvő *Bács vármegyében* úgy tűnik a járványhelyzet nem volt annyira súlyos. Lakosságárányos a 2% (7877 fő) beteg közül a felépültek és halálozottak aránya egyaránt 1% (3332, illetve 4097 fő). Betegarányosan viszont – a fentebbi népesség csoportokkal szemben – fordított a helyzet, a jóval magasabb a meghaltak (52%) mint a felépültek (42%) aránya. (Lásd: M 3.)

Falvak átlag népességé körében az átlag beteg 5% (154 fő), betegarányosan felépült 65 fő (42%), meghalt 80 fő (52%). A vármegye fertőzött falvainak járványhelyzet mutatói arra utalnak, hogy tulajdonképpen az év végéig a 13 település beteg/felépült/meghalt adataival számolhatunk, ez pedig azt jelenti, hogy a járvány szűk térben való koncentrációja és intenzitása részben magyarázhatja a falvakban a felépültek arányával szemben a 10% átlag halandóság többletet.

¹⁴⁰ Fényes, E. *Bács* (1837/2. 36.), *Pest-Pilis* ((1837/2. 342.), *Nyitra* (1837/2. 264.), Kiss Ákos. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 35. (1965).25–48.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye,	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Bács	134	3205	154 (5 %)	65 (42 %)	80 (52 %)
Pest-Pilis	342	1481	169 (11 %)	77 (45 %)	81 (48 %)
Nyitra	527	644	119 (18 %)	64 (54 %)	52 (44 %)
Összesen	1003	5330	442 (8 %)	206 (47 %)	213 (53 %)

Pest-Pilis vármegye – Pest és Buda városok nélkül – valamivel több mint 500 ezer lélekszáma 342 településen oszlott meg, közülük *július hónap* folyamán 116 (34%) falu fertőződött meg, és 226 (66%) fertőzésmentes maradt.¹⁴¹ A vármegyében a falvak átlag lélekszámhoz viszonyítva 11% (169 fő) a betegedett meg. Betegarányosan falvanként az átlag felépült 77 fő (45%) és meghalt 81 fő (48%). Az év végi kimutatásban a fertőzött 116 település közül 68 (58%) esetben tekintették megszüntnek a járványt, ugyanakkor 48 (41%) falu továbbra is fertőzött maradt, és nem tudjuk, hogy a járvány 1832. év elején, végül is, mikor szűnt meg.

Lakosságarányosan Pest vármegyébe a 4% (19 681 fő) beteg közül, egyaránt 2% körüli a felépültek (8943 fő) és meghaltak (9452 fő) aránya. Bács vármegyéhez hasonlóan betegarányosan a felépültek aránya alacsonyabb (45%) a meghaltak (48%) arányához képest. (Lásd: M 3.) A Pest-Pilis vármegyében a járvány viszonylag szétszórt, 116 településen fejtette ki hatását, a vármegye beteg/felépül/meghalt arányszámait, ennek a szűkebb térnek járványhelyzet mutatóit. Tulajdonképpen Pest vármegyében a fertőzött települések száma alapján az év végén regisztrált járványhelyzete az országos átlag körül alakult.

A Bács és Pest-Pilis vármegyékhez képest nagyjából (100, illetve 150 ezerrel) alacsonyabb lélekszámú *Nyitra vármegye* 527 települése sorban 434 (82%) fertőzött és 93 (18%) fertőzésmentes, ami arra utal, hogy a vármegye falvainak túlnyomótöbbsége fertőzött. A decemberi kimutatásban 253 település szerepel, ahol a járvány megszűnt, vagyis a fertőzött települések sorában továbbra is 181 (41%) település járványos maradt.

Az apró falvak átlag lakosságszámához képest az átlag megbetegedések 18% (119 fő), betegarányosan felépült 64 fő (54%), meghalt 52 fő (44%). A vármegye fertőzött falvai összességében mellbevágóan magasak a járványmutatók: lakosságarányosan beteg 15% (51 629 fő), felépülteké 8% (22 899 fő), meghaltaké 7% (22 899 fő), ami az összes előbbi népesség csoport hasonló mutatóihoz képest a kiugróan magas. (Lásd: M 3.) Betegarányosan mintegy 10%-ot javított a felépültek magasabb aránya (54%) az elhalálozási mutatón (44%). A vármegyében a sok apró, szétszórt fertőzött településein a járvány súlyos, drámai helyzetet idézett elő, majdhogyan nem pusztított. Nyitra esetében az apró falvak siralmas helyzetére utalhat, *Alsósutoc*, 117 lakos sorában 101 fő (86%) beteget és 57 fő (49%) halálozottat jegyeztek fel, vagyis a falu lakosságának majdnem fele a járvány áldozata lett. A népes, 2572

¹⁴¹ A Pest vármegyei 1831. évi kolerajárványról (Lásd: Deési Daday András. 1931. Budapest. monográfiáját, valamint Daday András. 2002. 226–246., Kiss Ákos. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 35. (1965). 25–48.)

lélekszámú Bács vármegyei *Kupuszinban* lakosságárányosan 572 (22%) beteg és 374 elhalálozott (15%), valamint az 1870 lakosú Pest vármegyei *Jósán* 555 (29%) beteg és 202 (11%) áldozat arra utal, hogy a járvány koncentrációja és intenzitása két falu nagyobb terében és sűrűbb lakossága körében szétszórtabb *Alsóutochoz* viszonyítva, ahol az epekor fertőzési tere és köre szűkebb volt.

A szóban forgó vármegyékben –a nyitrai eset hiányában – Bács vármegyében a közel 15 ezer lakosú Baján – amelyről még szó lesz – jegyezték fel a *legkevesebb* lakosságárányos beteget (19 fő/1,3%) és /meghalt esetet (5 fő/0,3%). Pest-Pilisén a 3315 lélekszámú Soltvadkerten 1 beteg és 1 halott (0,3%) volt¹⁴², ami a település járványmenteségére utal.

A szóban forgó három vármegye közül Nyitra vármegye falvainak járványmutatói utalnak kiugróan súlyos helyzetre, Bács és Pest-Pilis a települések többsége (62%, illetve 66%) járványmentes, tehát a két vármegyében a járvány diffúziójának térbeli léptékét vélhetően a fertőzésmentes települések nagy száma is behatárolhatta, illetve korlátozhatta.

A járvány 1831. augusztusi kitörésétől megszűnéséig: vármegyék, kerületek

A Helytartótanács 1831. év végén (december. 27.) közölt járványhelyzet kimutatásában 16 vármegye, 1703 települése közül 837 (49%) esetében *augusztus 1–12* között tört ki a járvány. (Lásd: M 3.) Lakosságárányosan 3,50% beteg sorában 2% felépült és 1,50% meghalt, betegárányosan pedig felépült 50%, meghalt 43%. A vármegyékben, amelyek falvaiban *augusztus* folyamán tört ki a járvány, az év végi kimutatás 453 esetében tüntette fel a járvány végét, és továbbra is 837 fertőzött település közül 384 esetében, vagyis a 16 vármegye fertőzött falvainak 46%-ban a járvány nem szűnt meg, áthúzódott a következő, 1832. évre.

Az *augusztus* hónap folyamán kitört és azt követő hónapokban a járvány földrajza szétszórt képet mutat: az ország északi részén Árva, Szepes, Hont, nyugaton Sopron, Győr, Moson, keleten Arad, Bihar, délen Baranya, Csanád, Temes, Krassó, Verőce, s a középső részén Tolna, Esztergom, Veszprém vármegyék szerepelnek a helytartótanács év végi kimutatásában.

A középszintű, vagyis törvényhatóságok járványmutatói azt jelzik szemben a júliusi adatsorokkal, hogy *az augusztus hónap folyamán* a járvány térben visszahúzódó tendenciát mutatott. Ami azt is jelenti – legalábbis az év végi számvetés alapján –, hogy a *járvány térbeli kiterjedése, koncentrációja és intenzitása azokban a vármegyék, kerületek falvaiban volt a erősebb, amelyekben július hónap folyamán tört ki és terjedt el a járvány, és hosszabb időszámban fejtette ki hatását.*

A előző eljárásunkhoz hasonlóan, a törvényhatóságokat, ahol *augusztus hónap* folyamán tört ki a járvány szintén lakosság- és település szám szerint csoportosítottuk

¹⁴² Rigler, G. (1914). 263–267.

Népesség csoportok (ezer)	Vármegye, kerület	Össz-lakosság (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Lakosságarányos		
					Beteg	Felépült	Meghalt
50 – 100	5	367 779	393	234 (59%)	28338 (8%)	14631 (4%)	11259 (3%)
100 – 150	3	401 388	710	231 (32%)	16652 (4%)	7482 (2%)	7480 (2%)
150 – 200	3	559 823	733	193 (26%)	18468 (2,50%)	9573 (2%)	8269 (1,50%)
200 – 250	3	656 697	774	128 (16%)	7557 (1%)	4365 (0,60%)	3170 (0,50%)
250 – 300	1	286 435	185	46 (25%)	1790 (1%)	471 (0,20%)	866 (0,30%)
400 fölött	1	415 364	11	5 (45%)	1268 (0,30%)	743 (0,20%)	525 (0,10%)
Összesen:	16	2 096.486	1703	837 (49%)	74073 (3,50%)	37265 (2%)	31569 (1,50%)

A fentebbi népesség csoportok sorában – amint a táblázatban látható – nincs 50 ezer lélekszám alatti vármegye. A népesség csoportokban vont vármegyék itt is két szélsőséges pólus között oszlanak meg: az egyik póluson az 50–100 ezer lélekszámmal rendelkező csoportba vont öt vármegye, a másikon pedig egy száll magában 400 ezer lakosú Bihar vármegye helyezhető el. A két pólus járványhelyzetének összes mutatói között a különbség magas. Miközben az alacsony lélekszámú vármegyék csoportjában a járványhelyzet nagyon súlyos állapotokra utal, addig a népes és nagy méretű Bihar vármegye adatsorai azt jelzik, hogy a járvány a vármegye falvainak szűkebb körét érintette. A csoportokba tagolása a vármegyéknek – akárcsak az előző júniusi, júliusi esetekben – álcázza a tényleges helyzetet, a mindegyike eltérő járvány mutatókkal szerepelt a kimutatásban.

1.) A legalacsonyabb, 50–100 ezer közötti lélekszámmal Árva, Csanád, Győr, Moson, Esztergom vármegyék rendelkeztek.¹⁴³ Az öt vármegye közül négy az ország az északnyugati, és egy, Csanád a déli vidékén helyezkedett el. (Lásd: M 3.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzésmentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Árva	87 271	132	78 (59%)	54 (41%)	77 (87%)
Csanád	67 736	19	19 (100%)	0	16 (84%)
Győr	94 224	124	58 (47%)	66 (53%)	55 (95%)
Esztergom	56 233	55	49 (89%)	6 (11%)	49 (100%)
Moson	62 315	63	30 (48%)	33 (52%)	9 (30%)
Összesen:	367 779	393	234 (59%)	159 (40%)	206 (88%)

¹⁴³ Fényes, E. Árva (1837/2. 9.), Csanád (1839/4. 142.), Győr (1836/1. 108.), Esztergom (1837/2. 114.), Moson (1836/1. 178.), Dr. Szállási Árpád. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 31. (1964). 315–317.

Lakosság-, település – és betegarányosan az öt vármegye közül – Győr után a legnépesebb – Galíciával határos, – közel 90 ezer lélekszámú – Árva vármegye, ahol 132 települése sorában *augusztus hónap* folyamán 78 (59%) fertőződött meg és 54 (41%) fertőzésmentes maradt.. A 78 fertőzött faluban nagyon magas volt a lakosság soraiban a megbetegedések 12% (10 461 fő) számaránya. A lakosságárányos betegek/meghaltak 3% (2972 fő) számaránya itt is – a tárgyalt esetek többségéhez hasonlóan – összefüggést mutat a felépültek magas 8% (7407 fő) számarányával. A betegarányos felépült (71%) és meghalt (28%) mutatók szintén az előbbi sémát követik. Falvak átlag lélekszámhoz viszonyítva betegek átlaga 20% (134 fő), soraikban betegarányosan felépült 95 fő (71%), meghalt 38 fő (28%). A helytartótanács decemberi kimutatása a 78 fertőzött falu közül, 23 (29%) esetében tekintette megszüntnek a járványt, viszont 55 falu (70%) továbbra is fertőzött maradt, ugyanakkor a vármegye két településén az epekor ismételt kitörését is jelzik. A hegyvidéki, területileg kis vármegye viszonylag sűrű településhálózatának szétszórta falvaiban, a megbetegedések magas aránya ellenére a halandóság átlaga – Győr falvai kivételével – viszonylag alacsonyabb Árva fertőzött falvaiban – 134 betegből 38 (28%) áldozat – mint a népesség csoport többi vármegye falvaiban.

Árva vármegyével szemben, mintegy hétezer lélekszámmal több Győr vármegye 124 települése közül 58 (47%) fertőzött és 66 (53%) fertőzésmentes. Lakosságszámához képest a Győr vármegyében megbetegedések aránya 6% (6021), a soraikban felépült 2% (1669 fő) és a meghalt 2,50% (2164 fő).

Betegarányosan Árva vármegye mutatóihoz képest fordított a helyzet: Győr vármegyében, alacsonyabb a felépültek (26%) és magasabb az halálozottak (36%) aránya. A falvak átlag lélekszáma arányában és a beteg átlaga 14% (104 fő), betegarányosan közülük felépült 27 fő (26%) és meghalt 37 fő (36%). Az év végi kimutatásban a vármegye 55 (95%) településén megszüntnek tekintették a járványt, csupán 3 település marad fertőzött. Mindez azt is jelenti, hogy a vármegye az őszi folyamán járványmentessé vált.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Árva	132	661	134 (20%)	95 (71%)	38 (28 %)
Csanád	19	3565	170 (5%)	44 (26%)	125 (74 %)
Győr	124	760	104 (14%)	27 (26%)	37 (36 %)
Esztergom	55	1022	103 (10%)	58 (56%)	45 (44 %)
Moson	63	989	118 (12%)	61 (52 %)	51 (43 %)
Összesen:	393	6997	529 (8 %)	285 (54%)	296 (56 %)

Csanád és Moson vármegyék lakosságszáma között különbség 5 ezer körüli, az előbbi javára. *Csanád* vármegye településeinek fertőzöttsége 100%, vagyis mind a 19 településén

kiütött a járvány augusztus hónap folyamán.¹⁴⁴ Lakosságarányosan 5% (3237 fő) betegedett meg, hasonlóan a meghaltaké is magas 4% (2384 fő), viszont a felépültek aránya csupán 1% (847 fő). Betegarányosan is a séma azonos, az alacsony felépült arány (26%) magas halandóság arányt (74%) vont maga után. A vármegye falvaiban az átlag lélekszáma viszonyában az átlag beteg 5% (170 fő), soraikban betegarányosan átlagban felépült 44 fő (26%) és meghalt 125 fő (74%). Az év végén a Helytartótanács vármegye 16 (82%) települését tüntette fel, amelyekben véget ért a járvány, továbbra is fertőzőtként tartottak nyilván három (15%) falut.

A járványhelyzet mutatói *Moson vármegyében* a törvényhatóságokra jellemző általános sémát követik. A vármegye 63 települése közül 30 (48%) fertőzött, 33 (52%) fertőzésmentes. Lakosságarányosan a vármegyében a betegek 6% (3566 fő) közül felépültek aránya magasabb 3% (1857 fő) mint az halálozottaké 2% (1537 fő). Betegarányosan is felépültek (52%) mintegy 10%-al csökkentették a halandóságot (43%). A fertőzött falvak átlag lakossága sorában az átlag betegek aránya 12% (118 fő), a betegarányos felépültek átlaga 61 fő (52%) a meghaltaké pedig 51 fő (43%). A fertőzött falvak 30%-ban (9) szűnt meg a járvány, tehát a Moson fertőzött falvainak nagy többségében 21 falu (70%) az epekor járvány áthúzódott a következő, 1832. évre.

A népesség csoport törvényhatóságainak sorában a legalacsonyabb (55 ezer körüli) lélekszámmal rendelkező *Esztergom* vármegyében a járványhelyzet a decemberi kimutatás jelzőszámai alapján, a legsúlyosabb lehetett. A vármegye 55 falvai közül 49 (89%) fertőzött, csupán 6 (11%) fertőzésmentes. A vármegyében a lakosságarányos megbetegedés 9% (5053 fő), a felépült 5% (2851 fő), és meghalt 4% (2202 fő). Betegarányosan a felépültek magas aránya (56%) jelentősen csökkentette (44%) a halandósági mutatót. A helytartótanács év végi számvetésében a vármegye mind a 49 (100%) településén a járvány végét regisztrálták. *Esztergom* vármegyében a falvak átlag lakosságszáma és az átlag megbetegedések 10% (103 fő) arányt mutatnak. Falvanként betegarányosan az átlag felépült 58 fő (56%) és a meghalt 45 fő (44%).

A szóban forgó népesség csoportba vont öt törvényhatóság járványhelyzetének mutatói, ismételten megerősítik immár általánosítható sémát, ahol magasak/alacsonyok voltak a lakosság- és betegarányos felépültek mutatói, ott csökkenést/növekedést jeleznek a halandósági mutatók. A séma azonos csökkenő/növekvő tendenciát mutat a betegek/felépültek/meghaltak számarányait illetően a falvak átlag számarányainak esetében is. A vármegyékben a fertőzött falvak átlag lélekszám sűrűsége alapján a járvány koncentrációja és intenzitásérősségének térbeli megoszlása – *Csanád* vármegye kivételével, ahol 19 településen 74% a halandósági mutató – a többi vármegyék falvai esetében szétszórt, az átlagos halandóság is alacsonyabb, 30–50% közötti sávban ingadozott.

A vármegyék esetében a kisebb lakosságszámmal rendelkezők fertőzött falvakban a halandósági mutatók többnyire magasabbak, azonban az általánosítás érvényessége ellen több eset is szóba jöhet. A *lakosságarányos legtöbb/legkevesebb beteg/meghalt* falvak esetei, ha nem is ellenpéldái az adott vármegye falvai átlagainak, de a trendek hasonlóak,

¹⁴⁴ *Csanád* vármegye járványhelyzetéről 1831/32-ben – a több kiadást is megért – két monográfia jelent meg, amelyek az országos viszonyokra is betekintést nyújt. (Lásd: Bálint Nagy István dr. 1928., 1929, 1931.)

így némileg képet alkothatunk arról, hogy mikro-szinten, a falvakban milyen változatok alakulhattak ki a járvány idején. A Rigler összeállításban azt látjuk, hogy a szóban forgó népesség csoportba tartozó vármegyékben az alacsony lélekszámú falvakban beteg/meghalt lakosságárányos mutatók *magasabbak mint a népesebb falvakban*. A *legtöbb beteg/meghalt* sorában említi az Árva vármegyei *Párnica*, a Csanádban *Kisiratos*, Győr vármegyében *Pér* falvakat. Ezek közül a majdnem 700 lélekszámú *Párnicán* és *Péren* a megbetegedések aránya a egyaránt 58%, az halálozottaké 17%, illetve 20%. Viszont a 400 lakosú *Kisiratoson* a 167 fő (42%) beteg és a 65 fő (13%) áldozat lakosságárányosan az előbbiekhöz képest valamivel súlyosabb helyzetre utal.

A népesebb Esztergom vármegyei *Farnad* és a *Ilmiez* (Moson) esetében sem mondhatjuk, hogy jobb volt a járványhelyzet. Mindkettő esetében magas a lakosságárányosan a betegek (435 fő /33% – 531 fő /34%) és a meghaltak (198 fő/ 15% – 167 fő/ 11%) számaránya. Betegarányosan *Farnadon* 37%, *Ilmiezen* 31%, *Párnica* 29%, *Kisiratos* 40%, *Pér* 34% a halálozási ráta. A lakosság- és betegarányos – különbségeik ellenére – mind az öt településen nagyon magas a halandóság ráta.

Lakosságárányosan a legkevesebb betegek/meghaltak viszonyra Csanád vármegyében két esetet találtunk: *Battonya* és *Csány* –, ők alkotják a két szélső pólust. *Battonya* lélekszáma közel 7 ezer, itt a legkevesebb beteg (13 fő/2%) meghalt (12 fő / 2%), *Csányon* pedig a majdnem 1700 lakos sorában 2 fő (1%) beteg és 2 fő (1%) a halálozott. A többi falvak esetében a lakosságárányos beteg száma 5–9 fő (3–6%), a halálozottak száma 1–6 fő (1–4%) között oszlott meg, a különbségek a falvak lakosságszámának nagyságrendi eltéréseiből adódnak. A népesebb (2300 fölötti) *Moson-Magyaróváron* a beteg/meghalt aránya (3%/1%), jóval alacsonyabb a kevesebb lélekszámmal rendelkező *Babin* (6%/1%), *Fenyőfalu* (4–4%), és főleg *Csolnokhoz* képest, ahol az összes legkevesebbek közül lakosságárányosan a legmagasabb a beteg/meghalt száma/aránya (9 fő/9%, illetve 4 fő/4%).¹⁴⁵

2.) *Hont*, *Szepes*, *Verőce* vármegyék lélekszáma 100–150 ezer között oszlott meg.¹⁴⁶ Közel 150 ezer lakossal *Szepes*, 140 ezer körülivel *Verőce*, a 100 ezret meghaladó lélekszámmal *Hont* vármegye rendelkezhetett.

A viszonylag sűrű településhálózatú három vármegyében kétszer több a fertőzésmentes falvak száma a fertőzöttekhez viszonyítva. *Verőce* vármegye este egyedi, csupán három falu fertőzött, falvainak 99% fertőzésmentes. A falvak több mint fele szintén fertőzésmentes *Hont* vármegyében, csupán *Szepes* esetében több a fertőzött falu, mint a fertőzetlen. Az év végi kimutatásban a járvány végét *Hont* vármegyében 36 (16%), *Szepes* esetében 29 (19%) fertőzött falu esetében tüntették fel, *Verőce* esetében mind a három faluban megszűnt a járvány. Ami azt jelenti, hogy fertőzött falvak nagy többsége – *Hont* vármegyében 59 (62%), *Szepesben* pedig 104 (78%) – továbbra is fertőzött maradt, és véglegesen az epekór megbetegedések/halálozások, valamikor a következő év, 1832 első hónapjaiban szűntek meg.

¹⁴⁵ Rigler, G. (1914). 267.

¹⁴⁶ Fényes, E. *Hont* (1837/2. 137.), *Szepes* ((1837/3. 296.), *Verőce* (1839/5. 19.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzésmentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Hont	112 448	228	95 (42 %)	133 (58%)	36 (16%)
Szepes	147 609	248	133 (54 %)	115 (46%)	29 (29%)
Verőce	141 331	234	3 (0,01%)	213 (99%)	3 (100%)
Somogy					
Összesen	400 388	710	231 (33 %)	461 (65%)	68 (29%)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak térbeli megoszlása, *Szepes vármegyében* szétszórtabb Honthoz viszonyítva, ami a két vármegye településhálózatának különbségével hozható kapcsolatba. Ami pedig az epekór térbeli koncentrációját illeti, láthatóan Verőce az ellenpélda, sűrű településhálózata ellenére, csupán három faluban ütötte fel a fejét a kolerafertőzés és megbetegedés.

A járványutatók közép- és mikro-szintű mutatóinak arányai rendszerint azonosak, hiszen a fertőzött falvak összevont adatai képezik az adott vármegye járványhelyzetének állapotát a járvány valós ideje alatt. *Hont* vármegyében lakosságárányosan beteg 4% (4223 fő), felépült 1% (1430 fő), meghalt 2% (2009 fő). Betegarányosan a vármegyében felépült 34% és meghalt 48%. A falvak átlag lélekszáma szerint betegek aránya 9% (44 fő), betegarányosan átlag felépült 15 fő (34%) és meghalt 21 fő (48%). Következésképpen, *Hont* fertőzött falvaiban az átlag beteg/felépült arányhoz képest a beteg/meghalt többlet (14%), kiugróan magas ebben a népesség csoportban.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Hont	228	493	44 (9 %)	15 (34%)	21 (48%).
Szepes	248	595	92 (15 %)	45 (49%)	40 (43%)
Verőce	234	604	35 (6%)	11 (31%)	23 (67%)
Összesen	710	1692	171(10%)	71(41,50%)	84 (49%)

Szepes vármegyében a lakosságárányos megbetegedés 8% (12 323 fő), a felépült 4% (6017 fő) és a meghaltak aránya pedig 3,50% (5400 fő). Betegarányosan a felépültek számaránya magasabb (49%), mint a meghaltak aránya (44%). A vármegye falvainak átlag lakosságszámához viszonyítva az átlag betegek 92 fő (15%), betegarányosan soraikban felépült 45 fő (49%) és meghalt 40 fő (43%).

A három vármegye sorában, kirívók *Verőcze vármegye* járványhelyzetének mutatói, ahol három település fertőzött. Lakosságárányos megoszlásban a betegek száma a vármegyében 106 fő (0,08%), a felépülteké 35 fő (0,03%), a meghaltaké 71 (0,05%). Betegarányosan a 3 fertőzött faluban felépültek (31%) aránya alacsony, így magasabb az meghaltak aránya (67%). Közelebről, azt látjuk, hogy a vármegye 234 település sorában a három falu átlag lélekszámához képest átlag beteg 35 fő (6%), betegarányosan a falvakban átlagban felépült 11 fő (31%), meghalt 23 fő (67%). Egészében azt mondhatjuk – az előbbi két vármegye falvaival összehasonlítva, ahol az alacsony átlag népességű, térben szétszórt falvakban a felépül/meghalt mutatók csak Szepes falvai esetében javítottak jelentősebb mértékben az átlag halandóságon. Verőce fertőzött falvainak esete illeszkedik a korábban is előforduló sémába, miszerint az epekór koncentrációja szűkebb térben erősebb intenzitása a beteg/felépült és beteg/meghalt viszony alakulását az előbbi rovására módosítja. Mindazonáltal Hont, Szepes településarányos fertőzött falvainak átlag járványmutatóinak számait, ha összevetjük Verőce esetével, akkor minden egyes mutatószáma jóval alacsonyabb az előbbiekhöz képest. Csupán a torzító arányosítás szolgálhat alapot az összehasonlításhoz.

A lakosságárányos *legtöbb beteg/meghalt* viszonyra két kis település esetében hivatkozhatunk: Hont vármegyében 220 lélekszámú *Kőkeszi*, Szepesben pedig 102 lakosú *Bethlenfalu*, az előbbiben a lakosság soraiban 65 (43%) beteg és 28 (13%) meghalt, az utóbbiban 95 (93%) beteg és 35 (34%) meghalt számarányok, mindkét esetben súlyos járványhelyzetre utalnak. Hasonlóan a betegarányos halandósági mutatók is: *Kőkeszi* (43%), *Bethlenfalu* (37%).

A *legkevesebb lakosságárányos beteg/meghalt* eset Hont vármegyében *Bakabányán* fordult elő, ahol 2296 sorában 4 (2%) beteg közül 3 (2%) halt meg.¹⁴⁷ Az alacsony beteg/meghalt mutatók alapján a bányaváros aligha tekinthető járványosnak, az sem biztos, hogy a megbetegedések haláloka, a kolera volt.

3.) *A népesség csoport 150–200 ezer közötti lélekszámmal rendelkezők sorában, Sopron vármegye közelít a 200 ezerhez, hozzá képest, Tolna 16 ezer, Veszprém pedig 8 ezer fő körül kevesebb lakossal rendelkezett.*¹⁴⁸ Mindhárom esetében augusztus hónap folyamán tört ki a járvány. (Lásd: M 3.)

A településhálózat sűrűsége, vagyis a vármegyék összes falvaihoz viszonyítva rangsorba állítjuk a három törvényhatóság fertőzött/fertőzésmentes falvait, akkor azt látjuk, hogy a legtöbb (38%) fertőzött falu *Veszprém vármegyében volt*, legkevesebb (16%) Sopron vármegyében, Tolna vármegye köztes helyet foglal az előbbi kettő között, a falvak 25 %-os fertőzöttséggel. Településarányosan mind három vármegyében túlnyomó többséget mutatnak a fertőzésmentes falvak: Sopronban 84%, Tolnában 75%, Veszprémben 62%.

¹⁴⁷ Rigler, G. (1914). 263–267.

¹⁴⁸ Fényes, E. Sopron (1836/1. 250.), Tolna (1836/1. 301.), Veszprém (1836/1. 426.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzésmentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Sopron	194 737	267	42 (16%)	225 (84%)	23 (42%)
Tolna	178 462	192	48 (25%)	144 (75%)	48 (100%)
Veszprém	186 624	274	103 (38%)	171 (62%)	43 (42%)
Összesen:	559 823	733	175 (24%)	540 (74%)	114 (65%)

Az év végi kimutatásban, Tolna kivételével, ahol a fertőzött falvak 100%-ban megszűnt a járvány, Sopron és Veszprém vármegyékben ez az arány 42% (23 falu), illetve 42% (43 falu). Ezek szerint továbbra is fertőzött maradt az előbbi esetében 19 falu (45%), az utóbbiban pedig 60 falu (58%) a fertőzött falvak közül. A járvány térbeli megoszlása a három vármegye falvaiban szétszórtabb Veszprém vármegyében, viszonylag koncentráltabb képet mutat Sopron és Tolna vármegyék területén.

Lakosságarányosan Veszprém vármegyében a megbetegedések aránya 5% (9281 fő), a felépült (4330 fő) és a meghaltak (4402 fő) egyaránt 2%. Betegarányos mutatók – a korábbi esetekhez hasonlóan – Veszprém vármegye esetében is a 103 fertőzött településének összesített számain alapulnak, eszerint valamivel alacsonyabb a felépültek (46%), mint a meghaltak (47%) aránya. Veszprém esetében lakosság- és településszám, – ha nem is meghatározó –, de bizonyos korrelációt mutat a betegarányos felépültek/meghaltak megoszlásával. Falvanként, az átlag lélekszám viszonyában az átlag betegek 13% (90 fő), betegarányosan közülük felépült 42 fő (46%), meghalt 43 fő (47%), mindezek a mutatók a járvány térbeli koncentrációjának intenzitásérőségének mértékét is jelzik.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Sopron	267	729	94 (13%)	57 (61%)	34 (36%)
Tolna	192	929	109 (12%)	59 (54%)	50 (46%)
Veszprém	274	681	90 (13%)	42 (46%)	43 (47%)
Összesen:	733	2339	293 (13%)	158 (54%)	127 (43%)

A népesebb Sopron vármegyében lakosságarányos beteg 2% (3938 fő), a felépült valamivel több mint egy százalék 1, 20% (2412 fő) és meghalt 0,70% (1449 fő). Mindez arra utal, hogy az epekór viszonylag szűkebb térben koncentrált. Betegarányosan jóval több a felépült (61%), a meghaltakhoz (36%) képest.

Sopron vármegyében a járvány falvankénti megoszlásának átlagai viszonylag magasak: a falvak átlag a lakosságának 13% (94 fő) betegedett meg, betegarányosan közülük felépült 57 fő (61%), és meghalt 34 fő (36%).

Tolna vármegyében lakosságárányosan 3% (5249 fő) a beteg, felépült 2% (2831 fő), és 1% (2418 fő) a meghalt. Betegarányosan is hasonló a tendencia, a magasabb a beteg/felépült (54%) és alacsonyabb beteg/meghalt (46%) arány. A vármegyében a fertőzött falvak átlag lélekszámához viszonyítva átlag beteg 12% (109 fő), a betegarányos felépültek 59 fő (54%), meghaltak 50 fő (46%).

A járvány koncentrációja és intenzitása tekintetében a fertőzött települések és a felépültek száma alapján Tolna Sopronhoz áll közelebb, viszont Tolna településeinek átlag beteg/meghalt számarányai magasabbak Veszprém és Sopron fertőzött falvainak átlagaihoz képest, ami a járvány következményeinek súlyosabb voltára utal.

A legtöbb lakosságárányos beteg (368/26%) és meghalt (125/8%) a 1200 fölötti lélekszámú Veszprém vármegyei *Mezőkomárom* esetében fordult elő. Ennél súlyosabb helyzetre utal a hétszáz körüli népességű Sopron vármegyei *Mihályi* és tolnai *Medma* falvak, ahol az előbbiben 204 (39%) beteg és 70 (6%), elhalálozott, az utóbbiban 142 (20%) beteg és 81 (11%) meghalt számaránya.¹⁴⁹ Magas a halandóság betegarányosan is: *Mihályi*, *Mezőkomárom* 34%, *Medma* 57%. ami jól érzékelteti a falvak lélekszámának nagyságrendje, térbeli mérete és az epekór koncentrációja és intenzitásereősége közti kapcsolatot.

A lakosságárányos legkevesebb beteg/meghalt kiugró este a Tolna vármegyei *Bonyhád*, ahol 4639 lakos a járvány idején mentes volt az epekór fertőzéstől. Ezzel szemben a veszprémi *Somlyóvásárhely* (1395 lakos), a Sopron vármegyei *Doborján* (659 lakos) falvak esetében a lakosságárányos betegmeghalt egyaránt 1,5%, illetve 0,7%. Mindkét település akár csak népes Bonyhád tulajdonképpen járványmentesnek tekinthető.

4.) A 200–250 ezres népesség csoportban Arad, Baranya, Krassó, Somogy vármegyék lakosság száma nagyjából egymáshoz közelítenek¹⁵⁰ A legtöbb, majdnem 230 ezer valószínű lélekszámmal Baranya rendelkezett, amelynek Aradhoz képest közel 10 ezerrel, Krassó vármegyéhez pedig majdnem 20 ezer körül több lakosa lehetett.

A járvány lakosság- és betegarányos térbeli koncentrációjának megoszlása tekintetében Arad-, Baranya- és Krassó vármegyék mutatói ismétlik a fentebb ismertetett sémát.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye	Lakosság száma (?)	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzés-mentes falvak száma	1831. okt. járvány vége, falvak száma
Arad	219 716	179	88 (49%)	91 (51%)	77 (87%)
Baranya	228 796	391	18 (5%)	373 (95%)	16 (89%)
Krassó	208 185	204	22 (11%)	182 (89%)	19 (86%)
Somogy ¹⁵¹	213 842	284	2 (0,70%)	282 (99%)	-
Összesen:	656 697	774	128 (16,50%)	646 (83%)	112 (87,5%)

¹⁴⁹ Rigler, G. 1914. 265.

¹⁵⁰ Fényes, E. Arad (1839/4. 449.), Baranya (1836/1. 13.), Krassó (1839/4. 425.), Somogy (1836/1. 199.).

¹⁵¹ Somogy vármegye nem szerepel az 1831. december 27. kelt kimutatásban (M 3), ezért az 1831. szeptember 16. *Summás áttekintés* (M 2/a) részadataival számoltunk. Somogy járványhelyzetéről bővebben (Lásd: Bodosi Mihály. Somogy Megyei Levéltár évkönyve. 27. 1996. 113–143.)

Baranya és Krassó vármegyékben – nem számolva Somogglyal – kiugróan magas a fertőzésmentes falvak számaránya a fertőzöttekhez képest, Arad vármegyében csupán három faluval több. Ami azt is jelenti, hogy az előbbi két vármegyében az epekór fertőzés és megbetegedés térbeli megoszlása a falvak szűkebb körében fejtette ki hatását, szemben Arad vármegyével ahol a járvány szétszórt, a falvak közel 50% a fertőzött. Az év végi kimutatásban mind a három vármegye fertőzött falvainak közel 90%-ban szűnt meg a járvány, járványos maradt Arad vármegyében 10 (11%), Baranyában 2 és Krassóban 3 falu, ami az utóbbi két vármegyében az epemirigy fertőzés/betegség szórványos jelenlétére utal. (Lásd: M 3.)

Baranya vármegye településhálózata igencsak sűrű, ami arra is utal, hogy falvainak nagy része apró, átlag lélekszámuk 600 fő körüli, soraikban a betegek átlag aránya 19% (112 fő) betegarányosan az felépültek falvankénti átlaga 67 fő (60%), a meghaltaké pedig 45 fő (40%).

A vármegyében a lakosság soraiban a alacsony a megbetegedés, 1% (2026 fő), a felépültek 0,50% (1206 fő), a meghaltak 0,035% (818 fő) számaránya, viszont szűk térben a betegarányos felépült (60%) és meghalt (40%) arra utal, hogy a járvány ténylegesen 16 fertőzött települést sújtott. (Lásd: M 3.) Amelyekben mint fentebb láttuk, a falvakban magas a betegek/meghaltak aránya, noha a betegek/felépültek alakulása jelentősen csökkentette a halandóságot.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Arad	179	1227	5 % (59)	34 (58%)	24 (41%)
Baranya	391	585	19 % (112)	67 (60%)	45 (40%)
Krassó	204	1220	1 % (16)	7 (44%)	8 (50%)
Somogy	284	752	0,04% (94)	7 (7%)	27 (29%)
Összesen:	774	3784	6 % (281)	118 (42%)	131 (47%)

Krassó vármegye esetében a lakosság- és településarányos járványhelyzet mutatói Baranya vármegyéhez hasonlóan alacsonyak. A lakosság körében 0,20% (344 fő) a megbetegedések, 0,08% (154 fő) a felépültek, és 0,084% (175 fő) a meghaltak aránya. Tehát a felépültek alacsonyabb száma miatt több a halálozott. A falvak átlag lakossága arányában az átlag beteg falvanként 6% (16 fő), a betegarányos átlag felépült 7 fő (44%), meghalt 8 fő (50%). Az ország déli részén fekvő hegyvidéki vármegye területén a járvány viszonylag szétszórt, 22 faluban tört ki, mindazonáltal a falvakban betegarányosan a felépültek alacsonyabb (44%) és az halálozottak magasabb (50%) aránya ellenére, a falvak átlag lélekszáma arra utal, hogy a járvány viszonylag enyhe lehetett. Az 1831. évi járvány idején a kortársak közül többen megfigyelték, hogy hegyvidéki lakott terekben, a közlekedési nehézségek miatt is az emberek közötti érintkezés is gyérebb, ivóvíz jobb stb. az epekór terjedése korlátozottabb, Krassóban a falvak 89% fertőzésmentes. A vármegye népes fertőzött falvai esetében a járványmutatók inkább az epemirigy szórványos jelenlétére utalnak a lakosság körében, amint azt a beteg/meghalt mutatók is jelezik.

Baranya vármegye mellett a nagyobb lélekszámmal rendelkező *Arad vármegye* 179 település közül 88 (49%) fertőzött és 91 (51%) fertőzésmentes. Az előbbi vármegyékkel szemben lakosság-, település és betegarányosan egyaránt a legmagasabbak a járványhelyzet mutatói. A vármegyében lakosságarányosan 3% (5187 fő) a beteg, soraikban 1,50% (3005 fő) felépült és 1% (2177 fő) meghalt. (Lásd: M 3.)

Falvankénti megoszlásban a falvak átlag lakosságszáma szerint betegek aránya 5% (59 fő), a betegarányos felépülteké 34 fő (58%) s a halálozottaké pedig 24 fő (41%). A lakosság- és településarányos megoszlás trendje a betegarányos megoszláshoz hasonló: a vármegyében – akárcsak törvényhatóságok nagy többségében – magasabb a falvak beteg/felépült (58%) és kevesebb a beteg/meghalt (42%) aránya.

Arad vármegyében a járvány térben szétszórtabb mint Baranya és Krassó esetében, viszont a beteg/meghalt mutatók, illetve a halandóság nagyságrendje Baranyában a legmagasabb és Krassóban a legalacsonyabb. Egészeben viszont Arad falvainak járványhelyzete tekinthető súlyosabbnak a járvány idején.

A népesség csoport fertőzött falvaiban *lakosságarányosan legtöbb beteg/meghalt* arányát, amit az Arad vármegyei *Gyulavarsánd*, a baranyai *Dunaszekcső* és a Krassó vármegyében lévő *Perul* falvak mutatják.¹⁵² A népesebb, 1500 körüli lélekszámú *Gyulavarsándban* beteg 551 fő (33%), meghalt 119 fő (8%), betegarányosan a halandóság (22%) alacsonyabb a vármegye betegarányos fertőzött falvainak átlagánál (41%). *Dunaszekcső* 610 lakosa sorában beteg 175 fő (27%), meghalt 88 fő (14%), betegarányosan a kis település halandósága (50%), közelít a baranyai fertőzött falvak átlagához. Hasonlóan *Perul* a Krassó vármegyei kistalu mutatói is – lakosságarányos (499 lélekszámú) a beteg 94 fő (19%), meghalt 43 fő (9%) – betegarányos halandósága (46%) szintén közel áll a vármegye fertőzött falvai átlagához (50%). A nevesített falvak lakosságarányos mutatói tehát részben jelzik falvak beteg/meghalt átlagaitól eltérő egyedi eseteket.

Legkevesebb lakosságarányos beteg/meghalt a 4 ezer lélekszám fölötti Arad vármegyei *Farkasvarsánd* mutatja, ahol a 4 beteg/4 meghalt aránya egyaránt közel 1%. A baranyai *Baranyavár* esetében közel 1300 lakos sorában beteg 18 fő (14%), meghalt 6 fő (4%), az eddig ismertetett legkevesebbek sorában a legmagasabb halandóság arányt mutatja.¹⁵³ A két utóbbi esetben a lakosságarányos beteg/meghalt mutatók alapján csak megszorításokkal beszélhetünk járványhelyzetről.

Jeleztük, hogy *Somogy vármegye* – nem szerepel az 1831. év végi kimutatásban – így 1831. szeptember 16. kelt „Summás áttekintés” részadatait használtuk. (M 2/a). A népesebb és sűrű település hálózattal rendelkező vármegyében két fertőzött falu szerepel, amelyekben 94 fő betegedett meg, közülük felépült 14 fő (15%), s a betegek többsége, 54 fő (57%) meghalt, 16 fő pedig orvosi megfigyelés alatt állt. Rigler, G. táblázatában, amely a járvány végkifejletének eseteit vette számba, Somogy vármegyében *legtöbb beteg/meghalt* települések között *Kiliti* szerepel, ahol 1357 lakosa soraiban 135 fő (10%) betegből 73 fő (5%) halt meg. A *legevesebb beteg/meghalt* esetében pedig *Jut* falut említi, ahol 299 lakos közül 9

¹⁵² Rigler, G. (1914). 263–267.

¹⁵³ Rigler, G. (1914). 263–267.

(3%) betegből 3 (1%) haláleset történt.¹⁵⁴ Somogy esetében a két településen összesen 144 betegből 76 fő halt meg: Kilitiben önmagában több a (135 fő) beteg sorában a halálozott (73 fő), mint az Summás áttekintésben feltüntetett két faluban együtt (94 beteg illetve 54 halálozott) Az utóbbi, az 1831. szeptemberi áttekintés beteg/felépült/meghalt adatsorait használtuk a két falu lakosság- és betegarányos megközelítő átlagainak bemutatása során a fentebbi táblázatban, mivel Rigler nem jelölte meg, hogy milyen/melyik adatbázis alapján rangsorolta a településeket. Ezzel a somogyi járványügyet lezárhatjuk, viszont példa arra, hogy az adat-szolgáltató és az adatösszesítő valamelyike hibázott.

5.) Az előbbi három vármegye járványhelyzet mutatóival összehasonlítjuk a közel 300 és 400 ezer fölötti lélekszámmal rendelkező *Temes*, illetve *Bihar* vármegyéket, megint csak azt látjuk, hogy a népesebb törvényhatóságok járványmutatói jóval alatta vannak, az alacsonyabb lélekszámmal rendelkező vármegyék csoportjaihoz képest.¹⁵⁵

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

<i>Vármegye</i>	<i>Lakosság száma (?)</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzés-menetes falvak száma</i>	<i>1831. okt. járvány vége, falvak száma</i>
Bihar	415 364	495	11 (3%)	484 (98%)	5 (45%)
Temes	286 435	185	46 (25%)	139 (75%)	2 (4%)
<i>Összesen:</i>	<i>701 799</i>	<i>680</i>	<i>51 (7,5%)</i>	<i>623 (92%)</i>	<i>7 (14%)</i>

Temes vármegyében településarányosan falvainak 25% (46 falu) fertőzött, míg a fertőzésmentes falvak aránya 75% (139 falu), tehát közel háromszorosa a fertőzöttekhez viszonyítva. Az év végi, decemberi kimutatásban a 46 fertőzött falu közül két falu (4%) szerepel, ahol véget ért a járvány, tehát 44 falu (96%) a vármegyében továbbra is fertőzött.

Bihar vármegye nemcsak területileg kiterjedtebb, hanem településhálózata is sűrű, ennek ellenére a decemberi kimutatásban a vármegye 495 települése helyett 11 falu szerepel, amelyek mindegyike fertőzött, ugyanakkor az év végén a 11 fertőzött falu közül 5 (45%) esetében szűnt meg a járvány.(Lásd: M 3.) Valószínű, a Helytartótanács illetékesei, akik a kimutatást összeállították, a fertőzött falvak számát elírták, illetve összetévesztették a vármegye településeinek számával. Tehát Bihar vármegye esetében 495 faluval számolunk.¹⁵⁶ A két –Temes, Bihar – vármegyében tehát 92% a fertőzésmentes falvak aránya, az

¹⁵⁴ Rigler, G. 1914. 263–267.

¹⁵⁵ Fényes, E. Bihar (1839/4. 49.), Temes (1839/4. 328.), Ferenczy Károly. Debreceni Szemle 15. évf. (1941). 12. sz. 281–286.

¹⁵⁶ Fényes, E. 4. (1839). 62.

51 (7,5%) fertőzöthöz képest, amelyek közül 7 falu (14%) esetében tüntették fel a járvány végét a decemberi kimutatásban.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Bihar	495	839	253 (30%)	146 (58%)	105 (41%)
Temes	185	1548	39 (3%)	10 (25%)	19 fő (48%)
Összesen:	196	2721	292 (11%)	156 (53%)	124 (42%)

Temes vármegye a településeinek viszonylagos sűrűsége és népesebb volta ellenére lakosságarányosan alacsonyak a betegek 1% (1790 fő), a felépültek 0,20% (471 fő) a meghaltak 0,30% (866 fő) mutatói. Betegarányosan a vármegye 46 fertőzött településén is a felépültek (25%) és meghaltak (48%) aránya azonos a településenkénti átlagokkal: a felépültek alacsony aránya közrejátszhatott az elhalálozások (48%) mintegy 23%-os többletéhez.

Temes vármegye falvainak átlag lakossága nagyjából 1500 fölötti, soraikban a lakosságarányos megbetegedések aránya 3% (39 fő), betegarányosan felépült 10 fő (25%) és meghalt 19 fő (48%).

Bihar vármegyében lakosságarányosan – Temes, Baranya, Krassó vármegyékhez hasonlóan – a járványmutatók alacsonyak: beteg 0,30% (1268 fő), felépül 0,20% (743 fő), a meghalt 0,10% (525 fő). A 11 települése átlag lélekszáma 839 fő, soraikban az átlag lélekszám arányos betegek aránya 30% (253 fő), közülük betegarányosan felépült 146 fő (58%) és meghalt 105 fő (41%). A vármegye településein a betegarányos felépültek (58%) magas aránya ebben az esetben is vonatkozásba hozható a halálozottak (41%) alacsonyabb mutatójával.

Temes vármegyében a járványhelyzet térbeli megoszlása viszonylag szétszórt, ezzel szemben Biharban a járvány koncentrációja és intenzitása rendkívül erős lehetett, erre utal, hogy térben szűk körben, öt településen beteg/felépült/meghalt nyers- és arányszámai kiugróan magasak. (Lásd: M 3.) Igaz, a felépültek magas szám aránya jelentősen (mintegy 17%-al) csökkentette a halandósági arányt, viszont a településenkénti 105 haláleset így is nagyon magas.

Mindkét vármegyében Rigler összeállításában találunk példát a *legtöbb/legkevesebb lakosságarányos beteg/meghalt* falvak esetére. Bihar vármegyében az ötszáz lélekszámmal valamivel több (556) *Gaborján* lakosai sorában 173 fő (31%) beteget és 58 fő (10%) kolerában elhunytat jegyeztek fel. A közel háromszor népesebb (1734) Temes vármegyei *Fibisen* a lakosságarányos beteg 444 fő (26%), a meghalt 183 fő (11%). Betegarányosan tehát a halandóság a Gaborjánban 34%, Fibis esetében pedig 41%. A két vármegye fertőzött falvainak átlag beteg/meghalt számaival összehasonlítva, Gaborjánban és Fibisben a betegarányos halandóság alacsonyabbak. A járvány koncentrációja és intenzitása – beteg/meghalt a lakosság szám nagyságrendi különbsége ellenére – mindkét településen erős lehetett.

A lakosságarányos *legkevesebb beteg/meghalt* estére Biharban nincs példa Rigler táblázatában, viszont Temes vármegyében *Beregszó* falu esetébe a lélekszámához (2129) képest a beteg/meghalt egy-egy személy, ami a település járványmenetességére utal.¹⁵⁷

A járvány 1831. szeptemberi, novemberi kitörésétől megszűnéséig: vármegyék

A fentebbi népesség csoportokba vont vármegyék, kerületek esetében láthattuk, hogy a Helytartótanács év végi, országos járványhelyzet kimutatásában járvány kitörésének ideje, az esetek túlnyomó többségében a nyári hónapokban – június, július, augusztus folyamán – történt. Az őszi hónapokban, két vármegye, Szerém és Zala vármegye szerepel, ahol szeptember közepén jelent meg a járvány, november első felében pedig Horvátországban ütötte fel a fejét a kór. (Lásd. M 3.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

<i>Vármegye</i>	<i>Lakosság száma (?)</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>	<i>1831. okt. járvány vége, falvak száma</i>
Szerém	96 443	83	15 (18%)	68 (82%)	
Zala	270 000	575	11 (2%)	564 (98%)	
<i>Összesen</i>	<i>366 443</i>	<i>658</i>	<i>26 (4%)</i>	<i>632 (97%)</i>	

Településarányosan két vármegyében a fertőzésmentes falvak Zala esetében kevesebb mint a gyéribb településhálózattal rendelkező Szerém vármegyében. Mindkét vármegyében, tehát a fertőzött/fertőzésmentes falvak megoszlása alapján úgy tűnik, hogy komolyabb járványhelyzet nem alakult ki. A két vármegye falvaiban az epekór fertőzés a járvány lecsengése időszakában lépett fel, amikor intenzitása nemcsak enyhébb lehetett, hanem a fertőzésmentes falvak nagy száma miatt terjedése térben is korlátozott volt, tehát nem állt fenn az újabb falvak fertőzésveszélye.

A két vármegye járvány mutatói statisztikailag alig bírnak relevanciával.¹⁵⁸ Szerém vármegyében a lakosságarányos mutatók alacsonyok: betegek 0,14% (134 fő), felépült 0,07% (71 fő), meghalt 0,06% (63 fő). Betegarányosan a 15 fertőzött faluban felépültek magasabb (53%) csökkentette meghaltak arányát (47%). A vármegye 15 fertőzött településen a decemberi kimutatás a járvány végét tüntette fel, ami azt is jelzi, hogy időtartama 1–1,5 hónap lehetett.

Zala vármegyében lakosságarányos beteg 0,045% (120 fő), felépült 0,020% (57 fő), meghalt 0,020% (60 fő). Betegarányosan felépült 47% a fertőzöttek közül és a betegek sorában 50% halt meg. Zalában is a járvány időtartama a másfél hónapot alig haladta, a kimutatásban a járvány végét a 11 fertőzött faluban decembert jelölték meg.

¹⁵⁷ Rigler, G. 1914. 266.

¹⁵⁸ Fényes, E. Zala (1836/1. 466.), Szerém (1839/5. 50.)

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Szerém	83	1161	9 (0,80%)	5 (53%)	4 (44%)
Zala	575	470	10 (2%)	4 (40%)	6 (54%)
Összesen	658	1631	19 (1,50%)	9 (47%)	10 (53%)

Szerém vármegyében lakosság- és betegarányosan a falvak átlag járvány mutatói alacsonyak: a falvak átlag lélekszáma alapján a halandóság mutató beteg/meghalt számai valószínű a természetes haláloklban meghaltak negyedévi számát is alig közelíti meg. Zala apró falvaiban az átlagok hasonló helyzetre utalnak. Mindkét vármegyében a járvány lakosság- és település szerinti megoszlása arra utal, hogy a járvány inkább szórványos volt, intenzitáserősége is enyhe lehetett.

Legtöbb/legkevesebb lakosságarányos beteg/meghalt esetét egyaránt Zala vármegye két településén regisztrálták.¹⁵⁹ Az első, a *legtöbb* esetre a 106 lakosú *Németfalu* példa, ahol 22 beteg (21%) és egy (9%) kolera áldozattal számoltak. Betegarányosan a halandóság 4%. Az arányosítás – lakosság- és beteg – esetében torzítja kisfalu tényleges állapotát.

A *legkevesebbek* közé vont, népes, 1612 lélekszámú *Tapolcán* két beteg (1%) és egy áldozat (06%) járványmentes helyzetre utal. Zala vármegye – *legtöbb/legkevesebb* – eseteit, ha párhuzamba állítjuk a vármegye 11 fertőzött falvainak beteg/meghalt átlagaival, ahol magasabb a halandóság mutató, mint Németfalu esetében.

Láthatóan, ha eltekintünk a törvényhatóságok lélek- és település számától, csupán a fertőzött települések betegarányos meghalt mutatóira figyelünk, akkor a tényleges, vagy éppen valószínűsíthető járványhelyzetekről torzító képet nyerünk. Azt a benyomást keltik – Szerém és Zala este is mutatja – mintha a két vármegyében külön-külön a halandóság 47%, illetve 50% lett volna, holott előbbi esetében a települések 18%, az utóbbiban pedig 2% volt fertőzött. Ilyen és hasonló esetekben – ahogy korábban is hangsúlyoztuk – járványhelyzet megítélésében a nyersszámok jelentenek támpontot. A két vármegye alacsony mutatószámai – fentebb is jeleztük Szerém esetében –, kapcsolatba hozható azzal, hogy a járvány országosan visszahúzódó időszakában (szeptemberben) tört ki, tehát a kór terjedésének, diffúziójának lehetősége ritkult vagy éppen nem állt fenn.

Horvátország esetében nem ismerjük a lakosság- és települések számát. A három fertőzött településen a kimutatásban megadott számai sem egyeznek, ugyanis a 84 fő beteg közül felépült 82 fő és meghalt 36 fő, tehát a felépült/meghalt száma magasabb mint a beteg száma. Horvátország három településén a járvány időtartama rövidebb lehetett, ugyanis november elején tört ki, és a decemberi kimutatásban a „járvány vége” rovat üres, ami azt is jelentheti, hogy vagy nem közölték vagy pedig tényleg megszűnt. (Lásd: M 3.)

A Helytartótanács decemberi kimutatása a járvány „újra kitört” rovatában Árva vármegye és a Bácsági határőrezred területén két-két települése szerepel, az utóbbiban az epekór megjelenése júliusban, az előbbiben pedig augusztusban történt. (Lásd: M 3.)

¹⁵⁹ Rigler, G. 1914. 266.

A járvány 1831. júliusi kitörésétől megszűnéséig a városokban

A vármegyék, kerületek településeitől eltérően az 1831. december végi kimutatásban nem csak név szerint adták meg a városok esetében a járványhelyzet állását, hanem a járvány kitörésének és megszűnésének időpontját is feltüntették, így – szemben a vármegyék, kerületek falvaival – látható a járványfolyamat viszonylag pontos időtartama. Korábban arról is említést tettünk, hogy a városokban később – július hónapban – jelent meg az epekor. A városok többségében – néhány kivételével – a járványfolyamat viszonylag rövidebb ideig tartott, gyorsabb lefolyású volt. Az év végi kimutatás rovatait a városok esetében is kiegészítettük lakosságszám adataival, amelynek alapján a lakosságárányosan tudjuk ismertetni az egyes városok, bányatelepülések beteg/felépült/meghalt viszonyának valamivel tágabb kontextusban történt alakulását. A vármegyék, kerületek esetében használt eljárásunkhoz hasonlóan a városokat, bányatelepüléseket havonkénti megoszlásban lakosságszám nagyságrendje szerinti csoportokba vontuk, ugyanis az adott település lélekszáma és a beteg/felépült/meghalt reláció között, ha nem is meghatározó, de bizonyos kapcsolat, esetleg összefüggés is jelezhető. Fényes Elek demográfiai adatait a városok esetében is orientációs jelleggel használjuk. Ugyanakkor a városok orientatív lélekszáma, lehetővé tette, hogy próbaképpen esetükben is utánanézzünk, hogyan alakult a fertőzött és fertőzésmentes lakosság megoszlása. Kimutatásához a beteg/felépült/meghalt rovatban szereplő adatsorokat a járványérintett/sújtott elnevezés alatt városonként külön rovatba csoportosítottuk és összeadtuk, majd kivontuk az érintett város összlakosság számából, így láthatóvá vált a fertőzésmentes városlakók száma, illetve aránya. Kétségtelen az eljárás megbízhatósága kétséges, mivel önkényes, mindazonáltal, annyiban a tájékozódási pont lehet, hogy némileg érzékelteti az epemirigy fertőzés/betegedés és halálozás városi népesség soraiban kiváltott nagyságrendjének megoszlását. A városokat, ahol július hónap folyamán tört ki a járvány, és december végéig tartó időszakban szűnt meg, népességszám nagyságrendje alapján három csoportba osztottuk.

1.) Pest, Debrecen, Szabadka, Szeged, Buda és a hét Hajdú város közül fertőzött négy, amelyekben július hónap folyamán tört ki a járvány, a 30 – 60 ezer körüli népességgel rendelkező csoportba vontuk.¹⁶⁰ (Lásd: M 3.)

A járvány kitörésének idején a szóban forgó városok alkották az ország legnagyobb urbánus településeit, a Hajdu városok egyenkénti kivételével. Az év végi helytartótanácsi kimutatásban a hét Hajdú város közül összevontan – nevesítésük nélkül – négyet tüntettek fel fertőzöttnek. Fényes Elek népesség összeírásában hét város együttes lélekszáma 65 ezer fölötti lakosság számmal szerepel, ha a városok egyenkénti átlagait nézzük (9360 fő), a négy fertőzött város együttes lakosságszáma 37 440 fő. Ami némi túlzással, ha nem is urbánus tömörülésnek, de városszerű csoportosulásnak tekinthető, amelyet láthatóan ebben az értelemben használtak a korabeli összeírásokban, hivatalos kimutatásokban is, így többé-kevésbé indokoltnak véltük, hogy a ebbe a népesebb városok csoportjába vonjuk a járványfertőzött négy Hajdú várost is.

¹⁶⁰ Fényes, E. .Pest (1837/2. 384.), Hajdú városok (1839/5. 149.), Debrecen (1839/4. 65.), Szabadka (1837/2. 45.), Szeged (1839/4. 164.), Buda (1837/2. 348.)

A városok járványérintett/sújtott és a fertőzésmentes lakossága

Városok (30–60 ezer körül)	Lakosság száma	Az epekór júliusi kitörésétől számítva száma	
		Járványérintett/ sújtott lakosság	Fertőzésmentes lakosság száma
Pest	63 134	4914 (8%)	58 216 (92%)
Hajdu. v.(4)	37 440	3442 (9%)	33 558 (91%)
Debrecen	48 840	20710 (43%)	28 138 (58%)
Szabadka	41 701	1716 (4%)	39 985 (96%)
Szeged	32 725	2624 (8%)	30 101 (92%)
Buda	27 471	3674 (13%)	23 797 (87%)
Összesen	279 386	37044 (13%)	242 342 (87%)

A városok ebben a csoportjában a járványérintett/sújtott lakosság számaránya – összlakossághoz viszonyítva – kiugróan magas Debrecenben (43%), ennek ellenére lakosságárányos járványmentes népesség aránya magasabb (58%). Bihar vármegye központjához képest Budán a járvány érintett/sújtott a lakosság 13%, míg a járványmentes népesség többszörösen magasabb (87%). A csoport többi városa esetében a járványmentes népesség aránya 90% fölött alakult. Szabadka esetében pedig 96%, mivel a város járványérintett/sújtott lakosságáránya 4%, legalacsonyabb a szóban forgó városok csoportjában, amelyekben július hónap folyamán tört ki a járvány.

1/a) *Pest városában* lakosságárányosan a járványérintett/sújtott népesség nagyjából 13%, a járványmentes pedig 92% körüli, tehát a városlakok túlnyomótöbbsége nem fertőződött meg a járvány idején, amely július közepén ütötte fel a fejét és bő három hónapig tartott. A város 60 ezer fölötti lakosságának soraiban a 4 % betegedett meg, a felépültek aránya alacsony (1%), az halálozottaké valamivel magasabb (2%). Mindez összefüggést mutat a betegárányos felépültek alacsony (37%) és meghaltak jóval magasabb (63%) arányával is. Hasonló lakosságárányos beteg (4%), meghalt (2%) arányokat láthattunk Pest-Pilis-Solt vármegye esetében is, noha ott a járvány térbeli megoszlása 116 faluban szóródott szét. Pest város esetében – Pest-Pilis-Solt vármegyével szemben – a felépültek alacsony és a halálozottak magasabb számaránya meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy a város egészségügyi szervezetsége, ellátottsága (orvosok-, kórházak száma, hatósági intézkedések stb.) jobb volt, mint az ország többi városaiban.

Hasonló tendenciát mutatott ki Tormay Károly dr. „közkórházi igazgató-főorvos” statisztikai munkája – *„Pest városában különös tekintettel az itt 1831, 1854-55 és 1866-ban uralgott cholera járványokra”* – fejezetében, ahol korcsoportonként vizsgálta az 1831. évi járványfolyamat idején a városban és a kórházban a kolera betegek/felépültek/meghaltak alakulását.¹⁶¹

¹⁶¹ Tormay Károly dr. 1868. 42. Tabán kerületről (Lásd: V. László Zsófia. Korall. 37. (2009). 98–115.)

Beteg-mozgalom Pest	Pest városban kor szerint egyes éveket véve						Összesen
	1-7	8-14	15-25 évig	26-45	46-60	60-on túl	
Betegedések	175	99	181	329	186	112	1082
Gyógyultak	35	22	35	79	35	31	237
Meghaltak	140	77	146	250	151	81	845
Letalítás	80,0	77,7%	80,7%	70,0%	83,6	72,3	78,1
<i>A kórházban</i>							
Betegedések	33	72	314	454	187	135	1195
Gyógyultak	11	45	177	194	54	32	513
Meghaltak	22	27	137	200	133	103	682
Letalítás	66,7	37,5	43,6	57,3	71,1	76,3	57,1

Forrás: Tormay, K. 1868. 42.

Tormay Károly által összeállított táblázat is azt mutatják, hogy úgy a városban mint kórházban az összes korcsoport esetében – a kórházban ápoltság kivételével – kevesebb volt a felépültek és több a kolera áldozatok száma,

A városban 1082 beteg közül 237 (22%) meggyógyult és 845 (78%) meghalt. A kórházba került 1195 kolerafertőzött sorában – az előbbi nem ápoltság kivételével – ugyan többen a felépültek 513 (43%), de még így is magasabb volt az elhalálozás 682 fő, (57%) mint a gyógyultaké. Tormay Károly számításai szerint a városban a letalítás 78,1 míg a kórházban 57,1.

Korcsoportonként a városban a legtöbb (329) megbetegedést 26 – 45 évesek között találta, „ha ehhez hozzáadjuk a többi aktív életkorúak 15 – 25 és 46 – 60 év közötti fertőzött korcsoportok együttes számát (367), akkor Pesten a kórházon kívül a betegek száma 696, vagyis a városban az összes megbetegedések valamivel több mint 64% a három korcsoportból került ki. Betegarányosan a három korcsoportban felépült 149 (21,4%) és meghalt 547 (78,50%). Tehát a városban az összes betegek (1082) közül a meggyógyultak közel 14% és meghaltak 50% aránya a három korcsoport soraiból került ki.

A három korcsoportban – mint írja – „együttesen a kórházban” 955 beteget kezeltek, ami a kórházban került összes (1195) kolera betegek 80%-a. A három korcsoportban együttesen a felépült számaránya 425 fő (44,50%), meghalt 470 (49%). A betegarányosan a három korcsoportban az összes kórházban ápoltság kivételével felépült 35,50% és meghalt 39,3%. A legkevesebb kórházban gyógyultat (54 fő) a 46 – 60, és a legtöbb (200 fő) halálozottnak 26 – 45 évesek korcsoportjában mutatott ki.¹⁶²

¹⁶² Tormay, K. 1868. 42.

Tormay Károly helyzet felmérésében a kórházban ápolts és a városban fertőzött felépültek/meghaltak száma/aránya a gyermekek 1 – 7 és 8 – 14 korcsoportja közötti különbségek igencsak jelentősek. Míg a városban az előbbi korcsoport esetében beteg száma 175, felépült 35 fő (20%), meghalt 140 fő (80%), az utóbbiban a 99 beteg közül felépült 22 fő (22%), meghalt 77 fő (78%). Ezzel szemben a kórházba került 1 – 7 éves korcsoportban betegek száma 33 fő, meggyógyult 11 fő (33%), meghalt 22 fő (66%). A 8 – 14 év közötti korcsoportban 72 beteg soraiban felépült 45 fő (62%), meghalt 27 fő (37%).¹⁶³

A városban, tehát a kórházban nem kezelt és kórházban ápolts kolerabeteg felépült/meghalt közötti különbség korcsoportonként változó: a három korcsoport soraiból a kórházban több beteg került, mint amennyi városban fertőzött volt, a felépült is több a kórházban, ugyanakkor kórházban kezelték között kevesebb a meghalt, mint a városban az orvosi megfigyelést nélkülözők, vagy azt elkerülők soraiban.

A gyermekek mindkét korcsoportja esetében a városban vélhetően az orvosi megfigyelés elkerülése vagy a rendészeti intézkedések be nem tartása, vagy éppen szülők hanyagsága miatt nagyon magas a betegek sorában a halandóság. A kórházban a hasonló mutatók jóval alacsonyabbak, ami láthatóan azzal magyarázható, hogy a kevés a kórházba került és ápolts beteg gyermekek száma. Viszont betegarányosan a soraikban a felépültek számaránya viszonylag magas, mégis a halandósági mutatók nagyon magasnak tekinthetők, főleg az 1–7 korcsoport esetében.

Tormay Károly dr. 1831. járványos év statisztikai részadatai is arra utalnak, hogy Pesten a járvány három hónap időtartama alatt valamilyen formában, mértékben a lakosság összes korcsoportját érintette, viszont nagyobb esélyük volt a túlélésre a kórházban ápoltsoknak. Másfelől lakosság- és betegarányosan a városban a forgalom és az érintkezés sűrűbb volt ellenére, a kerületekben a fertőzés szétszórt, intenzitásának erősege egyeletlenül oszlott meg. A város járványhelyzetének alakulására inkább a szünetek, megszakítottság, az enyhébb/erősebb intenzitású hullámainak váltakozása volt a jellemző.

1/b.) Az ország második legnépesebb városában, a közel 50 ezer lélekszámú Debrecenben – Pesttel szemben – a járványfolyamat jóval rövidebb ideig, mintegy két hónapig tartott.¹⁶⁴ Nem véletlen, hogy a járványmutatók az epekór erős intenzitásúra és koncentrációjára utalnak. A városban a megbetegedések száma vármegyei (Liptó, Turóc, Heves) léptékű. Lakosságarányosan a betegek 10 355 fő (21%), közülük a felépült 6 574 fő (13%), amely ugyan maga után vonta az elhalálozások 3 781 fő (8%) jelentős csökkenését, de így nagyon magasnak tekinthető. A járvány lakosságarányos megoszlásának trendje hasonló a betegarányos felépültek (63%) és meghaltak (37%) mutatóival. A beteg/felépült és beteg/meghalt mutatók láthatóan fordítottja Pest városának, ahol kevesebb a felépült (37%) és több elhalálozott (63%) séma érvényesült. Az ország többi városaiban, ahol az 1831. július hónap folyamán tört ki a járvány, – az augusztusiakban – sem találkozzunk a debrecenihez hasonló, kiugróan magas járványhelyzet mutatókkal.

¹⁶³ Tormay, K. 1868. 42.

¹⁶⁴ Ignáczy Béla. 1933. 15–48.

A városok járványhelyzete lakosság- és betegarányos megoszlásban

Város (30–60 ezer)	Lakosság száma	Lakosság- és betegarányos			
		Beteg	Felépült	Meghalt	Járvány kezdeté/vége
Pest	63 134	2459 (4%)	920 (37%)	1539 (63%)	07.14/ 10.6.
Hajdú v. (4)	37 440	1816 (3%)	241 (13%)	1385 (76%)	07.23/ -
Debrecen	48 840	10355 (21%)	6574 (63%)	3781 (37%)	07.25/09.19.
Szabadka	41 701	858 (2%)	408 (48%)	450 (52%)	07.30/09.19
Szeged	32 725	312 (4%)	791 (60%)	521 (40%)	07.31/08.26
Buda	27 471	1837 (7%)	1006 (55%)	831 (45%)	07.15/09.27.
Összesen	279386	18 597 (7%)	9940 (53%)	8507 (46%)	-

1/c.) Mintegy hét ezer lélekszámmal kevesebb, de 40 ezer feletti lakossal rendelkező dél-vidéki (Bács-Bodrog vármegyei) *Szabadka* városában a járvány időtartama viszonylag rövid, bő másfél hónap, a kevesebb a felépültek mint a meghaltak száma. Viszont lakosságarányosan is járványmutatók alacsonyak: betegek aránya 2% (858 fő), közülük a felépült és meghalt aránya pedig egyaránt 1%, (408 felépült /450 meghalt.) Betegarányosan a felépültek aránya alacsonyabb (48%) a meghaltak (52%) arányához képest. A város járványhelyzet mutatói alapján, szélsőséges pozíciót foglalt el az ország népesebb városainak sorában, abban – a szerencsés vagy egyéb más körülmények közrejátszásának – értelemben, hogy a járvány kiváltotta veszteségei a szomszédos Szeged városénál is alacsonyabbak.

1/d.) *Szeged* valamivel több mint 30 ezer, és Szabadka lakosságánál közel nyolc ezerrel kevesebb feltételezett lélekszámmal bírt a járvány idején. Lakosságarányos betegek 4%, viszont és felépültek aránya (2,50%) valamivel magasabb a meghaltak (2%) arányánál. Betegarányos mutatók is hasonló tendenciát mutatnak, felépült a betegek 60%, és meghalt 40%. A városban a járványfolyamat nagyjából három hétig tartott, valószínű a járvány rövid időtartama is közrejátszhatott a betegek/meghaltak számarányának alakulásában.

1/e.) *Budán* a járvány bő két hónapot tartott. Lakosság száma nem érte el a 30 ezret és nagyjából kevesebb is volt öt ezerrel Szeged városénál. Pest testvérvárosával szemben – a forgalom –, a település szerkezet, a lakosság érintkezésnek sűrűsége és egyéb más körülmények miatt is – Budán a lakosságarányos betegek aránya magas (7%), a felépültek (4%) és meghaltak (3%) aránya is. A betegarányos felépült (55%) és meghalt (45%) aránya meghaladta a Szeged városét. Ha pedig a kétszer több népességgel rendelkező Pest adataival hasonlítjuk össze Buda járványhelyzet jelzőszámait, akkor a lakosságarányos különbségekből adódott, hogy Pesten ugyan magasabb, mint Budán az halálozottak mint a felépültek száma, mégis Budán a járvány koncentrációja és intenzitása erősebb tűnik a Pestinél, és a Szegednél is.

1/f.) A Szabolcs vármegyei hét *Hajdúváros* közül az év végi áttekintés négyet (57%) említ fertőzöttnek, amelyeknek egyenként közel 10 ezer körül lehetett a lélekszáma. Városonként a betegek átlagszáma 454, közülük felépült 60 (13%) és meghalt 346 (7%). Lakosságára-

nyosan a hét Hajdú városban a megbetegedések aránya 3%, felépült 0,40% és meghalt 2%, betegarányosan pedig a négy fertőzött városban együttesen felépült 13% és meghalt 76% aránya azonos a városonkénti megoszlás arányaival, mivel városonként 10 ezer lakossal számoltunk. A négy Hajdúváros esetében is – lakosság-, település- s betegarányos – felépültek nagyon alacsony számaránya összefüggést mutat a magas halandóság mutatókkal. Ugyanakkor a járványfolyamat időtartamának a végét nem ismerjük, csupán kezdetét, (július 27.) jegyezték fel. Lévén, hogy a Hajdúvárosok Szabolcs vármegye területén helyezkedtek el, jelzőszámaikat összehasonlíthatjuk a vármegye fertőzött falvainak számaival: a beteg/felépült/meghalt viszony mutatók különbsége a négy Hajdúváros átlagai alapján alacsony, míg a vármegye összes fertőzött falvaiban együtt magas a felépültek számaránya, így a halandósági mutatók eltérései is eszerint alakultak. A vármegyében és a Hajdúvárosokban egyaránt a járvány szétszórt, azonban hét város közül a négy fertőzött városban külön-külön a beteg/meghalt viszony alakulása jóval erősebb koncentrációra és intenzitásra utal, mint a vármegye fertőzött falvaiban. S ebben semmi meglepő nincs, ugyanis a városok szűkebb tereiben az emberek napi érintkezése sűrűbb, így fertőzés kitétség is gyakoribb, mint a vármegye térben szétszórt (69) falvaiban.

1/g.) A városok népességének 30 – 60 ezres csoportjában lakosság- és betegarányosan egyaránt a beteg/felépült/meghalt mutatók a legmagasabbak *Debrecenben*. Ha párhuzamba állítjuk a bihari város járványmutatóit ország legnépesebb Pest városával, akkor azt látjuk, hogy Debrecen lakossága 77 %-át tette ki Pest város lakóinak. Mégis Pesthez viszonyítva Debrecenben 7896 fővel (31%), több a beteg, 5654 fővel (16%) több a felépült, és 2242 fővel (69%) több a kolera áldozat. Hogy további párhuzamokkal érzékeltessük Debrecen egyedi súlyos helyzetét, vessük össze Pest és Buda együttes járványmutatóit a bihari városával. Debrecen lakossága 54%-át tesz ki Pest és Buda együttes népességének (90 614 fő). Pest-Budán a kolerabetegek együttes száma 4332 fő, a felépülteké 1826 fő, a halálozottaké 2370 fő, ami azt jelenti, hogy Pesten-Budán a betegek 42%, a felépültek 29% és a halálozottak 63% arányban alacsonyabbak Debrecen hasonló mutatóihoz képest. Ha pedig a csoport többi városának együttes járványmutatóival vettjük össze, akkor betegek 56%, a felépülteké 66%, a meghaltak 44%-át Debrecenben találjuk. A város csoportban Debrecen lakosságának részaránya 17%, a betegek részaránya 4%, a felépülteké 2,50%, a meghaltaké pedig 1,35%. Ezzel szemben Pest népességének részaránya 22%, a betegeké 0,90%, a felépülteké 0,30% , a meghaltaké 0,55%. A város csoport járványmutatóinak aránya is jóval alacsonyabb – beteg 13%, felépült 9%, meghalt 18 % – Debrecenéhez képest.

Az ország nagyobb városainak sorában, ahol július hónap folyamán tört ki az epekor, Debrecenben volt a legsúlyosabb a járványhelyzet, ami azt is jelzi, hogy a járvány időtartama alatt – július 25-szeptember 19. – az ország második legnépesebb városában a járvány koncentrációja és intenzitásereősége meghaladta, magasabb fokozatú volt, mint a csoport többi városok lakói körében.

2.) *Kassa, Szatmár, Esztergom, Eperjes* vonhatók a 15 – 5 ezer közötti lakosságsszámmal rendelkező népesség csoportba.¹⁶⁵ Szatmár kivételével, ahol a járvány júliusban tört ki és november folyamán szűnt meg, a többi esetében szeptember hónap folyamán ért véget, tehát

¹⁶⁵ Fényes, E. Kassa (1837/3. 18.), Szatmár (1839/4. 273.), Esztergom (1837/2. 120.), Eperjes (1837/3. 246.)

a járványfolyamat az előbbieken két és fél, Szatmár esetében pedig közel öt hónapig tartott. (Lásd: M 3.).

Az előbbi népesség csoporttal összehasonlítva a 4 város lakosság részaránya 14%, a betegeké 19%, a felépülteké 23%, a halálozottnaké pedig 16%. Lakosságarányosan a négy városban betegek (9%) közül felépült 6% és meghalt 3%.

A csoport négy városában a járványérintett/sújtott és a járványmentes lakosság száma akár csak a fentebbi esetben azt mutatja, hogy az utóbbiak voltak többségében (83%). Ha viszont az egyes városokat nézzük, Szatmár esete egyedi, csupán 1% a járványérintettek/sújtottak aránya a városlakok körében, eszerint járványmentesnek is tekinthető a település. Szatmár ellenpólusán Esztergom áll, ahol a többi városhoz képest a népessége soraiban kiugróan magas a járványérintettek/sújtottak aránya, ennek ellenére a városlakok többsége (66%) elkerülte a fertőzést a járvány idején. Szatmár mellett a viszonylag magas a járványmentes lakosság aránya Eperjesen, – a jóval népesebb Kassán is.

A városok járványérintett/sújtott és a fertőzésmentes lakossága

Városok (15 – 5 ezer körül)	Lakosság száma	Az epekór júliusi kitörésétől számítva	
		Járványérintett/ sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Kassa	12 072	2330 (19%)	9742 (81%)
Szatmár	10 606	113 (1%)	10 493 (99%)
Esztergom	8585	2896 (34%)	5689 (66%)
Eperjes	7685	1188 (15%)	6496 (85%)
Összesen	38 948	6527 (17%)	32 420 (83%)

Anélkül, hogy valamiféle szabályszerűség következne a fentebbi járványmutatók alapján, annyi nagyjából látható, hogy a fentebbi népesebb városok hasonló mutatóihoz képest, a kevesebb lélekszámú városok többségében a fertőzésmentesek arány alacsonyabb, ami arra utalhat, hogy a járvány térbeli megoszlása a szóban forgó városokban szétszórtsága miatt az intenzitása is viszonylag enyhébb lehetett. De nézzük közelebbről.

2/a.) Az év végi áttekintésben Abaúj és Torna külön vármegyéként szerepelnek, viszont az ország leírásokban, például Vályi András Kassát Abaúj vármegyébe, Fényes Elek és Borovszky Samu pedig Abaúj-Torna vármegyébe helyezte.¹⁶⁶ Maradjunk abban, hogy az Abaúj vármegye területén fekvő Kassa városban a beteg/felépül és beteg/meghalt arányszámok alakulása Hajdúvárosok, Pest város sémájához hasonló görbét írt le.

A csoportban Kassa város a népesebb, 12 ezer körüli lakosságának 10%-a fertőződött meg, soraikban alacsonyabb a felépültek (4%), mint a meghaltak (6%) aránya. A betegarányos mutatók is hasonlóan alakultak: 1165 fő betegből felépült 487 fő (42%), és meghalt 678 fő (58%).

¹⁶⁶ Vályi András, 1799. Kassa, (K.), Borovszky Samu. 1896. 16. sk.

A városok járványhelyzete lakosság- és betegarányos megoszlásban

Város 15–5 ezer	Lakosság szám	Lakosság- és betegarányos			
		Beteg	Felépült	Meghalt	Járvány kezdeté/vége
Kassa	12 072	1165 (10%)	487 (42%)	678 (58%)	07.14/09.8.
Szatmár	10 606	66 (0,60%)	9 (14%)	38 (58%)	07.11/11.19
Esztergom	8585	1448 (17%)	1289 (89%)	159 (11%)	07.22/09. 22
Eperjes	7685	942 (12%)	478 (51%)	464 (49%)	07.22/09.15.
Összesen	38 948	3621 (9%)	2263 (62%)	1339 (37%)	-

Kassa esetében is a halálozottak magasabb száma a felépültek alacsonyabb számával indokolható. Abaúj vármegye lakosságarányos beteg/felépült/meghalt jelzőszámaival összehasonlítva – nagyságrendi eltérések ellenére – Kassában átlagosan 2%-kal magasabb a halandóság, vagyis a betegarányos meghalt mutató. A városokban, így Kassa esetében is a járvány térbeli koncentrációja a lakosság sűrűségével mutat kapcsolatot, és intenzívebb hatást fejtett ki a betegek soraiban, amit a halandóság magas (58%) aránya jelez.

2/b.) Szatmár város – lélekszáma valamivel több mint 10 ezer, és kétezerrel kevesebb mint Kassa lakossága. Járványhelyzetének mutatószámai alacsonyak, 1% alatt alakultak. Lakosságarányosan a betegek (0,60%), a felépültek (0,084%) és a meghaltak (0,35%), a betegarányos pedig kevesebb a felépültek (14%), és több a meghaltak (58%) aránya, ami hasonló sémát mutat Kassa városéval. Szatmár esetében is a betegarányos felépült és meghalt arányok meglehetősen, ugyanis ezek nyersszámai, 9 felépült és 38 meghalt a városban regisztrált 66 beteg sorában. A város járványhelyzet mutatói lakosság- és betegarányos megoszlása nagyjából Szatmár vármegye fertőzött falvaihoz hasonló: mindkét esetben hosszabb – nagyjából 5 hónap – időszámban elhúzódó, enyhe lefolyású járványfolyamatra utalnak.

2/c.) Esztergom, Eperjes városok a jóval a 10 ezer lakosságszám alatti népesség kategóriába tartoztak.¹⁶⁷ Mindkettő közös jellemzője, hogy lakosságarányosan magasak a megbetegedések – Esztergom 17%, Eperjes 12% – aránya. A beteg/felépült viszony tekintetében is a különbségek nagyságrendiek, Esztergomban 15%, Eperjesen (Sáros vármegye) 6%, viszont a beteg/meghalt relációban Esztergom esetében a halandóság 2%, míg Eperjesen – az 1831. évi koleralázadás központjában – magasabb (6%), ami láthatóan azonos a felépültek számarányával. Betegarányosan Esztergomban – ahol bő két hónapig tartott a járvány – jelentős a felépültek (89%), és alacsony meghaltak aránya (11%). Eperjesen –Esztergommal közel azonos időszámban két hónapig tartott a járvány – nem sokkal magasabb a felépültek (51%), mint a meghaltak (49%) aránya. Tekintettel arra, hogy Eperjes 7 ezer, és Esztergom 8 ezer körüli lélekszámmal rendelkeztek a járvány idején, a beteg/meghalt arányszámok a kisebb Eperjes esetében utalnak a járvány koncentráltabb és in-

¹⁶⁷ Esztergom város 1831. évi járvány eseményeiről (Lásd: Dr. Szállási Árpád. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 31. (1964).3 15–317.)

tenzivebb voltára, *Esztergomban* viszont a felépültek nagyon magas aránya, a halandóság csökkenését vonta maga után, és a járvány enyhébb lefolyását jelzi.

3.) *Bártfa*, Ó-Zólyom (Zólyom vármegye), Újbánya (Bars vármegye) lélekszáma jóval öt ezer alatt volt.¹⁶⁸ A járvány három településen július hónap második felében jelent meg és az ősz folyamán különböző időpontokban szűnt meg. (Lásd: M 3.)

Esztergom esetéhez hasonlóan Bártfán magas a járványérintettek/sújtottak aránya, és mintegy 10%-al több a járványmentes város lakó.

A városok járványérintett/sújtott és a fertőzésmentes lakossága

Városok (15 – 5 ezer körül)	Lakosság száma	Az epekór júliusi kitörésétől számítva	
		Járványérintett/ sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Bártfa	4941	2050 (41%)	2891 (59%)
Ó-Zólyom	1835	310 (17%)	1525 (83%)
Újbánya	2830	172 (6%)	2658 (94%)
Összesen:	9606	2532 (26%)	7078 (74%)

Noha Újbánya lakossága ezerrel több Ó-Zólyoménál, mégis az utóbbi esetében magasabb a járványérintett/sújtott és alacsonyabb a fertőzésmentesek aránya. Egészében a három kis városokban – a fentebbi két csoporttal összehasonlítva – népességük soraiban a legalacsonyabb a fertőzésmentesek és a járványérintett/sújtottak aránya.

Hasonlóan, a három városban együttesen a lakosságarányos betegek (14%), felépültek (8%), meghaltak (5%) számaránya – nagyságrendi különbségek ellenére – magasabb az előbbi két népesség csoport hasonló mutatóinál. Közös jellemzőjük – az előbbi városok csoportjával szemben –, hogy mindegyik esetében több a betegek soraiban felépült, gyógyult mint a meghalt.

A városok járványhelyzete lakosság- és betegarányos megoszlásban

Város 5 ezer alatt	Lakosság szám	Lakosság- és betegarányos			Járvány kezdeté/vége
		Beteg	Felépült	Meghalt	
Bártfa	4941	1025 (21%)	634 (62%)	391 (38%)	06.15/09.15.
Ó-Zólyom	1835	155 (8%)	90 (58%)	65 (42%)	07.22/10.10
Újbánya	2830	86 (2%)	50 (58%)	36 (42%)	07.23/11.29.
Összesen:	9606	1366 (14%)	774 (57%)	492 (36%)	-

¹⁶⁸ Fényes, E. Bártfa (1837/3. 244.), Ó-Zólyom (1837/2. 660.), Újbánya (1837/2. 84.)

3/a.) A népesebb *Bártfán* (Sáros vármegye) a járvány – a városok sorában – az elsők között, július hónap közepén jelent meg és szeptember közepéig tartott. A járványfolyamat két hónap időtartama alatt, a közel 5 ezer lélekszámmal rendelkező Bártfán, magas a megbetegedések számaránya (21%), hasonlóan a felépülteké is (13%), ami az elhalálozások csökkenését (8%) vonta maga után. Hasonló trendet jeleznek a betegarányos mutatók is: felépült a betegek 62%, és a betegek sorában 38% a halandóság. Láthatóan a járvány sújtotta – Galiciával határos – Bártfa városában a beteg/meghalt lakosság- és betegarányos mutatóinak alakulását a beteg/felépült viszony alakulása jelentősen módosította.

3/b.) *Ó-Zólyom* esetében bő két és fél hónapig – július végétől október közepéig – tartó járványfolyamat idején, a város közel kétezer lakosa körében a megbetegedések aránya magas (8%), hasonlóan a felépültek (5%) és meghaltak (3%) aránya is. A betegarányos felépült (58%) és meghalt (42%) mutatók azonban Ó-Zólyom esetében is meglepően magasak, azt látszatott keltik, mintha nagyon súlyos állapotok uralkodtak volna a városban. Mindez még inkább szembeszökő 3/c.) Újbánya esetében, ahol a közel háromezren laktak, soraikban a betegek (2%), a felépültek (1%) és a meghaltak (0,80%) aránya jóval alacsonyabb a kevesebb lakosságszámmal rendelkező Ó-Zólyomhoz képest, mégis a betegarányos mutatók számai azonosak: beteg/felépült (58%), beteg/meghalt (42%). Újbánya járványhelyzet mutató számai azért is meglepőek, mert a járvány hosszabb ideig – július végétől november végéig – bő négy hónapig tartott. A járványhelyzet mutatószámai mögöttes körülmények ismerete nélkül, úgy tűnik, hogy Ó-Zólyomhoz viszonyítva, az enyhébb erősségű járvány, lassabb, szétszórtabb, kisebb-nagyobb időközi megszakításokkal fejtette ki hatását. Ugyanakkor a járvány hosszabb időtartama a két település esetében nem mutat meghatározó kapcsolatot a beteg/felépül/meghalt alakulását jelző számokkal. Mindazonáltal, nem árt azonban arra is figyelni, amikor következetesen a „mutatók”, „jelzőszámok” kifejezéseket használjuk a járványhelyzet bemutatása során, hogy a számarányok általában térben és időben, az adott állapot megközelítő, becslést, valószínű és nem a tényleges, valós időben a valós helyzet reprezentációi.

A járvány 1831. augusztusi kitörésétől megszűnéséig a városokban

A Helytartótanács, 1831. december végi kimutatásában az ország 23 városában a járvány *augusztus hónap* folyamán tört ki. Az érintett városok közös jellemzője, hogy mindegyik lélekszáma 20 ezer alatt volt. Népesség nagyságrendje alapján a városokat 20–10 ezer közötti, illetve 5 fölött és 5 ezer alatti lakosságszám csoportokba soroltuk. Az *augusztusban* fertőzött városok az országos térben szétszórtan helyezkedtek el, a legtöbb (3) fertőzött város Zólyom vármegye területén található (Lásd: M 3.) Lakosságarányosan a népesség csoportban 50%-át az 5 ezer lélekszám alatti városok sorában találjuk. A kolerabetegek számaránya az 5 ezer fölötti és alatti a városok népesség csoportban a legmagasabb (17%, illetve 16%), a legalacsonyabb (4%) pedig 20–10 ezer közötti népesség csoportba vont városokban. Az utóbbiban a lakosságarányos felépültek aránya (2%) alacsonyabb az halálozottakénál (3%). Ezzel szemben a felépültek száma magasabb mint a kolera áldozatok száma az 5 ezer fölötti és

alatti lélekszámú csoportban, ugyanakkor ezek a mutatók közel állnak egymáshoz, a különbség 0,50%. Betegarányosan 20 –10 ezres csoport számarányai korrelálnak a lakosságárányos mutatókkal: a betegek közül felépült 40%, meghalt 59%. Az 5 ezer fölötti és alatti csoportban betegarányosan egyaránt több a felépültek és kevesebb az elhalálozottak számaránya. Továbbra is nyitott kérdés, hogy a népesebb, egészségügyi szolgáltatással jobban ellátott városok körében milyen körülmények befolyásolták a felépültek alacsonyabb és az elhalálozások magasabb számának alakulását.

1.)A város csoportban Győrben legmagasabb a járványérintett/sújtott lakosság számaránya, sőt, a közel azonos lélekszámú Temesváron is csupán 3%, a mintegy háromezerral kevesebb lakosú Eszékhez viszonyítva is több (1,50%). Székesfehérvár szóban forgó mutatója szintén magas (15%), kevesebb ugyan mint Győrben, de több mint a hozzá közelebb álló népességű Selmec esetében.

A városok járványérintett/sújtott és a fertőzésmentes lakossága

Városok (20 – 10 ezer körül)	Lakosság száma ¹⁶⁹	Az epekor augusztusi kitörésétől számítva	
		Járványérintett/ sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Sz.Fehérvár	20 063	2928 (15%)	17 135 (85%)
Komárom	17 338	692 (4%)	16 646 (96%)
Győr	14 551	3508 (24%)	11 043 (76%)
Eszék	11 003	164 (1,50%)	10 839 (98,50%)
Selmec	18 120	325 (2%)	17 785 (98%)
Temesvár	14 652	390 (3%)	14 232 (97%)
Összesen:	95 727	7315 (8%)	88 412 (92%)

A járványmentes lakosság aránya Eszék, Selmec esetében közelíti a település fertőzésmentes állapotához, részben Temesvár is. A városok közül egyedi esetet Komárom képviseli, de nem azért, mert magas a fertőzésmentes lakói szám, hanem egyéb okok miatt. Mindazonáltal a legsúlyosabb volt a helyzet Győr és Székesfehérvár városok lakóinak soraiban.

A 20–10 ezer között népesség csoportban, noha Fehérvárnak mintegy öt ezerrel több lakosa volt Győrnél, mégis közös jellemzőjük, hogy ebben a csoportban legmagasabbak a járványhelyzet mutatója száma.¹⁷⁰ A két város lakosságszáma és feltehetően a járvány időtartamának különbségeiből adódnak a beteg/felépült/meghalt viszony eltérő alakulása. Fe-

¹⁶⁹ Fényes, E. Komárom (1836/1. 131.), Fehérvár (1836/1. 77.), Győr (1836/1. 115.), Eszék (1839/5. 19.), Selmec (1837/2. 146.), Temesvár (1839/4. 342.)

¹⁷⁰ A Győr város 1831. évi járványtörténet monográfiáját (Lásd: Dr. Valló István.1930.)

hérvárt, a járvány augusztus első napjától majdnem öt hónapig tartott. Lakosságárányosan a megbetegedések (7%) képest alacsonyabb a felépültek (3%) mint a meghaltak (4%) aránya. Betegarányosan is hasonlóan alakultak a mutatók, betegek/felépültekhez (39%) képest kiugróan magas a betegek/meghaltak (60%) aránya. Fehérvár esetében a népesség- és betegarányos elhalálozások aránya a legmagasabb a szóban forgó népesség csoportban, annak ellenére, hogy betegek aránya alacsonyabb volt mint Győr esetében.

Győrben nagyjából hat hétig tartott a járvány, lakosságárányosan a 14 ezer körüli lélekszámmal rendelkező városban, a népesebb Fehérvárhoz viszonyítva a megbetegedések (10,5%) s a felépültek aránya is (6%) magasabb a meghaltakhoz képest (4%), viszont az utóbbi aránya mindkét város népessége sorában azonos. Győrben a betegarányosan is több felépült (58%) és kevesebb meghalt (42%), noha Győr majdnem minden tizedik lakosa megbetegedett, viszont – a Fehérvárral ellentétben – a felépültek magas száma csökkentette az elhalálozások számát. Fehérvár és Győr esetében a beteg/meghalt viszony alakulását – egyéb körülmények ismerete hiányában – tehát jelentősen befolyásolta, hogy Fehérváron alacsony, míg Győrben magasabb volt a beteg/felépült számaránya. Azzal, hogy Győrhöz képest Fehérvárt bő 200 fővel magasabb az elhalálozottak száma, egyrészt a nagyobb népességszámmal, másrészt járvány időben elhúzódó – vélhetően szakaszos, epizodikus – voltával is indokolható. Mindez azt is jelzi, hogy – Fehérvárral ellentétben – Győrben a járvány rövid időtartama alatt az járvány erőssége térben és időben koncentráltabb és intenzívebb lehetett. Úgy tűnik, Győrben is a kevesebb város lakó sűrűbb társas terében, az epekor fertőzés környezete „kedvezőbb” lehetett, mint Fehérváron.

A városok járványhelyzete lakosság- és betegarányos megoszlásban

<i>Város 20–10 ezer</i>	<i>Lakosság-szám</i>	<i>Lakosság- és betegarányos</i>			<i>Járvány kezdete/vége</i>
		<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>	
Sz.Fejérvár	20 063	1474 (7%)	576 (39%)	878 (60%)	08.1./12.20.
Komárom	17 338	692 (4%)	-	692 (100%)	08.10./09.30
Győr	14 551	1529 (10,5%)	889 (58%)	640 (42%)	08.3./09. 20.
Eszék	11 003	82 (0,70%)	48 (59%)	34 (41%)	08.29./10.27
Selmec	18 120	179 (1%)	69 (39%)	83 (46%)	08. 18. /?
Temesvár	14 652	195 (1%)	57 (29%)	138 (71%)	08.3. /10.6.
<i>Összesen:</i>	<i>95 727</i>	<i>4152 (4%)</i>	<i>1639 (39%)</i>	<i>2465 (59%)</i>	-

Komárom esetében – ahol bő másfél hónapig tartott a járvány, – az év végi kimutatóban üres a *gyógyultak* rovat, és a beteg/meghalt relációban azonos jelzőszámok szerepelnek. A városban a lakosság soraiban a betegek és meghaltak aránya egyaránt 4%,

betegarányosan a beteg/meghalt arány is azonos (100%). A járvány idején, a várost a Duna osztotta meg, jobb- és bal parti részre, egyesítése a 20. század elején történt. A Helytartótanács december végi kimutatása nem pontosítja, hogy a város melyik részére vonatkoznak a közölt járványhelyzet adatok. Mindazonáltal furcsa, hogy 692 kolera-betegből senki sem épült fel, ugyanis a járvány dinamikájának jellemzője volt, hogy nem hirtelen jelent meg, a fertőzöttek nem egyszerre betegedtek és haltak meg, ugyanis a járvány lefolyása a városban nagyjából hét hétig tartott. Az sem feltételezhető, hogy a város – katonaság állomáshelye – egészségügyi szolgáltatása hiányzott, vagy teljesen inkompetens volt. Megtörténhetett – ahogy a fentebb idézett orvos szavá tette –, a helyi járványügyi hatóságok, csak a ténylegesen kolerabeteg és kolerában meghaltak számát jelentették a Helytartótanácsnak.

Fehérvár lélekszámánál mintegy 2 ezerrel kevesebb – Hont vármegyében fekvő – *Selmec bányavárosában*, ahol a lakosságának 1% a betegedett meg, közülük a felépültek aránya valamivel alacsonyabb (0,40%) a meghaltakhoz (0,50%) viszonyítva. Betegarányos felépült (39%) és meghalt (46%) aránya viszont már nagyobb különbséget mutat a halálozottak rovására. Ha Fehérvár és Selmecbánya járványhelyzet alakulásának mutatóit csupán a betegarányos mutatóik alapján vetjük össze, akkor két város közötti különbség a halandóság számaiban jelez nagyságrendi eltérést. A két városban járvány kiváltotta állapotokat a beteg/meghalt arányszámok alapján en bloc súlyosnak vélhetnénk, holott a lakosságarányosan – és a nyersszámok alapján is – Selemect éppen csak megkarcolta az augusztus közepén kitört kolera, melynek megszűnésidejét nem tüntették fel az év végi kimutatásban.

Selmechez hasonlóan, a közel tizenegy ezer fővel rendelkező *Eszéken* is a járványhelyzet lakosságarányos mutatói 1% alattiak: beteg (0,70%), felépült (0,50%), meghalt (0,30%). Nyersszámok szerint mindez azt jelenti, hogy a 82 beteg közül felépült 48, meghalt 34 személy. Betegarányosan felépültek aránya 59%, beteg/meghalt arány pedig 41%. A járvány mutatók alakulása a városban, bő három hónapig elhúzódó, szórványos, szakaszos helyzet következményeire utalnak, ami kérdésessé teszi, hogy a városlakók soraiban az epekor kiváltotta halandóság megközelítette vagy sem az egyéb betegségekben meghaltak évi számát.

Temesváron is, a lakosságarányos mutatók alacsonyak, a beteg 1%, a felépültek (0,40%) és meghaltak (0,90%) aránya szintén az 1% az alatt volt. A közel 14 ezer lélekszámmal rendelkező Béga parti városban a járvány nagyjából két hónapig tartott, s a beteg közül többen haltak meg, és kevesebben a épültek fel. Eszéktől eltérően, és Fehérvárhoz hasonlóan, Temesváron is a betegarányos felépült jóval alacsonyabb (29%) a meghaltakhoz képest (71%). Temesvárt a járványhelyzet alacsony jelzőszámai, bizonyára összefüggést mutat a védekezési intézkedések lazább voltával. Selmec, Eszék városokhoz hasonlóan, Temesvár esetében is – a lakosság -és betegarányos mutatók alapján – nem beszélhetünk komolyabb járványhelyzetről, a beteg/felépül/meghalt reláció alakulása is arra utal, hogy a járvány a város fertályain szakaszos, hol megszűnt hol újra felütötte a fejét

2.) *Az öt ezer fölötti népesség csoportban Breznóbánya, Besztercebánya (Zólyom vármegye), Lőcse (Szepes vármegye), Nagyszombat (Pozsony vármegye), Szokolca (Nyitra vármegye)*

gye) városok közül az utóbbi kettőnek hatezer, az előbbi háromnak pedig öt ezer körül alakult a lélekszáma.¹⁷¹ (Lásd: M 3.)

Az öt város abban különbözik a fentebb ismertetett városok csoportjától, hogy együttes népességszáma 30 ezer alatt volt, viszont 70% alatt alakult a járványmentes lakosság aránya, és magas a járványérintett/sújtott népesség aránya (33%).

A városok járványérintett/sújtott és a fertőzésmentes lakossága

Városok (5 ezer fölött)	Lakosság száma	Az epekór augusztusi kitörésétől számítva	
		Járványérintett/ sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Breznó b.	5066	1157 (23%)	3909 (77%)
Beszterce b.	5528	2746 (50%)	2782 (50%)
Lőcse	5175	2174 (42%)	3001 (58%)
N.Szombat	6654	1790 (27%)	4864 (73%)
Szokolca	6176	1656 (27%)	4520 (73%)
Összesen:	28 599	9523 (33%)	19076 (67%)

Kivételt képeznek, *Nagyszombat és Szokolca*, a többi esetében egymáshoz közel állnak a lélekszámmutatók.

Szokolca lélekszámával szemben a néhány száz fővel népesebb *Nagyszombaton* a lakosságárányos mutatók 1% eltérést mutatnak. A lakosságárányosan betegek aránya 14% *Nagyszombaton* és 13% *Szokolcán*, a felépültek aránya mindkét városban hasonló (6%), a meghaltak aránya viszont magasabb: *Nagyszombaton* 7%, *Szokolcán* 8%. A különbségek a járványhelyzet mutatói között a két város lélekszámának nagyságrendi eltéréséből adódhatnak. Betegárányosan *Nagyszombaton* a beteg/felépült (45%) aránynál 10%-kal magasabb a beteg/meghalt (55%) arány, *Szokolcán* is a 42% beteg/felépült arányhoz képest jóval magasabb (58%) a betegek sorában a meghalt. A két város halandóság mutatóinak különbsége nem valószínű, hogy összefüggésbe hozható, a járványfolyamat időbeli elhúzóásával, mivel *Nagyszombaton* és *Szokolcán* a járvány egyaránt két és fél hónapig tartott, igaz, eltérő időpontokban tört ki és szűnt meg. Tehát a lakosság- és betegárányos mutatók egyaránt a járványhelyzet tér- és időbeli alakulásának szakaszos voltát valószínűsítik, mindazonáltal a beteg/meghalt számaránya mindkét városban magas.

¹⁷¹ Fényes, E. Breznóbánya (1837/2. 665.), Besztercebánya (1837/2. 664.), Lőcse (1837/3. 303.), Nagy-Szombat (1837/2. 476.), Szokolca (1837/2. 275.)

A városok járványhelyzete lakosság- és betegarányos megoszlásban

Város (5 ezer fő föltt)	Lakos- ság szám	Lakosság- és betegarányos			
		Beteg	Felépült	Meghalt	Járvány kezdeté/vége
Breznó b.	5066	579 (11%)	335 (58%)	243 (42%)	08.2./11.17.
Beszterce b.	5528	1529 (28%)	940 (61%)	277 (18%)	08. 1/-
Lőcse	5175	1087 (21%)	723 (67%)	364 (34%)	08.14/09.28.
N.Szombat	6654	895 (14%)	399 (45%)	496 (55%)	08.4/10.16.
Szokolca	6176	828 (13%)	347 (42%)	481 (58%)	08.30./11.16
Összesen:	28 599	4918 (17%)	2744 (56%)	1861 (38%)	-

Breznóbánya, Besztercebánya, Lőcse lélekszáma közel azonos, 5 ezer körüli. Közös jellemzőjük, hogy mindegyik esetében a járványhelyzet matatói magasak. A három város közül kiugróan magas a lakosságarányos betegek aránya: *Besztercebányán* (28%) és *Lőcsén* (21%), *Breznóbányán* pedig 11%. A beteg/felépült arány *Besztercebányán* (17%), *Lőcsén* (14%), *Breznóbányán* pedig jóval alacsonyabb (7%). Következésképpen a beteg/meghalt arány is eszerint alakult: *Besztercebányán* (5%), *Lőcsén* (7%), *Breznóbányán* (5%). Betegarányosan a felépültek magas aránya – *Besztercebányán* (61%), *Lőcsén* (67%), *Breznóbányán* (58%) – nagyban hozzájárult a beteg/meghalt mutatók módosulásához: *Besztercebányán* arányuk 18%, *Lőcsén* 34%, *Breznóbányán* pedig 42%.

A járványfolyamat időtartama a leghosszabb *Breznóbányán* volt, három és fél hónapig tartott, *Lőcsén* nagyjából öt hétig. *Besztercebányán* az augusztus első napján ütötte fel a fejét az epekór, azonban az év végi kimutatásban nem szerepel megszűnésének időpontja. Három város közül, lakosság- és betegarányosan valamint a járvány időtartama alapján, úgy tűnik a járvány koncentrációja és intenzitása a legerősebb *Lőcse* és *Nagyszombat* városokban lehetett. *Breznóbánya* esetében, noha a járvány időben elhúzódott, a betegek/felépültek/meghaltak számarányának alakulása magas ugyan, de nem tekinthető kiugrónak a csoport többi járványmutatójához képest. *Besztercebányán*, a három város viszonylatában magasabb a betegek (1529) közül felépültek (940) száma, ami a halandóság csökkenését 277 fő (18%) vonta maga után. A városok ötezres csoportjában tehát a legmagasabb a felépültek számaránya *Besztercebánya* és *Lőcse* esetében, ami mindkét városban – ha nem is azonos mértékben – a beteg/meghalt számarány jelentős csökkenésével járt. A járvány koncentrációja és intenzitása azonban az előbbihez képest, kevesebb lélekszámú *Lőcsén* tűnik erősebbnek, ahol a járvány rövid időtartama, szűk másfél hónap alatt a betegarányos halandóság magas (34%), annak ellenére, hogy a betegek sorában felépültek aránya (67%) legmagasabb a népesség csoportban.

3.) Az öt ezer lélekszám alatti városok alkotnak többséget (11), azok közül, ahol *augusztus hónap* folyamán tört ki a járvány. (Lásd: M 3.) Lélekszám tekintetében közöttük is jelentős – egy-kétezer fő – a különbség.¹⁷²

A járványérintett/sújtott és járványmentes lakosság megoszlása a város csoportban változatos képet mutat. Trencsén és Bazin esetében 90% körül alakult a járványmentes lakosság aránya, Korpona, Modor, Szent-György városokban 90% alatt, a többiek a 70-80% közötti sávba helyezhetők, viszont a legkevesebb Zomborban (26%) a járványmentes városlakó. Szepesváralja a csoportban kivételt képez, Zomborhoz képest is egyedei, a város népességének sorában csupán 90 fő (3%) maradt járványmentes. Az előbbi kivételektől eltekintve, a járványmentes lakosság számaránya a szóban forgó városokban a különbségek ellenére viszonylag magas volt.

A városok járványérintett/sújtott és a fertőzésmentes lakossága

Városok (5 ezer alatt)	Lakosság száma	Az epekór augusztusi kitörésétől számítva	
		Járványérintett/ sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Bazin	4543	380 (8%)	4163 (92%)
Korpona	3415	434 (13%)	2981 (87%)
Kisszeben	2590	777 (30%)	1813 (70%)
Késmárk	4192	992 (24%)	3200 (76%)
Körmöc	4944	2	4942 (100%)
Modor	3611	729 (20%)	2882 (80%)
Sümeg	3198	778 (24%)	2420 (76%)
Szepesváralja	3454	3364 (97%)	90 (3%)
Szt. György	3555	598 (17%)	2957 (83%)
Trencsén	3400	344 (10%)	3056 (90%)
Zombor	2266	1666 (74%)	600 (26%)
Összesen:	42 260	10064 (25%)	29104 (69%)

Kivételt képez Zombor, ahol a város lakóinak 74%, Szepesváralján 97%, Kisszebenben 30% volt a járványérintett/sújtott, a legalacsonyabb ezek a mutatók Bazin, illetve a részadattal szereplő Körmöcbánya esetében.

Lélekszám tekintetében a szóban forgó csoport városai között nem annyira nagyok a különbségek mint az előző csoport esetében. *Bazin* (Pozsony vármegye), *Késmárk* (Szepes

¹⁷² Fényes, E. Bazin (1837/2. 447.), Korpona (1837/2. 666.), Kisszeben (1837/3. 248.), Késmárk (1837/3. 305.), Modor (1837/2. 479.), Sümeg (1836/1. 472.), Szepesváralja (1837/3. 309.), Szent-György ((1837/2. 120.), Trencsén (1837/2. 318.), Zombor (1837/2. 48.), Körmöc (1837/3. 83.)

vármegye), *Körmöc* (Bars vármegye) városok lakossága valamivel több mint 4 ezer fő. Közülük *Késmárk* járványhelyzetének mutatói bírnak statisztikai értékkel. Lakosságarányosan a városban a fertőzöttek aránya magas (12%), hasonlóan a beteg/felépült arány is (7%), ami beteg/meghalt arány csökkenésével (5%) járt. Betegarányosan is hasonlóan alakult a beteg/felépült (60%) és beteg/meghalt (40%) arány. *Késmárkon* a járvány időtartama elhúzódott, mintegy három és fél hónapig tartott.

A városok járványhelyzete lakosság- és betegarányos megoszlásban

Város (5 ezer alatt)	Lakosság szám	Lakosság- és betegarányos			Járvány kez- dete/vége
		Beteg	Felépült	Meghalt	
Bazin	4543	190 (4%)	34 (18%)	156 (82%)	08.16/09.28.
Korpona	3415	217 (6%)	83 (38%)	134 (62%)	08.3./10.26
Kisszeben	2590	343 (13%)	254 (74%)	89 (26%)	08.11/09.24.
Késmárk	4192	496 (12%)	298 (60%)	198 (40%)	08.10./10.27
Körmöc	4944	-	2	-	08. 30./?
Modor	3611	728 (20%)	439 (60%)	289 (40%)	08.21./09.21
Sümege	3198	391 (12%)	238 (61%)	149 (38%)	08. 12./?
Szepes-váralja	3454	3368 (97%)	1855 (55%)	1494 (44%)	08. 2./09.13.
Szt.György	3555	299 (8%)	93 (31%)	206 (69%)	08.15./09.28
Trencsén	3400	172 (5%)	86 (50%)	86 (50%)	08.6./10.26.
Zombor	2266	846 (37%)	500 (59%)	320 (38%)	08. 5./?
Összesen:	42 260	6770 (16%)	3792 (56%)	3127 (46%)	-

Bazin város járványhelyzet mutatói *Késmárkhoz* képest jóval alacsonyabbak: lakosságarányosan 4% beteg, 0,70% felépült, viszont magas, 3% a meghaltak aránya. Betegarányosan is nagyon magas a beteg/meghalt arány (82%), ami a felépültek alacsony (18%) mutatójával hozható kapcsolatba. A járvány a városban rövid lefolyású volt, bő egy hónapig tartott, ami a járvány tér-időbeli koncentrált voltára és intenzitásérésére utal: a 190 beteg közül 156 lett az epekór áldozata.

Körmöcbánya esete statisztikailag egészében irreleváns, üres a beteg és meghalt rovat, a fölépült rovatban pedig két fő szerepel, ugyanakkor az év végi kimutatásban nem szerepel a járvány megszűnésének, csak kitörésének időpontja.

Korpona (Zólyom vármegye), *Modor* (Pozsony vármegye), *Sümege* (Zala vármegye), *Szepesváralja*, *Trencsén* városok lakosság száma valamivel több lehetett a járvány idején három ezernél. Közülük *Szepesváralja* járványhelyzet mutatóinak jelzőszámai rendkívül magasak. Lakosságarányosan a városban 3368 fő (97%) beteget, 1855 fő (54%) felépültet, 1494 fő (43%) meghaltat mutatnak a számok. Betegarányosan felépült 55%, meghalt 44%, tehát a felépültek magasabb számaránya mintegy 10%-al csökkentette a halandóságot. A járvány-

folyamat időtartama a városban rövid, augusztus második napjától szeptember 13-ig tartott. Kiugróan durvák tehát a város járványhelyzet mutatói, amivel sem a fentebb ismertetett városok esetében nem találkoztunk. Szepesváralja esetében, a *pusztító* jelző – Komárommal összehasonlítva – sem túlzás: a város szűk és sűrű társas terében a járvány rövid időtartama magyarázhatja az epekór koncentrációjának és intenzitásnak magas fokát.

A járványhelyzet jelzőszámai *Modor* és *Sümege* városok esetében is magas, igaz, meg sem közelíti Szepesváralja adatait. A *Modorban* a lakosságárányos megbetegedések aránya 20%, a közülük felépültek és meghaltak aránya 12%, illetve 8%. Betegarányosan – az egy hónapig tartó járvány idején – felépült a betegek 60%-a és meghalt 40%. *Sümege*n szintén magas a betegek aránya (12%) a város lélekszámához képest, hasonlóan magas a felépültek aránya is (7%), ami itt is együtt járt a meghaltak arányának csökkenésével (5%). Betegarányosan is *Modorral* hasonlók a járványmutatók alakulása: 61% a felépült jelentősen csökkentette (38%) a halandóságot. A *Sümege* esetében a járvány időtartama ismeretlen, csak kitörésének időpontja szerepel, ami valószínű azzal indokolható, hogy a decemberi kimutatásban a járvány újra kitörését jelzik a városban.

Korpona és *Trencsén* járványmutató számai közelebb állnak egymáshoz. A két városban majdnem azonos időpontban tört ki és szűnt meg a közel három hónapig elhúzódó járvány. A lakosságszámhoz képest *Korponán* a betegek aránya 6%, *Trencsénben* 5%, a felépült 2%, illetve 2,50%. Viszont *Korponán* magasabb a beteg/meghalt arány (4%), mint a felépült, *Trencsénben* pedig a beteg/meghalt arány (2,50%) azonos a felépültek arányával. Betegarányosan tehát *Korponán* a 38% felépültséggel szemben 62% a beteg/meghalt arány, *Trencsénben* felépültek és meghaltak aránya egyaránt 50%, ami azt is jelenti, hogy a városban az előbbihez képest a járvány enyhébb lefolyású lehetett. A szóban forgó kisvárosok esetében a járványhelyzet alakulása, a két szélső pólus – Szepesváralja és *Trencsén* – mellett, a többiek esetében is magasak a járványhelyzet lakosság- és betegarányos mutatói.

A valamivel kétezer feletti lélekszámmal rendelkező *Zombor* esetében, ahol augusztus hónap elején tört ki a járvány – megszűnésének időpontját nem közölték, – lakosságárányosan 37% beteg, 22% felépült, 14% meghalt, kiugróan magas. Noha betegarányosan a beteg/felépült magasabb aránya (59%) maga után vont a beteg/ meghaltak (38%) csökkenését, mégis az összes mutatók azt jelzik, hogy az epekór járvány pontszerű, koncentrált volta fokozta intenzitását *Zombor* esetében is, mint azt a halálozás magas (320 fő) száma is mutatja.

Kisszeben esetében is magasak a járványhelyzet lakosságárányos mutatói: a járvány bő egy hónap időtartama alatt, 13% beteg közül felépült 10% és meghalt 3%. Betegarányosan is magas a felépültek (74%) és alacsonyabb (26%) a meghaltak aránya. *Szent-György* jelzőszámai abban különböznek az előbbitől, hogy lakosságárányosan a 8% beteghez képest alacsony a felépült (3%) és magas a meghalt (6%) aránya. A trend érvényes a betegarányos felépült (31%) és meghalt (69%) mutatók megoszlására is. A két városban a járványfolyamat időtartama közel azonos, viszont a mintegy ezer fővel kevesebb lélekszámú *Kisszeben* esetében jóval magasabbak a járványhelyzet mutatói mint *Szent-György* esetében, ami az előbbi járványhelyzetének súlyosabb, koncentráltabb és intenzívebb hatását jelzi.

A fentebbi kisvárosok esetében látványosan jelenik meg a korábban jelzett általánosításunk, miszerint járvány koncentrációja és intenzitásérőssége – szűkebb terekben, a tele-

pülésszerkezet zsúfoltsága, a lakosság sűrűbb volta, a járvány időtartama, valamint egyéb körülmények miatt – fokozottabb. Mindezt a beteg/felépül/meghalt jelzőszámok településkénti változataiban láthattuk, amelyek tengelyébe a beteg/felépült viszony alakulása áll, ami behatárolta, illetve módosította a beteg/meghalt mutatók alakulásának nagyságrendjét.

A járvány 1831. szeptemberi, novemberi kitörésétől megszűnéséig a városokban

Magyarországon, a települések többségében a járvány első hulláma 1831. október hónap folyamán nagyjából megszűnt, 1831. október 3-án hivatalosan is feloldották kolerazáratok hálózatát, miután a járvány tovább vonult nyugat felé.¹⁷³ Ezzel szemben a Helytartótanács december végi kimutatásban – a fentebb ismertetett Zala-, Szerém vármegyék és Horvátország mellett –, szerepel néhány város is – *Pozsony, Sopron, Bakabánya, Libetbánya*, – amelyekben az *szeptember hónap folyamán* a tört ki a járvány és rövidebb-hosszabb ideig tartott. (Lásd: M 3.)

Ha járványérintett/sújtott és fertőzésmentes lakosságát nézzük szóban forgó városok csoportjában, akkor a két orientatív mutató szerinti megoszlásuk, a népesség nagyságrendje szerint alakult.¹⁷⁴

A városok járványérintett/sújtott és a fertőzésmentes lakossága

Városok (40 / 15 / 5 ezer alatt)	Lakosság száma	Az epekór szeptemberi, novemberi kitörésétől számítva	
		Járványérintett/sújtott la- kosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Pozsony	37 225	4443 (12%)	32 782 (88%)
Sopron	14 987	672 (5%)	14315 (95%)
Bakabánya	3101	18 (0,50%)	3083 (99%)
Libetbánya	1764	107 (6%)	1656 (94%)
Összesen:	57 077	5240 (9%)	51 837 (91%)

Pozsony az ország akkori nagyobb és urbanizált települések közé sorolható, a járványérintett/sújtott lakosság aránya magas (12%), többszöröse Sopron, Bakabánya, Libetbánya együttes számánál. Viszont a városban a járványmentesek aránya sem alacsony, közel 90%, mégis a többihez képest alacsonyabb a fertőzésmentes lakók mutatója: legtöbb fertőzésmentest (99%) Bakabánya mutatja. Ugyanakkor a szóban forgó városokban mind az érintett/sújtott mind a fertőzésmentesek esetében az arányszámok megtévesztőek, ha nem vesszük

¹⁷³ Plósz, L. 1866. 21.

¹⁷⁴ Fényes, E. Pozsony (1837/2. 476.), Sopron (1836/1. 264.), Bakabánya (1837/2. 139.), Libetbánya (1837/2. 667.)

figyelembe a városlakók számának nagyságrendjét, ami a város csoportban markáns különbségeket mutat.

A négy város közül, a Hont vármegye területén fekvő *Bakabánya* mintegy háromezer lakosa sorában a beteg/felépült/meghalt reláció jelzőszámainak alakulása 0,30 % – 0,09% sávban helyezkednek el. A településen a járvány – a fentebb, illetve korábban ismertetett időtartamokkal szemben – nagyon rövid volt: szeptember 2-án tört ki és szeptember 6-án szűnt meg. A négy napig tartó járvány ideje alatt a város lakosságának soraiban 9 fő (0,30%) betegedett meg, közülük felépült 3 (0,09%) és meghalt 6 személy (0,20%), betegarányosan is a felépültek aránya (0,30%) alacsony, ami a meghaltak magasabb – torzító – arányában (67%) mutatkozik. A beteg/meghalt száma a városban vélhetően nem több mint az egyéb betegségekben érintettek évi száma.

A városok járványhelyzete lakosság- és betegarányos megoszlásban

Város 40 / 15 / 5 ezer alatt)	Lakosság szám	Lakosság- és betegarányos			Járvány kezdeté/vége
		Beteg	Felépült	Meghalt	
Pozsony	37 225	2222 (6%)	2033 (91%)	188 (8,50%)	09.9/11.6.
Sopron	14 987	336 (2%)	228 (68%)	108 (32%)	09.24/12.2.
Bakabánya	3101	9 (0,30%)	3(0,30%)	6 (67%)	09.2/09.6.
Libetbánya	1764	57 (3%)	(74%)	8 (19%)	09.8/09.27.
Összesen:	57 077	2624 (5%)	2309 (88%)	310 (12%)	-

A Zólyom vármegyei *Libetbánya* lélekszáma 1700 körül lehetett, soraikban a betegek aránya 57 fő (3%), a felépültek 42 fő (2%), a meghaltak 8 fő (0,50%). Hasonlóan alakultak a betegarányos mutatók is, vagyis magasabb a beteg/felépült (74%), a beteg/meghalt (19%) aránynál. A városban a szeptember hónapban elején kitört járvány 19 napig tartott, s a járvány lefolyásának hosszabb időtartama – ha Bakabánya ellenpéldájával összevetjük – lehet, de nem biztos, hogy közrejátszhatott a járványhelyzet alakulásában. Mindazonáltal rövid időtartama alatt a járvány koncentrációja a városlakók szűk terében viszonylag enyhe intenzitásra utal, viszont az alacsony halandóság inkább – a személyes vagy hatósági, vagy mindkettő – óvintézkedéseivel is indokolható.

A két határ menti város, *Pozsony* és *Sopron* járványhelyzetének jelzőszámai, az előbbiekkel szemben, nagyságrendi különbségeik miatt is eltérnek. *Pozsony* lélekszáma közel 37 ezer körüli, lakosságarányosan magas a betegek (6%) és felépültek (5%), viszont alacsony a meghaltak (0,50%) aránya. Betegarányosan, tehát a fertőzöttek 91% (2033 fő) felépült és a betegek sorában meghalt 188 fő (8,50%). A járvány a városban szeptember elejétől november elejéig tartott, vagyis szűk két hónapig.

A közel 15 ezer lakost számláló *Sopronban* alacsonyak a járványhelyzet mutatói: a város lakosságának 2% betegedett meg, így a felépültek 1,50% és meghalt 1% arány sem tekinthető magasnak. Betegarányosan is hasonló a trend: beteg/felépült (68%), beteg/meghalt (32%).

Sopronban – Pozsonnyal szemben – a járványfolyamat hosszan elhúzódott, bő három hónapig tartott, és december hónap második napján szűnt meg. A két város lakosság – és betegarányos mutatói arra utalnak, hogy a járványhelyzet enyhébb hatású fejleményei – amit a felépültek magas és meghaltak alacsony számarányai is jeleznek – az epekór szakaszos mozgásával (főleg Sopron esetében). a védekezési intézkedések hatékonyságával, a jobb orvosi ellátással, a lakosság tudatosabb öngondoskodásával stb. – hozható kapcsolatba. Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a két város, határ menti helyzetéből adódó nagyobb forgalma, az emberek – honosok és idegenek – sűrűbb érintkezése ellenére, sikerült a járvány országos tapasztalatait is hasznosítani. Nem beszélve arról, hogy kór megjelenése a négy városban a járványfolyamat országos enyhülésének, fokozatos visszahúzódásának időszakára esett, tehát újabb fertőzés behurcolásának lehetősége nem állt fenn.

Ha a fentebb ismertetett népesség csoportok járványhelyzetének havonkénti alakulását nézzük, azt látjuk, hogy július, augusztus és szeptember hónapok folyamán az ország 40 városában tört ki a járvány: 13 (32%) július, 23 (57%) augusztus és 4 (10%) esetében szeptember folyamán. Az alábbi táblázatban tehát azt próbáljuk érzékeltetni, hogy járvány kitörési idejétől számítva s azt követő hónapokban az epekór mutatóinak térbeli megoszlása a városok népesség csoportjaiban hogyan alakult.

A városok lakosság- és betegarányos mutatóinak havi megoszlása

Járvány kitörés hónapja 1831	Városok száma	Lakosság száma	Lakosság- és betegarányos		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Július	13	327 940	23 624 (7%)	12 927 (55%)	10301 (44%)
Augusztus	23	166 586	15 840 (9%)	8175 (52%)	7453 (47%)
Szeptember	4	57 077	2624 (5%)	2309 (78%)	310 (12%)
Összesen:	40	551 603	42 088 (8%)	23 411 (56%)	18 064 (43%)

Azokban a városokban, amelyekben július hónap folyamán tört ki a járvány – az augusztusi esetekhez képest – a járvány idején kevesebb a fertőzött városok száma, mégis a beteg/felépült/meghalt lakosság- és betegarányos mutatók jóval magasabbak, ami azt jelzi, hogy a járvány a kezdeti, lassú terjedési szakaszát átugrotta, hirtelen berobbant, tetőződött. A városok népesség csoportjai között jelentős nagyságrendi különbséget mutat a beteg/felépült/meghalt viszony alakulása, amely lakosság- és betegarányosan a fertőzött lakott terek sűrűsége szerint változott.

A városok népesség csoportjában, amelyekben július hónap folyamán tört ki a járvány, a 30–60 ezer közötti népesség csoport hat városának részaránya a másik két népesség csoport hét város összlakosságához viszonyítva 85%, az összes augusztusi népesség csoport lélekszámának pedig 60%. A beteg/felépült/meghalt viszony tekintetében a júliusi népesség csoportokban a 30–60 ezer lélekszám közötti városokból került ki a betegek 27%, a felépültek 31%, és a meghaltak 22%. Az összes augusztusi városi népesség csoportokkal való összehasonlításban, a júliusi 30–60 ezres csoportban találjuk a betegek 85%-át, a felépültek 67%-át és az halálozottak 88%-át. Tehát a júliusi népesség csoportokon belül, valamint az

augusztusi és szeptemberi népesség csoportok összes járványhelyzet mutatóival való összehasonlításban, a legnépesebb 30–60 ezres, hat nagy várost magába foglaló népesség csoportban a legmagasabb a lakosság száma, és a lakosság- és betegarányos a betegek/felépültek/meghaltak számarányai az 1831. évi járvány idején.

A népesség csoportok – másik szélső pólusán – az 5 ezer alatti és fölötti lélekszámú 23 város áll. A járvány sújtotta 40 város sorában kis városok száma 23 (55%): júliusban az 5 ezer lélekszám alatti kisváros csoport az összes fertőzött városok 30%-át tette ki, ezzel szemben augusztusban az 5 alatt és 5 ezer fölötti népesség csoport 17 városa a fertőzött városok túlnyomó többségét (74%) adta. Más szóval az *augusztus hónap járvány kitörési esetei a kisvárosok esetei*, ezen belül is az 5 ezer fölöttiekhez viszonyítva az 5 ezer alatti lélekszámmal rendelkezők aránya 68 %. A kisvárosok júliusi népesség csoportjában a lakosságarányos beteg 14%, a betegarányosan a halandóság 36%, a felépülteké pedig 57%. Az *augusztusi* népesség csoportban a lakosságarányos beteg az 5 ezer fölötti 5 városban 17%, az 5 ezer alatti 12 városban 16%, betegarányosan az előbbiben 38%, az utóbbiban 46% a halandóság. Ha az 5 ezer alatti népesség csoportba a szeptemberi két kis várossal is számolunk, akkor a beteg/meghalt többlet nyersszámokban 64, illetve 14 fő.

A 30–60 népesség csoport járványhelyzetet mutató adataival összehasonlítva, a 23 kisváros lakossága az előbbihez képest jóval alacsonyabb (31%), hasonlóan a betegek 71%-al, a felépültek 74%-al, a meghaltak pedig 65%-al. Mindez arra utal, hogy a júliusi 30–60 népesség csoportban és a júliusi és augusztusi, szeptemberi 5 ezer alatti és fölötti népesség csoport városaiban, szám szerint 28 (70%) városban a járvány jóval súlyosabb következményekkel járt, mint a júliusi 15–5 ezer, és az augusztusi 20–10 ezer, valamint a szeptemberi 35–15 ezer lélekszámú 12 város esetében.

A városok esetében kisebb-nagyobb időbeli eltolódással a 1831. őszi folyamán a járvány a megszűnt. A vármegyék, kerületek, vidékek falvaival szemben a városokban a járvány időtartama rövidebb volt. Tulajdonképpen az év végi kimutatás adatai arra utalnak, hogy az 1831/32. évi járvány a nagyobb részt a falvakat sújtotta, tehát a *falvak járványának tekinthető*. A „gyógyuló”, vagyis kezelés, megfigyelés alatt álló betegek rovatban országosan a vármegyékben, kerületekben, városokban az év végén összesen 18 761 fővel számoltak. (Lásd: M 3.)

Rigler Gusztáv a horvát eset nyomán úgy látta, ha valahol kitört a kolera az „*első 10–20 betege mind meggyógyult, vagy meggyógyulni látszott. Az egyik településen csak pár, a másikon 10–20, a harmadikban már 50–60 embert is megbetegít, de anélkül, hogy azokból akár csak egy is meghalna annak dacára, hogy megbetegedések 20–30 napon át jelentkeztek*”.¹⁷⁵

Rigler Gusztáv – a fentebb idézett vármegyék, kerületek – lakosságarányos legtöbb/legkevesebb beteg/meghalt települések sorát kiegészítette a „*halálozás nélküli*” és az „*azonos számú*” beteg/meghalt esetekkel. Az ország tájegységei megoszlásban közel 600 esetet számolta össze 70 településen, ahol a kolera fertőzöttek közül senki sem halt meg. Reprezentatív példája a „*pár száz lakosú*”, Veszprém megyei *Kisszőlős*, ahol a járvány idején a vármegyei hivatalos orvosi jelentésben, a 61 kolerabeteg közül „*egyetlen egy sem halt meg*”. A kolerabetegek *nulla, illetve azonos számú* halálozás eseteit a települések száma szerint adta meg, és Plósz Lajos eljárásához hasonlóan térbeli megoszlásukat a vizes helyek, folyók, – közlekedési útvonalai – mentén való elhelyezkedése alapján jelölte ki:

¹⁷⁵ Rigler, G. 1914. 261.

Országrészek	Halálozás nélkül			Azonos számú beteg/meghalt		
	Település	Beteg	Meghalt	Település	Beteg	Meghalt
Duna jobb partja	8	138	0	62	1272	100%
Duna bal partja	31	200	0	34	627	100%
Duna-Tisza köze	10	41	0	19	94	100%
Tisza jobb partja	2	12	0	95	4896	100%
Tisza bal partja	4	16	0	9	123	100%
Tisza-Maros köze	15	188	0	8	141	100%
Összesen	70	595	0	227	7153	100%

Forrás: Rigler, G. 1914. 262–263. – adatai alapján összevont szerkesztés – P. I.

Tájégségek szerint, tehát a legkevesebb halálozás-mentes kolera fertőzött települést Rigler a Tisza jobb- és bal partján jelölt meg, a legtöbbet a Duna bal-és jobb partján, valamint Tisza-Maros közén fekvő települések sorában.

A megbetegedések nulla-elhalálozás végllettel szemben, – a települések fent említett térbeli elhelyezkedése alapján 227 településen 7153 azonos beteg/meghalt esettel számolt. Szélsőséges esetként a Baranya megyei Hercegfalvát említi, ahol 239 beteg mindegyike a kolera áldozata lett. Továbbiakban megjegyzi: „első kolera járványban igen nagy volt azon községek száma, a melyekben a kolera valóban borzasztó pusztítást végzett”.

Ha párhuzamba állítjuk egymással a halálozásmentes fertőzött és az azonos számú beteg/meghalt eseteket mutató településeket, akkor azt látjuk, hogy 227 azonos beteg/meghalt település közül, a legtöbb 95 (42%) a Tisza jobb partján fekvő, s a beteg/meghaltak száma egyaránt 4896 (68%) .

A rangsorban a második, a Duna jobb partján lévő települések, ahol 62 (27%) településen azonos a beteg/meghalt 1227 fő (17%). A harmadiknak a Duna bal partján elhelyezkedő települések jöhetnek szóba, ahol 34 (15%) településen azonos a beteg/meghalt mutató 627 fő (9%).

A legkevesebb azonos számú beteg/meghalt, 94 főt Duna-Tisza köze 19 településén talált Rigler, ami falvanként közel 5 fő beteg/meghaltat jelent. A Tisza bal- és jobb partján fekvő 9, illetve 8 településen 123 és 141 azonos beteg/meghalt esetek számának aránya (4%/2%, illetve 3,5%/2%).

A járvány kitörése/megszűnése időpontjai ismeretének gyakorlati fontosságát tulajdonított Rigler, egyrészt hatóságok megelőzésre/védekezésre időt nyernek, másrészt a tapasztalat az bizonyította, hogy minél későbbi évszakban tör ki valahol a járvány, annál sikeresebb ellene a védekezés. Példaként 1831/32. évi járvány idején a Dunántúl (Sopron, Pozsony) , a délnyugati vármegyéket és Horvát-Szlavonországot, Erdélyt említi.

A járvány térbeli terjedésének megfigyelése során – a kortársak is – azt tapasztalták, hogy a kolera koncentrációja és intenzitása a betörési/behurcolási helytől , illetve a vizes helyektől való távolság függvényében csökkent. Ezzel magyarázták, hogy az ország északi vármegyéinek kitétsége a járványnak közvetlen, mivel a epekór behurcolása többnyire északkeleti határ irányból hurcolták be, viszont a déli irányból való behatolása a járványnak gyengébb hatást fejtett ki, ugyanakkor a folyók mocsaras, állóvizes, lápos rossz ivóvizes helyeken a melegebb évszakok beálltával a kór fertőzőhatása felerősödött, viszont a téli, évszakokban többnyire visszahúzódtott vagy megszűnt. Ugyanakkor – kortársak megfigyelése szerint – nem abban a vármegyében

jegyezték fel a legtöbb beteg/meghalt esetet, ahol az epekór először jelent meg az országban: például a kitérés helye Ugocsa vármegye és a vele szomszédos Máramaros vármegye esetében „feltűnően alacsonynak” vélték a megbetegedések és halálozások számát a járvány idején

Népességvesztés becslések

A Helytartótanács három időszakos – augusztus, szeptember, – áttekintéseit követő 1831. decemberi végi kimutatása, számadása – a fentiek során is láthattuk – nem jelentette a járvány végét az országban. *Linzbauer X. Ferenc* – a budapesti egyetem, bajor származású, rendkívül szorgalmas orvosdoktor tanár – több kötetes munkája, amely a Helytartótanács kimutatásai alapján állította össze az 1831–32. évi kolera megbetegedések és halálozások idősorainak alakulását, a járvány kitérésétől (1831.június 13.) megszűnéséig (1832. április 9.) Hátránya, hogy táblázatba foglalt idősorai nem a nevesítik a törvényhatóságokat, így a járványfolyamat térbeli megoszlása rejtve maradt. Mindazonáltal jelentősége abban áll – legalább is számunkra –, hogy kiegészíti a Helytartótanács december 27.én, illetve 1832. február 22-én kelt kimutatásokat,hónap/hét/nap tagolásban adja meg a betegek/meghaltak, valamint az új betegek/meghaltak idősorainak nyers számát és arányát, a járvány megszűnéséig. A terjedelmes táblázatból, tehát azt a részt emeljük ki, amely a beteg/meghalt relációban az 1831 december 27.–1832 április 9. idősorai mentén teszi láthatóvá a járványhelyzet alakulását az országban.¹⁷⁶

<i>Időszak</i>	<i>Beteg</i>	<i>Közülük</i>		<i>Új beteg</i>	<i>Közülük</i>	
		<i>Meghalt</i>	<i>%</i>		<i>Meghalt</i>	<i>%</i>
<i>1831.dec.27-től</i>	465 479	201 214	43,2	9 525	4 377	46,0
<i>1832. jan.10-ig</i>	497 927	216 261	43,4	32 448	15 047	46,4
<i>jan.17-ig</i>	501 657	217 594	43,4	3 730	13 333	35,7
<i>jan.24-ig</i>	501 733	217 629	43,4	76	35	46,1
<i>jan.31-ig</i>	512 942	222 763	43,4	11 209	5 134	45,8
<i>febr.14-ig</i>	514 567	223 096	43,4	1 625	333	20,5
<i>febr.21-ig</i>	523 718	229 040	43,8	9 151	5 944	65,0
<i>febr.28-ig</i>	524 096	229 149	43,7	378	109	28,8
<i>márc.27-ig</i>	538 337	237 407	44,1	14 241	8 258	58,0
<i>ápr.9 -ig</i>	538 339		44,1	2	1	-

Forrás: Linzbauer, X. F. 1861. Codex sanitario - medicinalis. Tom. III. Sec. 4. 489, 751. (Lásd: M 5.)

¹⁷⁶ Linzbauer közöl egy másik összesítést, amely 1831. június 13-tól–1832. február 14-ig terjedő beteg/felépült/meghalt nyers számait közli. „*Summa Summarum 13. Junii 530 517 298 876 238 641 22. Febr.*” Vagyis 530 517 beteg közül 298 876 felépült, 238 641 pedig meghalt. (Lásd: Linzbauer X. F. 1861.Tom. III. Sec. 4. 489.)

A fentebbi táblázat idősorainak utolsó – 1832. április 9. – adata szerint, 1831. június és 1832 április között az országban, a járvány közel egy év időtartama alatt, az epekorban megbetegedett 538 339 fő és a betegek közül meghalt 237 408 fő. A kortárs és az utókor kutatói körében az egyik legvitatottabb kérdés, a járvány kiváltotta emberveszteség nagyságrendje. Közös jellemzőjük, hogy nincs egyetértés, hol keveslik, hol sokalják a Linzbauer Codexben szereplő helytartótanácsi kimutatások veszteség számát. Magyarország és a Habsburg Birodalom vonatkozásában, a különböző szempontok és módszerek alapján végzett kutatói becslések beteg/meghalt számai, jelentősen eltérnek egymástól.

Népességveszteség becslések 1831/32. kolerajárvány

<i>Becslések</i>	<i>Törvény- hatóság száma</i>	<i>Települések száma</i>	<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>
Helytartótanács	91	4173	465 479	245 214	201 214 (43%)
Plósz, L. (1866).	-	-	465 479	259.144	209 004 (45%)
Linzbauer 1831. 0613./1832.02.22	-	-	530 517	298.876	238 641
Linzbauer 1831. 06.13./1832.04.9.	-	-	538 339	-	237 408 (44,1%)
Rigler, G. (1914.)	63	4455	538 500	-	298.900 (55,50%)
D. Pap, I. 1831			501 657		217.594 (43,3%)
Plósz, L. (1866). Habsburg Birodalom			804 000	-	330 00 (41%)
(B.Lukács, Á.1966)	Szorosan vett polgári Magyar- ország: 8.430.000		421 486 letalitás	-	236 032 (56%) Morbidity: 5%

Forrás: M3., Rigler, G. 1914. 259./I. Tábla., Plósz, L. 1866. 13, 24., D. Pap, I. 1831.58., Linzbauer X. F. 1861. Tom. III. Sec. 4. 489., B. Lukács, Á. 40.(1966). 92 – 93. – adataik alapján szerkesztett – P. I.

A hivatkozott beteg/meghalt becslések kiindulópontját a Linzbauer-Codexben közölt járványutatók, a Helytartótanács országos kimutatásainak összesítései képezték. Erre utalnak az elhalálozások jelzőszámai: B. Lukács Ágnes (1966) saját és Nagy Lajos ország népességének becslését (1828) viszonyította az 1831/32. járvány halandósági számaihoz, melyek nem sokban térnek el – mintegy ezerrel kevesebb – a Linzbauer Xavér által közölt elhalálozás mutatóktól.

Debretzeni Pap István miután megállapítja, hogy a járvány leginkább a Tisza mentén pusztított, megjegyzi, hogy az országban 500.000-nél több volt az áldozat. Bizonyára sokalta, mert a továbbiakban a hivatalos megállapításra hivatkozik, miszerint az országban 501.657 kolera megbetegedés történt, a halottak száma 217.594 (43,3%), a gyógyultaké 268.891 (53,5%), míg az ápolás alatt levőké 15.172 (3,2%).¹⁷⁷ Úgy tűnik, hogy a kortárs és későbbi halandósági kalkulációk közül, inkább Linzbauer-Codexben közölt adatsorok lehetnek az irányadók

Ami pedig a beteg/meghalt jelzőszámok alapján az ország nemzetközi térben elfoglalt helyét illeti, nehéz összehasonlításra alkalmas adatsorokat találni, ugyanis kontinens szerte szintén becsült veszteségadatokkal számoltak, nem beszélve arról, ahogy a járvány kitörés ideje, a járványfolyamat időtartama, kezdete és vége az országok régióiban eltérő időpontokban történt. Viszont a kerítésen belül, a Habsburg Birodalom országaiban, tartományaiban – Plósz Lajos a „hivatalos” összesítésre hivatkozva – 1831/32-ben 804 000 kolerabeteg közül mintegy 330 000 áldozattal számolt.¹⁷⁸ A legtöbb megbetegedést és halálozást a birodalomban, szerinte a Magyar Királyság területén regisztrálták. Plósz ugyan a hivatalos jelentésekre hivatkozik, viszont azok közül is az 1831. június elejétől december végéig közölt adatokat vette figyelembe, nem számolt azt követő és a 1832. téli/tavaszi adatokkal. Becslése szerint Magyarországon a kolerabetegek száma 465 479 fő volt, közülük meggyógyult 259 144 fő, meghalt 209 004 fő és gyógykezelés alatt maradt 13 016 személy.¹⁷⁹ Magyarországon, tehát az érintett településeken a járvány első 7 hónapja alatt történt a megbetegedések és elhalálozások túlnyomó többsége.

Rigler Gusztáv úgy tudta, hogy 1831/32-ben az összesített kolerabetegek száma az országban 536 500 fő, az áldozatoké pedig 298 900 fő. Nem tudjuk, hogy Rigler adatai milyen forrásból származtak, viszont Linzbauer becsléseihez képest, nagyon magasak.

Ha, az imént említett a becslések valamelyest közelítenek a járványfolyamat kiváltotta veszteségekhez, és azt összevetjük Linzbauer-Codex adataival, akkor körülbelül a legtöbb megbetegedést (67%) és elhalálozást (72%) a birodalomban a Magyar Királyság területén regisztrálták, ahol Horvátországot az 1831/32. évi kolerajárvány alig érintette, Erdély pedig Bécs közvetlen igazgatása alá esett, így a járványhelyzet alakulásának követése a Gubernium egészségügyi biztosságának és a szebeni Hadparancsnokság feladata volt. Mindazonáltal a járvány – mint alább látni fogjuk – megközelítőleg sem sújtotta olyan mértékben Erdélyt, mint Magyarországot.

A Helytartótanács 1831. december 27-én közölt járványhelyzet kimutatásában a járványfolyamat idősorai – mint fentebb is említettük – arra utaltak, hogy járvány koncentrációja és intenzitása a törvényhatóságok, kerületek területén 1831. július hónapban járt csúcsra, illetve tetőzött. Ezzel szemben a Linzbauer-Codex beteg/meghalt jelzőszámainak idősorai, a járvány tetőzését 1831. augusztus hónapban mutatják. (Lásd: M 5.) B. Lukács Ágnes Linzbauer Xavér elhalálozási adatai nyomán, egy hónap időszámban a napi átlagos haláleseteket csoportosította, amely a járvány csúcsra járását július-szeptember közötti sávban jelöli meg.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Réthly Antal. Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei. 5/1957. 58–77.

¹⁷⁸ Plósz, L. 1866. 24.

¹⁷⁹ Plósz, L. 1866. 13.

¹⁸⁰ B. Lukács Ágnes. Orvostörténeti Közlemények 40.(1966). 92–93., Kiss Ákos. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 35. (1965). 25–48.

<i>Időszak</i>	<i>Napok száma</i>	<i>Halálesetek száma</i>	<i>Naponkénti átlagos halálesetek száma</i>
1831.jún.13.–júl.29.	46	2 548	55
júl. 30. –aug. 30.	32	53 460	1671
aug. 31. –szept. 27	28	66 236	2366
szept. 28. – okt. 31.	35	56 527	1615
nov. 1. – nov. 29.	29	10 562	364
nov. 30. –a dec. 27.	28	11 881	424
1831.dec. 28. – 1832. jan.31.	35	21549	616
febr. 1. – febr. 28.	28	6 386	228
márc. 1. – márc. 27.	27	8 258	306
márc. 28. – ápr. 9.	13	1	-
<i>1831. június 13. –1832. április 9.</i>	301	237 408	789

Forrás: B. Lukács, Á. 40.(1966). 92–93.

A szóban forgó országos helyzetfelmérések mindegyikének beteg/meghalt idősorai egyaránt azt mutatják, hogy a járvány kitérését (1831. június 13.) követően térbeli és időbeli koncentrációja és intenzitása – lokálisan a változékony és ingadozó dinamikája ellenére – összességében, és általánosítható jelleggel a nyár két utolsó s az ősz első hónapjában volt erősebb. *Az általunk vizsgált hivatalos kimutatás részadatai a júliusi adatsorokhoz képest az augusztusi és szeptemberi a beteg/felépült/meghalt mutatószámai nagyságrendileg már alacsonyabbak, a járvány visszahúzódását jelzik.* Erre utal, a Helytartótanács 1831. október elején, a járvány végét bejelentő közlése, ugyanis az azt követő hónapokban a járványfolyamat kiváltotta halálestek száma – némi ingadozás ellenére – folyamatos csökkenést mutatott, sőt 1832 januárjától a járvány már nem tekinthető országos léptékűnek, térben és időben a járványhelyzetet szétszórtság, szórványos előfordulás jellemzi.

A két világháború között és azt követően közzétett tanulmányok és vármegyei monográfiák szerzőinek becslései, illetve számításai szintén eltérőek. Sőt volt aki, a járványkimutatásokat használhatatlannak vélte. Például Bálint Nagy István dr. járványtörténeti munkájában – jelenidejének perspektívájából – lesújtó véleménnyel volt a járvány idején az adatszolgáltatásról: *„amilyen nagyobbára önkényes jelentésekből adódik össze az elhaltak száma, olyan önkényes és csak a szigorú utasítás iránti engedelmesség szülte ezeket az adatokat is”*.¹⁸¹

A magyarországi járványok kutatója, Magyary-Kossa például a halálos áldozatok számát 240 000 fő körülire becsülte.¹⁸² Valló István a járványfolyamatot 1831. június 13–december 27. közötti időszakban vizsgálta, és 465 479 fő beteggel és 201 214 fő áldozattal számolt.¹⁸³

¹⁸¹ Balint, N. István. 1928. 41–42.

¹⁸² Magyary-Kossa, Gy. 1931. I. Kötet. 301., Magyary-Kossa Gyula. Orvosi Hetilap. 1942./17. 1–6.

¹⁸³ Valló, I. 1930. 6.

Horváth Gyula – a járvány 1831. június 13. kezdete és 1832. február 21. közötti kilenc hónapban – kolerabetegek számát Magyarországon 524 718, a halottakét pedig 229 040 főben feltételezte. Erdélyben pedig 3621 megbetegedést és 1427 halálesetet említ.¹⁸⁴

Haug Antal, országos kimutatások alapján 536 517 beteggel és 237 614 áldozattal számolt.¹⁸⁵

A hivatkozott veszteség kalkulusoknak tág teret nyitott – a kortársak által is számon tartott körülmény –, hogy a Helytartótanácsnak a törvényhatóságok által beküldött jelentések adatai jó részt becslések, a valós időben a valós terekben nem a tényleges járványhelyzet mutatói. Mindazonáltal, a kortárs és az utókor különböző módszertani megfontolások mentén végzett kalkulusai közül, úgy tűnik *B. Lukács Ágnes számításait tekinthetjük a tényleges járványhelyzethez közelebb állónak*, aki 236 032 áldozattal és 421 486 beteggel számolt, azokkal, akiket a járvány idején gyógyszerrel láttak el.¹⁸⁶

Ami pedig a lakosság egészségállapotát illeti a járvány után *„kevés ideig kedvező volt a nép egészségi állapota, de váltólázak már a járvány vége felé gyakran mutatkozáva, október végével igen elszaporodtak, és nyakasak voltak”*.¹⁸⁷

Rendészet és egészségügy az 1831/32. járvány idején

Említettük, hogy a kolerát, „19. század pestisét” Európában két – tengeri és szárazföldi – útvonalon hurcolták be civil és katona közvetítők révén a Bengália endémiás gócaiból. Mivel a Habsburgok Birodalmának határai szárazföldön húzódtak, és csak kisebb, az Adriai-tenger egy szakaszán mosta a tenger, így a fertőzés kitétsége, veszélye földrajzi elhelyezkedéséből adódóan, elsődlegesen szárazföldi útvonalakon, a szomszédos Orosz Birodalom közvetítésével állandósult.

Magyarországon és Erdélyben a járványok ügye birodalmi feladatok körébe tartozott. A kiegyezés előtt Bécs utasításai alapján a járványvédelemi feladatot Magyar Királyi Helytartótanács, illetve Erdélyben a Főkormányzószék (Gubernium) és a Szeben székhelyű Hadparancsnokság látta el. A kolerajárványok sorában a legaprólékosabb, a legfeszesebb védekezési intézkedéseket az 1831/32. járvány idején hozták, amely szinte egy az egyben az 1770-ben Bécsben kiadott *Generale Normativum in Re Sanitatis*, a pestis elleni előírásait és későbbi módosításait követte. A *Generale Normativum* a korábbi évszázadokban az itáliai városok (főleg Velence) tengeri járványvédelemi intézkedéseinek mintájára készült, amit később a birodalom szárazföldi határai mentén a terepviszonyokhoz igazítva építettek ki.

A korábbi rendészeti járványvédelem aktualizálása a kolerajárvány idején nemcsak azért történt, mert a pestistől eltérő, más alternatív védekezési modell a kolera ellen nem állt rendelkezésre, hanem azért is, mert az ázsiai epekór fertőzés/betegség ragályos/ nem ragályos természetének megítélése – alább gyógymódok esetében még szó lesz róla, – az orvosok

¹⁸⁴ Horvát, Gy. 1943. Tanulmányok Budapest múltjából. X. (1943). 219.

¹⁸⁵ Haug, Antal. 1981. 87.

¹⁸⁶ B. Lukács, Á. 40. (1966. 104–108). A megbetegedettek és meghaltak számára vonatkozó adatok bizonytalansága a korabeli járványügyi kimutatások pontatlanságára vezethető vissza. (Lásd: Havasdi, J. 2011. 29–30.)

¹⁸⁷ Plósz, L. 1866. 17.

körében nemcsak bizonytalan volt, hanem a bécsi orvosi kollégium a kolerát a pestissel vélte hasonlóan. Így Bécs a kolera ellen is az irányadó védekezési szempontokat rögzítő Genarale Normativumban előírt adminisztratív-rendészeti eljárás alkalmazására adott utasítást: „*pestis óvintézkedések szerint kell eljárni, egészében alkalmazni, minden közösülést a beteg személyekkel és portékáikkal meg kell akadályozni.*”¹⁸⁸

1/a.) Első lépésben tehát az Magyar Királyi Helytartótanács, valamint az erdélyi Főkományszócsék (Gubernium) és Hadparancsnokság számára a Bécs utasítása a birodalom határ menti járványvédelmére vonatkozott, mint ahogy címe is mutatja: „*Utasítás az egészségre ügyelő Hivataloknak nem különben a Pestismentő (Contumacia)-Intézeteknél felügyelő személyeknek számára, hogy a Cs. Kir. Austriai Tartományoknak határai a Cs. Orosz Birodalomban dühösködő Járvány-Epekórságnak (Cholera morbus) berontása elől bátorságba (biztonságba) tétessenek és beronthatása esetében elterjedése meggátoltasson.*” Az *Utasítás* a járványnak a határon, az Orosz Birodalomból az Ausztriához csatolt Galíciából való megfékezésének teendőit írta elő, mivel a Magyarország nem volt közvetlen határos a cári birodalommal. A fertőzöttek, illetve fertőzött gyanúsak, kolerás helyről érkezők elkülönítését – katonai őrséggel, őrzéssel ellátott záróvonallal (cordon, linia) belépési pontjainál felállított – veszteglőintézetek (contumacia), illetve veszteglőházak (*rastellum-rekesz*) hatáskörébe utalta, ahol kötelező orvosi vizsgálatot, és fertőzés esetén a beteg ápolását, ruházatának, portékáinak fertőtlenítését írta elő.

A királyi utasítás értelmében (1830. november 13-án, 13 216. szám.) a Helytartótanács (3409. számú rendelete (1830. december 21.) a Királyi Kamara és a Főhadserg parancsnokság képviselőiből – a nádor elnökletével – vegyes bizottságot (*Comissio politico cameralis militaris mixta*) hoztak létre, amelynek feladata a járványvédelem irányítása volt. A vegyes bizottságot elnöke József főherceg, valamint a királyi kincstárnok, a kamarai elnök és tanácsos, a koronaőr, a lovassági generális, hadi tanácsadó, sebészfőnök és Revitzky Ádám kancellár, akinek feladata a bécsi udvarral a kapcsolattartás. A bizottság magyarországi – a Magyar Királyi Helytartótanács – szakmai tanácsadójának *Lenhossék Mihály* országos főorvost jelölték ki, aki a bécsi utasítások szerint az egészségóvásra, gyógymódra vonatkozó javaslatokat, ajánlásokat közvetítette a törvényhatóságok számára. Feladatköre tehát nem terjedt ki a járványhelyzet területi rendészeti intézkedések meghozatalára, viszont – járványhelyzet alakulásának függvényében – azt javaslataival, észrevételeivel befolyásolta.

A Helytartótanács Bécs „*tájékoztató-utasító*” rendelete több nyelven, Budán jelent meg és nyomtatványait (*Utasítás*) szétküldték törvényhatóságok az „*egészségre ügyelő*” hivatalnokainak.

1/b.) A járvány hivatalosan is elismert megjelenését (1831. június 13.) követően adták ki (1831. június 21.) az 14151/1831 számú utasítást: *Előadása a napkeleti Cholera vagy más valamely pestises nyavalya közlegésekor, avagy már divatban létekor az Ország Törvényhatósága által megrendelendő közrendszabásoknak*, amelyet megküldtek a törvényhatóságoknak, a községi előljáróknak, a politikai biztosoknak s az orvosoknak. Az „*Előadás*” konkrét teendőket fogalmazott meg a községi előljáróknak, a polgári biztosoknak (*politicus comis-*

¹⁸⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 4245, (VIII/7, 1832, Fila 8. drb.), Fila 2, (1832. október 15.)

sarius) a járvány megjelenése esetére, az orvosoknak pedig alternatív gyógyítási eljárásokat javasoltak. Kötelező használatra megelőző hatású fertőtlenítőszerket, porokat küldtek szét a lakosság számára. Ugyanakkor kiterjesztik a királyi biztosok működési területét: az országot – Pest és Buda kivételével – 20 körzetre osztják, élén a teljhatalmú királyi biztossal, aki a körzetében a központi rendelkezéseket hajtotta végre és jelentést tett a vegyes bizottságnak, amely azt az (1831. augusztus 19. 21 845 sz. alatt) kibocsájtott minta alapján egységesített formai és tartalmi szempontok szerint – (táblázatos formában) – kérte be a törvényhatóságoktól.¹⁸⁹

A királyi biztosok konkrét teendői, székhelyükön megalakítják a vármegyék kolerabizottságát, kinevezik a politikus biztosokat, beosztják az orvosokat, elrendelik az országutakon, a főbb utak mentén az őrségállítást, a városokban és falvakban veszteglőházakat (*rastellum*), kolera kórházak létrehozását. Raktározatják a klórmeszet és a füstötölésre való szereket.

A létrehozott *Egészségre Ügyelő Állandó Kiküldöttség* feladata a rendeletek betartásának ellenőrzése, a Helytartótanácsnak a betegség állapotáról való állandó tájékoztatása. Ahol orvos nincs, oda járványorvost küldnek, a gyógyszerárakat felszerelik a szükséges gyógyszerekkel, füvekkel, de főleg klórmésszel, ahol pedig gyógyszerárus nincs, ott az orvost látják el szerekekkel.¹⁹⁰

A járvány kiváltotta feladatellátás a hivatalok szaporodásával járt, így például lokális szinten a teendőket a vármegyei Központi Választmány (*Centralis Deputatio*) látta el, amelynek különböző elnevezései – Koleraválasztmány, Egészségre Ügyelő Állandó Bizottság, Központi Kiküldöttség – ellenére, feladatellátása azonos volt.

A Helytartótanács fentebb említett (14151. számú. 1831. június 21.) Bécs utasítására kiadott rendeletének *Tudosítás, Utasítás* fejezetei az 1831/32. évi járvány idején – minden szinten (vármegyék, városok, falvak) – a védekezési előírások, eljárás alkalmazásának „bibliája” volt.

1/c.) Bécs rendeletére Helytartótanács 18606. számú rendelete (1831. július 6.) a korábban József főherceg által elrendelt, Máramaros, Ugocsa és Bereg, valamint Erdély határától a Tisza mentén galíciai határig húzódó zárvonal kiterjesztését írta elő, Magyarország nyugati területeinek, illetve Bécs védelmére.

1/d.) Helytartótanács (353/1831.sz.) július 10-én kiadott rendelete újból szabályozza a kolerajárvánnyal kapcsolatos legfőbb teendőket. A rendeletet, akárcsak az elsőt, az *Utasítást*, Lenhossék Mihály, a járvány első hónapjainak tapasztalatai alapján itt – ott kiigazította, viszont alapvetően a 1831. június 21-én kiadott rendeletbe foglaltakat ismétli meg.¹⁹¹

Időközben a hatóságok és orvosok körében vita folyt a betegség ragályos/nem ragályos természetéről, végül úgy döntöttek (július 5.), hogy nem ragályos: „*Cholera non pro epidemica sed contagiosa tenenda – kolerát nem járványos, hanem mételyes betegségnek kell tekinteni*”.¹⁹² Következésképpen a kolera járvány idején Habsburgok birodalmában (Ausztria, Galícia, Magyarország, Erdély) valamint Európa szerte – az addig ismeretlen epekór elleni a védekezési intézkedések a korábbi pestis elleni, katonai rendészeti modell előírásait követték. Az, hogy kezdetben a kolerát a pestishez hasonlították, volt alapja – említettük –, hogy 1828–1830 között a dunai fejedelemségekben (Moldva, Havasalföld) közel-keletről behurcolt pestis jelei

¹⁸⁹ Lásd: Mellékletek, valamint B. Lukács Ágnes. 40 (1966). 75–76.

¹⁹⁰ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1217–1218

¹⁹¹ Gecsei Lajos. 1985. 29.

¹⁹² Linzbauer, F. X. 1861. Tomus III. Sectio IV. 27., Lehoczy Tivadar. 1881. 169., B. Lukács Ágnes. Orvostörténeti Könyvtár közleményei 40. (1966).107., Dancs György. II. (2021). 112.

mutatkoztak, amivel párhuzamosan 1830-ban az ott állomásozó orosz csapatokkal megjelent a kolera is. Így nem véletlen az egyetlen fogódzót a Habsburgok Birodalmában, a Mária Terézia idején összeállított pestis elleni védekezés szabályait rögzítő *Generale Normativum* (1770) képezte, amelynek előírásait birodalom szerte az ázsiai kór közeledésének hírére aktualizálták. Mindezt az előző, a pestis járványokat tárgyaló kötetünkben részletesen ismertettünk.¹⁹³

Jóval kolerajárvány lecsengése után, 1832. őszén Bécs kibocsájt egy figyelmeztető rendeletet: „*pestis megakadályozásának tárgyában tett rendszabályok az epekórságra nem alkalmazhatóak, felséges Urunk a pestis iránt fennálló rendszabályokat visszavonja (...)*”.¹⁹⁴

Mivel a fentebbi rendeletek formai felépítése és tartalmaik – annak ellenére, hogy az aktuális járványhelyzet alakuláshoz próbálták igazítani, – nem sokban különböznek egymástól, így az alábbiakban összevontan tematikus csoportosításban ismertetjük a járványvédelmi előírásokat, intézkedéseket.

Záróvonalak, veszteglőhelyek

A Magyar Királyi Helytartótanács (34092/ 1830. december 21.) rendelete a bécsi császári királyi utasítás (1830. november 3.) értelmében létrehozott vegyes bizottság, Magyarország északkeleti határátkelő pontjait lezárta (1830. december 26.) Majd Bécs a birodalom védelmére a záróvonalat kiterjesztette (1831. január 3.) Trencséntől az erdélyi Brassó melletti Zernyest faluig húzódó sávban és két királyi biztost, egy-egy dirigens orvost rendelt ki a záróvonal mentén a járvány behurcolásának megfékezésére tett helyi intézkedések irányítására, betartására, illetve a határátkelő pontokon felállított/felállítandó veszteglő intézetek, veszteglőházak, rastellumok (rekeszek) ellenőrzésére, kijavítására, újabbak építésére. A déli határsávban a záróvonalat a Szlavóniai Fő Hadi Kormánysház felügyeletére bízták.

Mivel az orvosok tanácsára néhány elhalálozott esetében a halálokat az éhségben, megfázásban látták, tehát úgy vélték a „*nyavalya fog*”, rövidesen véget fog érni, visszarendelték (1831. március 16.) a királyi biztosokat és az orvosokat és a záróvonalat rendeletileg (1831. március 29.) megszüntették. A krakkói és galíciai járvány terjedésnek hírére a vegyes bizottság tagjait ismét kiküldték (1831. június 3.), hogy intézkedjen a járvány megfékezése tekintetében. József nádor, a vegyes bizottság elnöke utasítására a vármegyei hatóságok záróvonalal szigetelték el a fertőzött Máramaros, Ugocsa és Bereg vármegyéket, A Helytartótanács június 30-án záróvonal létesítéséről tájékoztatja Heves, Borsod, Gömör, Torna, Abaúj, Sáros, Szabolcs és Szatmár vármegyéket, illetve a Jász-Kun- és Hajdu kerületeket. Ugyanakkor a Galícia felől Pest megyébe, főleg a Bag-Hatvan közötti útszakaszt zárják le, illetve őrzését erősítik meg. Újabb záróvonalat húznak (1831. július elején) a Berettyó-Zagyva-Hernád folyók szakaszán, amelyet Hatvan-Vác-Esztergom irányába hosszabbítottak meg. A pesti események hatására július 15-én katonai záróvonalat állítanak fel Ausztria és Magyarország határán.¹⁹⁵

¹⁹³ Pászka, I. 2020. II. kötet.271–293.

¹⁹⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 4245, (VIII/7, 1832, Fila 8. drb.), Fila 2, (1832. október 15.)

¹⁹⁵ Kiss Ákos. Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 35.(1965).26., Angelovics Helga. Opustula Historica. XIV./XV. (2015). 80., Havasdi József. 2011. 2–7., Kiss László. 2006. 81 – 84.

Továbbiakban záróvonalat kiterjesztették Erdély határától a Berettyó mentén egészen a Tiszáig, és innen Eger és Miskolc felé a Hernád folyóig, majd Kassa, Eperjes városoktól északra a galíciai határig. Mivel a kór Pest vármegyében is felütötte fejét, újabb záróvonalat húztak a Zagyva folyó mentén, amelyet Hatvannál Vác, Esztergom városok és Bars vármegye irányába terjesztettek ki. Ugyanakkor utasították a kinevezett tejhatalmú királyi biztosokat, hogy a záróvonalak kijelölése, létrehozása és felügyelete a helyi lakosok köréből toborzott őrség, illetve az országban állomásozó katonaság bevonásával történjék.¹⁹⁶

A vegyes bizottság által az előbbi, június elején kiadott rendelete alapján húzott záróvonalak – Erdély határától a Tisza mentén a galíciai határig – hatástalansága miatt újabb rendeletet bocsátottak ki 1831. július 6-án (1860/1831), amely a járvány terjedésének megfékezése az ország belső területein, mélységben további kordonokkal zárta el a fertőzött, illetve fertőzés veszélyének kitett vármegyéket, járásokat és a településeket.

Magyarország nyugati területeinek védelmére pedig Árva vármegye galíciai határától Péterváradig az országon észak-déli irányban végighúzendő záróvonal (linia) létrehozását rendelték el, hogy megóvják az ország nyugati részét a járványtól. Az észak-déli záróvonal mellett a járványmentes délvidék esetében is kordont húztak: Erdély határától Maros-Baja szakaszon, amely Maros folyása mentén haladt Szegedig, majd onnan tovább a Szegedtől Bajáig, és katonaságot rendeltek ki Bajára, Szabadkára és Horgosra, a Maros mentén pedig Új-Aradra, Nagyfalura és Nagyszentmiklósrá.

Az országban állomásozó ezredek egységeit a mélységben (vármegyék, települések között) húzott záróvonalak fontosabb pontjaira rendelték, ezek kijelölt a székhelyeikről, szálláshelyeikről járőrözéssel ellenőrizték a rájuk bízott záróvonal szakaszokat. A rendelet a katonaság ellátására (élelem, ital, takarmány, fa) is kitért, melyről az odavonulás és a záróvonalon való tartózkodás és járőrözés ideje alatt az érintett törvényhatóságoknak kellett gondoskodni.¹⁹⁷ Többször panaszkodtak a falusi előljárók amiatt, hogy a náluk állomásozó katonaság irreális mennyiségű zabot, szénát, tűzifát, italt stb. követelt. Ilyen ügyekben a választmány mindig úgy járt el, hogy az illetékes szolgabíró utasították a katonaságnak járó adagok ellenőrzésére.¹⁹⁸ Az intézkedések anyagi fedezetének kérdésében – akárcsak a pestisjárványok idején – Bécs által bejárattott eljárást követik a kolerajárvány idején is. A költségeket – az orvosok, kolera biztosok, örök és felügyelőkapidíját, veszteglő-intézetek fenntartását, a lakosság élelmezését,

¹⁹⁶ Soós István . i. m. Hozzáférés: 2022. 05. 8.

¹⁹⁷ Például, az említett déli szakasz mellett, a záróvonal felső szakszán, a galíciai határtól Esztergom vármegyéig tartó részén katonai őrség székhelye Kubin. A lipitói részen, Rózsashegy, Zólyomban Besztercebánya, Turóc, Bars vármegyékben a katonai egység állomáshelye Zólyom település. Az Árva- Liptó- Turóc vármegyék hármashatára közelében egyesülő utakon fekvő Turóc megyei Turány és Szucsány községek a kirendelt katonaság állomáshelyei. Besztercebányára, Zólyomba, Garamszentkeresztre, Újbányára és Bars vármegye déli részére, Esztergom vármegyébe és Hont vármegye déli részére küldtek egy-egy század katonaságot, amelyeknek Zseliz, Csata, Kéménd, Párkány és Nagymaros településeken jelöltek ki szállást. A záróvonal középső szakasza a Duna jobb partján haladt végig Pest, Fejér, Tolna és Baranya vármegyéken keresztül érintette Buda, Budaörs, Nagytétény, Ercsi, Adony, Pentele és Dunaföldvár. Ebben a sávban katonai parancsnokság állomáshelye tetszés szerint Ercsi vagy Adony. Tolna megyei Paksra, Tolnára és Bátaszékre, illetve a Baranya megyei Mohácsra, Batinára és Laskóra telepített őrség központja Szekszárd. A kordon Szlavóniára eső szakaszát, Eszék-től Péterváradig felállítandó záróvonalat a Szlavóniai Fő Hadi Kormányászek felügyeletére bízták. (Lásd: Havasdi József. 2011. 69–70, 56, 58., Dancs György. II. (2021). 114–116.)

¹⁹⁸ Havasdi, J. 2011. 111.

patikaszerke, kórházi kezelés stb. – a törvényhatóságokra (vármegyék, kerületek, várososok) hárítják. Somogy vármegye kérdésére adott válaszában „a Helytartó Tanács úgy nyilatkozott, hogy a kolera elleni védőintézkedések költségei az egyes törvényhatóságokat, azaz a megyei házi pénztárakat terhelik”. Többek között ezzel is magyarázható megyék ellenállása, a központi intézkedések szabotálása.¹⁹⁹ Nem véletlen, járványvédelmi intézkedéseket előbb enyhítették, majd a királyi biztosok megbízatását, nem a lakosság ellenállása miatt, hanem a járvány visszahúzóódásának szakaszában 1831 szeptember/október folyamán megszüntették.²⁰⁰

A járványügyben eljáró csúcsszerv vármegyei szinten a *koleraügyi állandó választmány*, feladata volt a zárvonalak, veszteglőhelyek felállítása, ehhez kapcsolódó személy- és áruforgalom szabályozása, az áruk, csomagok, levelek fertőtlenítése, forgalmának korlátozása, a betegek elhelyezése, gyógyszerekkel való ellátása, a zárvonalakra kirendelt katonai egységek elszállásolása, kordonok miatt nélkülöző lakosság élelmiszer ellátása. Az állandó választmánynak voltak alárendelve a főszolgabírók, akik járásukban intézkedtek a járvánnyal kapcsolatos utasítások végrehajtásában. Azt mondhatni, hogy helyi szinten a szolgabírók voltak mindensek. Az aktuális járvány idejére szolgabírók mellé a polgári biztosokat neveztek ki, akik az állandó választmánynak voltak alárendelve. Az állandó választmány a zárvonalakon dolgozó biztosok egymással levélben érintkezett, hasonlóan a vármegyék és a Helytartótanács is. A levélváltások időtartama a korabeli közlekedési eszközök sebességéhez képest viszonylag rövid volt, több esetben biztosi jelentésekre az állandó választmány „még aznap” válaszolt.²⁰¹

Az információ áramlás tekintetében – egy zárójel erejéig – példaként említhetjük Abony város orvosának jelentését amelyhez hasonlókat két naponként küldöttek a törvényhatóságok illetékesei – rövidebben vagy hosszabb levél kíséretében –, az „akkor szokásos árkus papíron”, melyet aztán összehajtottak s lepecsételték és megcímezték.²⁰² Az összehajtott papír címzés felőli oldalára került a levél útvonalának dokumentálása:

„Abony elindította (a levelet) julii 27. éjszakai 11 órán Lovas Ember által
 Czegléd vette 28 reggel 3 1/4 órákor
 Berczelt van 28 reggel 7 órákor
 Alberti vette 28 reggel 8 órákor
 Pilis vette 28 reggel 8 1/2 órákor
 Monor látta 28 (délelőtt) 9 2/4 órákor
 Üllő vette 28 (délelőtt) 10 órákor.”

Tehát Abony és Pest között a nagyjából 100 km távolságot a „lovas ember” mintegy 10 óra alatt tette meg, így jelentés az elindulás másnapján ott volt a címzett asztalán. A Helytar-

¹⁹⁹ Linzbauer F.X., 1861. Tom. III. Sect. IV. 27.

²⁰⁰ Az 1832. szeptember 4-én kelt, a kolerajárvány zárójelentését képező *Generalis Conspectus*, amelynek címe szerint az 1831. június 13–1832. február 14-ig terjedő időszakra vonatkozik, a végösszegegnél viszont február 22-ét tünteti fel, mint a járvány megszűnésének időpontját, noha 1832. április 9-től keltezték az utolsó táblázatos kimutatást, mindez arra utal, hogy nehéz eldönteni, hogy végül is, mikor is szűnt meg a járvány? (Lásd: B. Lukács, Á. 40 (1966). 82.

²⁰¹ Havasdi, J. 2011. 215., Dancs György. Történeti Tanulmányok. 27. (2019). 74–94.

²⁰² Árkus papír, ívben többször meghajtott papír, amelyet irodai használt céljából méretre vágott a papírgyártó – a árkusokat készített merítő kerettel. (Lásd: *Magyar etimológiai szótár*. A, Á, árkus.)

tótanács illetékese pedig a levél üresen maradt hátlapjára feljegyezte: „*Felolvastatott 1831. esztendő júlii 28. Pesten tartott kis gyűlésen Abony M(ezö) Várossában uralkodó Kelet Indiai Epe Kórság állapotjárul*”.²⁰³ Abony, amely az ország központi térségében helyezkedett el, az információ továbbításának gyorsasága viszont nem azonos az ország távolabbi térségeinek (Felvidék, Délvidék) törvényhatóságai által Pestre küldött jelentések időtartamával. Nem véletlen, hogy az utóbbiak esetében nem két naponként, hanem távolság függvényében 7-8-12 naponként kérte a Helytartótanács a jelentések beküldését, ebbe beszámították nagyobb távolságok esetében, a váltott lovakat használó futár pihenés és menetidejét.

Az információ áramlás, az adatszolgáltatás eljárás ideje inkább a falvakról és törvényhatóságok központjai irányába volt nehezebb, ami nem a közlekedési eszközökkel, hanem a települések adatainak begyűjtésével módjával mutat kapcsolatot. Mivel a járvány dinamikáját térben és időben változékony és ingadozó mozgás jellemezte – hol kitört, hol megszűnt, hol ismét kitört – így körülményes volt a tényleges helyzetet rögzítése. Nem utolsósorban közrejátszott az adott településen a helyzetfelmérésben az emberi tényező, lakosság ellenállása (titkolózás), a lokális tisztségviselők hozzáállása (mulasztás, hanyagság, adathamisítás, a megbetegedések- és halálokok körüli bizonytalanság stb.). Az esetek többségében adott településen az adott időpontban regisztrált adatok, rövid idő elteltével aktualitását veszítették, amit a lokális illetékes nem vett figyelembe. Mindenek a Helytartótanács járványügyben eljáró illetékesei tudatában voltak, megelőzésére – a központtól, Pesttől való távolság függvényében, mint említettük – meghosszabbították a jelentések beküldésének idejét. Így a törvényhatóságok akkor küldték tovább a Helytartótanácsnak a településeik járványhelyzetről beérkezett részadataikat, miután összesítették. Hasonlóan járt el a Helytartótanács is, az országos összesítést, kimutatást csak azután hozta nyilvánosságra, miután a törvényhatóságoktól beérkeztek az adatok, és a központ tisztviselői összesítették. Nem véletlen – ahogy láthattuk – a Helytartótanács a járvány idején több időszakos felmérést rendelt, hogy képet alkothasson a járványhelyzet térbeli és időbeli alakulásáról az országban. Mindez és egyéb más körülmények is befolyásolták az összesítő kimutatások szerkesztését.

A járvány terjedése az országban szétszórt, nem volt egyenletes. „A folyók és a forgalmasabb útvonalak mentén gyorsan előretört, maga mögött hagyva olyan területeket, amelyeken még hosszú ideig nem mutatkozott gyanús megbetegedés.” A járványmentes törvényhatóságok – a fentebb említett zárúterületek mellett – olykor 40-60, sőt több kilométeres veszélyeztetett határszakaszokat zártak le, tizlépésként felállított fegyveres őrállókkal és az átkelőhelyeken felállított veszteglőházakkal, ugyanakkor a megyéken belül az egyes helységek is örködték, nehogy a faluba behurcolják a kolerát” az oda beutazók, sőt még a koleragyánús helyről oda repülő madarakat is lövöldözéssel riasztották el.

Az átkelőknél felállított veszteglőházaknál ellenőrizték – pestises időkhöz hasonlóan – az utasok útlevelleit, útjuk során érintettek-e fertőzött területeket. Ha igazolni tudták, hogy csak egészséges településeken utaztak át, tovább mehettek, ennek hiányában visszafordították őket, ha pedig felmerült a gyanú, hogy az utas fertőzött területen járt, 20 , gyanús esetben pedig 10 nap veszteglést rendeltek el. Ez idő alatt az utast és holmiját fertőtlenítették. Az egyes megyékben a kolera ügyében kirendelt permanens deputációk (állandó kiküldöttség,

²⁰³ Zsemlye János. Orvostörténeti Közlemények 102–104. (1983). 120.

vagy választmány) feladata a Helytartótanács és a megyében illetékes királyi biztos utasításainak végrehajtásának ellenőrzése, azonban több esetben a helyi hatóságok saját elképzeléseik szerint jártak el.²⁰⁴

Akárcsak a pestises időkben, a megoldandó problémát a határokon átmenő kereskedelem, illetve az országon belül vásárok, helyi piacok működése jelentette. A helyi vásárok és piacok esetében attól függően, hogy fertőzött vagy nem fertőzött településekről volt szó, a rendelet az első esetben az adás-vételt az örök jelenlétében a kijelölt utcán, illetve az elzárt házak esetében az ablakon keresztül való lebonyolítását írta elő. A második esetben pedig engedélyezte, egy kijelölt időpontban a település veszteglőházánál (rastellum-rekesz) a vásártartást. Elrendelték az adás-vétel során használt vert pénz ecettel, a papírpénz fertőtlenítését füstöléssel. A személyek forgalmát nemcsak az elzárt helységekből való kilépés esetében, hanem járványmentes helységek közötti közlekedésük során is, egészségi állapotukat igazoló „útlevél” felmutatásával engedélyezték. Az utakon közlekedők ellenőrzése végett a vármegyék határán lévő fontosabba átkelőhelyekhez őrséget rendeltek ki, a mellék utakat sáncokkal kellett elzárni, melyek felügyelete a járásokban a szolgabírók feladata volt. Ha járványveszély az egyik vagy másik szomszédos törvényhatóságot fenyegette a törvényhatóságoknak irányító testületet – az „egészségre ügyelő állandó kiküldöttséget” – kellett felállítani, amelynek feladata a veszélyeztetett településekre tisztviselők, orvosok, örök kirendelése, valamint a törvényhatóságok tudósítása, amely igazgatási területén lévő települések – beteg/felépült/meghalt – összesített jelentéseit megküldte a Helytartótanácsnak. A rendelet a fertőzés terjedésének függvényében előírta az elzárások szigorítását nemcsak az utak esetében hanem a vármegyék határszakaszain is.. A záróvonalakra katonai és polgári öröket vegyesen rendeltek. A polgári őrség tagjainak toborzását a járványmentes települések lakosai soraiból írta elő, mivel azok nem állnak kapcsolatba a záróvonal mentén élő települések lakosságával.²⁰⁵

A helytartótanácsi rendelet (1415./1831. *Tudósítás* része) alapján a polgári biztosokat csoportokra osztották, az egyik csoport a záróvonalakon teljesített szolgálatot (őrség, gyanús személyek feltartóztatása), a másik a záróvonal mentén felállított veszteglőházaknál –, intézeteknél segédkezett (személyek, portékák, levelek, veszteglési idő kitöltésének ellenőrzése), a többiek pedig a fertőzött településeken, illetve a járások falvaiban tevékenykedtek.

A záróvonalak meghúzását nemcsak a fertőzött településekre alkalmazták, hanem az adott település valamelyik utcájában, fertályán, és ház esetében, ahol felütötte fejtét a kór, azt elzárták a település többi részétől. A fertőzött településeken a kutyákat, macskákat tilos volt kiengedni, sőt a kóborló kutyákat kiirtását is előírták. Az elzárt házak haszonállatait (szarvasmarha, ló, sertés) mosással, illetve a juhokat, kecskéket – pestises időkhöz hasonlóan – a vízfolyással ellentétes irányban a folyón áthajtással fertőtlenítették, majd összeírták, és elkülönített legelőre terelték.

A záróvonalal elzárt fertőzött települések esetében a kijelölt biztosok a helyi vagy ki-rendelt orvossal megvizsgálták a fertőzött gyanús személyeket – kolerások vagy sem –, és jelentést írtak és küldtek a törvényhatóság székhelyére. A kirendelt orvos és a polgári biztos – rendelet értelmében – mindaddig nem hagyhatta el a települést ameddig a járvány tartott.

²⁰⁴ Valló István dr. 1930. 5., Tilkovszky 1955. 43–44., Havasdi J. 2011. 27–28, 88, 90.

²⁰⁵ Havasdi, J. 2011. 69–71, 56, 58. Vö. Havasdi, J. Aetas. 27. évf. 2012. 3. szám. 63–78.

A fertőzött és nem fertőzött személyek elkülönítése tekintetében, elrendelték, hogy a fertőzötteket, ha a településen nem volt kórház rögtönzött „betegkunyhókban” helyezték el. A felépült, illetve meghalt betegek esetében a házat vagy az ápolóhelyet (szobát) négy hétig lezárták, csak a biztos és orvos ellenőrzése után nyitották meg. Akárcsak a pestisjárványok idején, a rendelet betiltott minden csoportos összejövetelre alkalmas helyeket (a vendégfogadót, kocsmát, iskolát, boltot, templomozást, ceremóniális temetkezést), valamint a házaknál idegen személyeknek a szállásadást.²⁰⁶

Magyarországon záróvonalak hatástalansága a koleraterjedésének megfékezésben Valló István szerint azon kívül, hogy „a kolerabetegség mibenlétével (...) sem voltak mindig tisztában,” volt még egy fő oka, mégpedig „*a József nádor és a kancellár közötti ellentét, melynek következtében egymással homlokegyenest ellenkező rendeleteket adtak ki*”. Egy-egy területnek a hatósági lezárása megbénította a gazdasági életet, emiatt az érintett lakosság körében elégedetlenséget és ellenállást váltott ki. Részben ez váltotta ki, hogy a kancellária és a Helytartótanács egymással ellenkező rendelkezéseket adott ki. Például, az egyik hatóság szigorú határozatot rendelt el valamelyik vármegyére, ugyanakkor a másik másnap feloldotta azért, nehogy az aratás fennakadást szenvedjen.²⁰⁷

A bürokrácia felső és alacsonyabb szintjein a presztízs, a személyi ellentétek befolyásolták az utasítások összehangolását. Például – ahogyan Valló István is utalt rá – a két főkörmányiszék, az Udvari Kancellária és a Helytartótanács közötti – részben személyi természetű – ellentétet oda vezetett, hogy „*a dicasteriumok éppen a válság napjaiban ... közjogi és illetékességi kérdések felett civakodnak egymással, ahelyett, hogy a veszély elhárítására összpontosítanak figyelmeiket.*”²⁰⁸ Az egymásnak ellentmondó intézkedéseket kárhozta a Széchenyi István is, Wesselényi Miklóshoz írt levelében: „...*a machina ügyetlen formája minden nap szembetűn, midőn p. o. a kancellária verest, a helytartótanács kéket parancsol és a viczeispány nem tesz semmit*”. Hasonló véleményt osztott meg Széchenyi István Döbrentey Gáborral is (1831. augusztus 5.), amikor az áldatlan állapotokat bírálta: *az „ily szerencsétlen honban, ahol oly balgatagon parancsolnak, s ahol ha egy Cherub parancsolna is, senki sem engedelmeskedik, ahol mindenki teszen, a mint kénye tartja, ott valóban csak a szűz Mária, s a vak véletlen marad pártvédül*”.²⁰⁹

A záróvonalak, amelyek vármegyéket egymástól elzárták, éppen olyan hatástalanok voltak ország határán felállított kordonok, veszteglőintézetek. Az országban pedig közlekedés korlátozása (utazás, fuvarozás), egyik vármegyéből a másikba megbénította helyi piacokat, a hírszolgálatot, a korlátozta a posta forgalmat.²¹⁰

A tapasztalat azt mutatta, hogy bárhol is állították fel a záróvonalat a kolera hol itt, hol ott mégis megjelent. Hiába voltak a városokként elrendelt „veszteglőházak” létesítése, 1831-ben a Debrecenben például – a helyi orvos emlékezése szerint – „*a legnagyobb sietséggel és pontossággal háromszoros strázsákat*” állítottak, azonban a fertőzés, „*a legszorosabb vigyázat mellett is olyan háznál s olyan embereken ütött ki, akik a városból kinn sem voltak, sem nálók*”.

²⁰⁶ *Gnereale Normativum in Re Sanitatis* (Lásd: Pászka, I. 2020. II. kötet. 271–283., Havasdi, J. 2011. 58, 56–63.)

²⁰⁷ Valló, I. 1930. 5, 28–29.

²⁰⁸ B. Lukács Ágnes, 40 (1966). 76.

²⁰⁹ Gr. Széchenyi István levelei. 1889. 149, 155.

²¹⁰ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1218., Deési Daday András. 1931. 17–41.

semmiféle idegen, kivált akkor tájban meg nem fordult”.²¹¹ Kortársak közül Széchenyi István, a sátoraljútj helyi veszteglőházakra felügyelő táblabíró elbeszélése nyomán, naplójában úgy vélte: „Ennélfogva én lelkemben meg vagyok győződve, hogy az elzárás, legalább illyes mértékben, mint ahogy parancsoltatik, s általunk effectuáltatik, egyrésztől haszontalan, másrésztől rettenetes következtésű”.²¹²

Pulszky Ferenc visszaemlékezésében rendszer kritikát fogalmazott meg a járványvédelem során előállt helyzet miatt: „Soha sem nyilvánult oly világosan, mint a kolera idejében az eddigi kormányrendszer tarthatatlansága, a dicasterialis intézmények élheteretlensége. Mindenütt hibázott az egységes erélyes rendelkezés, a helytartó tanács ultimatumai gyakran ellenkeztek egymással, s nagyították a zavart s rémülést. A vesztegzár már az ország határainál sikeretlennek bizonyult, de mindamelllett fentartatott a törvényhatóságok közt, minden nap más desinfectionális vagy gyógyítószer ajánlatot felülről, a megyékben pedig minden szolgabíró másképp járt el, a maga esze szerint alkalmazkodott a rendeletekhez vagy éppen nem alkalmazkodott hozzájuk, sok helyütt oda hagyta járását, vagy elzárta magát, sőt találkozott, ki orozátlanul ki is mondta, hogy csak szolgálatát ajánlta fél a megyének, nem életét s családjának veszélyeztetését. A vesztegzár a legnevetesebb módon tartatott fenn; minden utazás és fuvarozás megakadt ugyan, de ha hivatalos levél érkezett a zárvonathoz, a küldöncz fogóval nyújtotta azt át a vesztegzári parasztörtségnek, mely azt ismét fogóval vette át s elvitte a biztoshoz, hol keresztülyuggatták s megfüstölték; addig pedig, míg a felelet megérkezett, a küldöncz lefeküdt az örségi parasztokkal a szűrré, együtt pipáztak s beszélgettek, s a mint a feleletet elhozták a biztostól, felugráltak s ismét fogóval adták azt egymásnak”.²¹³

Általában a kortárs és a későbbi kolerajárvánnyal foglalkozó írásokban, feldolgozásokban eléggé rossz vélemény alakult ki a központilag hozott járványvédelmi intézkedésekről, főleg azok hatékonyságáról. Látnunk kell azonban, hogy Európa-szerte a járvány sújtotta országok hatóságai, orvosai a korábban ismeretlen ázsiai kórral szembesülve, tanácstalanok voltak, ezzel indokolható védekezési rendszer túl szervezettsége, bürokratikus volta.

Bálint Nagy István, B. Lukács Ágnes munkáiból és a kortársak levelezéseiből ismert, hogy az ázsiai kolera elleni hatástalan hatósági védekezés és orvosi gyógymódok hiánya mellett egyéb körülmények – főleg az emberi tényező meghatározó módon – közrejátszottak a kór féktelen terjedésében.

A megyékben volt ahol „a király emberét ... tárt karokkal várják”, más hol a „helytartótanács egészségügyi biztosát egyik másik még mindig vonakodik elfogadni”.²¹⁴

A felső- és középső szintű intézmények közötti hatásköri konfliktusra utal, *Kisfaludy Sándor* magatartása, aki a vármegye testületével együtt határozottan elutasította Bezerédi királyi biztos fogadását, és kijelentették, rendelkezéseit „törvényesekül és kötelező erejűeknek lenni semmi esetekben elismerni nem fogják”. Zala vármegye elhatározta, hogy soron következő diétán „világos törvény cikkely által az Ország Rendei által” határozzák meg azokat az eseteket, amikor a vármegyékbe biztos küldhető és azoknak engedelmessé tartzik.²¹⁵

²¹¹ Idézi: Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1218.

²¹² Gróf Széchenyi István levelei. I. (1899). I. kötet. 191–192, 192–194.

²¹³ Vasárnapi Újság. 1875. 26. sz. (Pulszky Ferenc emlékirataiból.)

²¹⁴ Ballagi, G. 1897. 724., Sipos, A. Tanulmányok Budapest Múltjából. 27. (1998.) 51–60.

²¹⁵ Nagy, Á. Korall. 82. (2020). 141.

Bálin Nagy István teljesebb képet vázolt fel – igaz, utólag – a királyi biztos viselkedése és a helyi vármegyei hatóságok közötti „együtműködés” tekintetében. Mint írja (1831) „*Július 12-én a helytartótanács kinevezi a királyi biztosokat, Arad, Csanád, Csongrád vármegyék és Szeged szabad királyi város részére báró Orczy Lőrinc aradi főispánt, aki az aradi megyeházáról intézi a három vármegye és Szeged kolerajárványait. E kinevezéssel megindul a levélváltások áradata, a zsörtölődés, sőt az engedelmség komoly megtagadása is a királyi biztos és az alája rendelt megyei urak között. A rendeleteit nem találják megfelelőknek és helyénvalóknak és sokszor csak a helytartótanács szigorú fenyegetésére hajtják végre. Július 20-án báró Orczy kíséretével együtt Makóra érkezik. Ezek közt van Bittner Imre Arad vármegye (...) királyi biztos mellé rendelt főorvos, aki a járvány ideje alatt több ízben meglátogatja vármegyénket. A királyi biztos felülvizsgálja az öröket, a felállított egészségügyi intézményeket, a kórházat, veszteglőházakat és megelégedvén a tapasztaltakkal másnap eltávozik és soha többé be nem teszi lábát a vármegye területére, csak az aradi vármegyházáról ontja rendeleteinek áradatát. Állandóan zsörtölődik az alája rendelt vármegyék uraival, akik bizony nem nagyon respektálják királyi biztosi hatalmát, sőt gyakran mellőzik rendeleteinek végrehajtását. (...) Az engedelmséget is megtagadják és megtörténik, hogy a vármegyei Karok és Rendek kioktatják a királyi biztost és szemére hányják, hogy könnyű a kényelmesen elbarikádozott aradi vármegyházáról parancsolgatni, de nehéz az elégedetlenkedő és éhező, a napról-napra változó rendeletekkel állandóan zaklatott lakosság között rendet teremteni és a három helyről is érkező parancsokat közmegegyezésre végrehajtani*”.²¹⁶

A záróvonal rendszer felállítása a birodalom, illetve az ország határain, majd a vármegyék, települések között a kolerafertőzés terjedésének megakadályozására, egyrészt azért sem volt hatásos, mert az ázsiai epemirigy ragályos, illetve nem ragályos természete körüli bizonytalanság miatt – akár csak kontinens szerte – Bécsnek sem volt más választása, mint a kéznél lévő közegészségügyi szabályzat alkalmazása.

Egészség megóvása, ajánlások, tanácsok, előírások

A 18. század második felében a többször említett *Generale Normativum* (1770) és későbbi kiegészítései előterében a pestisjárványok megelőzése állt, a szabályzat egyúttal a birodalomban a közegészségügyi állapotok megjavítását célzó törekvéseket is egységes rendszerbe foglalta. Mivel a járványos és egyéb betegségek tett intézkedések elégtelenek voltak, így a személyi higiénés tanácsadásban vélték a megoldást. Az egyéni egészség megőrzését szolgáló tanácsadás az orvoslásban évezredes hagyományra tekintett vissza. Úgy tűnik, hogy a 18. és 19. század járványai idején a középkori „*res non naturales*” képezte az egészségvédelem alapját, amely – Avicenna, Kánon 1. könyve nyomán az európai középkorban – hat higiéniai védő/ártó tényezőt tartalmazott: 1. a levegő, 2. az étel-ital, 3. mozgás és pihenés, 4. alvás és álmatlanság, 5. éhezés és túltáplálkozás, 6. a lelki állapot.²¹⁷ Tekintettel, hogy az életmód irányítása az egyéni múlik, a járványok idején is – amint az alábbiakban is látni

²¹⁶ Bálin Nagy István. 1928. 35.

²¹⁷ Dr.Birtalan Győző. Terebes Ázsia E-Tár. (Hozzáférés: 2022.12.7.)

fogjuk – az egészség megóvásában a személyi higiéné „*res non naturales*” tanácsait a korabeli hatóságok, orvosok kiemelten fontosnak tartották és alkalmazására tanácsokkal látták el a lakosságot.²¹⁸

A Habsburg Birodalom országaiban a kolerajárvány idején a Bécs által kiadott Utasításban, részben a korábbi pestisjárványok tapasztalatai, részben *res non naturales* és a *miasma elmélet* aktualizálása révén fogalmazódtak meg az egészségóvás gyakorlati teendői, amelyek az egységesítés jegyében birodalmi érvényességgel bírtak, így például Erdély Nagyfejedelemségben is, amely nem tartozott a magyar Helytartótanács joghatósága alá.

A kolerafertőzést megelőzését szolgáló egészségóvó életmód előírások – tiszta levegő, táplálkozás, mozgás, pihenés, lelki nyugalom – lényegében tanácsadások, javaslatok, amelyet Bécsben összeállított szempontok alapján a magyar Helytartótanács (3409/1830, 14151/1831, 353/1831.) rendeleteiben – kisebb, pontosító eltérésekkel – folyamatosan megismételt.²¹⁹

A vészhelyzet fenyegetése kiváltotta első rendelet (Utasítás 3409/1830) célja a kolera behurcolásának megfékezése a határokon, és tanácsadás a lakosságnak, illetve az orvosoknak, – ugyanis a helytartótanácsi közlemény kiadásának idején a kór meg nem volt jelen a Habsburg Birodalom országaiban, így Magyarországon sem.

Ezekben az egészségmegóvását, vagyis a járvány elleni személyes védekezést tartalmazó közleményekben arra hívják a fel a lakosság figyelmet, hogy a fertőzés kétféle módon terjed, egyrészt az emberek és különféle tárgyak, másrészt a zárt, zsúfolt helyek szennyezett levegője által. Logikailag a fertőzés terjedés módja, úgy lehetett érthető, ha tájékoztatják a lakosságot a kolerafertőzés tüneti jegyeiről – gyengeség, remegés, szédülés, étvágytalanság, gyors szívdobogás, hasmenés, hányás, ritkább vizelés, erős szomjúságérzet, görcsök a végtagokban, gyenge érverés, kiszáradás, – valamint a betegség lefolyásának szakaszairól: válságos időszak az első 24 óra, esetenként a halál 7, 10, vagy 12 óra alatt áll be, és a betegség ritkán tart két napnál tovább.

²¹⁸ Hippokratész miazmatikus megfigyelései közül a *levegő tisztasága* volt a legidőutállóbb a levegő egészségtanában. A 18. századtól a környezet állapotát főleg a levegő szennyezettsége alapján ítélték meg. Úgy vélték, hogy ugyanazt a levegőt veszélyes négyszer egymás után belélegezni. Ezért javasolták naponkénti szellőztetést. A *megfázástól* való óvótanácsok ellenére, Hufeland úgy vélte, hogy „*a megfázás ellen a legjobb szer mindennap megfázni.*” Az étel-ital fogyasztására és általában az táplálkozásra vonatkozó előírások antik görög eredetűek. Az élelmiszerek antik és középkori higiénés megítélése elméleti, vagy babonás meggondolásokból, az egészségre károsnak tartották például a tej, a fán termő gyümölcsök, a főzelék és a halhús fogyasztását. A korabeli orvosok általában felsőbb osztályok helyzetéből indultak ki, akik között túltápláltság volt a gyakoribb. A hashajtás, a hánytató és a vérvétel a profilaxis (megelőzés) és a terápia továbbra is fenn maradt. Hufeland az 1796-ban megjelent „*Makrobiotik*” című munkájában (Leipzig, 33,11,327) a kapkodó, felgyorsított, élvhajhászó életformát ostorozza. Higiénés tapasztalatai alapján az élet időtartamát négy tényezőtől tette függővé: 1. az „életerő” (Lebenskraft), 2. a szervezet anyagi minősége, 3. a szervek elhasználódása, 4. a szervek regenerációs képessége. Mindezt közvetlenül befolyásolják az alapvető természeti jelenségek: a fény, a meleg, a levegő és a víz. A *Orvosi Tár* oldalain is többször említett Hufeland a nevetést tartotta a legegészségesebb mozgásnak, ami egyaránt megmozgatja a testet és a lelket, fokozza az emésztést, a vérkeringést, a test párolgását, a szervek életerejét. A *mozgásra-pihenésre* vonatkozó tanácsok a nedvforgalom megfelelő vezérlésére, az izmok és a testszövetek kiegyensúlyozottságára irányultak, amit az egészség megőrzés egyik legfőbb kritériumának tartottak. Járványok idején különösen nagy figyelmet szenteltek a lelki (félelem, szorongás stb.) és idegrendszeri tüneteknek (Lásd: Birtalan Győző. Orvostörténeti Közlemények. Nr. 15–16. (1988). Suppl. 81–82.)

²¹⁹ Linzbauer, X. F. Tomus III. Sectio 4. (1861). 40–46.

A Helytartótanács további előírásai, szintén Bécs rendeleteit követik főleg a járvány idején cselekvési útmutatóként használt rendelete (14151/1831) lényegében az egészségének megóvása tekintetében az Utasításban megfogalmazottak kibővítése, pontosítása. A *Linzbauer-Codex részletesen ismerteti* tanácsokat, ajánlásokat, amelyek „*res non naturales*” egészségővő szempontjait követik.²²⁰ Eszerint: figyelmeztetik a lakosságot óvakodjon a meghűléstől, a zárt levegőjű nyirkos lakástól, testi megerőltetéstől, rossz eledeltől, mértéktelenségtől, a lélek elhomályosodásától, hiányos ruházattól, az éretlen, nyers gyümölcs (dinnye, szőlő, uborka, zöld kukorica, gomba), a zsíros ételek, romlott hús, sózott halak, savanyú és szeszes italok mértéktelen fogyasztásától, főleg poshadt víz ivásától. Noha a kolera nyári hónapokban dühöngött, ennek ellenére ajánlották a flanel ruhát, posztó köteléket a hasra, esténként pedig a test ecetbe mártott meleg, flanel ruhával való bedörzsölését. Óvták a lakosságot az éjszakázástól, a túlzott félelemtől. Megfázás ellen a test melegének karbantartására hasznosnak vélték az ecetes dörzsölést, felhevített téglák, vagy forró vízzel telt kőkorsók használatát. A táplálkozásban a könnyen emészthető ételeket javasolták, valamint bor és pálinka mértékkel való használatát, ott ahol hozzá vannak szokva. A részegséget veszélyesnek ítélték. A „kedv elhomályosodása” ellen a szabadban való sétát, a mozgást, a jó alvást, és a haragtól, szorongástól való tartózkodást tanácsolták.²²¹

A járványveszély hírére a köznép önvédelméről – írta Bálin N. István – „minden ember zsebe tele van különféle óvszerekkel, amelyek közül a klórmeszet és kámphort sokan büvszer gyanánt nyakukban hordozzák. A szobákat, ruhákat, leveleket füstölgetik, az ércpénzt ecettel mosogatják, orvosoktól, kuruzslóktól ajánlott gyógyszereket, füveket, erős italokat, tinctúrákat (gyógynövénykivonat), cseppeket halmoznak fel, hogy veszély esetén azokkal magukon segítsenek. A helytartótanács járványorvosnak alkalmaz mindenkit, aki az orvostudománynak legcsekélyebb ismeretével rendelkezik, mert az orvosoknak, mint járvány idején rendszeren, szűkében voltak.”²²²

Az egészségügyi személyzetet: orvosokat, sebészeket, bábákat, borbélyokat és lelkészeket a legnagyobb óvatosságra intik. Mivel „nyavalyának” gyógyításával foglalkozó *orvosok, seborvosok* a fertőzött gyanús településen a polgári biztos társaságában köteles volt megjelenni, naponta kétszer meglátogatni a betegeket, állapot ellenőrzés, újabb diagnózis, gyógyszerellátás és jelentést küldés végett, így az elzárt, fertőzött és nem fertőzött házakat járva, fennállt a fertőzés és annak széthurcolásának veszélye. Ennek elkerülése végett előírták számukra, hogy lehetőleg éhgyomorral ne dolgozzanak és ha más nincs, úgy fűszerszámot rágnak mint gyömbért, kálmust – (népiesen bécsi sás, bűdös sás, kígyófü,), – violagyökeret, babért, fenyőmagot, narancshéjat, fehérborsót, köményt vagy ánist. Mielőtt a beteg szobájába bemennének, ecettel mossák meg kezüket. A beteg leheletétől tartózkodjanak, mindenki tartson magánál egy kis palackocskában vízben oldott klórmeszet, vagy erős, fűszeres ecetet,

²²⁰ Linzbauer. X. F. Tomus III. Sectio 4. (1861). 40–43. Vö. Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1217–1218., II. Rész. (Folytatás). Orvosi Hetilap. 75. évf. (1831). 52. szám. 1233–1235. Linzbauer. X. F. Tomus III. Sectio 4. (1861). 42.

²²¹ Linzbauer. X. F. Tomus III. Sectio 4. (1861). 42. Bálint Nagy István. Orvosi Hetilap. 75. évf. (1831). 52. szám. 1233–1235.

²²² Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1218., Magyary-Kossa Gyula. Orvosképzés 19 (1929). 4–5. sz. 482.

azt tartásuk orruk tájékán, vagy sűrűn szagolgassák, szájukat pedig öblítsék ki gyakran hígított ecettel, kolonnal (kölnivízzel), vagy más akármi fűszerezett vízzel, nehogy magukkal hurcolják a „vészes kórt”. Mielőtt „ismét vérszentes házakba mennének, ruháikat, fehérneműjüket, fő- és lábbelieket is ideértvén, változtassák meg, magukat ecettel, vagy mézszanyazöldlet vízzel (klórmész vizes oldatával) mossák le, levetett ruháikat füstöljék meg.²²³ Hadd jegyezzük meg, hogy a pénzek, levelek, ruhák, szobák stb. a füstölésre *büdösköböl*, vagyis kénporból és esetenként salétromból előállított füstöt használtak, amelynek fertőtlenítő (gombaölő) hatása volt.²²⁴

A *rendelet* orvos feladatkörébe osztotta az ispotályokban és a fertőzött házakban dolgozó ápolók, tisztítószolgák felkészítését a teendőkre (szellőztetés, fertőtlenítés, gyógyszerhasználat stb.) Ugyanakkor feladata volt, a betegápolók rotációs rendszerben való beosztása. Az orvosokra vonatkozó előírások a lelkipásztorokra is érvényesítették, „*kiknek hasznos befolyására számot lehetne tartani, hogy az isteni gondviselésbe vetett bizalom gerjesztése által a lakosok szívét megnyugasztalják és erősítsék*”.²²⁵

Az egészségóvás utasításai, ajánlásai sorában – Hippokratész tanácsai nyomán – továbbra is hangsúlyos a *tisztítás, fertőtlenítés* kérdése, amely a miazma elméletből következett, miszerint a fertőzést szennyezett környezet váltja ki, minek hatására „*a beteg testnek nedv-massája egészen megromlik*”, viszont „*czélarányos tisztítás (...) a tartományoknak valamennyi*” lakosát megvédi.²²⁶ Tapasztalatilag észlelték, hogy a szennyezett ivóvíz, élelem, a beteg ürüléke és hányadéka, fertőzés terjesztő, ennek ellenére mégis a bevett paradigmához ragaszkodtak, „*betegét környékező levegőkör*” tisztántartásában vélték epemirigy kór megfékezésének hatásosabb módszerét. „*Az egész ország – mint Bálint N. István megjegyzi – klórmész gőzében úszik, melyet felsőbb helyen a cholera legjobb ellenszerének tartanak*”.²²⁷

A rendeletek (14151/ 1831., (353/1831).) utasításaiban univerzális mindenre használható fertőtlenítő szereket írtak elő. A leghatásosabbnak a levegő klórmésszel történő füstölését ajánlották, részben pedig a gyengébb hatásfokú salétromgőzzel való füstölést. Az egyik utasításban (14151 /1831) a „*levegőég tisztítására gyenge melegség mellett elgőzölgetetett borecetet*”, vagy ásványi füstölőket, mint a salétromsavas gőz, sósav, klórgőz, mézszanyazöldletvíz gőze használatát javasolták, amelyek „*tisztítják minden ártalmas összevegyüléstől a levegőt és elrontanak minden a beteg emberektől és állatoktól származó kigőzölgéseket, melyek ragadó mételyt foglalnak magukban*”. Ajánlják a füstölésre és leírják készítés módját (34092/1831) egy másik hatásosnak vélt szernek: „*2 uncia (4 lat) konyhasó, féluncia vasfoszlányoxid és egy uncia víz, mely felkeverve meleg homokra öntendő*”. Magyar-Kossa szerint ezzel az eljárással a konyhasó, kénsav és mangánoxidral összeöntéséből füstölésre alkalmas klór fejlődik.²²⁸ A füstöléssel tulajdonképpen a hiányzó fertőtlenítőszereket pótolták. Láttuk a veszteglőhelyeken leveleket (büdöskövel) sárgára füstölték „*pirították*” s az után kézbesítették.

²²³ Linzbauer. X. F. Tomus III. Sectio 4. (1861). 42., Vö. Bálint Nagy István Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1217.

²²⁴ Zsemlye János. Orvostörténeti Közlemények 102–104. (1983). 127.

²²⁵ Linzbauer. X. F. Tomus III. Sectio 4. (1861) 42.

²²⁶ Havasdi, J. 2011. 62., Németh, J. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 28. (1963). 261–266.

²²⁷ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1217.

²²⁸ Magyar-Kossa Gyula. Orvosképzés 19 (1929). 4–5. sz. 482.

Füstölésre – főleg a nép körében – használták a fenyőfagallyakból, vagy ha ez nem volt, csontokból, marha körmökből, szarvakból, bőrhulladékokból készített füstölőt, mivel az állati hulladékok füstje jó deszinficiens (fertőtlenítő).²²⁹ Használták még a borókát, vagy ennek hiányában a fűreszport, szurok, lőpor, kén, dohány, tölgy, fenyő és egyéb fák zöldgallyainak füstjét.²³⁰ Mindazonáltal egyaránt ajánlották a *hagyományos és az újabb kémiai* tisztítószereket, eljárásokat.

A *hagyományos tisztítási és fertőtlenítési eljárásokat* ott ajánlották, ahol kémiai tisztítószerek nem álltak rendelkezésre, valamint az enyhébb betegségek esetében. Általában a nép körében járványok idején is megszokott eljárást – naponkénti ecetes, borszesz, szappan, vagy só, langyos víz keverékével való mosdatást is – hasznosnak tartották. Másik, egyszerűbb változata, a tiszta borecetes rongy használata, mindkét módszer esetében a száj, orr naponkénti többszöri öblítése fertőtleníti.

A levegő tisztántartására a rendelet utasításba adta a beteg szobáját távol kell elhelyezni az ártalmas kipárolgásoktól, pocsolyáktól, csatornáktól, árnyékszékektől, istállóktól, beteg szobája pedig szeméttmentes kell legyen. A téli hónapokban a betegek szobája jó levegőjének megőrzése végett, a naponkénti szellőztetés mellett betiltották a szénrel való tüzelést, és fertőtlenítésre borecetes gőzölést, borókafenyővel való füstölést javasolták. Az enyhébb betegségek esetén a ruhák tisztítására többszöri hideg vizes áztatás után langyos lúgot írták elő, majd az ismételt öblítés és szárítás követően használhatták a ruhákat. A kolerás beteg ruhái és ágyneműi esetében a rendelkezés egyértelmű, azokat el kell égetni.

A *kémiai tisztítószerek készítése esetében* a rendelet elérhető, használható vegyületeket vette számba. Leghatásosabbnak a salétromsav, sósav, klórgőz és klórmész vegyítését javasolták. Alkalmazását főleg a szobák levegőjének tisztítására, a fertőzésnek kitett emberek védelmére, valamint a betegszobákban, illetve az ispotályokban levő bútorok, ágyneműk, edények, ruhák fertőtlenítésére tanácsolták. Kolerás betegek esetében a legbiztosabbnak a klórgőzt és a klórmészet tartották, utóbbit – hígított formában – a betegek mosdatásához, illetve a betegszobák berendezési tárgyainak tisztításához írták elő. A betegek távozása után, lezárt szobáinak levegőjét nyolc napig klórgőzzel kellett fertőtleníteni, és azt követően szellőztetést tartani.²³¹

A betegek közelében tevékenykedők – az orvosok, a papok, betegek ápolói – a testüket és a körülöttük levő levegőt kötelesek voltak rendszeresen fertőtleníteni. A belélegzett levegő tisztítására – a fentebb említettek mellett – azt tanácsolták, hogy a körülöttük levő levegő és a levetett ruháik fertőtlenítésére egyaránt a klórgőzt használják.

A tanácsok, javaslatok mellett kötelező eljárások is szerepeltek: betegek hányadékát és ürülékét klórmésztejjel kellett leönteni, majd az egészet egy gödörbe helyezni, és ugyancsak ezt a szert vagy „mészanyözdletvizet” írták elő a holttestek fertőtlenítésére is. A betegek ruhái közül azokat, melyek moshatók, hígított klórmésszel kellett tisztítani, majd klórgőzzel megfüstölni, ugyanígy a betegszobák bútorait, padlóját híg klórmésszel kellett felmosni, a levakart falakat pedig klórmésztejjel lemeszlni. A veszteglőintézet alkalmazottai, az ápolók testüket hígított klórmésszel kellett lemossák, személyes tárgyaik fertőtlenítésére a füstölő-

²²⁹ Magyary-Kossa Gyula. Orvosképzés 19 (1929). 4–5. sz. 483.

²³⁰ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1218.

²³¹ Linzbauer X. F. Tomus III. Sectio 4. (1861). 41–42.

kamrákban 24 órás klórgőzös füstölést írták elő, illetve a mosható portékák esetében klórmészet használhattak.²³²

Előírták azokat a teendőket is, melyeket a *kolerajárvány megszűnte után*, illetve más településekről való behurcolása, újabb kitörése esetén végre kellett hajtani. A fertőzésből felépült betegek számára kötelező volt a „mészanyóldlet-vízzel” a test fertőtlenítése, tiszta ruházat, valamint további megfigyelés véget a lábadozók „egészségházban” való elzárása. A felépült betegek szobáit naponta egy-egy órás szellőztetéssel párhuzamosan „mészanyóldlet-gőzzel” nyolc napig fertőtlenítették.

Fertőtlenítés London közterein (Wikipédia Commons)

A szobák előírt fertőtlenítési eljárása vélhetően megvalósíthatatlan volt. Ugyanis falak levakarása, újra vakolása és meszelése mellett, elrendelték a deszkapadlózat felszedését, a döngöltföld

²³² Linzbauer X. F. Tomus III. Sectio 4. (1861). 41–42.

padlózat esetében pedig egy láb mélyen felásását. A falakról levakart anyagot – ha volt ilyen – mély gödörbe vízzel kellett leönteni és földdel betakarni. A deszkapadlót mosás és szárítás után újra használhatták, a kiásott döngölt föld helyét hozott földdel kellett feltölteni. A tisztítási műveletet a polgári biztos által irányított tisztítószolgák végezték, akiket a település egészséges lakosainak soraiból jelöltek ki. A polgári biztosok kötelesek voltak az őket kirendelő törvényhatóságnak minderről naponta jelentést küldeni és csatolni hozzá az orvosi jelentést is.²³³

A vázlatosan ismertetett fentebbi javaslatokat a bécsi orvosi kollégium küldte meg a birodalom tagországai illetékes járványügyi megbízottainak. Ebből például nem derül ki a magyar Helytartótanács szakmai tanácsadójának, Lenhossék Mihály protomedicus (országos főorvos) sajátos magyar viszonyok közt alkalmazható ajánlása, tanácsa. Mindazonáltal a járvány idején Európa szerte az orvosok intenzíven kutatták azokat az életmód viteli eljárásokat, amelyek a fertőzés, betegség megelőzését szolgálhatták. Nem véletlen, hogy a kontinens orvostársadalma – amint az az Orvosi Tár közleményei is mutatják – folyamatosan figyelt egymás eredményeire. Mindazonáltal az látható a fentebbiekből, hogy az életmód mentén ajánlott tanácsokban, javaslatokban keverednek a régi, a pestises időkben is megfogalmazottak (fűszerszámok), s az új, főleg a kémiai kutatások nyomán előállított vegyszerekkel. Az utóbbiak jó része kiesett a köznép látóköréből, anyagiak hiányában és nem utolsósorban a járványok idején előítéleteket fokozó mindenféle mendemondák miatt is.

A bécsi és helytartótanácsi rendeletek, utasítások minden alkalommal kiemelik az egyház szolgák szerepét az óvintézkedések népszerűsítése tekintetében. A korszakban, amikor a gyarapodni kezdő sajtótermékek nem jutottak el a falvakba, nem beszélve arról, ha el is jutottak többség nem tudta elolvasni, így a továbbra is a legfontosabb közlési eljárások szóbelileg történtek a templomban a pap, illetve a jegyző kidoboltatta. Az egyházak plébánosainak, lelkészeinek a keresztelés, házasság, temetés stb. szertartásain mellett fontos szerepe volt a helyi közügyekben is. Például a községek előljárói megválasztásuk esetén esküdt tettek nemcsak a világi, hanem az egyház képviselői előtt, hogy a betartják a felekezet törvényeit is. A járványveszély, illetve a járvány idején a papok voltak azok, akik napi kapcsolatban voltak híveikkel, így rajtuk keresztül értesült a köznép a központi és vármegyei határozatokról. Az 1831-es kolerajárvány idején az egyházközségek előljárói a lakosság tájékoztatásának legfontosabb szócsövei voltak. A lelkészeknek kötelezően előírták, hogy a megküldött rendelkezéseket a szószékről több alkalommal is hirdessék ki. Voltak olyan egyházi szolgálattévők, akik a járvány elleni küzdelemben, közvetlenül is részt vettek. Nádasdy Paulai Ferenc váci püspök – 1831. augusztus 2-án – kelt köriratban felhívta a lelképásztorok figyelmét, hogy a különféle előítéletekkel telt, gonosz szándékból tévútra vezetett népet, hamis híresztelések ellenében és a király, illetve a kormány gondoskodásáról igyekezzenek felvilágosítani és meggyőzni a lakosságot. Az 1831. augusztus 5-i körlevelében a veszélyhelyzet miatt minden egyházi ünnepélyt, templombúcsút betiltott. Az 1831. szeptember 5-i körlevelében pedig a Helytartótanács rendelkezését közölte, hogy a lelképásztoroknál található a kolera gyógyító szerek, melyek az ország főorvosa által javasoltak, továbbá ajánlotta Morvay János tiszabábolnai plébános gyógymódját, ami akkor már jobbára elfogadottá vált a hatóságok és az orvosok részéről is.²³⁴

²³³ Havasdi, J. 2011. 65–66.

²³⁴ Karcusú Antal Arzén. 1885. 68., Dancs György. II (2021). 127.

Előfordult, hogy felsőbb utasítás hiányában, a helyi egyházi közösségek megállapodást kötöttek: Kenderesen például a református lelkipásztor és a katolikus plébános együtt rendelték el: „1. Az oskolás gyermekek haza eresztődnek, míg a cholera el nem múlik. 2. Az istentisztelet hétköznap bent a templomban, vasárnap pedig kívül a szabad ég alatt tartandó. Kívül tartódnak a halotti prédikációk is. 3. A halottak rendesen, el fognak temetődni úgy, amint ki-ki akarja. A harangozás is meg léssen.”²³⁵ A hatósági utasításra a lelkipásztorok figyelmeztették a népet, hogy a bizmutot (klórmeszet) nehogy bevegék, mert az mérgező. Ugyanakkor az is előfordult, hogy a lelkipásztorok elvonultak a lakosság elől és ki sem jönnek a házaikból. Heves megyében Radics Pál szolgabíró levele szerint a nép nem használja az orvosságot, mert az a hit uralkodott közöttük, hogy az urak ezzel mérgezik meg őket. Az érseket a lakosság bizalmának megnyerésére megkérték, hogy a szószékről hirdessék e tévhit káros következményeit.²³⁶

Láttuk, hogy Bécs, a Helytartótanács, az orvosok kolera fertőzés, megbetegedés elkerülés figyelmeztetései, ajánlatai, első helyén a megfázástól, meghűléstől való óvakodást említik.

Réthly Antal a magyarországi időjárási események szóló munkájában az évi összegzésben azt írja, hogy 1831 májusától szeptemberig – július kivételével – a hónapok középhőmérséklete az átlag alatt volt, az október hónapban viszont 2 Celsius fokkal az átlag fölé emelkedett. Komárom vidékén például az október „kellemetes volt”, s novemberben is jó idők jártak. December elején az időjárás többnyire esős és őszi, a tél karácsony előtt állt be fagyokkal és havazással. A járványnak az országban való megjelenésének idején, 1831 június hónapban országszerte csapadékos volt az időjárás. Például Somogyban a lábón álló és a learatott gabona rothadt. *Júliusi, augusztusi száraz meleg* időt követő őszi hónapokban viszonylag jó időjárás volt országszerte.²³⁷

A konkrét helyzetek bemutatása során többször szóvá tettük, hogy a járvány koncentrációja és intenzitásereősége az ország törvényhatóságai területén július és augusztus hónapokban mutatkozott. Mindez arra utal, hogy lehetséges –, ha nem is meghatározó – a kapcsolat, a melegebb nyári hónapok és a járvány terjedése és intenzitásnak erősödése között. Általánosabb értelemben azonban az évszakok időjárása és az epemirigy térbeli terjedése, erőssége között – a mikroklimák előidézte lokális eltérések ellenére – nem vonható meg egyértelmű párhuzam, noha a nyári hónapokban – lápos, mocsaras, folyók menti helyeken ahol az ivóvíz szennyezett volt – a különböző, főleg kolera fertőzéseknek való kitettsége az embereknek nagyobb mint a téli hónapokban. Az évszakok időjárása (klíma) és a kolera fertőzés/megbetegedés között, akárcsak a pestis esetében nem mutatható ki egyértelmű összefüggés. Inkább arról lehet szó, hogy az évszázadok óta orvosi megfigyelések az egyéb betegségeket gyakrabban kiváltó megfázás, meghűlés tapasztalatát általánosították, amelyet a pestis, a kolera megelőzésére is kiterjesztettek, alkalmasnak vélték.

²³⁵ Gulyás József. 1933. 42., 87.

²³⁶ Szederkényi Nándor. IV. kötet. (1893). 368.

²³⁷ Réthly, Antal. 1998. I. kötet. 292–294.

A kolera ragályos/nem ragályos dilemmák, gyógymódok

A kolerajárvány idején – mint fentebb utaltunk rá – a korabeli orvostudomány *hipokratészi miliő, miazma elmélet* hatása alatt állt, ezzel magyarázták a fertőzőjárványok kialakulását és terjedését. Az elmélet mentén bonatkozott ki a járvány terjedésének a kontagionisták (ragályhívók) és antikontagionisták (ragályellenesek) vitája.²³⁸ Kiss László dr. a kérdéssel foglalkozó tanulmányában hangsúlyozza, hogy az, „eredeti értelmében a járvány kifejezést csak a fertőző betegségekre vonatkoztatjuk, azaz olyan kórokra, melyek etiológiájában – mai felfogásunk szerint – élő kórokozó szerepel. Az ilyen betegség lehet ragályos is. Minden ragályos betegség fertőző, de nem minden fertőző betegség – lásd malária, tetanusz – ragályos.”²³⁹ A hivatkozás utolsó mondata részben érzékelteti azt a dilemmát, amely az európai és hazai orvosok körében, az addig ismeretlen betegség azonosítása, átvitelének, terjedésének megítélése körül támadt. A vita korabeli kifejezéssel arról szólt, hogy a kolera „tapadós” ragály, érintéssel terjed, vagy pedig „repülő” ragály, a levegő terjeszti.²⁴⁰

A kolera elleni védekezési (rendészeti, egészségővő) intézkedések egységesítéséhez hasonlóan a bécsi udvar egységesíti a gyógymódokat is. A császári-királyi rendeletre – (1830 november hó 13.-án (13.216 sz) – szétosztják a vármegyéknek a bécsi orvosi kollégium által összeállított, fentebb már említett nyomtatványt: „*Utasítás az egészségre ügyelő hivataloknak, nemkülönb a pestismentő (contumacia) intézeteknél felügyelő személyeknek számára*“. Az *Utasításban* az „egyöntetűsége céljából zsinórmértékül” írtak elő használatát Magyarországon, Erdélyben, valamint az osztrák örökös tartományokban is. Fordítás készült róla a birodalomban használt nyelveken, nagy példányszámban nyomtaták ki (copia) küldték szét a birodalom tartományaiiba. A kolera gyógyítására az eljárásokat (Utasítás IV. rész) császári-királyi rendeletre a bécsi udvar szakértői dolgoztak ki, a bevezető soraiban bevallják, ázsiai betegség „*legcélirányosabb gyógyítás módja még közönségesen nincs tudva*”. Ezért az *Utasítás* azokkal a módszerekkel ismerteti meg az orvosokat, a melyeket az angol és az orosz orvosok az epemirigy betegség ellen alkalmaztak.

Rigler Gusztáv az *Orvosi Hetilapban* (1911) megjelent tanulmányban ismertette a bécsi és pesti orvosi fakultások közötti vélemény különbségeket, amelyeket a két egyetemi kar az Oroszországba és Galíciába kiküldött orvosok tapasztalatai alapján állítottak össze.²⁴¹

²³⁸ Orvosi Tár. I. Évf. 1831. 3. Kötet, 7–9. Füzet. (96–98.), Paizek Károly. Orvosi Tár. I. Évf. 1831. 3. Kötet, 7–9. Füzet. (66–68.), Schuster János. Orvosi Tár. I. Évf. 1831. 2. Kötet, 5. Füzet: (34–60.), Orvosi Tár. I. Évf. 1831. 2. Kötet. 5. Füzet. (100–101.), Orvosi Tár. I. Évf. 1831. V. Kötet. 2. Füzet. (74–79).

²³⁹ Kiss, L. Orvosi Hetilap. 2020. (161.) 36. 1535.

²⁴⁰ Lenhossék Mihály dr. Rövid észrevételek a keletindiai cholera-ról (Pest. 1831). című könyv recenzora írja „szerző ezen populáris írása által azon hamis híreket és helytelen ítéleteket czáfolja meg, melyek a ’közönséget nyugtalanítani kezdők. Minekutána a ’nem ragadós cholera, melynek egy nevezetes járványát Sydenham tapasztalta és írta le Angliában (1669. 1676.) ,s melly szórányosan (sporadice) Európában ,s nálunk is előkerül néha néha meleg nyári időben , megkülönböztető: a ’keletindiai vagy napkeleti cholera’ természetét érinti, megczáfolja Hufeland’ véleményét, melly szerint a ’keletindiai cholera’ ragálya India’, Perzia’ és China’ déli partkörnyékein támad ugyan, de a ’légkörrel (atmosphæra) összevegyül, ez megbetegszik, s hasonló ragályt szül a ’maga tulajdon masszájában, ,s így előre haladva, (...) bizonyos irányokban (keletről nyugot felé) azon törvény szerint, melly szerint a ’légkör ,s a ’ föld közt történő kölcsönös munkásság elintéztetik, észrevehetetlen ár szerint messzire elterjed”.(Lásd: Orvosi Tár. I. Évf. (1831). I. kötet. 3. Füzet. 265–268.)

²⁴¹ Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 49. 868–869.

Közelebbről, tehát érdemes felidézni az orvosi karok között véleményeltérést, mivel az – fentebb is utaltunk rá – kihatással volt a Bécs által követett védekezési stratégiára.

A bécsi Udvar (1830 december 12.) az ottani egyetem négy orvosát – Köstler dr., Ölesek dr., Spausta dr. és Zhuber dr – küldi ki Oroszországba és Galíciába. A magyar orvosok (Cziegler József dr. és Verzár Emmanuel dr.) hat hónap múlva (1831 június 3.) követték őket, holott a Helytartótanács már 1830 november 3.-án megkapta udvari rendeletét, két magyar orvos kiküldésére a kincstár költségén.

A bécsi orvosi kar által Oroszországba és Galíciába kiküldött orvosoknak, feladata volt minden, ott gyakorolt gyógyítási mód tanulmányozása, a leghatásosabb, illetve legjobban alkalmazhatók leírása. Az összes gyógyszerek, sebészi és diétás gyógymódok vizsgálata, hogy azok milyen hatással vannak a kolerás betegek szervezetére. A kezelték és a nem kezelték közötti számbeli különbségek megfigyelése. Különösen az érdekelte a bécsi orvosi kart, hogy milyen hatású az érvágás, a calomel (jódhigany készítmény) – nagy adagja, az ópium, a „tüzes vassal való bőrízgatás” (Dellonius) és a Sydenham-féle húsleves – és az általa ajánlott „langyos tejfürdő kúra”.²⁴²

A pesti orvosi kar utasítása csak azt szabta meg, hogy a kiküldött orvosok figyeljék meg, hogy megállapítható legyen a „generális és a speciális indicatio (ajánlás)” a gyógyításban. Vizsgálják meg, melyek a leghatásosabb külső és belső szerek és milyen a felépülők diétája, milyen hatása van az érvágásnak, az ópiumnak, a szeszes- és meleg fürdőknek, a füstöléseknek, eredményesek-e az ecetes dörzsölések, melyik gyógyítási mód bizonyult a leghatásosabbnak a különböző helyeken és viszonyok között.²⁴³

A kiküldött bécsi orvosok jelentései szerint kolera *nem ragályos* betegség. (Ölesek dr., Spausta dr. és főként Köstler dr.)²⁴⁴ Egyedül Zhuber dr. véleménye tért el a többiekétől, aki a kolera ragályos természetét hangsúlyozta: „*A cholera fertőző anyaga repülőkeny természetű, olyan forma, mint a skarláté vagy a morbillié (kanyaró)*”. Zhubert doktort véleménye miatt visszarendelik, parkoló pályára kerül Bécsben. A bécsi orvosi kar és az udvar is Köstler dr. jelentését fogadta el az egész kolera-ügyben irányadónak, aki szerint a kolera csak a „szegény, rosszul táplált, iszákos parasztok és a piszkos zsidók között dühöng, az egyúttalvók közül sem betegszik meg mindenki”, ő maga egy boncolás során megsértette a kezét, de a „cholérát nem kapta meg”. Köstler dr. betegség gyors lefolyásából arra következtetett, hogy „fertőző anyag nem is képződhet és nem lehet a cholera ragadós azért sem, mert a contagiosus (ragályos) betegségek mind gyulladással járnak, ez pedig a choléránál” nem fordul elő. A bécsi

²⁴² A Galíciába, Oroszországba kiküldött bécsi orvosok jelentéseiről (Lásd: Orvosi Tár. 1831. 1. Évf. 1. Kötet. 3. Füzet. (191–192)., Bugát Pál. Orvosi Tár. 1. Évf. 1831. 2. Kötet, 5. Füzet (30–34)., Dr. Spausta Ferenc Orvosi Tár. 1. Évf. 1831. 2. Kötet, 5. Füzet. (100–101)., Ismeretlen szerzőtől: Orvosi Tár, 1. Évf. 1831. K. kötet, 7–9. Sz. (79–80., 93–94)., Dr. Schordann Zsigmond. Orvosi Tár. 1. Évf. 1831. 3. Kötet. 8. Füzet. (72–76)., Eckstein, Ferenc. Orvosi Tár. 1. Évf. 1831. 3. Kötet. 8–9. Füzet. (27–34)., Dr. Pine1. Orvosi Tár. 1. Évf. 1831. 4. Kötet. 12. Füzet. (121)., Prof. Bugát Pál. Dr. Orvosi Tár 1. Évf. 1831. 5. Füzet. 3. (118–143)., Orvosi Tár. 1. Évf. 1831. 5. Kötet. 3. Füzet. (79–85)., Prof. Bugát Pál. Orvosi Tár, 1. Évf. 1831. 6. Kötet. 8. Füzet. (114–127)., Külföldi szerzők: (Lásd: Orvosi Tár. 1. évf. (1831.). 3. Kötet. 7. Füzet. 7–9.).

²⁴³ Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 49.sz. 870.

²⁴⁴ A bécsi orvos csoport tagja, Dr. Spausta Ferenc hivatalos tudósítása a choléráról Oroszországban, miután ismertetni a betegség tüneteit, lefolyását, a városiakok melyik csoportjában terjed a kór, az orvosok által használt szerek, gyógymódok hatástalanságát stb. megállapítja, hogy „*betegség nem ragály (contagium) által, hanem magától látszék kifejlődni*”. (Lásd: Orvosi Tár. 1.Évf. (1831). 2. kötet. 6. füzet. 4–6. sz. (100–101).)

udvart tehát meggyőzte Köstler dr. a kolera nem ragályos természetéről, és Bécs leiratában – amelyet a birodalom tartományai, így a magyar Helytartótanács is megkapott – kimondta: „cholera non contagiosa”.²⁴⁵

Ennek hatására Majláth Antal és Perényi Zsigmond királyi biztosokat, akiket – mint szó volt róla, 1830 decemberében a Galíciával határos vármegyék védelmére rendelt ki. Azonban 1831 március 16.-án kelt rendeletével a I. Ferenc visszahívja a királyi biztosokat a két „dirigens orvossal (Tognio Lajos dr. és Bugát Pál dr.) együtt. Mivel 1831 május végén kolera Lembergben kitört, bécsi magyar király 1831 június 1.-én kelt leiratával sürgősen összehívta a vegyes bizottságot, amely a két korábbi királyi biztoson mellé rendeli Zichy Károlyt és kiküldi őket (június 3.-án) Máramarostól Trencsénig húzó határsáv védelmének megszervezésre.

Az ország főorvosa, Lenhossék Mihály dr. az *Utasításban* elrendelt „kimerítő instrukció” kidolgozása előtt, összehívta (1830 december 23.) a pesti egyetem orvoskar tanárait, a testület véleménye alapján készült jelentést a Helytartótanács vegyes bizottságának ülésén (1830 december 24.) mutatták be és fogadták el.²⁴⁶

A pesti egyetem orvoskarának véleménye szerint Indiában a kolera a „*legvalószínűbben a mocsarak kigőzölgéseiből származott*”, ehhez járult a hiányos, „silány” táplálkozás, elégtelen ruházkodás (meghűlés), a zsúfolt lakások, és az évenként „megújuló háborúk”. Az időjárás és a kolera között nem vélték kapcsolatot: 1830-ban az oroszországi Orenburgban „igen hideg évszakban is dühöngött és nem volt reá befolyása sem a nedves, sem a száraz, sem a szeles, sem a nyugodt időnek”. Végül a jelentésben kimondják, hogy „*a cholera valószínűleg contagiosus betegség, amit terjedése is mutat. „A kifejlődött betegség minden periódusában contagiosus; az marad a hulla is, sőt a fertőző anyag a hullában még jobban kifejlődni látszik*”. Terjed az emberek érintkezésével, a tárgyakon, ruhákon, árúkon pedig a „*contagium erősen megragad*”.²⁴⁷

A jelentésben a pesti orvosi kar – jóval részletesebben mint a bécsi – közli a betegség tüneteit, „*legveszedelmesebb*”, illetve a „*javulás*” jeleit. A *betegség tünetei*: „kolera savós hasmenéssel kezdődik, amit 5-6 óra múlva, epével kevert fehér folyadék kihányása követ, a végtagokon görcsök jelentkeznek, és átterjednek a felső végtagokra és a törzsre is. A végtagok hidegek, a szemek beesettek, a szem kötőhártyája erezett, az arc kifejezés aggodalmas. A szempillák félig csukva vannak, a beteg gyomrában égést érez, a hideg italt kér. E közben állandó székletingere van, de ürüléket kibocsátani nem tud, vagy pedig tömegesen ürít ki savós, tojás-fehéjéhez hasonlatos folyadékot. Majd a pulzus alig érezhetővé lesz, a beteg nyugtalan, fekhelyén hanykolódik. Ha a görcsök a mellkasra is ráterjednek, akkor a lélegzés igen nehézé válik és oly nagy a fulladás érzete, hogy valószínű, a rekeszizom is görcsös állapotban van”.

A kolera legveszedelmesebb jele: „a bőr nagyfokú lehűlése, a nyelv hűvös tapintata. A beteg eszméletét nem veszti el, ha a betegség 3-4 napig elhúzódik, akkor a halál előtt a görcsök

²⁴⁵ A cholera Oroszországban hivatalos tudósítások szerint. Az eredeti kéziratokból közli Prof. Bugát Pál. Dr. Zhuber Antalnak hivatalos tudósítása a choleraéről Oroszországban. (Lásd: Orvosi Tár, I. Évf. 1831. 6. Kötet. (216–251). Vö. Rigler, G. Orvosi Hetilap.. 55. Évf. 1911. 49. sz. 870.)

²⁴⁶ Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 49.sz. 869., Dörnyei Sándor. I. 1998. 127–129.

²⁴⁷ Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 49.sz. 869.

megszűnnek és a beteg azt állítja, hogy jobban érzi magát, pedig már érverése sem érezhető. *A javulás jelei:* az érverés erősödése, a bőr fölmelegedése és álm beállása; erre a hányás és a hasmenés megszűnik és megindul a rendes összeállítású bélsár, vizelet és nyál kiürítése”.

Láthatóan kezdettől fogva, a pesti egyetem orvoskara, szemben a bécsivel, a kolerát ragályosnak vélte: – „*a kifejlődött betegség minden periódusában contagiosus*“. Ezt az álláspontot erősítette meg, a Galíciába kiküldött Cziegler dr. második (július 3.-án kelt) jelentésében, aki a kolerát „*epidemico-contagiosus*“ betegségnek tartja, olyannak, „*amelyik előbb helybeli okokból (mértéktelen szennyes, piszkos környezet, lakásviszonyok) fejlődik ki, de azután ragadós természetűvé válik.*”²⁴⁸ A bécsiek csak akkor ismerik el a kolera ragályos voltát, a mikor már Galíciában tömegesen szedte a járvány az áldozatait. Mindkét orvosi iskola szükségesnek tartotta, mint látuk, hogy orvosok helyszínre küldését.

A kolera megjelenésének évében, 1831-ben Bugát Pál és Schedel Ferenc szerkesztette Orvosi Tár című havonta megjelenő folyóirat fórumot nyújtott az eltérő vélemények és jelzett dilemmák ütköztetésére is. Például a kolera ragályos természete mellett Pólya József, a pesti kolerakórház igazgatója érvelt.²⁴⁹ Vele és többekkel szemben az epekor nem ragályos – következetesebb és nemzetközi tekintélyekre hivatkozó – véleményt Schedel Ferenc az Orvosi Tár társszerkesztője képviselte.²⁵⁰

A kolera ragályos („*tapadós*”, érintéssel terjed)/nem ragályos („*repülős*”, levegő terjeszti) vita során volt, aki orvos logikailag közelítette meg a kérdést. Stáhl Ignác pesti orvos szerint „*hogyan is juthatott volna el a betegség Bengáliából Európába, tömeges megbetegedéseket okozva, ha nem lenne fertőző.*” Stáhl ezzel logikai érvel, tulajdonképpen megerősítette a hatósági járványvédelem főszerepét a vesztégzárrendszer alkalmazásának szükségességét. Egyben kiállást jelentett az oroszországi kiküldetéséből visszahívott és elnémított bécsi orvos mellett, akik a kolerafertőzés ragályos természetére hívták fel a figyelmet.²⁵¹

Kisfaludy Sándor, Zala vármegye alispánja megjegyzéseiből is kiderül, a kolera ragályos/nem ragályos betegség – rivális orvosok közötti vita – a vármegyékbe is leszivárgott. Veszprémben – mint írta – még azzal sem értettek egyet, hogy valóban koleráról van szó: „*A nyavalya az, amit Zala vármegye Cholérának tart, de ők csak járvány nyavalyának*” nevezik.²⁵² Majd úgy fogalmazott, „*még mai napig sem döntetett el az orvosok által azon kérdés: ha a Cholera ragadós-e, vagy nem*”. Ujfalvy Sándornak írt levelében a miazma elmélettel magyarázza, hogy a kolerafertőzésnek a „*folyók, különösen posványok legnagyobb előmozdítója*”, s annak „*legelső oka a meghűlés, és a levegőnek viszontagsága, hirtelen változása*”. Ugyanakkor ajánlotta a népszerű izzasztásos módszert, Stamborszky zalai doktor orvosságainak receptjét, és egyéb fertőzést megelőző, életviteli módok betartását.²⁵³

Bálint N. István centenáriumi dolgozatában szóvá teszi, hogy kolera ismeretlen volt a hazai és a külföldi egészségügyi hatóságok és orvosok körében, így a terápiára vonatkozó egységes,

²⁴⁸ *Choleralia* (18.162/1831 június 27). Idéz: i: Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 49.sz. 869–870.

²⁴⁹ Pólya József. Orvosi Tár. 1. Évf. 1831. 5. Kötet. (74–79.). Dr. Barchewitz véleménye a cholera ragadóságáról. (Orvosi Tár, 1831. 1. Évf. 1831. 3. Kötet, 7–9. Füzet. 96–98.)

²⁵⁰ Orvosi Tár. 1. Évf. 1831. I. Kötet. (1831). 1–3. sz. (62–64.). Kiss L. Orvosi Hetilap. 2020. (161.) 36. 1536

²⁵¹ Tóth András. Orvosi Hetilap 1971. október 3. 112. évf., 40. sz. 2417–2420.

²⁵² Nagy Ágoston. Korall. 82. 2020. 132–133.

²⁵³ Nagy, Á. Korall. 82. 2020. 78, 79, 134.

bejártott és tapasztalatokon alapuló módszer nem állt rendelkezésére. A mintát az egész Európa számára – Anglia kivételével – az orosz állami gyógy mód (die russische Staatstherapie) adta.²⁵⁴ Angliában pedig James Lind és Klark angol orvosoknak az indiai tapasztalatait, valamint Piso Willem leydeni orvosnak szanszkritból fordított munkájában feljegyzett gyógy módját követték.²⁵⁵ Lenhossék Mihály országos főorvos „magyarul, németül, latinul és olaszul megjelent könyvének, valamint a helytartótanács instrukcióinak gyógy módja is az orosz állami terápián és az orosz és galíciai népszokásokon alapult”. Bálint N.István általában az utókorra jellemző némi túlzással megjegyzi, hogy a „helytartótanács előszedte a régi pestis rendeleteket és átírta a 'pestis' szót 'cholera'ra', a gyógy módot illetően pedig kétségben hagyta az orvosokat, az egész országot. Európaszerte így volt ez, hiszen egy teljesen ismeretlen betegséggel állottak szemben”.²⁵⁶

Az orvosi kamra, amelynek „élén a Lenhossék-dinasztia őse, Lenhossék Mihály állott”, ezek szerint, az angol irodalomra, főleg az „orosz-lengyelországi rendeletekre”, s a Bécs által cári birodalom európai tartományaiba (Lengyelországba) és az Ausztriához csatolt Galíciába kiküldött orvosok „tapasztalataira volt utalva”.

Valahol Európában (Wikipédia Commons)

A pesti orvosi kar nézetei azokban fejtegetésekben fogalmazódott meg, a melyeket a kolera ügyben a Helytartótanácsnak beadott, többek között ebben kijelentik, hogy „az

²⁵⁴ Sticker, Georg. 1912. 491.

²⁵⁵ Piso, Wilhelm. 1658. *De Indiae utriusque naturali et medica*. Amsterdam. (Lásd: Gazda István. 2013–2017. 1753).

²⁵⁶ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. évf. (1931). 52. sz. 1234

ázsiai cholera ellen eddig specifikus orvosságok nincsenek“. A védekezés szempontjából legjobb a tápláló, mérsékelten fűszeres állati táplálék. Nem ajánlották az éretlen gyümölcs, gomba, sós hal fogyasztását, a víz mellett kevés jó bort és pálinkát javasolták, továbbá a test mosását borral vagy szesszel, s a dohányzást. Kerülni kell a megfázás, a helytelen ruházkodást, részegséget, az aggodást, a zsúfolt lakást, a társaságot, a hashajtók túlzott használatát.²⁵⁷

A külföldi tapasztalatok alapján hasznosnak vélték „beteg erejéhez mért” érvágást, a kis adagokban a calomelt (klór és higany vegyületét), ópiumot amíg a „tünetek a legaggasztóbbak”. A serkentőszerek közül javasolták az ammóniát, a kámfort, a borszeszt, menta olajt, a meleg fürdőt, a test bedörzsölését ecettel, meleg vagy kámforos szesszel, valamint a mustár, kőrisbogár tapasz alkalmazását a gyomor tájékára.²⁵⁸

A járvány kitörésének kezdetén az Oroszországba, Galíciába kiküldött bécsi és pesti orvosok jelentéseiből nem derült ki a kolera gyógyításának „legjobb módja”, így a Moldovában Jászvárosban, és Oláhországban, Bukarestben működő Habsburg ügynökségekhez (agentia), fordultak, hogy tájékoztassák az ott bevált gyógyító eljárásokról. Az erdélyi Gubernium kérésére a moldovai jászvárosi ügynökség megküldi gyógyítási mód leírását, amit Jászvárosban sikerrel alkalmaztak 1831 május-június folyamán. Nem találtuk nyomát annak, hogy a Helytartótanács koleraügyi illetékesei alkalmazásra javasolták vagy sem a moldovai gyógymódot, így az erdélyi részben fogjuk ismertetni.

A külföldi gyógymódok, amelyek a pesti orvosi kar figyelmét felkeltette, 1831 júniusában a varsói lapban Leo dr. által közölt, de Maler dr. által először alkalmazott gyógyítási eljárása, aki az érvágást, „vérbocsátást” ártalmasnak tartotta, mivel „gyöngülő beteg ezzel több erőt veszít”. Ellenben a calomelt, mint enyhítőszert, jó hatásúnak vélte. Ugyanakkor a varsói közlemény szerint ópium kis adagokban nem sokat ér, nagy adagokban sok kolerás beteg halálát okozta. Leghatásosabbnak a meleg vízzel használt cukrozott bizmutot ajánlotta, melyet 2-3 óránként kell adagolni. A görcsök ellen 1 uncia (35 gr.) amonia oldat és 6 uncia (210 gr.) angyalgyökér keverékével javasolta a „bőrt dörzsölni amíg a vizelet-kiválasztás meg nem indul és a hányás, hasmenés el nem marad s a test föl nem melegszik. A bismuth után semmi más szert sem kell belsőleg adni, hanem csak ezt folytatni a lábadozás szakasza alatt is naponta reggel és este egy-egy porral”.²⁵⁹

A kolera elleni védekezésre eljárásokat – mint szó volt róla – az *Utasítás* is tartalmazta, a melyet királyi rendeletre a bécsi szakértők dolgoztak ki, viszont magyar szakértők – főleg Lenhossék Mihály dr. protomedikus – nem találták hatékonynak a kolera gyógyításában a Bécs által javasoltakat.

Ezért Lenhossék dr. 1831 júliusában Budán megjelentette „*Rövid oktatás, miképp őrizhesse meg magát ki-ki a napkeleti cholerától és mit kellessék ezen nyavalyának első kitörésekor mívelni az orvos megjelenéséig*“ című munkáját, amelyben úgy a gyógyítás bécsi módját kérdőjelezi meg, mint varsói katonakórház, Leo dr. gyógyító eljárását, akinek a bizmut-adagjait nagyon erősnek tartotta, és enyhébb megoldást javasolt.

²⁵⁷ Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 49. sz. 869–870.

²⁵⁸ Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 49. sz. 869.

²⁵⁹ Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 51. sz. 909–912.

Lenhossék dr. *Rövid oktatás* című munkájában a megelőzésben – amit orvos nélkül is mindenki megtehet – első a tisztaság. Ha valahol a kolera kitört, ott minden betegség gyanús, ezért azonnal bejelentendő az eljárásnak. Amíg az orvos megérkezik, a beteget el kell különíteni az egészségestől, a ház lakói a házat ne hagyják el, másokkal se érintkezzenek, látogatót ne fogadjanak. Továbbá: „1. a test hamar felmelegíttessen, 2. a bőrnek megszűnt kipárolgása ismét helyrehozattasson, 3. a gyomor és belek, melyekre főképp hat e nyavalya, megkönnyebbitessen, és 4. az ereknek és érző inaknak, elcsüggedt munkássága növeltesen, s a görcsös jelenések elháríttassanak. Ezért a beteget rögtön ágyba kell fektetni, egész testét melegített ruhákkal dörzsölni. Utána borecetes meleg vízzel lemosni, majd só és ecettel vegyített meleg fürdőbe ültetni”. Ajánlatos a gőzfürdő és az izzasztás, melynek újabb módját is leírja: „mezítelenül ültessék a beteget sós vagy ecetes meleg fürdőbe vagy ecetgőzbe, a melyet ecetnek forró kőre öntésével állítanak elő, a beteg pedig nyakig betakartatik egy széjjel terpesztett lepedővel. A kád elzárt körének (...) levegője tüstént felhevül, mely által három minuták alatt a leghathatósabb izzadás üt ki.”²⁶⁰ A betegnek „melisszából, fodormentából, közönséges orvosi székfűből (Chamille) készített meleg teát kell ívás végett beadni (...) sőt maga a meleg víz is gyakrabban bevéve” „nem ritkán nagy megkönnyebbulés” vált ki. A beteg fájdalmainak enyhítésére „korpa főzelék léből vagy kevés keményítővel készítsenek tojás szikével (sárgájával) vagy kevés keményítővel nyálkás lágyító klisztort” (bélmosót).²⁶¹ A kezekre, lábakra, hasra folyamatosan száraz vagy nedves meleg borogatásokat kell rakni. A gyomortájékra fűszeres füvekből vagy ecetből és lisztből készített meleg pépet kell rakni – jó erre a mustáros és tormás borogatás is. Italul melissa (citromfű), mentha vagy székfű teát adjanak jó melegen. Néha kevés és meleg húsleves is jót tesz a betegnek. A bélfájdalmak ellen tojásos vagy keményítő-székfű (bélmosók) jó hatásúak. Nem szabad orvos tanácsa nélkül eret vágatni, calomelt (klór- és higany vegyületet), ópiumot, bizmutot vagy más erős szert bevenni, mert ezekkel a hozzá nem értő csak növeli a veszedelmet.²⁶²

A beteg felépülését, illetve a fertőzés elkerülését segítő ételek közül a könnyen emészthető, tápláló húsleves, kását, kenyeret, könnyű tésztát, valamint „rothadt” folyóvíz fogyasztásától való tartózkodást ajánlotta. Lenhossék főorvos ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy az orvos megérkezése előtt bár ki érvágásos, ópiumos kezelést, valamint „calomellát, bátragmeszes vagy „más hathatósan munkálkodó szert” ne használjon, mivel

²⁶⁰ Linzbauer, X. F. 1861. Tomus III. Sectio 4. 43.

²⁶¹ Linzbauer, X.F. 1861. Tomus III. Sectio 4. 44.

²⁶² Az érvágást hippokratészi korpuszban láz és fájdalom esetén javasolták. Legjobbnak a karon végzett érvágást (vena medianán) tartották, „ha pedig nem itt, akkor a karon a vena basilican vagy a vena cephalicán, míg lábon a vena saphenán; hogy a karon melyiket választják, attól függ, hogy melyikhez férnek hozzá könnyebben”. A gyerekeknél inkább piócákat használtak. „A beteget székre kellett ültetni, hogy ne ájuljon el, csak az eszköz hegyével szúrták meg az eret”. Fontosnak tartották, hogy „jó helyen szúrjanak, ha hibáznak, a seb begyulladhatott. Az érvágást három csoportba osztották: a leggyakoribb az *evacatio* (megelőző beavatkozás, vérbőség káros hatásainak kivédése), a *revulsio* érvágás: bizonyos betegségek (epilepsziás lábán, illetve orrvérzés, köszvény esetén) javasolták. A harmadik változat a *derivatio*, *miáltal* a vér áramlását (impetus sanguinis) a gyenge, gyulladt testrésztől az erősebb szomszédjos részre tereli. Úgy vélték, hogy betegség estén legjobb az első napokban eret vágni. *A vér színe alapján*, „ha sűrű a vér, a mell beteg, ha kék, a lép szenved, ha sárga, a máj, ha kemény és fekete, az ember nagy félelemben volt. Bővebben (Lásd: Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 52. sz. 932–934., Simon Katalin. 2013. 19–22.)

azok – főleg a salétrom savanyú bátragsz – súlyos károsodást okozhat a gyomorban.²⁶³ Utalt arra is a országos főorvos, hogy a nyári hónapokban gyakori epehányásos hasmenéses megbetegedések (vérhas), noha tünetei hasonlítanak a kolerához, viszont kiváltó oka, természete és lefolyása az előbbtől különbözőek.²⁶⁴

Továbbiakban Lenhossék javasolta a melissát (citromfűvet), fodormentát és orvosi székfűvet infusumban (forrázatba), óvatosan az érvágást, azonban a „meglett korúaknál 12 uncia vérnél 15-ig kevesebb ne eresztessen ki. Ha az „ér megnyitásakor a vér csak csekélyül buzogna ki, szükséges a test és tagok felső színét melegített ruhadarabokkal dörzsölni és betakarni, s akkor aztán folytatni a vér levonását.“ A kieresztendő vér mennyiségére nézve „az eresztendő rész, az éghajlat (...) a véralkat és a betegnek testalkotása legyenek zsinórmértékül“. Az érvágás, utána calomel (kőlni) és ópium különböző adagjait írta elő Lenhossék, valamint szív tájékát pálinkával, szappannal, kámforszesszel és salmiák-szesszel (amónia vízoldat) való dörzsölését. Belsőleg pedig „borsosmenta-olajat szedjen a beteg“, utókúra gyanánt pedig „rebarbara tinctúrát“ (híg gyógynövénykivonatot) javasolta. És a beteg legyengült szervezetének erősítésére „árpa leves vagy rizskása, darakása, zsemle-, kenyér vagy könnyű tésztafőzelék, puha, friss, nem kövér tehén-, ürü vagy borjúhússal, baromfival“, utána egy-egy kanál bor fogyasztását is hasznosnak tartotta.

Az egészségeseeknek a meghülés ellen pedig a borecetes és klórmentes langyos vízzel történő – naponta egyszeri – mosakodást tanácsolt. Továbbá szavá teszi, hogy a patikákban a gyógyszerekből kellő mennyiséget szerezzenek be. A Helytartótanács utasítására a megyei egészségügyi bizottság kötelezte a „rendszerinti orvosokat“, hogy – a fentebbi ismertetett Lenhossék gyógymódot – mint „állami terápiát“ betartsák, viszont volt ahol (Győr), az orvosok vonakodtak elfogadni.²⁶⁵

Lenhossék dr javaslatára Galíciába kiküldött Verzár Emanuel dr. és Cziegler József dr. közös munkájának Lembergől küldött javaslatait (1831. július 3.) a Helytartótanácsnak kiadta véleményezésre a pesti orvosi karnak. A vélemény alapján sokszorosították a két szerző munkáját, megküldték a törvényhatóságoknak, hogy a helyi orvosoknak adják ki. Önként ajánlkozott Schordann Zsigmond dr. orvostanár, aki Böhm Károly dr. orvostanárral együtt a Cziegler dr. és Verzár dr. orvoslás módját a Szolnokon és környékén levő kolera-betegeken próbálják ki és szükségesnek vélt változtatásokkal elért eredményeket jelentésben foglalják össze és küldjék meg a Helytartótanács illetékesének. A Cziegler-Verzár-féle javaslat nyomán arra a kérdésre keresték a választ, hogy szükségesek-e a kolera-betegeknek azok a szerek, a melleket abban időben mindenki, minden betegségre használt.

Lenhossék ajánlásai kapcsán felmerül a kérdés, hogy – a magyarul és nemzetiségek nyelvén is megjelent *Rövid oktatásba* – és az orvosoknak szánt *Animadversationes* (Észrevételek) – közölt közölt terápia, saját gyógymódja, vagy pedig a bécsi orvos kollégium ajánlásába beépített változat. Ugyanis – magyar Helytartótanáctól különálló – közvetlenül Bécsnek alárendelt az erdélyi Gubernium is közli. Járványok idején, mint például a pestis esetében láttuk, Bécs utasításait másolatokban (copia) küldték meg a tartományok

²⁶³ Linnbauer, X.F. 1861. Tomus III. Sectio 4. 44.

²⁶⁴ Linzbauer, X. F. 1861. Tomus III. Sectio 4. 44–45.

²⁶⁵ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. Évf. (1931). 52. sz. 1234., Havasdi, J. 2011.72., Kiss,L. 2006. 88–90.

helytartó hatóságainak, akik a maguk rendjén továbbították a helyi törvényhatóságok előljáróinak.²⁶⁶

Pest városa Leo dr. gyógymódja mellett dr., Cziegler dr., Schubert dr. és Hahnemann dr. eljárásait is kinyomtatta, terjesztette. így magyar orvosok kolerabetegeinek gyógyítására befolyással voltak. Nem véletlen, hogy külföldi tekintélyek iránti rajongás nagyobb hatással volt, mint a hivatalos utasítások részeként tett gyógymód ajánlások, illetve figyelmeztetések. mint például Lenhossék Mihálynak a túlzásba vitt piócázás és érvágás illetően: „főképpen kell pedig őrizkedni attól, hogy tapasztalt orvos tanácsa nélkül sohase ér ne vágattasson”²⁶⁷

Bálint Nagy úgy látta, hogy Galíciában „egy pár igen alacsony képzettségű orvos lelkiismeretlen és reklám szerű megfigyelésén alapuló terapiája irányította” a gyógyítást. A helytartótanács „sem tudta magát mentesíteni ezektől orvos kuruzslóknak nevezhető, csak hírnév után futkosó sarlatánoktól, akik már a járvány első napjaiban” gyógymódjukat a sajtóban „hasábos” javaslatokkal „látták el az orvosokat, akik azután részben tájékozatlanságból, részben kényelem szeretetből az egész járvány alatt ehhez ragaszkodtak”. Bálint Nagy István példaként említi a kiküldött orvosok beszámolója alapján, hogy a Leo, dr. a varsói katonai kórházi orvosának életveszélyes „bismuth – terapiáját”, valamint Bernstein szintén varsói orvos érvágáson, piócázáson és belsőleg egyedül meleg víz itatásból álló eljárását, amelyek népi gyógymódok, akárcsak galíciai wiesnicai zsidók hasznosabb gyógyszere.

A Helytartótanácsnak – Lenhossák publikálás célú javaslatára – a járvány végén az orvosok tapasztalatairól, észrevételéről, javaslatairól beküldött beszámolók, *Relatiók* közt tallózva²⁶⁸, Bálint Nagy több, a varsói orvosok gyógymódjait alkalmazó hazai példát említ. Zajait Márton, Szatmár vármegye főorvosa beszámolójában (*Relatio*) írta, hogy a „felsőbb helyekről érkezett utasítások mellett az epemirigy ellen ezen nemes megyében legsikeresebbnek tapasztaltatott lenni az érvágás, nem tekintvén a betegnek öregségét, a vagy testnek gyenge állapotját. A „bismuthival is tétetett próbát, de nem sok sikerrel”. A gömri orvosoktól beérkezett jelentések szerint a hatósági „bismuthi ott jól bevált”. Csongrád vármegye alispánjának (1831. július 17.) jelentése szerint is az ottani orvosok a „bismuthit sikerrel alkalmazzák”.

Ung vármegye rendjei „minden orvosi szerek felett leginkább a gondos érvágást és magisterium (hatóság) bizmutját ajánlja. Hoffmann Károly, Csanád megyei főorvos a „cho-

²⁶⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 28. Fila 69, 70.

²⁶⁷ A pióca kereseti cikk, e célra készített hordókban, 5–6000 ezer nadályt fért bele, hetenként, különösen hús, nedves időkben, öt-hat koocsival is elindítottak Franciaországba. A Csanád megyei zsidók a pióca métermázsáját 250 forintért adták el, franciaországi kereskedőnek, akit a Helytartótanács az országból kitiltott, mert féltették a piócákat a kap usztulástól, sőt rendeletet hoztak, amely a piócák nevelésére, tartására és fogsására vonatkozó utasításokat tartalmazta. (Lásd: Linzbauer, X.F. 1861. Tomus III. Sectio 4. 43–46 Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. Évf. (1931). 52. sz. 1234.)

²⁶⁸ Lenhossék Mihály országos főorvos ugyanis 1831. márciusában rendeletet adott ki, orvosok megfigyeléseiket, tapasztalataikat közölgék a Helytartótanáccsal, mivel a pesti egyetem orvosi kara a lezajlott járvány történetét szándékozik elkészíttetni. Az Országos Levéltárban „összevannak gyűjtve ezek a Relatio-k, melyeknek tudományos értékét elmosta ugyan az idő”, (...) Viszont a Relatiókból áttekintést nyújtanak „az első országos cholera-járvány gyógymódjáról, arról a sok tévelygésről, szomszéd vármegyéktől kölcsönkért receptekről, papok és kuruzslók csodaszereiről, amelyekkel a beteget gyógyítani igyekeztek”. (Balint N. István. Orvosi Hetilap. 75. Évf. (1931). 52. sz. (Folytatás). 1233.)

lera kórház számára olyan ,tensort keres, aki a piócákat fel tudja rakni és eret tud vágni. Cziegler József Galíciába kiküldött magyar orvos *Relatio*ájában szintén a piócázás és érvágás mellett érvel, mint ami „cholera nélkülözhetetlen gyógymódja”. Markó János csongrádi seborvos egyetlen gyógymódja az érvágás, amely az „édesdeden szenderítő haláltól is megment”.²⁶⁹ Továbbiakban Bálint Nagy idézi az egyik megyei physicus (orvosdoktor) a helytartótanácshoz beküldött jelentését, amelyben azt írta, „*ahol a beteget semmivel sem gyógyították, éppen oly arányban pusztultak, sőt kevésbé, mint az ajánlott gyógymóddal kezelték*”.²⁷⁰ Megfontoltságra utalt beszámolójában (*Relatio*) Trombitás Sámuel, Zemplén vármegye főorvosa: „*az orvosságba nem követtem kizárólagosan sem egy, sem más ajánlatát, hanem a józanész tanácsát és tapasztalásom után menvén, a betegséghez használtam jobbra minden gyógymódból valamit*.”²⁷¹

Az izzasztás a legtöbb orvos gyógymódjában szerepelt, noha a kolerás haláleseteket a heves hasmenés és hányás okozta kiszáradás váltotta ki. Haraszt Bernát dégi orvos, gyógymódjában a folyadékvesztés pótlása is megjelent, aki amellet, hogy izzasztást javasolta, óránként egy liter tea elfogyasztását írta elő.²⁷²

Bálint Nagy véleménye arra utal, hogy akárcsak az egyéb betegségek esetében, a kolera esetében is átfedés volt a népi gyógyászat és a physikusok (orvosdoktorok), chirurgusok (sebészek) gyógymódja között.

Rigler professzor által az „érinetelen *Choleralia akták*” kivonatolt összeállításából egyrészt megtudjuk, hogy a kolera még nem jelent meg az országban, máris megrohanták a Helytartótanácsot a betegség gyógyítását ajánló titkos szerek (arcanum) föltalálói, természetesen jó pénzért. Más részt pedig a fentebbi Bálint Nagy *Reláció* kivonataihoz kapcsolódón, azt kiegészítve megtudjuk, hogy az orvosi kamara a véleményezésére küldött gyógymódok közül a Helytartótanács melyeket tartott figyelemre méltónak. A Helytartótanács, tehát a pesti orvosi kar véleményét kérte ki – elnöke Lenhossák Mihály – és annak függvényében döntött.

A Helytartótanács (1831 április 17.) elutasítja Zgurits Ferencz szabadalom iránt beadott kérését, mert a kolera ellen forgalmazni kívánt szerét a „szakértők ártalmasnak” vélték.

Prevendár József pozsegai tisztviseelőnek gyógyítási módját a pesti orvosi kar „veszedelmesnek” minősítette, mivel annak gyógyítás módja „ötféle fűtörmelékének melegen a hasra kötéséből és ópiumos szilvorummal (pálinkával) beitatott kenyérral való adásából, majd leveses és paprikás hússal való etetéséből és erős bor itatásából” állt.

Az orvosi kar elutasítását tanácsolja gróf Cziráki Antal közvetítésével beterjesztett Genersich János nyitrai ügyvéd kérését, hogy Vachter Félixet jutalmazza meg az általa föltalált gyógyszerért, mely állt 6-10 csepp borókaolaj (borovicska) oldatából, a mellyel ott állítólag 20 kolerást gyógyított meg. Bene Ferencz dr. a körzet dirigens orvosa, „szavahihető hivatalos emberektől hallotta, hogy az említett helység kórházában ezen szerrel kezelt betegek mind meghaltak és hogy ez a szer mint védő ital sem ér semmit. Ugyancsak elutasítani javasolja a

²⁶⁹ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. Évf. (1931). 52. sz. 1234–1235.

²⁷⁰ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. Évf. (1931). 52. sz. 1233.

²⁷¹ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. Évf. (1931). 52. sz. 1234.

²⁷² Haug, A. 1981. 22.

pesti orvosi kar Krasnopolsky Venczel kérését, hogy az országban magán-kórházat állíthasson fel. A Válasz: ez a hatóságok dolga. Hasonlóan elutasítják Jontz Ádám volt seborvost és Pfeiffenberger Theophil „titkos szerkészítőt” is, mivel arcanumáért „csekély” 100 ezer forintot kért.

Rechlitz dr. Sáros vármegyei orvos ajánlja a Helytartótanácsnak, hogy megelőzésre az oleum chamomillae-t, orvosságul pedig a bizmutot ajánlja az ország orvosainak. A pesti egyetem orvosi kara (1831 július 29). ülésén sem egyiket, sem másikat nem ajánlja, mert ha még nincs betegség, nem kell orvosság sem, ha pedig a cholera kitört, az ellen a magisterium bismuthival eddig éppen nem valami jó eredményeket értek el.

Hasonlóan elutasítják a galíciai gubernátor által ismertetett Wimpiller István orvostól származó „2 recipét”. Borsod vármegye (augusztus 23.) jelenti, hogy Blum Simon vármegyei seborvos szeretné bemutatni új gyógyítási módját olyan helyen, a hol a „cholera dühög”. A Helytartótanács ezt csak a vármegyei főorvos ellenőrzése mellett engedélyezheti.²⁷³

A Helytartótanács (1831 július 19.) a Borsod megyei kolerahelyzetről szóló jelentésből kiemelt egy esetet, „kolerás minden beavatkozás nélkül önmagától gyógyult”, ami a „szakértők előtt valóságos csodának számított”.²⁷⁴

A Helytartótanács az orvosi kamara véleményezését követően több esetben csupán közli a beküldött gyógymód rövid elírását, tehát nem foglalt állást sem mellette sem ellene. Ami azt jelenti, hogy kívárt.

Heves- és Külső-Szolnok vármegyék állandó küldöttsége Egerből küldött jelentése arról tájékoztatja a nádort, hogy Hanák Mihály vármegyei főorvos Poroszló mezővárosban a gyógyításában „jónak találta a calomelt Sydenham ópiumos cseppjeivel. Nehéz esetekben az előbbit kevés cukorral adta, utána 2 óra múlva ismét 20-25 csepp Sydenham-féle cseppet. Ezt 2 óránként ismételte, amíg a veszedelmes jelenségek meg nem szűntek”. A betegség kezdetén jól használt „3 óránként a bismuthi cukorral történt adagolás. Ha a „kezdeti jelek is jóindulatúak voltak, elegendő volt a Dower-pot (készítmény) és a tinctura opii (ópium tinktúra). „A külső kezelés módjai közül jónak találta a gőzfürdőt, a görcsös végtagok lemosását meleg ecettel vagy szesszel. A gyomortájra lisztből és ecetből készített borogatást rakatott és néha jónak találta a hasra és a lábakra tett mustárt és hólyaghúzó tapaszt. A szomjúság ellen langyos árpalé és székfűvirág tea, a felépülés idején pedig tápláló ételek és kevés bor tettek jó szolgálatot”.

Ugyancsak Heves megye terjesztette be jóváhagyásra a „lengyelországi Bochnia város mellett fekvő Wischnitz lakóinak házi orvoslási módját és a használt gyógyszerét: borecetben összetört mustármag, törött bors, 1 kávéskanál összetört fokhagyma és körisbogárpor jól összekeverve, 12 óráig állani hagyják. Emellett a beteget izzasztják, teát itatnak vele és nagyon vigyáznak arra, hogy meg ne hűljön, mert ez halált okoz”.

Gyürki Pál, Temes- és Torontál vármegye királyi biztosa, (183. szeptember 2.) beküldi Almási Balogh Pál „Rövid orvosi értekezés a cholera morbusról” című dolgozatát. Ebben megelőzésre ajánlja: „naponta a gyógyító folyamat beindítására 7–8-szor adagolt veratrum (fehér hunyor) tincturát. A kifejlett betegség ellen kámforos meleg flanel-dörzsölést és sok

²⁷³ Rigler,G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 52. sz. 933.

²⁷⁴ Rigler,G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 52. sz. 933

meleg víz ivását. Gyógyszerül: kamillatea, kámforspiritusz keverék, víz kávéskanalanként és percenként a jobbulásig”.

Zilahi Sámuel debreceni orvos a kolera kezdetén eret vág vagy piócáz. A hasra meleg illatos, boros vagy ecetes borogatásokat rendel, amit „szegényeken meleg hamuval vagy homokkal helyettesít. Rendel még meleg fürdőket mustárral is. A végtagokat illatos szeszszel dörzsölteti. Belsőleg nyálkás főzeteket ad valeriánából (macskagyökér), mentha pipéritából (borsosmenta) és crispából (majoranna), melyekhez kevés ópiumot is ad”.

A csehországi kormányzónak azt válaszolja a pesti egyetem orvosi karra, hogy a kámfor jól bevált kis adagokban a kolera „ideges szakának kezelésénél”, de annál ártalmasabbnak bizonyult a „hányás és hasmenés alatt adva”. Hivatkoznak Hahnemann dr. előírására, aki szerint kámforral kezelt betegek mind meghaltak. Óva inti az orvosi kar a prágaiakat, hogy erre szerre utasítsák az orvosokat. Ajánlják a Lenhossék dr. által az orvosok számára írt *Animadversiones* című munkát.

A Pozsony vármegyébe dirigens orvosul kiküldött *Bene Ferencz* a Helytartótanácshoz küldött jelentésében leírja a gyógyítás-módokat, a melyeket a kolera ellen azon a vidéken alkalmaztak. E szerint a betegség kezdetén a legtöbb helyen tartarus emeticust (hányató borkőt) adtak nagy mennyiségben, de ez ritkán használt. Jobb eredményt mutatott a hányatógyökér akár porban, akár tincturában adagolva. Helybeli orvosok „vérbocsátást” (érvágást) alig alkalmaztak. „Melegítés, dörzsölés, különféle kenőcsök, langyos forrázatok vétele az izzadásig, általános használatnak örvendenek”. A nép tudatlansága miatt ezekkel a gyógymódokkal kevés eredményt értek el, mert a „betegek nem bírják magukat visszatartani a sok és hideg víz ivásától és ha valamivel jobban érzik magukat, rögtön fölkelnek az ágyból és újból meghűlnek”. A belső orvosságok közül az ópiumot találta a hatásosnak a Bene dr., de mint megjegyzi a „kámfort alig használják, a kezdetben sok helyen dicsért oleum juniperit (borókaolaj) azonban mindenütt elhagyták, mert sok ember elpusztult, akit ezzel kezeltek”.²⁷⁵

Az említett körülmények, helyzetek, bevett szokások nem véletlen, hogy kedveztek Morvai János tiszabábolnai (Borsod vármegye) plébános gyógymódjának, amelyet az orvosok is átvették. Erdélyben is terjesztették. Morvai gyógymódját a Helytartótanács a járványügyben eljáró szolgabírárnak és a papoknak nyomatott formában megküldte, az utóbbiak számára előírta, hogy a szószékről hirdessék a népnek, falu jegyzői pedig doboltassák ki a faluban. Ez is orosz eredetű gyógymód volt, ugyanis Morvai elismeri, hogy „egy muszka országból (Rigából) atyafiaihoz írt németországi orvos levelének fordítása, melyet az újságban olvasott.”

A gyógymódja pedig a következő eljárási szakaszokból állt: „A beteget melegágyba lefektetem, dunyhákka, bundákkal bétakartatom, hogy legkisebb mértékben se jusson hozzá külső levegő, egyedül az orra marad takaratlan, a fejére is ruhát tétetek. Egyszer s mind a beteg amint lefekszik, kötést készítettetek, fodor mentát, Istenfát, borsikát, zsályát, az utón termő mályvát összevegdaltatva meg forráztatom vízzel, vagy két ruhákba összetétetem az összevegdalt füveket, és egyik oldalát forró borral locsoltatom meg, és jó melegen a beteg gyomrára köttetem, frissen, és jól bétakartatom ismét. Italt is mindjárt készítettetek,

²⁷⁵ Rigler, G. Orvosi Hetilap. 55. Évf. 1911. 63. sz. 948–949.

fodormentát, vagy bodzavirágot, vagy székfűvirágot forrásztatok, és ezt gyakran melegen adatom a betegnek. Minekutána a fodormenta elfogyott, helyette használhatom a csomborfüvet, mely a réteken bővségesen találtatik. Ha szomjazni kezd a beteg, árpát főzetek, és ennek levét melegen adatom neki; ha éheznek, meleg levest főzetek, és adatok de italul erre is árpalevet. Midőn a beteg a nyavalyát elkergető forráságon keresztül esik, ámbár forráságban marad a takarók alatt, mégis csendes tőrészel szenved; ezt többeken tapasztaltam. Izzadás közben száraz tiszta ruhát adatok a betegre. Ha jobban kezd is lenni a beteg a kötést nem engedem levétetni, sőt újítatom melegen, és két lepedővel takartatom egész nyakig, hogy hirtelen átváltozás ne történjen; ha a lepedő alatt is folyvást izzad a beteg, igen jó jel. Azután nem engedem felkelni; de téli módon öltöttem; ekkor ha meleg levest eszik, engedek egy kevés bort inni. E mód szerint sok betegem, ha rosszul lett reggel, este már feljárt a házban. Ami engem illet: eleinte 4 zacskóban klórt hordoztam; de utóbb elvettem; most néha kezemet ecettel megmosom, a kendőmbé szoktam leginkább tölteni. Ezelőtt, míg a nyavalya nem uralkodott, fölöstökömözni (reggelizni) nem igen szoktam; de most el nem mulasztom. Gyakran izzadásba hozom magam reggelenként az ágyban, csak mértékletesen. Ha nappal izzadok, fehér ruhámat változtatni el nem mulasztom: néha fürdök, mértékletesen eszem, és iszom. Leginkább a gyomor áthűtéstől, és az izzadságnak a testbe visszamenésétől őrzöm magamat. Egyéb semmi praeservativummal (védőszerekkel) éltem ekkoráig”.²⁷⁶

Morvai gyógymódját tehát hatékonynak ítélte a Helytartótanács, ugyanis Tiszabábolnán 120 betegből csak 21 halt meg. Morvai országos híre tett szert, s annyi betege volt, hogy segítségül két köböl búzáért asszonyokat fogadott fel, akik ezen felül minden felépült beteg után nyolc garast is kaptak, szóval jól jövedelmezett a gyógymód. „Képzeltetjük, – írja a Bálint Nagy dr. – mennyire függött a gyógyszeről a gyógyulás, ha tapasztalatlan parasztasszonyok is el tudták végezni”.²⁷⁷

Morvai eljárását alkalmazta a kecskeméti Szokolay Hártó János asztalos is, s a város 25 váltó forint jutalomban részesíti sikeres gyógyításáért. Különösen az egyházak karolták fel Morvai gyógymódját, de vármegyék főorvosainak jelentéseiben is mindenhol megtalálható volt Morvai gyógymódjának ajánlása.

Az orvosok működését a bürokratikus hierarchia is befolyásolta. Láttuk, hogy a Helytartótanács vegyes bizottsága járványügyi tanácsadót jelölt ki Lenhossék Mihály országos főorvos személyében. Középszinten vagyis a törvényhatóságok (vármegyék, városok) szintjén egészségügyi bizottságok élén a megyei főorvosok álltak, akik többnyire orvosdoktor (PhD) diplomával rendelkeztek. A megyei főorvosnak voltak alárendelve a vármegye járásainak sebészei. Szükség esetén hatósági orvosokat helyeztek ki állomáshelyeikről a fertőzés sújtotta vármegyék járásainak településeire és veszteglőhelyeire. A helyi polgári biztosok jelentései arról tanúskodnak, hogy a rögtönzött, újonnan felállított veszteglőintézetekhez, veszteglőházakhoz a központi választmány több esetben nem tudott orvost kirendelni. Rendszerint járványok idején orvoshiány abból is adódott, hogy – főleg fertőzés

²⁷⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy–Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 229. Vö. Orvostörténeti Közlemények. 8–9. (1958). 241–246.

²⁷⁷ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. évf. (1931). 52. sz. 1233.. Havasdi, J. 2011. 294.

kitettség miatt – nem vállalták, így díjazás ellenében magánorvosok, illetve orvos hallgatók bevonásával is próbálkoztak a hiány pótlására.²⁷⁸ Az orvoshiány miatt kétségtelen megoldást jelentett a rögtönzött kolerakórházak létrehozása, ahol több település fertőzötteit/betegeit egy orvos az ápolók segítségével elláthatta, ugyanakkor megkímélte az orvosokat a fárasztó terepjárástól, utazástól.

A lakosság viszont „irtózott” – Helytartótanács által elrendelt – rögtönzött „kolera kórházaktól”, amelyeket a települések kocsmáinak fészereire, iskolákba, magánházakban stb. jelöltek ki. A hatóság is elismerte, hogy a betegeket „édes otthonukban” jobban lehet ápolni. Mindezek és egyéb helyi körülmények közrejátszottak abban, hogy a lakosság jelentős része – ha orvos volt akkor is – kerülte az orvosi kezelést, a gyógyszerek használatát.

A köznép irtózott a hivatásos orvosok terápiájától, amin nem lehet csodálkozni. Ugyan is Józsa István, Szabolcs vármegye főorvosa 1831 nyarán – járvány csúcsra járása idején – továbbra is az érvágást, piócázást, az ópiumot ajánlotta, ezen kívül pedig „bor adassék felnőtteknek, gyermeknek egyaránt”, sőt még az izasztáshoz használt pokrócot is borba áztatva javasolta a beteg testére helyezni. Továbbá tanácsolta még a főorvos, hogy a beteg érzéketlen, megmerevedett tagjai alá egy „csomó erdei hangyát tegyenek”, melyek mardosásától remélte az „élet visszatértét”.²⁷⁹

A köznép továbbra is – akárcsak a pestisjárványok idején – szinte minden betegégre a fokhagymát használta. Havasdi József kiváló munkájából tudjuk, hogy a bártai polgári biztos felje-

²⁷⁸ A reformkori magyarországi orvosok legteljesebb névtára 1840-ben jelent meg. Bugát Pál és Flór Ferenc szerkesztésében, Magyarországi Orvosrend névsora 1840-re címmel. A névtárban Várasd-, Szepes-, Zágráb- és Pozsega vármegye kivételével Magyarországon ekkor 562 orvosdoktor és 1055 sebész működött. (Lásd: Dr. Bugát–Dr. Flr. 1840. 36,50, 119.)

Mária Terézia 1748-ban, 1752-ben és 1756-ban ismételtlen kiadta azon rendelkezését, hogy minden vármegye és szabad királyi város köteles egy orvost tartani. Egyetemet végzett orvos hiányában egy orvos akár 3-5 vármegyét is kénytelen volt ellátni. Ez utóbbi esetben a vármegyei főorvos egy-egy megyében csak meghatározott időbe (esetleg két-három hónapban egy-egy alkalommal) tartott rendelést, felügyelete alatt gyakorlatilag képzett sebészek álltak. Létszámuk vármegyénként nem haladta meg a 3-4 főt. Az orvosok 45 %-a városban élt, a vármegyék és vidéki városok területén működők száma alig haladta meg a 200-at. Különösen rossz volt az orvos és sebész ellátottság a Duna-Tisza és az Alföld vidékein. Például 1841-ben a Felső-Tisza vidéki vármegyékben összesen 6, a Közép-Tisza vidéki városokban és vármegyében 28, a Tisza alsó folyása vidékén pedig 19 orvos, nem sokkal több sebész működött. 1851-ig az orvos ellátás alapelve a területiség volt, így a vármegye nagyságától függetlenül alkalmaztak egy-egy orvost, járasonként egy-egy sebészt és bábát. (Lásd: Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 3–4. 24–25. Simon Katalin levéltári adatokra támaszkodó sebészekről írt kiváló monográfiájában azt írja, hogy a magyarországi orvosképzésben az 1820-as években a „robbanásszerű növekedés” a karlsbadi konferencia határozatával függött össze, amely megtiltotta a diákoknak a külföldi egyetemjárását. Emiatt a 1831/32 kolerajárvány idejéig folyamatosan emelkedett a sebészhallgatók létszáma Pesten. Azonban többségük nem fejezte be tanulmányait, vagy máshol folytatta, vagy kolera áldozata lett. A reformkorban összesen 259 sebészmeisteri, és 1049 alsóbb szintű, azaz polgári sebészi és szülési oklevelet adtak ki. A beiratkozók száma a kolerajárvány után folyamatosan csökkent. Ennek egy oka, megszűnt a külföldi egyetemjárás tiltása, a magyar nyelv bevezetése a képzésbe, ami azzal járt, hogy a külföldi egyetemeken végzetekkel 1840-es évekre a sebészek túlzott száma jelentett gondot Pesten, míg vidéken hiány volt sebészekből is. (Lásd: Simon, K. 2013. 144.) Egy később számvetésből ismert, hogy 1840-ben (Erdély nélkül) Magyarországon 90 megyei, 50 városi és 7 kerületi főorvos mellett 280 járási sebész, 324 közgyógyosztartó alkotta. Az országban összesen 640 orvost, 1276 sebészt és 415 gyógyszerterárat tartottak nyilván, s egy orvosra 18-20 ezer lakos jutott. Erdélyben 1847-ben 63 orvos és 136 sebész, valamint 888 bába működött. Az orvosképzés felfutása miatt Pesten orvos többlet jött létre, addig vidékeken csak néhány a megyei physikus (orvosdoktor) működött. (Lásd: Fónagy Zoltán. Litera. 2020. április 28.). A témában (Lásd: Dr. Jáki Gyula. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 1. (1955). 5–31.)

²⁷⁹ Haug, A. 1981. 20, 112, 113.

gyezése szerint a településen, ha az emberek „tagjaikban gyengülést éreztek” 3-4 fokhagymát mozsárban összetörték, ecettel felöntötték, a kapott péppel bedörzsölték a testüket, majd betakarították és meleg téglával melegítették a testüket. Mások pedig kámforos pálinka hatásában bíztak. A gyógymódot hasznosnak találták a Helytartótanács illetékesei is, és utasították a szolgabírókat, hogy bátaik bevett, hagyományos gyógymódját terjesszék a lakosság körében.²⁸⁰

A hivatalosan támogatott gyógyszerek sorában gyakrabban említik „az ópium s a kámfor vízzel való keverékét, amit hányás után használtak”.²⁸¹ Ezek a szerek a falvakban a papok révén a nép körében sem jelentettek újdonságot. A szélsőségesen ártalmas szokásokra a népi gyógymódok esetében is találunk példát: a kolera ellen helyenként hideg vizet ittak, jeget tettek a beteg mellére. A Baranya vármegyében, Darázson az uraság jégvermét is feltörték, hogy jeget szerezzenek.²⁸² Az egészségóvás és betegek ápolása mellett a Helytartótanács utasításai nyomán a vármegyék illetékesei gondoskodtak a szegények élelemellátásáról, hogy megelőzzék soraikban az alultáplált, legyengült szervezet fogékonyságát az epemirigy fertőzésre. Például Batinán 376 rászoruló írtak össze, akiknek az uradalom búzát és árpat szolgáltatott.²⁸³

Pap István lelképásztor leírása szerint az Alföldön rossz minőségű, penészes búzát adtak, és az abból készült kenyeret voltak kénytelenek fogyasztani. A vármegye vezetését is kritizálta, hogy akkor kezdtek el a szegényekről gondoskodni, amikor az újkenyeret már „elérték”. Nem kapott megfelelő rendelést az egyházi előljáróktól, hogy ebben a helyzetben mihez tartsák a lelképásztorok magukat.²⁸⁴

Népszerűek és elterjedtek voltak a nép körében rentházak „csoda- és cholera cseppjei”. Híres volt az Alföldön „a szegedi piarista atya Gfuber József csodacseppje, amely közönséges citrom fűből készült spiritus aromaticus”, amely a régi időkben is minden baj ellen gyógyszerként használták. Gfuber atya gyógyszerének népszerűségét bizonyítja Szeged város levele, amelyben „két méter mázsa melissát” (citromfűvet) kért a Helytartótanáctól, de Lenhossék válasza szerint annyit az egész Pesten sem lehetett találni. Nagy volt a keletje Cseresznyés Sándor horgosi orvos csodacseppjeinek is, amelytől a horgosiak úgy meggyógyultak, hogy Reizner – Szeged város történésze szerint – a faluban a kolerának egyetlen áldozata sem volt.²⁸⁵

A „sematicus (sablonos) gyógyszerektől való irtózat teremtette meg – jegyzi meg Bálint Nagy István – Hahnemann-féle homeopatha kúrát és a Hahn-féle vízkúrát, az utóbbinak nálunk nem mutatkozott hatása, ellenben annál inkább az elsőnek, különösen jobb körökben”. Bakody József győri tiszteletbeli városi orvos honosította „meg hazánkban olyan sikerrel, hogy még a helytartótanács is ajánlotta a Hahnemann „hason szervi” gyógyszerét, mint egyetlen megmentőt, de nem írja le készítés módját a laikus közönség számára, hanem aki meg akarja óvni magát a kolera nyavalyától, forduljon bizalommal Prégárdi Imre Nagy Kristóf című pesti patikájához”.

²⁸⁰ Havasdi, J. 2011. 296.

²⁸¹ Linzbauer, X.F. 1861. Tomus III. Sectio 4. 44.

²⁸² Havasdi, J. 2011. 295–296.

²⁸³ Havasdi, J. 2011. 297.

²⁸⁴ Tassonyi András. 1992. 245.

²⁸⁵ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. évf. (1931). 52. sz. 1234.

Hogy az első nagy járványt követően a gyógymódok tekintetébenben mi változott, két esetet említhetünk: Bulyovszkyné Szilágyi Lilla kolera beteg férjéhez, Bulyovszky Gyulához írt levele (1849. július 25.) „*Im itt küldöm a koleraszereket: cseppek, por és szalep (gomba?) gyökér. Amint a rángás kezdődik, 10 cseppet kell cukorra tölteni és bevenni, ha el nem múlik, 1 óránként mindig ugyanannyit. 1-ső hasmenéskor egy port; ha az első porra elmúlik, többet nem kell bevenni, ha pedig el nem múlik folytonosan kell szedni. A hasra melegített árpát kell folytonosan rakni, ha szomjazik, egy meszelyni vízbe egy csipet szalepet kell órákig főzni és 10 csepp ecetet kell beletölteni és ezt lassankint meginni. Ez a szer megmente legalább 30 embert a haláltól*”.²⁸⁶

Később, 1855-ben az Országos Gyógyszerügyi Tanács vezetősége által kiadott utasítás továbbra is az ópiumot és a kámfort jelölte meg, mint a két leghatásosabb szert a kolera megbetegedés ellen. Két évtizeddel később, 1873-ban az Orvosi Hetilapban Garán János és Pap Sándor vidéki orvosok közleményükben ajánlották még a kinint, az arzént, a sósavat és különösen a mérgező sztrichnint (farkas maszlagot).²⁸⁷

A gyógyszerek közül hathatóság szempontjából a legtöbb reményt a bizmut porhoz fűzték, ami rengeteg halálesetet eredményezett, ugyanis igen gyakran fordult elő túladagolás, mivel kis adagokból álló gyógyszerek, mérgező hatását nem írták le, mint például bizmut adagjait.²⁸⁸ Bálint Nagy némi túlzással, utólag – a járvány centenáriuma alkalmából írt tanulmányában – úgy vélte, hogy „*aki az első cholerajárvány alatt nem pusztult el a járványtól, behalt a gyógyszerek mérgező adagaiban*”.²⁸⁹

Viselkedésreakciók

A pestisjárványok ismertetése során szóvá tettük, hogy az ijesztő környezeti hatások (járványok, háborúk, természeti katasztrófák stb.) az emberi természetből fakadó – szorongás, feszültség, félelemérzés, tanácstalanság, döntési bizonytalanság, beszűkült tudatállapot, pszichés egyensúlyvesztés – helyzetfüggő viselkedésreakciókat váltanak ki. Az egyéni és csoportos vészhelyzeti viselkedésreakciók skáláján megtalálható tehát a teljes inaktivitás, ijedség, menekülés, az elkerülés, az elvonulás a szociális térből, az érzelmi kitérés (sírás, nevetés), a hiperaktív viselkedés, a tagadás, az elfogadás, az intenzív transzcendencia igény, bűnbak keresés, ellenállás, agresszivitás. Általában néhány védekezési viselkedés stabilabb, mintázata állandóbb, azonban szélsőséges (sajátos, specifikus) helyzetekben más formái is létrejöhetnek, attól függően, hogy az egyének, csoportok „aktuális” ismereteiket meghaladó *külső* (vagy *belső*) veszélyt *közvetlenül* (érintett, megfigyelt, látott) tapasztalják meg vagy

²⁸⁶ Fónagy Zoltán. Blog. (https://mindennapo-ktortenete.blog.hu/2014/10/19/kolerajarvanyok_19_szazad). Hozzáférés: 2022. 12. 7.

²⁸⁷ Haug, A. 1981. 111 – 113. A farkas-maszlag növény (más néven hánytatófa, hánytatódió) *sztrichnin* tartalmaz, ami igen erős mérge. A 16. században használták először Németországba patkánymérgeknek. A *sztrichnin* a 18. században terjedt el a gyógyászatban. A kolera idején a fentebbek szerint az alkaloid készítmény gyanánt kis adagban orvosságként, hánytatószerként használták. (Lásd: *Sztrichnin–Pallss Nagy Lexikona. 1998.*)

²⁸⁸ Haug, A. 1981. 20, 112, 113.

²⁸⁹ Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 75. évf. (1931). 52. sz. 1235.

pedig *közvetve*, informális csatornák (hírek, pletykák) útján-módján. A vélt/valós vész-helyzetek térbeli és időbeli erősebb és gyengébb intenzitás koncentrációja eltérő módon befolyásolja az egyéni és csoportos észlelést/érzékeltetést ami a viselkedésreakciók megnyilvánulásában ölt formát. Mindazonáltal, a járványok kiváltotta vészhelyzetekben gyakoribb – mondhatni univerzális – az ember ösztönös veleszületett reakciói – ijedség, félelem, rémület, irtózat, rettegés – kiváltotta védekezéses viselkedés mint például az egyéni és csoportos menekülés, az egyéni és csoportos ellenállás s a bűnbak keresés agresszív formái. Mindezt főleg a járványok (pestis, kolera) kiváltotta viselkedésreakciók során érhetjük tetten, amikor a betegség és halál oka az egyének és csoportok tudott, tudható tapasztalati ismereteiken túl mutattak, rejtélyesek, érthetetlenek voltak.²⁹⁰ A pestis- és kolerajárványok idején azonos, ritkábban egyéni mint csoportos ellenállási viselkedésreakciókat kiváltó tényezők a védekezés központilag, rendszeti eszközökkel intézményesített rendszere (zárvonal, karantén, veszteglőhelyek, tiltások sokasága). Különösen feszes szigorúsággal hajtották végre a lakosság viselkedésére összpontosító hatósági rendszeti eljárásokat a pestisjárványok idején, mivel a kórnak az egyház lelki terápiáján (bűnbánó körmenetek, Isten büntetése az erkölcstelen életvitelért stb.) kívül, más ellenszere mint a belenyugvást, elfogadást nem ismerték. Ezzel szemben a kolerajárványok idején, számban és tudásban gyarapodó orvostársadalom meghatározóbb szerepet játszott a járványvédelemben. Mindazonáltal – ahogy fentebb is láthattuk – különböző orvosi gyógymódok, szerek, fűvek kombinációjával párhuzamosan a köznép nagy többsége bevett, ismert, hagyományos eljárásokkal próbált védekezni. Mindezek – s az elzárások rendszerének – hatástalansága az egyének és csoportok viselkedésreakciójának motivációs beállítódásában nem hozott változást. A viselkedésreakciók többsége ismert volt a pestises időkből, például a hatósági egészségügyi intézményektől, személyektől (veszteglőhely, kórház, gyógymódok) való irtózás, az attól való menekülés, a fertőzés egyéni és csoportos eltitkolása, rejtőzködés, kisebb csoportos ellenállás.

Az egyéni védekezésreakciók leggyakoribb formája a menekülés. Például Vangl József polgári biztos jelentette a választmánynak 1831. augusztus 26-án Mohácsról, hogy a Dályokra kirendelt Kornhoffer bolyi sebész miután megtudta, hogy Kakas József orvos augusztus 24-én Dunaszekesőn meghalt kolerában, megszökött.²⁹¹

A menekülés csoportos esete: Kovács István polgári biztos 1831. augusztus 18-án jelentette a választmánynak hogy az örök félelmükben elszöktek, így a reá bízott, Udvardtól Somberkig tartó zárvonal szakaszra mindössze két hajdúja maradt. Kérte a választmánytól, hogy intézkedjen a szükséges őrség mielőbbi kiállítása ügyében, ami meg is történt. Emellett a katonaságra is panaszkodott a polgári biztos: a katonák néha feltartott puskával törtek át a zárvonalon Mohács felől. Ugyancsak az örök elégtelen számáról és elszökéséről tett jelentést Répás Zsigmond polgári biztos Baranyabánból augusztus 30-án. Az örök száma egyébként sem volt elegendő, de a helyzetet tovább nehezítette, hogy közülük sokan elszöktek, vagy lebetegedtek, így a zárvonalakon illegálisan átkelni szándékozók már nem tudták feltartóztatni.²⁹²

²⁹⁰ A pestis kiváltotta viselkedésreakciók kérdését bővebben (Lásd: Pászka, I. 2020. II. kötet. 378–390.)

²⁹¹ Havasdi, J. 2011. 219.

²⁹² Havasdi, J. 2011. 259.

A hatásköri konfliktusokból támadt ellenállást, mint szó volt róla, Kisfaludy Sándor viselkedés reakciója is jelzi, elutasító magatartása testületi ellenállást vont maga után.²⁹³

Hasonló hatóságközi együtt működési zavarok által felszínre hozott hanyag, nem törődő, életidegen bürokratikus eljárás formákhoz ragaszkodó viselkedés példáját láthattuk Arad, Csanád, Csongrád vármegyék és Szeged szabad királyi város királyi biztos esetében, ami helyi Karok és Rendek engedelmesség megtagadását vonta maga után.²⁹⁴

A kolerajárvány idején annyiban történt változás, hogy néhány viselkedés megnyilvánulás tömeges formát öltött, mint például a *bűnbak keresés agresszív formája*, a központi - és helyi intézmények egymás közötti, illetve mindkettőnek a lakossággal való konfliktusa (ellenállás, mellőzés, kijátszás stb.) A szóban forgó első nagy kolerajárvány idején a központi és helyi hatósági járványügyi intézkedései, több helyen – Vác, Hódmezővásárhely, Nagykáta – kisebb tiltakozásokat, illetve zavargásokat váltott ki a helyi lakosság körében.

Pulszky Ferenc, aki Pesten tanult, szemtanúja volt a pesti zavargásoknak, visszaemlékezésében eleveníti fel a történeteket: „*Amint a kolera Pesten jelentkezett, a helytartótanács féltében elzáratta a hajóhidat, hogy a veszély ne jöjjön át Budára. Az egyetemi ifjúság nem akarta ezt a tőrni, a Dunántúliak haza készültek, mindnyájan felkerekedtek báró Palocsay Tivadar vezérlete alatt, keresztültörték a záron, lefegyverkeztek a katonáőröket, átmentek Budára, honnét mindenki hazafelé sietett. De másnap vérszemet kapott pesti csőcselék nép, zavarogni kezdett, felsőbbbségi felszólításra sem oszlott szét, végre a katonaság tüzelt, s Rottenbillert, a gazdag piócza-vállalkozót, ki egész Franciaországot ellátta nadályokkal a mohácsi mocsarokból, a későbbi polgármester bátyját, szenátéri háza előtt egy kőszá golyó szíven találta*”.²⁹⁵

Pulszky elbeszélését kiegészíthetjük azzal, hogy a pesti diákság a kolera hírére az elbocsájtott munkásokkal együtt lépett fel 1831. július 17-én a hajóhíd megnyitása végett, amit a király biztos ígérete ellenére, nem teljesítettek. Ezért az időközben a városban több helyen összeverődött tömeg egy része fogadókbá, kávéházakba tört be, rabolt, fosztogatott, egy másik csoportosulás pedig a veszteglő intézetek felé indult. Az intézetek felé tartó csoport hírére, a nádor megparancsolta, hogy erővel oszlassák szét a tömeget, mert azok a záróvonalon lévő veszteglőhely lerombolásához kezdtek. A liniára (záróvonalra) kirendelt 500 gyalogos és 20 huszár a tömegre támadt, többen meghaltak és 170 személyt tartóztattak le. Kazinczy a pesti zavargások kapcsán megjegyzi: „*A katonaság keresve kereste a vérontást*”. Válogatás nélkül fogdosta össze az embereket, köztük ártatlan járókelőket, sőt, még a lázadás leverését ünneplőket is lázadóknak néztél, és közéjük lőttek. Továbbiakban idézi József nádor bocsánat kéréő levelét, aki szerint „*egy gyermekekből álló csoport (...) dühös rendtelenségével végső módokra kényszeríté a bátorságra (biztonságra) ügyelő rendet, s mi az ily esetekben elkerülhetetlen, sok ártatlan fejére halált is hozott*”.²⁹⁶

A pesti diákok viselkedését/cselekvését a záróvonal felállítása váltotta ki, amely akadályozta a közelgő kolera híre motiválta félelem miatt a csoportos menekülését. Az egyetemi hallgatók tiltakozásával párhuzamosan összeverődött lakosság spontán csoportos viselkedé-

²⁹³ Nagy, Á. Korall. 82. 2020. 141.

²⁹⁴ Bálint Nagy István. 1928. 35.

²⁹⁵ Az 1831-ki kolerazendülséről (Lásd: Pulszky Ferenc emlékirataiból. Vasárnapi Újság, 1875. 26. sz., Magyar Kurír 45. évf. 8. sz. (1831. júl. 26.) 63–64., Palugyay Imre. 1852. 309–313.

²⁹⁶ Kossuth Ferenc, 1906. 14., Szilágyi Ferenc. Budapest. A főváros folyóirata. 1986. 24. évf., 7. szám, 31–34, 16.

se, inkább – a diákok teremtette – helyzetkihasználás. Erre utal a cselekvésben a csoportok anarchikus, kaotikus formájának típusa, a zavargás. És mint lenni szokott ilyen és hasonló tömegzavargások esetében, egy sor járulékos fejlemény kísérte (fosztogatás, rablás, erőszak, rombolás). A diákok számára úgy tűnik a bűnbak Pesten, Stahly Ignác orvos professzor, ellene tüntettek, mivel az orvos javaslatai befolyásolták a rendészeti védelmi intézkedések bevezetését. A zavargó csoportok esetében, láthatóan, nem volt konkrét cél, a diákok szándéka bírt számukra zavargásba átcsapó mozgósító erővel.²⁹⁷

A tulajdonképpeni bűnbak kereső viselkedésreakciókra a kolerajárvány idején a felső-magyarországi vármegyékben – Abaúj, Sáros, Szepes, Gömör, Zemplén – került sor. Ahol a helyi hatóságok szigorú védelmi-rendészeti intézkedéseket léptettek életbe. Mivel az érintett népesség körében az aktuális kolerajárvány természete tudható, tapasztalati ismereteiken túl mutatott, rejtélyes, érthetetlen volt, az előállt helyzet megítélésének informálisan terjedő magyarázatai (pletykák, rémhírek) kerültek előtérbe, amely a félelem, szorongás érzetét üldözésként élte meg. Az üldözött, mint lenni szokott, előbb – utóbb tárgyiasítja, megszemélyesíti az üldözött, vagyis a vészhelyzet előidézőjét, a bűnöst. A térség falusi lakosainak hiedelmei szerint „*csupán kérni lehet az istent és a szenteket arra, hogy ne jöjjön rájuk a pestis*” (kolera). Következésképpen, „*azért tudták az urak, hogy jön a kolera, mert ők idézték elő*”.²⁹⁸

A bűnbakképzés gyakori jelenség, rendszerint egy személy vagy csoport hibáztatása kedvezőtlen jelenségek, események miatt, amelyekről az bűnbaknak címkézett személy vagy csoport nem tehet, vagy éppen ártatlan.²⁹⁹ A bűnbak keresés funkciója, hogy érthető, konkretizálható magyarázattal szolgáljon a rejtélyes, érthetetlen jelenséget kiváltó helyzetekre, az azt kiváltó tényezőkre. A csoportos bűnbakkeresés rendszerint néhány személy által irányított, akik kitalált, érveiket alátámasztó narratívát építenek fel, amely által a projekció, kivetítés által a személyes düh, irigység, csalódottság, bizonytalanság, gyűlölet stb. érzése mozgósító hatást fejt ki a velük azonos vélt/valós sérelmi helyzetben élő emberek csoportjában.

A bizonytalanság – az aktuális egzisztenciális helyzet vélt/valós érzékelése/észlelése folytán – járványok idején felerősödik, nagyrészt irracionális gyűlölet, archaikus, meggyökeresedett késztetési megnyilvánulásokban ölt formát, tőlük elkülönülő foglalkozású, státusú, feladatkörű csoportokban keresnek közös ellenséget, amelyek/akik megtestesítik minden bajuk forrását és rajtuk kitombolhatják minden csalódásukat és dühüket. A bűnbak narratívák reprezentációiban gonosz, aki megsértette, illetve vissza élt a nép által vélt/valós a helyzettel, tehát büntetést érdemel. Ezért szűkebb vagy tágabb környezetükben a bűnbakkeresők csoportja miközben az informálisan terjesztett narratívái önmaguk viselkedésreakcióit erősítik, önmagukat meg is tévesztik, amikor az áldozattá tesznek mindenkit, aki őket sújtó sérelmek, nehézségek vélt/valós előidézője. Miután minden elégedetlenséget és csalódást a bűnbakra/bűnbakokra hárítottak, végül ítéletet mondanak felettük, helyzettől függően, tettelesen is büntetnek. Tulajdonképpen a társadalmi térben való elhelyezkedéstől függetlenül, minden

²⁹⁷ Magyary - Kossa Gyula. Orvosi Hetilap. 12. (1936). 22. sz. 42–45.

²⁹⁸ Borovszky, S. 1905. 462.

²⁹⁹ A bűnbak (*scapegoat*) és bűnbakkeresés kérdéséről bővebben. (Lásd: Lindzey, G., & Rogolsky, S. The Journal of Abnormal and Social Psychology. 45. (2). 1950) 296–309., Richardson, F. C., & Manglos, N. D. Pastoral Psychology. 62. (2013). 423–436., Rothschild, Z. Journal of Personality and Social Psychology. 2012 Jun. 12. 1148–1163.Hozzáférés: 2023. 02. 20.

emberben meglévő pszichoszociális ösztönök/késztetések (irigység, gyűlölet) mozgósító, tömeges formákat ölthet, ha bűnbakkereső narratíva konkrét személy/személyek vélt/valós szerepét állítja előtérbe annak, illetve azoknak tulajdonítja minden baj forrását.

A felvidéki zendülés alábbi esemény sorai is ura utalnak, hogy a bűnbak/bűnbakok iránti agresszív viselkedést motiváló irigység, gyűlölet nemcsak célszemélyekre irányult, hanem azokra is akik járványvédelem hatóságilag intézményesített szabályrendszerének helyi végrehajtásában nem voltak illetékesek (zsidók). A korábbi rend helyét átveszi tömeges örület teremtette káosz és az erőszak, amelynek ellenreakciója a bűnbak csoport gyűlölete a rendbontók iránt. Szélsőséges, kezelhetetlen esetekben a kettő együtt, létében veszélyezteteti az adott társadalmat. Viszont a kolerazendülés tömeges volta ellenére, térben és időben lokális és rövid lefolyású szétszórt esemény volt.

Az előbbi jellemzők után, a bűnbakkeresés helyi motivációs hátterét nézzük, úgy tűnik, azt a pletykák, rémhírek jelentősen befolyásolták: „*Háború és pestis idején szokott a legtöbb pletyka uralkodni*” jegyzi meg a kortárs megfigyelő Balásházy János a kolerazendülésről írt munkájában.³⁰⁰ Rémhírek sorában említi, a kolera az országot megtámadni készülő hatalom elriasztását szolgálja, vagyis szándékosan előidézett, akárcsak a epekór az aratás idejére történt elterjedésének időzítése, hogy a nagy birtokosok drágábban adhassák el gabonájukat. Továbbá az urak, zsidók, papok, orvosok mérgezik a kutakat, a kocsmai italokat, illetve a hatósági gyógymódok és szerek mérgezők, mivel a vármegyei hatóságok az orvosoknak és zsidóknak minden megmérgezett emberért öt-tíz forintot fizetnek.³⁰¹

A közhiedelem hátterében az állt, hogy a varsói Leo zsidó orvos sikeresen alkalmazta „bismutum subnitricumot” a gyógyításban, és eredményei alapján az orosz-, a porosz- majd az osztrák orvosi hatóságok is elő írtak ellenszerként. A bizmut kútba való öntését a kassai főorvos ajánlotta, Bécsi pedig elrendelte, aki nem akarta bevenni a szert, annak kútjába öntsenek bizonyos mennyiséget, hogy ezzel a fertőzést megakadályozzák. Probléma az volt, mint Lenhossák utalt rá, hogy a bizmutos szer adagolását mértékkel kell használni, csak a tényleges kolera „megbetegedés alatt fogja vissza” a vizet a szervezetben, hígítva nem eredményes a kutakban”. Kapronczay Károly a továbbiakban megjegyzi: „*Nem ismerték a bakteriális fertőzés lehetőségét, így a terápiás szertől várták a megelőzést*”.³⁰²

A Felvidéken elterjedt rémhír, hogy a kutakba öntött „méreggel” kívánják a népet elpusztítani, hasonló hírek orosz és lengyel területen is lázadásokat váltottak ki. A térség népességének zendülésre ösztönző informális (pletykák, rémhírek) motivációs háttere mellett, illetve azzal átszöve nagyobb súlya lehetett a vármegyei- és városi hajdúk által a központilag előírt járványvédelmi rendészeti utasítások végrehajtásának, ami a falvakban is karantén rendszer bevezetésével járt éppen Szent Péter napján, az aratásra való indulás idején. Az elzárások időzítése egybe esett a járványnak az országban való egyre nagyobb térbeli terjedésével, amely a fertőzött és fertőzésmentes vármegyék településeik között elzárta a közlekedést, a személyek- és áruk forgalmát, megnehezítette az aratást és betakarítást. Tehát nem sajátosan a Felvidék településeire érvényesített rendelkezések voltak, azonban a járványhelyzet az északi vármegyék falvaiban súlyosabb volt,

³⁰⁰ Balásházy János.1832. 5.

³⁰¹ Balásházy, J.1832. 5, 6. Borovszky, S. 1905. 463.

³⁰² Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 10., Kiss, L. 2006. 84–88.

így nagyobb szigorral hajtották végre az járványvédelmi rendészeti utasításokat. A Felvidéken hagyományosan a falvak gabonaszükségletét aratómunkásai biztosították, akiknek a munkáját a gabonatermő vidékeken természetben fizették, s az elzárások miatt nemcsak falvaikban korlátozták az utazást, hanem az aratás és betakarítás céltelepülései sem fogadhatták őket, mivel azok többsége is zárlat alá került. Úgy tűnik, hogy a korlátozások miatt a felvidéki zendülést nem a gabonahiány, az éhség, éhezés motiválta. Balásházy János az események tanúja, s a zendülés történetéről írt munkájában sem említi az éhség, éhség mozgósító szerepét, mivel a zendülésben résztvevők, a zendülésre izgatók sem hivatkoznak az élelem szűkére.

A járványhelyzet előidézte országos léptékű korlátozásokat a zendülésre izgatók sajátosan lokális fejleményként állították be és azzal magyarázták, hogy a kolera „úri kitalálás”.³⁰³ Láthatóbb, zendülésre ösztönző, de nem specifikusan a felvidéki településekre vonatkozó, hanem országszerte alkalmazott és felháborodást kiváltó rendészeti eljárás volt a temetések bevett ceremoniális rendjének a felfüggesztése, a holtakkal való rideg bánásmód. Amit halottgyalázként fogtak fel, mivel a holttestek vasfogókkal cipelték, koporsó nélkül, klórmésszel öntötték le, és a falvak temetőitől távol, elkülönített helyen hantolták el.³⁰⁴

A zendülés 1831. július 25. és augusztus 6. közötti két hétig tartott, központja a vármegye északi része, de szinte egy időben Abaúj, Szepes, Sáros, Zemplén és Gömör vármegyékben is történtek tömeges zavargások. Sőt a zendülők a távolabbi Bodroghközbe és Ungvár vármegyébe is elküldték titkon embereiket, akik a „népet a vagyonosok, a méregetetők ellen lázították”.

Pulszky visszaemlékezésében „*A kolera már júliusban jelentkezett Sáros felső részeiben, a szomszéd vármegyék vesztegzárt rendeltek tüstént ellenünk, mi pedig elszigeteltük a megtámadott helységeket. A megyei nemesség Eperjesre sereglett családostól, mert a városban háznál van az orvosi segély; mindenki chlort viselt zsebében, meg kámfort s holmi erősbüzű, eczetet, – hiába – a betegség Eperjesen is kitört. A forgalom egyszerre megszűnt, a kávéház üresen maradt, az utcán alig látszott ember; sok ház elzárattott, sokan csak az ablakon át érintkeztek a külvilággal, megfüstöltek és eczetbe mártottak mindent, amit behozatott, gyümölcshez senki sem nyúlt, – mind hasztalanul, – a halálozás folyvást növekedett; a halotti harang kongása nem szűnt, délután egyik temetés érte a másikat, A rémület nőttön-nőtt, a tanács betiltotta a harangozást, a temetéseket mind éjjelre tette át, de mindez nem használt semmit, nyolczezernyi népségből egy nap harminczöt ember halt meg. S épen midőn a halálozás legmagasabb fokát érte, jött ismét új rémhír: Zemplén vármegyében Varannótól Zamutóig a sárosi határon feltámadt a pór nép s azon hitben, hogy a kaputosok mérgezik a kutakat, neki mentek az úri kastélyoknak, megkínózták a zsidókat, dúltak, raboltak, öltek. Megyénk tüstént gyűlést tartott s az ülés alatt Szepesből hasonló hír érkezett, parasztruhába öltözött urak hozták. Szepes déli csúcsa is fellázadt; Zsedényi Ede, – akkor még Pffannschmiednek hívták, – a megye fiatal tiszteletbeli főügyésze kiment megnyugtatni a lázongó népséget, de megszalaszatott, a zendülés itt is megyénk határát érte. S íme ugyanakkor tudomásra jött, hogy Sóvárrott, egy óranegyedre Eperjeshez, a tót parasztság szintén lázadófélben van, kaszákkal, vasvillákkal fölfegyverkezett s fenyegeti a kincstári épületeket és tiszteket. A svábok nem csat-*

³⁰³ Haug, A. 1981. 14, 93., Tilkovszky, L. 1955. 43–44.

³⁰⁴ Valló, I. 1930. 6, 30.

lakoztak ugyan hozzájuk, fél is jelentették a mozgalmat, de nem keltek a tisztség védelmére, a katonaság pedig el volt forgácsolva a vesztegezárnánál. Este félé még félelmesebb tudósítás érkezett, hogy a sóvári parasztok még ez éjjel reá akarnak törni a városra, azt felgyújtani s kirabolni, számítva a kertekben elővárosokban lakó csöcselék népre. Szerencsére Szinyey László, az alispán, erélyes ember volt, összehívta a gyűlést, statáriumot dekretáltatott, önkényes csapatot rendezett mindazokból, kiknek puskája volt, a vármegye hajdúinak éles töltéseket osztott ki, atyámat megbízta a felügyelettel, nehogy azon egyetlen boltban, melyben puskaport árultak, ez gyanús személyeknek adassék el. A város utczái egyszerre megnépesedtek, mindenki sürgött-forgott, fegyverkezett, töltéseket készített, minden ablak ki volt világítva, az önkényesek őrjáratban jártak egész éjjel; senki sem aludt. Hajnalban egyszerre hallatszott távol dobszó, egy század sorkatona, melyet az alispán lóhalálában beparancsolt, közeledett a városhoz, a támadás elmaradt; ez izgalom még egy pár napig tartott, (de ezen éjjeltől kezdve a kolera szűnt. – Az önkényesek kivonultak most a megye szepesi határára, s ott el is fogtak egy szepesi lázítót, fél is akasztották statariallyer s megakadályozták a lázadás terjedését”.³⁰⁵

A falusi nép képzetét leginkább megragadó és mozgósító rémhír, a mérgezés narratíva köré épített. Ebben nincs semmi egyedi, sajátos, a „mérgezési balvélemény – mint Pulszky Ferencz emlékiratában megjegyzi – a műveletlen osztálynál a kolera első föllépését mindenütt kísérte, Pétervártól Párisig, hol szintén egy pár ember bedobatott a Szajnába...”.³⁰⁶

A Helytartótanács által előírt gyógyszerek, fertőtlenítőszeresek és eljárások, főleg a bizmut por túladagolása miatt történt néhány haláleset, főleg a kutak bizmut porral való fertőtlenítése erősítette, illetve meggyőződése tette azt az elképzelést, hogy a kolera nem más, mint szándékolt mérgezés.³⁰⁷ A gyanút fokozta, hogy megelőzésre kiutalt gyógy- és fertőtlenítőszereseket a járvány idején a földesúri kastélyokban, illetve szolgabírói hivatalokban tárolták és onnan osztották szét. Több faluban előfordult, hogy a lakosok nem vették át, illetve megtagadták a szerek használatát, emiatt az ellenszegülőket megbotozták. Aranyos község (Szabolcs vármegye) szolgabírája például jelentésében szóvá teszi, hogy a „helység lakosai felette babonásak, elannyira, hogy a babonáskodásitól testi fenyítéssel láttam szükségesnek őket tartóztatni”.³⁰⁸

A mérgezés narratívát a „kassai mérgezés” híre alapozta meg, s a mérgezés – az egyéb motiváló tényezők mellet – a tömeges zendülések meghatározó hivatkozási, mozgósító erejű pontja lett, amellyel a zendülésre ösztönzők igazolták, legitimálták a tömeg büntető, erőszakos cselekedeteit a bűnbaknak bélyegzett személyek és csoportok ellen. Az esemény körülményeiről és a történekről Kazinczy Ferenc is beszámolt: „Kassán egy elméjében nem meg háborodott, hanem csak elgyengült öreg chirurgus – neve Lehoczky – gondolatlanul bánván a Magisterium Bismuthival megöle egy kis fiút és két vagy három embert. S a nép elrémült annak látására, hogy a betegeket Kassa városa egy fekete szekérbe vetteti, és erővel küldi ispotályba. Láttá ezenfelül, hogy nem Urak, hanem a szegénység vesz. Innen az a gonosz gondolat, hogy őket a Császár és a Nemesség méreggel akarja kiveszteni. – Ezek tehát Bárczáról (melly félóránnyira fekszik Kassához) és a Kassa külvárosáról bero-

³⁰⁵ Pulszky, F. (1884). I. 26–28.

³⁰⁶ Pulszky, F. 1884. I. 29–30.

³⁰⁷ Balázsházy, J. 1832. 9., Valló 1930. 6, 30.,

³⁰⁸ Fazekas Árpád. Orvostörténeti Közlemények.1976. (Vol. XXI.) 77. No. 1. 89–98.

*hantak a városra, s Lehoczkit csaknem agyon verték, úgy más Oroszokat; s amint hallom egy szolgabíró”.*³⁰⁹

A zendülésre az alkalmat a kassai seborvos eljárásának torzított híre szolgáltatta, aki állítólag erőszakkal adta be egészséges gyerekeknek a hatóság által előírt bizmut port, ami halálukat okozta.³¹⁰ A Kassára a környékről betódult tömeg a bűnbak képzésének motivációs hátterében halmozott sérelmek álltak, amelyeket a központi utasításokat végrehajtó személyek (orvos, szolgabíró) eljárás módja váltott ki: a vélt vagy valós gyógyszer túladagolás, a betegekkel a bánásmód, a halott gyalázó temetkezés látványa. Mindezek a konkrét személykehez kapcsolható sérelmekhez, hozzáadódott a szándékosság általánosítása – „*méreggel akarja kiveszteni*” a szegénységet –, ami valamiféle összeesküvésre utal a bécsi császár és a helyi nemesség csoportja között. Ennek motivációs hátterét az adta, hogy az utóbbiakat az epekór fertőzés/megbetegedés/elhalálozás elkerülte, illetve kisebb mértékben érintette. A bűnbak képzés tehát egyrészt a konkrét, elérhető helyi hatósági személyeket, másrészt szintén, az elérhető, helyi nemesség tagjait, csoportját vette célba. A mérgezés központú állításokra, pletykákra felépített bűnbak narratívák, mint láttuk, egyéb vélt/valós elemeket is magukba foglaltak, aszerint, hogy a tömeget zavargásra izgató személyek bosszúja az adott helyzetben kit/kiket jelöltek ki célpontnak.

Az orvosok helyzete és működése a kolerajárvány idején veszélyes, az empirikus medicina a betegség felszíni, tüneti (látható, tapintható, szagolható) jegyei alapján felállított diagnózisa bizonytalan, ebből adódóan gyógymódja során használt, illetve ajánlott szereit hatástalanok voltak, illetve a páciense halálát okozhatták, emiatt mérgezéssel vádolták, vagyis bűnbak lett. A címkézést erősítette a nép körében, ha az orvos fertőzött, beteg esetet állapított meg az adott településen, azt nyomban elzárták, karantént rendeltek el, emiatt – s a gyógymódjaik és gyógyszereik, az elzárás miatt – a lakosság gyűlölte és irtózott az orvosoktól. Titkolta, elrejtette a fertőzötteket, megfenyegette az orvosokat (Buda Pál esete Tiszaújlakon, Pesten a diákság a közegészségügyet irányító Stahly Ignác orvos professzor ellen tüntetett).

A zendülés térségében és annak központjában Terebesen Moravtsek sebészt és a „gyógyszerárast” megkínózták. Pánti nevezetű orvost Lasztótz községből Dobos alügyésszel együtt „lánczon” Terebesre szállították, hogy „megítéssenek”. Kis-Ráska helységben elfogták Paczkó orvost, majd szabadon engedték, de másnap Szalók faluban beteg-vizsgálat közben újból „elfogattatott, levetkeztetett s tulajdon kocsjának bakjára kegyetlenül fellöketett”, a kocsiban üllő zendülők gúnyolták.³¹¹

Izsépfalván községben kútmérgezés előidézésének gyanúja miatt a bíró házához hurcolták az orvost, kolera biztost, akit korábban már Szécs-Keresztúron (Zemplén vármegye) megkínóztak, mivel a nyakában „*mentőszert*”, klórmeszet tartalmazó zacskó függött, amit lakosok mérgegnak tartottak, és az a hír terjedt, hogy a kutakat akarta megmérgezni.³¹²

³⁰⁹ Kazinczy Ferencz. 1900–1911. 21. kötet. 625. (Szemere Pálnak és feleségének, Széphalom, Aug. 8. 1831.)

³¹⁰ A bizmut-mérgezés kétségtelen tényét csak elvéve sikerült pl. Szolnokon boncolással igazolni. Korányi Frigyes (1873) szerint hányászékelés a járványok idején történő mérgezések nemegyszer felületes diagnózisok, valamint a maróhigany használata vezethették tévedésre az orvosokat. (Lásd: Fazekas Árpád. Orvostörténeti Közlemények. 1976. 21. (1976). 77. sz. 95–97.)

³¹¹ Fazekas, Á. Orvostörténeti Közlemények. 1976. (Vol. XXI.) 77. No. 1. 91.

³¹² Balásházy, J. 1832. 99.

A központi állandó választmánynak közvetlenül alárendelt a szolgabírók, voltak lokális szinten (a járásokban) az utasítások, rendeletek végrehajtói: a járványhelyzetről jelentést tettek, felállították a veszteglőhelyeket, kijelölték a karatén zónákat (házak, fertályok), záróvonalakat, biztosították a záróvonalon az örök (katonák, civilek) ellátását, kijelölték a kolerások temetkezés helyét, előre megásatták a kolera áldozatok sírját. Rendszereti eszközöket használtak a kolerások kórházakba szállítása, a hatóságilag elrendelt gyógyszerek megtagadása esetén, gondoskodtak az elzártak és állataik élelmezéséről, ellenőrizték a polgári biztosokkal együtt a foganatosított intézkedések betartását, büntettek stb. Nem véletlen, tehát, hogy helyi szinten a központi hatalom mindenese a szolgabírók és a járvány idejére melléjük rendelt kolera biztosok a zendülők célkeresztjébe kerültek.

Az ellenállás kezdeti szakaszában a hatósági embereket – orvost, szolgabírót, kolera biztost – karanténtól való félelem miatt, például az ellenőrzésre érkezett járási főszolgabírót nem engedték be a faluba. A zendülés tömegesebb szakaszában amikor több faluból több lakós is csatlakozott, a hatósági személyeket letartóztatták, illetve bántalmazták.

Rákotz községben Horváth Antal főszolgabírót dorongokkal támadta meg a lakosság. Szent-Marja községben megverték és őrizet alá vették Mohátsy Lajos kolera biztost, s az uraság ispánját. Viczmány főszolgabírót halottas kocsin szállítottak Terebesre, hogy ítélkezzenek felette. Mernyik községben kilenc embert raboltak ki és gyilkoltak meg. Közöttük volt a helyi kolerabizottság elnöke, Sulovszky József, Reviczky János járási főszolgabíró, a „lutheránus prédikátor, egy gróf kisasszony, akit szadista módon felnyársaltak”.

Kazinczy az esetről megdöbbenéssel írta „*Mernyiken Szulovszki Józsefet, Asszonytestvérét, naturalis leányát, a Luther papot s a feleségét, a Fő Szolgabírót Reviczky Jánost, midőn vacsoránál ültek, megtámadák, s összekonczolák, mindössze 11 embert. Ezek a tegnap és ma vett hiteles híreim. Eggy Táblabíró írja, ki a dologban forog.*»³¹³ Szulovszky család szadista meggyilkolásában résztvevő Hamza Lajos nevű jobbagy, akit Szulovszky katonaságból kiváltott, kijelentette „*most nem vagyok Hamza, hanem Kurucz!*” Szulovszkyt „főbe ütötte, az oda tóduló többi lázadtak pedig agyon verték (...) Mihelyt Mernyiken az öldöklés, s rablás elvégeztetett, Hamza Lajos 100 Rforintokat tett jutalomul – az elmenekült – Terstsánszky úr fejére, s számos csoportok indultak ki elfogása végett”.³¹⁴

„Egy Maslei nevezetű kicsapott Vármegye katonája (...) Homonna vidékén azon hírrel járt lázítani a köznépet, faluról falura, hogy ő Kurír, s ő Felsege parancsolatjára jön Posonyból, s megvan nékije hagyva, hogy mindenütt akadályoztassa az urak, papok, katonák és sidók által gyakorlott mérgeztést, s olly sietve kellett jönnie, hogy útjában 12 lovak dögöltek el alatta, s egész Lembergig köteleztetik menni”.

„Egy agyagosi szökevény Kováts legény (...) a Nagy Mihályi kerületben azon hírt terjeszté, hogy látta, miként eskették a katonákat tisztjeik arra, hogy a kutakba mérget hintsenek, s ennél fogva tüzelte a népet arra, hogy a katonákat ismét támadják meg”.³¹⁵

³¹³ Kazinczy Levelezése XXI., 5384. levél, 637. (Guzmics Izidornak írott 1831. augusztus 15-én kelt levele.), Bővebben a szadista eseményről (Lásd: Balásházy, J. 1832. 83–85.)

³¹⁴ Balásházy 1832. 86.

³¹⁵ Balásházy 1832, 99–100

Terebesen Tomsits József uradalmi gazdatiszt „két napig egy kéményben rejtőzködött”. Péterfy Károly és Otskay István urakat megkínozták, akik a „görcsmirigy beütése óta Terebesen mulattak” (tartózkodtak), azzal a szándékkal, hogy betegség esetén orvost és gyógyszereket lehet ott találni. Abaúj-Torna vármegyében, Újvároson Soltész Dániel biztost a „nép bántalmazta és megtámadta a zsidókat is”. Rozsnyón (Gömör vármegye) „bizonyos Keviczky nevű kóborló patikárius valami port hintett a kútba, mire a nép felzúdult és ellene támadt. Keviczkyt kínozni kezdték, mire azt vallotta, hogy pelsőczy Hámos József táblabíró felszólítására hintette a port a kútba. A lázongó nép erre megrohanta a Madarász-féle gyógyszerárt és Hámos József lakóházát, a hol mindent szétrombolt, sőt a város bírójának a házat is megakarta rohanni, de ebben, az időközben megérkezett katonaság megakadályozta”.³¹⁶

A mérgezés narratívában a bűnösök, bűnbakok sorában az említett orvosok, szolgabírók, kolera biztosok mellett a másik célcsoportot a zsidók alkották.

A népet zendülésre bujtatók, izgatók azt a hírt terjesztették, hogy a zsidó korcsmárosok a hatósági mérgező „*mentő(gyógy-)szereket*” kevernek az italokhoz, ezért van az, hogy a nép soraiban több a kolera áldozat, mint a zsidók körében. Helyzet az volt, hogy a zsidók csoportjában lassabban terjedt a fertőzés, mert a tisztálkodásban a Talmud előírásait követték, a rituális szertartásokhoz forrásvizet használtak. A járvány idején még érvényben voltak a zsidókra vonatkozó lakhatási és foglalkozási korlátozások, amelyek a nemesség alá, de a jobbágság fölé emelte őket: Számukra – a földbirtoklás tilalma miatt – a kereskedelem és kocsmabérlés biztosította megélhetésük lehetőségét. Vallási gyakorlatuk együtt járt az írás- és olvasás elsajátításával, és a foglalkozásukból adódó mobilitásuk révén is tájékozottabbak voltak a föld népnél. Akik a zsidóságban a földbirtokos vezetőréteg s az állam kiszolgálóját látták. Esetükben, úgy tűnik az eltérő életmódjuk, vallásuk keltette mendemondák mellett, inkább a kocsmák italkészlete motiválta a zendülők ellenük fordulását.

A népet lázítókat a mérgezés vádját „*egy kis leány azon állítására*” terjesztették, „*hogy látta, a mint egy zsidó valamit a kútba szórt, a pór nép a zsidókat összeretelte, Lőrinczy biztost elfogták, a minék hírére sokan a szomszéd községekből is oda sereglettek (...) Terebes és Velejte között fekvő Komár-csárdánál vasvillákkal és dorongokkal felfegyverzett parasztok (...) az összeretelt zsidókat kínozták. Komár és Kelecseny között az egész út el volt lepve velők. A megkínzott zsidókat Kelecsenybe vitték, a hol egy rosszlelkű nemes-asszony, Szenczy Jánosné, született Pally Anna ingerelte fel a köznépet, sőt erre férjét is rávette, akinek vezérlete alatt azután a nép az urasági házakat, többek között az Ilosvayét is, kirabolta. Ilosvayt és gyermekeit megkínozták, sőt az egyik Ilosvay fiút halálra gyötörték.*”³¹⁷

„Valóban borzasztó vala a' lázadt népnek a' szerencsétlen zsidókon való kegyetlenkedését látni, minden zsidóval foglalatoskodott 10–15 ember; ki kötötte, ki szúrta, ki szakálát tépte, ki ütötte.” Sőt, egy 1831. szeptember 2-i jelentés szerint: „Sok kéthárom-négy esztendő zsidógyermeket a karóba húztak”.³¹⁸

³¹⁶ Fazekas, Á. Orvostörténeti Közlemények. 1976. (Vol. XXI.) 77. No. 1. 92–93., Továbbá (Lásd: Sziklay János–Borovszky Samu. 1896. I. 182–190.

³¹⁷ Matolay Etele. (In: Borovszky, S.) . 1905. 463–464.

³¹⁸ Balásházy 1832. 34., Ballagi Aladár. Magyarország és a Nagyvilág, 50. szám, 1872. dec. 15, 8. évf., 50. szám, 597.

A korabeli beszámolókból az derül ki, hogy a rendszerint a zendülők gyülekezőhelye a zsidók kocsmái voltak – például „Velejte község melletti Ugró-korcsma, Komár nevű kis puszta korcsma”, – ahol helyiség bérlőit bántalmazták, eltávolították a mérgezetnek tartott italokat maradéktalanul megitták. Balázsházy megjegyzi, hogy „*részegítő italoknak, főleg a pálinka, mértéktelen élvezete*” miatt a zendülők többnyire részegek voltak, és ezzel az állapotukkal indokolja agresszív, szadista viselkedésüket. Ugyanakkor, ahogy a tömeg mozgalmak esetén lenni szokott, a háttérben ott álltak a felbújtatók, a szervezők szűk köre, akik – egyébként minden emberben benne rejlő pszichoszociális késztetéseiket, mint például az irigység, gyűlölet – felerősítettek, amihez hozzáadták személyes sérelmeiket és általánosító, mindenkire érvényes narratívákba adták elő, amelyben a kijelölték a mindenért bűnös ellenséget, a bűnbak személyét, illetve a csoportot.

A zendülés bizonyos sémát követett, saját falvaikban szerveződtek és miután végeztek a helyben elért vagy elmenekült birtokos nemes és zsidó családok/család tagok elfogásával, vagyonának kifosztásával, felkerekedtek, hogy a környékbeli falvak népét is fellázítsák, – noha nem mindenki (például a német-, magyar falvak népe) csatlakozott hozzájuk – így is fokozatosan kisebb – nagyobb zendülő tömeg képződött.

Balázsfalvy „a zendültek egész tömege (massája) a legtudatlanabb pór népből állott, (...) a mérgeztést valóságos igaznak hitte, s lázadásra lobbanván, és szesz italokkal mértéketlenkedvén részeg fővel rohant a veszélybe, azonban ehhez az elégedetlenség érzetének vonásai is párosodtak, (...) és némelyeknek rablási vágyok tagadni nem lehet. (...) Az írás tudatlanság (...) világos, ha a' többek között a Zamutói történetekre visszaemlékezünk, hol egy gonosz elhitetvén azt, hogy olvasni tud, az ártatlan leveleknek foglatját rablási vágya által ösztönöztetvén elmagyarázta s hányan levének ezen undok tett áldozatává”?³¹⁹ Ugyanakkor Balázsfalvi megkérdőjelezi azt hiedelmet is, hogy az írástudatlan zendülők „*több helyeken lázító czédulákat is szórtak el; sőt állítatják, hogy Debreczenbe is küldetett illy értelmű czédula a' postán*”.³²⁰

A kolerajárvány idején bűnbak kijelölő lázítók – az említett pszichoszociális késztetéseit, irigység, gyűlölet, bosszú – tetten érhetők a piacozók, helyi tisztségviselők, a zúg prédikátorok (mint Tasnády), katonák, a diákok, sőt a nemesség soraiban is. A falak népéből származó zendülésre izgatók szűk csoportjában a források által nevesítettek között találjuk a zsidók ellen is lázító Pauk nevű, „írástudatlan, de ravasz izségi jobbágyot, aki szervezte a lázadást oly utasítással, hogy azokat az urakat üldözzék legjobban, akik a néphez legjobbak, mert azok a legveszedelmesebbek”. A zendülések sorában a tömegesebb, amely egyszerre tört ki (1831. augusztus 2.) Mihályi és Terebes mezővárosokban, Pauk mellett a szervezők „Hlavati, Szkacsik és Kosty nevű falusiak, akik a környező falvakból mintegy kétezer dorongokkal, vasvillákkal felfegyverzett embert mozgósítottak”. Csatlakozott hozzájuk „Skrovely nevű lopás miatt letartóztatásból megszökött fegyenc”. Szalánczon (Abaúj vármegye) „Breznai János nevű ember lázította föl a népet az uradalom” ellen. A rozsnyói (Gömör vármegye) lázadásban fekbujtatók „Petro Mara nevű kofaasszony, és a Szojka nevű diák”.³²¹ A tisztség-

³¹⁹ Balázsházy, J. 1832. 110–111.

³²⁰ Balázsházy, J. 1832. 98–99.

³²¹ Balázsházy, J. 1832. 51–52., Sziklay János–Borovszky Samu. 1896. I. 185.

viselők közül például a terebesi kisbíró „*larmázván azt is, hogy a Kurucz háború*” elkezdődött. „Nemes Szenczy Jánosné” és férje a zsidókkal szemben résztvevő szadista zendülőket – személyes sérelem, bosszúállás végett – státus társai ellen fordította. Hasonlóan a zendülés farvizén személyes okok miatt, Hamza Lajos 100 R(énus)forint vérdíjat tűzött ki Tersánszky esküdt fejére, aki mint szó volt róla elmenekült.

Majláth Antal katonaságot kért a zendülők ellen, azonban a megérkezésük napokba telt, folytatódódtak a kisebb-nagyobb zavargások, amely már egyre inkább a „*minden nyírott fejű-ek*” (urak) ellen irányult.³²² Becslések szerint a kolerazendülés során 13 birtokos nemes esett áldozatul a dühöngő tömegnek, és mivel a főispánok elmenekültek vármegyéikből, fennállt a veszélye, hogy a járványvédelem anarchiába torkollik.

A vármegyéik birtokos nemessége aggódott, hogy a járványvédelmi központi intézkedések a felvidékihez hasonló zendüléshez vezetnek máshol is. Széchenyi naplójában (1831. október 25.) lapja hatására politikai fordulatot vélte látni: „*Eötvös Náci meséli: A parasztok lefordították a Hitelt, azután átitatódván az én elveimmel gyűjtogatni, gyilkolni etc. kezdek*”.³²³

Kisfaludy Sándor Veszprém vármegye alispánja a zárlatrendszer pro- és kontra körüli vitában úgy vélte „*a kisebb veszedelmű physica Cholera sokkal veszedelmesebb politika Choleraát elkerülhesse*” ugyanis a „*felingerlett nép (...) igen kész minden legcsekélyebb okból, s alkalommal a zendülésre; (...) mivel már sok illy példa van előttem, és minden történetről szintén olyan, sőt még több tudományom van, mint más egyes embernek*”.³²⁴

Balázsházy is hangsúlyozta, hogy a felvidéki zendülés kitörésének „*csekélységek szolgáltak gyúlasztó szikrául*”, az „*értelmes közönség valóságos politicai irányú lázadásnak*” vélte. Többen úgy vélték „*itt nemcsak az indiai, hanem az előítéletek s talán a muszka incselkedések által élesztett politicai cholera is dühösödik*”. Balázsfalvy noha úgy vélte, a szétszórt felvidéki zendülések politikailag nehezen értelmezhetők, azonban megjegyzi: „*észre lehetett venni a lázadtak beszédéből és tetteiből, hogy keveredett abba, és ébredt abból illyen fajta gondolat is*”.³²⁵ Vay Miklós Borsod vármegyei főbiztos is a nemesség gyanúját erősítette meg, amikor feltételezte, hogy az orosz – lengyel háború miatt I. Miklós cár titkon lazító ügynökei izgatták Felvidéken parasztság egy részét. Vay véleményét arra alapozta, hogy Miskolc városában 1831. augusztus folyamán több embert vallasott és bezárt rémhírek terjesztés miatt. Egyik jelentésében megemlíti, „*fizetett kémei lelepleztek egy Harsányi András nevű, szirmai embert is, aki úgy nyilatkozott: eleget uralkodtak már a nemesek, muszáj egyé lennünk, híjába nem akarják az urak (...) csak jönne is már az a muszka meg a rebellio*”.³²⁶

A vármegyei nemesség nem idegenkedett az ellenállás megszervezéstől. Soraikban volt, aki harcosabb, távlatosabb elképzelésének adott hangot, mint például „Zala vármegyében Csányi László, aki partialis nemesi fölkelést javasolt a zendülők ellen; csudálkoztak ötletén,

³²² Fazekas, Á. Orvostörténeti Közlemények. 1976. (Vol. XXI.) 77. No. 1. 93. Bálint Nagy István dr. Orvosi Hetilap. 74. Évf. (1931). 51. sz. 1218.

³²³ Széchenyi István. 1978. 697.

³²⁴ Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 4. (Lásd: Nagy Ágoston. Korall. 82. 2020. 146–147.)

³²⁵ Balázsházy, J. 1832. 96–97.

³²⁶ Fazekas, Á. Orvostörténeti Közlemények. 1976. (Vol. XXI.) 77. No. 1. 92–93.

ő pedig azt találta: 'legyen csak meg az insurrectió, majd lesz más is belőle', – a forradalmi eszme virradni kezdett némely főben", jegyzi meg Pulszky.³²⁷

Kisfaludy Sándor feliratában támogatta a nemesi inszurrekciót, a nemesség „*minden órában kész személyesen is fegyverre kelni a közbátorság (biztonság) fenntartására*” viszont a király és a Helytartótanács is ellenezte a helyi kezdeményezéseket. „*Atyai, és Királyi Kegyelemmel*” intette Zalát, mivel a szükséges rendeleteket megtették, tartózkodjon az alaptalan vádtól, mintha a király az „*alatta valói sorsával nem egyaránt viselné szívén a sorsukat*”.³²⁸

Bécs végül is a nemesi felkelést szervező Eötvös Ignác sárosi főispánt jelölte ki a zendülés elfojtására, aki a felfegyverzett nemességgel és 52 századnyi sorkatonával, 1831 augusztusában leverte a zendülést, majd bő három hónapig tartó statáriumot vezetett be, s az elfogott zendülők közül 400 embert kivégeztek, mintegy 4000 főt ítéltek börtönre.³²⁹

A veszély megszűnt, viszont földbirtokos nemesség többé nem bízott jobbágyaiban, a városokba költözött; „sok okos ember pedig félt, hogy a legközelebbi országgyűlésen, melynél az úrbéri kérdés” volt napirenden a „reactionár irány fog erősödni a felföldi oktalan lázadási kísérlet következtében”.³³⁰

Balázsházy munkájában végül is a zendülést három tényezővel indokolta: 1. a zendülők „*czégéres erkölcstelenségök*”, 2. a tudatlanság: „*a mérgesítés valóságos igaz*” voltát elhitték, 3. s a „*részegség*”.³³¹

A kortárs Kazinczy – aki a kolera áldozta lett – a zendülés legfőbb okának a hatósági tájékoztatás hiányosságait és következetlenségét tekintette: „*Hogy a nép tökéletes bizodalommal legyen a kormány rendelései eránt, szükséges volt volna tudtára adni a publikumnak, hogy mely koleraesetek adták magokat elő, hogy kik által vizsgáltattak meg, hogy lehet-e azokat valóságos kolerának nevezni vagy inkább tartani, s továbbá eleven színekkel leírni a tett rendelések szükséges voltát*”.³³²

Kisfaludy Sándor 1838-ban, Fáy Andrásnak írott levelében a bajok forrásának az adózást említi: „*Ha meggondoljuk, minő irányt vett az adó által nyomatott nép a gyűjtogatások a Cholera idejében, hát inkább feltehető, hogy Dózsa időkorát nem a Pesti Hirlap idézheti elő; hanem az, ha az adózón (...) könnyebíteni nem akarunk*”.³³³

Pulszky Ferenc megjegyzi „*magyar szokás szerint szidták a kormányt, míg a veszély tartott, a mint azonban minden a szokott kerékvágásba visszazökkent, senkinek sem jutott eszébe gyökeres változásokról gondolkodni a gyászos tapasztalások nyomán*”.³³⁴

Magyary-Kossa Gyula dr. 1936-ben megjelent cikkében a tömeges elégedetlenséget a vesztegzárral indokolta: „*Az első nagy kolerajárvány 1831. június 13-án lépett át Magyarország határain Galícia felől, nemcsak közműületet, hanem a köznép lázadozását is hozva magával, mert a vesztegzárt illető hatósági intézkedések (...) súlyos bajokat okoztak. (...)*

³²⁷ Pulszky, F. (1884). I. 29–30.

³²⁸ Nagy, Á. Korall. 82. 2020. 138.

³²⁹ Bálint Nagy. Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1218.

³³⁰ Vasárnapi Ujság 1875, 26. sz.

³³¹ Balázsházy, J. 1832. 76, 12.

³³² Szilágyi Ferenc. Budapest. A főváros folyóirata. 1986, 24. évf., 7. szám, 31–34.

³³³ Nagy Ágoston. Korall 82. 2020. 150. (Kisfaludy Sándor Fáy Andrásához. Sümege, 1838. február 6.)

³³⁴ Vasárnapi Ujság, 1875, 26. (Pulszky Ferenc emlékirataiból.)

Pesten is, csakúgy mint más városokban és kerületekben, első sorban a vesztegár okozta a bajt".³³⁵

Tilkovszky Loránt történész – marxista nézőpontból – a zendülést a szegényellenes karanténok és a nemzetközi forradalmi hullám (valószínű a belga, lengyel események) együtállásával, valamint az információk újságokon keresztüli, könnyebb terjedésével magyarázta. Kiemelte, hogy a birtokos nemességnek is – zendülőkhöz hasonlóan – megvolt a maga öszeesküvés elmélete a történések magyarázatára.³³⁶

Tóth Kálmán megkérdőjelezi a zendülés antifeudális jellegét, mivel a kérdés történeti kutatásai „ideológiai narratívák” mentén eltorzították a felkelés valódi okait, és – akárcsak Kazinczy, Balásházy – az okokat a tájékoztatás hiányában és a tudatlanságban jelölték meg.³³⁷ Országos jelentőséget tulajdonítani a koleralázadásnak szerinte tévedés lenne, hiszen maga Balásházy is azt írja műve előszavában: „az 1831-diki Felső Magyarországi lázadást többen inkább elfelejtésre méltónak ítélték: mint írásba foglalva megörökíteni emlékezetét”.³³⁸

Mindezt alátámasztja, hogy sem a pesti Hazai s Külföldi Tudósítások, sem a bécsi Magyar Kurír (feltehetően cenzurális okokból) nem számolhattak be a lázadás eseményeiről, így arról az ország más területein élők csak informális úton tájékozódhattak. A Habsburg Birodalom német nyelvű újságjai se tudósítottak a felkelésről.³³⁹ Tóth Kálmán források alapján kétségbe vonja, hogy a zendülést a tudatlanság, a pánik, az inség, a záróvonal váltotta volna ki, „inkább egy rendkívüli helyzet által kiváltott kollektív pszichózisból fakadó lincselés-sorozatról lehetett szó, mint tudatos antifeudális parasztmozgalomról”.³⁴⁰

³³⁵ Magyary-Kossa Gyula. Orvosi Hetilap. 12. (1936). 22. sz. 523.

³³⁶ Tilkovszky, L. 1955. 47.

³³⁷ Bálint Nagy (1931), Tilkovszky, L. (1955), Tóth Kálmán (2020).

³³⁸ Balásházy, J. 1832. 3.

³³⁹ Főleg Széchenyi István, Károlyi István Adófizető népének gyámolítására témában írtak a lapok: Hazai s Külföldi Tudósítások 1831. augusztus 31. Nro 18. (138.), Hazai s Külföldi Tudósítások, Nro 17. 1831. augusztus 17. (129.), Hazai s Külföldi Tudósítások, Nro 17. 1831. augusztus 17. (130.), Hazai, s Külföldi Tudósítások, Nro 22. 1831. szeptember 14. (169.), Bővebben (Lásd: Tóth Kálmán. i.m. Vö. Ballagi Aladár. Magyarország és a Nagyvilág, 50. szám, 1872. dec. 15. 8. Évf. 50. szám. (597.)

³⁴⁰ Tóth Kálmán. i.m. Hozzáférés: 2023. 05. 4.

KOLERAJÁRVÁNY ERDÉLYBEN 1831/32-BEN ÉS 1836-BAN

Vármegyék, vidékek, városok járványhelyzete 1831/32-ben

Az orosz cár (II. Katalin) miután a Kücsük-Kajnárdzs-i békével lezárja a török elleni háborút (1768–1774), Moldovát és Oláhországot a birodalom védnöksége alá vonta. Ettől kezdve, hogy az „északi tervet” (skandináviai törekvéseiket) felcserélték a „déli tervvel” (a bizánci birodalom oroszvezetési újra élesztése) a balkáni hadszíntereken folyó újabb orosz-török háborúk (1828–1829, 1877–1878) idején Moldova és Oláhország (földrajzi neve Havasalföld) a cári hadak felvonulási területe, logisztikai bázisa. A kolera járvány, amely 1831-ben jelent meg a Kárpát-medencében, nemcsak a varsói lengyel tiszti iskola hallgatóinak lázadásával hozható kapcsolatba, hanem az 1828–1829 orosz-török háborúval is, amely a törökországi San Stefano-i békével zárult, s az oroszok elfoglalják Moldovát és Oláhországot, a Duna lesz a Török Birodalom és Havasalföld között, s az utóbbihoz csatolják Turnu, Giurgiu, Braila megyéket. A szerződésben kötelezik az oláhországi hatóságot, hogy a Duna menetén állítson fel a pestis ellen záróvonalat. Tágabb kitekintésben azt is kell látnunk, hogy az orosz cárok szinte folyamatosan háborúznak 1817–1864 között a Kaukázus térségében, ahol a cárok hadak egységeinek legénysége és egyéb alattvalói megfertőződnek az indiai Bengáliában 1817-ben kitört kórral, amely az 1820-as évek végén lépi át az India határait és terjed északnyugat irányban (Perzsia, a kaukázusi török tartományok, Oroszország). Az orosz cár 1828. áprilisában hadat üzen a törököknek, és a dunai fejedelemségeket megszálló orosz csapatok parancsnoka, Feodor Pahlen, első intézkedése pestis betegek számára a katonai kórházak felállítása Bukarestben, illetve egyéb védő intézkedések (karantén, kocsmázás, piacozás tiltása, útlevél bevezetése, a cigányok eltávolítása a városból stb.), azonban mindez hatástalan volt. A pestis végét két vajdaságban hivatalosan 1830. szeptember 25-én jelentik be. Pavel Kiselef, orosz tábornok, a vajdaságok kormányzója 1831. március 10-én. Azzal büszkélkedett a Szervezeti Szabályzat (a vajdaságok oroszok által készített kvázi alkotmányát) ismertető gyűlésen, hogy a karantén felállításával Oláhországban (Braila–Zimnicea vonalán), és azt követően majd Moldovában véget vetettek a pestis behatolásának a Dunától délre eső területekről. Azonban 1831. után is – mint láttuk – a térségben még itt-ott mutogatta magát a ragály, miközben megjelent a kolera is.

Bécs utasítására az erdélyi hatóságok 1828. novemberében szigorú határozatot rendelnek el Háromszék (Ojtoz), Brassó (Alsótömös), Szeben (Vöröstorony) határátkelőknél. A moldovai járványról az első adatot 1828. decemberében jelentik, – a Focsaniban állomásozó orosz ezred soraiban tört ki a pestis. Oroszország Moldovával szomszédos területein (Galícia, Bukovina)

1829 októberében és 1830 január-március hónapokban, a hideg idő ellenére a kiütött kolera, és nem vesztett erejéből, amint azt pestis esetében tapasztalták. S az ausztriai monarchia karrierbürokratái úgy képzeltek el, hogy a birodalom továbbra is „erős kőfal,” akárcsak a pestisjárványok idején a kontinens védelmében, tehát most is képes lesz a járvány terjedésének megfékezésére.

Láttuk, hogy már 1830 decemberében elrendelték Erdély és Moldova határán az egészségügyi kordon felállítását, a contumatio harmadik fokozatának kihirdetését és a záróvonal (kordont, liniát) mentén az őrség megerősítését. Mindezek mellett szükségesnek tartották a járvány beütése, elterjedése ellen a pestis tárgyában (1813, 1814, 1818, 1824/191, 1828/586, 1830/590) előírt intézkedések követését: „*legkisebb gyanús esetet is jelentsék a Guberniumnak, hogy meghozza azokat az intézkedéseket, melyek a pestis idején is voltak alkalmazva.*”³⁴¹

Eleinte a kolerát a pestissel, vérhással tévesztették össze, néhány tüneti hasonlóság (hányás, láz stb.) alapján. A bécsi bürokrácia pedig csak 1832 őszén, a kolerajárvány megszűnése után bocsájt ki egy figyelmeztető rendeletet erdélyi Gubernium számára, mely szerint „*pestis megakadályozásának tárgyában tett rendszabályok az epekórságra nem alkalmazhatóak, felséges Urunk a pestis iránt fennálló rendszabályokat visszavonja, amint az K(egyel)metek október 15-ik napjától (1832/12 881/948 szám) alatt megírta.*”³⁴²

Bécs 1830 év végén értesíti a Gubernium útján a Moldovával közvetlen szomszédos Csík-, Gyergyó-, Háromszék előljáróit, hogy szigorítsák az ellenőrzést, mivel Oroszország fekete-tengeri partmentén Odesszában járvány ütött ki, amit pestisnek véltek. A fertőzés azonosítása bizonytalan volt, ez részben érthető is, mert minden korábbi járványt a pestis idézett elő, s a fertőzést a török területekről Moldva és Oláhország közvetítésével hurcolták be Erdélybe. Nem beszélve arról, hogy a kolera megjelenésének idején és később is, mint említettük, a Balkán térségében (Rumélia tartományban, Oláhországban) pestis továbbra is itt-ott mutogatta magát, Erdélyben pedig a himlőjárvány terjedt. Tehát a korábbi századokból ismert két tömeges megbetegedést előidéző járvány, a pestis s a himlő mellett megjelent a kolera.

A kolozsvári Pataki orvos dinasztia tagja, Pataki Jenő az 1831. évi erdélyi kolerajárvány századik évfordulója alkalmával írt cikkében foglalta össze nagyjából a járvány kiváltotta eseményeket és történéseket.³⁴³ Kaotikusnak látta az erdélyi főkormányos (Gubernium) a intézkedéseit, amelyek teyüök hozzá a pestis járványok idején bejártatott gyakorlatát követve rendelkezések, s utasítások garmadával árasztotta el az erdélyi törvényhatóságokat. A Gubernium a Bécsből postázott – a birodalom minden szegletében – érvényes nyomtatványokkal (copia)

³⁴¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29, Fila 25/477–1831 december 30/12689. számú rendelet), Fond 29. Fila 35-61.

³⁴² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 4245, (VIII/7, 1832, Fila 8. drb.), Fila 2, (1832. október 15.)

³⁴³ Pataki Jenő. Orvosi Szemle 4 (1931) No. 12. 404–407., Pataki Jenő orvos, a Pataki orvos dinasztia tagjai, felnőni Önéletrajza szerint: „Ösatyám, Pataki István (1650–1705) Apafi fejedelem udvari református papja. Ükatyám (I.) *Pataki Sámuel* (1692–1766) Kolozsvár szerződéses orvosa. Dédatyám, (II.) *Pataki Sámuel* (1731–1804) a ref. kollégium tanára s Kolozs vármegye physicusa. Nagyatyám, (III.) *Pataki Sámuel* (1765– 1824) Erdélyország főorvosa. Öccse, *Pataki Mihály* (1780–1843) Kolozsvár több ízben megválasztott főbírája (polgármester). A városháza, nagykaszánya, a Magyar utcai ref. templom építése s a város kivilágítása az ő nevéhez fűződik. Nagybátyám, *Pataki Dániel* (1804–1871) szintén Erdélyország főorvosa. Atyám *Pataki Sándor* (1811–1886), mint törvényszéki tanácsos a Guberniumot szolgálta. (Forrás: *Curriculum Vitae*. Pataki Jenő önéletrajza. Kézirat. Íródott 1942-ben. (Lásd: Pataki Jenő (1857–1944). Önéletrajza. A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István. (Lásd:https://mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/pataki_öneletrajz.pdf). Hozzáférés:2021. 02.7.

látja el az orvosokat, sebészeket, s a köznép számára érthető tanácsokat küldött szét a falvakba, mezővárosokba. A pestis elleni védekezés szabályait rögzítő *Generale Normatívum* (1770) járványvédelmi eljárásrendje szerint először a határok mentén veszteglőhelyek (contumantia) felállítását, illetve a meglévők felújítását rendelték el. Ahol szükségesnek vélték határőrezredek egységeinek járőrözését is bevezették, vagy pedig ostromállapotot vezettek be. Például 1830. december 30-án kelt (14.683 számú) rendeletében – amikor a kolera még Oroszország határait nem lépte át – Bécs utasítására az erdélyi főkormányzók a „*statárium jussal való élnetést megengedte Csík- és Háromszéknek, Torda-, Doboka-, Belső-Szolnok-, Felső-Fejér vármegyéknek és Beszterce-vidéknek mindazok ellen, akiket az egészségi rendszabályok áthágásában rajta*” kapnak. A leiratban (14688. számú) ugyanakkor elrendelik, hogy a „*Moldovából jövő személyekre és a kolera mérget magokba vehető portékákra nézve a contumantiai idő 20 napban (3.fokozat) határozassék meg*”. A leirat utasításából jól látható, hogy a pestis elleni védekezési intézkedéseket aktualizálják, noha a kolera a pestistől eltérően „portékák” (áruféleségek) közvetítésével ritkábban terjedt.³⁴⁴

A Főkormányzók 1831. április 12-én kelt (1168. számú) leiratában – mivel az értesülések szerint, Bessarábiában a kolera kezdett megszűnni, tehát a behurcoltatástól nem kell tartani, – elrendeli a Moldovával közvetlen határos Beszterce vidék, Csík-, Gyergyó- és Háromszék előljáróinak, hogy engedélyezzék a korábban a betiltott heti és országos vásárokat, az egészségi passzusok (útlevelék) nélküli járást s a strázsákat (őrjáratokat) szüntessék meg. Figyelmeztetik a székek előljáróit, hogy a kolera terjedése „*tisztatlanságból származik*”, tehát elrendelik az utcák, lakások tisztán tartását. „*A döglött macskák, kutyák, majorságok a félreeső utcákból eltakarítassanak*”. Egyúttal a korábban 3. fokozatra emelt contumantiai (veszteglési) időt a 2. fokozatra, 20 napról 10 napra csökkentették.

A Főkormányzószék 1831. június 24-én arról tudósítja az erdélyi vármegyék, székely- és szászszékek tisztségviselőit, hogy Moldova fővárosában, Jászvárosban kiütött a kolera és Oknavásárig terjedt. „*A térség lakói a hegyekbe menekültek, hátrahagyott csordáik pásztor nélkül legelnek a vetéseken, holttestek temetetlen hevernek stb*”. Majd július 2-án arra hívja fel a figyelmet, hogy Oláhországban is a kolera „*mindinkább terjed s mellette a pestis is mutatkozik*”. A veszélyt fokozta, hogy Oláhországban a dühöngő kolera – vélhetően egy településről lehet szó, amely – temesi „*Bánáttól csak 10 kilométerre van*”. Északon a tarnopoli határszél melletti Satunov városkában 12–15 személy meghalt, és Galíciában is megbetegedések fordultak elő. Bécs – mint említettük – Galícia és Erdély határ menti térségeibe, ahol a behurcolás veszélye leginkább fennállt, két tejhatalommal felruházott királyi biztost és két dirigens orvosok rendelt.³⁴⁵

Pataki Jenő a járvány történéseit rekonstruáló írásában – úgy vélte –, hogy a Bécsből elrendelt és a Gubernium által a törvényhatóságok előljáróinak tovább adott védekezési intézkedések hatástalanok voltak. Ugyanis 1831. július közepe táján Hunyad vármegyében Szászváros-székeken megjelent a kolera. Ezt követően némi késéssel felütötte fejét Brassó, Kőhalomszék, Felső-Fejér vármegye, Háromszék Bardoc-társszékében, és Fogaras vidék településein. A bejártott intézkedéseket foganatosították: a fertőzött falvakat katonai kordonnal zárták el a külvilágtól, újra ostromállapotot (statáriumot) rendeltek el, betiltották az országos vásárokat, sokadalmakat

³⁴⁴ Pataki, J., Orvosi Szemle 4 (1931). No. 12. 404.

³⁴⁵ Pataki, J., Orvosi Szemle 4 (1931). No. 12. 404–405.

és egyéb tömegrendezvényeket. A kolerafertőzött helységektől –akárcsak a pestises időkben – három mérföldnyire lévő heti vásárokat is szüneteltették. Ahol pedig engedélyezték, ott sorompóval zárták el a bejáratokat, s az árukat, leveleket a pénzt a sorompónál fertőtlenítették. A településeken ahol patika nem volt, fizetség ellenében koleraellenes szerek beszerzését írták elő, mint például méhfű, fodormenta, bodza- és székfűvirág, jó ecet, erős pálinka, kámfor, árpakása. Arra ösztönözték a lakosokat, hogy az előbbi szerek vásárlására önkéntes adakozásból gyűjtött pénzt a helybeli papnál helyezték letétbe. Ahogy lenni szokott pestises időkben, a záróvonalak, a karantén, vásárok eltiltása, néhány helyen ínséget idézett elő, vagyis a helyiek rendelkeztek valamennyi élelmékkel, de nem elégséggel. A helyzet enyhítésére a főkormányzók be tiltotta gabona piaci nyereséggel járó kereskedelmét, és a „confiscatio” (elkobzás) mellett a heti vásárok ellenőrzését rendelte el.³⁴⁶

Az intézkedések ellenére Erdélyben 1831. augusztus hónap folyamán a szomszédos román vajdaságokból behurcolás útján-módján a járvány a határ menti településeken jelent meg és október folyamán eltűnően volt. A Gubernium által 1831. szeptemberében kiadott rövid, „hivatalos tudósítás” az erdélyi „cholera betegség állapotáról” – amelyben Székelyföld nem szerepel, – lényegében a járványhelyzet rögzítése az adott időpontban Szekszárd, Fogaras vidék és három vármegye Hunyad, Torda, Felső-Fejér területén. A öt közigazgatási egységből származó jelentést, egy az egyben közzé tették, azzal a kiegészítő megjegyzéssel, hogy „Alsó-, Fejér-, Küllő-, Zaránd vármegyéből újabb tudósítás nem jött.” A járványhelyzetről 1831. augusztus végi és szeptember elején kelt jelentések arra utalnak hogy a közigazgatási egységekből csak néhány település szolgáltatott adatokat a kolerahelyzet állapotáról, melyet vármegyék s a vidékek szintjén összegeztek, és továbbítottak a Guberniumnak.³⁴⁷

Az erdélyi vármegyék, vidékek járványhelyzete 1831. őszén

Vármegye, vidék	Település	Beteg	Felépült	Meghalt	Még beteg	Adatfelvétel időpontja
Hunyad	Vajdahunyad,	13	4	1	8	1831.09.4.
	Déva, Bábolna, Alpestes	11	1	1	9	1831.09.5
Összesen	4	24	5 (21%)	2 (8%)	17	
Torda	Ludas	16	5	-	11	1831.09.4.
		12	1	2	9	1831.09.5.
	Magyar Bogár	19	1	1	17	1831.09.4.
		27	3	1	23	1831.09.5.
		35	5	-	30	1831.09.6.
	Kecze	2	2	-	-	1831.09.4.
Összesen	4	111	17 (15%)	4 (4%)	90 (81%)	

³⁴⁶ Dr. Kiss László. Székelyföld. 2020 (július). 117, (117–126.)

³⁴⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 300. Nr.XV. Kolozsvár. (1831.szeptember 19.)

Felső-Fejér	Felső-Rákos. Nyén, Ürmös	42	10 (24%)	27 (64%)	5 (12%)	1831.09.5.
Brassó város és vidéke	16	456	88 (12%)	342 (75%)	93 (20%)	1831.08.28.
Fogaras város és vidéke	Alsóromán, Alsóvinicze, Vist, Sárkány	27	3	15	9	1831.09.5.
	Rukar	4	1	3	-	1831.09.5.
Összesen	6	31	4 (13%)	8 (58%)	9 (29%)	
<i>S.Summarum</i>		664	128 (19%)	393 (59%)	223 (34%)	

Forrás: Kovászna Megye Állami Levéltár. Fond 31, Fila 300. Nr.XV. – adatok alapján szerkesztet, számolt – P. I.

A zárójelentésből nem derül ki – Torda vármegye kivételével –, hogy az adott közigazgatási egységben megjelölt településeken hogyan oszlottak meg a jelzett napokon a megbetegedések, az elhalálozások, a felépültek, és a továbbra is kolerabetegségben szenvedők száma. Példa erre *Barcaság*, ahol 16 kolerafertőzött település összesített adatait adták meg, ami azt a vélt vagy valós helyzetet jelentheti, hogy a kolerában 1831. augusztus 28-án településenként hozzávetőlegesen az átlag megbetegedések száma 28, felépülteké 5, halálozottaké 15, továbbra is beteg 5 személy.³⁴⁸ Brassó város adatait összevonták vidékével, a Barcaság többi településének adataival, holott Brassó népessége abban az időszakban jóval meghaladta a többi 15 település népességét együttvéve. Nem beszélve arról, hogy a tőszomszéd Oláhországból a kolerafertőzés Erdélyben az elsők között Barcaságban tapasztalták, ami részben magyarázza a kolerabetegyek halandóságának magas számarányát. Erdélyben Torda kivételével, valamint Kolozsvár városban, – amelyek nem estek a határ menti veszély zónába, forrásaink alapján Barcaságban a legmagasabbak a halandóság mutatók.

Felső-Fejér vármegye 3 településén 1831. szeptember 5-én 42 beteget jelentettek, közülük betegarányosan 10 fő (24%) felépült, és 27 fő (64%) meghalt, vagyis a betegek nagy többsége az epimirigy áldozata lett. *Fogaras vidékén* 5 településen a 31 kolerabeteg közül 9 fő (29%) az áldozatok száma. Azonban itt is a vidék központja, Fogaras város – akárcsak Brassó esetében – összevont a többi településsel, így város kolera adatai rejtve maradtak.

Torda vármegye annyiban figyelemre méltó, hogy 1831. szeptember 4-6. napokban magas Ludason és főleg Magyarbogar településeken a megbetegedések, viszont alacsony a felépültek és a kolerában elhunytak száma. Igaz, jelentős a még betegek száma (90 fő), akiknek további sorsát nem ismerjük. Viszont a három település 111 betege közül a még betegek magas (81%) arányával hozható vonatkozásba az alacsony halandóság 4 fő (4%).

³⁴⁸ Brassó vidéke, vagyis Barcaság esetében nem adták meg településenként a járványhelyzet adatait, viszont felsorolták a járványos településeket, ahonnan az összesített adatok származtak: Új-Tohány, Wolkendorf, Nusbach, Apácza, Zeiden, Neustadt, Brassó, Rosenau, Pürkerec, Rosbach, Petersberg, Brendorf, Törösvár, Zernyest, Türkös, Widonbach (Lásd: Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31, Fila 300.)

Erdély vármegyei részének kolerahelyzetéről, a *Hunyad vármegyei* eseményekről Lugosi Fodor András, megyei főorvos, (physicus) munkája ad némi betekintést.³⁴⁹ A szerző munkájának előterében a kolera elleni védőszerek és gyógymódok, eljárások álltak. Tehát a Hunyad vármegye járványhelyzetéről bővebb információkkal nem szolgál. Annyit tudunk meg – a fentebb említett közel 22 ezer lakosú Szászváros-széken kívül –, hogy a kolera Hunyad vármegyében Nagy-Rápolton jelent meg.³⁵⁰ Kitörésének okát abban látta, hogy a „*rövid farsang után hamar jött a húsvéti böjt*” és az előző év telén gabona-szűke volt a köznép körében.”³⁵¹ Szóvá teszi, hogy a vármegyében a köznép reakciója ellenséges volt a járványvédelmi intézkedésekkel szemben. Néhány járványos települést említ, ahol ellenálltak a hatóságoknak: Bábólnán akadályozták a kolerakórház létesítését, Gyogyon vasvillával, botokkal kergették el az orvost. A vármegyében a kórházi kezelés hatékonyságát mutató 25% halálozást – az országos 40–50% becsült átlaghoz képest – „*kitűnő eredménynek*” tekintette.³⁵² Hunyad vármegyében a Guberniumnak küldött jelentés szerint négy településén 24 beteg sorából 5 felépült és kettő meghalt. A fertőzött helyeken 6–8 hetet tartott a járvány. Szászváros-székből például szeptember 4-én szűnt meg, a „*physikus minden személyt s lakást megvizsgált s a szék kolerától szabadnak nyilvánított*”. Fogaras - és Brassó vidékén szeptember 26-án jelentik a kolera visszahúzódását, és enyhítik a kijárási tilalmat, nehogy a brassói kereskedelemmel foglalkozók „*kárt szenvedjenek*”.

Kőhalomszékben, Felső-Fejér megyében, Fogaras vidékén október végén a járvány teljesen megszűnt. A Gubernium is arról tájékoztatta a törvényhatóságok előljáróit, hogy Oláhországban, Moldovában is „*a járvány majdnem egészen megszűnt*”, tehát a járványveszély onnan már nem fenyeget. Ennek hatására Magyarország és Erdély között a katonai záróvonalakat (kordont) megszüntették. Engedélyezték a tömegrendezvényeket (sokadalmakat). Erdélyben október és november hónapokban néhány vármegye településén még egy-egy beteggel számoltak, de azt követően újabb megbetegedések nem fordulnak elő.

Erdély törvényhatóságai közül a járványhelyzet alakulása tekintetében *Kolozsvár város* talán a legjobban forrásadatolt, így jól követhető a járvány megelőzésére tett felkészülés, a kolera kitörését követően pedig a betegek/felépült/meghalt nyilvántartása, illetve a járványfolyamat kezelése is. A várostanácsa már a járványnak a Kárpát-medencében való terjedésének hírére, általában a fertőzéseknek leginkább kitett szegények számára fertályonként pénz gyűjtött (133. Rft. 7. xr), amelyből – a Gubernium által ajánlott védőszereket és ételmezt – bort, pálinkát, ecetet, búzát vásárolt. Szabályozta (1831. augusztus 7.) az „Al-ügyelők” munkarendjét, létrehozta a kolera bizottságot stb.³⁵³ Ezt megelőzően Mátéfi József főbíró (1831. július 11.) tanácsulésén javasolta, hogy a városgazda Hidelvén a Nagy utca végére, a Külmonostor-, Cigánysor feletti Feleki út- és Külközép utcák végére az ispotály fogadója eleibe, gerendákból csináltasson sorompókat. A többi utca

³⁴⁹ Dr. Kiss László. Székelyföld. 2020 Július.117.

³⁵⁰ Dr. Kiss, L. 2020. 118.

³⁵¹ Dr. Kiss, L. 2020. 120–121.

³⁵² Dr. Kiss, L. 2020. 124.

³⁵³ *Gubernium Transilvanicum (Commissio Sanitatis)*. Mgyar Nemzeti Levéltár. F58/15. 10263/1831–1832. Ch.139. 278, 285.

végét töviseléssel (cövekek, karók) zárjál le. A töviselt utcavégek felügyeletére biztosokat rendeljen. A profoszházat (a börtönt) meszeltesse és takaríttassa ki. Az utcavégekre strázsákról gondoskodjék. Minden fertályba egy centumpater (százak tagját) rendeljen.³⁵⁴ A város adószedőjének elrendelték hajtsa be a hátralékkal tarozóktól a pénzt, ugyanakkor város pénztárosának megtiltottak a pénzkiadást.

A tanács továbbá elrendelte, hogy Kolozs-, Torda- s Doboka vármegyékben hirdessék ki, hogy belépési engedéllyel csak négy helyen lehet a városba bejönni. A tanács (július 18.) a papokat felkérte, hogy a „*kolera természetével s gyógyítása módjával*” a népet ismertessék meg, „*kössék a szívükre, hogy ha ily betegség kiütne, el ne titkolják*”, mindjárt jelentsék, s az orvosokhoz bizalommal legyenek. Istenhez a templomokban minden nap imádkozzanak. A borjómáli, kőmáli s házsongárdi pásztoroknak köteleességükké tették a szőlőhegyeken való szorgos felügyeletet, nehogy „*valamely gyanús vagy az ország útját kikerülni kívánó*” személy a városba bejöhessen.³⁵⁵

Degenfeld Ottó gróf fő kormányzószéki titkár mint kormánybiztos (1831.) augusztus 2-án elrendelte, az egészségügyi bizottság felállítását, amelynek tagjai a Gubernium részéről Naláczi József báró, Gyulai Lajos gróf tanácsos, ezt követően a városi tanács is kinevezett három tagot a bizottságba: Veszprémi Elek rendőr főkapitányt, Szentkirályi Mihály, Lukács György tanácsosokat és *Barra Imre városi physicust*. Az egészségügyi bizottság akárcsak Magyarországon főhatóság által elrendelt egészségügyi utasítások végrehajtója. *Kolozsvár esetében* feladata például a heti és napi vásárok s áruk számára a hóstatók végein alkalmas helyek kijelölése, az ispotályoknak alkalmas házak keresése. A nem kolozsvári illetőségű személyek „*lézengők s koldusok*” a városból való eltávolítása, a városlakók önellátásra (gabona vásárlás) való felhívások közzététele. Ugyanakkor a kormánybiztos elrendelte – akárcsak a pestises időkben alkalmazott – tizedekre való felosztását a városnak, feladatuk naponta ellenőrzés tartása és jelentéstétel a Guberniumnak. Degenfeld Ottó kormánybiztos utasítására a városi tanács két házat néztek ki ispotálynak, „*az egyik a Szócs Mihályné Felsőszén utcában, másik a Bethlen Károly gróf Alsószén utcában lévő háza. Szócs Mihályné „nyolc szobás háza – némi átalakítással – legalább 32 beteget fogadhat be*”. Ugyanakkor a városi tanács utasításba adta, hogy „*a sorompóknál s a veszteglő intézeteknél semmiféle taxák nem szedhetők*”.

A városi tanács közgyűlésén (augusztus 5.) javasolták, hogy „*30.000 rhenus frt kölcsönt vegyen fel valahonnan, s ezen vásároljanak 12 ezer véka búzát. Ezzel sietni kell, mert az erősen terjedő kolera a szomszéd helyeket is meglepi s akkor késő lesz, 16.000 rhenus frt-ot már kaptak (...) Ekkor felállott Topler Imre centumvir s 10 000 rhenus frt-ot ajánlott fel kamat nélkül. Szlabi gyógyszerész centumvir szintén felajánlott 5000 rhenus frt-ot. (...) A búza megvásárlására biztosokul kinevezték Ajtai Mihály orátort, Lőrinczi Mihály divisort (osztóbíró, közös osztó), Walter János s Topler Imre centumvireket. Walter szekerét és lovát ingyen ajánlotta fel*”.

³⁵⁴ *Centrumpter*; *centrumvir* jelentése *százférfi*, – a város vagyonos, előkellő évente választott testület tagjai, tehát ebben az esetben közülük rendeltek ki felügyelőket a Kolozsvár negyedeibe (fertályába). (Lásd: Szabó T. Attila. 1976. I. kötet. (A–C). 1158.

³⁵⁵ Pataki, J. Orvosi Szemle. 4 (1931) No. 12. 406.

Mivel a járvány Erdélyben szeptember elején szűnőfélben volt, Kolozsvár város tanácsa enyhített a megszorításokon, mert a városnak sok kiadásába kerültek a járványvédelmi intézkedések. Elhatározták (október 7.), hogy a kórháznak kibérelt házakat tulajdonosának visszaadják, a requisitumokat (eszközöket, létesítmények anyagát stb.) eladatják, hogy költségek valamennyire megtérüljenek, csökkentik a strázsák létszámát, a lakóházak azonban továbbra is ellenőrzés alatt maradnak. A Főkormánysház (Gubernium) a tanács határozatait nem hagyta jóvá, az ispotályt a felszereléssel együtt továbbra is „megtartani” parancsolta.³⁵⁶

A főkormánysház óvatosságra intő figyelmeztetése (november 28.) nem volt hiábavaló, mert pár nap múlva – amikor már Erdély szerte a járvány megszűnt – december elején a kolera Kolozsvárt ütötte fel a fejét. A *Belsőközép* utcában 1831. december 2-án történt az első kolera-megbetegedés. A városi tanács, láthatóan átszervezte a korábban hozott – majd visszavont – intézkedéseit: Külmagyar utcában rendeztek be egy házat kórháznak, s a katonai fogházat is erre célra átalakították. „Az ispotályok vezető orvosává Pataki Dánielt neveztetett ki, napi 6 rhenus frt díjazással”, akit Bécsből – ahol tanulmányait éppen befejezte – *hívtak haza patrónusai*”. Kolera orvosoknak *Szabó Domokos és Csoma György sebészeket neveztek ki*.³⁵⁷

A Gubernium levéltárában található Kolozsváron összeállított „*Napi számadás. Az uralkodó hányó – hasmenésben meggyógyult és meghalt a betegség lefolyása alatt a mai napig*” táblázatos kimutatás, amely a járvány kitörésétől és megszűnéséig – 1831. december 11-től 1832. január 17-ig – követte a járványhelyzet napi alakulását a városban.³⁵⁸

A táblázatban a város fertályai szerinti naponkénti kimutatás rubrikái: a betegség kezdete, vége, tegnap maradt beteg, ma betegedett meg, beteg összes száma, ebből felépült és meghalt férfi, nő. A betegség lefolyása alatt a mai napig beteg, felépült, meghalt férfi, nő. Az összeírás jellegzetessége – Magyarországon Linzbauer idézett eljáráshoz hasonlóan –, hogy mindig az előző nap számához hozzáadták, illetve kivonták a beteg/felépült/meghalt esetek számát. Ugyanakkor külön – terjedelmes – táblázat rovataiba jegyezték fel a város kapuján belépő – kilépő személyek nevét: honnan jött, hol száll meg, micsoda passussal rendelkezik stb.³⁵⁹ Az alábbiakban táblázatban szerkesztettük „*betegség lefolyása alatt mai napig*” oszlop rubrikáinak fontosabb mutatóit és a 27 nap adatai közül 16 nap adatait emeltük ki, amelyek valamelyest érzékeltetik a kolozsvári járványhelyzet alakulását kitörésétől megszűnéséig.

³⁵⁶ Pataki, J., Orvosi Szemle 4 (1931) No. 12. 405, 406–407.

³⁵⁷ Pataki, J., Orvosi Szemle 4 (1931) No. 12. 406.

³⁵⁸ *Gubernium Transilvanicum (Commissio Sanitatis)*. Magyar Nemzeti Levéltár. F58/15. 10263/1831–1832. Ch.139. Fila. 307.

³⁵⁹ *Gubernium Transilvanicum (Commissio Sanitatis)*. Magyar Nemzeti Levéltár. F58/15. 10263/1831–1832. Ch.139. Kolozsvár..Fila. 307 skk.

Napi számadás.
1831. december 11-től 1832. január 17-ig.

Település	Járvány- helyzet időpontja	Betegek száma		Felépültek száma		Meghaltak száma	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Kolozsvár	1831.12.11	52	31	9	8	14	10
	1831.12.12.	60	42	10	8	15	13
	1831.12.16.	194	96	24	21	24	24
	1831.12.21.	154	168	82	98	39	33
	1831.12.24.	185	190	116	139	50	34
	1831.12.25.	189	192	121	147	53	33
	1831.12.26.	191	200	122	151	53	34
	1831.12.27.	196	201	135	162	53	34
	1831.12.28.	198	211	138	163	53	34
	1831.12.29.	200	218	144	177	54	34
	1831.12.30.	202	223	147	180	54	34
	1831.12.31.	202	228	147	188	54	35
	1832. 01. 2.	206	229	152	191	54	35
	1832. 01. 4.	213	240	156	200	55	35
	1832. 01. 5.	218	244	160	206	55	35
	1832.01.17.	233	268	175	233	57	35
Összesen		233	268	75%	87%	25%	13%

Forrás: Gubernium Transilvanicum (Commissio Sanitatis). Magyar Nemzeti Levéltár. F58/15. 10263/1831 – 1832. Ch.139. Kolozsvár – adatok alapján szerkesztett, számolt – P. I.

A kolerajárvány Kolozsvárt – a kiütés napjától 1831. december 11-től 1832. január 17-ig. bezárólag – 501 férfi/nő megbetegedéssel járt, felépült közülük 409 (82%) férfi/nő és meghalt 92 (18%). férfi/nő. A napi átlag 19 férfi/nő beteg közel felépült 15 fő (79%) és meghalt 3 fő (16%). A járvány koncentrált intenzitása a kitörést követő két napon beteg/felépült/meghalt férfiak és nők esetében erős: viszonylag magas a beteg/meghalt arány, a férfiak esetében 25%, a nők esetében pedig 31%, ami vélhetően mindkét esetben a felépültek alacsony számával hozható kapcsolatba. A kitörés első napjának járványhelyzet mutatói is magasak, mintha hirtelen jelent volna meg epekór, viszont terjedésének fokozatosságát jelzi, hogy a második nap – az imént jelzett számok arra utalnak – a betegszám növekedése a férfiaknál 8 fő, a nőknél 11 fő, a felépültek a férfiak esetében 1 fővel csökkent, a nőknél azonos (8 fő) az előbbi nappal, az halálozottak esetében többlet férfi 1 fő, és nő 3 fő.

A kiugró változást Kolozsvár járványhelyzetében 1831. december 16-i adatok mutatnak, amikor az előbb említett kolera kitörés követő második (1831.12.12.) napjához képest a betegek többlet száma a férfiaknál 134, a nőknél 54 főre emelkedik, felépültek közül 14 és 13 fővel több a férfi, illetve a nő, viszont az halálozások többlet száma a férfiaknál 9 fő, a nőknél pedig 11 fő, így a két nem sorában azonos 24 – 24 főre emelkedett az áldozatok száma. Tehát a járvány kezdetétől december 16-án a város járványhelyzetének mutatói: betegek 194 férfi – 96 nő, felépült 24 férfi (12,34%) – 21 nő (22%), meghalt 24 férfi (12%) és nő (25%). A napi átlag beteg férfi 7 fő, a nőknél közel 4 fő, a felépült férfi és nő 1 – 1 fő, a halálozott beteg férfiak és nők esetében napi átlag szintén 1-1 fő.

A december 16-án mért helyzethez képest 1831. december 21. számai változást mutatnak: a férfiak esetében beteg 154 fő, ami az előbbinél 40 fővel alacsonyabb, a nőknél 168 fő, vagyis 72 fővel több. A felépült betegek esetében a férfiaknál 58, a nőknél 77 fő a többlet, a halálozottak sorában az alacsonyabb betegek és magasabb felépültek száma ellenére férfiaknál a többlet 9 fő (39), a nőknél (33) 25 fővel több, mint december 16-án volt. Ha napi átlagokat nézzük, akkor a betegek száma férfiak és nők esetében 6 – 6 fő, felépültek sorában a férfiak napi átlaga 3 fő, a nőknél 4 fő, a meghaltak esetében férfiak és nők többlete egyaránt 1-1 fő.

Ezzel be is fejezhetjük Kolozsvár város járványhelyzetének napi követését, ugyanis 1831. december 21-et követő december 24-ik napjától 1832. január 17. napjának végéig a férfiak körében folyamatosan nő a betegek (185–233) és a felépültek (121–175) száma, az elhalálozások száma ingadozik (50–57), igaz, stabilan 50 fő fölött volt. A férfiak sorában a következő napokban a napi többlet beteg nagyjából 4–2–7–5–10 fő, a felépülteknél pedig 5–2–8–13–3–15 fő között ingadozott, a halálozottak viszont 1-2 fő naponkénti többletet mutat. Kiugró január 5. és január 17. közötti különbség, amikor 50 főről 57 főre emelkedik a férfiak elhalálozás többlete, ami egyben járványhelyzet alakulását követő kimutatásban a legmagasabb halandósági számnak tekinthető a városban a járvány idején.

A fent megjelölt időszakban a nők sorában a napi megbetegedések szintén folyamatos növekedést mutatnak, azonban napi többlet betegek száma magasabb, mint a férfiak esetében: december 24-én a nők soraiban 190 fő beteg, ezt követő a napi növekedés közel áll a férfiakéhoz 2–8–1–10–8–14, majd 1832. január 5-én 244 fő, ami január 17. napján 268 főre emelkedik, tehát 24 fő a többlet beteg száma a nők esetében, ami 35 fővel több mint a férfiak esetében.

A felépült betegek mutatószámai a nők soraiban szintén magasabbak a férfiakénál, december 24-én 139 a felépült, ettől kezdve a napi többlet 8–4–10–14–6 között ingadozik, viszont akárcsak a férfiak esetében, a nőknél is 1832. január 5. napján a 206 gyógyulthoz képest január 17. napján 268 főre emelkedik a gyógyultak száma, ami 27 fővel több az előző felméréshez képest. A nők esetében is napi halandósági mutatók az 1832. december 24-én regisztrált 34 fő 1832. január 17. napján 35 fő, vagyis 1831. december 31. napja óta nem változott.

Ha lakosságárányosan nézzük Kolozsvár járványhelyzetének alakulását, a viszonyítási lélekszám lehet 1830. év, amikor a város lélekszáma 18 132 volt.³⁶⁰ Tehát a városlakók

³⁶⁰ Csetri Elek. 2001. (5–35). 11.

soraiban elég magas a kolerabetegek aránya 3%, alacsonyabb (2%) a felépülteké, valamint betegek halandósága is, közel 1% (0,70%). Az utóbbi a halandóság mutató árnyalja a város járványhelyzetének összképét, ugyanis, ha csak a betegarányos mutatókat vesszük, akkor a betegek sorában a 18% elhalalozás magas, még akkor is, ha a felépültek aránya betegarányosan igen csak jelentős, 82%. Ha nemek szerint is nézzük, a szűk hat hétig tartó járvány idején betegarányos mutatókat – az összes beteg közül – a férfi betegek aránya 46,50%, a felépült 35%, meghalt 11%. A nők esetében – az összes beteghez képest – a betegek aránya 53%, a felépülteké 57%, az meghaltaké pedig 2%. Ezzel szemben lakosságarányosan a járványhelyzet mutatóinak megoszlása, betegek csoportjában férfi 1,29% – nők 1,50%, felépülteknél férfi 0,97% – nő 1,29%, meghaltak sorában férfi 0,31% – nő 0,19%. Az utóbbi jelzőszámok arra utal, hogy az összes városlakó sorában a járvány idején kiváltotta emberveszteség viszonylag alacsony volt.

A városban a járvány intenzitásának koncentrációját illetően, a legtöbben a december 16-21. közötti napokban, illetve december 27-én betegedtek meg, 30–35 körül volt naponta a fertőzöttek száma, közülük azonban egy napon sem halt meg 9–10-nél több. Ezt követően számuk folyamatosan csökkent. Kolozsvárt a járvány idején, tehát 509 kolerabeteg közül meghalt 92 személy (18%): 57 férfi (62%), és 35 nő (38%), felépült 409 (82%) fő, vagyis 175 férfi (34%), és 233 nő (46%). A felépültek magas száma miatt a összes halandóság 18% ugyan nem magas, azonban 22 fővel több a férfiak (57 fő) sorában mint a nők esetében (35 fő).³⁶¹ Rendszerint, ahol később (Sopron, Pozsony) tört ki a járvány – Kolozsvárt tél idején utolsóként Erdélyben – jobban felkészültek a hatóságok a védekezésre, ugyanakkor Kolozsvárt is a járvány akkor tört ki, amikor Erdély szerte megszűnt, tehát nem állt fenn környezetében az újabb fertőzés veszélye, emiatt is izolált esetnek tekinthető. Valószínű, a fertőzés „utánpótlás” hiányával is indokolható, hogy a városban a járvány intenzitása térben – a fertályok között – szétszórt volta miatt viszonylag enyhébb hatást fejtett ki. Amit az is jelez, – fentebb említettük –, hogy város kapuján ki-, belépő személyek nyilvántartás listáján meglepően sokan szerepelnek. Tehát a személyek forgalma, akik bizonyára nem üres tarisznyával jöttek – mentek, csak úgy volt lehetséges, ha a kolera fertőzés intenzitása enyhe, kiváltotta veszteségek alacsonyak, ellenkező helyzetben a városi hatóságokat a város külvilágtól való elzárására kényszeríti. Mindazonáltal Barra Imre a város physikusa (orvosdoktora) 1832. január 16.-án jelentette, hogy megbetegedések „teljesen megszűntek”.³⁶²

Ha párhuzamba állítjuk – Székelyföld nélkül – az 5 közigazgatási egység adatait a Kolozsvár hasonló mutatóival, akkor azt látjuk, hogy az erdélyi vármegyékben is lakosság- és betegarányosan – legalábbis forrásaink alapján – a járvány viszonylag enyhe lefolyású volt.

³⁶¹ A beteg/felépült/meghalt jelzőszám értelmezéseink szempontjai eltérnek Pataki, J., Orvosi Szemle 4 (1931) No. 12. 405–406. munkájában olvasottaktól.

³⁶² Pataki, J., Orvosi Szemle 4 (1931) No. 12. 407.

Vármegye vidék, város száma	Települések száma	Beteg	Felépült	Meghalt	Még beteg	Adatfelvétel időpontja
5	32	664	128 (19%)	393 (59%)	223	1831. 09.
Kolozsvár*	1	509	417 (82%)	92 (18%)	-	1832.01.17.
Összesen:	33	1173	541 (46%)	485 (41%)	223 (19%)	-

(*A 409 felépült helyett 417 fő szerepel Pataki, J. hivatkozott dolgozatában.)

A fentebb ismertetett erdélyi törvényhatóságokban a jelentésekben regisztrált napi járványhelyzet Kolozsvár város és Torda vármegye esetében követhető. Mindazonáltal az erdélyi közigazgatási egységek (vármegye, vidék, város) járványhelyzet adatai részlegesek, ami valószínű azzal is kapcsolatban áll, hogy a Gubernium 1831. szeptember/október fordulóján a járványt Erdélyben megszüntnek nyilvánította. Kolozsvár összesített kimutatását 1832. január 17. után állíthatták össze, így a szeptemberi főkormányzószéki kimutatásban a Kolozsvár adatai nem szerepelnek. Erdélyben – Székely- és Szászföld kívüli részén – is az első nagy kolerajárvány hullámai egyeletlen hatást fejtettek ki, a járványfolyamat szétszórt, epizodikus még egyazon településen belül is, ugyanakkor több település volt járványmentes. A járvány kiváltotta lokális demográfiai veszteségek tekintetében Barcaság 16 településén volt a legtöbb elhalálozás, ami valószínű azzal is kapcsolatba hozható, hogy a vidék közvetlen határos volt – az 1829. óta cári hadsereg által megszállt – Oláhországgal, valamint azzal is, hogy a alsótömösi átjárón volt a legsűrűbb a Balkán térségéből Közép-Európa irányába, és fordítva a személyek és áruk forgalma. Így akár csak pestises időkben Barcaság kitettsége a járványveszélynek közvetlen és szinte állandó volt. A fentebb ismertetett adatokon kívül Erdély járványhelyzetének egészéről nem rendelkezünk adattal, nem ismerjük összes vármegyék, vidékek, a Szászföld járványutatóit, így kiegészítéssel a székely székek esetében – igaz, ott is csak részadatok – rendelkezünk a járványhelyzetének alakulása tekintetében.

A veszély elhárítására tett intézkedések Székelyföldön

Bécs a Gubernium útján 1831 január elsején arról tudósítja Erdély délkeleti határsávjában elhelyezkedő törvényhatóságokat, hogy a kolera „*múlt nyáron (1830) Muszka Birodalomban iszonyú pusztításokat tett...béharapodzott Moldovába.*” S a kolerafertőzés behatolásának meggátolása végett lezárták „*az Ausztriai Monarchia határ-széleit*”.³⁶³ Ugyanakkor jelezték, hogy 1830. decemberi (30/14689 számú) rendelet értelmében „*Moldva felől kemény katona kordont (..) és a legszorosabb pestises linea...és őrség állítatott, 20 napi contumatioval*”.

A rendelkezések és utasítások végrehajtásában Bécs felhívja a figyelmet, hogy a Genarale Normativum (1770) szabályzatában előírt „*pestis óvintézkedések szerint kell eljárni, egészében alkalmazni, minden közösülést a beteg személyekkel és portékáikkal meg kell aka-*

³⁶³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 35–61.

dályozni”.³⁶⁴ A járványveszély megfékezésére kiadott utasítások, parancsok a birodalom védelmét szolgálták, ezért van az – mint alább látni fogjuk –, hogy Erdélyben a végrehajtásban kiemelt szerep közvetlen délkeleti határ menti sávban (Kárpát-kanyarban) fekvő székek civil és katonai hatóságaira hárult. Tehát tágabb kitekintésben a határ menti székek nemcsak önmakuguk, illetve Erdély, hanem a ezzel együtt birodalom aktuális járványvédelmét is el látták, akárcsak a pestises időkben.

A rendelet végrehajtásában, első lépésben a lakosság tájékoztatását írják elő, mely a helyi papok, az iskola mesterek feladata, amiről már korábban értesítést kaptak a püspökök, szuperintendensek. Eszerint a moldvai határtól 10 mérföldre eső minden helységben a templomban hirdessék ki a népnek, az „*oskolai ifjúságnak*” a helyzet „*veszedelmes voltát*”. Ugyanakkor figyelmeztessék azokat, s akinek Moldvában dolga van, halassa el az utazást, akinek pedig kereskedelmi ügyeik nem túrnek halasztást, azokra helyi törvényhatóság ügyeljen, „*ne hogy titkon kiszökjenek alatomba visszajöjenek passus nélkül*,” ha visszajöttek, akkor nyomban veszteglőhelyre kell irányítani őket.

A legnagyobb gondot, akárcsak a pestis idején, a rendelet most is kereskedelem ellenőrzésében látja, főleg a zsidó kis- és nagykereskedők mozgásában, tehát elrendeli, akik „*hátukon hordják portékáikat*,” és „*fertőzött köntösöket is árulnak*”, Moldovából őket „*nem szabad beengedni, mindenütt visszatérítsék*”. Parancsba kapta a moldvai és oláhországi császári-királyi ügynökség is, hogy számukra „*Erdélybe útlevelet ne adjanak ki*”. Ugyanakkor nagykereskedők „*kik szállító kereskedést üznek, azok is portékáikat a mostani időkben csak három nagyobb contumációban Verestorony, Tömös és Ojtoz engedjék be a szokott rendszabások megtartása mellett*”.

Kézdívásárhelyre már 1831. január 15-én megérkezik a széki tisztii hivatal címére az értesítés, miszerint a 2.székely gyalogezred parancsba kapta (1831 január 12/15. szám) a császári Főhadparancsnokságtól, hogyha a tisztii hivatal, szükséges katonai segítséget igényel a „*cholera morbus nyavalya akár más lázzadások ellen*”, akkor írásban kérelmezze az engedélyt. A határőrezredek Hadparancsnoksága a maga rendjén parancsba adta az ezredek parancsnokainak, hogy a széki „*nemes tisztii hivatal*” minden írásbeli megkeresésére, a „*megkívánt segítséget minél hamarabb ki állítani el ne mulassza*.” Az érintett székek polgári tisztii hivatalai, tehát a hozzájuk legközelebb lévő katonai egységek parancsnokaihoz forduljanak kérelmeikkel, számukra jelöljék meg a segítségre szoruló helyeket, így a századparancsnokok tudni fogják hol van szükség rájuk, ugyanakkor polgári tisztii hivatal a kijelölt pontokra a katonák számának meghatározásával „*ne terheltesse magát*,” hanem gondoskodjék a katonáknak „*szükséges kvártályokról (szállásokról) s az élelmezéséről*,” amelyet a „*regimentől (ezredtől) fizetnek*.” Felhívják a székek tisztségviselőinek a figyelmét arra is, hogy csak abban az esetben forduljanak segítségért 2. székelly gyalogezred parancsnokságához, ha a katonaság igénybevétele elkerülhetetlen, „*ok nélkül*” ne zaklassák őket. A Hadparancsnokság tájékoztatásából az is kiderül, hogy 1831 január – július közötti hónapokban a kolera még nem volt jelen Erdélyben, mindazonáltal „*annak bójövetele mindezen rendelések mellett sem lehetetlen, úgy nagyon szükséges, hogy a beharapózása meggátlására minden lehető*

³⁶⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 35–61.

módok elővételének.” A bécsi rendelet legfontosabb megelőzési módszerek között említi, Erdély délkelti határsávjában lévő hegyi szállások, fogadók, magános lakhelyek 8 naponkénti ellenőrzését, mivel ott titkolni lehet a betegséget. A szokásos „útlevéllel” (passus) való közlekedés mellett, kiemelten figyelmeztetik Háromszék elöljáróit *„ha valaki Moldvába bémegy és onnan titkon visszajön legkeményebben büntetni kell, passus csak szükséges dolgok beszerzése miatt adható Moldvába, de figyelmeztessék őket, hogy a veszedelmes choleras helyeket kerüljék.”* Minden Moldvából jövőt, aki *„contumatio certificatumot”* (veszteglési igazolást) nem tud fölmutatni, a legközelebbi veszteglőhelyre vigyék. Ehhez kapcsolódik az is, hogy a kivándorlók, a „harmiczadi prevarikátorok” (csempészek) feljelentését jutalomban részesítik. A rendelet szerint, ha kolera mégis kitorne, arra utasítja a helyi hatóságokat, *„minden publicitás nélkül”* válasszanak ki helységenként egy-két távoli *„helyen álló, jó levegőjű házat”* a kolera-betegek számára, ezekből a házakból lakókat nem kell eltávolítani, hanem azok gondoskodjanak a tisztaságról, és ott legyen contumatio (veszteglőhely) szolgájának szállása is. Viszont *„ahol cholera veszély tökéletes, azonali elzárás legyen. A halottat nem kell mindjárt eltemetni, a megvizsgálásig őrizet alatt azon telekben hagyni hol meghalt és külön elzárt helységbe tenni, a házbeli lakosokat különválasztani, őriztetni, élelmezni, más házi szükségéről illendően gondoskodni”*. A határsáv térségében törvényhatóságok által kinevezett, vagy már ott lévő/működő physikusoknak, orvosoknak „szigorúan” megtiltják az engedély nélküli eltávoztást. Mindaddig *„amíg colera ügyben a királyi Fenség kiküldi utasításait a Guberniumnak, az 1813-ban és 1828-ban 586. és 590. számú 1824-ben a 191., 1828-ban az 1813-ban 9140. számok alatt költ pestis megfojtására hozott intézkedések, utasítások érvényesek”*.³⁶⁵

A „több rendbéli felsőbb” utasításokhoz hasonlóan, minden faluban – hasonlóan a pestises időkhöz – az egészségügyi biztosok kijelölését rendelik el. A katonai előjárókkal egyetértésben a széki tisztek intézkedjenek a strázsza (őr-) házak felállításáról, s a strázsálásra polgári részről *„kemény férfiakat rendeltessenek,”* akik a gyanús utazókat, személyeket a *„falavakba bé ne bosásák”*. Az esetleges kolerabetegek orvoslási módjáról a Gubernium által székeknek kiküldött *„két rendbéli nyomtatványainak”* (copia) használatára utasítják a szék egészségügyi biztosát, és szükség esetén, a járvány terjedésének arányában, megfelelő számban orvosok küldését ígéri a szék elöljáróinak. A járványveszély, illetve helyzet alakulásáról a székek királybíróinak 8 naponként jelentést tegyenek a „felsőbb Dicasteriumok” egészségügyi biztosainak

A menleveleket uniformizálják, (egyformák legyenek), hogy azokat az olvasni nem tudó strázsák felismerjék, ezért az 1818-ban nyomtatott menlevelekből példányokat küldtek szét, melyek egy útra voltak használatosak, s a beírt napokra ingyen adták. A helységekben a passus kiadásával megbízottak, a visszaérkező személynek le kellett adnia az menlevelet, használóik névsorát 15 naponként *„fel kellett küldeni”* a szék elöljárójának. Mivel a pestis is, leginkább a vásárokbá járók, piacozók révén terjed, *„hol az összes idegenek összelegyednek”* s a *„legnagyobb őrizet mellett sem lehet meggátolni”* a kolerafertőzés terjedését (portékák, áruk), ezért a moldvai határtól 10 mérföldnyire minden helységben heti vásárokat betiltották, viszont a veszteglőhelyeken-, állomásokon, a rekeszeknél (rastellum) a sorompók közt tartott vásárokat felügyelet mellett engedélyezték.

³⁶⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 29, 23, 255, 254, 253, 251, 252, 250, 248, 241, 242, 240, 239, 257, 246 (1831 február 3–21.)

Megfenyegetik a helyi tiszteket, és egyben a felelőséget is rájuk hárítják: „*akik nem teljesítik a rendeleteket hivatalukból el kell mozdítani, ugyanis bármilyen jók a rendeletek, ha pontosan nem hajtják végre, nem hatékonyak*”.³⁶⁶

A Gubernium pedig a maga részéről közli Háromszék polgári előljáróival, hogy egyelőre ne terheljék őrségállítással a társszék, Miklósvár tisztii hivatalát, hanem a „felsőbbség” rendeleteit hajtás végre, ellenőrizék, illetve javítsák ki a pestis idején felállított veszteglőhelyeket, rekeszeket (rastellum).³⁶⁷

A háromszéki jelentéstevő arról számolt be – szék királybírójának – hogy még 1830 januárja és augusztusa között a kordon vonalát Erdély délkeleti széléin a havasokban bejárta, megvizsgálta, és 1830. november (23/1357. számú) feliratában tájékoztatta a Szeben székhelyű Hadparancsnokságot a fennálló záróvonalak (liniák)³⁶⁸ „*tetemes hibáiról*” és javasolta kijavításukat: „*különösen Gelence tájékán alig félórányira esik a falutól (a linia), nagyobbara sűrű erdőkön és mély völgyeken megy át, s így a kilátást tökéletesen gátolja, ezekre is cs(ászári) k(királyi) general comandonak (hadparancsnokságnak) a múlt 22. június/231. szám alatt azt javasoltam, hogy Jakab havasától kezdve Kézdi határáig a linia Zernyest, Koróberc, Nagy Bunyo, Kis -és Nagy Osztag, Persány, Lipsed, Esztene sora hegyein mennyen át, mely javaslat nem csak jobb vigyázást könnyítené, hanem szegény sok népen is tetemesen segítene. Ezen propozícióra (javaslatra) mind ezen napig semmi választ nem vettem, s mivel ezen lineáknak ott állása a mostaninak holnap szám fizetését minden hónap 53 ft. 44.xr (krajcár) fejjel haladja, késlekedni lehet annak felállításán. Ezekből láthatja a Méltóságos úr, hogy hatalmanban nincs az egész hibákat a cordon lineán változtatni, csupán azon okból, hogy költséges. Ha valami válasz vagy parancsolatot ez iránt előljáróimtól nyerek azt Méltóságos ural azonnal közölni fogom*”.³⁶⁹ A Brassó, illetve a töröcsvári átjáró melletti Zernyest falutól a Kézdi széki Jakab havassáig, nehéz terepviszonyok között, viszonylag hosszú egészségügyi záróvonal kijavítására tett javaslatra, tehát a válasz nem érkezett, noha tekintettel volt a bécsi kincstár költségeire, és nem számított arra, hogy a kért támogatás egészét (javítási költségek), főleg a legmagasabb, a hármas fokozati járványveszély miatt őrséget ellátók számának növekedése miatt 9 ezer pengő forintot, megkapja Kézdiszék.³⁷⁰

Gazda István Bölönben kelt jelentésében azt írta, hogy „*kemény rendelések*” mellett adta át a felsőbb utasításokat a Miklósvárszék királybírójának. Ezzel szemben Leopold kapitány

³⁶⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 3 (1831 január 1), Fond 31. Fila 7–8. (1831 15.január 12/15), Fond 31, Fila,46, 36 (1831 február 3, 18.). Fond 31. Fila 45 (1831 augusztus 4/40008).

³⁶⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 7.

³⁶⁸ Záróvonal, (cordon, linia) védelemi berendezés, amely egymáshoz kapcsolódó őrségek láncolatával közvetlenül véd egy kijelölt terepszakaszt. A záróvonal felállítása általában egy állam vagy birodalom határvédelmét szolgálta, járványi idején pedig a ferőzött és fertőzéstmentes területek (országok, vármegyék, kerületek, városok, városfartályok, falvak, utcák stb.) elzárását. Különbség van az előőrsorkordon, amely a hadsereg szállításainak fedezésére szolgál és a járvány kordon között, valamint a síkvidéken, illetve hegyvidéken kiépített záróvonal rendszer között. Síkvidéken a járőrözést, láthatóságot nem gátolják a domborzati képződmények, ezzel szemben a hegyvidéki záróvonal építését és az őrzatok mozgását nehezítik hegyek, szurdokok, erdők, patakok stb., az időjárás, amelyek miatt a zár alá vont terepszakasz áttekintése körülményes. Bővebben (Lásd: Clausewitz von Carl. 2013. 491–496.)

³⁶⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 29, 23.

³⁷⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 29, 23.

arról tájékoztatja szintén Bölönben jegyzett jelentésében a szék királybíróját, hogy *„sajnos a század paracsnokságnak kellett észrevennie, hogy Miklósváron az egészségügyi biztos Henter János Úr a felállított tizedeknek azon paratsolatot adta, hogy a compagnia részéről felállított sanitas comisariatust gyenge, napoként jelentést nem tesznek, holott mindenütt a falu akármelyik részén történik valami, azt a falu előljáróival egyetértve jelenteni kell”*. Emiatt, vagyis a polgári hatóság és katonai paracsnokság együttműködését zavaró kijelentése miatt, a századparacsnokság *„kéri Henter János terehermentesítését – magyarán menesztését –, hogy a rend és egység fenntarthatson”*.³⁷¹

Szintén a kolerajárvány megelőzési szakaszában, 1831 január-július hónapokban állítják fel a külső határok menti és a belső közigazgatási egységek egyes szakaszain az egészségügyi kordonokat, és jelölik ki közlekedés számára nyitott átkelőhelyeket. A korábbi pestisjárványok tapasztalatai is arra figyelmeztették a hatóságokat, hogy a személyek, áruk forgalmának lezárása a székek között, valamint a külkereskedelem (Ojtoz, Alsótömös átjárók) blokkolása, súlyos ellátási zavarokkal járhat, és tömeges ínséget idézhet elő. Ilyen és hasonló helyzetek elkerülésére utal Magyarország és Erdély közötti forgalomkorlátozási intézkedésekről szóló tájékoztatás is, melyet Háromszék tisztségviselőinek küldtek meg. A vármegyék a kolera *„lehető betörésének eltávoztatására”* az Erdélybe jövő és innen Magyarországra kimenők számára eredetileg csak zernyesti, szelmaki, a paserovitzai határ átkelőket hagyták szabadon a *„kölcsonös jövés menésre nézve”*. Viszont a harmadik, a szeltesovai határátkelőt is megnyitják 1831. áprilisában, *„az erdélyi lakosokra nézve, hogy az a végen kirendelt biztosok előtt minden utazó vagy kereskedő hitelesen bizonyítja, olyan helyről viszi portékáit vagy kapja marháit ahonnan semmi veszedelmet a megye kebelébe”* nem visz be.

A kolerajárvány megelőzésének szervezési szakaszában, a két főhatóság – Gubernium, Hadparacsnokság – utasítására a székek előljárói a védekezési intézkedésekkel (záróvonal, vesztglőhely, csipkzés, őrségállítás) párhuzamosan el kezdték vizsgálni a falvak népének egészségi állapotát, hogy kiderítsék, a kolerafertőzés jelei valahol megjelentek-e.

A Háromszékhez tartozó Sepsiszek dülői (szolgabírói) és helyi falusi egészségügyi biztosok 1831. februárjában Kisborosnyón kelt két jelentése alapján a szék királybírója, arról értesíti a *„felsőbbséget”*, hogy a *„hozzám béküldetet”* jelentés szerint *„Sepsi Székben veszedelmes cholera morbusról semmi hír, jele nem látszik és a pestises kiadott rendelések potosan observáltak”* illetve *„Sepsi Székben a cholera ki nem ütött”*.

Szintén Bora Elek, Sepsiszek királybírójának küldött, Nagyajtán kelt jelentés (1831. február) arról számol be, hogy az *„itten a székben (Miklósvár) a cholera nem ütött ki, a tizedesek, strázsák mindenütt állnak”*. Csupán annyi *„történt a tegnapi (február 25) itt Nagy-Ajtán”* – írta jelentéstevő –, hogy *„gróf Mikó úrnak fahordó kalákája lévén, ottan az emberek mindannyian megrészegvén, minek utána el akarták volna oszolni, provinciális Timár Dávid és testvére Moses, Szakács György sógorukkal”* összeverekedtek. *„Timár Dávid egy nagy húsvágó padnak négyszegű lábát kitörvén azzal Szakács Györgyöt föbe úgy megütötte, hogy mindjárt elesett és egy néhány óra múlva meg is halt. Melynek bejelentése után tüstént Timár Dávidot és Mosest elfogattam a portékájukat pedig regestrum*

³⁷¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 45 (1831 augusztus 4/40008).

alá tettem. A holtak fejét két orvossal, két accesor hűtős jelenlétében felbomcoltattam és igazoló jelentést tettem”.

A felső-háromszéki (Kézdiszék) falvakból a lehetséges kolera megbetegedések kiderítéséről az egészségügyi biztosok által a királybíróknak küldött jelentések 1831. február 3–21 között, akárcsak az előbbieik, a pestises időkben alkalmazott eljárások sablonját követik. Az egészségügyi biztosok *Kézdiszékben* faluról falura járva jelentéseket küldtek a tapasztaltakról: *Kézdi-Almás*on, „a faluban semmi változás, semmi hirtelen halál, sem betegség nincsen, sem valami gyanús ember, a faluban, strázsák fenntartatnak a parancsolatok szerint”. *Esztelnek és Csomortán* falvakban, „hirtelen halál 4 történt, járvány betegségben felesen vadnak, sinlődnék, a strázsák fennállva vannak, semmi praevaricatus (csempészés) nem tapasztaltatott”. *Kurtapatokon* a „strázsák éjjel-nappal fennállnak, a tizedesek eljárják a házakat, nincsen beteg. A lakosok egészségben és csendességben vannak”. *Sárfalván* a „strázsák éjjel nappal fennállnak, a házak tisztaságát minden héten két személy vizitálja, az egész faluban beteg nincsen, egyszóval falunkban nincsen semmi újság”. *Csomortánban* a „strázsák éjjel nappal állnak, a tizedesek eljártak, nincs betegség”. *Szászfaluban*, a „strázsák állnak éjjel nappal, a falu fel van osztva tizedesekre, ezek minden nap a házakat vizitálják, ahol gyanú van tüstént jelentik, a rendeletek szerint”. *Ozsdolán* „éjjel nappal a strázsák állnak, a házak tisztasága végett minden héten a házakat vizitálják. Az egész faluban természetes betegségben 9 (van), akiken ragadványt nem lehet vélni, szóval a faluban nincsen semmi újság”. *Polyánban*, „3 helyen strázsák, éjjel nappal vizitálnak, a tizedesekre a falu fel van osztva, a tizedbírók kötelessége a házak vizitálása, nem találtak semmit, betegséget nem tapasztaltak”. *Szentkatolna*, „strázsák állnak, a tizedesek jelentették, hogy valami ártalmas nyavalya, se betegek itten a faluban nem tanáltak”.³⁷²

Bora Elek a Guberniumnak küldött és 2. gyalogezred főorvosa, physikusa (orvosdoktor) által jóváhagyott jelentéséből tudjuk, hogy 1831. februárjában a hivatalos, felesküdt orvos Szabó István chirurgus (sebész) *Köpecre* ment, ahol a falu elöljáróinak beszámolója szerint a megállapította: „valóságos cholera-ban, epekorságban meghalt 4 gyalog katona, egy káplár felesége és egy provinciális” (nem katona rendbéli). Egyelőre, 1831 elején a halálok, az epekorság elszigetelt eseteiről lehetett szó. Vagy pedig téves diagnózisról, mivel Szabó sebész a továbbiakban megemlíti, hogy hideglelés különböző fajtáit („*forró nyavalya*, sárvizes, *roskatos*”), és „*vérnyavalyát*” talált hét gyalog katona megvizsgálásakor. A „*hideglelésben*” talált határőr katonák házeit „*két strázsá által eltöltött*”, hogy ne érintkezzenek, s a „*megholtaknak temetésit is*” elrendelte. Végezetül megjegyzi, hogy a „*környülállás sietőségéhez képest méltotason tehát hasonló rendelkezést tenni. S egyszer és mind elfogadni* – egyetérteni intézkedésével –, *hogy mindenkor tisztelettel lehessenek*”.³⁷³

A hivatkozott jelentések arra utalnak, hogy 1831. februárjában Csomortánban 4, Köpecen 6 haláleset történt, és halálokat vélt/valós kolerában jelölték meg. Ugyanakkor a felső-háromszéki Esztelnek, Csomortán esetében „*feles*” (sok) *kolerában* „*sinlődő*” betegről is em-

³⁷² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 674. Fond 29. Fila 1, 29, 23, 255, 254, 253, 251, 252, 250, 248, 241, 242.

³⁷³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 674. Fond 29. Fila 1, 29, 23, 255, 254, 253, 251, 252, 250, 248, 241, 242, 240, 239, 257, 246 (1831 február 3-21.)

lítés történt, ami részben a moldovai határ közelségével s a kordont elkerülő rejtett ösvényeken való átjárással magyarázható. A Miklósvárszéken, Köpec esetében, amely távol esett a moldvai határtól, és ahol a katona rendbéliek közül szedte első áldozatait a kór, valószínűleg a gyalogszázad határ menti szolgálata idején, ide-oda mozgásával, az átjáró emberek ellenőrzésével hozható összefüggésbe a vélt/valós fertőzés.

Azonban voltak esetek, Háromszéken is, amikor szék sebésze elérhetetlen volt és a falutárs próbált segíteni, azzal, hogy közvetlenül a királybíróhoz fordult: „*T(kinete)tes K(irály).B(író). Úr! Ide való ... Molnár Miklósnak mintegy 13 esztendőös leánykája hirtelen a tegnapi napon, úgy mint 24 ... estefelé meghalálozott, ma pedig (február) 25 ezen elhalt lánykának az édesanyja halálra vált, szóval elállott és megmaradáshoz semmi reménység nincs, holott a tegnapi napon ennek sem volt semmi baja, ezenkívül még három gyermek beteg, s különösen azok közül egyik a megmaradhatás reménységén felyül vagyon: ezen mostani időszakban lévő veszedelmes körülállást igen sietve bejelenteni azért tartottam szükségesnek, hogy itten az egész faluban ezen kényes körülállásnak senki még figyelmezője sem kívánt lenni, én magam is mind aki betegsémem mián ki nem járok csak cselédeimtől tudhattam meg, addig is tehát amíg a szükséges rendeléseket megtennék s illő orvosi vizsgálatást rendelnek*”.³⁷⁴

Az egészségügyi kordonok, a falvak – a járvány megjelenése előtti – elzárása az érintettek körében ellenállást váltott ki. A felső-háromszéki *Csernátonban* például a falubíró felsőbb utasításra az utcákat „becsipkétette”, de maksai kapunál lévő „minden nap három vagy négy ember is kihányták, és szabad járást csináltak, most mikor a falus biró a hütösökkel újra becsináltatta, eljőve az al-csernátoni gyalog katona Varga Miklós, és nyakságból kihányata.” Arra kéri a század parancsnokot, „méltoztasék ötet példásan megfenyegetni, mert különben nem tudják az utcákat bezárva tartani”. Hasonló ellenállásról és nemtörődomségről számol be 1831. júniusában Orbaiszékben, Kovásznán jegyzett jelentés. Ugyanakkor a felsőbb rendelkezések szerint a széki főtiszt megvizsgálta Kézdiszék falvaiban a kolera elleni intézkedéseket, s a következő hibákat találta: 1. A „becsipkézett *Polyán* faluban, a ki- és bejáró kapunál, a provinciális részről, az egyik strázsza egy vén béna ember volt, a másik hiányzott”. 2. *Esztelneken* a „provinciális részről még az őrség „kalibái” (örhelyei) sem” épültek meg. 3. *Nyujtodon* az „egyik provinciális strázsza nem a kapunál, hanem szomszéd házban volt, a másik éppen jelen volt”. 4. *Szárzapatakon* a „strázsák” jelen voltak. 5. *Sárfalván* „sem a provinciális sem katonai részről strázsák kiállítva nem voltak”. 6. *Lemhényben* Keserű András és Lajos nemes emberek a „magok kényéből felbontottak” a falut elzáró „kerítést és kaput”. A jelentéstevő a továbbiakban „barátságos kéressel” a falvak tizedeseinek „pontos” felvilágosítását javasolja a hibák felszámolása végett. Noha falvak előljáróit többször figyelmeztették, illetve ellenőrizték a hibák kijavítását, mégis a jelentésekből az derült ki, hogy a falubírók és az egészségügyi biztosok „nem egészen pontosággal néznek a dolgok után”. Főleg az őrsegeknél tapasztalt lazaságot említik, holott parancsba adták: „még enni is hazamenni ne merészeljenek”.³⁷⁵

³⁷⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár – Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 29, 23.

³⁷⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár – Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29, Fond 29. Fila 81 (1831 június 8), Fila 50 (1831 június 9), Fila 96 (1831 július 13.)

A 2. székely gyalogezred őberstere (ezredese), B. Lakatos János a felsőbbséghez írt jelentésében azt javasolta, hogy „*a colera léniák (záróvonalak) kijebb vitele szükséges Jakab havasánál*”. Ugyanakkor jelenti, hogy két részben polgári, harmad részben a katonaság munkája nyomán „*három nap alatt az új 8. kordont elkészítették*” és az őrséget is kiállították. Viszont ezzel a helyzettel elő, mint írta, hogy a Jakab havasától Nagytatárig húzott kordon miatt a „*gazdák kaszálói a mostani kordonon túl vannak*”, emiatt nem tudnak szénát csinálni. Hivatkozik a pestises időkre, amikor a fertőzés „*kisebb vagy nagyobb gyanúja*” felmerült, szintén katonaságot rendeltek ki, akik nem engedték a gazdáknak a kordon átlépését. Így most is megtörténhet, hogy a „*másik dögtől*”, a kolerától a „*széna megszökül*”, vagyis takarmány hiány fog keletkezni.³⁷⁶

A Gubernium továbbítja Bécs utasítását – mivel az erdélyi délkeleti határsávban a kolera még nem jelent meg –, hogy a pestises időkre szabott egészségügyi Főszabály előírásán lazítani kell, ugyanis városok és vidék falvainak az elzárása, ahol „*népesség mesterségekből és kereskedelemről él*”, főleg az élelemkereskedelem „*elrekesztése tetemes károkat okozott*”. Ugyanakkor közlik, Kézdiszék királybírójával „*Lázár Dávid atyánk fjával*”, hogy a rendelet csak a brassói és fogarasi kerületek városaira érvényes, mert ott a lakosság nem kolera gyanús, így bebocsáthatók más törvényhatóságok területére. A falvakra – az indoklás szerint – azért nem vonatkozik a rendelet, mivel azokban nincs „*politikai*” (állami) intézmény, és „*nem hajtották végre a gyanús házak, személyek elzárását az utasításokban foglaltak szerint*”. Másfelől a falusiak saját mezőgazdasági „*határaikon belül beszerezhetik az élelmet*”, ezért nem tiltották meg kolerás falvaknak a határába való kijárást.

A továbbiakban a városok elzárására és szabad közlekedésre vonatkozó feltételeket ismertetik: „*a városokban a gyanús házak és személyek 20 napig bészárattasanak, se onnan ki se bé ne mehessen senki, ha gyanúsított be is jut, azzal senki ne törődjön, semmi szín alatt. Az ilyen városokból kimenni akarók a helybéli physikus testimoniumával (tanúsítvány) bizonyítsák, hogy egészségesek, és nem cholera gyanúsak, a Politia Directortól testimoniumot (tanúsítványt) mutassanak, hogy az eltelt 21 napban a házakban és személyekkel semmi gyanús nem volt, s ezeket a testimoniumokat a helybéli főtszt vagy nótárius aláírásával adják ki. Akik utnak indulnak a fentiek szerint, nemcsak passus hanem orvosi certifikatumot (igazolást) és Politicai (hatósági) testimoniumot is magukkal vigyék, hol szükség felmutassák, az ilyen módon utazó személyek mindenütt szabadon közlekedhessenek*”.³⁷⁷

Hogy mennyire szó szerint, komolyan vették a bécsi utasítások végrehajtását, abból is kiderül, hogy a korábbi rendelet (1831 január 17/2117.szám) értelmében a veszélyeztetett helyeken a 2. gyalog ezredorvos és az őrnagy, a Hadparancsnokság titoktartási parancsa mellett, nekiláttak felmérni a falvakban azoknak az házaknak a számát, amelyek alkalmasak lehetnek ispotályoknak.

Háromszéken a „*házak, melyek ispotályoknak kinézettek*”, a járvány terjedésirányát tartották szem előtt és a moldovai határtól 10 mérföldre fekvő falvakban jelölik ki szám szerint

³⁷⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár – Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 81 (1831 június 8.), Fila 50 (1831 június 9.), Fila 96 (1831 július 13.)

³⁷⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár – Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29., Fila 239 (1831 február 9.), Fond 29. Fila 31. (1831 július 7.), Gubernium B. Josika.1235. számú rendelet (1831 május 1.)

az ispotályt helyettesítő házakat. Felső-Háromszéken, *Kézdiszékben az ojtózi határátkelőnél* Bereckben (1), Kászsónszék szomszédságában Esztelneken (5), valamint Almáson (2), Csernátanban (2). Megjegyzendő, hogy ezekben a falvakban a határőrezred gyalog- és huszár katonák házait jelölték ki, Esztelneken pedig kolostort.

A következő lépésben – szintén 1831. februárjában –, Alsó-Háromszéken, *Sepsiszékben az Olt-menti* településeken jelölték az ispotálynak alkalmas házakat: Aldoboly (1), Ilyefalva (1), Szotyor (2), Gidófalva (4), Kilyén (1), Sepsiszentgyörgy (1), Martonos (1), Étfalva (1), Zoltán (2), Bodok (2), Oltszem (2), Málnás (2), Zalán (1), Kálnok (1), Köröspatak (1), Árkos (2), Szemerja (2). A záróvonal észak-dél irányú mélységi tagolása mögött „kinézett” házak 1831 elején a járvány feltételezett Moldova felőli behatolására utalnak, a járvány elleni felkészülés fázisában történik, ugyanis, mint utaltunk rá, az év első hét hónapjában Háromszéken csak néhány izolált esetről tudósítanak a jelentések.

A Gubernium 1831. június végén a székeknek küldött értesítésében az állt, hogy a „legújabb” hivatalos (bécsi) jelentések szerint a cholera Galíciában tovább terjed, Moldova különböző városaiban is ki ütött, „*Jassiban pedig nagy méreggel dühösködik, a közelebbi napokban naponként 300 cholera megholtanak és temetnek el*”. S onnan a kormányzószék utasítására „*minden ember eltávozott, kit hivatala, kereskedése vagy szegény sorsa a helyhez nem köt, amely környüállás hihetőleg a dög nyavalyát még inkább fogja terjeszteni*”. Ugyanott jelezik a kolera fertőzés terjedésének útvonalát Moldovában: „*Jasziból Botosanba, Foksánba, Brailában és Giurgiuban kiütött*”, valamint „*Galíciából Máramaros vármegyén keresztül szökve egyszerre Ugocsa vármegyének déli szegletébe ugrott*” átal, s „*ami a legkedvetlenebb a szomszéd Magyarországon Ugocsa vármegyében is béharapodzott*”.

A fentebbi információk nyomán, 1831. július elején *Háromszéken* nagyobb részt a *Fekete-ügy folyó menti* záróvonal mögöttes falvakban is kijelölik szám szerint az ispotálynak alkalmas házakat: Uzon (1), Szentivány (2), Komoló (1), Angyalos (1), Besenyő (1), Eresztevény (2), Réty (2), Egerpatak (2), Nagyborosnyó (2), Feldoboly (1), Lisznyó (2), Kökök (1), Bikafalva (1), Szacsva (1), Mogyorós (1), Kisborosnyó (1), Bodzaforduló (1), Bodzapatak (1).³⁷⁸

A nagyszabeni Hadparancsnokság, értesíti Háromszék elöljáróját 1831. júliusában, hogy Moldovában „*Valea de Mustye nevű helységében kiütött a cholera, az erdélyi, székely határszéltől nincs messze, s az ojtózi passustól csupán 4 órára fekszik*”. Továbbá utasítja, hogy hirdessék ki, „*a marhás gazdákat, s a marhák productumai béhozására nézve ezen (ojtózi) passusnál addig álló szabad ég alatti contumáció (veszteglőhely) eltörölésér*”. Vagyis a rendelet célja, a moldvai területen legeltető gazdák és állatállományuk kimentése volt. Második lépésben elrendelik Orbai- és Kézdiszékben a potenciális ispotály házak falvankénti számának további növelését: *Kézdi szék alsó, jórészt Orbai széki* liniája (záróvonala) mögötti falvakban: Lécfalva (1), Várhegy (1), Bita (1), Maksa (2), Dálnok (1), Albis (1), Alsócsernátan (3), Felsőcsernátan (2), Ikafalva (2), Futásfalva (1), Hatolyka (1), Martonosfalva (1), Mátiszfalva (1), Márkusfalva (1).

³⁷⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 293 (1831 február 3.), Fond 29. Fila 90. (1831 július 1/17 január 1831, 2117 számú, erdélyi Hadparancsnokság rendelete.), Fond 29 Fila 94, 92 (1831.július 3.)

Felső-Háromszékén, vagyis *Kézdiszékben*, szemben az 1831. januárban történt, részleges, néhány települést érintő kijelöléssel, 1831. júliusában a szék szinte összes falvaiban elrendelik az ispotálynak szánt házak kiválasztását: Polyán (1), Bélafalva (1), Esztelnek (1), Felső-Torja (1), Alsó-Torja (1), Oroszfalva (1), Sárfalva (1), Szászfalu (2), Nyújtód (1), Oszdola (1), Martonos (1), Almás (1), Csomortán (1), Lemhény (3), Kurtapatak (1), Szentlélek (1), Szentkatolna (1).³⁷⁹

A Háromszéken tehát a mélységi záróvonalak mögött a falvakban az ispotályoknak „kinézett” házak északdél-észak irányban több szakaszban történt a kijelölése 1831. január-július hónapokban, azt is mutatja, hogy készülségi és védekezési infrastruktúrát kezdetben csak a Moldova, a nyár elejétől pedig Moldova, és délnyugat Erdély (Oláhország, Magyarország) irányában kellett bővíteni.

A falvakban az ispotálynak „kinézett”, titkolt – „*a dolgot ne hozzák nyilvánosságra*” – házak kijelölésének szempontjai a lokális közösségekben élők tagolódásra is felhívja a figyelmet. Számítani lehetett a falvak lakosságának ellenállására, vélhetően ezért arra törekedtek, hogy közösség funkciókat ellátó ingatlanokat (kolostor, faluház, bálház), illetve jobbágyok, zsellérek lakta épületeket, üresen álló házakat, telkeket, puszta jószágokat, testvérek házeit stb. jelöljék ki a kolerabetegek elkülönítésére. Nem véletlen, hogy a Fekete-ügy menti falvak kivételével, szabad székelyek (nem katona, nem jobbágy rendűek) ingatlanjai nem is szerepelnek a listán. Ahol viszont elkerülhetetlen volt a magántulajdon sértetlensége, ott 1831. januárjában (Bereck, Esztelnek, Almás, Csernáton) főleg a katona rendűek házeit jelölték ki, mivel rájuk a katonai szabályzatban lefektetett végrehajtási elvek vonatkoztak, magyarán a parancsot teljesíteniük kellett. A jobbágy, zsellér házak esetében, a nagy titkolózás ellenére, a földbirtokos felajánlása, egyetértése nyomán „nézték ki” az ispotályoknak szánt épületeket. Ami különösebb bonyodalommal nem járt, több helyen is jelzik, a birtokosok „rég” és „új” házai üresen álltak, a tulajdonosok kiskorúak, árvák, idősek, egyedülállók.

Háromszéken az „ispotály” házak falvankénti kijelölése a Gubernium és Hadparancsnokság az 1831. január 15/474. szám alatt kiadott és 1831. június elején megismételt rendelete szerint történt. A megismételt rendeletet az indokolta, hogy Moldova fővárosában, Jászvárosban és az erdélyi határhoz közel fekvő Valea Mutyén (Musten) településen kiütött kolerajárvány, és az ottani a hatósági egészségügyi intézkedések „*fogyatkozást*” mutatnak. A korábbiakhoz képest néhány kiegészítést is tartalmazott a rendelet: a falus bírók mellé, a jelentések gyorsabb továbbítása végett, lovas futárt javasoltak, valamint a falvakban kereskedő zsidók összeírását, és a hadi eszközök szállításának tiltását. Az „*adónak adminisztrálása*” tekintetében, mivel a „*kaszába semmi*,” a széki tisztségviselőket nem tudják fizetni, büntetés terhe alatt utasítják falus bírókat, hogy nyolc napok alatt „*ami adót csak lehet hajtsák be*”.³⁸⁰

Felső-Háromszéken (Kézdiszék) a királybíróknak tett jelentésekben 1831. május-július hónapokban, amikor a kolera itt-ott mutogatta magát, – a rendeletek megszegéséről számolnak be. Bene János 1831. májusában arra panaszkodik az egészségügyi biztosnak, hogy Kéz-

³⁷⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 92-93 (1831 július 3.)

³⁸⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fika 80. Fond 29, Fila 81 (1831 június 8.), Fila 50 (1831 június 9.), Fila 96 (1831 július 13.)

diszékben, az ozsdolai katona rendbéli Lázár Ferenc és Lázár Ignác a rendeletek ellenére „*a strázsálásra nem állnak ki, armalistáknak (nemesnek) tarják magukat.*” Példájukra a „*telkes egy marhás cselédjük és mások*” sem akarnak őrségbe állni. Megjegyzi, a parancsolatok nem teljesítése „*szegény hazánkat veszedelembé*” sodorhatja. Torján, Ikafalván, Futásfalván a „*kapuknál*” senki nem állt őrségben, a kapuk ugyan bevoltak „*cövekelve, de mellette másikat nyitottak, azon ki-bejárnak*”, a katona rendűek között sokan vannak, akik „*kihúzzák magukat a strázsálásból*”. A helyi előljárók is, a mezőkön, kaszálókon átlélik a záróvonalat, az erre vonatkozó parancsokat nem tarják be. Nyújtódon, az őrség két helyen is áll, az utcák „*bé vannak csipkézve*”, viszont a falu végén a ki- és bejáró kapuk nincsenek lezárva, a falu „*negyedik tizedese*” ritkán tesz jelentést, ezért a királybíró „*újabb*” körlevelét „*felolvastatták*”. Orbaiszékből, Kovásznán, 1831. június végén kelt jelentésében a 2. székely gyalogezred oberstere (ezredesének) arra hívta fel a figyelmet, hogy a kolera „*közel vagyon szélyeinkhez*” (a moldovai határokhoz), ezért a polgári őrségek tényleges fennállásának ellenőrzését, illetve ahol hibát találnak példás büntetést kér a királybírótól. Hatolykán mindent rendben talált, igaz, „*apró panaszok az elég van, de könnyen igazíthatók*”. Szóvá teszi a martonosi oláhok dolgának kivizsgálását, ugyanakkor (1831. július elején) Al-Torján elrendelte, a szükséges 4 kijárónál, a provinciálisok két kapunál állítsanak őrséget, a másik kettőnél pedig a katonaság.

Szentkatolnán kelt, a királybírónak címzett jelentésében Pótsa Zsigmond elbeszéli, hogy havasról hazajövet ellenőrzést végzett Ozsdolán, Martonosban, Lemhányban, Nyújtódon, Szászfaluba, Oroszfaluba, Szent-Katolnán, mindenütt talált strázsákat, kivéve Ozsdolán és Szászfaluban. Ozsdolán az őrségbe kirendelt gyalog katonák nem álltak ki, ezt bejelentette a század parancsnokság biztosának, „*éppen akkor mikor Méltóságos báró Apor József úr vizitált*”. Szászfaluban sem talált az Ozsdola felőli kapunál őrséget, mivel a „*provinciális Ütös Pál nem állott volt ki,*” és megjelenésére az erdőbe menekült, elfogta, és „*keményen megpálcáztatta*”. Egyébiránt, mint írta, „*semmi betegség mely ragadós volna nem tapasztaltam*”. Láthatóan a katona rendűek őrségbe állása okozott gondot, mert ozsdolai egészségügyi biztos immár másodszor jelentette, hogy „*némely armalisták kiknek a rendelések szerint marhás embereik nincsenek, strázsára nem akarnak ki állni, ilyenek Sáralfalván a Kondrátok, ezek sokan vannak, ezek jobbágy nélkül való huszár katona armalisták, teljeséggel nem akarnak ki állni a strázsára*”. Pótsa ehhez hozzáfűzi: „*efélékből gyakran rendetlenség származik, istáalom orvosoltatását*”.³⁸¹

A székely határőrezredekben a huszárok önbecsülése, „*rangon alulinak*” tartotta a gyalogos őrszolgálatot, emiatt nemcsak a járvány idején, a kettős hatóság – provinciális (Gubernium) és katonai (Hadparancsnokság) – igazgatás alatt álló falvakban nem voltak ritkák a súrlódások, nemcsak gyalog- és huszár katonák között, hanem a provinciálisok és katona rendűek között sem.

A kolerajárvány moldovai kitörésének híre, és magyarországi elharapózása indokolta a statárium bevezetését. Ugyanakkor Felső-Háromszék falvaiban: 1831. júliusában valószínűleg informális kampány bontakozott ki: a falvak előljárói, főleg a papság körében, hogy

³⁸¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila ? (1831 május 10.), Fond 29, Fila 6 (1831 július 21.), Fila 14 (1831 július 21.), Fila 38 (1831 június 29.), Fila 40 (1831 június 26). Fond 29. Fila 41. (1831 július 18), Fond 29. Fila 44. (1831 július 16.)

a „felséges rendelést” kihirdessék a templomokba „egymást követő vasárnapokon”, illetve a falugyűléseken „aki az egészséget tagadó rendeléseket nem tarja be, az katonai törvényszék fogja büntetni”, sőt a rendeletet beiktatták a falvak protocolumaiba (jegyzőkönyveibe) „ezzel is bizonyítják”, eleget tettek a parancsnak. A Guberniumnak a püspökökhöz intézett felhívás nyomán, a falvak papaságnak nemcsak a statárium kihirdetésében, hanem a rendeletek értelmezésében is fontos szerepet szántak, főleg ahol az orvosok „igen el vannak foglalva”. Akárcsak s pestises időkben, most jónak látta a „felsőbbség”, ha „minden vallásban lévő papok mindennapi könyörgéssel, imádsággal szolgáljanak”.³⁸²

A Gubernium 1831. július elején hivatalos jelentésekre hivatkozó értesítésében arról tájékoztatja az erdélyi törvényhatóságokat, hogy Magyarországon Szatmár vármegyének némely Tisza mellett fekvő helységében a „cholera valósággal kiütött,” a vármegye rendjei több falut elzártak, a sokadalmakat és a heti vásárokat betiltották. Emiatt az Erdély kormányzósága szükségesnek látta, a további rendeletek megérkezéséig, kihirdetés véget „megírni”, hogy Kővár vidéke, Közép-Szolnok- és Kraszna vármegyének minden helységében, a heti s az országos vásárok szünetelnek.³⁸³ Ezzel a járványvédelem, úgy tűnik Felső-Háromszéken is megváltozott, ugyanis az északnyugati erdélyi vármegyék irányából terjedő kolerajárványt az erdélyi vármegyékben nem sikerült megfékezni. Háromszékhez tartozó közigazgatási egységek közül, Miklósvárszéket veszélyeztette a járvány, ugyanis szomszédos volt az Felső-Fejér vármegyével és Barcasággal.

Láttuk a fentebbi hivatkozásokból, hogy Felső-Háromszéken kolera halálestről a jelentestevők 1831 május-június hónapokban sem tesznek említést. Ezzel szemben Miklósvárszékben, Nagyajtán 1831. májusában a jelentestevő királybíró Székely-Mogyoroson 8 kolera-betegből három halálzásáról számolt be. Ezért Apáca faluba való átjárást lezárta és őrséget állított, Bölönbe pedig két chirurgust rendelt ki, és orvosságot hozatott. Mivel a kolera a székben naponta terjedt, a királybíró három jelentést küldött a polgári és katonai „felsőbb” hatóságokhoz, 24 katona Hídvégre való kirendelése végett, de választ „egyre sem kapott.” Ugyanott megjegyzi, „annyi bizonyos,” ha falusi lakosokkal az egészségügyi záróvonalat nem építik meg, s azt a falusi „vasvillás” őrséggel nem őriztetik, jobban elterjedt volna a fertőzés.³⁸⁴

A hivatkozások arra utalnak, hogy Erdélyben a járvány betörése minimum két irányból várták, viszont ha csak a Székelyföldre vonatkozó forrásokat nézzük az látszat adódik, éppen a román vajdaságokkal való határ miatt, hogy a kolera kelet-és délkelet irányból hatolt be. Székelyföld, és ezen belül is a határ menti székek, mint láttuk, az első oroszországi és galíciai kolerahírek hatására, 1830. év vége óta készültségi állapotban voltak, és 1831 első felében a járvány – téli, kora nyári, – veszélyforrása, a moldovai eredetű, kolerafertőzés Háromszéken szétszórt, izolált megbetegedésekkel járt. Úgy tűnik meg is tudták fékezni a kelet irányból

³⁸² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 83-85 (1831 június 26.), Fond 29. Fila 70, (8050.831), Fond 29. Fila 98.(1831 augusztus 6.), Fond 29. Fila 228 (1831 augusztus 26.)

³⁸³ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy. Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 134, Copia ad numerum Gubern 7794/1831 július 6.)

³⁸⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy. Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 447 (1831 május7.)

való behatolását, illetve elterjedését a székbe. Viszont a „Főhadi kormányzó” tájékoztatása, valamint az 1831. augusztusában hozott intézkedések az egészségügyi záróvonal mélységi átrendezésére, a települések elzárásának földrajzi sorrendje stb., már 1831. június végén felvetődött, ami arra utal, hogy több irányból feltételezték a járvány behatolását, és diffúziós jellegű terjedését. A védekezést Erdélyben a határ menti székely székekben példáját követve az járványveszély pillanatnyi alakulása szerint módosították. „*Világos, – mint írják –, hogy a cholera ellen 10 mérföldnyi kirejedésbeli vigyázat nem elég védelem. Itt van tehát az időpont, hogy elébb csak a székben fekvő vidékeket 10 mérföldnyi kiterjedésben szabott rendszabások, az egész ország minden részére, úgy a széleire mind közepére, az egy helységnek az egyenként való békertelését kivéve*” általánossá tegyék. A Gubernium, s a Hadparancsnokság utasításainak, rendeleteinek inflálódása, fokozta a bizonytalanságot, egy sor, esetenként fölösleges átszervezéssel járt. Például a Szeben székhelyű Hadiparancsnokság utasítására a Moldovával szomszédos Kézdiszékben 1831. augusztus elején az egészségügyi kordont átszervezik: két kordon őrséget, melyek ojtói sánctól Sósmezőig a lineán kívül estek, vissza állítják. A jelentéstevő, ezért – Rakottyás és Kalászló helyeken – két kordon mentén a „kaliba” (örhely) mielőbbi felépítését kérte, hasonló térbeli elosztásban azokhoz a kalibákhoz, amit Jakab-havas őrláncnál már elkészítettek. A munkálatok elvégzése végett arra kéri Hadparancsnokság a szék királybíróját, rendelje el, hogy mindegyik kalibához a provinciális (nem katonarend) részről „*20 ember és 4 marhás talyiga a szükséges szerszámokkal és két napi eleséggel ezen (augusztus) hónap 7-kén estve jelenjen meg az ojtói contumációjánál, hogy a következő nap a munkát elkezdhessék, és (augusztus) 9-ikére bevégezdhessék*”.

Ezzel szemben szintén Kézdivásárhelyen, 1831. augusztus elején, az 2. székely gyalogezred tudósítása arról szól, hogy a veszély nem Moldova felől, hanem Háromszék délnyugati határán áll fenn: a barcasági „Új-Tohán, Volkán, Hosszúfalu, Apáca (települések) a legnagyobb gyanúban vannak.” Az orvosi jelentés is 1831. július végén már arról számolt be, hogy „*Barcaságban, Tohányban és Volkányban több haláleset volt, legutóbb pedig Olt-partján fekvő Földváron 3 személy, azokat az idevaló tapasztalatlanság miatt, nem valóságos cholera morbusnak ítélték, de mi a chirurgussal a nyavalyához nagyon hasonlónak ismertük. Erre való tekintettel ezekkel a falukkal szomszédos jurisdictiókban, mint Háromszék adminisztrátort figyelmeztettem, a cholera nyavalyában hathatos intézkedéseket tegyen, a kiadott rendeletek értelmében, a passusokat fenntartsa, minden érintkezést ezekkel a faluknak lakósaival ellenőrizze, míg további rendelkezéseket nem kap*”.

Nem ismerjük, hogy felsőbb utasításra vagy saját kezdeményezésre – a fentebbi háromszéki jelentéstevő – a barcasági hírek miatt, Kászon szék, valamint és Al-Csíkszék határán – Tusnádnál – a „*bémentetet a székbe elzárta*”. A továbbiakban azt javasolta a királybírónak, ha a szükség úgy kívánja, az egész Kászon széket és Csíkszéket Barcaságtól el kell zárni és a záróvonalat – úgy mint 1813-ban a pestis idején – Botfalutól kezdve a Feketügy s az Olt folyók mentén a Nyerges tetőig állítsák fel. Végül arra kéri a királybírót, hogy javaslatát, egyeztesse a 2. gyalogezred parancsnokságával, hogy mielőbb meghozhassa az intézkedéseket.³⁸⁵

³⁸⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 167. Kézdivásárhely 1831 július 31, augusztus 3), Fond 29. Fila 155 (1831 augusztus 4).

A járvány megjelenése Székelyföldön 1831-ben

A kolerafertőzés behurcolásának veszélye 1831 első hét hónapjában csupán fenyegette a Moldovával és Oláhországgal határos térségeket. A tényleges kolerajárvány 1831. augusztusában jelent meg a Barcaságban, erre utal, Szöts Sámuel a „Nemes Háromszék rendes physikusa, a 2. Székely Határőrezred orvosa” – az ezred központjában – Kézdivásárhelyen, 1831. augusztus 26-án Háromszék Tisztségéhez címzett jelentése. Beszámol a brassói és barcasági újtjáról, melynek célja az volt, hogy tapasztalatokat szerezzen arra az estre, ha Háromszéken is kiütne a kolera. A brassói orvosok társaságában meglátogatta a keresztényfalvi (Neustadt) kolera ispotályt, Földváron (Marienburg) egy elzárt ház és Nyénben három ház betegeit.³⁸⁶

Székelyföldet 1831 nyárúton egyrészt barcasági települések irányából, másrészt az Oláhországgal határos Hunyad vármegye felől fenyegette a járvány behurcolás veszélye. Erre figyelmeztetett az erdélyi Főkormányzószték és Hadparancsnokság egyeztetése nyomán 1831. augusztus elején kiadott és Háromszék királybírójának kihirdetésre küldött tájékoztatás is: „minekutána a veszedelmes cholera nyavalya hazánkba is béharapódván magát Hunyad megyének Rápot nevezetű és Szászváros székinek Tardos, Szászváros nevezetű helységeibe, és ezen nyavalya további terjedésének megakadályoztatása” végett a „nevezett helységeket katonai erővel” elzárták. Statáriumot megújították, a kihirdetéstől számítva „3 naptól, mind az elzárt, mind a jövőben elzárandó” települések lakosságát figyelmeztessék.

Az erdélyi hadvezetés a Háromszékhez tartozó társzékekben (Kézdi-, Orbai-, Sepsiszék, Miklós-, Bardoc társszék) a „katonarenden lévő tiszteknek” megparancsolja, körzetükben „passustalan járó-kelő emberek” elzárását, és „doktorok felvigyázása alá helyezését”. A polgári tiszt hivatalt pedig utasítják, hogy az adminisztrátor távol létében a királybíró mint helytartó, egészségügyi bizottságot állítson fel, ebben az határőrezred részéről az adminisztrátort vegyék be, ha ő nem tud részt venni, akkor a „királybíró az oberster elnöksége alá ne tegyék”. A 2. székely gyalogezred egy főhadnagyot jelöl ki Miklósvárszékben a bizottságba. Időközben befutottak az első jelentések is a háromszéki kolera áldozatokról: a Barcasággal szomszédos Miklósvár társszékben, Mogyoros faluban (1831) augusztus „4-kén estefelé 8 ember esett volna a cholera, kik nyomban egy külön házba zártak”. Hidvégen Maurer Mihály főbíró tudósítása szerint, „egy ember ma éjszaka cholréban meghalt”. Emiatt a bölöni gyalogszázad parancsnoka 24 katonát küldött „azon falunak bérekesztésére”. Miklósvár-szék tiszt hivatának, a század főhadnagya Barótra küldött tájokoztatásban jelzi, a kolera elharapódzása miatt kénytelen volt a Felső-Rákos hídjához és Ágostonfalván az Olton folyón való átjáróhoz „egy-egy 4 emberből álló” fegyveres őrséget állítani. Ugyanakkor felhívja a szék hivatának figyelmét, ha két nap alatt a provinciális (nem katona) részek nem építenek a katona őrség számára „kalibákat”, kénytelen lesz jelentést tenni a „felsőbbségnek.” Udvahelyszék, mint az egészségügyi biztos jelentéséből kiderül, arra figyelmezteti a háromszékieket, akik a parajdi – sófalvi bányából szerzik be a sót, hogyha a sóhiányt el akarják kerülni, akkor, Bardoc társszék (Erdővidék) határán felállított „órláncon” csak azok mehet-

³⁸⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Nr. act. 674., Fila 222 (1831 augusztus 26.)

nek át, akik hitelesített engedéllyel rendelkeznek.³⁸⁷ Az udvarhelyszéki záróvonal kapcsán Bora Elek Háromszék helyettes királybíró és Cserey Elek Bardocszék tisztségviselője 1831. augusztus 26–27-én leveleket váltottak a szamosújvári börtönbe küldendő rabok ügyében. A megoldandó feladatot akadályozta, hogy az udvarhelyszéki egészségügy biztos, Barót és Bardoc között „*olyan erős lineát állított*”, hogy orvosi engedély ellenére sem tudták tovább szállítani a rabokat. Bora Elek nem tudta mit tegyen, visszafordítsa vagy tovább engedje, vagy a miklósvári fogházban tartsa a rabokat. Emberbaráti megfontolásokkal is számolt, ha a rab nem jut el Szamosújvárra, a büntetésidejük a linea miatt kitolódik, – „*ha itt marad(nak) nagyon megnyulik a szenvedés ideje*”. Ezért a Guberniumhoz fordul, de némileg trükkösen, és arra kéri „*felsőbbséget*”, hogy a „*sóhordók, utazók miatt is minél előbb a lineákat szabadítsák fel*”. S ezzel megoldódna a rabok problémája is. Nem ismerjük a Főkormányzószék reakcióját. Viszont Cserey Elek, aki közvetlenül érintett volt az ügyben, mint végrehajtó, arra hivatkozott, hogy Bardocszéknek nincs fogháza, ezért a rabokat a miklósvári fogdába vitette, s a porkoláb által „*bépecsételt levelet és egy bépecsételt szőr általvetőt*” is adott a raboknak.³⁸⁸

A fentebbi és az alább következő hivatkozások arra utalnak, hogy Háromszék délkeleti és délnyugati szélein, a Barcaság, az erdélyi vármegyék felé földrajzilag nyitottabb, azokkal szomszédos Miklósvárszék települései voltak közvetlenül kitéve a kolerafertőzésnek, és nem a Moldovával határos Kézdi-, Orbai-, Sepsiszékek falvai. A jelentések alapján úgy tűnik, hogy a kolera 1831. augusztusában üti fel a fejét itt – ott, számszórtan Székelyföld egyik másik településén is, azonban a betegség azonosítása, valamint a halálokok körül nagy a bizonytalanság. Nem véletlen, hogy a székek tisztségviselői, a ezredek sebészei több esetben nem követik a felsőbb utasításokat, rendeleteket. A Gubernium tudomásra jut, hogy a Kézdivásárhelyen, a 2. székely gyalogezred, valamint a székek is, egy állandó egységből álló bizottságot szándékoznak felállítani a kolerabetegség terjedésének megfékezésére, amely akadályozhatja a „*levéllel járok*” és kereskedők közlekedését. Ezért – a hatásköri átlépésért – figyelmezteti őket, a „*bizottságok aktiválása a székben nem jelenti, hogy a partikuláris bizottságok felülírhatják a felsőbb rendeleteket*”.³⁸⁹

A bécsi központi egészségügyi bizottság, pedig arra figyelmezteti a Guberniumot, hogy a kolerabetegséggel kapcsolatos „*ok nélküli irogatás kerülendő*”, csak azokban az esetekben tegyenek jelentést, ha „*tudományos, statisztikai, politikai (állami) tekintetben tudni szükséges. Az orvosi privát szorgalmatosságot nem gátolják és ha tudományos megjegyzéseik vannak, a betegségre ügyelők, katonák, papok felsőbb classisból, valamint az alsó hivatalokból megegyezőek legyenek*”. A probléma az volt, hogy a jelentéstevők szöveges formában írták meg a beszámolóikat, így áttekintésük körülményes volt. Erre utal a folytatás, ahol azt írták, „*epékorságban lévők állapotáról conspektust (áttekintést) hetenként kell békülden, a tartományok és főváros naponkénti*” kimutatást készítsenek. „*Tudósítani kell minden nap azokról*

³⁸⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 83-85(1831 június 26.), Fond 29. Fila 70, (8050.831.), Fond 31, Fila 86 (1831 augusztus 3.), Fond 29. Fila 98.(1831 augusztus 6.),Fond 29. Fila 262, 258.

³⁸⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 206,207 (1831 augusztus 26-27.)

³⁸⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 247 (1831 augusztus 17.)

a helységekről név szerint – tehát nem személyekről – ahol betegség felütötte magát, vagy megszűnt, valamint más különös esetekről is jelentés kell béküldeni”.³⁹⁰

Egy téglavető cigány hirtelen halála esetében úgy tűnik továbbra sem a fentebbi utasítások szerint jártak el. Először is tájékoztatják a 2. székely gyalogezred 17. századának parancsnokát, hogy a Miklósvárszékben szárazajtai határban egy „*burdélyban*”, a chirurgus láttelepe szerint a téglavető cigány „*valóságos choleraában halt meg*”. Ezt követően a jelentéstevő aprólékosan leírja mikor, hol, hogyan történt az eset, mivel próbált segíteni (herbatea, seprő pálinka), és intézkedéseket tett eltemetésére – „*oltatlan mésszel a testét behintettük, a temetkezési helyét tövissel egészen békerítettük, a kalibályát és megmaradt portékáját el-égettük*”. A halálozottal együtt dolgozó személyeket, mivel fertőzött gyanúsak, a falu „*határ szélén contumációba tétettek és ottan őriztetjük. Szerentsénkre a falutól jó távol vagyon, s annak ide bé harapozásától még nem igen tarthatunk*”.

Szárazajtán, tehát – írja a jelentéstevő –, kiütött a nyavalya, amely nem vérhas, hanem valóságos kolera, amit a helyi orvos, a brassói orvosok és az egészségügyi vegyes bizottság is megerősített. Felhívják Miklósvárszék orvosának, Szabó Jánosnak a figyelmét, mivel a „*cigány megholt, kötelessége az orvos úrnak tüstén ide jönni, és többi beteget is visitálni, orvosolni el ne mulassza. Hozzon magával érvágó eszközt, vérszipókat és más szükséges orvosságokat, hogy betegség esetében mindenkor legyen készen az orvoságokkal és úgy jöjjön el, hogy amíg a megholt melől contumációba rendeltetett személyek idejek ki nem telik, addig innen semmiképp nem fog (el)menni*”.³⁹¹

Bora Elek, Sepsiszék királybírója, több jelentést is tett 1831. augusztus–december hónapokban a császári és királyi hadparancsnokság adminisztrátornak, a székben előforduló kolera esetekről. Augusztus elején jelenti, a kolera nemcsak Földváron, Mogyoroson ütött ki, hanem 5 ember is elhalálozott „*kik az nap mind kaszáltak, egész testük elfeketedett és hirtelen meghaltak*”. Az orvos szerint nem choleraában haltak meg, noha még újabb 3 személy halt meg. A királybíró Leopold kapitánnyal együtt mentek ki Mogyorósra, hogy „*lássuk micsoda betegségbe halnak meg oly hirtelen, és ott 8 olyan beteget találtak, akiket az ottani jurisdictionnak orvosa Schuler György úr megvizsgált, s írásba adta, hogy azok valóságos choleraában vannak. Nem tudom már mitevők legyünk, méltotason további rendeléseket megtenni. Nem tudom melyik órában és hol üt ki ezen (Sepsi) Székben, ennél fogva sehova el sem merek menni, noha eddig ezen székben sehol semmi nyavalya magát nem ütötte ki, de ha kitalálna ütni valahol, hogy szükséges rendeléseket megtegyem a holnapi Tiszti Gyűlésbe bémények, minthogy Hídvég fele már járnai nem lehet*”.

Akövetkező jelentésében (augusztus 8.) arról számol be, hogy „*Hídvégen, Szász-Hermányban, Apácán a cholera kiütött*” és „*elhallgatták*”, hogy a „nyavalya” vérhas vagy kolera. Mivel „*semmi valóságos doktor nincsen*”, a többség a megoldást őrlánc létrehozásában látja az Olt folyó mentén, mert oda nem szükséges katonai őrség állítása, elégséges, ha a provinciálisok (nem katonák) őrzik. Bora végezetül megjegyzi: a „*következő szombaton*” Kovásznán, hétfőn (Kézdivásárhelyen) Kantába, kedden Bodolán lesz.

³⁹⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 142, Nr. 10263. (1831 augusztus 12).

³⁹¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 57-59 (1831 augusztus 9, 10.).

Bora Elek (1831. szeptemberében) arról számol be a császári és királyi hadparancsnokság adminisztrátorának, hogy a köpeci egészségügyi biztos jelentése szerint, az orvos megvizsgálta, és megállapította, a két gyalog katona kolerában halt meg, és a „*rendelések szerint eltemették, házaikat elzárták*”. Ugyanakkor kettő még beteg. A nyavalya kiütését a faluban annak tulajdonítja, hogy a Köpecen lakó kapitány a fertőzött Ürmös és Vargyas falvakban járt, „*minden passus nélkül*”. Ágostonfalván pedig az igazolás bemutatását kérő őrséget leszidta, megverte. Példáját Köpecen is többen követték a katonarendből, fertőzött helyekre mentek, fertőzöttel érintkeztek. Arra kéri Bora Nagyajtán kelt jelentésében a hadparancsnokság biztosát, hogy az 1. számú gyalogszázad kapitányát, Imets urat, büntessék meg, jól fizetett állásból mentsék fel, mert rossz példájával „*egyenletlenséget és nyughatatlanságot*” okoz nemcsak a faluban, hanem a székben is.

A „*veszedelmes nyavalyáról készített orvosi bizonyítást*” is csatolja Bora 1831. decemberében a császári-királyi hadparancsnokság biztosának tett jelentéséhez. Eszerint Köpecen decemberben „*három valóságos cloreában meghaltak, és még többen is voltak és vannak májig is benne, úgy más nyavalyákban is*”. Leírja a továbbiakban, ahogy a „nyavalya” kitörésének hírére „*azonnal az orvossal odamentem, akkor hét beteg volt, közülök négyet melengetés, izzasztás által, meggyógyulva találtam, másik három jobban volt, mindenkinek meggyógyulásában nagy remény volt*”. Ugyanakkor tájékoztatja a biztost, hogy az orvosi vizsgálatok szerint a Szászvárosból hazajött katonákkal szaporodott a betegek száma, valamint „*néhány fejjérnéppel*”. Az utóbbiak viszont „*más nyavalyákban, nem choleraiban vagynak*”. Bora szóvá teszi királybíróként mindent megtett, ahol provinciálisok vannak, de mivel körzetében többnyire katona rendűek vannak, így „*bajos a rendelkezéseket véghez vinni, mivel ott most sem egy tiszt sem egy káplár nincs, aki az engedetleneket megszorítaná*”. Ez ügyben „*hivatalosan írtam a 2.-ik század parancsnokának, remélem, hogy vagy egy tisztet és vagy valaki orvost oda fognak rendelni*”. Továbbá jelenti, hogy a két kolerában meghalt katona közül az „*egyiknek semmilye se lévén, azt egy atyafia temete el, akít a rendelet szerint contumátióba tettek. De onnan a 2.-ik század parancsnoka rendelete szerint a minap kiengedtek, a brassói garnizonba ment, így hát, ha szabad*” egyeseket „*idő előtt*” elengedni, s a „*többi a contumátiókba zárva szenvedtetni*”.³⁹²

Miklósvárszékben úgy tűnik a királybíró és az egészségügyi biztosok jelentéséből, hogy a fent említett falvakon kívül a kolera megbetegedések, halálesetek 1831. augusztus-december hónapokban nem fordultak elő. Annak ellenére, hogy több más jelentésben is állandóan visszatérő téma ezekben a falvakban a járványhelyzet alakulása.³⁹³

Az első század parancsnokának és Miklósvárszék királybírójának Bara Eleknek 1831. szeptember 19-én küldött jelentésében a *mogyorosi notárius* L. Mihály azt írta, „*hogy az ottan lévő cholera betegség 24. augusztustól fogva ebben a folyó esztendőben megszűnt, s a mai napig egy sem holt volna meg, s ez által egy ház sem záratott be, a contaminátióba*

³⁹² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 149 (1831 augusztus 6), Fila 154 (1831 augusztus 8), Fila 155. (1831 augusztus 10), Fila 238. (1831 szeptember 17), Fila 244 (1831 december 21).

³⁹³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 57 (1831 augusztus 5), Fila 53, 56 (1831 augusztus 7, 8), Fila 108. (1831 augusztus 9), Fila 112. (1831 szeptember 8).

rendelt emberek 15 nap után, a sanitatis comsarius poronsolatjára el is botosítottak, mely okból Miklósvár szék királybíróját instálják, minthogy nagy szükségek is vagyon, méltoztas-sék a magyorósi hidnál való átaljáró utnak szabad menetelét kieszközölni”. Továbbá szová teszi, hogy a mogyorósi hidhoz „kivetett strázsa közül a két provincialista a portyákat még az este szürkületkor alhagyták, és csak egy katona strázsált az egész éjszaka”, ezért kéri a provinciálisok „barátságosan megintését”.³⁹⁴

Időközben a Gubernium aggódni kezdett az őrségben szolgálatot teljesítők a egészsége iránt: „Mivel beállt a hidegebb idő, és féltő, hogy Nagy Fejedelemség szélei állított szabad ég alatt lévő strázsák egészsége meggyengüljön, szükségesnek látta a királyi főigazgató tanács, Erdély és a Magyarország határán állított strázsákat, 1831. október 1-től vonják vissza, és a strázsákat csak a falukban állítsák fel. (..) A fertőzött helyről és utlevél nem rendelkező személyeket csak akkor engedjék be Erdélybe, miután a veszteglő intézetben 20 napi meg-tisztulás idejét kitöltötték, ha pedig bent az országban vannak gyanúsak, azok is a 20 napos kitisztulás idejét állják ki”. Továbbá tudtára adják a helyi előjáróknak, „mivel sok helyeken jobbra fordult a helyzet, ezért a főigazgatóság, az országos vásárok és sokadalmak tartását, a kereskedelmet, felügyelet mellett” engedélyezi a városokon és falukon kívül a szabad mezőn, azzal a feltétellel, hogy a „gyanús helyeken vagy azok szomszédságában országos vásárt és sokadalmat továbbra se tartsanak”.

A kolerajárvány megszűnése úgy tűnik nem volt végleges, mert Háromszék nótáriusa Nagy András – Sepsiszentgyörgyön arra hivatkozik –, hogy a bécsi Főhadparancsnokság 1832. januárjában kibocsátott rendelete, parancsba adta, „helységekben ahol kisebb számú katonaság van, és helyben nincsen ispotály, a cholera esett katonákat külön ispotályba vagy más helyre vigyék, a cholera kikerülése végett. A polgári ispotályokba akkor vegyék be őket, ha a beteg katonák egy közeli helységbeli katonai ispotályban nem férnek be, ott pedig szerény segítséget kapjanak”.³⁹⁵

A fentebb ismertetett – beszélgetett – forrásokból úgy tűnik augusztus végén vagy szeptem-ber folyamán a kolerajárvány megszűnt Háromszék Miklósvár részén, viszont nem derül ki, hogy az aránylag rövid időtartamú járvány végül is hány áldozattal járt. Annyi viszont látható, hogy a járvány intenzitása és koncentrációjának erősebb volta a szék forrásadatolt települése-in nem mutatható ki, mivel a néhány megbetegedés/elhalálozás száma alacsony, szétszórtak, még egyazon településen belül is. Noha Székelyföld egészére vonatkozó kolera adatokkal nem rendelkezünk, mégis feltételezhető a Háromszéken kelt jelentések alapján, hogy a vármegyék, vidékek, Kolozsvár járványhelyzet mutatóihoz képest, a széket éppen csak érintette az epekor „nyavalya”, falvainak túlnyomó többsége járványmentes maradt. Miklósvárszékbe is, a ka-tonák között a halálestek, azok körében esett, akiket Hadparancsnokság a járványos Hunyad vármegyébe rendelték a záróvonalak őrzésére.

Erdély veszteségszámai alacsonyak, egészére például Horváth Gyula Erdélyben 3621 kolerabeteggel és 1427 fő halálessel számolt, . Ami erősíti Rigler Gusztáv professzor – ko-

³⁹⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 127. (1831 szeptember 19.)

³⁹⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 166 (Nr. 678/1831 szeptember 22), Fond 31. Fila 162 (1832 január 14.)

rábban említett – megjegyzését, hogy Erdélyt világjárvány (pandémia) éppen csak „*megkarcolta*”. Székelyföldön, Háromszéken a források is alacsony beteg/meghalt számai – a társzszék – Miklósvárszék településein fordult elő, ott is gyakoribb volt a katona rendűek, mint a provinciálisok soraiban.

A veszteségek alacsony volta, azzal is magyarázható, hogy a székely (Csík, Gyergyó-, Kászón- és Háromszék), és az oláh határőrezredek (Naszód, Fogaras, Szeben, Hunyad) területén nemcsak szervezettebb volt a járványvédelem, hanem orvosokkal is jobban ellátott, ugyanis a székek orvosai mellet, az ezredek alkalmazásában kötelező módon az orvosok és sebészek is működtek. Ugyanakkor, a vármegyékkel szemben a székely- és szász székek területileg jóval kisebbek voltak, sűrűbb településhálózattal rendelkeztek, így az orvosok beteglátogatása (diagnózis, gyógykezelés) is közvetlenebb és gyakoribb, amint azt Háromszék esetében a fentebb ismertetett források is érzékeltetik. Székelyföld domborzata (erdős hegyvidék), vízrajza (nagy folyók hiánya), az ivóvízkészlete (a porták ásott kutjainak ásványvize, a borvíz) – miazma elmélet nyomán hangsúlyozott – tiszta levegő, a hagyományosan tisztán tartott falusi porták, a faluközösségek törvényeiben rögzített rendtartás stb. olyan természeti és környezeti adottságok, amelyek közrejátszhattak a lakosság kolerafertőzés kitérttségének korlátozásában.

A járvány kiújulása 1836-ban Székelyföldön

Az 1831–1836. közötti években szétszórta, szórványosan jelentkező, kolerafertőzések/megbetegedések 1836-ban újra megjelenek. Mindazonáltal az 1836. évit, nem tekintjük különálló epidémiának, hanem a Kárpát-medencében az 1831/1832. évek járvány itt-ott tovább lappangó maradványának. Közlebről a kortársak aggodalmait kiváltó magyarországi és erdélyi 1836. év fejleményeit nem ismerjük, nem kutattuk, csak a háromszéki vonatkozásokat. Miklósvárszékben 1831. után, 1836. évi járvány jobban forrásadatolt, így esetében, a két időpont járványeseményeinek összehasonlításának lehetősége sem adott.

A Főkörmányzóság úgy értesült némely törvényhatóságok a tudósításából, hogy a „görcsös” betegség terjed a lakosság körében, főleg azok között, akik „*tudatlanság, vigyázatlanság miatt diétás hibát követnek el*”, ezért a baj elhárítása végett 1836. február 12-én rendeletet bocsátott ki, mely a szükséges orvosi „*jó tanácsokat*” tartalmazta. Ezek sorában említik továbbra is, az *időjárás ingadozása* miatt a meghűléstől való óvakodást: a „*munkás köznép*” szabad ég alatt „*ne háljon*”, „*erős hideg itallal ne éljen*”, pusztára földre ne feküdjön, ázott fehérneműt, lábbelit szárítsa meg. A diétahibák közt említik a gyomor kímélését, ne terheljék túl sem mennyiségben sem minőségben, éretlen gyümölcsöt „*ne egyenek*”, „*orvos engedelmé nélkül hashajtót, hántatót*” ne használjanak, a lélekbeli nyughatatlanság csillapítására „*a heves indulatot*” kerüljék.³⁹⁶

Az egészségügyi Főszabályba előírásait követve, Miklósvárszék településein újra beindul a „gépezet”, azzal a különbséggel, hogy most a adatszolgáltató orvosok, tisztségviselők szemben az 1831. évi kolerajárvánnyal, az említett sémát követve falvanként valamivel job-

³⁹⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy- Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 6 (nr. act. 4601/1836, VII/7., 1723-1879/1836b. - 2225/1836)

ban áttekinthető jelentésekben számolnak be a kolera kiváltotta megbetegedések és elhalálozások számszerű alakulásáról.

Miklósvárszék chirurgusának (sebészének) Bartha Jánosnak elrendeli (1836. szeptember) a királybíró, hogy mind Brassóban mind Szárazajtán „úgy itten Nagy- Ajtán a *mostani gyors cholera betegeket szorgalmason orvosolja*” és azokról a Gubernium legutóbbi rendeletei szerint Protocolumot (jegyzőkönyvet) vezessen – tudományos elvárások szerint –, hogy „*hol hányan voltanak abba a nyavalyába, és hányan holtanak meg, hányan gyógyultanak meg. Azokat minden 8-ik napon a Guberniumnak felküldése végett ide hozám külgye be*”. Tájékoztatják ez idő tájt az alkirály bírót, hogy a „*cholera terjedése miatt*” a királyi Főigazgatótanács Doktor Averbach Josefet rendelte ki, „*aki állomására*”, Szárazajtára, és szeptember 25-én érkezik. Ahhoz, hogy „*jó kora reggel elindulhasson*”, az alkirálybíró biztosítson számára 4 lovat. Orvosok dolgában úgy tűnik, Miklósvárszék határőrszázadok falvaiban nincs hiány, ugyanis Bartha és Averbach mellett Bertkó Lajos „*chirurgus mester*” is járja a falvakat. Napi helyzetfelmérésük többnyire október hónapban történtek, ami arra is utalhat, hogy akkor növekedett a falvakban betegek száma. Az orvosok, egészségügyi biztosok napi jelentéseikben közölt adatokat a felsőbbségnek továbbra is eléggé körülményes követni, továbbra is szöveges formában írják név szerint beteg, elhalt, meggyógyult személyeket, és csak néhány esetben készítettek – „tudományos” – összesítéseket.

Bertkó Lajos „*sebész mester*”, 1836. szeptember 24-én kelt jelentésében, arról számol be, hogy szeptember 21-én „*kiment*” Szárazajtára, ahol „*4 nem cholera jelekkel meghalt tisztet*” talált. Néhányan „*ugyanaz nap (szeptember) 8-án lettek betegek choleraszintomákkal, még az nap jobban lettek*”. Szeptember 22-én 7 beteget talált, de ezek 23-án „*jobban lettek már*”, 24-én 12 „*beteg van, melyek orvosi szemeimmel cholerasok, mivel többnyire mind szegény szerzetek, de mind jobban is lettek eddig elé*”. A következő jelentésében, azt írta, hogy október 2-án Szárazajtán „*cholera nyavalyában betegek volnának, gyalog katona Boda Márton, Nagy Józsefné, Török Andrásné, Málnási Dániel, Ötves Danó*”, valamint „*gyalog katona Szép István és Salati József, ezen két utolsók meg is holtanak, az előbbieket meggyógyulának*”. Október 3-án a „*gyalog katona Faggyas János és Bodosi Péter egészségre fordultak*, (október) 4-én pedig a „*gyalog katona Szabó Gábor és egy pásztor Ötves ... (?) kiknek is terhes betegségek még az nap könnyebbetek*”.³⁹⁷ Ezek szerint 1836. szeptember második felében, Szárazajtán 19 beteget talált a sebész, valamennyien felépültek, október elején 11 beteg közül meghalt kettő, a többi felépült. Láthatóan – a pásztor kivételével – a kolerafertőzés a katonacsaládokat érintette, soraikban két családanya is volt, hasonlóan a másik két haláleset is ebben a csoportban történt.

Miklósvárszék nagyjából 10 települése közül – legalább is forrásaink alapján – négy kolerafertőzött település járványhelyzetét követhetjük, azokat, amelyek az 1831. évi kolerajárvány idején is némileg forrásadatoltak.³⁹⁸ A négy településen 1836. szeptember 29. napjától november 9. napjával bezárólag hetenkénti helyzetet felmérő, egy összegző és két részjelentést állítottak össze a helyi egészségügy biztosok.

³⁹⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 22, 30-31 (1836 szeptember 24).

³⁹⁸ Miklósvárszék települései: Barót mezőváros, Bodos, Bölön, Miklósvár, Köpec, Középjáta, Nagyajta, Szárazajta, Nagybacon (?), Zalánpaták.

Az első részadatok – 1836. október 5–12. napokban Szárazajta, Barót esetében nemek, státusok szerint tüntették fel a járványérintettek megoszlását.³⁹⁹

Szárazajta és Barót járványhelyzete 1836. október 5–12.

Falu	Időpont 1836	Beteg		Felépült		M meghalt		Még Beteg		Család/ Státus
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
Száraz- ajta	10.5/10.11.	15	17	3	-	1	7	5	3	Katona
Barót	10.5./10.12.	3	3	-	-	3	4	-	-	Katona
		-	-	-	-	2	3	-	-	Provinc.
Összesen		18	20	3	-	6	14	5	3	9

A baróti jelentéstevő Intze János megjegyzi, a „tizes birák ki voltak nevezve s még senki jelentés nem ad(ott), csak hallomásból adhatok rapportot”. Ez pedig, láthatóan azzal járt, hogy Incze, Barót esetében (október 5–12. napokban) több kolera áldozatot tüntetett fel a nőknél mint beteget, ami lehet, hogy hiba lehet, hogy nem, mivel megtörténhetett, hogy nem vették, vagy elkerülte a betegek nyilvántartásába vételét. Mindazonáltal kimutatásából az derül ki, a két településen a katonacsaládok tagjai (38 fő) a kolerafertőzöttek. Soraikban Szárazajtán és Baróton a betegek (18 fő férfi, / 20 fő nő) közül legtöbb elhalálozást (11 fő, 55%) a katonacsaládok nő tagjai sorában látunk, ahol a betegek (20 fő) közül senki sem épült fel, a férfiaknál betegek sorában – a provinciálisok nélkül – 4 fő (22%) a halandóság. Viszont nagy a különbség a két nem halandósági mutatói között a katonacsaládokban – provinciálisok nélkül – a nők sorában 36%-al többen haltak meg mint a férfiak körében. A provinciálisok esetében Baróton is több a nő (3) mint férfi (2) áldozat. Összességében betegarányosan két településen 38 (férfi és nő) beteg közül 3 férfi (7%) felépült és – a provinciálisokkal együtt – meghalt 6 férfi és 14 nő, vagyis összes 38 betegből meghaltak aránya férfiak 16% és a nők esetében 37%.

A második részadat, Szárazajtára vonatkozó összesítés, 1836. augusztus 25-től november 1-ig terjedő, bő két hónap járványfolyamat összegzése, státusok és nemek szerinti megoszlásban.⁴⁰⁰

A Szárazajtára vonatkozó alábbi összegzés a járvány megszűnését követően állították össze, feltehetően Bitai Péter biztos, aki, a településről 1836 november 2-8. hetében, a kiegészítő jelentést küldött a királybírónak, amelynek része lehetett az alábbi összegzés is.⁴⁰¹ A számvetés megerősíti az előbbi jelentés adatait, miszerint a járvány a faluban főleg a katonacsaládok körében szedte a legtöbb áldozatot.

³⁹⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 41–42 (1836 október 12).,

⁴⁰⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 1 (1836 november 2).

⁴⁰¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 1 (1836 november 2).

Szárزازajta járványhelyzetének összegzése
1836. augusztus 25-től november 1-ig

<i>Család / Státus</i>	<i>Beteg</i>		<i>Meghalt</i>	
	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Huszár katona	7	6	2 (28%)	1 (17%)
Gyalog katona	46	40	22 (48%)	24 (60%)
Provinciális	14	16	2 (14%)	5 (31%)
<i>Összesen:</i>	<i>67</i>	<i>62</i>	<i>26 (39%)</i>	<i>30 (48%)</i>

Az szárazajtai járványhelyzet nagyjából két hónapi összesítés mellett, hogy láthatóvá teszi a határőrezredekbe bevont székely falvak kettős rendi – katonai és provinciális (civil) – megoszlását, jelzi a katona rendűek sorában a korábbi vagyoni, presztízs háttérű lófő – gyalogos megkülönböztetés tovább élését. Ez megmutatkozott abban is, hogy a járvány idején huszár és gyalogos katona rendűek sorában a kolera betegek és elhalálozott férfiak és nők többsége gyalog rendbe sorolt katonacsaládokból került ki. A faluban az összes beteg (67 fő) közül a gyalog rendű családok férfi és nő tagjai sorában a legmagasabbak a megbetegedések számarányai: férfi 46 fő (69%), illetve nő 40 fő (60%). Hasonlóan a betegarányos elhalálozások esetében is, a férfiaknál 22 fő közel 48%, a nőknél pedig 24 fő, 60%, kiugróan magas. A faluban az összes férfi és nő halálozotthoz viszonyítva a gyalog katonacsaládokban a férfiaknál 85%, a nőknél 80% a halandósági részmutató.

Láthatóan a katona rendűeknél a legkevesebb a huszár családokban a férfiak s a nők körében az epemirigy fertőzés, a gyalog férfiakhöz és nőkhöz képest 15–15% alacsonyabb. A falu az összes betegéhez viszonyítva huszárcsaládokban férfi és nő beteg aránya egyaránt 10%. Soraikban az elhalálozás a férfiak esetében 2 fő, a nők esetében pedig 1 fő, ami azt jelzi, hogy a huszárcsaládok tagjainak védettebb volt a kitettsége a kolerafertőzésnek. Általánosabb értelemben és konkrétan Szárزازajta esetében is az alacsony járványmutatóik azzal magyarázható, hogy a határőrezredek falvaiban, a huszárok családok száma kevesebb és életmódjuk is eltért a falu többi lakosától.

A katonarendűek két csoportjához képest a faluban a provinciálisok családjaiban a férfi és nő beteg/meghalt mutatói a köztes helyzetre utalnak. Családjaikban – a falu összes férfi és női beteghez képest – 14 fő (21%) férfi, és 16 fő nő (26%). Betegarányosan a halandóság a provinciális családokban – előbbi relációban – a férfiak esetében 14%, a nőknél 31%.

A gyalog rendű katonacsaládokhoz képest a provinciális családokban a férfi és női halandóság 9%, illetve 21%-al alacsonyabb.

A négy falu – Szárزازajta, Nagyajta, Barót, Köpec – első részadatainak összesítést 1836. szeptember 29. – november 9. között a „görtsös nyavalyában” szenvedők helyzetéről Bitai Péter Imre helyi egészségügyi biztos, Szárزازajtán készült jelentéseiből ismerjük:⁴⁰²

⁴⁰² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 91 (1836 november 24).

Miklósvárszék járványhelyzetnek részadatai a heti jelentések alapján

<i>Jelentések időpontjai</i>	<i>Település</i>	<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>	<i>Még beteg</i>
09.29 – 10. 9.	Szárabajta	22	14	4	4
	Nagyajta	12	7	1	4
	Barót	12	4	4	4
	Köpec	7	3	1	3
	<i>Összesen</i>	<i>53</i>	<i>28 (53%)</i>	<i>10 (19%)</i>	<i>15</i>
10. 06 –12	Szárabajta	38	19	8	9
	Nagyajta	18	10	2	6
	Barót	22	6	12	4
	Köpec	16	8	-	8
	<i>Összesen</i>	<i>94</i>	<i>43 (56%)</i>	<i>22 (23%)</i>	<i>27</i>
10. 19–27.	Szárabajta	32	19	6	7
	Nagyajta	31	16	4	11
	Barót	25	14	3	8
	Köpec	11	6	3	2
	<i>Összesen</i>	<i>99</i>	<i>55 (56%)</i>	<i>16 (16%)</i>	<i>28</i>
10. 27.– 11. 9	Szárabajta	20	6	5	9
	Nagyajta	25	9	7	9
	Barót	16	7	4	5
	Köpec	5	2	2	1
	<i>Összesen</i>	<i>66</i>	<i>24 (36%)</i>	<i>18 (27%)</i>	<i>24</i>
<i>Summa Summarum</i>		<i>312</i>	<i>150 (48%)</i>	<i>66 (21%)</i>	<i>94 (30%)</i>

Bitai biztos első összesítése – szeptember 29. – októbere közötti 4 hétben – a szék 4 falva közül a legtöbb beteget (22 fő) Szárabajtán mutatja, ahol a felépültek számaránya magas (14 fő, 64%), ami részben magyarázza az elhalálozások alacsony (4 fő, 18%) mutatóját. Ezzel szemben Baróton 12 fő a megbetegedések száma, alacsony a felépülteké is (4 fő, 33%), számarányuk azonos halálozottakéval (4 fő, 33%). A beteg/meghalt viszony tekintetében Nagyajtán 12 fő beteg sorában az egy haláleset és 7 felépült – ami az előbbiekkal és Köpeccel összehasonlítva, ahol 7 betegből 3 felépült és egy meghalt – arra utal, hogy járvány szórványos lehetett a négy faluban, – legalábbis Bitai biztos által jelzett héten. Bitai biztos további eseteket sorolt fel a települések megjelölése, nevesítése nélkül. Eszerint talált még 8 beteget, egy áldozatot, 5 felgyógyultat, és két további ápolás alatt lévő személyt. Ehhez még csatolja Incze István sebész Nagyajtán tett korábbi feljegyzését, mely szerint ott október 1-én két beteg volt, az egyik meggyógyult, október 3-án és 4-én szintén két beteg gyógyult meg, október 5-én egy haláleset volt, október 6-án pedig egy személy továbbra is beteg.

Benedek Sámuel helyettes kolerabiztos jelentésében az állt, hogy 1836. szeptember 29-ig Köpecen beteg volt 3, Baróton 2 személy. Baróton a „*fődoktor által hátrahagyott orvoság és szorgalmatos orvoslás után egészségre visszatértek*”. Köpecen „*október első napjában*” 2

beteget találtak, az egyik meghalt „*azon fertelmes nyavalyában, noha szorgalmatos doktori felügyelet alatt volt. Most több beteg nincsen, orvoságról község előljárói gondoskodnak, melyek szerint nagy ügyelet vagyon*”.⁴⁰³

A második – 1836. október 6–12 heti jelentést Intze János helyi egészségügyi biztos állította össze, amely Bitai Péter biztos október 6-án kelt jelentésének a folytatása.⁴⁰⁴ Incze ugyanott megjegyzi, az utóbbi jelentéstől (október 12.) fogva október 19-el bezárólag Nagyajtán meghalt 5, meggyógyult 7 személy. Baróton, a katona részen pedig „régibeteg” 20 fő (3 férj-feleség, 11 férfi, 2 nő, 1 gyermek), meghalt 13 fő (3 nő, 1 házaspár és 2 fia, 6 férfi). Itt, valamint az alábbi szöveges kiegészítésekkel a gondjaink abból adódnak, hogy nem derült ki, beszámították-e vagy sem a jelzett falvakban talált beteg/felépült/meghalt eseteket.

A harmadik heti miklósvárszéki összesítést, október 19–27. napok járványhelyzetről az említett egészségügyi biztos állította össze: A jelentéstevő, az összesítést 1836. október 26-án tett feljegyzésével egészítette ki, mely *nagyajtai* állapotokat közli „*a közelebbi jelentésemtől fogva*”. Eszerint „maradék beteg” 7, újabban megbetegedett 24, meghaltak 4, felgyógyultak 16, továbbra is beteg 11 személy. A meghaltak közül „*3 provinciális, 1 gyalog katona*”. Nem tudtuk tisztázni, hogy a nagyajtati október 26. napi adatokat bele számította vagy sem az október 27-én jegyzett összesített heti jelentésébe. Hasonló helyzettel szembesülünk Barót estében is, ahol október 19-től „*a mai dátumig jobban-jobban lettek 5 (3 gyalog katona, 2 provinciális), régi beteg 5 (3 gyalog katona, 2 provinciális), új betegek 3 (provinciális), meghaltak 3 (provinciális)*”.⁴⁰⁵

A szárazajtai jelentéstevő utólagosan (november 2-án) küldi el a faluban október 24-ik napján regisztrált kolerások számát. Eszerint, beteg 31 gyalog, 3 huszár katona, 3 provinciális, meggyógyultak 20 gyalog és 1 huszár katona, meghalt 5 gyalog katona. Beteg maradt 6 gyalog és 2 huszár katona. A továbbiakban megjegyzi, hogy ha „*név szerint kívánja (a jelentést) ugvis elküldetem, de éppen most jöve ide a főhadnagyom és azt mondgya, hogy a doktor úr éppen úgy küldi bé uram bátyámnak, de mint hogy már meg volt írva, bé küldöm, legalább jelenthetem*”.⁴⁰⁶

A kolerahelyzet részadatainak összesítését rendszerint utólagosan is kiegészítik, aminek egyik lehetséges indoka, hogy a jelentések keltezésének helye és a jelentésben szereplő falu, személyek száma sem azonos. Nem beszélve arról, hogy az egyes települések esetében, amikor néhányszor a betegek, meggyógyultak, meghaltak számát nemek, státus szerinti lebontásban is megadják, gyakran ugyanazon személyek nevei ismétlődnek.

Az utolsó miklósvárszéki jelentés 1836. október 27.–november 9. napok részadatait szintén Bitai Péter helyi biztos állított össze.⁴⁰⁷ Ehhez kiegészítéseket tett Intze János, egészség-

⁴⁰³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 3. Fila 34 (1836. október 6.), Fila 35 (1836. október 2.)

⁴⁰⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32., Fila 44, Fila 49, 50, 51 (1836. október 12, 19.)

⁴⁰⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 51 (1836. október 19), Fila 63 (1836. október 27), Fila 62 (1836. október 26).

⁴⁰⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 69 (1836. november 2).

⁴⁰⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 71 (1836. október 2), Fond 32. Fila 77 (1836. november 9), Fond 32. Fila 92 (1836. október 22).

ügyi biztos 1836. november 2-án a *nagyajtai* kolerahelyzetről, ahol a „*maradék beteg 15, azután megbetegedett 10, megholt 7 (3 gyalog katona, 4 provinciális), felgyógyult 9, beteg maradt 10*”. Bitai Péter biztos *Szárزازjta* esetében tett kiegészítése az 1836. november 2–8 közötti kolerahelyzetről – „*betegek maradtak 4 (2 nő, 2 férfi gyalog katona), betegek lettek 2 (nők), nem halt meg senki, felgyógyult 6 (4 nő)*” – a járvány lecsengését jelzi.

A négy heti jelentés és a szöveges kiegészítéseik, az adatfelvétel eléggé zavaros képet mutatnak, mindazonáltal a kolerahelyzet alakulásának követése folyamatos, szervezett, a hibák inkább az emberi tényezőre utalnak. Nagyjából 6–8 napi jelentések összesítéseinek, mégis annyi haszna van, hogy némileg közelebbi képet alkothatunk – szöveges megjegyzéseknek is köszönhetően – a járvány időtartama alatt Miklósvárszék négy településén a járvány előidézte helyzetek, állapotok kontextusairól.

A jelentések összképe – a járványok dinamikájára jellemző – harang alakú görbét mutat, a járvány kezdeti és utolsó hetében alacsonyabb a betegek/meghaltak száma mint a feltételezett csúcsra járásának – október 6–12. – két hetében. A heti és/vagy váltakozva nyolc napi jelentések összehasonlítása tehát van lehetőség. Viszont ugyanaz a helyzet áll elő, mint a kiegészítések esetében jeleztünk: nem teszik szóvá, hogy a települések beteg/felépült/meghalt/még beteg heti jelentések sorában szereplő adatokhoz hozzáadták-e az előző jelentés adatait. Feltételezhetően, hogy nem, mert az egyes települések heti beteg/felépült/meghalt/még betegek számai között – mint az ingadozásaik mutatják – nem kiugrók a különbségek. Főleg a járvány csúcsra járásának idején (október 6–12, és október 19–27.) adatok összevetése során látható, – amikor két jelentés között, egy heti jelentés szünet volt. A négy faluban az összes megbetegedések száma 94 főről 99 főre, a felépülteké 43 főről (56%) 55 főre (56%) nőtt, a meghaltak számarány pedig 22 főről (23%) 16 főre (16%) csökkent. Ezzel szemben a járvány lecsengésének szakaszában (október 27–november 9.) a négy település betegarányos halandósága magasabb 18 fő (27%) mint a járvány tetőzésének második hetében (október 19–27.). Ebben közrejátszott, hogy Nagyajtán és Baróton az utolsó jelentésben (október 27–november 9.) hét, illetve négy főre emelkedett a korábbi 3-3 főről az halálozások száma.

Miklósvárszék járvány sújtotta négy településén, a „*folyó 1836 esztendőben görtsős nyavalyában volt személyeknek, megholtaknak, azon nyavalya kiütés napjától (augusztus 25.) megszűnése napjáig*” (november 1.) – az alábbi számvetés készült.⁴⁰⁸

<i>Település</i>	<i>Beteg</i>	<i>Meghalt</i>
Szárزازjta	129	56 (43%)
Barót	88	46 (52%)
Nagyajta	80	22 (27,5%)
Köpec	37	9 (24%)
<i>Összesen:</i>	<i>334</i>	<i>133 (40%)</i>

⁴⁰⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 91 (1836. november 24).

A láthatóan a végelszámolás (1831. november 1.) járványmutatói számai és a fentebbi Bitai Péter Imre 1831. november 9-én lezárt összesítése között jelentősek a különbségek. A november 1-én kelt kimutatásban több a betegek (22 fő) több a kolera áldozat (67 fő) mint a november 9-én összesített jelentésben. Vélhetően a végelszámolásban mutatkozó beteg/meghalt többlet a szöveges jelentésekben magadott falvankénti részadatok beszámításából származott. Noha a hivatkozott szöveges környezetben felsorolt adatokat nem szerkesztettük táblázatba, mivel arra voltunk kíváncsiak, hogy a szöveges jelentésekben milyen megjegyzéseket, észrevételeket tesznek a jelentéstevők az egyes kolera esetekhez. Sajnos eléggé lakonikusak ezek a részek, amiben közrejátszott, hogy az erdélyi civil és katonai felsőbbiségeket, Bécs utasítására a lokális járványmutató számok érdekelték, és nem a személyek kiléte.

A járványvégi (november 1.) összesítés, egyrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy a helyi egészségügyi biztosok, figyelmét nem véletlenül kötötte le Szárazajta, ugyanis a négy településhez képest messze a magasabb volt a megbetegedések és elhalálozások számaránya, a tendencia már megfigyelhető volt a részjelentések mutatóinak alakulásából. Baróton a heti jelentések számaihoz viszonyítva a járvány végi beteg/meghalt arány közel 20 fő többletet mutat. Nagyajta és Köpec esetében a járvány következményét jelző számok 6–9 fővel alacsonyabb mint a részjelentésekben a mutatók összege. Úgy tűnik, legalábbis az általunk megismert források alapján, hogy a Háromszéken Miklósvár társszékének négy településén közül Szárazajtán volt legerősebb a járvány intenzitásának koncentrációja.

Háromszék többi társszékében (Bardoc-, Kézdi-, Sepsi-, Orbai) a kolerajárvány kezdetét és végét 1836-ban különböző időpontokban jelölik meg a forrásokban. Például Barátosi Nagy József, orbaiszéki Gelence „*hütös tábla birója*”, a helyi egészségügyi biztos azt jegyezte fel, hogy „*görtsös nyavalya (1836) augusztus 12-én kezdett vala magát Gelencén kiütni*” s a faluban kolerabetegségben 51 személy volt, 43 meggyógyult, 8 személy pedig meghalt, „*mára (október) betegünk azon nyavalyában nincsen.*” Szintén Orbaiszékben, Szöröcsén 1836. szeptember 20-án, nagy riadalmat kelt „*Náguly János nevű személy halála, aki midőn földes urának Szörtsei Farkas urnak, a földjén*” volt, „*este felé hirtelen rosszul lett, és a mostani uralkodó görtsös nyavalyának minden előjelét mutatván*”. A faluban a kolera első áldozatáról lehetett szó, mert nyomban mozgósítják a 2. gyalogezred chirugusát (sebészét), a királybíró pedig tájékoztatja az esetről a császári-királyi hadparancsnokság kamarását és a főkirálybíró.⁴⁰⁹

Kézdiszentléleken a korabeli beszámoló szerint, a kolera szeptember 23-án „éreztetni kezdette dühét, mikor is legelőbb Berecz János nevezetű adófizető ember lett martalékja, mely háztól hat napok alatt a nevezettnek felesége, veje és két unokái kiholtak; s csak hamar több házaknál igen nagy mértékben ütötte ki magát a veszedelem; melyre a nemes 2.dik gyalog székely ezred parancsnoka Zouba József, kiharancsolta cs. k. hadi orvosok közül Spanyol József urat”, aki október 3-án „*megérkezvén (...) ritka ...szorgalommal (...) maga dörgölte szenvedő betegeit (...) olyan betegeken is segített, a kik egészen meghűlve, feketedve, szóltalan, minden öntudás nélkül megmerevedve voltak, ha még lélekzetenek. (...) Ma öröm napunk van! Az irgalmasságnak Istene népek meghallgatta könyörgéseit, ...s már is annyira*

⁴⁰⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 30. Fila 4 (1836. augusztus 12), Fond 8. Fila 17 (1836. október 26), Fond 8. Fila 42. (1836. szeptember 24.)

szüntette büneinkkel érdemlett ostorát, hogy az éjszaka egy beteghez sem hívtak, ezelőtt kevés napokkal 20-at is temettünk egy nap. Ma csak kettőt temettünk, s a mi még örvedetesebb, október 25-től nem volt, egész falunkban egy halottunk sincs.”⁴¹⁰

Kézdiszékben, Auerbach az határőrezred chirurgusa (sebésze) 1836. október 26-án, Sepsiszentgyörgyön jegyzett jelentésében a járvány kezdetét az általa bejárt három településen október hónapban jelöli meg, az októberi látteleiről tett jelentést novemberben továbbítja a „felsőbbségnek”. Eszerint a járvány időtartama a három településen bő egy hét lehetett.

Összeállításában újdonság – ami sem a magyarországi, sem az erdélyi „tudományos” jelentésekben korábban nem fordult elő –, hogy külön rovatba tette, joggal, a fertőzöttek és betegek mutatószámait.⁴¹¹

Falu	Lakosság száma	Időpont	Fertőzött	Beteg	Meghalt	Meggyógyult
Alsó-Csernáton	2000	1836.10.18	14 (0,7%)	6 (0,3%)	5 (83%)	3
Márkusfalva	600	1836.10.19.	16 (2,6%)	15 (2,5%)	9 (56%)	6
Dálnok	1500	1836.10. 25	3 (0,2%)	1	0	3
Összesen	4100	-	33 (0,80%)	22 (0,50%)	14 (0,35%)	12 (0,30%)

Auerbach sebész jelentése láthatóan nemcsak beteg-, hanem lakosságárányosan is feljegyezte három falu járványhelyzetének alakulását. Alsó-Csernáton, Dálnok a középkor óta – nemcsak Székelyföld – hanem Erdély népesebb települései sorába tartozott, a két falu esetében a lakosság számukhoz viszonyítva a fertőzött/beteg/meghalt/felépült száma alacsony: Alsó-Csernáton esetében lakosságárányosa 0,7% fertőzött, a beteg 0,30%, a meghalt 0,25 %, felépült 0,15%. Dálnok számarányai annyira alacsonyak, hogy statisztikailag irrelevánsak. Jóval alacsonyabb lélekszámú Márkusfalva esetében halandósági mutató lakosságárányosan magasabb mint az előbbieké, 1,5%. A betegárányos mutatónak csak úgy van értelme, ha a fertőzöttek nélkül csak betegekkel hozzuk kapcsolatba a halandóságot, így Márkusfalván 15 beteg közül meghalt 9, vagyis 56%. Alsó-Csernáton esetében is a beteg/meghalt halandóság alacsony, 6 betegből 5 meghalt (83%). Ha eltekintünk a beteg/meghalt nyersszámoktól és csak számarányokra figyelünk – láthattuk a magyarországi, illetve a fentebbi esetekben is, – akkor az adott településen irreálisan magas halandósági aránymutatókkal számolhatunk, amelyek eltorzítják a járványhelyzetről valószínűség határai közt alkotható képet. Mindazonáltal a három faluban, az egy Márkusfalva kivételével, nagyon enyhe lehetett a járvány, ha egyáltalában járványhelyzet esetükben szóba jöhet.

⁴¹⁰ Az Erdélyi Híradó 1836. november 12-i számában olvasható A Kézdi Szentlélek, october 28-kán 1836 című, első oldalas cikk: Közölte: dr. Borcsa János, Küzdelem a járvánnyal. Székely Hírmondó. 2020. 04. 27. Köszönet Borcsa Jánosnak, hogy felhívta erre a forrásra a figyelmemet.

⁴¹¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 30. Fila 2, 1. (1836. november 25).

A hivatkozott források alapján, járvány kezdete és vége településenként változó volt, és diffúzió útján terjedt. Az az 1836. évi kolerajárvány Székelyföldön Miklósvárszékben, és a néhány Kézdi- és Orbaiszékek adat szerint is nagyjából három hónapig húzódott el, vagyis augusztus-szeptember-október hónapokban regisztráltak az esetek többségét, november hónapban már csak szórványos megbetegedések fordulnak elő. Erre utal Horvát Antal biztos, Orbaiszék a helyettes királybírónak 1836. november 25-én kelt jelentése: a „*mostani görtsős betegség megszűnésére hozatott*” rendeleteket tudomásul vették. Ugyanakkor a parancs értelmében a biztost felszólították a falvakban a járvány idején használt orvosi szerek költségeinek rendezésre. Azonban, mint írta, helységeekben található szegények, akiknek nem volt annyi vagyonuk, melyből gyógyszereket megtudták volna fizetni, így „*minden helységből azt a feleletet kaptam, hogy noha betegségekben sokan voltak, de Istenek hála, áldozat egyszem lett, enélfogva a faluk által gyűjtött jövedelmekből nagy részt kifizették, igen kevés van hátra, ami hátra van azt is kifizetik ezen időszak*” végéig. A továbbiakban tételesen beszámol arról, hogy Orbai székben melyik helységben hány kolerabeteg kapott orvosságot: összességében 49 személyt említ, közülük 4 nemes, és az egyéb 9 személy sem biztos, hogy tud fizetni, mert szegények. Falvanként pedig a helyzet a következő volt: „*Petőfalván 14 mind szegény, Imetsfalván 22 mind szegény, Gelencén 53 szegény, Tamásfalván 16 szegény, akik mind orvosággal éltenek, orvoságot venni tehetetlenek voltak* (tehát használtak orvosságot, de nem tudtak fizetni). *Voltak olyanok, akik orvoságot venni nem mertek, hogy ne fizessenek, szerencsésen meggyógyultanak*”.⁴¹²

Ha a hivatkozott forrásokból teljes mélységében nem is tárul fel, hogy a járvány milyen szociodemográfiai jellemzőkkel bíró csoportokat érintett, mégis néhány észrevételt tehetünk. Miklósvárszék településein a kolerajárvány idején a megbetegedések és elhalálozások túlnyomórészt úgy az 1831-ben mint az 1836. évi járvány idején a katonacsatládok sorában volt. Egyes jelentések arról számolnak be, hogy a kolera megbetegedések és elhalálozások többnyire az idősek korosztályban volt magas, akik „*a gyenge alkatasú személyek voltak*”. Vagy pedig a felsőbbtség utasításaiban megfogalmazottakat szajkózó Bitay Károly dúló szerint, a „*magukra nem vigyázás miatt az eltelt meleg napokban ijedésgből is (meg)kapták a betegséget, s a halálokot*”.⁴¹³ Mivel Háromszék egészére nem terjedt ki az adatbázisunk, így a miklósvárszéki jelentések járványutatói arra utalnak, hogy a katonacsatládokban magasabb volt a kolerában megbetegedett és elhalálozott nők száma. Jelentősebb különbség mutatkozott a huszár- és gyalog katona családtagok megbetegedése és halálózása között. Vagyis a gyalog katonacsatládok tagjainak megbetegedése és halálózása rendszerint kétszerese a huszár családokénál, alacsonyabbak viszont a járványutatók számai a provinciálisok (nem katona családok) körében. A jelentések csupán egy-két esetet említenek, amikor a családok minden tagja a kolera áldozata lett (Barót).

Ezeknek státus különbségeknél, amelyeket a járványhelyzet alakulása a falvakban is felszínre hozott, a múltban gyökerező okai vannak nemcsak Miklósvárszék, Szarazajta esetében,

⁴¹² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 30. Fila 2,1 (1836. november 25).

⁴¹³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 17 (1836. szeptember 14).

hanem Székelyföld egészében. Említettük, hogy a huszárt családokban mivel indokolhatóak alacsony beteg/meghalt mutatók. Tágabb kitekintésben látnunk kell, hogy a határőrezredek szervezése során figyelembe vették a székely faluközösségek hagyományos együtt élő – lófő és gyalog – feladat megoszlást. Köztük átjárás volt, a lecsúszás és felemelkedés értelmében: ha nem volt ló a gyalogok sorába került, ha időközben lovat, hozzá illő fegyvert szerzett, a lófők közé emelkedett. A székely határőrezredek szervezése során a Habsburg illetékesek – feszes fegyelem, az egyenruha, idegen tiszték mellett – különösebb újdonságokat nem vezettek be a huszárok kötelékeibe. Továbbra is akárcsak a lófők esetében, a ló beszerzése, tartása, katona célú bejáratása drága, költséges, időigényes, ami családok – és nem a bécsi kincstár – költségvetését terhelte. Így vagyoni helyzetük, életmódjuk, életszínvonaluk és az azzal járó presztízsük is különállásuk tudatát erősítette, szemben – a harcászathoz igényelt – gyalogosok tömegével. Ezért van az, hogy a gyalog rendű katonacsaládok száma a falvakban jól több, és vagyoni helyzetük gyengébb, tekintélyük is alacsonyabb – ahogy a mondás tartja a „lőhátról beszélő” – huszár rendű családokénál. Mindazonáltal katonacsaládok szolgáltra kötelezettek mobilitásával – munkaerő kieséssel – hozható kapcsolatba, hogy a gyalog- és huszár katonacsaládok nem kis része zsellér-, jobbágy, illetve szolgatartók is voltak, ezek száma rendszerint több volt a huszár családok mint a gyalogosok esetében. Másfelől a katonacsaládok szolgáltra kötelezett, századokba sorolt tagjainak mobilitása – Erdély délkeleti járványveszélynek kitett határsávjában való ide-oda helyezése – részben vagy egészében magyarázza azt is, hogy miért volt köreikben több a kolerabetegek, illetve a halálozások száma. Ugyanakkor a gyalogos századok nagyobb létszámából, s a fertőzött település lakosságával közvetlenebb érintkezésből adódóan nagyobb volt a fertőzés kitettséjük mint a lőhátról intézkedő katonáknak.

A katona rendűek – gyalog, huszár családok – különállását a falvakban erősítette, illetve intézményesítette, hogy igazgatásilag közvetlenül a Szében székhelyű Hadparancsnokság hatáskörébe tartoztak, így a falvakban a provinciális (nem katona rendű) hagyományos falus bíró mellett ott állt katona bíró és falucsoport századának parancsnoka is, akik ahol lehetett a tehetős vagy szegény provinciálisok csoportja rovására ténykedtek. Ebben azonban korlátot jelentett, hogy a katona és nem katona rendűek háztartásának működtetésében tekintettel kellett lenni mindkét fél érdekeire.⁴¹⁴ Ennek egyik megnyilvánulása, – főleg járványok idején, amikor védekezés közösségi ügy volt, de más esetekben is – betegellátásban a szék polgári és katona orvosai a vegyes státuszú falakban nem tettek különbséget a katona és nem katona rendű fertőzöttek/betegek ápolása tekintetében.

A hivatkozott jelentések is mind arra utalnak, hogy viszonylag jól szervezett volt a járványhelyzet felmérése, nyomon követése, betegek ápolása, felügyelete, ami jó részt a határőrezredek chirurgusainak (sebészei) folyamatos terep bejárásával hozható kapcsolatba. Ez pedig azzal, hogy Háromszék sűrű településhálózata miatt a falvak között távolság többségükben a láthatáron belül helyezkedett el, így az ezred sebész mestere, vagy a szék orvosa egy nap alatt több falut is bejárhatott (lőháton vagy szekéren), illetve sűrűbben látogathatta betegeit. A járványvédelem és betegellátás szervezettsége ellenére, ahogy a napi és heti jelentésekből, a gyógyszerek költségeinek igényléséből stb. is kiderül, 1836. évi utójárvány idején

⁴¹⁴ Cserey, Zoltán. 2009. 147–150. Cserey Zoltán. Székelyföld. 26. Évf. 2. (2022). 109–116.

a fertőzések, megbetegedések, gyógyulások, elhalálozások száma több lehetett. A nevesített fertőzött falvak esetében pedig a járvány térbeli-időbeli mozgása egyeletlen megoszlására utal. Háromszék részadatai alapján 1836 őszén nagyjából a 356 kolerabeteg közül 147 (41%) halálzással számolhatunk.

Erdélyben az 1831. és az 1836. évi járványok idején a beteg/meghalt összesített részadatait nézzük, akkor az 1831. évi járvány idején – kimutatásokban nem szereplő a székely- és szász székek nélkül – Felső-Fehér, Torda vármegyékben, Barcaság és Fogaras vidékén (Brassó és Fogaras városokkal együtt), valamint Kolozsvárt az 1831. évi járvány idején 1837 kolerabetegből felépült 669 (39%) és meghalt 878 (48%). Ebből a Kolozsvár részaránya a betegek 64%, a felépültek 80%, és a halálozottak esetében 55%. Barcaság 16 összevont településén (Brassóval együtt) a betegek részaránya 25%, a felépülteké 13%, s a kolerabeteg 39% halt meg. Láthatóan Erdélyben súlyosabb járványhelyzet Kolozsvárt alakult ki, ahol rövid másfél hónap alatt – 1831 december és 1832 január – legmagasabb a halandóság. Barcaság 16 településeinek számsoraival összevetve a betegek többete Kolozsvárt 717 fő (64%), a felépülteké 453 fő (19%), és a meghaltak esetében 143 fő (42%).

Az 1836. őszi utójárvány lefolyásáról és végkifejletéről nem rendelkezünk adatokkal a vármegyék, vidékek és városok tekintetében – ami nem jelenti azt, hogy nincs is. Székelyföld esetében Háromszék esetében is két társszék Miklósvárszék és részben Sepsiszék adatai közül, az előbbi mutatói arra utalnak, hogy az epekór intenzitásérőssége négy településen fejtette ki hatását, amelyekben a kolerabetegek száma 334 fő és az áldozatoké 133 fő (40%). Összességében – az 1836. évi kimutatások alapján – Háromszéken a számarányok magasnak tekinthetők, ha tekintetbe vesszük, hogy az epekor szűkebb térben – Háromszék hét településén – összpontosult, igaz, időtartama rövid és szakaszos, amint azt a járványutatók falvankénti alakulásának egyeletlen megoszlása is mutatja.

Egészségóvás, szerek, gyógymódok Erdélyben

A Magyar Királyi Helytartótanács fentebb ismertetett egészségügyi ajánlásai, javaslati – helyi sajátosságokból adódó eltérések mellett – nagyjából visszaköszönnék az erdélyi Gubernium hasonló intézkedéseiben, ami azzal magyarázható, hogy mindkét országrész főhatósága a bécsi birodalmi kormányzat előírásai követte és hajtotta végre.

Mivel a magyar Helytartótanács – Bécs rendeletére közzölt – utasításait, előírásait részletesen ismertettük, így a továbbiakban, csak azokat a részeket próbáljuk kiemelni, amelyek Erdélyre vonatkoztak. A birodalom egészére érvényes rendeletek, amelyeket a magyar Helytartótanács is megkapott, és terjesztett joghatósági területén, Erdélyben a Gubernium feladata volt. Viszont Erdélyben a Főkormányzószék (Gubernium) hatáskörét korlátozta a székely- és oláh határőrezredek Szeben székhelyű Hadparancsnoksága. Bécs a járványveszély, illetve járvány idején a helyzet alakulásának függvényében esetenként célzott, csak a határőrezredekre vonatkozó utasításokat adott ki. Ezért van az, hogy az 1831. évi erdélyi kolerajárvány idején – akárcsak a pestises időkben – kiadott utasítások és azok végrehajtásának székelyföldi levéltári forrásai többnyire a járványvédelemben területileg illetékes, határőrezred állomá-

nyában lévő sebészek és kisebb részben a székek orvosainak tevékenységére vonatkoznak. A járványvédelem egészségügyi teendőket összeállító bécsi orvos csoport – ahogy Magyarország esetében is láttuk – Erdélyben is két egymást kiegészítő teendőt írt elő: a járványveszély hírére az fentebb ismertetett rendészeti óvintézkedések, és a betegápoló infrastruktúra és ellátás (ispotály helyek kijelölése), a járvány kitörését követően pedig orvosok működésének irányítása, s a gyógyszerajánlások. Mindezek végrehajtása az erdélyi vármegyékben egészében a Kolozsvárt székelő Főkormányzószer (Gubernium) hatáskörébe tartozott, viszont a Székelyföldön, Királyföldön, Fogaras- és Naszód-vidéken, valamint Hunyad vármegyében, ahol falvak lakóinak egy részét besorozták a határőrezredekbe, azokban a rendeletek végrehajtása megoszlott a Szeben központú Hadparancsnoksággal.⁴¹⁵ Hatalom megosztás a járványvédelem szervezésében, végrehajtásban egy sor hátránnyal járt, viszont voltak előnyei is, ugyanis Bécs a járványok idején szorosabb együttműködésre ösztönözte két hatóságot.

Székelyföldön a határőrezredek – Csík-, Gyergyó-, Kászon szék, Háromszék és Aranyos szék – területén – székek, a mezővárosok, falvak szintjén, vegyes – polgári (provinciális) és katonai – hatóság működött, az utóbbiak esetében a katonai hatóságnak döntő befolyása volt a helyi járványügyekben is. A székely, de általában a határőrezredek, az oláh (Naszód, Fogaras, Hunyad), valamint a nagyszabeni vadászrezdek el voltak látva orvossal, jobban mint a Gubernium hatáskörébe tartozó vármegyék, vidékek és a székek polgári része.

Az ezredszervezet felállításával határőrcsapatokat reguláris hadsereg részévé tettek, így létrehozták az első, Csíkszereda, a második, Kézdivásárhely központtal székely gyalogezredet, valamint Sepsiszentgyörgy központtal a huszárezredet. A gyalogezredekre is vonatkozott Lacy tábornok gyalogsági szabályzata (1769), amely előírta az ezredsebész (Regiments Chirurg), a zászlóaljsebész (Batalions Chirurg) mellett alfelcserek (Unterfeldcher) alkalmazását. A napóleoni háborúk idején ezredorvos (Regiments-Artzt) mellett a zászlóaljsebész főorvos lett (Ober-Artzt), a felcser pedig alorvos (Unter-Artzt). A székely huszárezred (Sepsiszentgyörgy) kötelékében például (1809) az ezredorvos mellett, 4 főorvos és 4 alorvos működött.⁴¹⁶

⁴¹⁵ A Kárpátoktól az Adriáig terjedő, török ellen szervezett, erdélyi határőrvidék délkeleti részén építették meg (1762 – 1764) a *székely határőrezredek*et: Csík-Gyergyó- és Kászon székben az *első*, Háromszéken (Kézdi-, Orbai-, Sepsi-, Bardoc-, Miklósvár) a *második gyalogezredet*, valamint Aranyos-, Háromszék, Torda, Hunyad- és Alsó-Fehér vármegyében elhelyezett *Székely Huszárezredet*. Ehhez kapcsolódtak kelet-nyugat irányban az oláh ezredek az Al-Dunáig, majd a báni ezredek az Adriáig. (Lásd: Teleki Domokos. 1877. 140–167.) A határőrszolgálat Székelyföldön (Lásd: Cserey Zoltán. Székelyföld. 26. évf. 2. (2022). 109–116., Takács Péter. Történeti Tanulmányok XII. Debrecen. 2004. 59–86.)

⁴¹⁶ II. József. 1786-ban egyesített tanrendet vezetett be az orvosok és a sebészek 4 évig tartó képzésében. Ennek ideje alatt a „magasabb szintű sebészetet (*chirurgia altior*) sajátíthatták el. Bővebben (Lásd: Simonc, K. 2013. 73,76.) *Erdélyben*, Mária Terézia 1775. i. január 26-án kelt királyi határozattal a bonctan, sebészet és szülészeti tanítását rendelte el Kolozsvár székhellyel létrehozott polgári *Főtanintézetben*, egyetlen tanárának a Gubernium pénztárból 400 rhénes forint évi fizetést írtak elő. A jezsuiták alapította *Universitas* nevet Mária Terézia átruházta a *Főtanintézetre*, II. József idején az Universitas neve *Lyceum Regium Academicum*; I. Ferenc alatt pedig *királyi Lyceum*, amely 3 karral – a jogi, bölcsészeti és orvosi – rendelkezett. Az utóbbi kar, hol mint *medica facultas*, hol mint *facultatis medicae pars* (1787), majd mint *Classis chirurgica* (1789), majd ismét mint *facultas medica* (1794), később ismét *facultas Chirurgica* (1815) néven fordul elő; végre 1817–1818-ban az *Institutum medico-chirurgicum* címet kapta, melyet azután mindvégig megtartott. Az 1830-as években a 3 éves polgári sebészképzésen 40–50 hallgató közül 10–15 fejezte be szigorlattal tanulmányait, diplomázott *sebészet-mestere* (Chirurgiae Magistrum) címmel. (Lásd: Nagy-L. István. 2013. 42, 170, 196–199. Maizner, János. Orvos-Természettudományi Értesítő. Erdélyi Múzeum-Egylet, I. Orvosi szak. XI. kötet. 1889. I. füzet. 1–24.)

Az ezredek sebészeinek szerepe – mint láttuk – a járványok idején volt fontos, az ezred állomás területén függetlenül a települések lakosságának (katona, civil) státuszától a beteghez a sebésznek kellett mennie, neki kellett közvetlenül meggyőződnie az eset súlyosságáról, ő ismerte a terápia módját, a gyógyszereket. Mivel a physikusok (orvosdoktorok) rendszerint a székek, illetve a határőrezredek központjában működtek, s az egészségügyi teendőket az ezredek falvaiban sebészek látták el. Forrásainkban arra nincs utalás arra, hogy az uralkodó külön az ezred sebészeket többlet fizetéssel kirendelte volna járvány-sebész feladatellátással, mint például az Ausztriában. A székek is igyekeztek – anyagi lehetőségeikhez mérten, – ha nem is egy physikust (orvosdoktor), de minimum egy chirurgust (sebészt) megnyerni, alkalmazni.

Erdély esetében is az egészségóvás gyógymódok, szerek tekintetében, Bécs az egységesítés jegyében kiadott (1824/191, 1828/586, 1830/590) módosított rendeletekben előírt intézkedések alkalmazására utasította a Nagy Fejedelemség polgári- és katonai hatóságait.⁴¹⁷ A bécsi utasítások egészségóvás, gyógymódok illetően irányadóak, birodalmi érvénnyel bírtak, ahogy Magyarország esetében is láttuk. Tehát azt mondhatjuk, hogy a kiigazítás – amit a járvány lecsengése után 1832. októberében tettek közzé⁴¹⁸ – vagyis az epekörság nem azonos a pestissel, noha a felismerés utólagos, mégis érthető, hiszen az ismertből, a pestisjárványok tapasztalataiból indultak ki az ismeretlen elhárítására. Az 1832. októberi császári rendeletben ami „új,” és amire az 1836. évi székelyföldi kolerajárvány idején nincs utalás, említés az a betegek izolációjának eltörlése: „*ha kiüt is valahol a kolera semmi nemű elzárást nem kell tenni,*” vagyis a karantén, linea (záróvonal), veszteglőhely mellőzése.

Az 1836. év őszi hónapok kolerajárványra vonatkozó források között nem találtunk központi (bécsi) utasításokat, és egyéb (megelőzés, gyógymód, temetkezés stb.) intézkedés előírásokat. Úgy tűnik – legalább is a hivatkozott székelyföldi források alapján –, hogy 1836-ban a járvány ügyét a helyi, főleg katonai hatóságok hatáskörébe utalták, így nagyjából a határőrezredek falvaiban szétszórt századok állománya soraiban előforduló kolera esetekről számoltak be. Lehetséges az is, hogy az 1831. évi erdélyi kolerajárvány enyhe lefolyása, és a veszteségek alacsony volta miatt, Bécs úgy ítélte meg, az 1836. őszi járvány szórványos, különösebb aggodalomra nincs ok, újabb előírásokat nem igényel, a teendők helyileg ismertek. Ezért van az, hogy a védekezésre (karatén, linea), gyógymódok (eljárások, gyógyszerek) vonatkozó források mind az 1831. évi erdélyi járványra vonatkoznak, az 1836. őszire pedig a katonai ezredek, századok sebészeinek és a székek helyi civil illetékeseinek helyzetjelentésein kívül más adatot nem találtunk, ami nem jelenti azt, hogy kimerítettük a sepsiszentgyörgyi levéltár kolera tárgyú készletét.

A védekezés egészségügyi vonatkozása tekintetében két változat ismert. Az egyiket Ferentzi József Erdély főorvosa (protomedicus) állította össze, valószínűleg angol szakiro-

⁴¹⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 25 /477–1831 december 30/12689. számú rendelet), Fond 29, Fila 35-61.

⁴¹⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 4245. (VIII/7. 1832. Fila 8. drb.), Fila 2, (1832. október 15.)

dalom alapján,⁴¹⁹ Úgy tűnik nem is terjesztették másolatban az 1836.évi járvány idején sem, noha Ferentzi 1833-ban közölte. A másik összeállítás – a *kolera fertőzés, felismerési, tüneti jelei*, valamint „*cholera betegség lefolyásának jelei*” – bécsi orvosi kollégium munkája, mivel ezt tekintették hivatalosnak, így a Gubernium ezt küldte szét másolat (copia) formájában az erdélyi törvényhatóságoknak.⁴²⁰ Lévén, hogy birodalmi érvényességgel bírt, így nem véletlen, hogy a kettő – a Gubernium és a magyar Helytartótanács *Utasítás* címen terjesztett rendelete – tartalmilag szinte azonos. A Guberniumnak Bécs által küldött rendelet nyelvezte kissé más és némileg részletesebb, ami a helyi körülményekhez való igazítás jegyében – a kincstár apasztása elkerülendő – az öngondoskodást szorgalmazta.

Az 1831. évi járvány idején Erdélyben is elrendelik, illetve pontosítják – miután Háromszék szinte mindegyik falujában ispotálynak szánt helyeket jelöltek ki – hogy *csak* a városokban, nagyobb helységekből kell ispotályos helyet kialakítani a *szűk lakással rendelkezők betegek számára*. Az ispotályokban, mint megjegyzik, „*egy szobába igen sok beteget nem kell tartani, mert gőzölgésükkel a levegőt könnyen megfertőzhetik*”. A higiéniai intézkedések is birodalmi érvénnyel bírók: „*a beteg alól-felül kiürülései azonnal*” eltakarítása, az utcák, piacok, udvarok tisztán tartása, lakások szellőztetése, fertőtlenítése (füstölése). A romlott élelem (hús, gyümölcs, zöldség) elkerülése végett, a piacok ellenőrzése. Gubernium főleg a természetben le rótt adó minősége miatt aggódik: ahogy az aratást befejezték a határ valamelyik részén – 1831 nyarán –, azonnal dézsmaszedést írta elő: nehogy a „*leartott gabona hosszabban kin maradván megromoljék*”.

Mivel az orvos hiány van, ennek pótlására a falvak nagysága és lakosságszámához mérten a helyi orvosok, sebészek tanítsák meg a férfiakat és asszonyokat a legegyszerűbb, jól használható mindenki által érthető gyógyítási módszerekre. A lakosok számára mérten fogadjanak „*illő bér mellett*” beteg ápolókat, akik az orvos érkezéséig a szükséges teendőket elvégzik, és

⁴¹⁹ Ferentzi József Erdély protomedicusa szerint „*betegség lefolyása alig tart 12 percig, nagyobb gond, hogy nem lehet kideríteni a fertőzés időpontját, amit a pestis esetében is észre lehet venni. A betegség jelei: az egész test hirtelen elgyengülése, tartós vagy gyakran visszatérő szédülés, a fej kábulása, a tekintet elhomályosodása, szokatlan szemjárás, halvány és elváltozott ábrázat, fülzugás, sükettség beállása, hátingerincen végig heves szellő érzése, elektrikai szellő érzése, mely a hajazatot felborzolja, nyomó fájdalom a vak-szemek környékén, belső nyugtalan-ság, szorongás, nyughatalatlan álom, vagy álmatlanság. Mindezek után a beteg mélyen kezd sohajtani, mellüreg megszűkül, a szív reszket és nyomódik, a baloldali csontok alatt idegen érzés, a has sebes ütése, a szíjas innaknak ugrándozásai, mely gyakori borzongás és forroság váltakozása, az ábrázat és végtagok hideg izzadása. Hasüregben állandó korgás, köldök tájékán szúrás, puffadt gyomor, gyomorszáj telítettségének érzése, mintha sokat evett volna, ezt követően kezdődik a gyakori hasmenéssel maga a betegség, mely aztán az életerőt kiltó hasmenéssé válik. A hasmenéssel együtt jár a fojtogató a nyálás, vizes, darabos matériának a hányása, főleg, hogy a kihányt nedveségnek nincs az epe keserősége mint a kolera többi fajtájában lenni szokott. A kihányt nedveség több mint amit a beteg elfogyasztott, a lélegzet egyre nehezekebb, hörögő lesz, megfulladással fenyeget. Folytatódik az ösztön a hányásra és hasmensére, erős szomjúság, a nyelv szárazzá, élessé, repedezetté válik, szemek vérmesednek, ábrázat beesik, kezdődik az ájulás, a pulzus enyészik, tagok lehülnek, ajkak és körmök megkékülnek, a bőr halványodik, az ujjakban és lábujhegyeken, megráncosodik, ezután elő állnak a görtsők, rángatózások, néha a test megmerevedése. A betegség lefolyása alatt nagyon szembetűnő az, a vizelet nagyon megritkul, orvosi szerek ellenére, elakad. Ezek a jelek, ha nem is mindenkenél, de általában elő szoktak állni. Egyeseknél a lefolyása betegségnek néhány óra, másoknál több nap, ez utóbbi esetben orvoslással a késletetmi lehet, de „sőt a tudományos helyes sebes használásával a beteg a veszedelemből ki is lehet ragadni”.* (Lásd: Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29, Fila 35-61.)

⁴²⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 38-42.1831.)

alkalmazni tudják az előírt gyógymódokat. A gyógyító szerek – „*belsőre és külsőre*” – az ápoló emberek számára biztosított legyen, akik a „*szegényeket ingyen kezeljék, a népben pedig az előítélet megfog szűni, mikor látják, hogy közönséges emberek ismertes szereket használnak a gyógyításban*”. Az élelemmel szűkében lévőket a tehetősebbek segítsék.⁴²¹

Mivel a kolera, a pestissel szemben, az orvosok javaslata szerint is, szerekkel kezelhetőnek vélték, így Bécs „a felség által kiadott és hazai nyelvekre lefordított, kinyomtatott” másolatban (copia) megküldött utasításokban felsorolt orvosi szerek: klór mész, calomel (klór-higany vegyület), opium, laudanum (mákon, fájdalom csillapítószer), salomia spiritus (borszesz), édes minerális naphták (bor ?), salep (kosborgyökér), arabicus gummi (macskaméz), árpa és rizskása, fahéj, rhabarbara. A patikákban vérszívók a borbélyoknál főleg Moldova szélein mindenkor elegendő mennyiségben legyen”. Végezetül megjegyzik, hogy a Gubernium útján kiküldött orvosi instrukcióit a physikusok (orvosdoktorok) állították össze, a chirurgusok felkészítése végett, és lehetőleg orvosból „ne legyen fogatkozás”.⁴²² Úgy tűnik – a magyarországi gyógymód példák alapján –, hogy ezeknek az ajánlott szereknek különböző keverékeit, kombinációit használták belátásuk szerint az orvosok a betegesetek tüneti azonosítását követően.

Ahogy említettük az határőrezredek állományában több orvos, főleg sebész működött mint a polgári részen, így járványok idején Hadparancsnokságnak is érdekében állt bevetésük, mivel a falvakban vegyesen laktak a katona- és nem katonacsaládok. Nem beszélve arról, hogy több esetben az orvos kettős alkalmazásban volt, a szék orvosa és az ezred physikusa (orvosdoktor) is volt egy személyben. Ebben a kettős alkalmazásban fejtett igencsak figyelemreméltó végrehajtó és ötletadó tevékenységet – forrásaink szerint – Szóts Sámuel a Háromszék és a 2. Székely Gyalogezred orvosdoktora (physikusa).

A Háromszék tőszomszédságában a járvány kiütésének kezdetén Szóts dr. és a brassói orvosok megvizsgálták Barcaságban a kolera ispotály, az elzárt házban és másik házak betegeit. Háromszék Tisztségéhez címzett jelentésében (Kézdivásárhely, 1831. augusztus 26.) látteleteiket, tapasztalataikat összegezve, a következőket írta Szóts dr.: *Keresztényfalván a két oláh beteg (14 éves lány, 66 éves férfi) „kiálloták a nyavalya első rohamát, a hányást, hasmenést, nagyon elgyengültek, ... testek száradva, fonyadva, béesett, homályos szemek, szemhélyak nagy bágyadást mutat, szavuk gyenge, halk, hasuk fedelei beesve, kivált a gyomor tájékán, hol égő fájdalommal panaszkodtak vala, szomjok miatt hideg víz után esedeztek, főképpen a függő tagok hidegek.*” Ugyanazon ispotályban „*egy nappal korábban choleraiban meghalt oláhnak testét*” látták, akinek egész teste meg volt „*sorvadva.*”

Földváron két felügyelet alatt álló házban 40 év feletti oláhokat vizsgáltak meg, akik a fertőzés előtt „éhséget szenvedtek, mezei munkában a gyakori esők miatt meghültek, cholera estek, igen elgyengülve voltak, a gyakori égető fájdalomtól, testük részei halovány kékes volt. A házak, melyben ezek a cholerasok voltak nem szomszédosak, egymástól távol vannak, a falu alsó részén, a tó melletti osztályba.”

⁴²¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 4245, VIII/7. Fial 2 (1832).

⁴²² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 25 (477–1831.)

A fentebbi vizitációt követően Brassóban összeült orvosi tanács a korábbi javaslatait kiegészítette észrevételeivel és ajánlásaival az egészségügyi bizottság számára. Eszerint, mint Szóts írja, „megállapították, hogy 50-60 személy közül egy esik cholera”, igaz, Barcaságban csak kevés helyet rövid ideig látogattak meg, „mégis sekély a nyavalya” térhódítása. „Ellenben a járvány természetét (epidemica indoles) tagadhatatlan tapasztalatok bizonyítják, melyek között mi a következőket javasoltuk: 1. Bizonytalan az a mód, hogy a meghalt személyek vagy dolgok által lett volna a cholera behozva, a legelső betegek nem egy időben betegedtek meg,” – tehát úgy látták, hogy nem egymástól kapták el a fertőzést. 2. „Egyes betegeknél a kiütő okok, a mosatlan gyümölcsök, mostoha időjárás, gyakori záporok, hideg esték, a meggyöngült gyomornak a megterhelése.” 3. „A beteg többsége oláh családok, ritkán szászok,” melynek oka, hogy az „oláhok szegények, éhséget szenvednek, a vizenyős, éretlen gyümölcsök, zsenge (éretlen) gabonából készült eledelek.” 4. A kolerásokat és az „azokkal együtt lévőket őrizet alatt kell tartani, minthogy a cholera-ban lévőket nem tudták meggyógyítani, oka, hogy minden elzárás fogamat nélkül való, azonban ha a járvány maguk között nem terjed, az kedvező körülményeknek tulajdonítható, de ezen kevesekre mégis szükséges a vigyázás.” 5. „Úgy ítéljük, hogy gyógyulásra 15 (míg tökéletesen helyre nem állnak), azoknál akik betegekkel bálnak 8 napi őrizet szükséges, annál is inkább mivel a bezárástól való félelem miatt” elmenekülnének, így továbbra a betegek segítségére lehetnek. 6. A kolerában meghaltakat esetében „a temetési ideje, legfeljebb 21 óra, sőt meleg időben a levegő könnyebben megfertőződik, s ha az orvos jelentése is azt indokolja, akkor a temetési ideje a haláltól számítva 8-10 óra”.⁴²³

A Szóts Sámuel dr. és brassói orvos kollégái terepen, a betegek és halálozottak vizsgálata nyomán összegző megfigyeléseik eredménye részben azonos (megfázás, meghűlés, szegényes életmód) részben nem (a tárgyak nem fertőzés terjesztők, az elzárások haszontalanok) a bécsi orvos kollégium álláspontjával. Az orvos csoport bizonytalan viszont a epimirigy ragályos/nem ragályos természete tekintetében, noha tapasztalatuk szerint a fertőzést a betegek nem egy időben és nem egymástól kapták el, maguk között nem terjedt a betegség. A bécsi „járvány szakértők” által a természeti-környezeti feltételek hangsúlyozása a miazma elméletből adódott: a kolera „könnyebben üt ki a mocsaras, vízárados vidékeken, mint a száraz, magasan fekvő helyeken”. A természeti adottságok közül az utóbbi, a „magasan fekvő helyek” jöhet szóba Erdélyben (Barcaság, Székelyföld, Naszód és Beszterce vidéke, Doboka vármegye). Viszont a kór Barcaságban történt megjelenése, arra utal, hogy a magasabban fekvő helyek sem védik az ott lakókat. Mindazonáltal a brassói orvos csoport számára is Bécs az irányadó, például 1831-ben az indiai tapasztalatokkal rendelkező az angol orvosok sem tudtak jobbat tanácsolni, mint „a mértékletességet evésben-ivásban és a meghűléstől való óvakodást”.

A klíma tényező előidézte megfázást, meghűlést úgy tűnik az erdélyi, főleg székelyföldi viszonyok között a kolerafertőzés/megbetegedés fokozott veszély forrásának tekintették. Szóts Sámuel ezredorvos az időjárás, a bevett szokások és az idény munkák összefüggésében megjegyzi: „Ámbár a mi székünkben az egészség fenntartását tárgyaló rendelkezések között a hideg időhöz alkalmaztatott meleg öltözés is ajánlatott, mindazonáltal a mostani nedves hideg

⁴²³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Nr.act. 674., Fila 222 (1831 augusztus 26.)

időjárás, mely nem csak betegségekre készít, hanem valósággal azokat szül, arra indította az említett orvosi gyűlést, hogy a békövetkező kaszálás és aratás idején itten uralkodó helytelen szokást, u.m. a könnyen öltözködve, meztelen lábbal történő dolgozást, éjjel a szabad levegőn való hálást eltiltassa”. (...) Ezzel kapcsolatosan az öltözködés és a test hőmérséklete közti összefüggést hangsúlyozta „A hűlésre vigyázzanak. Jól fel kell öltözködni a meghűlés ellen, senki se háljon nappal vagy éjjel szabadban, éjszaka ki ne mennyen míg jó melegen fel nem öltözik, a testet mérsékelt hőmérsékleten kell tartani.” (A flanel köntöst ajánlják). „A gyomrát és hasát posztóval kösse be, őrizze lábait a nedvességtől, dörzsölje meg egész testét este és reggel melegített posztóval, ha lehet meleg ecettel”.⁴²⁴

A hangsúly az említettek mellett, a lakosság higiéniai állapotának javítását célzó eljárások módozatain volt, amit az alkalmazás végett, aprólékosan, a teendők s a használatra javasolt szerek elkészítésének egymást követő fázisaiban írtak le. Elkészítése ezeknek a gőzös fertőtlenítőszereknek – a magyarországi példák során is láthattuk – nem volt egyszerű. Bizonyára rájöttek, hogy az orvosokon kívül, nemcsak a lakosság, hanem a helyi tisztviselők számára is érthetőségi, beszerzési, elkészítési nehézséggel járhattak. A Gubernium figyelmeztet is, hogy „*a chlogózt azonban nem kell olyan nagy mértékre nevelni, hogy a tüdőt bántsa*”, ugyanakkor egyszerűbb, köznép által is alkalmazható módszert javasoltak: „*Ahol cholera veszély van, ott a lakosságot rá kell szorítani, hogy a lakóházakat minden nap szellőztessék ki, (...) tisztán tartsák hogy lehet a házakat, a levegőt meleg ecettel meg kell párolni, meleg téglára rea tölvén*”. Mindazonáltal orvosok, seborvosok, lelkipásztorok továbbra is figyeljenek arra, hogy a „*pestis kiirtására adott rendszabályokkal kell élni, mely szerint a gyanús eszközöket tisztítani kell, vagy elpusztítani*”.⁴²⁵

A tapasztalatok gyarapodása mellett továbbra is orvosokat nélkülöző, amolyan – a pestises időkben érthető okokból – távgyógyászati megoldásokat is javasoltak. Nem véletlen, hogy az egészségügyi főhatóság nagyon aprólékos leírását közli, a házilag, jórészt orvos közreműködése nélkül is megoldható gyógymódoknak, szerek a készítésének. Ezek az előírások azonosak a magyar Helytartótanács által közöltekkel, vagyis birodalmi érvényességgel bírtak. Ami újdonságnak tűnik, a holttest boncolását végző sebész, ha felnyitotta a testet „*klórmentes vizel locsolja*” meg, ami arra is utal, hogy a kolera áldozat testét, fertőtlenítését követően, nem tartották fertőzőnek. Másfelől a boncolás, a sebész feladata, azt is jelzi, hogy a korszak medicinája, alacsonyabb szakértői szinten, a sebész betegség lezáró, halál beállta szakaszában is jelen volt. Hasonlóan a sebész kompetenciájába ualt az univerzális, minden betegség, tehát nemcsak a pestis, kolera betegek esetében, alkalmazott érvágást. A bécsi szakértői testület, az érvágást a gyógyítás első lépésének tekintette, ezt követően aprólékosan, egymást követő műveletek sorrendjében írják le főleg látható tünetek alapján a test külsőrészére alkalmazható terápiát, mert a korszak empirikus orvoslása a láthatóság, a tapintás, a hallás, szaglás határán túl, a test belső, láthatatlan szervei állapotának megítélése tekintetében – érthető okokból, mikrobiológia ismeretek hiányában – az előbbinél is bizonytalanabb volt. Nem véletlen – kiderül a szóban forgó utasításból is – hogy gyakran az orvos tehetetlen, így az orvos majd hogy nem a pappal együtt jelenik meg a betegség lezáró, a halál

⁴²⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 229.

⁴²⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 35–61., Vö. Fond 31. Fila 17.

beállta fázisában. Feladata az előírások szerint is inkább adminisztratív, elsődlegesen a halálok kiderítése, a halálozások regisztrálása, a temetés jóváhagyása.

Maga az tény, hogy a „*határ szélek orvosainak, ahol leginkább fenyeget a járvány*” címzett kezelési utasítás – akik ez által ismerhették meg a „*Muszka és Anglus orvosok orvoslás módját*”, – arra is utal, hogy a bécsi szakértők gyógyítási eljárások egységestése mellett, a tartományok orvosainak kompetenciahiányával indokolták, hogy a birodalmi egészségügyi főhatóság orvosi kollégiumának ajánlásai, végül is utasításokká alakulnak át a bürokrácia kommunikációs csatornáin. Például a sebésznek a betegség kezdeti fázisában – az utasítás szerint, mint szó volt róla – első teendője az érvágás, mivel az a „*leghatahatóbb*”, az elő írt mennyiség 12-15 uncia. (...) „*Ha a vérvétel nem használ Calomelhez (kölni-féle) és opiumhoz kell nyúlni, mely két szer a cholera ellen eddig a legsikeresebbek voltak, hatásuk akkor van, ha nagy mennyiségben használják*”.

Az érvágást követően, ha beteg állapota nem javult, *szükséges tartották végtagok, szív-gyomor környék seprő pálinkával, szappanál, kánforos vagy higitott szalamia spiritussal dörgölni, s a beteget „melegített ruhákkal beborítani*”. Ha beteg állapota nem javult, vagy rosszabbra fordult, „*annál gyakrabban kell a spiritusokkal dörgölést ismételni*”. Alternatív eljárás lehet, ha a „*lábak talpait, a gyomor környékét mustár lisztből készült tésztával bekötni*”.

A beteg testének főleg a külső felületére irányuló kezelés mellett, illetve kiegészítéseként megjelenik füvek, szerek keverékének használta a test belső részeinek gyógy módjában. Belsőleg a gyomorba pedig „*fűszeres fűvekből való vizet váltakozva fennnt írt szerekkel, vagy pedig néhány csep borsmenta olajból nádmézre csepegtetve beadni. Ha a beteg a beadott orvóságot kihányja, akkor a fentebbi szerek kisebb mértékben de gyakrabban adasanak, s ha a gyomor továbbra sem szenved e szereket, akkor két gram opium, 15 gram Calomel, 3 vagy 4 köting (kis üveg) szín mézzel keverve kenjék a beteg nyelvére, a szájjüregébe, hogy a lenyelt nyálal együtt a beteg lenyelhesse.*” A kolera beteget gyötrő szomjúság mérsékelésére „*riskása vagy árpa főtt víz vagy gyenge szekfűvirág thea, kicsi adagokban és gyakrabban*” bevitelét ajánlották. „*Ha 5 vagy 6 óra alatt*” a hányás, hasmenés, görtcsök nem szűntek meg, a test külső színe „*megmelegszik és gőzölni kezd, ha az opiumtól kábulás, álomosság áll elő, vagy a Calomeltól, vagy nyálfolyás szaporodik, vagy kása forma és epés széklet áll elő, akkor ezeknek az orvosi szereknek a használatát meg kell szüntetni, helyette gyomorersősítőt Hofman csepjeiből fodormenta vagy méhfű vízzel elegyítve, vagy néhány csep fodormenta olajat nádmézzel csepegtetve kell beadni.*” A kezelés, (cura) befejezésére ajánlották: „*a Rhabarbara Tinctura fűszeres vízzel készítését, gummi arabicum (akácfa gumyszerű váladéka, mézgája), nyálkával elegyítve.*” Ha a gyógyulás jelei mutatkoztak, vagyis a hányás megszűnt, a beteget „*jó húislevesel, gyöngy vagy rizkása nyálkával kell táplálni, néha egy evőkanálnyi jó borral.*” Ugyanakkor gyógyulófélben lévő betegen „*szorulása ellen segíteni lehet Lhot Ritzinus olajjal, vagy könting (kispohár) Mágnesiával 10 vagy 15 gram Rhabarbara porral elegyítve.*” A készítmény, „*étvágyat gerjeszt, amely a betegség elmúlása után jelentkezik, ezért vigyázattal és mértékkel kell használni.*”⁴²⁶

A határszéleken, így Székelyföldön is a helyi előjárók, a hivatalnokok kötelessége volt a fentebb említett készítményekhez az anyagok biztosítása, hogy azok a patikákban – elvileg

⁴²⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 38-42. 1831.).

– elegendő mennyiségben és minőségben elérhető legyenek. A Gubernium feladata többek között abban merült ki, hogy az bécsi egészségügyi szakértők által összeállított kolera elleni védekezési utasításokat továbbítsa az erdélyi közigazgatási egységekhez, valamint Bécs utasítására kímélje a kincstárt, takarékos eljárásokra, gyógyító szerek találására ösztönözze az orvosokat, és mindezt a lelkipásztorok révén hirdessék ki a határ menti települések lakosságának.⁴²⁷

Ferentzi József Erdély protomedicusa (főorvosa) miután ismerteti, illetve megismétli teljes terjedelmében a fentebbi bécsi utasításban foglaltakat, bevallja, „*egy-két szó*” erejéig „*orvos-társainak*”, noha közvetlenül nem találkozott kolerával, mégis a célirányos kúra lehet az amit a „*test külső részein végeznek*”, az orvosi szerek közül pedig „*kámfor, a vérürítés*” (érvágás), valamint „*Doktor Haneman kámforral való gyógymódja*”, amely „*nem drága, s a nép ismeri kámfort*.” Ferentzi főorvos a Bécsi által folyamatos takarékos eljárások szorgalmazásának jegyében – no meg Erdélyben, a patika hiány miatt –, felhívja a figyelmet arra, hogy „*mindenkinek meg kell tanulnia ezeket a házi gyógyítási módokat*,” illetve „*mindenki törekedjen saját magán segíteni, beszerezni a földeken található füveket, virágokat, a pálnikát, ecetet*”. További ajánlotta, a tiszabábolnai plébános, Morvai János kúráját.⁴²⁸

Szöts Sámuel 2. gyalogezred physicus. „*a felsőbbség által Háromszék orvosainak a mai napra rendelt gyűlésén, jónak vélte az eddig elé fenyegető cholera betegség ellen tett intézkedéseken kívül, még a következőket közönségessé tétetni. Minden szegény sorsu lakosait ennek a széknak arra kellene szorítani, hogy azon gyógyító szereket melyek az esztendő mostani részében könnyen megkaphatók, s a papsajt, mályva, marti lapu, szegfű és bodzavirág, méhfű, fodorka (fodormenta), árpa jó előre megszerezzék, a szükség esetén való használás végett, hogy az által az Aurarium (kincstár) költsége kímélődjék. A levegőnek a házakba való megjobbítására jó lenne a ha minden háznál jó eccet és borsika (fenyőmag) lenne készen, nem különben külső haszonra pálnika, bors, paprika, s ha lehet mustármag*”.

A továbbiakban – Ferenczi erdélyi főorvos, a Gubernium egészségügyi tanácsadója elvárásiának megfelelően – Szöts dr. ismerteti Morvai János Tisza-Bábolnai pap gyógyító módszerét (lásd: ismertetését magyarországi gyógymódok fejezetben). Annyit hadd jegyezzünk, mivel a Gubernium a járványügyekben közvetlenül Béccsel állt kapcsolatba, így Morvai gyógymódja más csatornákon kerülhetett Erdélybe.⁴²⁹ Szöts Sámuel 2. székely gyalogezred orvosdoktora azonban Ferenczi főorvos ajánlása ellenére, mellőzi Morvai eljárását, ugyanis más módszereket használnak a széknben. Ahogy írja a „*Méltóságos kamarás és adminisztrátor úrnak*”, 1831. június 31-én: „*Parancsolatjára küldöm a cholera rövid leírását, ahhoz hogy a köznép ezt megismerje a papoknak a katedráról ki kell hirdetniük. Küldöm u.a. comisariatus urak által a falu és varos tiszteknek az instructiót a betegség lehetséges kiűtésére nézve. Hasonlólag ma Mtsg obester (ezredes) Lakos urat velem közlött orvoslás módot – melyet a passusban (határ mentén) az orvosok igen jól használhatnak – a seborvosokkal való közlés végett*”.

⁴²⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 35–61 (1831).

⁴²⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 38–42 (1831.).

⁴²⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 229.

Szöts Sámuel ezredorvos 1831 június 29., 30., 31. napjain kelt jelentései arra utalnak, hogy igencsak aktív⁴³⁰ volt: június 29-én a „tiszteendő pap uraknak”, a kolera betegség ismertető jeleiről pontokba szedve a következőket írta: *1. gyengülés a tagok ellankadása, erős gyomor táján érzendő nyomás, egymást felváltó borzongás és hevülés. 2. maga a betegség: ezen jelek után csak hamar émelygés a köldök tájékán nagy has csikorás következ, melyre mindjárt egy minden szag és íz nélkül való fejereslő nedvességnek hányása (okádása áll elő. ugyan ezzel együtt vagy hamar az után gyakori hasmenés mely a végbélbe hasogató fájdalmat okoz. Ezek mellett nagy szomjihodásal, szív sajgással, léleket elakadással, szorongató nyughatatlansággal kinlód a beteg. Az első hányás és hasmenés után a belek fájdalma nöttön nő, a hányás és hasmenés szaporodik az ábrázat halványul, a kezek és lábak hidegedni kezdenek, görcs és rángatózás fogja el azokat: a gyengeség nevedek, a tagok elereszkenek, hideg izzadás üt ki a testen, halál gyötrelmel állnak elé. Mihelyt valaki olyan beteget vesz észre, az itt leírt jelek, különösen pedig a hasfájás az azt követő hányás és hasmenéssel van, töstént a falu előljárójának tudtára adják”.*

Ugyanakkor a Háromszék falvai és városai előljáróihoz Szöts dr. az „adandó paratso-latok” sorában a betegség tüneteinek észlelése nyomán a beteggel való eljárás módját írja le az orvos megérkezéséig, ami részben azonos a magyar Helytartótanács szakértőjének, Lehonssek dr. tanácsaival: *„Mihelyt észre veszik vagy más megnézi, hogy a helyibe olyan beteg van ki hasfájással, hányással és hasmenéssel kinlódik, az ilyen beteget azonnal a maga házából kivive az ispotálynak szentelt házba vitessék és a beteg háza népét bent tartsák és őrizzék, hogy más ház néppével egybe ne elegyedjék. A legközelebbi orvos a legnagyobb sebességgel hívassák, addig ha lehet a beteget mindjárt vágjanak eret egy tányérnyi vért botsásának, főzesenek árpát és levét lengén adják a betegnek inni.”*⁴³¹

A szék chirurgusainak (sebészeinek) közlésre érdemesnek tartja – június 30-án írt jelentésben – Szöts dr. – a cholera betegség orvoslás módját a moldovai Jászvársóban: *„Mihelyt valaki lábának ellankadását és fej és hasfájást érez, töstén 10–12 uncia vért botsásának rajta vagy a gyomor tájékán vérszipókat raknak. Az után (...) a gyomor környékére vagy az egész has kiterjedésére meleg hamuval vagy parázzsal(melyet erős ecettel megolvasztanak) töltött gyapjú lenruha zakókat tesznek jó melegen Két ember aki a betegre vigyáz egy ruhával melyet alább előadandó tinetturával megnedvesítenek, dörzsöli a beteg karját, lábát, hasát oly keményen, hogy a betegnek fájdalmat okozon. Egyszer s mind egy néhány kalány frissen kinyomott csalán (Bromessel ursica) levelet adnak bé minden órában 7–10 csepp (...) nádmézzel nagy bögre vízbe nyujtanak a betegnek. Ezen orvoslás módra, a beteg magához jön, gyengén érzi magát, minden belső hidegletés forma háborgás nélkül, nagy részt oly jól érzi magát, hogy más nap felkelhete, de ezt ne tegye, mert könnyen újra eshet a betegségbe. A tinetura, mellyel a beteget ... törzsölik, így készitődik: 200 graham (2 font) erős égett bort, alcohol (...), 100 graham erős etcet, 25 gr mustármag (...), 25 gr paprika (török bors), 25 gr szurok, 3 gr kámfor, 3 fej fokhagyma. Ezek egybetöretnek és*

⁴³⁰ Pataki Jenő centerániumi tanulmányában, (Lásd: Orvosi Szemle 2 (1929) No. 5. 162., Pataki, J. Orvosi Szemle 6 (1933) No. 10. 324.) Péterfi Mihály munkájában nem említik az erdélyi kolera orvosok sorában Szöts Sámuel orvosdoktor, Háromszék és a 2. székely gyalogezred orvosának nevét, sem ténykedését az 1831/32. évi kolerajárvány idején. (Lásd: Péter Mihály Heinrich. Journal of History of Culture, Science and Medicine. 2013. Vol.7. Nr.7.)

⁴³¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 68.

egy üveg flaskóba 8 napig nap melegére tesznek. A patikráiusoknak meghagyatatik ezen mixtura elkészítése”.⁴³²

Gubernium sem tétlenkedik, a „felsőbb” (bécsi) utasítást az összes helyi hatóságokkal közli: a „cholera kiirtása, eltávoztatása” végett szükségesnek látják előre elegendő orvosról gondoskodni – (f.h 15. 474 sz.) rendelet alapján – meghagyják, hogy a „maga igazgatása alatt lévő jurisdictiókban, ahol orvos található (doktorok és chirurgusok), akár közhivatalban legyenek vagy azon kívül, nevüket és állomáshelyüket sürgősen írják össze” és küldjék a Guberniumhoz. „Ha cholera be ütne, a bészarándó helységek lakosságáról gondoskodni kell”. Ugyanakkor utasítják a törvényhatóságok elöljáróit, hogy hatósági körükben mindehnyit vizsgálják meg, hol, mennyi gabonát milyen áron lehetne találni, s arról értesítsék a Guberniumot, hogy „szükség eseten annak megvételéről gondoskodjon, rendelés tétessék”.⁴³³

A fentebb Ferenczi Erdélyi protomedikusa és Szóts Háromszék polgári és katonai részének physikusa által említett öngondoskodás és takarékoság javaslatait a Gubernium („f.é. 9767 szám alatti) rendeletbe adta ki, hogy minden helységben a „cholera ellen a legszükségesebb” szereket a „közki költségén megszerezzék és aztán bájható költségek megtartassanak”. Szóts Sámuel dr. állította össze a rendelet Háromszékre vonatkozó alkalmazását: „úgy vélekedem – írta 1831. augusztus 28. kelt jelentésben –, hogy az egész Székbéli helységek népességének számához képest 3 csoportba soroljanak és aszerént a székek következő mennyiségben szerezzék meg” a szereket:

1.) Legkisebb népességű faluknál legyen:	2.) A közepes népességű faluknál legyen:
1 font mák patikai árok 48 ezüstbe	1 1/2 font méhfű 1 ft. 12.x
1 1/2 font méhfű 1 ft. 12..x (garas)	1 ½ font fodormenta 1 ft. 12. x
1 ½ font fodormenta 1 ft. 12. x	font szegfű virág 1 ft. 48. x
2 font szegfű virág 1 ft. 48. x	2 ½ font mustármag 1 fr.
1 font bodzavirág 1 fr. 36. x	2 untia canfor 36. x
2 ½ font mustármag 1 fr.	Összesen: össz: 6 ft.33 x
2 untia canfor -- 36 x	6 kupa erős etzet , 4 kupa pálinka
Összesen: össz. 5 ft 24.x	
6 kupa erős etzet, 4 kupa éget bor	3.) A legnagyobb népességű helységekben:
1 font fodormenta 48.x	2 font mák fű (?) 1 ft. 36. x.
2 font szegfű virág 48.x	2 font fodormenta 1 ft. 36. x
2 font mustármag 48.x	2 font szegfű virág 48. x
1 /2 untia canfor 24.x	3 untia mustármag 1 ft. 12. x
Összesen: 3 rf.39. x.	
4 kupa erős etzet, 4 kupa pálinka	2 ½ untia canfor 45. x
	Összesen: 6 ft.33 x
	8 kupa erős etzet, 6 kupa pálinka

⁴³² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 28. Fila 69, 70.

⁴³³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 45.

„Ennél fogva az etcet és a pálinka árán kívül mint hogy ez egyebűnben oltsóbban megvehetik kell a kisebb helységeknek 3 rf 3 x (garas), a közepesnek 5 rf 24 x, a legnagyobbaknak 6 ft 33 x ezüst pénz gyűjteni a megnevezett mennyiségű orvosi szerekért. Ezek szerek tulajdon nevek s mennyiségek rea írásával petsét alatt a helység birójánál tartassanak, ha valamely helység a megnevezett szerekből valamiket patikán kívül megfizeti bizonyos határig, maga annak költségéből adagolják (számolják) fel. A földes urak vagy más jótevő uraságok a székekben lévő helységeket a benne találtatott physikusnak nagyobb vagy kisebb száma szerint osszák fel a megnevezett 3 részre. Legyen osztálya a physikusnak mind üdvösségbe szolgálni, mind hogy eddig Miklósvár- és Sepsi szék szomszédságában nyavalya már sürgősebben kívánja az elő ismereteket, azokba töstént tétessen meg ezen rendelés. Mihelyt a helységben ilyen morbus kór osztálya megesett s a physikusnak általatott az concernes (illetékes) patikától a kívánatos szereket rendes kiírások szerint haladék nélkül kirendeltetni ezen rendelésekkel együtt az azokkal való élés (használat) mód ki fog osztatni. Ezen alkalmatossággal arra és előre kívántam figyelmessé tenni Kmetek Tisztségét, hogy a betegre vigyázó szolgáknak kellene gondolkodnia legelébb, előre kinézni – különben arra az alkalmaságra jutnak, hogy mikor szükség lesz ezekre senkink sem lesz, s a betegek segítség nélkül maradnak, ezeket előre kötelességük informálni igen szükséges. Újra kéntelen vagyok azon kívánságot megújítani, hogy a népet nem az büneik által, hanem bajaik által kell a nyavalyáról meginteni, annak esmerésére és a gyógyítása módozatára tanítani. Ennek okán azt hozom elő, hogy a papok a prédikáló székből több alkalommal kihirdessék. Erre nézve legjobb lészen a Guberniumnak azon rövidített mutatását közön-ségessé tenniök, amely azokra nézve iratott kik orvos dolgában szükölködnek, s amely minden királyi birók kezében van”.⁴³⁴

A gyógyszernek előírt jórészt fűszerszámok fajtáját a Gubernium láthatóan a takarékos-ság, hozzáférés volt az elsődleges szempont és azoknak a településeknek szánták, amelyekben orvoshiánnyal számoltak. A listán szereplő füvek, és a bodzafa termése majdnem mind megtalálhatók voltak a természetben, illetve a többi a veteményes kertekben termeszthetők voltak. Szóts dr. – fentebb említett – egyik korábbi jelentésében már szorgalmazta, hogy a „szegény sorsu lakosait ennek a székeknek arra kellene szoritani, hogy azon gyógyító szereket (...) papsajt, mályva, marti lapu, szekfü és bodzavirág, méhfű, fodorka (fodormenta), árpa jó előre megszerezzék”.

A települések lélekszáma szerint, tehát Háromszéken az ezredorvos Szóts dr. a falu birójánál tárolandó mennyiséget írta elő, ugyanott megjegyzezi, hogy a szék földesurai, jótevő uraságai, orvosai is hasonlóan járjanak el, de beszerezhető a kijelölt patikákból is. A települések lélekszáma szerint összeállított fűszerszám „csomagok” ára nem volt olcsó, igaz, közpénztárból fizették, amit a lakosságtól gyűjtöttek össze.

Szóts Sámuel dr. gyógyszerellátás megszervezésének ideje – akárcsak az összes fentebb ismertetett egészségóvó, védekező intézkedések – a barcasági járvány kitörése idejére esett, így nem véletlen az azzal tőszomszédos, járványmentes Miklósvár- és Sepsiszek esetében sürgette a szerekhez való hozzáférést, illetve a vadonban található füvek begyűjtését.

⁴³⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 94. (40028). Copia. 4. július 1831.

Láthatóan nem volt elégedett a lelkészek munkájával, ezért ismételt felhívja a figyelmeiket, hogy prédikáló szószékről több alkalommal ismertessék a szerek használatának és a gyógyítás módjait, mert azzal segítenek a nép baján és nem bűneinek kárhoztatásával. Javasolta továbbá, hogy a betegekre vigyázó, ápoló szolgáltról a járvány kitörése előtt gondoskodni kell, mert kitörését követően „senki sem lesz”. Fentebb már szóltunk arról, hogy a falvakban a hatóság által előírt gyógyszerekkel többen pénzhiány és egyéb megfontolásból nem éltek, mert, ahogy az egyik jelentésből kiderül, „*noha betegségekben sokan voltak, de Istenek hála, áldozat egy sem lett*”.

Az életmód, étrendi előírások a táplálkozásban, a fertőzés/betegség előtti és alatti időszakban a birodalom etnikulturális sokszínűsége miatt, nem tekinthettek el – igaz, a kincstár kímélése végett sem – a tartományok megszokott ízesítők, alapanyagok, italok fogyasztásától. A javaslatok a mértékletesség, a tiltások és az ajánlások keveréke. Erdélyben is az elérhető nyersanyag adottságok, bevett szokások az irányadók a javasolt és nem ajánlott ételek sorában. A táplálkozásban javasolt, ajánlott, előírt ételek nyersanyagainak vélt/valós gyógyhatásának megfigyelése, a belső, láthatatlan testszervek reakciójának próbája volt, nem véletlen, hogy a legkülönbözőbb – fűszerszámok és a szokásos ételek – kombinációval kísérleteztek. Bécs előírásai Erdélyben is az ismert birodalmi érvényességgel bíró sablont követték. Például a Gubernium közvetítésével az erdélyiek is tudomást szereznek arról, hogy Bécsben, Galíciában és Magyarországon mi az ami fogyasztható, a kolerát elhárító kúra része, és mi az ami káros. „*Ha a helységben kiüt a cholera, ott lakosoknak egységes, tápláló, könnyen emészthető eledelt kell ajánlani. Nem kell mellőzni a konyhai fűszereket, mint bors, paprika, kömény, ánís, fokhagyma, veres hagyma mértékletesen való élést. Minden nyers, kivált savanyú, vizes, éretlen gyümölcstől u(gy)m(int) szőlő, sárga- és görögdinnye, ugorka, stb., őrizkedni kell, valamint ami erejedéssel készül, sőr, méhser, savanyú- és aludt tej, Quast, a lengyelek ezt Barscznak (bors) mondják, de nálunk ismeretlen (céklával készített savanyú leves), sós vagy avas hal, kövér ételek. Éhgyomorral ne mennyen ki, reggelire valami hevítő italt, ú(gy)m(int), szekfű, méhfű vagy fodormanta theat igyanak. Jó reggelenként egy kevés pálinka, vagy liqueur, kivált köménnyel, ánissal, fodormentával, vagy fenyőmaggal készítve, napjában egy poharatska bor ivása, de éppen olyan veszedelmes a részegítő italok, vért gyúlasztó faszerszamos (főzött) ételekkel vissza élni, gyomornak étel, italal való túlterhelése, kivált este, de semmi sem olyan veszedelmes, mint a részegség. Ezért a helység előljárói kötelesek a kocsmák, fogadók élelem eszközeire, főleg a kenyér minőségére ügyelni. Megerőltetéssel járó, félbeszakadt munka folytatást, a rendetlen életet (katonáknak, utazóknak erőltett utakat), éjjel járást el kell kerülni*”.⁴³⁵

A fentebbi étrendi előírásokat kiegészítik, egy másik, szintén 1831-ben terjesztett útmutatás, amely a minőség mellett – „*ne egyenek rosszféle ételt, hanem jó főtt ételeket mértékkel, hogy meg ne terheljék a gyomrot,*” – a betegállapot beállta idejére javasol ápolási eljárásokat, házilag is elkészíthető szereket írta elő. A kolerafertőzés elkerülése miatt „*minden reggel*” elfogyasztott „*fodor menta herba teja*” sem használ és a betegségnek az első tünetei jelentkeznek (...) „*Egy házi flatsrommal készíteni kell. (...) megreszelt sós kenyeret 6 vagy 8 kanállal, megtört köménymag port egy evő kanállal szeretsen dióport egy*

⁴³⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Fila 229.

*kávéskanálal, spiritus vagy erős pálinkát amennyi szükséges, hogy összekeverve legyen abból flastrom (kenőcs), amelyeket jó melegen egy újni vastagsággal egy rongyra felkenve az gyomora, a hasára kell tenni, ha azokkal az orvosággokkal a beteg izzadságába jó a beteg gyógyulást várhat, ha hülésre vigyáz és hideg italt amit a betegek ugyan nagyon kívánják el kell kerülni, mert a tapasztalásból kitetszik, hogy ha az ember a megrendelő módon él nem esik abba a grádusba, amelyekbe az ember életje veszedelmbe esik, ha pedig valaki meg hal, (...) miután egy orvos a holtat megnézte el kell temetni és a virasztást meg kell tiltani”.*⁴³⁶

A járvánnyal járó lelki-testi traumák enyhítését célzó javaslatok az angol orvosoktól átvett, univerzális érvényű, a pestises időkben is javasolt önmagára figyelő lelki „terápiák”: a „haragtól, bosszúságtól, szorongattatástól, gyötrelmetől és félelemtől magokat megtaltalmazák. (...) Nem kell mérgeledni, busulni vagy félni, mert a kolera nem ragadós.” A kedélyek nyugtatása lekipásztörök feladata, akik „jó befolyással lehetnek a szívek és az elmék megnyugtatózásában,” mert a „lelki csendesség alapja a vallásos hit”.⁴³⁷

Ferentzi József Erdély főorvosa az 1832. évi bécsi utasítások figyelembevételével, s a kolera újabb kiütésének lehetőségével számolva, 1833-ban összegzi a járvány orvosi és adminisztratív tapasztalatait. A miazma elmélet, a klíma meghatározó volta mellett, a háború is szerepel, a betegség Európában való elterjedésének kiváltó tényezői között. Ha pedig a három tényező együttállása a jövőben is előfordul, akkor szerinte számolni lehet a járvány ismételt kiütésével. Ami pedig az orvosi beavatkozás hagyományos eljárásait illeti, bizonyára a járvány idején, beérkezett jelentések alapján kijelenti, „védekezésre semmi orvosi beavatkozásra nincs szükség, egészségesnek még árthat is, főleg ha hánytatót, hashajtót, érvágást eszközölnék.” Ehelyett három, az 1832.évi bécsi utasításokkal összhangban lévő, megoldást javasol: a) „Istenben való bizalom, bátor lélek”, mértékletesség ételben, italban kicsapongástól való tartózkodás, higiéniai előírások betartása (szobák-ruházat tisztasága, a szobákat naponként 10-16 óra közötti szellőztetése, főleg a sokak által lakott alacsony az épületekben.) b.) *A táplálkozás nyersanyaga* esetében, főleg a vermekben, nedves helyen tartott élelmiszerek fogyasztásától való tartózkodás, a romlott rész eltávolítása (gyümölcsök, zöldségek), ezek árusításának megtiltása a piacokon, ártalmukra figyelmeztetni a népet. c.) A kolera egyik fő okának Ferentzi is, a meghűlést tartotta, tehát „*ettől mindenki óvakodjon.*”

Szemben a bécsi utasításokkal, vagy inkább időközben beérkezett újabb előírásokat tolmácsolta: amikor nem 18 órában jelöli meg a kolerában elhunyt temetését, hanem általában „48 órában.” Viszont nyáron és nedves helyeken, ahol a test oszlásnak indulhat, s a környezetre fertőző, ott az orvos megvizsgálása után 48 óra előtt is eltemethetik a kolera áldozatát, minden halotti ceremónia nélkül. A járvány idején tapasztaltak alapján, több mint valószínű, birodalmi kalkulásokra hagyatkozva, az ispotályok felállításánál a népességhez számhoz mérten, 100 főre egy beteggel számolt. A betegek szállítására, pedig bizonyos távolság esetén beteg hordozók és hordozható ágyak használata, szintén „felsőbb” rende-

⁴³⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29. Fila 45.

⁴³⁷ Creighton, Ch. (1894). II. 797.

let, és annyiban új, hogy korábban nem tesznek említést róla.⁴³⁸ Nem ismerjük, hogy az utóbbi kalkuláció a bécsi szakértőktől származott vagy Ferentzi számítása, mindazonáltal, hogyha Erdélyre vonatkozott, akkor bizonyára arra utalhatott, hogy a nyilvántartásba vett betegek számához képest több volt – valószínű Kolozsvárt, Brassóban – a kórházak, illetve a kórházi ágyak száma. Háromszék esetében is láthattuk, hogy a falvakban ispotályoknak „kinézett” házakra végül is aligha volt szükség, annyira kevés volt a fertőzött/megbetegedett személyek száma. S a fertőzöttek többsége, főleg a vármegyék és a vidékek esetében nem vette igénybe az orvosi, illetve kórházi ápolást. A határ menti székek esetében, viszont az ezredek sebészeinek, a széki orvosok működése – a lakosság egészségi állapotának felmérését szolgáló falujárása – körülményessé tette a fertőzöttek/betegek rejtőzködését.

Az 1831/32. évi magyarországi és erdélyi kolerajárvány a sajtó hasábjain

A korabeli újságok közül – *Hazai és külföldi Tudósítások, Erdélyi Hírlap* – főleg a *Magyar Kurír* tájékoztatta gyakrabban az olvasókat a kolerahelyzet alakulásáról Magyarországon és Erdélyben, illetve Kelet-Közép-Európa vonatkozásban. Ritkábban, a kontinens nyugati országainak járványeseményeiről, mivel ott 1832 folyamán jelent meg az indiai kór. A sajtó kolerareprezentációit kronológiai sorrendben ismertetjük, mert így jobban érzékelhetők a kolerahelyzet alakulásának fejleményei a Kárpát-medencében és a szomszédos térségekben, ahonnan a fertőzést behurcolták.

A Bécsben szerkesztett, megjelent *Magyar Kurír* – (1831. június 7. 45. szám.) – első oldalán arról tájékoztatja olvasóit, hogy „Ő Ts(ászári). K(irályi). Felsége annak meggátolására, hogy a' Cholera (Epekorság) az Ausztriai Birodalomnak tartományaiába bé ne hathasson, egész Galitzia határánál elrekesztő kordont és az utazókra nézve veszteglő Intézeteket méltóztatott kegyelmesen rendelni. A' Felsőleges parantsolatnak teljesítésére, a' középponti Udvari Biztosság megtette a' rendelést, hogy Morvaországban és Sziléziának oltalmára Galitziában a' Szóla víz innenső partja mentében katonai- és egészségre ügyelő Kordon állíttassák fel, és ez a' már elrendelt kordonnal, melly Magyar Országot és Erdélyt Galitziától elrekeszti, egybekaptsoltassék.”

A lap továbbiakban a „legújabb” galíciai tudósításokat ismerteti: „Lembergben attól fogva, hogy ott a' Cholera kiütött Jun(ius). 5-ikáig 5212-en betegedtek meg ezen nyavalyában, kik közül 781-en meggyógyultak és 1551-en meghaltak, 's 87-en még ki nem épülhettek. Egyébaránt a' Cholera, nagyobb pusztítást Galitziában nem tett; hanem hogy némelly helyeken, a' hova behatott volt, újra 's nagyobb erővel kezdett kiütni. Ellenben Magyar Országról annyival megnyugtatóbbak a' tudósítások, t. i. Szolnokon az egészség állapotja egyáltalában igen jó; és teljes reménységgel lehetünk a' felől, hogy a' tzélerányos és szoros elzáró intézetek által ez a' gonosz nyavalya a' Tisza környékén elgázoltatik 's el is nyomtatatik”.⁴³⁹

⁴³⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32. Fila 105. (9771/1833.)

⁴³⁹ *Magyar Kurír* 1831. június 7. 45. sz.

Magyar Kurír – (1831. június 10. 46. szám.) – tudósítása a határ mentén elrendelt veszteglő intézetek kiterjesztésének indokait és az egészségvédelmi intézkedéseket közli: „Minekutánna a’ Galitziai Ts. K. Biztosság gondoskodása által a’ Cholera nyavalya el-távoztatására felállított Kordon Burkus Ország (Poroszország) határától egészen Árva Vármegyéig kiterjesztetett, úgy látszik, ezen részről minden veszedelem tovább hathatá-sa el vagyon gátolva. Galitziát Magyar és Erdély Országoktól magas havasok választják ugyan el, de azért a’ katona Kordon ott is felállított, hogy a’ ragadó nyavalya béhatása el-zárattassék. Más részről itt Bétsben a’ középponti Udvari Biztosság az egészség fentartására minden szükséges rendelkezést megtett különösen arra nézve, hogy veszteglő intézetek állíttassanak (...) Ezek az intézetek Sileziában, Morvában, Magyar és Erdély Országban minden kitelhető gondossággal elrendeltettek. Egyébiránt pedig Ő Felsége atyai gondos-kodásból Galitziában az egészség fentartására ügyelő Biztosságra mind készpénzt, mind eleséget elegendőt biztosítottak...”.

A lap beszámol arról is, hogy császári királyi „Felsége” kitüntetésekkel adott át „*kiütött ra-gadó nyavalyának gyógyítása által szerzett*” érdemeiért Nyitra Vármegye „rendes Orvosa Bi-acsovszky János Úr(nak) a’ közép nagyságú pántlikáról függő érdem arany emlék pénzel, és Pantocsek József Patikariust pedig, hasonlóképpen pántlikáról függő kis arany emlék pénzel”. (...) a „Vármegyebeli” Tiszteket pedig „buzgó” fáradozásaikért dicséretben részesítette.

Ugyanebben a számban említik, hogy *Franciaországban* „az Orvosi Akadémia (1831) Má-j(us). 19-iki Ülésében hat Orvosokat és három seb Orvosokat kinevezett mint Biztosokat a’ Cho-lera nyavalyának megsemmisítésére és vizsgálására mind Orosz mind Lengyel Országban”.⁴⁴⁰

Erdélyi Híradó – (1831. 06. 28. 52. szám.) – a poroszországi („Burkusország”) lapok tudósításai nyomán a térségben a kolera terjedéséről számolt be: „A’ *Staats-Zeitung* máj. 10-dikén ezt mondja (...) Fő-Praesidium azt végezte, hogy (...) a házalló lengyel Sidók ’ kereskedése egészen töröltessék el, más rendelésig a tartományokban. (...) *Rigába* folyó-vízi hajón jött be a cholera, a’ (Orosz) Birodalom’ belsejéből, és már május’ 27-dike előtt, gyanús betegségek estek. Említik, azt is, hogy egy bála-kender’ kibontásánál, 15 munkás ember kapta rögtön el a’ nyavaját; (...) *Rigában* jún. 2-dikáig reggel, 707 ember betegedett meg, kik közül meggyógyult 75, és meghalt 417. Máj. 26-dika után következő napokon, körülbelül 60 hajó ment el jó keleti széllel Rigából, mellyel közül 42, által ment már jún. 5-dikán és júl. 1-én a’ Sulidon, elvitték ezek a’ choleral az egész föld’kerekségére. (...) *Pé-tervár’ védelmére* is a’ cholera ellen, carontaine-t állítottak már fel 3 helyen. *Dantziban*, úgymond, jún. 6-dikáig délben, 11 óráig, betegedett meg 71 ember, kik között 18 katona. Ezekből halt meg 39, inclusive 5 katona. Jún. 7-dikéig megbetegedtek mindössze 86-an, megholt 51, meggyógyult senki. Már most, az olyan házakat, mellyekben cholera táma-dott, vagy abban valaki meghalt, bezárták”.⁴⁴¹

Magyar Kurír (1831. július. 5. 2. sz) tájékoztatja olvasóit, hogy Oroszországban a fővá-roshban „*Pétervárt Június 22-kén rendelkezések tétettek kelet és nyugat felől a’ Cholera ellen. Rigában a’ nyavalya mérge tsendesedik. Ellenben (...) a’ Volga mellett nagyon dühösködik, sőt Archangelben is mutogatja magát, hová (...) a’ Vologdai Kerület(ből) „vittek”.*

⁴⁴⁰ *Magyar Kurír*, 1831. június 10. 46. sz.

⁴⁴¹ *Erdélyi Híradó*, 1831. június 28. 52. sz.

Sötét utca, halottak, haldoklók. Richard Tennant Cooper.akvarellék.
(Wellcome Collection kolera galéria)

Ugyanebben a számban a *Magyar Kurír* a berlini „Ujságlevelekre” hivatkozva azt írja, hogy „az Igazgatóság megpróbáltatja Danzigban, a’ Cholera ellen annyira magasztalt orvosi szert, *Varsói Dr. Leo találmányát (Magisterium Bismuthi)*, és így rövid idő alatt megfogjuk tudni , hogy ez a’ szer valóban olly hathatós erejü-e’, mint a’ Varsói Ujságlevelek dítsérik. (...). Ha ez a’ felfedezett orvosság itt is hasonló erejűnek bizonyítja majd magát, akkor annak találója halhatatlan érdemet szerzett magának az emberi nemzett előtt. (...) Hogy Dr. Leo milyen hatékonysággal gyógyított, a berlini „Ujságlevelekből” a *Magyar Kurír* a következőket idézte: „Danzigban Jun(ius). 23-káig összeszéggel 359-en betegedtek meg a’ Choleraiban, kik közül 43-an meggyógyultak, 254-en meghaltak , a’ többiek még fekszenek”⁴⁴²

Magyar Kurír – (1831. július 8. 3. szám) – a kolerafertőzés behurcolásának történetét eleveníti fel és az újabb záróvonalak húzásának irányairól tájékoztat a bécsi rendeletek alapján: (...) „Ő Cs. K. Fő Hertzegsége az Ország Nádora, (...) minekutánna a’ megesett helybeli elzárásokon kívül, Máramaros, Ugotsa és Beregh Vármegyék is Magyar Ország többi részétől

⁴⁴² *Magyar Kurír*, 1831. július 5. 2. sz.

tulajdon Kordon által (...) a Tisza, folyása mentében, egészen Szolnokig szükséges vigyázat alá tétetett; hogy minden esetre Magyar Országának az a' része is elzáraltassék, melyet a' Tisza folytában Tisza Újlaktól fogva Szolnokig a' Szálasok veszedelemmel fenyegethethének. Ehez képest azt rendelte a Ts. K. Fő Hertzegsége, hogy Kordon vontasék, mely Erdélyországnál kezdődvén a' Berettyó mentében a' Tiszáig 's onnan a' Zagyva és Torna folytában Egeren, Miskoltzon keresztül a' Hernád mellett Kassán és Eperjesen keresztül Galitzia határánál Zobráig kiterjesztessék. Az egészségre ügyelő Udvari Biztosság tehát azt rendelte, hogy mindaddig, míg Magyarországra nézve meghatározott batorságos (biztonságos) járás kelést tárgyaló intézetek teljes gyakorlásban nem lesznek, és az egészségről szóló törvényes útlevelek (paszszusok) kiadása a' gyanús helyekről jövő személyekre, portékákra és vagyonokra nézve elintéztetnék; minden közösülés Morvaország, Ausztria, Stájerország és Krajna határánál Magyar Orzággal szoros vigyázat alá vettessék, és tsak az előrevigyázási rendszabások teljesítése mellett" engedjék be „Magyar Orzágból jövő 's a' nevezett tartományokba" az utasukat".

A lap a röviden tájékoztat „az egészségre ügyelő Galiziai Biztosság” jelentésében foglaltakról: (...)” a' nyavalya kiütésétől fogva a' múlt télen, mindössze a' Polgárok és Katonák között Galicia 12 városban beteg 56 954, meghalt, 19 655 meggyógyult, és meghalt 13 356. Közülük Lembergben beteg 2816, felépült 632, meghalt 1398”.⁴⁴³

Magyar Kurír – (1831. július. 12. 4. szám.) – tudósításából megtudjuk, hogy Bécs rendeletileg a védekezési intézkedéseket a birodalom egészére kiterjeszti: „Mehagyatván maga teljes erejében azon rendelkezések és Consumáziái Intézetek, melyeket az egészségre ügyelő Fő Biztosság Galizianak belső batorságára (biztonságára) nézve Magyar- és Erdély Országban tett 's állított, jónak találta Ő Felsége, hogy tüstént Katonai Kordon vonattassék az egészség oltalmára, mely a' Szola vize mentében már fenn álló 's a' Magyar határig kiterjedő Kordonnal Galitzia felé egybekaptsoltassék, 's így onnan kezdve Morva, Alsó 's Belső Austria, Karniolia, (Krajna régió) és az Ausztriai tengerparti helyek mentében a' Magyarországi Vámlíneáig húzódjék. (...) Tartományonként Biztosságok vagynak kirendelve felvigyázni az egészség állapotjára, és valamint illyenek Galizsiára, Morvára, Magyar és Erdély Országokra nézve már régebben fennállanak; úgy Tsehországban is a' Kommandírozó Generális előlülése alatt, alsó Ausztriában a' Kormányzéki Praesidens, Stájerországban az ott Kommandírozó Generál, Karinthiában, Karniolában, (Krajnában) és Triestben is a' Kormányzó Elölülése alatt parantsoltattak. Egyszersmind méltóztatott ő Felsége parantsolni, hogy Lintzben, Insbrukban, Majlandban, Velentzében, és Zárában is, azon Tartományokra nézve, melyekhez ezek tartoznak, szintűgy valamint a' Birodalom többi részeiben már egészségre ügyelő Biztosságok munkálodnak, úgy ezekben is munkába vétessenek. Továbbá azt méltóztatott még a Felsége parantsolni, hogy valamint Bétsben és Prágában, a' Tartománybeli Biztosságokon kívül, megkülönös Biztosság is neveztetett ki, mely a' városbeliek egészséges állapotokra ügyel; úgy a' többi Tartományok fővárosaiban is helybeli különös Biztosságokra bízattassék az egészség fenntartására való ügyelés”.

A lap adatokat közöl Oroszország fővárosából, Szt. Péterváron június 29-kén kelt tudósításból. (...) „A Cholera nagyon erőt vett és elhatalmazott Orosz Országban, a' lengyel há-

⁴⁴³ *Magyar Kurír*, 1831. július 8. 3. sz.

borúnak folyása alatt, és a' széles birodalomnak egyik végétől a' másikig hatott". A *Petervári Journal* cmű lapot idézi, amely mintegy 20 oroszországi város kolerában megbetegedettek számát közölte. Idézi a Kurir az pétervári tudósító megjegyzését is, miszerint a varsói lengyel lázadása miatt: „nem tudja az ember mit gondoljon a' jövődőről, annyival is inkább mivel a' nyavalya terjedésének megállítását a' háborús idők tsak nem lehetetlenné teszik”.

További kolerahírek a lap hasábjain: „*Burkus Ország.* (Poroszország) Danzigban 405 Cholera-beteg köztük Jun. 24-kéig, tsak 52-en gyógyultak meg. A' gonosz nyavalya a' Neustadti Kerületben is kiütött”. „*Frantzia Ország.* Az Igazgatószerék megtudván, hogy Rigából 21 hajók a' frantzia partokhoz útban vannak és az Orosz tisztviselőktől Egészséglevelet kaptak, noha elindulásukkor a' Cholera Rigában már dühösködött, minden kikötőbe parantsolatot küldött telegraph által, hogy az említett hajókat bé ne botsássák, míg azok elébb a' Komtumátzot ki nem álltak”.⁴⁴⁴

Magyar Kurír – (1831. 07. 15. 5. szám.) – összegző adatokat közöl a *galíciai kolera-helyzetről*, valamint *Oroszországban az orvosok vitájáról* és a védekezési intézkedésekről: „Azolta hogy Galitziában a' Cholera kiütött (...) Jul(ius). 5 –dikéig (...) a' polgárok és katonák közül megbetegedtek a' Cholerában 40,506-an ; meggyógyultak 21 806-an, meghaltak 15,319-en , betegek még, 5581-en. *Oroszországban* a „Cholera Thwer, Jaroslaw, és Nisnyi - Nowgorodban újra kiütött. (...) Erre nézve a' Contumátz Intézetek szaporultatnak, és a' Jaroslaból jövő bárkahajók míg Ladogába érnének háromszor tartoznak a' hajóslegényeket változtatni. Sz. Pétervárába az Igazgató Szerék rendeléséből Orvos Doktorok tanácskozást tartottak, a' Cholera nyavalya természetének megvizsgálása felől, mellyben 58-an azt erősítették 's vokaikat arra adták, hogy a' Cholera elragadó nyavalya 's ehez képest hasznos és szükséges is szoros Contumatziákat vagyis Veszteglő intézeteket állítani, amelly állításnak két Orvos volt ellene, azt állítván , hogy ez a' vérhas neme tsak járvány nyavalya”. A kurir közli a Rigából jött tudósításokat, amely szerint: „a' Cholerának ottani terjedését. Jun(ius). 22-ig beteg 448 szaporodott, 99 felgyógyult, meghalt 92. *Rigába* a' Tsászár parantsolatjából orvosok küldetnek elegendő számmal , és 50 000 rubel a' Cholerában megholt szegények Özvegyeinek és árváinak ki osztatik. Meg vagyon egyszersmind parantsolva, hogy a' rabok közzül válaszszaak ki az arravalókat a 'betegek mellé ápolgatóknak, és sírásóknak a' holtaknak eltemetésére; az ilyenek osztán kegyelmet kapnak”. (...) *Odessában* Jun(ius). 21- kén a' Cholera újra kiütött, hasonlóan *Bessarabiának* némelly helységeiben”.⁴⁴⁵

Hazai 's Külföldi Tudósítások – (1831.07.13. 4. szám.) – többek között a rémhírek és a hivatalos tájékoztatás dolgában hozott rendeleteket ismerteti: „Magyar és Erdély Ország (...) egészség állatostjáról az a' kegyelmes rendelése jött a Cs. Kir. Magosságának az Ország Nádorának, hogy a' naponként kiadandó hivatalos tudósítások kinyomtatassanak, és a' két főváros lakosi között ingyen kiosztogattassanak az újságíró Hivatalok által, hogy így mind az alaptalanul fetsegő híresztelések megtáfolatassanak , mind pedig más részről, a' Felsőség által tett nyomos rendelések illő fogamatossággal munkálódjanak. Az ezen hónap 12-ikére kiadott tudósítás, azokon kívül, mellyeket már újságlevelünkéből tudnak Hazánkfiái, azt jelenti, hogy: Szolnokban, a h. 10-ikén 53 beteg volt, azok között 39 a' szóban forgó nyavalyában, 's

⁴⁴⁴ *Magyar Kurír.* 1831. július. 12. 4.sz.

⁴⁴⁵ *Magyar Kurír,* 1831. 07. 15. 5. sz.

meghaltak közülök tízen. Továbbá, hogy Szolnokon alól is, névszerént Mező-Túron, Czibakházán, és Alpáron (ez utolsó már Pest Vármegyében fekszik) mutatkoznak a betegségnek jelenségei; ellenben, Egerben, az eggyetlen eggy, ennek tulajdonított halálos eset óta, semmi nemüképpen sem növekedett a betegek száma”.⁴⁴⁶

Magyar Kurír – (1831. 07. 19. 6. szám.) – szintén az rémhírek elhárítását célzó, Budán (1831) július 12-én” kelt hirdetését közli: „Azt a közönséges aggodást tekintvén, mellyel most a Magyar Országban uralkodó, (...) járvány nyavalya okoz, szükségesnek tartatik, hogy ezen nyavalyának állapotja vagy miben lete felől, *naponként hivatalos kútfőből merített tudósítások közöltessenek*, mellynél fogva reménykezni, hogy egy részről az *alaptalan hírek elterjesztésének elejét lehet venni*, más részről pedig mindenek figyelmetesekké tételhetnek arra, hogy mennyire szükséges legyen az eddig kiadatott felsőségi rendelkezéseket, ezen nyavalya terjedésének meggátlására nézve, megtartani.“ (...)

A lap idézi a *Posonyi Újságban* július 15-én közétett „*hírrételt*”: „Ezen Sz. Kir. város és Magistratusa rendelése szerént, a városi Orvosi kar köz hírré teszi ezennel a közönség megnyugtatására, hogy mind ez a város, mind ennek minden külső városai eddig az egészségre nézve a legjobb állapotban vagynak, a mint azt csak kívánni lehet. A rendszerént való betegségekben szenvedők száma felette kevés; a halandóság ritkább mint szokott lenni”. (...) A *Magyar Kurír* a továbbiakban, a hivatalos napi, heti jelentéseit közöli a járványhelyzet alakulásáról az országban: „*Szolnokból* a legújabb hivatalos tudósítások az ottani egészség állapotba felől ezt tartják: Jul(ius). 10-dikén 24 betegek maradtak meg, kik Cholérában szenvedtek, ezek azóta 26-tal szaporodtak, de a kik közül csak hatan haltak meg. *Szolnok vidékén* e nyavalya a Fegyverneki, Szakállási és Gyándai pusztákon, nemkülömben Török-Szent-Miklós mező városában is kezdte magát mulatni. Ellenben Kötelek nevű helységben, a hol eddig leginkább dühösködött, annyira alábbhagyott, hogy Julius 10-dikén ott már csak hat beteg volt, s ezek is a jobbulás sorján voltak. – Sem *Egerben*, sem ahoz közel más helységeiben *Heves Vármegyének* eféle betegség többé elő nem fordult. Jul(ius) 8-dikáig, ezt a többször említett nyavalyát *Borsod Vármegyének* tíz helységeiben vettek észre, mellyekben általjánában 58 cholérás beteget lehetett öszveszámlálni, kik közül eddig egy gyógyult meg, és 20 meghalt. *Miskoltzon* csak egy kapta el a nyavalyát s ez meg is holt. Ezen 1. hónap elején *Mármáros Vármegyében* is kiütött ez a nyavalya Keselymezőn, Huszton felyül, és 6 bele esett beteg közül 4-en meghaltak. Jul(ius). 14-dikén ugyancsak *Budán* ez a tudósítás adatott ki: II. Azon *Biztosságnak jelentése szerént, melly Szolnokba küldetett*, a Cholérás betegeknek Jul(ius). 11-dikén maradod 44ből állott száma, Jul. 12-dikén 55-el szaporodott és ezen 79 személyek közül csak 7-en haltak meg; Török Sz. Miklóson pedig azok, kiket eddig ottan ez a nyavalya meglepett, t. i. hárman, veszedelmen kívül vágnak. *Mező Túron, Köteleken* (...) a nyavalya egészen elnyomattatott, s azt lehet gondolni, hogy ezt a Bizottság fáradhatatlan munkássága által elintézett rendszabásoknak kell tulajdonítani. Mennyire szükséges legyen általjánában a nevezett nyavalyának, első kiütésében mindjárt ellene dolgozni, minthogy csak egyedül ez által lehet annak tovább terjedését meggátolni; úgy látszik legközelebb a *Zemplén Vármegyebeli* történetek bebizonyítják, a hol, az Orvosoknak abbéli állításokhoz támaszkodván, hogy ez az uralkodó nyavalya nem Cholera volna,

⁴⁴⁶ *Hazai s Külföldi Tudósítások*, 1831. július 13. 4. sz.

az ellen tétetett óvó rendelkezéseket munkába venni elmulasztották, és ennél fogva a' nyavalyának szabad utat engedtek. Ugyan is, Jul(ius). 7-dikén *Sátorallya-Ujhelyen* 120 embert lepett meg ez a' nyavalya, kik közül 12-en meggyógyultak, és 15- en meghaltak; *Vámos-Újfaluban* öten kapták el's ezek mind elhaltak ; *Bodrogh- Keresztúrban* 90 beteg közül 22 halt meg; *Tokajban* 150-en betegedtek meg 's 40-en meghaltak. Ellenben *Zemplén Vármegyének felső részében*, mint Rótvágyon és Leányváron, a' hol az ellene dolgozó rendelkezések mindjárt munkába vétettek, a' gonosz sokkal kevésbé terjedett el, 's a' halandóság is kevesebb volt. Jóllehet *Szathmár Vármegyének* némely helységeiben, mint a' milyenek Cséke, Kisarr, Csé-cse, Tiszakórod, Sonkád, Csenger-Újfalu, 's Kis- Namény Cholera betegségek fordultak elő; mégis mind ezen helységeken Jun(ius). 23 -dikától Jul(ius). 7-dikéig 25 halálos esetknél több nem volt. Hivatalos jelentés szerint *Szabolts Várm(egyében)* Eszény és Aranyos faluiban sok betegek voltak; Dobon 30 beteg, 's ezek közül egy sem halt meg; Zsurk és Szalóka helységeken pedig, valamint *Szabolts Vármegyének* több részeiben is, úgy látszott, hogy a' Cholera hanyatlik. – Jul(ius). 8 dikán költ Jelentés szerint *Csongrád Vármegye*, Csongrád nevű mező városban 50-en betegedtek meg Cholera jelenségű nyavalyában, kik közül nyolctan már meghaltak. *Pestről*. Jul(ius). 14-kén estve megbetegszik egy odaváló lakosnak kotsisa, 's 15-dikén délelőtt (...) meghal, olly jelek között, mellyeket némely Orvosok Cholera jeleinek tartottak, mások pedig a' meghaltnak halálát annak tulajdonították, hogy módnélkül sok káposztát evett. A' ház, a' mellyben lakott, a' benne lévő 19 személyekkel tüstént bezáratott. Megvizsgáltatván a' ház, más ember is jelentette magát abban, hogy beteg, és mindjárt orvoslás alá vétetett, de a' ki 15-dikben délelőtt 10-edfel órakor meghalt, még pedig az Orvosok vélekedése szerint Cholerában. Ezenkívül még heten betegedtek meg hirtelen ez *nap Pesten*, kik közül hatan más nap 6 -ókban Cholera jelei között haltak meg, így lévén a' dolog, azonnal megtétettek a' szükséges rendelkezések , és a' Dunának jobb és bal partja között, a' hídnak elszedetése által, minden közösülésnek vége szakasztatott, mind addig míg Budán a' tisztogatásra szükséges rostélyozatok és Contumatziai felállítatnak, valamint a' Dunán való hajókázásnak is meg kellett szűnni".⁴⁴⁷

Magyar Kurír – (1831. 07. 22. 7. szám.) – arról tudósít, hogy „Burkus Országban (Poroszországban) (...) Danzigban a' Cholera szűnni kezd dühösségében. Jul. 11-kén már tsak 47 volt a' betegek száma. A' lefolyt hat hetek alatt a' nevezett városban 645 beteg közzül 479 meg holt. *Megpróbálták Varsói Orvos Leo gyógyítása módját is, de nem használt; a betegek közzül, kiket ő szerente orvosoltak, 18-an meg holtak. Minthogy pedig a' Bismut Lengyel Országban, nevezetesen Varsóban* – hol több szó is alig vagyon a' Choleráról –, *tsak nem tsudát tett; nem lehet mást mit gondolni , hanem hogy talán külömbözően fajzott volt a' nyavalya, itt mint Varsóban*".

A lap a továbbiakban az orosz fővárosban az epekór gyorsan terjedéséről számolt be: „A' Cholera félelmesen hatalmazik elfelé. A' betegek száma Jul(ius). 1 napján 68, 2-ikán 99,3-ikon 102, 4-ikon 223, 5-ikon 501 volt; ritka gyógyul meg, a' mire talán a nyavalya gonosz természetén kívül *a' nagy nyári hőség és a' temperaturának gyakor változása is sokat tehet. A' gazdag familiák sietnek ki a' külföldre, mert a' birodalomnak tartományiban nintsen bátorság a' szélesen elterjedt dögnyavalya ellen.* Tizenhárom Kormánymegyék u. m. Kiev,

⁴⁴⁷ *Magyar Kurír*, 1831. 07. 19. 6. sz.

Cherson, Bessarabia, Smolensk, Bialystock, Kursk, Podolia (itt nagy a' halandóság), Volhynia (nagy a' halandóság), Yaroslav, Ukrajna, Archangel, Tsernigov, és Vologda — pusztulnak a' Cholera miatt.”

Bő teret szentelt a *Magyar Kurír* az országban a járvány terjedésének újabb fejleményeiről a *Budán* kiadatott „*Hirrételek*” nyomán: „A' napkeleti Cholerahoz hasonló nyavalya, melly Tisza Újlakon *Ugotsa Vármegyében* ütven ki, (...) újabban ismét két más helységekben mutatja magát azon *Vármegyének*, 's mindenikben két-két ember halt meg, hasonlóképpen *Marmarosnak* Keselymező nevű falujában (...) *Sáros Várm(egyében)* tsak Hoszszürét faluban tapasztaltatott, *Abaijban* pedig Erdő Horváthi és Viliy nevű falukban, (...) *Bereghben* Beregszász Veg-Ardótól Bereghszászig és Munkátságig hatolt el, de mégis tsak kevesen lettek áldozatjává. (...) *Szathmár Vármegyében*, mellyben Jun(ius). 25-dikától Jul(ius). 8 dikáig 9 helységekben ütött ki, (...) *Szabolts Vármegyénben* (...) Jun(ius). 26 -dikától Jul(ius). 7 -dikéig 172 Choleras betegek voltak, kik közül 94 -en meghaltak és 25-en már meggyógyultak. Jul(ius). 9- dikétől fogva *Borsod Vármegyében*, (...) öszveséggel 41 beteggel szaporodott a' Choleraiban szenvedők száma, kik közül 15 -en meggyógyultak, 27 -en elhaltak, 's meg 32- ten betegen feküsznek. A' halandóság ezen Cholera nyavalyában *Heves Várm(egyé)(ben)* Jul(ius) 8-díkan 150 beteg közül 14 meghalt, Jul(ius). 9-díken 10, Jul(ius). 10-díkén tsak 5, és 10-en meg betegek. *Szolnokon* Jul(ius). 15 dikén, a' volt 72 Choleras beteg száma 22-vel szaporodott, kik közül 24 felgyógyult, és 15 meghalt. Hivatalos jelentés szerint Jul(ius). 12-dikéről *Csongrádon* 10 szaporodott ugyan a' betegek száma, de senki meg nem halt. *Thuróc Vármegyében* is (...) gyanús betegség mutogatta magát, mellyben 4 -en kimúltak. *Pesten* (...) a *Duna hidján való altaljárásnak eltiltása által, egy ideig a' két város között minden közösülés megszüntessék*. Azonban az e' végre kirendeltetett Tisztviselőség teljes erővel működik azon, hogy a' két város között, az eleség, portékák 's levelek által szállíthatására nézve a' közösülés minél előbb ismét helyre állíttassák 's egyszersmind ez a' (...) legnagyobb vigyázással menjen véghez. Átaljában, a' legnagyobb gond vagyonna fordítva, hogy az már a (...) kiütött veszélyes nyavalya ellen, akárhol mutassa is az magát, minden elkövetessék és annak tovább terjedése a' tehetségig gátoltassék. *Szolnokon* Jul(ius). 14-díkén mindössze 68 Cholera beteg volt, kik közül 12-ten a' jobbulás útján voltak, 16 -tan meghaltak. *Poroszlón* Jul(ius). 11-díkén 25 ember múlt ki, 's 40 még beteg volt. Még kevésbbé dühösködött a' nyavalya *Heves Várm(egyé)*. többi részeiben. Jul(ius). 12-én *Csongrádon* 15 beteg volt, 's 4-en meghaltak. (...) *Sáros Várm(egyé)* helységekben is, a' mint halljuk, gyanús betegség ütött ki. (...) *Tegnap (Július). 17.) Pesten semmi nem történt a'*, mi a' városnak egészségbe-li állapotára nézve nyughatatlanító lehetne. Eleinte gyanúsnak látszott betegek, a' mint későbbén kitetszett, a' Cholerától különböző nyavalyába estek, 's gyógyíttatván jobban lettek. (...) *Szolnokon* Jul(ius). 15-díkén a' volt 40 Choleras betegek 17-tel szaporodtak, közülök 20 meggyógyult, 15 meghalt, beteg meg 24. *Hevesen* Jul(ius). 12-díkén 11 beteg közül 6 halt meg; (...) *Szabolts Várm(egyében)* név szerint Csegén Jul(ius). 8-dikáig 59 beteg volt, ezekből 25 kimúlt; (...) ; Lökön ugyan addig 25 beteg, ezek közül 9, Sz. Mihályon pedig 10 közül 6 halt meg. *Zemplin Vármegyéből* jelentik, hogy az ott uralkodó nyavalya újabban Nagy-Mihály, Szuha és Morva helységekben is kiütött. *Ellenben Tisza-Ujlakon, (Ugotsa Vármegyé.) a' hol a' nyavalya először kiütött, az egészség állapotja egészen jó*”.

A továbbiakban a ' *Posonyi Újság* július. 19-én megjelent híreit idézik: „Pénteken Jul(ius). 15-dikén reggel a' Felsőség rendelkezéséből a' Német Tartományok Magyar Országtól katonai Kordon által a' határ mentében elzárattak, és azon órától kezdve a' Duna bal partjáról, Posont is oda értve, senki sem bocsátatik által a' szomszéd határszéli helyekre, Farkasfalvára (Wolfsthal) és Újfalura (Neudorf). Még a' Bétsbe szándékozó posta-gyorskotsi is visszaigazított ez nap Farkasfalváról, noha az utazók jó egészségbeli bizonyosságokat vittek magokkal, 's Bruckba utasítottak, a' hol Contumatziai intézetnek kell felállíttatni, mellyben a' Dunán túlról és innenről utazók 10 napig tartoznak vesztegleni. E' szerént, ámbár itt és legalább 20 mértföldnyire innen körülbelől még tsak nyoma sints valami ragadó nyavalyának, mégis egészen megszűnt Béttel és külföldi(ekkel) a' kereskedési közösülés, 's tsupán levelezni lehet még; de ez is tsak így eshetik meg, hogy előrevigyzásból a' fennálló rendszabás szerént a' levelek keresztül lyukgattatnak 's megfüstöltetnek. A' Bétsi Posta azonban minden nap jó, noha kerül Bruk, Pándorf és Köptsén felé. (...) Meg kell itt még azt is említnünk, hogy az egészség állapotja, ezen városban (*Bécsben*) több esztendő óta nem volt olyan jó mint most körülbelől három hét óta, úgy hogy a' városnak 50 ezer lakosai közül némely napon egy ember sem hal meg, néha egy, kettő. *Esztergom* Jul(ius). 11-dikén .A' Cholera elterjedésének veszedelmes voltát tekintvén, itten egy néhány nap oltá, mind a' Kir. város részéről, a' Budai uton Dorog felé, mind az Érsek víziváros végénél a' Duna mellett a' Párkányi révnél és Párkányon is szoros Kordon vonatattott és Conturnatzia állíttatott. Egyébaránt Esztergomban, valamint Doroghon, Csabán, Vörösváron is, 'az egészség legjobb állapotban van a' lakosok között, és a' Cholera legkisebb nyoma sints. Tegnap estve Ő Cs. K. Fő Hertzegsége az Ország Nádora ide érkezett. Eljövetele mind Esztergom mind a' szomszéd Vármegyéknek előre tudokra adatott. Minekutánna Ő Cs. K. Fő Hertzegsége itten Esztergom, Nógrád, Hont, Bars, Zólyom és Komárom Vármegyék Alispánjaival, a' Cholera elterjedése ellen létezendő intézetek felől tanácskozást tartott, ma ismét visszaútaozott Budára”⁴⁴⁸

Magyar Kurír – (1831. 07. 26. 8. szám.) – a rövidebb hírek mellett, az orosz főváros lapja, a „*Pétervári Journal*” július 7-én és 8-án megjelent, a város Hadikormányzójának a lakossághoz intézett „Hirdetéseit” veszi át és közli: (..) „Most midőn ez a' járvány nyavalya Sz. Pétervárbán is kiütött, parantsolta Ő Felsőége, hogy annak terjedése ellen itt is vetette-senek elő azok a' rendszabások, mellyek Moskauban tzélerányosoknak és jóknak tapasztaltattak. (...) Monarchának váraozása, (...) ez úttal nem tellyesedett be. Némely arra a vakmerőségre vetemedtek, a' köz embernek azt beszélnek, mintha a' Politzia és az Orvosok itten szükségtelen és alkalmatlan rendelkezéseket tettek volna. A' könnyen hívők (...) elhitték ezt a' költeményt, és elhagyván munkáikat 's dolgaikat, elkezdtek az útszakon csoportonként gyülekezni (...) Esztelenségekben annyira mentek, hogy (...) Betörték két ilyen Lazarethumokba, a' betegeket onnét kikergették, és olyan nagy garázdaságot követtel el, hogy néhány ember miattok elveszne. (...) Itt Pétervárbán ugyan azok a' rendelkezések vagynak kiadva mint Moskauban, (...) Annál fogva ezennel megszólítja a' Felsőség a' városnak lakosait, hogy magokat e' részben nyugtassák meg, lássanak szokott dolgaik után.. (...) Némely privát emberek (...) köz népből valók az útszakon külömbféle embereket, kik magoknál etzetes üvegezték vagy Chlor port hordoztak és azt szagolgatták, erővel megfogának, megmoztoznának, sőt bántánának is az alatt a' szín alatt, hogy az üvegen vagy papírosban mérget

⁴⁴⁸ *Magyar Kurír*, 1831. 07. 22. 7. sz.

hordoznak, a' mivel az étket és italt megmérgezsítsek. Szoros visgálat után kijött, hogy ez a' gyanú alaptalan, (...) Az etzetnek és Chlornak hordozása, és ezeknek szagolgtása egyetlen egy eszköz a' mivel az ember magát a' Choleraól oltalmazhatja. (...) Ugyanazon időben merészlettek a' Politzia rendelkezéseinek ellentállani, az Orvosokat is nyomozni, üldözni és szidni, az alatt a' szín alatt, hogy ők az ispotályba vitt betegeknek halált készítenek. (...) az Orvosok (...) bántása, a' mire valakit tsak a' legtellyesebb esztelenség és legvastagabb tudatlanság vihet, nem tsak megtörése a' közönséges rendnek, hanem a' legszemtelenebb háládatlanság azok eránt a' férfiak eránt, kik tudományjokat és erejeket a' szenvedő emberiségnek segítségére szentelik, kik mint ez alkalmatossággal is megtetszett, felebarátjoknak javáért ön léteket feláldozzák, a' nehéz betegeket kigyógyítják, vagy szenvedéseket könnyítik, és önnmegtagadással az esküvést, mellyet a' Monarchának esküdtek és keresztyéni kötelességeket Isten előtt tellyesítik. A' Tsászár annál fogva nekem méltóztatott megparantsolni, hogy a' fő város lakosinak adjam tudtára (...) akárkit háborgatni és bántani meri, a' törvénynek megkérlelhetetlen keménységét tapasztalni fogja.“

Továbbiakban a lap megemlíti, hogy „Miolta ezen Ujságlevelekben Jul.22- dikén jelentetett, hogy Buda és Pest között a' közösülés megszűnt, Jul. 15 –dike óta semmiféle Cholera gyanús eset nem adta többé magát elő Pest városába. Ebből a' lett, hogy az a' vélekedés, mintha az ottani hirtelen lett megbetegedéseket és halálozásokat nem a' napkeleti Cholera-nak kellene tulajdonítani óráról órára mind inkább közösűségessé lett. A' fő Oskolabeli tanuló Ifjak, éppen ekkor elbotsáttatván, midőn látnák, hogy a' hídon által nem mehetnek, 17-dikben reggel nagyszámmal özsvegyülekeztek, hogy a' városi Tisztviselőségtől jó egességbe-li állapotjuk felől a' haza utazásra megkívántató úti bizonyosság leveleket nyerhessenek, 's midőn ezeket meg nem nyerhetnék, ezek az elámítottak, a' kikhez (éppen vasárnap lévén) nagy számú újságon kapó 's henyélő emberek tsatolták magokat, a' Duna hiújához mentek, hogy az általmenést megpróbálják. Minthogy – a' mint említőnk – 15 -és 16-dikban újabb betegséi esetek Pesten nem tapasztaltattak, azt végezte volt már a' Tisztviselőség, hogy Pest és Buda között a' közösülést ismét helyre állítsa, 's ezt megértvén a' Tanuló Ifjúság nagyobb részént letsendesedett és eloslott. De a' nép seprejéből özsvetődult 's már fellovalt seregét nem lehetett többé az elkezdett kártékony kitsapongásokban meggátolni. A' közösűség és magánosok több épületeinek ablakai kövekkel béverettek, a' Cholera tekintetéből gyanús házak, mellyek körül kerítetttek, az elzárás alól felszabadítottak, némelly bormérő házak kiraboltattak, 's ezután a' boritaltól neki hevült tsoport kiment a' város körén kívül felállított Contumatz épülethez, 's azt széjjel verte. Az alatt, míg ezek történtek, a' Vármegeye és Város Tisztviselősége a' Katonai Karhoz folyamodott, hogy az fégyveres erővel vetné közbe magát a' rendnek és tsendességnek foganatosabb módon lehető helyreállításában. A' Katonaságnak egyik tsapatja éppen előtalálta a' Contumatia épülete lerontásából vissza téró tsoportot, 's midőn ez a' többszöri felszólításra sem engedne, sőt ellentállani akarna, annak eloslztatására Fő Hertzeg Ferdinand Regimentjéből egy tsapat huszszárság küldetett jó foganattal. Midőn pedig továbbat még több tsoportok tódultak elő és magokat egyesítették, ismét megszollítottak, hogy a' rendtartáshoz szabják magokat, 's ekkor gyalog katonaság parantsoltott ellenök, hogy a' zenebonáskodókat széjlyel üzze. Minekutánna közölök heten halva maradtak 's többen megsebesítették, a' többiek hirtelen széjlyel oszlottak. A' tsendesség ezen szempillantat-

tól fogva helyre állott. A' Ts. K. Katonaság , kik közül tsak öten sebesítették meg kevésé köveknek hajigálása által, és a' legjobb indulatú derék polgárság, vetekedvén egymással a' rendnek és tsendnek helyreállításában, mintegy két százat elfogtak, 's ezek az azt illető törvényszéknek által adatván, érdemiért büntetéseket elfogják venni. Jul. 17 dikétől fogva a' tsendesség legkissebbé is meg nem háborított. Pesten Jul(ius). 16-dikán gyanús meghalozások a' polgárság részéről nem estek, de a' mint jelentik , voltak, a' kik megbetegedtek; a' katona ispotályban pedig Jul(ius). 20-dikáig 16- tan betegedtek meg veszélyes jelek között. Ehez képest a' bátorságra megkívántató eszközök tüstént elővétettek. Minthogy azonban a' Duna bal partja felől is ezen a' részen némelly betegség esetei mint gyanúsok jelentettek be, (...) az egészségre ügyelő Udvari Biztosság nagyobb előrevigyázásból, további rendelésig" a zárlatot fenntartotta".

Ugyanebben a lapszámban közlik, hogy „Bétsben hirdetés által „közönségessé tétettek azok a' Felsőégi rendelések, mellyek arra tzéloznak, hogy az Austriai tartományok és közelebb Béts fővárosa a' napkeleti Cholera nyavalyának behatása ellen megoltalmaztassék. E' végre a' kettős Kordonon kívül, melly a' Duna jobb partján és Magyar Ország határán Austria felé vonatott; különösen Béts oltalmára is előre vigyázásból rendszabások adattak ki. Ő Felsőége Biztosságot méltóztatott kinevezni, melly mind az egészség fenntartásáról, mind pedig a' város számára megkívántató eleség szerzése módjáról gondoskodjék. E' végre a' város és külsővárosok 32 osztályokra 's ezek ismét apróbb szakaszokra osztatnak fel, 's minden osztálynak vagydon tulajdon politikai Biztosa és Orvosa kinevezve. Minden idegenekre megketőztetett vigyázás vagydon, 's a' kereset nélkül itt tartózkodó idegenek mindjárt eltávoztatnak; azokra nézve pedig, a' kik itt munka nélkül maradnának, hogy szorgalmok után legyen miből élniek, gondoskodni fog a' Felsőégi Biztosság, hogy nekik foglalatosságot adjon”.⁴⁴⁹

Magyar Kurír (1831. 08. 2. 10. sz.) közli a „Budai Német Újság” július 28-án „*Felsőégi rendelés*” című hirdetését: „a' Cholera nyavalya miatt, melly a' Tisza mentében uralkodik, a' Lörintz napi Debreczeni Vásár, melly Aug(usztus). 15-dikére esnék, ezen esztendőben, a' Városi Tanáts kérése következésében , nem fog tartatni”.

A továbbiakban a *Magyar Kurír* a hivatalos jelentések és megyei lapok tudósításait idézi a kolerahelyzet alakulásáról. A „hivatalos jelentés szerént – írta alap – Budán és Pesten a Cholera nyavalya Jul(ius) 28-dikán valóban kiütött, 's gonosz nemű és hirtelen halált okozó tulajdonsággal fejlődik ki. Budán a' Piatz- és Vízivárosban , Pesten pedig a' Ferentz- és József városban mutatta magát. (...) E' két városnak a többi részeiben tsak egyes halálos esetek fordultak elő. A' Cholera ugyan ezen napon a' városi ispotályban is kiütött, a' hol a' helynek szűk volta miatt sokan áldozatjai lehetnek. A' Pesti Katona ispotályban Ju(úlius). 28-dikán estve 50-en feküdtek még betegen gyaníthatólag a' cholérában, a' Budai katona ispotályban pedig 14-en; (...)

Székes Fejér Vármegyében ez a' nyavalya igen dühösködik (...) *Vásárhelyen is Csongrád Vármegyében is*. A' Duna mellyékén felfelé eső vidékeken az egészség állapotja folyvást jó. A' Tisza mellett a' nyavalya alább hagy; ellenben *Debreczenben és Szegeden* a' nyavalya terjed. (...) A' *Posonyi Újság* Jul(ius). 26 –dikán” közli, hogy „az állandó kiküldöttség, mellyet *Poson Vármegyve*. Státusai által az egészségállapotjának megvizsgálására és a' végre

⁴⁴⁹ *Magyar Kurír*, 1831. 07. 26. 8. sz.

neveztetett ki, (*Jul. 24-dikén 1831.*) ezennel közmegnyugtatóra hirdetteti, hogy a' naponként hozzá érkező hivatalos jelentések szerint, az egészség állapotja ezen egész Megyében teljességgel megnyugtató, és mai napig legkissebb nyoma sints valamely veszedelemmel fenyegető nyavalyának.(...) Bártsak a' Közönség ezen hivatalos jelentésben megnyugtatótását találná! Az Orvosi kar nem szűnik meg az itteni Újságlevelekben a' valóságos állapotot híven kihirdettetni. *Nagy Szombat* Jul(ius) 25 –dikén, „azon hamis hírek megtzáfoltassanak, melylyek szerint ezen vidéken az egészség állapotja veszedelmes volna ; szükségesnek tartja ezen Sz(abad). K(irályi) városnak Tanátsa kihirdetni, hogy ennek egész vidéke minden ragadó nyavalyától ment, sőt hogy még a' tikkasztó hévség és a' munkásoknak az aratáskori öszveseregése sem szaporította a' halálos esetek számát. A' betegek száma szembetűnőleg kevés, és halottaink ritkán vannak”⁴⁵⁰.

Magyar Kurir – (1831. 08. 5. 11. szám.) – a (szent-)pétevári *Kereskedő Újság* jelentését veszi át, és közli. Eszerint a' cár „parantsolatjára,a' Kordonok és Veszteglők eltöröltetnek. A' vízen járásra nézve a' hajókat tsak rövid ideig kell megérkezésekkor feltartóztatni, a' rajtok lévő embereknek megvizsgálására; és a' betegeket rólok, a' hol magát Cholera mutatja, Ispótyokba vivén a' többieket – mihelyt ruháikat és ágy neműiket megfüstölték – útkra kell bocsátani.”

A *Kurir* úgy értesült, (Berlin, „július 29.), hogy „*Posenben*, és más városokban a' Cholera nem pusztít úgy mint *Danzigban*, és a' megbetegedtek között sokan meggyógyulnak, ugyan azon orvoslás és vele bánás mellett, melly mellett a' Danzigiak meghaltak. Az Orvosok Danzigban azt az észrevételt tették, hogy a' megbetegedők száma rendszeren legtöbb hétfőn, a' mit annak tulajdonítanak , hogy az emberek a' mértékletességet Vasárnaponként leginkább megrontják. Nagy baj az sok helyeken, mint Königsbergben, Thornban, hogy a' gyanús és Cholerahoz hasonlító megbetegedés vagy halál történik, a' várost egyszeriben el kell keríteni, pusztá félelemből”.

Magyarországot illetően a lap a „*legújabb tudósítások*” nyomán arról számol be, hogy a „Cholera terjedése *Pesten és Budán* lévő katonaság között még mind kedvetlenítő. A' choleras betegek száma Jul(ius) 31-dikén Pesten 24-gyel, Budán pedig 14-gyel szaporodott. Pesten 15-en, Budán 11-en haltak meg benne; kigyógyultak és Contumaliába küldettek 14-et A' betegek száma ezen nyavalyában Aug(usztus) 1-je napján Pesten és Budán 101-re ment. Jul(ulius) 15-dike ólta Jul(ulius). 31-dikéig a' két nevezett városban őrizeten fekvő katonaság közül 291-en betegedtek meg, 's 158-an elhaltak, 52-en kigyógyultak, és még 101-en betegek. Buda szomszédságában a' helységek sőt még a Buda is Jul(ius). 31-dikéig mente(sek) a' cholerától. *Csongrádban*, *Orosházán*, *Vásárhelyen*, *Mindszenten* és *Szegeden* a' dögleletes nyavalya pusztítása még most sem szűnt meg egészen. Nem lehet a' mai kritikus időben eléggé ajánlani, hogy a' *szájról szájra kelő híreknek kötve kell hinni*; mert ezek tsak aggodást 's félelmet szülnek és sok rossz következéseket vonhatnak magok után. Tudunkra is több levelek jöttek a' napokban, mellyekben sajnálkodva írják, hogy a' Cholera Bétsben is pusztít, holott annak itt legkissebb nyoma sints. Itten hasonlóképpen járnak olyan hírek, hogy Bétstől nem meszsze ez 's meg ez Városban elhatalmazott ez a' nyavalya, holott azokból jött bizonyos tudósítások éppen ellenkezőt írnak. A' tudnivágyás

⁴⁵⁰ *Magyar Kurir*, 1831. augusztus. 2. 10. sz.

magában ártatlan jó tulajdonság; de azt ámitással akarni kielégíteni, több mint hiúság 's a jó erköltsiséggel ellenkezik".⁴⁵¹

Magyar Kurír – (1831.08. 9. 12. szám.) – közli a „Hivatalos Jelentést”, mely szerint „Budán a' Cholerás betegek száma a' polgárok részéről Jul(ius). 30-dikán 45-tel és Jul(ius) 31-dikén 60-nál, és így két nap alatt 105 személlyel szaporodott, kihaltak 45-ten, még betegek 127-en. (...) *Poson Vármegyében* valamely (ve)szélyes jelenségű nyavalya mutogatja magát, melyben Pusztá Födémesen 100 beteg közül 30 halt meg (...) *Moson Vármegyében* az egészség állapotja még jó karban vagon. *Thuróc Vármegyében* nagyon terjed a' nyavalya. (...) *Békés Vármegyében* Orosházán és a' Pusztákon ütött ki újra a' nyavalya. *Csongrád Vármegyében* Vásárhelyen; *Torontál V(ármegyé)ben* 7 helységben. Szegedhez közel; *Bács V(ármegyé)ben* 5 helységben a' Tisza mellyékén; *Tolna V(ármegyé)ben* Földváron; *Fejér V(ármegyé)ben* Adonyban és Perhátán. A' *Kis Kunságban* Kun Sz. Miklóson, a' hol 4 nap alatt 200 ember betegedett meg és 53 meghalt. *Pest Várm(egyé)ben* Vácson, és *Nógrád V(ármegyé)ben* Szécsen és Verőczen a' Duna mellett. A' *Posonyi Újság*, Aug. 5-dikén írja, hogy ott két embernek hirtelen lett meghalálózása a' városi Tisztviselőség figyelmet magára vonta. (...) Mind ketten felbontatván's megvizsgáltatván, a' halál jeleiből semmi különös nemű nyavalyát nem lehetett gyanítani. Az egészség állapotja az Újságban közlött megjegyzések szerint az ottani Orvosoknak Posonban most is kívánt jó karban vagon".

Ugyanabban a számban a *Magyar Kurír* közli „Meg óvó módok” címmel „*Lenhossék Mihály* dr. Királyi. Magyar Helytartótanács Tanácsosa, és Magyarország' Főorvosa”, 1831. júliusban 10-én Budán megjelent „*Rövid oktatás, miképpen őrizhesse meg magát ki-ki a napkeleti cholérától, és mit kellések ezen nyavalyának első kitörésekor mívelni az orvos megjelenéséig*” című írását. A lap teljes terjedelmében közli a *Rövid oktatást*, mivel a *Gyógymódok* fejezetben ismertettük, így csupán a Leo dr. kúrjától eltérő és káros hatására utaló részét, valamint kolerával hasonló tüneteket mutató gyakori hasmenéses betegségre vonatkozó figyelmeztetését idézzük a lapból: „22. §. Az eddig előadott szereken kívül, mellyeket szorgalmasan kell alkalmaztatni, és a' mellyek sok esetekben egyedül is elegendők a' Cholerás betegek megmentésére, semmit se lehet tovább a' nem-orvosoknak önnhasználás végett ajánlani. – Főképpen kell pedig őrizkedni attól, hogy tapasztalt Orvos' tanátisa nélkül soha se ér ne vágatassék, se Calomellát, ópiumot, vagy más hathatósan munkálkodó szert valaki elő ne vegyen. Ugyan ez nem kevésbé értetődik a' Bátorgról is (Magisterium Bismuthi, Markazít, Wismuth), melly Leó Orvos által a' keleti Cholera ellen olly igen ajánltatik. Eme szer egy Orvos' kezeiben, ki ennek hathatós munkálkodását pontosan esméri, 's ugyanazért ezt megkívántató gondoskodással tudja alkalmaztatni is, e' nyavalyában nem különben, mint több más görtsős betegségekben, hasznos lehet; de azonban a' salétrom savany Bájrt-ragmész a' gyomrot és ennek érző inait erősen megtámadja; úgyannyira, hogy, gondatlanul élván vele, vagy épen talán óvoszerút használván, a' legveszedelmesebb következéseket szülheti. 25. §. Végtére meg kell jegyezni, hogy az esztendőnek éppen e' részében nem ritkán szokott a' Cholerának egy neme, az epés-hányásos hasmenet előfordulni. Ezen nyavalyának ugyan, tekintvén jelenségeit, vagon valamely hasonlatossága a' napkeleti Cholérához; de természetére, okaira és folyamatára nézve ettől tellyesen különböző. Rendszerént az epés-hányásos

⁴⁵¹ *Magyar Kurír*, 1831. augusztus. 5. 11. sz.

hasmenetet néhány napokig a' tagoknak ellankadása előzi meg, eltűnt élkívánással, keserű szájjal, megfertőzött nyelvel, főfájással, és tagok'borzadásával; a' hányás más egyébben jelenéségeivel e' nyavalyának, melly nyilvánvaló hidegleléssel van egybekaptsolva, magát igen gyakran a' már ezelőtt is jelen volt hasmenéssel, vagy vérhással tsatolva öszve, és ritkább eseteket kivéven, emez epéshányásos hasmenetnek a' folyamatja hosszabb, 's több napokig tart, míg az egybehalmozott epe alap ki-ürüllyön. Tzélaránytalán tartás által, és a' megkí-vántatott szereknek elmulasztása miatt ugyan e nyavalya is halálössá válhat, annál fogva illy' esetekben se kell az orvosi segedelmet elmulasztani. A' tapasztalt Orvos az epés hányá-sos hasmenetnek e' nemét, minden környüállásoknak tekintetbevévése mellett, illendően tudja megkülömböztetni, és tzélarányosan orvosian; annak elérkezéséig, a' kesernyés szájnál és epés fel bőfögésnél, igyekezzék az ember az öszvegyült epe- és nyálkaalapot, bőven ivott langyos-víz, vagy hársfavirág tea által Széllyel oszlatni 's kiöblíteni, és egyebet gyenge hús-levesnél ne egyék".⁴⁵²

Magyar Kurír – (1831. 08. 12. 13. szám.) – az országban a kolerahelyzetről a „Leg-főbb Helyről” kapott adatokat ismerteti. Eszerint: „Aug(usztus). 5-dikén a 21 698. számú parantsolatban közönségössé tétetik, hogy Jun(ius). 13-dikán a' Cholera nyavalya a' hazában kiütvén, hivatalos tudósítások szerént ezen mai napig az Országban 33 Törvényhatóságban, úgymint 23 Vármegyében és 10 Községében dühösködött. (...) Megyékben 's Városokban számszerént 553 Helyben megbetegültek 11 987-en; ezek közül meggyógyultak 4 876-an, orvoslás alatt maradtak még 568-an. (...) *Budának* Taban nevü részében, hol eleinte legin-kább dühösködött a' nyavalya, most alább hágy. A' várban, *Krisztina* városban és a' *Landstra-szén* magasabban feküdvén a' házak, a' nyavalya tsekélyebb; a' *vízi városban* és *Neustiften* a' Duna szomszedsága 's a' szük utszak miatt legtöbb beteg van. *Pesten* lassan terjed ez a' nyavalya, *Ferentz és József* városban valamennyire szünni kezd; de a *Theresia városban* nevelkedik. (...) Ez a' döghalalós nyavalya már *Erdély Országba* is behatott, a' hol Rapp-olt, Tordas, Csigma és Bábolna helyeken, és Szászváros környékén, továbbá Marienburgban (*Földvár*), Uj-Tohanban és Wolkendorfon (*Vulkán*) a' Brassói kerületben mutogatta magát 's már többen áldozati lettek”.

A külföldi kolerahíreket illetően a lap a *Stokholm Jul(ius). 25-kén* kelt tudósítást közli: „Viburg szomszedságában a' Cholera kiütött, kihirdettetett Stokholmban. Viburg városa tisztátalannak, és a' Finniai part gyanúsak. *Finnlandiában* (Orosz Országban) a' Cholera régol-ta pusztít, kiváltképpen Archangel és Knopio között, de a' part vidékét eleinte megkémélte. Most már oda is eljutott”.⁴⁵³

Magyar Kurír – (1831. 08. 16. 14. szám.) – a „Legújabb tudósítások” sorát a bécsi híre-
kel indítja: „Béts Aug(usztus). 15-dikén. Tsász. Kir. Felségének végezése az, hogy arra az
esetre, ha a' Kormányzék által tétetett minden rendelések és intézetek sem tartóztathatnák
fel a' Cholerát, 's ez ide a' Fejedelmi Fővárosba behatna, 'Felségeknek és a' Tsászári Famili-
ának a' Schönbrunni és Belvederi Ts. K. Paloták szolgáljanak lakhelyül”.

„A' Felsőség rendelése következésében” – a lap közli – az újabb öszszegző jellegű „Hiva-
talos” tudósítást, amely szerint 1831. június 13-tól a „mai napig (Aug(usztus) 9, „a' Hazában

⁴⁵² *Magyar Kurír*, 1831. augusztus 9. 12. sz.

⁴⁵³ *Magyar Kurír*, 1831. augusztus 12. 13. sz.

a'Cholera nyavalya, (...) az Országnak 41 Megyéjében kegyetlenkedett. (...) Megyékben és Városokban számszerint 457 helyben megbetegültek 19,175-en; ezekből meggyógyultak 2449- en; meghaltak 8246- en ; orvoslás alatt maradtak 8180-an”.

A budai orvosi tudósításokról – közli a továbbiakban a lap –, hogy „ott a' pusztító nyavalya természetében most már változik; hasmenésen kezdődvén hirtelen általmegy collignativába (test feloszlatóvá, vagy elmállasztóvá leszen) és azután Cholera jelenségeivel végződik. Az, ha a'betegnek (...) teste fűszeres szerekkel mosattatik, dörzsöltetik, élesztő szerekkel és mustárból készített tésztával a' hasa, borongottatik meg közönségesen leghatalmasabb orvoslásnak tapasztaltatott”.

Ugyanott a lap – mint írja – „velünk közöltetett 's minden tekintetben figyelemre méltó tudósítás, melyet szóról szóra közlünk: Leghatalmasabb orvosság a' mostanában uralkodó epemirigy ellen, (...) nincs kitalálva; ennek talán az lehet az oka, hogy mivel a' nyavalya új lévén ez Orvos Urak úgy gondolkodnak, hogy az orvosságnak is újnak és szokatlannak kell lenni; mindazáltal a' dolog nem úgy vagy. (...) Mindazáltal sem orvoslása módja, sem orvossága éppen nem különös, sőt igen könnyű és egyszerű, a' mit én noha orvos nem vagyok, mégis ötven, hatvan beteg szerencsés meggyógyításából tapasztaltam, (...) a' nyavalya mintegy maga jelenti miként kell azt orvosolni, mert az ilyen betegek mind hajlandók a' hányásra, sőt hányanak is, de többnyire csak vizet. Azért tehát mihelyt ezen nyavalyának legelső jeleit észreveszi (...) a' betegnek mindjárt hánytatót kell beadni, és midőn ez a' gyomrot kezdi háborgatni, (...) igyék reá a' már készen lévő langy vagy lágy meleg vízből legalább is fél megszelyt. Erre el kezd a' beteg (...) még feketét is hányni. Étellel vagy itallal a' beteget nem kell erőltetni. (...) Igaz ugyan, hogy ez egy kevésbé erős kúra, mivel az embernek minden portzikáját megrázza, de a' haszna bizonyos, úgy hogy azon ötven hatvan beteg közül, (...) kik a' hánytatot annak idejében vették egyetlenegy sem halt meg, (...) Azt a' többször említett hánytatót, ez színére nézve a' serhez hasonló hígság vagy lé, íze kellemetes édes, meglett embernek egy evő kanállal, gyermeknek féllel kell adni, és az különös, hogy hirtelen dolgozik, és alólról is hajt, mellynek az uralkodó epe-nyavalya ellen olly hathatós ereje van, készíti Cs. Birsei István Seborvos Úr Nagy-Magyaron a' Csalóközben. Kérem a' Redactor Urat ezen rövid tudósításomat az emberiség közjáváért ne terheltessék Újság levelébe felvenni 's közönségessé tenni, hogy ki-ki tudhassa miként kelljen e' gonosz nyavalyát elfojtani. Nagy Födemesen Poson Vmegyében, Augustus 3 dikán 1831. Tóth Pál, Plébános”.⁴⁵⁴

Hazai 's Külföldi Tudósítások – (1831.08. 17. 14. szám.) – híreket közölt a járványhelyzet alakulásáról az országban: „Mosony, Nógrád, Pest, Poson, Sáros, Szepes, Esztergom, Szabolcs, Szathmár, Temes, Thúrócz, Tolna, Torna, Torontál, Trentsin, Ugocha, Ungh., Verőcze, Veszprém, Zemplin, és Zólyom” vármegyékből. (...) a Csajkások, valamint a 'Jászok- és Kunok Kerületei, a' Hajdú városok helyzetét ismerteti. Végül pedig Székes-Fehérvár, Bártfa, Buda, Kassa, Komárom, Debretzen, Győr, Thereziopoly, Pest, Szathmár, Esztergom, Szeged, 's Zólyom Kir. Városokat sorolja fel. „Ezekben, számszerént 532 Helységben, ezen nyavalyának kiütésétől fogva e' mai napig, ezen nyavalyától gyanús személyek megbetegültek öszvesen 35 342-en, ezek közül meggyógyultak 6 078-an, meghaltak 16 887-en. Orvoslás alatt vágnak 12 377-en. Költ Budán Aug. 16-ikán 1831.

⁴⁵⁴ *Magyar Kurir*, 1831. augusztus 16. 14. sz.

A lap közli a „Királyi Helytartótanáts” hirdetését: „A’ két Fővárost egyenlően rongáló ragadvány tekintetéből, a’ Sz. István Királ napi ünneplés, tsak tsendes ájtatossággal fog tartatni”. A hírek közt közli a Kurír a vármegyékben az egyháziak tevékenységét méltató írásai: „*Nográd V(árme)gyéből.* (Aug(usztus). 3-ikén 1831.) – írják – „Mihelyest a’ múlt Julius hónapban Cordon húzatott nálunk, Tisztelendő Sistryik István Plébános úr, nem tsak a’ nálunk letelepedett ulános és gyalog Regementekből való közembereknek Julius 10-ikén, hanem Kürthön is, mint Filiálissában Jul. 15-ikén mindegyik katonának egy-egy font húst, és egy-egy itze bort adatott és midőn a’ gyalogság elútazott, a’ Verseghről helységünkön keresztül utazó katonák ismét egy - egy font húsrá valóval, mai nap pedig az ulánusok közül mindegyik vitéz két-két font húsrá valóval vigasztaltatott meg Tiszt(eletes). Plébános úrtól. A’köz nép azt nem tsak hogy kaján szemmel nem nézte, sőt inkább szerette, annyival is inkább,, mert semmi kifogása ez ellen nem lehet; mivel mióta a’ szükségétől kezdettek szorongatani; mindég kész segedelmet találtak a’ Tisztelendő Plébános úrnál, tudniillik: elfogyván a’ rozs búzája, nem szűkítette a’ szegénységtől tiszta búzáját, hanem fél kilónként ’s negyedenként osztogatta. – Valamint pedig nem régen, midőn a’ veszedelmes has tsiharó nyavalya (...) köztünk elhatalmadzott, az Aszódi Orvos Haas úrnak útasításánál fogva tulajdon költségén megszerzé az Orvosságokat, ’s itthon ugyan maga azon útasításnál fogva ott, a’ Filiálisokban pedig Kántorok által osztatta ’s a’ nyavalya megszűnt; úgy most is meg vannak már az állam cholera ellen való Orvos szerek, ’s noha ezen betegségtől itt még menten maradtak az emberek, Tisztelendő Plébános úr mégis óvó szereket osztogat az embereknek”.

A kolerahelyzetről szóló hírek közt a *lap a Losontzról* (Nográd) Aug(usztus) 5-én kelt írást közli: „Elválásunkkor igazán mondtam, hogy a’ ragadó nyavalya torkába jövök. B.Gyarmat régen bé van zárva, a’ hova a’ Cholérát egy utazó Huszár vitte; hálnak Szétsényben, de a’ mi városunknak rémítőbb, már Mutsinyban és Terbeléden is. – Kis Honiban a’ népes Rima-Szombat kipusztul szép népéből. Fiatal, öreg, szegény a’vagy gazdag naponként 10–12 múlik ki a pusztító nyavalyában; az elhaltak száma már haladja a’ 130-at. *Tokajból írják*, hogy úr és szegény, rakásra hal; már 300 felé vagyon a’holtak száma. *Abaujból írják*, hogy ott is öldököl a’ Cholera, nevezetesen Szántón, Szent Andráson, Szikszón, Aszalón. *Kassán* már nem temetik rendesen az eltíllottakat, hanem gödörré hányják ’s mésszel hintik. Igaz, hogy városunknak minden útjai elvagyón zárva; de alig van mód a’ menekedésre, mert a’ dögleletességet a’ légy is be hozza. Nemes Megyénk, melly a’ példa adásban utól soha sem maradt, a’ Gordonon álló szegénység fizetésére 50,000 frból álló summát szedett öszve, önként vállalkozott is. Ifjak ezen Cassánál a’ Biztosok. Pap’s Nemes, nálunk itthon ört állunk; minden búzánk kitsirádzott ’sat(öbbi).⁴⁵⁵

Magyar Kurír – (1831. 08. 19. 15. szám.) – a Magyarországon is híres, az orvosok körében terápiáját többen követő Leo Doktornak, a „Varsói Ujságlevelékből” azt a’ megjegyzését közölte a’ Cholera nyavalyáról, miszerint, hogy „ez (kolera) tulajdonképpen nem egyéb meghűléstől származott (rheumatica) elmérgesedett hasmenésnél. Ha az ember ennek, mindjárt származásában jókor elejét tudja venni, úgy annak rettenetes következesei, a’ görtsök, a’ testnek merő hidegsége, melly halált szokott okozni, szinte soha ki nem ütnek. Előadását Leo Doktor ezzel rekeszti bé: ’Ha már a’ hasmenés elkezdődött, azonnal le kell feküdni, és jó meleg bodza herbátét kell inni mind addig, míg tsak a’ test izzadni nem kezd, ezt az izzadást azután meleg italok

⁴⁵⁵ *Hazai ’s Külföldi Tudósítások*, 1831 augusztus 17. 14. sz.

által 10–12 óráig kell elősegíteni; ha pedig a hasmenés has tsikarással van egybekötve, az egész hasat mustárlisztből készített és megmelegített tésztával be kell borítani. Jó, ha a beteg vagy két napig ágyban marad, és egy ideig ugyantsak vigyázva őrizkedik a meghűléstől, 's a hideg italokat, kivált a' ser ivást elkerüli. A' ki az itt mondottakra figyelmez 's magát azokhoz szabja, bizonyos lehet benne, hogy a' Cholerát elkerüli. Megeshetik, hogy némely ember, kit az epés aranyeres hasmenés háborgat; ezen javallatra ráadja magát, a' lefekvésre 's izzadásra ; de ennek semmi káros következése nem lehet; 's nem lehet azt is kimondani, mennyi jót szül az itt előadott javaslatnak elfogadása és teljesítése. Az olyan országokban, mellyekben az Orvosi Politzia, az egészségre ügyelő rendtartás, valóban fenn áll, és az életre hatalmas befolyással bír, ezen az úton talán a' Cholera megszorítására, sőt talán teljes elnyomására is eljuthatni".

A lap rövid híreket közöl: „Magyarországon, „a császári Felsege augusztusi végzésénél fogva, megparantsolni méltóztatott, hogy e. f. észt(endőben) Szent-Istváni Törvénykezés ideje alatt (...) Hazánkban, a' mostani szomorú környülállásaink tekintetéből, a' Cholera miatt a' pörlekedés és törvénykezés megszűnjék. Ugyan ezen okból a' Sz. János napi „Pesti vásár sem fog most tartatni”.

A magyar tudós társaság augusztus 28-29. ülése az „Ország több részeiben lévő járvány nyavalya's bajos utazások miatt elhalasztatik. Mikor (...) mikor fog üléseihez a' nagy gyűlés, az iránt a' tisztelt tagokhoz annak idejében új tudósítás megyen. Pesten, Augustus 12 dikén 1831. Döbrentei Gábor m. k. Titoknok”.

A *Magyar Kurír* közli a „Felsőégi hivatalos” tudósítást, ami *Budai Újság*ban augusztus . 14-én jelent meg. Eszerint „Két Vármegyében t. i. Tolna és Arad V-ben ütött ki az Epemirigy nyavalya. (...) A nyavalya kezdetétől fogva eddig megbetegedtek benne 24 612 személyek; felgyógyultak 3953-an, meghaltak 10,732-ten; sínlődnek még 927-ten. Hivatalos előadás szerint, melly Aug(uzstus). 12-dikéig megy, 47-re létezik a Helyek száma, mellyekben a' Cholera uralodik. Ezekben öszveséggel 24 012- ten betegedtek meg, meggyógyultak 3953 an, meghaltak 10 732-en, betegek még 992-en. (...) *Debreczenből* jelentik, hogy ott a' nyavalya terjed ; de az Orvosok állítása szerint dühösségében alábbhagyott. Aug(usztus). 7-dikén 76-an, és 8-dikán 84-en haltak meg *Komáromban*, tsaknem mint másutt is, a' cholera kiütése elejinte kiméltlenül feláldozta betegeit”.

A lap ugyanebben a számában a gyógmódok hatékonyságáról tesz megjegyzéseket: „Az elhatalmazott Cholerának a legfogatosabb gyógyítására eddig, szerentsés próbatételek bizonyossága szerénti, vagy hánytató vagy izzasztó szerek szolgáltak. A' közelebbi Újság levelünkben közlött Nagy Födemesi tudósítás az elsőnek hathatóságát nyilván bizonyítja; a' második módját ezen nyavalya gyógyításának Tisztelendő Morvai János Tisza Bábolnai Plebanus' Urnak közre botsátott hirdetése világosan előadja és hogy ez is tsalhatatlan orvoslása legyen a' veszedelmes cholerának nyilván bizonyítja. A' mi az illetett hirdetésből felvilágosításra 's tanúságra szolgálhat itt következik, (...) Tisztelendő Úr szavaival: (...) Mentül veszedelmesebb e' nyavalya, annál könnyebb az orvoslása; a' mint sietteti a' halált orvoslás nélkül, olly hamar feleresztí a' beteget orvoslás által; (...) egy sem hal meg tsak tsekély orvoslással éljen; hanem elmúlhatatlanul szükséges, hogy a' betegnek békességes türeése , és a' mellette lévők' gondviselése ne táguljon. (...) Legfőbb oka haláloknak volt a gondviseletlenség, midőn a' beteget kitakaródnai engedték, és kérésekre vizet nyújtottak, sőt még jeget is. Lelkemre fogadom,

ha tanácsomat fogadták volna, három sem halt volna meg, így tehát 98-an lettek jobban. Vagy-
nak olyanok is, kik a nélkül, hogy hírt adtak volna, tudván mit kell cselekedni, engedelmesen
lefejküdtek, izzasztották magukat, az többeket is tellyesítették, és jobban lettek” – írta a lapnak
– „Tisza-Bábolnán Aug. 5 dikán 1831. Morvai János, Tisza-Bábolnai Pap.⁴⁵⁶

Magyar Kurír – (1931. 08. 23. 16. szám.) – a külföldi kolerahírek sorában elsőként mind
korábban is a *Pétervári Újság* augusztus 4-én közölt híreit közli: „A’ Fejedelmi városban
uralkodó nyavalya az Epemirigy, dühösségével naponként alább-alább hagy. Ennek az ör-
vendetes változásnak okát leginkább ott kell keresni, hogy közönségesen mindenki igyekszik
magát a’ környülállásokhoz intézett rendelésekhez alkalmaztatni, azokat szoroson megtar-
tani” (...) A kolerabiztoság, „parantsolja az következő pontoknak szoros megtartását még
továbbra is: 1) hogy ki ki (...) őrizze magát meghűléstől, 2) hogy senki a munka vagy fürdés
után, ha megizzadt, hideg italt ne igyák, a’ tsupasz és nedves földre le ne fekdjék. 3) tsak
főtt és meleg ételt egyék; nyers és hideg ételt pedig ne egyék. 4.) Mihelyt legelső jeleit a’
nyavalyának valaki észreveszi, azonnal orvosi segedelmet keressen”.

A lap a hazai, magyarországi kolerahelyzet híreit a helyi tudósítások alapján ismerteti:
„A’ *Posonyi Újság* Aug(usztus) . 19-dikén ezt írja: Ámbár több idevaló lakosok mostaná-
ban igen elgyengítő hasmenésben szenvednek; mindazáltal általjában véve a’ városban
és minden külső városban is megnyugtató az egészség állapotja. Ezen híradást a’ Városi
Orvosok Aug. 18-dikán adták ki. Ugyan ezen Újság levél szerént, a’ Vármegye hivatalos
jelentéséből kitetszik, hogy eddig 35 helységekben terjedt el Poson Vármegyében a’ Cho-
lera nyavalya; de még Aug(usztus). 15-kéig Posonypon kívül még a’ többi ezen Megyében
eső négy Királyi városokat, ú. m. Nagyszombatot, Bazingot, Modort és Sz. Györgyöt is
megkíméltette. (...) *Esztergomi tudósításból* olvassuk, hogy a’ nyavalya, fájdalom! ott is
kiütött Aug(usztus). 9 dikén, és a’ szegénység között, mivel az szűk helyen kentelen sokad
magával szorongani, nagy pusztítást teszen”. *Debreczenből* –Aug(usztus) 14-dikén írták
– a „Cholera nyavalya, valyon nem annak a’ közönséges földindulásnak következése-e’
(...) Midőn Magyar Ország határára bėjött, a’ Tisza kezdeténél, a’ Cholerában, a’ Szálon
megholt embernek eltemetésekor, vették észre az emberek, hogy a’ Tisza vize, melly ott
tisztá szokott lenni, fel volt zavarodva, és az okát ki nem tudták találni. Egyik érdeemes
Doctorunk Julius elsőbb napjaiban Hajdú Dorogon lévén ezen nyavalyák orvoslása végett,
onnan azt a hírt hozta, hogy ott az emberek panaszoskodtak a’ Levegő bűdösségéről, melly
olly nagy volt, hogy Juhaikat is alig tudták miatta béhajtani. Itt nálunk pedig Debretzenben
így kezdődött: Julius 24-dik napján délután, egy felleg kerekedett (...) ez alatt a’ terhes
felleg alatt (...) Pásztorok, bűdösségét ki nem álhatták, orraikat bé fogták, Juhaik pedig
mind megálván a’ fellegre bámultak. A’ Juhászok közzül egy, kevés minuták után meg
halt, és ott eltemették. (...) Hogy Levegőnek baja volt, mutatja az is, hogy Julius 25-kétől
fogva Augustus 7-kéig az egészséges emberek is, ámbár többnyire felleges volt, szüntelen
izzadtak, (...) méltán lehet hát figyelmeztetnünk Tudósainkat az ilyen esetekre (...) Itt
már (Debreczenben) tsendesedett a’ nyavalya dühe, ámbár még 80 és 90 közt van a’ napi
Halottak száma”⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ *Magyar Kurír*, 1831. augusztus 19. 15. sz.

⁴⁵⁷ *Magyar Kurír*, 1831. augusztus 23. 16. sz.

Magyar Kurír – (1831. 08. 26. 17. szám.) – A kolerahelyzet állását a lap a Budán augusztus 16-án a „Kir. Helytartótanáts Újabb hivatalos” tudósítása szerint közli: „55-ra megy már az Országban, azon Törvényhatóságok száma, mellyekben a’ ragadó nyavalya kegyetlenkedik. (...) Ezekben, számszerént, 552 Helységben, a’ cholera nyavalyának kiütésétől fogva e’ mai napig, ezen nyavalyától gyanús személyek megbetegültek öszvesen 55 342-ten, ezek közül meggyógyultak 6 078- tzan , meghaltak 16 887-en . Orvoslás alatt vágnak 12 377-en. (...) Újabb hivatalos jelentésben (...) a’ Cholerában megbetegültek száma ... tovább terjedt, (...) *Borsod Vármegyében* legtöbben lettek áldozatjává, ú. m. 5474 beteg közül meghalt 2567 és beteg még 2907. A’ Sz. K. Városok közt. *Budán* 1661 beteg közül 486 gyógyult ki, ’s 739 halt meg; 456 még szenved. *Debreczenben* 135-re tétetik a’ megbetegültek, ’s ugyan annyira a’ holtak száma (újabb levelek szerént sokan kigyógyultak). *Győrben* is minden megbetegültek kihaltak t.i. 198-an. *Pesten*, beteg közül 371 gyógyult 1119 meghalt, ’s 187 még beteg”.

A továbbiakban a lap „*Erdély Ország*” járványhelyzetéről tájékoztat: „Ámbár Erdélyben a’ Felsőség minden tzélerányos és kitelhető Rendeléseket megtett volt, hogy a’ szomszéd Tartományokban pusztító Epekorságnak (Cholerának) behatását az Országba meggátolhassa; mégis a’ határszéli Örlántz háta megett ezen dühös nyavalya magát véletlenül kiütötte. Most (...) egyik fő gondja vala a’ Királyi Fő Igazgató Tanátsnak az is, hogy a’ maga kebeléből Kolosvár Ns Sz. Kir. Városában Egészségre felvigyázó helybeli Fő Biztosságot rendelt, melyly a’ Ns. Város több Tagjaival egyesülve a’ Város bátorságára (biztonságára) (...) minden rendszabásokat ne tsak megtegyen, hanem azoknak legpontosabb telyesítésére is szemesen felügyeljen. (...) azon kezdette a’ Biztosság munkálódásait, hogy minden ezen tárgyban hozzá felküldött ’s felküldendő hivatalos tudósításokat nyomtatásban közre botsát, és az veszedelem állapotját a’ Közönségnek maga valóságában kimutatja. Hat hivatalos Tudósítást közölt eddigelé a’ Biztosság, mellyek Aug(usztus). 5-dikétől kezdve Aug(usztus). 10-dikéig naponként adattak ki. Foglatatjok ide megy ki: Ns. *Hunyad Vármegyében* Ju(lius) 28-dikán ütötte ki magát az Epekorság. Ezen naptól fogva Aug(usztus) . 6- dikéig meghaltak 57-en, kigyógyultak 62-ten, betegek még 22-ten. Ugyan ezen Megyéből (...) meghalálózások történtek , de koránt sem illy nagy mértékben, (...) *Szászváros Széken*, Tordason Aug(usztus). 1-ső napjától 7-dikéig megbetegedtek 120-an, meghaltak 21-en, meggyógyult 15, a’ többiek még betegek. *Szászvárosban* magában még eddig tsak egy choleras beteg volt. Brassó vidékén a’ helységek, mellyekben eddig a’ nyavalya kiütött ezek. Uj -Tohány, Földvár mezőváros, (Marienburg) Vulkán, Nuszbach, Feketehalom. *F. Fejér Várm(egyé)ben*, Hídvégén, egy ember halt meg. Közép Szolnok Várm(egyé)ben). Szélszezen, egy ember halt meg”.⁴⁵⁸

Magyar Kurír – (1831. 08. 30. 18. szám.) – közli az időközi országos kolera adatokat: „az augusztus. 25 -dikéig terjedő hivatalos jelentések szerent már 62 Törvényhatóságokban terjedt el az epe mirigy, és a’ nyavalya kiütésétől kezdve eddig 764 helyen pusztított, mellyekben 64 080 beteg közül 10 569 gyógyult ki; 52 225 meghalt, és 21 238 még betegen orvoslás alatt volt”. A továbbiakban a *Posonyi Újság* augusztus. 26-án közölt híreit veszi át, mely szerint „ámbár *Poson városában* a’ hasmenés most sem szűnt meg ’s ha vele a’ betegek nem gondolnak az veszedelmes is; mindazáltal az egészség állapotja még; mindeddig

⁴⁵⁸ *Magyar Kurír*; 1831. augusztus 26. 17. sz.

megnyugtató. A' cholera több helységre újabban kiterjedett Poson Vármegyének, sőt Nagy Szombat, Bazin, és Modor Sz. Kir. városokban is fordultak már elő cholera betegségek. *Sopron* még a' nyavalyától ment, de *Sopron Várm(egye)*. három helységeiben már kiütött. E' végre a' és Vármegye állandós kiküldöttséget nevezett ki (...). Ugyanott a lap azt írja, hogy T''isztelt Olvasóink közül többeknek kívánságára megtudakoztuk 's ezennel közöljük azon hánytató szer mivoltát, mellyel, a' 14-dik számú Újságlevelünkben közölt tudósítás szerint, a' choleras betegek N. Födemesen olly szerentsésen és számosan kigyógyítottak''.⁴⁵⁹

Magyar Kurír – (1831. 09. 2. 19. szám.) – arról számolt be, hogy a „hazai tudósítások egyezőleg állítják, hogy ámbár az Epekorság mind inkább kiterjed a'Hazában, mindazáltal annak pusztító ereje fogy , a' betegek könnyebben orvosolhatók 's nem is olly hirtelen élő,, mint eleinte volt. A' *Budai Újságban* Aug(usztus). 28-dikán kiadatott hivatalos jelentések szerint. Aug(usztus). 26-dikáig az Országnak 66 Törvényhatóságaiban ütötte ki magát, 's öszveséggel 856 helyekben 82 740-en betegedtek meg choleraiban. Ezek közül 17 515-en kigyógyultak, 41 632 meghaltak, és 23 595-an még orvoslás alatt vagynak.

Horgosról írta augusztus 19-én Cseresnyés Sándor, az Orvosi Tudományok Doctora, hogy miután gyermeke kolerában elhunyt, „elfoglálám Aug(sztus) 4-kén a Vármegye által rendelt helyemet Horgoson, 3000 ember között, kiknek a' már már beharapódzott Cholera betegség miatt, gyógyításokra rendeltettem, Aug(usztus) 19-ig betegeim száma 157-re szaporodott, kissebb , nagyobb Cholericá adfectióval. (...) Én magamon, 's másokon tett tapasztalásom, 's olvasásom után, tsak hamar rá jöttem, hogy Alföldünket azon Cholera öli, mellyet áldott hamva öregeink, Cholera Cholericának (...) neveztek, 's hozzá fogtam a' Cholera gyógyításához olly sikerrel, hogy 137 betegem közzül egyszem halt el akkor, midőn a' bennünket körül véve két helyeken, 5-6-10 napok alatt, több száz temetések történtek, és történnek még ma is. (...) És ahol még ezentúl dühösködin hallatszanék a' Cholera, Princípiumom megerősítésére magamat oda által tétetni nyilván kérem''.⁴⁶⁰

Magyar Kurír – (1831. 09. 6. 20. szám.) – az oroszországi és poroszországi hírekben a kolerajárvány néhány megfigyelt jellemzőjét közli: „*Sz. Pétervári Journalban*, mellyet a' belső dolgokra ügyelő Ministerium ad ki, az jegyzetik fel, hogy a' Cholera nem most jelent meg első ízben Orosz Országban, sőt már huszonhét ízben pusztította ezt az Országot. (...) Eddig tett tapasztalás szerint, most általjában véve a' városok 's helységek népességéhez képest 100 ember közül négy halt meg, 's meg vagyunk felőle győződve, hogy a' mint ez a' pusztító nyavalya nyugat felé tovább terjed, 's ollyan tartományokra talál, hol az egészségre figyelés jobb lábón áll; pusztító erejéből mind inkább vesz, 's a' halandóság ritkább lesz''. *Poroszországban* pedig „Burkus Státus Újság” híre szerint „Charlottenburg mellett egy hajón a' Cholera jelenségeivel egy hajós meghalt. (...) Minthogy a' Charlottenburg és Berlin közt való közösülés (*közlekedés*) megtiltása nagy károkat vonna maga után, az nem fog megakadályoztatódni. Úgy szintén Berlin, Potsdam sem fognak bezáródni, ha benne a' veszedelmes nyavalya magát kiütné is”.

A hazai vonatkozásban a lap arról írt, hogy „napról napra tovább terjed a „dögleletes Cholera nyavalya pusztítása”, ami „megtetszik azon hivatalos Jelentésből, mellyet a' *Budai Újság*

⁴⁵⁹ *Magyar Kurír*, 1831. augusztus 30. 18. sz.

⁴⁶⁰ *Magyar Kurír*, 1831. szeptember 2. 19. sz.

Sept(ember). 1-je napján kiadott. E' szerént Aug(usztus). 30-dikáig 72 Törvényhatóságokban terjedt már el, és 1 528 városok és helységeiben 111 960 személyek lettek betegek; kik közül 26 306-tan kigyógyultak, 56 008-an meg haltak, 's még 29 646-tan orvoslás alatt vagnak".

A Kurír a továbbiakban Kazinczy Ferentz haláláról tudósít. „Ezen hónap (augusztus) 22-kén Litteraturánk Nesztora, Nyelvünk' leglelkesebb és fíradhatatlanabb előmozdítója, Tettes Tudós Kazinczi Kazinczy Ferentz Úr, több Ts. Vármegyék Tábla Bírāja és a' Magy. Tudós Társaság Tagja, élete 72-dik évében Széphalmon rövid betegeskedése után a' mostani Cholera járvány nyavalyában meghalt. Gyászolni fogja őt minden jó, 's méltán, siratni a' Haza. Őt se ennek, se övéinek ki nem pótolhatja senki. Pályája nem a' legderültebb vala, vízzel, habbal, hullámmal, örvényel kelle küszdenie. 'S midőn jutalmat remélhető elragadó a' kérelhetetlen! Áldás, békesség hamvaira"!

A helyi, a nép ellátását támogató hírek között megemlítik, hogy Szakíts M(ező). Városa nagy érdemű Plebánusa, Knapp András Úr e Hónap (Augusztus) 22-kén Tizenegy mázsa Sót minden Vallásbeli külömbség tekintete nélkül kiosztogattatott".

A Győrben augusztus. 28-án keltezett és lap által közölt levélben elismerését fejezi ki a város, „Bakody József Orvos Úr" gyógyító munkája iránt, „ki már öt esztendőttől fogva (...) megbizonyította, ezen Cholera, (...) Orvoslásában, hogy kivévén kettőt, kik tulajdon rendelkezéseiknek tulajdoníthatják halálokat, még tsak egy sem halt meg keze alatt, szóval, tsak egy Halottja sem volt mind ekkoráig. (...) Már most minden, a' ki tsak szerét leheti, Bakody Úrhoz ragaszkodik: de fájdalom! egy ember annyinak elégtelen veszedelemre tette ki már ügyis kétszer életét a' szünteleni foglalatosságok, nyughatatlanítások miatt, noha ugyan mind annyiszor Mestere lett tulajdon Cholerájának, de bár tsak, a' mit régen óhajt a' közönség, többen is követnék kebelbéli derek Orvosaink közül".⁴⁶¹

Magyar Kurír – (1831. 09. 9. 21. szám.) – helyesbíti 17. számában megjelent debreceni kolera adatokat, eszerint nem 1354 fő a városban az áldozatok száma, mivel az „újabb levelek szerént sokan kigyógyultak", hanem „Orvos Doktor Bacsó János Urnak Debreczenből, Aug(usztus). 31-dikén költ, felküldött privát orvosi praxisa" során összeállított kimutatásban szereplő adatok. Bacsó dr. július 24–31, valamint augusztus 1–28. között 591 beteget, 145 halálozottat, 316 felépültet, 213 kezelés alatt állót számolt össze.

A lap az „utóbbi előadás, mellyet *Ujjságlevelünk* 20. Számában közlöttünk, ismét egygyel szaporodott a' 72 Törvényhatóságok száma, mellyekben a' Cholera nyavalya eddig elterjedt. Ez Lötse Sz. R. Városa". Az országban pedig a „Hivatalos jelentések szerént 1 464 helységeket 's városokat lepett már meg, mellyekben 124 474 choleras betegek közül 34 522-ten meggyógyultak, 62 280- an meghaltak, és még orvoslás alatt 27 672.- ten vagnak. *Posonban* az ottani Orvos Doctoroknak Sept. 5 dikén kiadott jelentések szerént az egészség állapotja még mind ez ideig megnyugtató.⁴⁶²

Magyar Kurír – (1831. 09. 13. 22. szám.) – az egyik olvasója levelét közli, amelyben azt írta, hogy „Örömbbe olvadt szívvel tanúja valék amaz anyai gondoskodásnak, mellyel Méltos(ágos). Gróf Péchy József Özvegye, született Gróf Fáy Anna betegeskedő népét az egész uradalomban ápolgatta, azoknak különös orvost és gyógyító szereket maga költsé-

⁴⁶¹ *Magyar Kurír*, 1831. szeptember 6. 20. sz.

⁴⁶² *Magyar Kurír*, 1831. szeptember 9. 21. sz.

gén szerzett, közöttök bort, etzetet, lisztet bőkezűen osztogatott, hogy szomorúságokban vigasztalódok lehessen 's szenvedéseikben a' mennyire csak emberi segedelemtől az kitelhetik rajtok segítsen. Több ízben láttam a' tisztelt Grófnét illy nemes lelkű foglalatosságai között siránkozni; haltam, 's hallottuk ezen elfelejthetetlen szavait: „a' véremmel is örömet segítnék, a' szegény népemen. Áldás a' jötevő Aszszonyságra, és nagy reménységű két nevendék Fijaira”!

A lap a röviden tájékoztatja olvasóit a hazai és külföldi kolera eseményekről: „*Sopron* az egészség állapota még a' cholera által meg nem zavartatott. Vannak ugyan sok hideglelős betegek, sőt az utolsó, Aug(uszus). 26-i tudósítás ólta voltak nehány hirtelen halálos esetek is; de azok choleras elhalásoknak közönségesen el nem ismertettek. *Sopron Várm(egyé)ben* az állandós Kiküldöttség közrebotsátott Jelentései szerént ezen Megyének hét helységekben pusztít a' Cholera”.

„*Orosz Országban* a közbátorságra felügyelő hivatal, Jul(ius). 29-kén hirdettette ki, hogy ezután szabad érett krumplit és gyümölcst enni. (...) Ámbár Kormányzék minden kitelhető módokat elkövetett, hogy a' pusztító cholera nyavalya valamint a' tartományokról áltáljában, úgy a' fejedelmi fővárostól (Szt. Pétervár) is elfordítlassék; 's ezt a' szoros rendtartásoktól lehetett is reményleni; mindazáltal három napig tartott 's különösen hideg esőzések után Sept. 13–14 éjtszakáján, a' nyavalya a' belső városban hirtelen és elterjedő erővel kiütött”.

A lap a *felvidéki zendülésről*, tudósításában azt írja, hogy „a' a' balvélekedés, és a' józan okossággal ellenkező gyanakodás, melly a' tudatlan nép között a' cholera tsapásával látogatott országokban másutt is elterjedett, felettébb szomorú eseteket vont maga után. Arra az ostoba gondolatra vetemedett tudniillik több helyeken a' nép, hogy az uralkodó dögleletes nyavalya tsupán az Igazgatószekek és a' főbb rangúak találmánya, hogy a' kutak, eleségek, 's italok megmérgeztettek, az orvosság mérég, az orvosok, tisztí személyek és papok mérgekeverők volnának, 's ez *Hazánkknak némelly vidékein is elterjedett, de ez a' több országokban felháborodásra elfajult képtelen gyanakodás, nálunk csak Zemplén és Szepes Vármegyékben támasztott a' parasztság között zendülést. Az öszvesereglett parasztság sok helyeken durva vadsággal iszonyúságokat követett el a' nemesek birtokain, 's a' birtokosok és papság személyein, rablás, öldöklés és gyűjtogatás által. De mihelyt (...) katonaság közül egynéhány kompániák megjelentek, (...), a' lázzadók tsoportjai azonnal eloszlottak, 's egynéhány nap alatt minden főtzimborássaik elfogattak, 's közzülök némelyek fennálló katonai törvényszék által megítéltetvén, méltó büntetéseket el is vették, a' többiek pedig az ítélőszéknek általdaltak. Azon szempillantásban, midőn Ő Felsége ezen szerentsétlen történeteket megtudta, mindjárt parantsolatot adott ki, hogy a' szomszéd Galitziából elegendő katona erő menjen be az Országba 's méltóztatott egyszersmind Báro Eötvös Ignázt (...) Királyi Biztost azon Vármegyékbe, mellyekben a' tsendesség megháborított leküldenit; a' ki minekutánna már az alatt az ottani (...) lázzadást elnyomta, a' dolognak további szoros megvizsgálásán munkálódik”.*

Magyar Kurir – (1831. 09. 20. 24. szám.) – A lap közöli az oktatási intézményekre vonatkozó „Ausztriai Kormányzék – 1831. szeptember 12.kelt – Hirdetését: „azok a' számos Tanuló Ifjak, kik esztendőnként Magyar Országból és Galitziából szoktak Bélsbe jönni ta-

⁴⁶³ *Magyar Kurir*; 1831. szeptember 13. 22. sz.

nulások folytatására, eleitől fogva annál bizonyosabban részt vehessenek a tanításban; meghatározatott, hogy a folyó esztendőben az 1831/32 diki Oskolai esztendő Nov. 1 hó napján fog kezdődni, még pedig mind a Bétsi Gymnasiumokban mind a Ts. K. Univerzitásnál”.

A magyarországi kolerahelyzet állásáról „Budán a Királyi Helytartó Tanács üléséről Sept. 9-dikén kiadatott” jelentéhez csatolt táblázatot közli, eszerint az Országban tovább „szaporodott a Törvényhatóságok száma, melyekben a Cholera elhatalmasodott”.

A lap ugyanabban a számában köszönetnyilvánítást közöl: „Teketetes Csokeryán György Úr, mint N.Torontál Vármegyének rendszerént való Orvos Doctora, a Ki is alól írtat, Bétsből Temesvárra tett utazása alkalmával, egy felette veszedelmes, és úgyszólván halálos nyavalyából, az ő fáradságtalan szorgalmatossága és a betegek ápolgatásában kimutatott Orvosi Tudománya által, nem csak megszabadította, hanem előbbi friss állandó egészségét telyesen vissza is térítette, mellyért tehát tisztelt Doctor Úrnak ezennel nyilván való, és hálaadó alázatos köszönetét kimondani legszentebb kötelességetek tartja. Molnár Kristóf, Bétsi Kereskedő”.⁴⁶⁴

Magyar Kurír – (1831. 09. 23. 25. szám.) – közli a „Budán a Kir. Helytartó Tanácsnak Üléséről Sept(ember). 16 -dikán kiadatott” jelentését, mely „szerént a Cholera nyavalya az utóbbi híradás óta több Törvényhatóságokba el nem terjedett. Jun(ius). 13 dikától Sept(ember). 15-kéig 2045 Helyekben megbetegedtek összesen 203 556 személyek choleraóban; meggyógyultak 69 608-an, meghaltak 99 004-en; orvoslás alatt vagynak 40 434-en”.⁴⁶⁵

Magyar Kurír; 1831. 09.27. 26. sz. a bécsi kolerahelyzet havi összesített adatait közli. „Összesen tehát Sept(etember). 26 -káig délig megbetegedtek 1145-ten; meggyógyultak 260-nan; meghaltak 425-ten ; orvoslás alatt maradtak 460-an”.

A lap a „*Magyar Országról jött hivatalos tudósítások azon vigasztaló hírt*” közli, hogy a Cholera részszerént egészen megszűnt, részszerént nagyon megszelídült. *Budán és Pesten* már igen ritkán jönnek choleras esetek elő, és reményelni lehet, hogy Isten segedelmével, a gonosz nem sokára mind a két városból egészen ki fog irtódni. *Pesten* Sept. 20 dikán ezen nyavalyában senki sem betegedett meg, a volt betegek is mind meggyógyultak. Az utóbbi jelentéstől fogva *Zala Vármegye* egy részét és *Poson* városát lepte meg az Epeveszély”. Az országban „már Jun(ius). 15-ika óta Sept(ember). 13-káig 2269 Helyeken 252 580 -an betegedtek meg; kigyógyultak 80 699-en; meghaltak 109 264-en; és betegek voltak még 4617-en”.

A lap a továbbiakban a „*debreczeni kollégium*” szülőknek címzett levelét idézi: „A Debreczeni Reform. Collegiumbéli Professoralus meggondolván azon érdemes Szüléknek, kiknek gyermekeik a Cholera pusztítása alatt itt helyben a Collegiumban maradtak, méltó aggodalmát; de mellyektől levél által meg is kerestetvén, azoknak, sőt átaljában minden Szüléknek, kik az említett Collegium iránt részvétellel vannak, megnyugtatóra hivatalosan kívánja jelenteni. hogy az itt helyben maradt 76 Tanuló (...) csak egy is meg nem holt; betegségbe is csak kétfő esett, de a kik az idevaló nagy érdemű Orvos Uraknak szorgalmatossága által szerencésen kigyógyultak; és az egész Ifjúság most is a legfrissebb egészségben van. (...) A veszedelmes nyavalya Istennek hálát közlünk megszűnvn, a Professoratus remény-

⁴⁶⁴ *Magyar Kurír*; 1831. szeptember 20. 24. sz.

⁴⁶⁵ *Magyar Kurír*; 1831.szeptember 23. 25. sz.

li, hogy az Oskolát a' jövő Oskolai Esztendő kezdetével megnyithatja, mellyről a' Születket annak idejében tudósítani fogja”.

Ugyanebben a számában a lap közli az *eperjesi kollégium hirdetését*: „Minekutánna a' napkeleti Cholera, melly Julius utolsó hetiben ütötte ki magát, a' városban egészen megszűnt (...) ennél fogva az Eperjesi Collégium Tek. Inspectorátusa az Orvosoknak jóváhagyása mellett helyesnek ítélte az oskolai esztendőnek kezdetét, főképpen a' felsőbb tudományokra nézve 10-classisra meghatározni, annyival is inkább, hogy a' leányok alsóbb és felsőbb oskolája minden veszedelem nélkül e' folyó hónap (szeptember) 12-dikén már beállott 's ugyan az alsóbb deák Classisok javára is 19-dikén rendkívül és készülöleg el fog kezdődni. Eperjes Sept. 17 dikén. Greguss Mihály, az említett Collegiumnak mostani Rectora”.⁴⁶⁶

Magyar Kurir – (1831. 09. 30. 27. sz.) – bécsi tudósítása beszámol arról a döntésről, amelyet a császár hozott, amelyet a kolerás vidékek lakossága is helyeselt: „Ő Ts. K. Felsége böltsen megfontolván az eddig tett tapasztalásokat, hogy t. i. az olyan házak elzárása, mellyekben choleras betegek vannak vagy kihaltak; nemcsak haszontalan, de sok tekintetben a' veszedelmet még inkább neveli; azt méltóztatott kegyelmesen parantsolni, hogy minden e' féle elzárások megszűnjenek, 's e' helyett leginkább minden gond arra fordítassék, hogy az ágybelik, 's ruházatok megtisztaltassanak, és a' szobák tisztán tartassanak. Ugyan ezen tekintetből az újabb Kordonoknak és a' velek egybekötött Contumázoknak is állítását annyival inkább szükségteleneknek tartja Ő Felsége, mivel azok, azonkívül hogy felette költségesek, 'a tzelra még sem vezetnek, a' közösülést 's kereskedést az egész Monarchiában elzsibbasztják 's ennek a, Státusra nézve igen káros következesi vagynak; ahonnan Alsó Austria és a' vele szomszéd Tartományok között, a' már eddig fenn álló Kordonokon kívül, más újak nem fognak vonattni”.⁴⁶⁷

Hazai 's Külföldi Tudósítások – (1831.10. 01. 27. szám.) – a járvány idején nyújtott uraságok és egészségügyiek hathatos segítségét és támogatását elbeszélő leveleket közölt: „*Egerből írták* (Sept. 23-ikán 1831.) – „már Városunkban majdnem egészen elmúlt Cholerának. melynek mintegy 200, többnyire szegényebb Polgártársaink lettek áldozatvá — szerentsétlen üdőszakaszában (...) Felső-Egri Pyrker János László Egri Érsek (...) a' ki ezen mirigynek köztünk lett kiütésének hírére, (...) az uradalom alattvalóira nézve, kiknek a' tavali szük termés miatt 4000 p. m. gabonát részént vetésre részént ingyen, már a tavasz kezdetén kiosztott, (...) a' betegek számára tulajdon költségére orvosi szerek vétettek. Tisztjeinek az elmaradandó árvák és özvegyek javainak gondviselése, a' betegeknek ápolgatása és segítése meghagyattott, melly rendeléseinek azon szerentsés következes lett, hogy Uradalmának Helyéseibe tsak igen kevesen lettek ezen betegségnek áldozatvá. A' kormánya alatt lévő T. Heves Vármegyének, úgy szinte Eger várossának is, nevezetes pénzbeli segedelmetnyújtott. Egy kerti házat költségével, a' szükségnek esetére Ispitályra átváltoztatott; mivel pedig a' városnak elzárásából következett meg csökkenése a' szabad kereskedésnek, igen sok mesterembereket az élelmek keresésébe meggátolt, ezeknek részére 15.000 V(áltó) pénzt. ajánlott egy vagy két esztendőre, minden kamat nélkül. Azon házi szegényeknek kiknek száma, a kereset hja miatt szerfelett megszorodott, (...) a pénzbeli segedelmeken kívül, mindennap, magokra hagyott gyerme-

⁴⁶⁶ *Magyar Kurir*, 1831.szeptember 27. 26. sz.

⁴⁶⁷ *Magyar Kurir*, 1831. szeptember. 30. 27.sz.

kek, szegény özvegyek, és elaggott öregek, számmal mintegy 140-en konyhájából kaptak meleg ételt és kenyeret. Ezen jótéteményekhez járul az is. (...) új Anya Templomnak szakadatlanul folytatott építése, szinte több mint 100 embernek mindennapi munkája után ételmezt adott. Az ég' legbővebb áldását halmozza ezekért kegyes emberszerető Fő-Pásztorunkra!

„Perből írták (Győr Várm. Sept. 16-ikán 1831.) – Aug(usztus). 20-ikán a' Hazát irgalmatlanul pusztító cholera nyavalya kiütvén 1257-et lakosi közül 152-öt, és így majdsak nem minden 9-et ragadott el. (...) Megyés Püspök Juranits Antal úr (...) ezen szomorú tsapás alkalmatosságával Jobbágysai iránt mutatott atyai gondoskodását, (...) őket az orvosi szerek' bevetelére hathatósan serkentette, még a' betegek számára az orvosi szereken kívül, ételt, és italt kegyesen meg rendelni méltóztatott”.

„Csongrádról írták – A' Vármegye' közgyűlésére Sept(ember). 12-kén az Epemirigynek megszűntével (...) egybe jövé, (...) nagy örömmel értették, hogy a' Földes urak közül némelyek Jobbágysaik iránt mindenkor felsegéllyel, és adakozással tüntették ki. Ezek között Gróf Károlyi István úr, a' szegényebb sorsú Jobbágysai számára nem tsak élelembéli szereket, kenyeret, szalonnát, főzeléket ingyen osztogattatott, de azon felül két Orvost tulajdon költségén Pestről hozatott, és mai napig itt tartott, kik a' betegek gyógyításában, és ápolgatásában olly buzgóan, ditséretesen el jártak, hogy ők is a' Megyének a' többi Orvosok, és Seborvosok iránt kijelentett hálás érzéseiben méltán osztoznak, de még ebben nem állapodott meg a' kegyes szívű Grófnak jóltévő lelke! mert még ezeken kívül Csongrádra, és Derekegyházára, hogy Tisztjei, Cselédjei, és Jobbágysai ezentúl is az orvositanással, és segedelemmel élhessenek, egy-egy Orvosnak tulajdon költségén leendő tartását elhatározta! (...) Azon kívül a' köz ditséretét megérdemelte Csongrádi Patikárius Maiszter János úr. Ezen betsületes ember az Epemirigynek, melly itt szerfelett dühösködött (600-nál többre menvén az ebben elhunytaknak száma) egész folyamatja alatt, (...) nem tsak éjjel nappal az orvosi szerek készítésében, 's kiszolgáltatásában fáradozott, hanem ezen fellül minden orvosságokat, mellyek az Orvosok által a' szegények, vagy egyéb adófizetők számára rendeltettek, ingyen, minden fizetés nélkül osztogattott ki. Ezen nagy lelkű áldozatot a' és Megye Karjai örök emlékezetre Jegyző Könyvekbe iktatni., Újság Levelekben kihirdetni, magát pedig az adakozót jövő Szent András hava 9-ikén tartandó közgyűlésekben személyesen is megdicsérni elhatározták!”⁴⁶⁸

Magyar Kurir – (1831. 10. 04. 28. szám.) – A lap a számszerű kolerahelyzet alakulását követően arról tudósít, hogy az orosz cárr a „kintstár költségén Pétervárából a' Finnlandi Nagyhertzezségben 20 olyan orvosok küldödtek, kik a' Cholera gyógyításához már értének”. Magyar vonatkozásban pedig a lap tájkoztatja olavósit, hogy „Felső parantsolatjából a' Kontumátzia, melly Magyar Ország és Ausztria között állított fel, mind a személyekre mind a portékákra nézve a' fennálló Kordonoknál öt napra van leszállítva”.

A lap összegzést közöl a „legfőbb Helyről – Helytartótanás üléséről – kiadott Jelentés” alapján. Eszerint „legutóbbi híradás óta a' cholera nyavalya Hazánknak 83 Törvényhatóságában kegyetlenkedett; Öszvesen 2518 Helyben, megbetegültek e' mai(szeptember 27.) napig: 265 000-en; meggyógyultak: 102 657-en; meghaltak: 122 244-en; orvoslás alatt vagynak: 40099-en”.

A lap a továbbiakban elismerő, köszönetnyilvánítás leveleket közölt. *Nagyváradról írták* (szeptember 4-kén): „(...) tsak nem kétségbe esett népnek inségből megszabadításában,

⁴⁶⁸ *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1831. október 1. 27.

tiszteletet és követést érdemlő igyekezettel munkálkodtak és máig is munkálkodnak. Nagy Váradi Megyés Püspök Méltóságom és Fő Tiszt. Laicsák Ferentz Úrnak a' jelenvaló veszedelem idején véghez vitt hozzá méltó nagy" tetteiért.

„Cserehát Abaúj Vármegyében – a mint írják – soha elegendőképpen, sem meg nem dít-sérhető, sem meg nem köszönhető Péch-újfalussi Péchy János Úrnak, Járásunk tisztelve szeretett Fő Birájának, (...) azon lelkes törekedése, (...) mellyet a' rémítő epekorság megyénkbe való bé harapozásával, (...) buzgólkodva megbizonyított. (...) első volt ki Megyénk fő Orvosával, fájdalom néhai Keresztessy Jó'sef Úrral, a' mirigyos helyszínén jelent meg, az alattvalók hathatós védlésére, (...) de tulajdon erszényéből lisztet, sőt, etzetet, kánfort, pálinkát, és több meg kívántató élet szereit, szükségeikhez képest, (...) bőven osztogatott. (...) Minekutánna a' fent említett Fő orvosunk, a Járásbéli seb-Orvos is, N. Szifter Mátyás, e' dühösködő veszedelemnek áldozatai lettek, egy a' Felsőbb helyekről, megyénkbe küldetett új orvosnak, nem tsak meg szerzéséről, de, lakásául ön házát ajánlván nekie, tisztességes tartásáról is gondoskodott; be rendelte (...) Járásbéli, Jászai, Metzenzöffi Seb-orvosokat, kik megyénk Fő Orvosával, jelenlétében a' mirigynek természetéről értekezének; jelen volt, két rendbéli hirtelen halállal Cholérában kimúlt test felbontásán, és a' mi szíveinkben örök emléket emel az, hogy négy Lengyel-Zsidót, kik e' betegségben való jártasságokról Kormányzékeiktől bizonyosság leveleiket, Nemes Megyénk Biztossága előtt, bé mutatták, tulajdon költségére naponként két pengő irt fizetéssel, Járásába bé hozott, több hordó etzetet, orvosságokat elosztogatott a' tehetetlennek, elhagyatottnak deszkákat vett, és ajándékozott eltakarítására. Város és Falu helyeken, mikor a' mirigy legdühösebben tizedelt minket, öszvegyűjtette a' lakosokat, és szívre ható beszédjével, népünk közt elhatalmazott, közjót, és bátorságot, fenyegető veszedelmes véleményeket, mint annyi nyughataltan elmék szüleményeiket, tzél arányosan hasonlíthatatlan példával, a' hol a' szükség megkívánta többször is megjelenvén, elhárította. Méltó, a' Haza, és Nemzet áldására, méltó tiszteletünkre 's szeretetünkre, ezen Abaújnak méltó Fija".⁴⁶⁹

Erdélyi Híradó – (1831.10. 4. 1. szám.) – a járvány végéről és a járvány idején tett intézkedések hatékonyságáról, s az egyes személyek segítségnyújtásáról számolt be: "Az Epekorság (Cholera) ezen egész Európát fenyegető veszedeleme Július hónapja' utolsó hetétől fogva e' kiss hazát is pusztítani kezdte, de hála az isteni kegyelemnek, 's a' mennyei Gondviselésből nyert egészséges éghajlatnak... dicséret és halás köszönet a' felsőségi bölcs rendszabásoknak, mellyeknek következtésül, hogy ezen mérges nyavalyának pusztító dühe e' kis hazát mind terjedésére mind erejére nézve, más tartományokhoz mérve, mily kímélve és szeliden érdekelte legyen, az alább következő hiteles kimutatásból az érdemes Olvasók megítélhetik. Valamint szíves résztvétellel szemlélhetik, mily keresztyéni lélekkel kívántak sokan a' sinlődő szegények' sorsán könnyíteni. A' magyar Törvényhatóságokban a' szegény sorsú közlakosok számára nem csak orvosságot ingyen, , hanem élelmet is maga szolgáltatott jobbára a' Birtokosság. Azon kívül Kraszna Vármegyében Somlyón Béner Jósef a' Vármegye' szélén vont örlineán strásáló szegények adófizetők' számára hónaponként 40 véka lisztet és 40 font sót; hogyha pedig a' Cholera azon megyében is pusztítani kezdene 50 legszegényebb lakosok' számára hónaponként mindeniknek két véka lisztet, két font sót és két icze seprő pálinkát

⁴⁶⁹ *Magyar Kurir*, 1831. október 4. 28. sz.

ajánlott. A' Kolosvári ' Patikáriusok azon esetre hogy ha a' Cholera Kolosvár városát is meglátogatná, a' szegény betegek' számára 400 ezüst forint áru orvosságot ajánlottak ingyen, úgy hogy ezen summának felét Patikárius Slaby Dániel úr, a' más felét pedig Nappendruk Márton és Schmidt Ádám Patikárius urak egyenlő mértékben ígérték".⁴⁷⁰

Magyar Kurír – (1831. 10. 7. 29. szám.) – miközben arról számol be, hogy Bécsben a kolerahelyzet nem javult, értesíti olvasóit, hogy „Komárom, Győr és Moson Vármegyékből jött hivatalos tudósítások szerint a' cholera ezekben annyira alább hagyott, hogy annak teljes megszűnését rövid idő alatt reménykeni. Győrben, a' hol 640-en lettek áldozatai, Sept(ember) 15- ke oltá senki se kapta el. Kassáról írják hogy ott a' cholera, minekutánna benne 528 meghaltak Sept(eptember). 4-ke oltá egészen megszűnt”.⁴⁷¹

Magyar Kurír – 1831. 10. 11. 30. szám.) – thirdetéseket közöltek a tanintézetek tanrendjének újra kezdéséről: „ Szűnvén Pápa is a' Cholera nyavalya., a' Pápai Reformátum Collegium Igazgatói részéről (...) Tudósítások tétetnek nem tsak a' hozzánk közelebb lévő Esperestségekből, hanem a' Haza távolabbi részeiből is, hogy ott is megszűnt már a' Nyavalya, és a' Tanulok egészsége a Helyekről, és egészséges állapotban jöhetnek össze; azonnal kihirdettetik Újság Levelekben, és más úton is az ide való Collegiumbeli Tanítás elkezdésének Ideje”.

„A' Losontzi Nemes Reform. Collegium Oskolai Directioja végezéséből, az itt említett Collegiumban az 1831/32 Oskolai Esztendőre a' Tanítások kezdete October 15-kére lévén határozva, azt ezennel sietünk közönségesse tenni azzal a' meg nyugtatással, hogy már itt a' nyavalya Hála a' Gondviselésnek tökéletesen megszűnt”.⁴⁷²

Magyar Kurír – (1831. 10. 18. 32. szám.) – arról tudósít, hogy Bécsben a „nyavalya kiütésétől Sept(ember) 14-kétől fogva eddig a' megbetegültek száma 2476, a' kigyógyultaké 1078, a' megholtaké 1150, az orvoslás alatt maradtaké 268”.

A lap *erdélyi híre*, hogy a „Nagy Fejedelemségben Jul(ius). 21-kén kiütvén az Epeveszély, Sept(ember). végéig 91 helyekre terjedett el. Ezekben öszvesen megbetegedtek 1226-an, meggyógyultak 472-en, meghaltak 709-en , orvoslás alatt maradtak még 47-en”.

A továbbiakban a lap arról számol be, hogy a „Hiteles Jelentések minden felől vigasztaló tudósításokat közlenek a' Magyar Hazából az Epeveszély szűnése felől, mely sok Helyeken már egészen ismegszűnt, így p. o. *Poson Vármegyében* ismét 45-tel szaporodott, a' nyavalyától egészen megszabadult Helyek száma, 's ezen Megye már 85 nyavalyától ment közönségeket számlál. *Komárom* Sz.K. városában, mellynek népessége 15 ezerre tétetik, Aug. 5-kén kiütvén a' nyavalyát Sept. 50-káig 692-ten lettek áldozatai, 's most egészen megszűnt. Itt a' városi Tanács a' felől gondoskodván, hogy a' lakosok egészsége ezentúl annál inkább fentartathassék, minden alkalmatossággal, sőt dobszó mellett is inteti a' népet, hogy az éretlen dinnye és szőlő evéstől őrizkedjenek, érett gyümölcsöt is egyszerre sokat ne egyenek, magokat jellel itallal meg ne terheljék és a' meghűléstől őrizzék. *Debreczen* Sz. K. városában, mind a' mellett is, hogy a' Cholera behatása ellen három soros Kordon vonattatott, a' nyavalya Jun(ius). 24-kén kiüött, s noha az útszak, mellyekben az eleinte terjedni kezdett, szorososan elzárattak,

⁴⁷⁰ *Erdélyi Híradó*, 1831.október 4. 1. sz.

⁴⁷¹ *Magyar Kurír*; 1831. október 7. 29. sz.

⁴⁷² *Magyar Kurír*; 1831. október 11. 30. sz.

mégis az egész városra kihatott, úgy hogy 5898 megbetegültek közül 2090-en meghaltak. *Zála Vármegyében*, melly Stájer Országgal határos, nem olly pusztító volt a' cholera, mint másutt, és tsak kevés helyeken mutogatta magát. *Baranya Várm(egyegyében)*. is eltűnt, *Somogyban* pedig tsak Nagy és Kis Hidvégen vannak még nyomai. *Verőcze Vármegyében*. csak Borovo és Ibolya helységeit lepte meg, de ezekben is megszűnt. Aug(usztus) . 29 -én. *Slavoniának* többi részét megkimélte *Eszék városának* alsó részét kivévén. *Szeged* Sz. K. városában Jul(ius) 18-kán ütött ki az epeveszély, és 36 napig pusztított, ez alatt 36 ezer lakosai közül az Orvosok jegyzései szerint 1312. ten betegetek meg, és 486 tan meghaltak”.⁴⁷³

Erdélyi Híradó – (1831. 10. 22. 6. szám.) – járvány végi erdélyi számvetést közölt: „Hogy más Tartományokhoz képest mennyire oltalmazta az Isteni gondviselés Hazánkat a' Cholera'dühétől, a' következő hiteles kimutatás bizonyítja: Öszveséggel beteg 15 117 , gyógyult 2337, meghalt 1247, gyógyuló 1087. Mindösre csak hárman maradtanak gyógyításalatt 1. Maros és 2. Kőhalom-Székben. Azolta is kezdette magát mutogatni N.Szeben-Székben s magában a' Városban is. Tordán meghalt Torda-Vármegye érdemes Fisikussa Orvos Doktor T. Szász István Úr”.

A lap ugyanott közli. a bécsi rendeletet a záróvonalak feloldásáról: „cs. k. Felsége az egyesült Udvari Cancellaria Fő Cancellariussához (...) intézett kabinetí írásában kegyelmesen ki nyilatkoztatta, hogy a' beteges helyeknek és házaknak elzárások miatt magokra a' betegekre is az elragadás'félelme miatt illendő figyelem és gondviselés nem fordíthatván , továbbá ez által a' szorgalom kereset, kereskedés meg csökkenvén, mely által sok ezereknek jövedelmek kút fejei elzártak; a tapasztalásból meg bizonyosodván az, hogy ezen rendszabásokból még több kár és veszedelem következik. Felsége a' Cholera'ra nézve a' Pestisi rendszabásokat eltöröltetni parancsolja. (...) Melynek következésül a' belső tartományok között fenn állott egészségi őrizeti lineák eltöröltetnek, 's azok még csak az Orosz tartományok között maradnak meg a' tengeri kereskedésre nézve, de úgy hogy az ezen szél helyeken lévő veszteglő intézetekben is, mind a' személyekre mind a' portékákra nézve a' contumacia ideje megkevesebbítettik”.⁴⁷⁴

Magyar Kurír – (1831. 10. 25. 33. szám.) – a magyarországi és erdélyi főhatóságok hirdetéseit közli: A „Nagy Méltos. Magyar Királyi Helytartó Tanátsnak Oct(ober). 5-dikén költ Rendelése szerint egész Magyar Országának minden Tanító Intézeteiben, és így a' Pesti Kir. Univerzításban is a' közönséges Tanítások az 1831/32-diki Oskolai új esztendőben November elejével elkezddőnek. Az Erdélyi Fels. Kir. Kormányshék hasonlóképpen kihirdette, hogy a' közelebbi November kezdetével a' közönséges Tanító Intézetekben a' tanítások elkezdődjenek, olly megszorítással, hogy a' tanulók rendes egészségi passussal útazzanak és a' choleras helyeket elkerüljek”.

Hasonló tartalommal a lap a debreceni és a pápai tanintézetek hirdetését jelenteti meg: Debrecen (Oct. 16 kán 1831.) „Minekutánna a' pusztító nyavalya, Istennek hála! Városunkban még September elején megszűnt, 's az óta jelei magokat nem mutogatták; sőt a közelebbi Országos Vásár alkalmatosságával is semmi Cholera'ra mutató eset magát előnem adta; (...) *Debreczeni Réf. Collegium Professorai* azon érdemes Szülőket, kik gyermekeiket ezután is itt taníttatni, vagy most tanulás végett ide hozni szándékoznak, tudós(ítja) az eránt, hogy a' jövő Oskolai esztendő Kezdeté a' Környülállásokhoz képest a' T. T. Oskolai Elöljáróság által

⁴⁷³ *Magyar Kurír*, 1831. október 18. 32. sz.

⁴⁷⁴ *Erdélyi Híradó*, 1831. október 22. 6. sz.

November 7-kére határozatok. Ezen kitett határidőre tehát minden érdemes Szülék kedves gyermekeiket városunkba, mint kétségen kívül egészséges helyre, egész bátorsággal és telyes megnyugovással hozhatják vagy küldhetik”.

„A Pápai Reform. Collegium’ Igazgatósága által ezennel (Oct. 19-dikén 1831.) hírül adatik a’ T. T. Közönségnek, ’s az Érdemes Szüléknek, hogy ezen Collegiumban mind a’ felsőbb mind az alsóbb Oskolákban a’ Tanítások e’ folyó Esztendei November 15-dikén elfognak kezdetni, – addig is pedig, a’ Tamulok a’ be írásra az említett Hónapnak első napjától fogva el fognak fogadtatni. A’ Sopronyi Ev. Lyceum’ Elöljárói ezennel közhírré teszik, hogy ezen oskolai esztendőbeli tanítási cursus a’ jövő November 7-kén fogja rendes kezdetét venni”.⁴⁷⁵

Magyar Kurir – (1831. 11. 11. 39. szám.) – a lap a járvány megszűnte után kibocsájtott rendeletet közli, amelyben a további védekezési eljárásokat sorolták fel: „Ts. K. Felségének Oct. 14-kén kelt parantsolatjára közönséggé tétetik, hogy a’ most uralkodó járvány epeveszély orvoslásában éppen úgy kell a’ betegekkel bánni, mint akármely más járvány nyavalyában. Erre nézve Ő Felségének Oct(ober) 23. költ további parancsolatja azt tartja, hogy amint azt (1831) Febr(uár). 27-én kiadatván előadta, miképpen kellessék a’ ragadónyavalyákkal bánni, megújítassék. (Költ Bétsben Nov. 5-ben 1831.) *Oktatás a’ Nép számára, a’ most uralkodó nyavalyákra* nézve. 1.) Annak a’ nyavalyának, mely most Európának nagyobb részében, kiesebb vagy nagyobb mértékben elterjedett, főképpen a’ tartós nedves-hideg időjárás volt az oka. Természetesen, hogy a’ háborús esetek is sokat tettek a’ nyavalyának könnyű és sebes elterjedésére. 2.) Ez a’ nyavalya tehát nem új, mert hasonló időjárásakor másszor is tapasztaltuk azt ugyanilyen környüállások között előfordulni (...) 3.) Hogy pedig az ember magát ezen nyavalyától megőrizze, arra orvosi szerek nem szükségesek. Sőt felettébb ártalmas volna, egészséges embernek magán előre vagy eret vágatni, vagy hányjától, hashajtó vagy akármifele szert bévenni, a’ végre hogy magát attól megóvjá. 4.) Legyen az ember vidám kedves, , éljen rendesen, járjon el hivatalos dolgaiban, ételben és italban a’ mértékletlenséget’s a’ bujálkodást kerülje, lakásában és öltözetében a’ legnagyobb tisztaságra vigyázzon, lakó szobáját egyszer ’s kétszer is napjában kiszellőztesse, 10–16 órák között; kivált, ha a’ szoba alatsony ’s benne többen laknak. Egésztelen és az állásban megromlott eledelkkel nem kell élni. Különösen őrizkedni kell a’ megfázástól. Ha pedig roszszúl érzi valaki magát, azonnal orvoshoz folyamodjék. 5.) Látnivaló ebből, hogy a’ ki a’ rendes életet megszokta, annak élése módját változtatni szükségtelen, sőt még ártalmas is. 6.) Ha valaki megbetegszik, azt ha tsak lehet magát külön ’s tágas szobában kell ápolgatni, ’s a’ látogatóktól őrizni. 7.) A’ beteg szobáját ágyát tisztán kellek tartani, ’s gyakran kiszellőztetni, de úgy hogy a’ beteg meg ne hűljön, ’s az ágya is tisztán tartassák, ’s ágybelire melegített takarókkal változtatassék. 8.) A’ felgyógyult beteg ruhái, ágya, ’s a’ t. gondosan kimosattassanak, kitisztíttassanak, kivált ha valaki meghal, ruháját más magára ne vegye, míg ugyancsak jól ki nem mosatták ’s szellőztettek. 9.) A’ szalma, mellyen a’ beteg feküdt, az ég alatt elégettessék; szobája pedig több napokig szellőztessék, és 10.) Ugyan ezt kell tenni ha katonaság masirozik valahol keresztül, kivált ha betegek vannak közöttök”.⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ *Magyar kurir*, 1831. október 25. 33. sz. A Debreceni Ref. Kollégium hirdetését közli: *Hazai ’s Külföldi Tudósítások*, 1831. október 22. 33. sz.

⁴⁷⁶ *Magyar Kurir*, 1831. november 11. 39. sz.

Magyar Kurír – (1831. 11. 15. 40. szám.) – híre: „A' Bétsi Ts. K. Univerzitasnál az múlt 1830–31-dik oskolai esztendőben az itt következő Magyar és Erdély Országi Ifjak nyertek Orvosi és Seborvosi Diplomát. Orvos Doktorokká tétettek Avedik István, Újvidékről. Bibo Gedeon, Halasról. Entz Ferentz Sümegről. Feldmann József Eduard Ungvárról. Grosz Ferentz Pestről. Karpf Antal Győrből. Küffner Lajos Károly, Posonból. Landshut Sámuel Aradról. Lang Gusztáv, Bazingból. Sáros-Pataki Pataki Dániel Kolosvárról. Pick József, Rohonczról. Pferhofer Sámuel Neszmélyről. Schönbauer Mihály Lajos Fősorból. Wanda Leopold Sándor, Győrből. Seborvos Doktorokká tétettek. Draut János Ferdinand Erdélyből Segesvárról. Grosz Ferentz, Pestről. Landshut Sámuel Aradról”.⁴⁷⁷

Magyar Kurír – (1831. 11. 18. 41. szám.) – A járvány végéről tudósít: „Vigasztaló tudósítások jönnek a' két Magyar Hazából mindenfelől, hogy az epeveszély vagy egészen megszűnt, vagy pusztításában szemlátomást alább hagy, ott is a' hol az újonnan üt ki. *Bihar V(árme) gyében* már tsak Mező Keresztesen van 3, és Sz. Péterszegen 7 beteg, mind gyógyulófélben. Ezen Megyének kevés helyét lepte meg a' nyavalya, ú. m. Deretske és Raba M. városokat, Berettyó Sz. Márton, Sámson, Bakonszeg, Sáránd, Veritzida, Gáborján, Komádi, M. Keresztes, Sz. Péterszeg helységeket és N. *Várad Városát*. Az egész vármegyében 400,000 lakos közül tsak 650-en lettek a' nyavalyának áldozatai”.⁴⁷⁸

Hazai s Külföldi Tudósítások – (1831. 12. 3. 45. szám.) – „Magyar és Erdély Ország Nov. 25-ikén 1831” rovatban. a járvány idején a lakosság támogatásában érdemeket szerzett földbirtokosokat méltató írásokat közli. „Minthogy Isten jóvoltából a' Cholera öldöklő morbusa megszűnt, már valóban könnyebben lélezkünk.— Ezen rosznak kiirtására, (...) Méltóságos Viczai Gr. Viczay Ferentz O Nagyságának, ki egyedül atyáskodó tzéljából jobbágyi között Hédervárott egész Grófi Famíliájával lakott; minekelőtte még a' Cholera, jobbágyi között kiütne, 50 személyre, valamint azután minden nap, az úgy nevezett Rumford levest osztatta, (...) A' midőn Augustus 20-dikán Uradalmában Ásványi helységben kiütött a' Cholera nyavalya, a' szükséges orvosságot legjobb készüllettel tulajdon házi Orvosa által osztatta, kit folyvást a' betegek gyámolítására naponként küldte, sokakat pénzbeli segedelemmel vigasztalt, minden tehetségét, és figyelmét siltődő jobbágyira fordította”...⁴⁷⁹

Hazai s Külföldi Tudósítások, (1831. 12. 24. 51. sz.) Beszámol arról, hogy Torontál vármegyében „Nov(ember). 21-dikén 1831. Isten kegyelméből ezen a' vidéken is megszűnvn az epemirigy és a Beodrai Jobbágyok kötelességeknek tartják, Földes Uroknak Tekintetes Beodrai Karátsonyi Lajos Tábla Bíró Urnak (...) atyai gondoskodását megköszönni. (...) A Földes Úr tudósítatván arról, hogy a' rémitő betegség Aug(ugustus) . 20-dikán Beodra Mező-Városban, későbbben pedig azon Uradalomhoz tartozó Karátsonfalva, és Topolya Helységben is kitört, és September elején pusztító veszélyre elterjedt. Pestről, távollétében, azonnal Sept(ember). 11-diki Levelében, majd megújítva October 1-sején olly rendelést intézett az Uradalmi Tisztséghez, hogy a' Beodrai Pénztárból a' betegek gyógyítására, és a' szegény özvegyek, 's árvák között, gyámolításokra 500 V(áltó).forintok kiosztassanak; ezen kívül minden háznál lévő betegek, és zsellérek élelmére egygy Pos(oni)mérő Búza adattassék; a'

⁴⁷⁷ *Magyar Kurír*, 1831. november 15. 40. sz

⁴⁷⁸ *Magyar Kurír*, 1831. november 18. 41. sz

⁴⁷⁹ *Hazai s Külföldi Tudósítások*, 1831. december 3. 45. sz.

megholtak eltakarítására ha szükség száz szál deszka is kiosztassék.– Hasonló köszönettel vagynak azon özvegyek is kik az Uraság szolgálatjában lévő Férjektől az Epekórságban megfosztattván, gyermekeikkel együtt az Uradalom adakozásában segedelmeket tapasztalják. Itt még megmen állapotván jótéteményje a' fenn tisztelt Úrnak, szabad kir. Pest Várossában is Sept(ember). 13-dikán az Epekórság idejében munkátalan ugyefogyottak számára szükséges ápolgatás végett, 100 V(áltó) forintokat adott”.⁴⁸⁰

Erdélyi Híradó – (1831.12. 31. 26. szám.) – a Királyi Helytartótanács 1831. év végi magyarországi kolerajárvány összegző adatait ismerteti: 1831 „Junius 13-kától fogva Decem-ber. 20-ig, hivatalos tudósítások szerint , a' már említett 90 törvényhatóságban 4017 helységben 455 954-en estek a' gyanús betegségbe, ezekből meggyógyult 257 339, meghalt 196 857, orvoslás alatt maradt 21 778. Megszűnt a' betegség 2153 helységben, újból kiütött 1-ben és ismét kiütött 120-ban. Beléfoglalódván ezen számokba az országban fekvő katonaság is”⁴⁸¹.

Magyar Kurír; (1832. 01. 3. 1. sz.) A lap a Helytartótanács járvány végén nyilvánosságra hozott összegző adatait ismerteti: „Hivatalos jelentések szerint Magyar Országban Jun(i-us). 13-kától fogva Dec(ember) 27-ikéig a Törvényhatóságokban, 4173 Helyeken pusztított az epeveszély, mellyben megbetegedtek 465 479-en ; kigyógyultak 245 214-en, meghaltak 201 021-en, orvoslás alatt vannak még 19 051-en. Megszűnt a' nyavalya 2252 Helyben; (...); újra kiütött 5 Helységben”. Erdély esetében csak a kolozsvári adatokat közli, eszerint a városban „megbetegedtek choleraiban (..) eddig 522, meggyógyultak 180-an, meghaltak 72-ten, orvoslás alatt vannak 70-en”. Közlik a bécsi kolera adatokat is, ahol „Sept(ember) . 14 körül fogva (1832) Jan(uár).2 - káig megbetegedtek 4095-an, kigyógyultak 2136, meghaltak 1953-en, orvoslás alatt vagynak még 4-en”.⁴⁸²

Hazai 's Külföldi Tudósítások – (1832.01.18. 5. szám.) – összegző adatokat közölt a járvány következményeiről: „A' Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Tanátsnak 1832-diki Jan. 10-dikén 400. szám alatt kiadott parantsolatjához képest köztudomásra adatik, hogy az Országban a' Cholera nyavalyának kiütése napja óta, ezen mai napig 4677 Helyben, 501,657 személyek lepettettek meg általa, a kik közül meggyógyultak 267, 891-en , meghaltak pedig 217,594-en, orvosi gondviselés alatt 15,172-en maradvá. Tellyesen megszűnt a' nyavalya 43 Törvényhatóságoknak 2659 Helyeiben”.⁴⁸³

A lapban a továbbiakban az Erdéllyel szomszédos román vajdaságokban a járvány enyhüléséről, a határzár feloldásáról, valamint a járvány végét követő lakosság viselkedéséről írtak: „A' legújabb bukaresti tudósítások szerint, mind Bukarestben, mind a' Nagy Oláhország' több részeiben, kivéven Kimpolungát és Pitestet ahol néha cholera' esetei mutatkoznak, a' legjobb egészség áll fön. (...) Krajovában, October 7-től fogva semmi cholera'i betegségek elő nem adták magokat, és így ezen mirigynek végső eltűnését méltán remélhetni. Bukarest, oct. 16-kán: Az orosz fő Consulság által tudósittatván, az Erdélyországból a' cholera iránt jött megnyugtató hivatalos tudósításokról, azonnal parancsolatot adott, hogy a' cholera ellen, Erdélyországnak szélein felállított consumaciák mind felszabadittassanak. „Ki nem

⁴⁸⁰ *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1831 december . 324. 51. .sz.

⁴⁸¹ *Erdélyi Híradó*, 1831.december 31. 26. sz.

⁴⁸² *Magyar Kurír*; 1832. január .3. 1. sz.

⁴⁸³ *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1832.január 18. 5. sz.

lehet mondani azon örömet, melyet ezen rendelés a' kereskedőkben gerjesztett, minthogy ezen elzárások a' havas alföldi tartományokat, végső pusztulással fenyegették. Itten Szébenben ezen hónapban a' halandóság nagyobb mértékben, és többekre nézve a' cholera' jeleivel, mutatta magát, egy néhány naptól fogva alább szállott, úgy csak egy gyermek halt meg. (...) A' falukon a' szüret elkezdődött – a' diaetához nem szokott köz nép a' hideg, és savanyu szőlőt mohon eszi, és már is veszszük azon szomorú hírt, hogy a' szomszéd falukon többen megbetegedtek".⁴⁸⁴

⁴⁸⁴ Erdélyi Híradó. 1831. október 15. 5. sz.

A SZABADSÁGHARC ÉS A KOLERA 1848/49-BEN

Plósz Lajos a koleráról írt munkájának járványtörténeti részében azt írta, hogy „1837 és 1847 között Európa nem szenvedett a cholérától s kezdte felejteni; csak az orvosok, kik folytonos figyelemmel örködtek a járványos bajok terjedése felett, gyanakodtak az iránt, hogy a baj még visszakerül”. Plósz úgy tudta, hogy járvány 1842-ben Burmát, Afganisztánt, Közép-Ázsiában „Tatárországot (Turkesztánt) pusztította”, és 1845 végén Perzsiában ütötte fel a fejét a kór. Ahonnan két irányban terjedt tovább; délnyugat Bagdad és Mekka, északon pedig a Tauris és a kaukázusi tartományok. A Kaukázus nyugati részén 1847 elején tört ki a kolera, 1847 októberében Asztrahánban és a Volga mentén jelent meg, 1848 májusban már Moszkvában volt, (...) június elején Szentpétervárt érte el”. (...) Innen – mint írja – több irányban terjed tovább: 1848 ősz folyamán átterjedt Isztambulba, valamint a „Circassiában táborozó” orosz hadsereg soraiban és „innen gyorsan terjedt el egész Európára”. A „Finn tartományokba”. Délnyugaton „1848. július közepén Muszka-Lengyelországba húzódott, s augusztus elején Varsóba érkezett”. Ugyanakkor már (júliusban) „Azovi-tengerpart vidékén – valamint Szevasztopolban és Odesszában is – dühöngött”.⁴⁸⁵

Tengeri úton 1848. október elején kolérát behurcolták a Brit szigetekre (Sunderland), ahonnan október végén átterjedt Dunkerque-be és „Franciaország északnyugati részében” (Lille, Calais, Fecamp, Dieppe, Rouen, Douai), majd 1849. március elején elérte Párizst, ahol közel 20 ezer ember halt meg kolerabetegségben: Franciaországban 1849-ben készült felmérés szerint százezer áldozata volt a járványnak.⁴⁸⁶

Egy másik útvonalon – amelyről Plósz személyes tapasztalatokkal is rendelkezett – a kolera délről a török fővárosból északnyugat irányba terjedt: „1849-ik évi tavasszal áprilisban a hajózás megindulván Sztambul és Galatz között, utóbbi Duna parti városban néhány nap után azonnal mutatkozott, s hét hétig” tartott. „*Itt e sorok Írójának is volt alkalma a vész néhány napig megfigyelni, s arról meggyőződni, hogy tünetében 1831-ben Pesten, Szentesen, 1837-ben Fóthon észlelt járványoktól lényegesen nem különbözött.* (...) *El nem mulaszthatja megemlíteni, hogy (Galacon) a katona-kórházban a betegápolók azon fűszeres bort, mely már a nehéz cholerasok testének dörzsölésére használtatott, baj nélkül idogálták*”. Galacról a „vész” átterjedt Brailába, innen pedig „júniusban Bukarestbe, ahol novemberig uralkodott, a nyár végén Kis –Oláhország” (Olténia) központjában „Krajova városban ütötte fel a fejét”. „*A Duna mentibe azonban sokkal, gyorsabban haladt előre, mert már (1848) májusban,*

⁴⁸⁵ Plósz, L. 1866. 25., Journal de la Société Statistique de Paris. vol. 6., 1865. 321.

⁴⁸⁶ Plósz, L. 1866. 24–25., Journal de la Société Statistique de Paris. vol. 6. 1865. 320–322

Kalafatot, Bodonyt (Vidin), *Turnu-Severint érte el.*” A moldovai, Galac dunai kikötőből a kolera 1848 „május közepén Jassyt szállotta meg, s a forró (30–32° R.) nyáron uralgott, majd Botosányban, ősszel a Duna mentén állomásozó török, és „Beszarábiában táborozó Muszkasereg” soraiban terejdt. „Moldvában és Oláhban szerte terjedvén a kór, Erdélyország néhány helyeibe is behatolt, (1848) augusztusban Brassót és Fogarast” érte el.⁴⁸⁷ Járványtörténeti áttekintésében Plósz Lajos orvosdoktor arra is felhívja a figyelmet, hogy a kolera magyarországi megjelenését illetően közrejátszott az országban a „az Al-Duna és az ottani hadjáratok”, – pontosabban a cári csapatok jelenléte – ahol a kolera „már (1848) júniusban mutatkozott, júliusban azonban a Rácztáborban hova alkalmasint szerb csapatok által hurczoltatott járvány alakot vett fel. Augustusban a hadjárta alsó-dunai, és tiszai megyéken terjedt el, honnan hadmozdulatok által a honban szerte szórattott. A felföldi magyar hadtestek táboraiiban a (1848) Szeptember 28-iki pákozdi csatáig még cholera nem volt, holott a horváth ellen-táborban már öldökölt, csak októberben terjedett a vész az országba szerte, s egész télen tartott, de nagyobb részt csak a hadtestekben uralgott, és mozdulatait követte; miért is Győrött, Pozsonyban, Szombathelyen, Pesten s több városokban a honvédek számára cholera-kórházak lettek felszerelve. Értekező e télen a soroksári utczában Svetenai-féle laktanyában cholera-osztályt kezelt, hova rendszerint kifejlett esetek hozatván a halálozás, kivált az utóhagymázosoknál nagy volt”.⁴⁸⁸ Plósz az 1849. év kolerajárvány fejleményei tekintetében – szemben a kérdéssel foglalkozó útókor történészeivel – úgy látta, hogy meghatározó szerepet abban, hogy „nagyban felsepedt, újra feléledt a kor Magyarhonban keletről, és délről a tolongó seregek által az országban szerte terjedvén”, az erősen kolerás Galicián átvonuló „muszka seregeknek” tulajdonította. Ezzel indokolta, hogy „Magyarhonban” a kolera az egész országban a cári csapatok által a „megszállott helyek mentibe szerte terjedett. Délről Pétervár, Temesvár, Lugos, Ó-Arad és Szegeden átvonulva, úgyszintén a muszkák által Bartfán, Eperjesen, Kassán és Miskolczon áthurczolva a hon közepére... „A katonai tényező szerepét a járvány széthurcolásában a Dunai fejedelemségek példájával is erősíti, ott is, csak azon helyein mutatkozott, hol Puchner hadteste megfordult (Turnu-Severin, Rimnicu-Vilcea, Krajova stb.)”.⁴⁸⁹

A magyar kormány a járvány elhárítására tett intézkedései

A magyar királyi orvosi kar három ülésén (1847. október 30., november 7. és 28.) már felmerült, hogy mielőtt „Magyarhonba is becsapna” a kór, küldjenek Oroszországba orvos szakértőt, vagy „elégedjen meg a hivatalos pétervári tájékoztatással”. Végül úgy döntöttek, hogy nem Oroszországba, hanem a „közelebbi Moldovába” küldenek orvosokat.⁴⁹⁰

A forradalmi események után megalakult Batthyányi-kormány (1848. március 23.) egy sor szervezeti-működési változásokat vezetett be, ezek sorában tartozott a Pesti Hírlap 1848

⁴⁸⁷ Plósz, L. 1866. 25–26.

⁴⁸⁸ Plósz, L. 1866. 27.

⁴⁸⁹ Plósz, L. 1866. 28.

⁴⁹⁰ Schoepf, A. Orvosi Tár, 4. Évf. 1848. 5. Kötet., Szám. 79–80., Szállási Árpád. Orvosi Hetilap, 2000. 83–85. Hozzáférés: 2022. 11..9.

május 4-i számában megjelent Klauzál Gábor kereskedelmi miniszter április 29-én kelt rendelete, amely a közegészségügyet a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium hatáskörébe utalta. Május elején megszervezték az új egészségügyi osztályt, személyzetük kinevezése is megtörtént: „...osztályfőnök Stáhly Ignác miniszteri tanácsnok, országos főorvos Sauer Ignác. Egészségügyi tanácsnokok: Eckstein Frigyes közegészségügy, Havas Ignác orvostörvényszék, Tormay Károly orvosrendőrség, Wagner Dániel gyógyszerészet, és Zlamál Vilmos az állatgyógyászat” területét felügyelték.⁴⁹¹

A közegészségügyi osztály létrehozását követően (1848. április 29.) Klauzál Gábor miniszter aláírásával május 20-án a körlevélben tájékoztatták vármegyéket a kolerajárvány várható megjelenésére: „Az illető helyekről érkezett hivatalos közlemények szerint, az oláh fejedelemségben, jelesül Braila és Galaczban, legújabban a járványos cholera kiütvén, bárha ezen vész jellemére nézve az 1831-nál szelidebbnek tapasztaltatik, még is hogy azon esetre, ha irányát hazánk felé folytatná, honunk lakosait és orvosi egyéneit készületlenül meg ne lepje”. Továbbiakban Klauzál Gábor körlevelében, mint írja: „Önök ezennel meghagyom, (...) hogy „rögtön” rendelkezzen „a hatósága körében lévő” kórházak állapotáról, befogadóképességéről, felszereltségéről (bútorok, ágyak száma, ruhanemű, élelmiszerek). Ahol kórház nem létezik, ott erre a célra épületek kijelöléséről, a tapasztalt hiányosságok pótlásának módjáról. A tisztí főorvosokat minisztérium egészségügyi osztályára felküldendő „rovatos jegyzékkel ellátott jelentéstételre” kötelezi, ugyanakkor a vármegyei főorvosokat utasítja, hogy tegyenek „jelentést” hatáskörükben működő orvosok számáról, akik a „lakosoknak kellő orvosi segílyt nyújtanának”, és ahol „szükséges” oda orvosokat „bizonyos számban kiküldeni”?

Ami pedig a gyógyszerekkel való ellátást illeti, „olly vidékek számára, hol gyógyszertárak nincsenek, a főorvos gyógyszereket nagyobb mennyiségben az illető gyógyszertárból felvehetvén, a járásbeli orvosok közt számadás és felelősség terhe alatt ossza ki. Végre szerezzon tudomást az iránt is”, hogy a vármegyéjében „fognak-e elegendő számmal ajánlkozni egyének” betegápolásra, hogy az erre célra alkalmazott orvosok a „fent érintett ápolóegyéneket betaníthassák”.

A korábbi (1831, 1836) tapasztalatok alapján az aktuális járványügyben illetékesek hatóságok „teljesen” bizonyosnak vették, hogy a „cholera terjedésének egyik alkalmi oka az inség, nyomor, tisztátalanság, egészségtelen lakhelyek, valamint a mértéktelenségben is rejlenék, erre nézve – kérte Klauzál – igyekezzék ön erélyesen oda munkálkodni, hogy a baj kijelölt főtényezői célszerű intézkedések által mérsékeltenessenek, mind pedig ezeket aképp intézte, hogy a nép rémülése és aggodalma idő előtt felne ébresztessék.”⁴⁹²

Az új egészségügyi osztály kinevezettei közül Eckstein Frigyes, Tormay Károly, Plósz Lajos orvosdoktorok a „földművelés- ipar és kereskedési miniszter úrtól 1848 év Május hó 25-én” kelt felkérése alapján a megbízatást kaptak, hogy „miután Galacz és Braila városokban a járványos Cholera kiütött volna, haladéktalanul (...) igyekezzünk mindazon adatoknak birtokába jutni, mellyek az említett járvány természete, fejlődése és gyógymódja iránt felvilágosítást nyújtanak, mind ezekről (...) kimerítő jelentést tegyünk”.

⁴⁹¹ Pesti Hírlap 1848 május 4., Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 152.

⁴⁹² Dr. Szalka András. 2009. Klauzál Gábor Társaság. (<http://klauzal.hu/cikk/461.html>) Hozzáférés: 2023.05.7.

A magyar orvosdoktorok kiküldését a bécsi kormány nemcsak támogatta, hanem jelentéseiket is igényelte: Pulszky Ferenc „álladalmi (állam) *titkár*” aláírásával 1848. május 30-án kelt levélben tájékoztatja a magyar külügyminisztert, hogy a „*Bukarest és Jassyban létező cs. kir. ügynökségek mind az álladalmi (állami) Kancellária útján, mind utasítást kaptak (...), hogy az oláh és Moldva fejedelemségeknél avégre működjenek, miszerint a kiküldött orvosok, jelesen Eckstein Frigyes, Tormay Károly és Plósz Lajos megbízásuk elérhetésére az érintett fejedelem s illetőleg kormány által mindenkép elősegíttessenek, egyszersmind ugyanazon ügynökségek a Galacz és Brailai Consul hivatalokat tett lépésük felől értesítvén, ugyan e részben ide (Bécsnek) is jelentést tegyenek...*”⁴⁹³

A rendelet kézhezvétele után az orvos csoport 1848 május 28-án indultak el Pestről és május 29-én Zimony érintésével június 1-én érkeztek a Duna parti Gyurgyevó (Giurgiu) kikötővárosába, ahol már kiütött a kolera.⁴⁹⁴

Az orvos csoport végül is, közel egy hónapig tartózkodott a Duna alsó szakaszának városaiban – Giurgiu, Galac, Braila, – és kezdte meg működését, innen az Orsova-Mehádia vonalig terjedő sávban folytatták vizsgálódásaikat, melynek eredményeiről négy jelentést, valamint egy befejező, összegző zárójelentést a küldtek a pesti minisztérium egészségügyi osztályára.⁴⁹⁵ A négy jelentés közül a legterjedelmesebb és a helyi viszonyokat is jobban láthatóvá tévő beszámoló a galaci keltezésű. Ugyanakkor a pesti orvosok a Duna folyásával ellentétes, tehát Magyarország irányába eső településeken folytatták megfigyeléseiket, a járvány Erdély irányú terjedése teljesen kiesett látókörükből. Ami azzal is magyarázható, hogy az orvos csoport a „*cholera terjedésének egyéb alkalmi*” okain túl, az al-dunai kikötővárosokban kiütött kolerajárvány terjedését a Duna mentén nyugat irányban tapasztalta.

Az al-dunai városokba kiküldött orvos csoport jelentései

a.) A pesti minisztérium egészségügy osztályához küldött Galacon keltezett *első jelentés* (1848. június 4.) Giurgiu város járványhelyzetét ismertette, ahova mint láttuk 1848. június

⁴⁹³ Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 152–153.

⁴⁹⁴ Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 153.

⁴⁹⁵ Dr. Izsák Sámuel kolozsvári orvos- és gyógyszerészet történész a múlt század 50-es éveiben közölt – *A román-magyar orvosi kapcsolatok múltjából* című – tanulmányában utalt arra, hogy magyarországi forradalmi kormány közelebről is érdeklődést mutatott a kolerajárvány alakulásáról a két dunai fejedelemségben. Hiányolta viszont, hogy az Oláhországba és Moldovába kiküldött *Tormay Károly doktor* „*kiküldetésének lefolyására vonatkozó részletek*” ismeretlenek, hasonlóan „*nem ismeri*” a román orvostörténet Tormay „*útvonulatát, az egészségügyi hatóságokkal folytatott eszmecsereit*. Úgyszintén nem ismerjük azt a jelentést sem, amelyet a magyar fővárosba való *visszaérkezése után az egészségügyi hatóságoknak tett. Nem lenne érdektelen megtalálni jelentését valamelyik magyar levéltárban, mert abból érdekes adatok birtokába juthatnánk az 1848-i kolerajárvány lefolyására és annak leküzdésére tett intézkedésekre vonatkozólag.*” (Lásd: Izsák Sámuel. 1957.127.) Izsák sem tudhatta, hogy Tormay (Krenmüller) Károlyt nem egyedül küldték ki, hanem Eckstein Frigyessele és Plósz Lajossal együtt. A magyar orvostörténet számára sem volt sokáig ismert a jelentés. Dr. Varga Lajos szavaival: „*A Magyar Országos levéltárban az idevonatkozó jelentéseket megtaláltuk és ezeket kívánjuk ismertetni*”, vagyis közölte teljes terjedelmében a szövegeket. (Lásd: Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 152–161.) Láthatóan Dr. Varga Lajos sem tudott az orvos csoport első, Galacon kelt jelentéséről, amelyet, ha kivonatos formában is, *Plósz Lajos* már közölt az Orvosi Tár 1848. 25. számában. (Lásd: Orvosi Tár. 4. Évf. 1848. 1. kötet, 1–26. sz. (1848) 25. szám. 398.)

1-én érkeztek és innen Braila érintésével – ahol már a járvány megszűnt – hajóztak moldovai dunai kikötőbe, Galacra.

A beszámolójukból az derül ki, hogy Giurgiu, illetve bolgár nevén Gyurgyevo városában, az orvos csoport – egy beteg kivételével – közvetlen ismereteket nem szerzett a járványról, hanem „helybeli” orvosok „Dr. Szebényi és Klein uraktól nyert tudósítások” képezték a jelentésükben foglalt helyzet leírás tényeit. Eszerint Guirgiuban a „járvány szegényebb sorsuakon uralgott (uralkodott), a 4000 lakost foglaló városban (1848) Május hó 18–Június hó 1. között (meg)betegedett 60, (meg)gyógyult 30 (24–48 óra alatt:) és (meg)holt 20 (legrövidebb idő volt 14 óra). Jelenleg 10 beteg találtatott.” A helybeli orvosok elbeszélése nyomán, valamint egy kolerás beteg megvizsgálását követően a pesti orvosok a keleti kolera tüneti jellemzőit állapították meg, hasonlóan ahhoz, amely „1831 és 1836 évben nálunk uralkodó járvány alkalmával mutatta” magát. Így tehát szerintük május 18-án Gyurgyevóban kitört járványt is tünete alapján „keleti Cholerának” lehetett volna tulajdonítani, azonban „helybeli orvosok még is – úgy most is – azt csak Cholerinnek (bélbántalomnak?) nevezik”. Mindazonáltal – összegzőképpen megjegyzik, – Gyurgyevo városában a „járványnak ragadványosságát tapasztalni éppen nem lehetett, mint azt az orvosok állítják”.⁴⁹⁶

A magyar orvos csoport Gyurgyevóból „Brailán át – hol a járvány már szűnik és az előforduló esetek közönségesen hagymázban átmenetben vannak” –, Galacra hajóztak, ahol a helyi orvosokkal a kórházakban ápolt kolerabetegeket látogatták meg. „A városi kórházban Dr. Martin orvoslása alatt 11 beteget és 2 holtat, a katonák számára rendelt kórházban pedig Dr. Abeck orvoslása alatt 14 beteg katonát találtunk, részint éppen a nyavallyától meglepettetek, részint javulásban, részint a Cholera utáni hagymázban levő egyéneket”. A betegek fiatalok voltak és „éppen olly tünetenyekkel, mint azokat az 1831 és 1836 évben a nálunk uralgó járványnál észlelni lehetett”. A betegség „1–24–48 óra hosszáig tartott”, egy esetben „villámként jött és halállal végződött”. Az orvos csoport a kórházi vizsgálódások során úgy tapasztalta, hogy a „legsúlyosabban lebetegedetteket egynéhány óra múlva vig arczzal levest enni találtuk”, visszaesések (recidiva) a betegségbe „többször; de csak rendetlen életmód és életrendi hibák után, és ekkor legtöbb esetekben a halál az egésznek csakhamar véget” vetett. A holtak éppen olyan tüneteket mutattak, mint „1831 – 1836 évben nálunk uralkodó Cholera járványban elhullottak. Bonczolásuk még az itt való orvosoknak sem engedtetett meg. A holtak száma sokkal csekélyebb, mint a járvány 1831. évében itt helybeni fellépésekor”.⁴⁹⁷

Mindez annak tudható be, hogy a helybeli orvosok az 1848 április 12-én kitört járványt „csak hamar felismervén, a szükséges előkészületeket megtették és (...) erősebb fellépését bevárták”. A magyar orvosokat arról tájékoztatták, hogy a járvány 40 000 lakossal rendelkező Galacon, a „város lapályos és egészségtelen részében” tört ki”, a „szegényebb sorsuaknál főképpen hol többen kisebb szobákba összeszorítkozva élnek, jelenleg a város magasabban fekvő részeiben” is „többször csak a szegényebb sorsuak” betegedtek meg,

⁴⁹⁶ Első jelentés: kelet Galacson, 1848. június 4. Aláírták: Eckstein Friedrick, Tormay Károly, Plósz Lajos (Lásd: Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 153–154. Vö. Popper József dr. Orvosi Hetilap. Pest. 1867. 11. Évf. 10. szám. (Március 10.) 171–176.

⁴⁹⁷ Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 153–155.

főleg azok, „akik élet és étrendi hibákat követnek el. A nyavallya déli széllel mindig súlyosbodott, most szűnő félbe vagyon, s az előforduló esetek igen egyformák”.⁴⁹⁸

A járvány Galacon 1848 április 12-től június 4-ig tartott, ez idő alatt „megbetegedett a városban 746 egyén, ezek közül (meg)gyógyult 484, (meg)halt 237, orvoslás alatt maradt 25. – A katonák kórházába bevetetett összesen 64 Cholera beteg, ezek közül (meg)gyógyult 32, (meg)halt 16, maradt 14. Mindannyi közép korú katona, többnyire végvidéki őrök. A városi kórházban már Május hó 10-én, – mert csak ekkor állítatott ezt fel – Június hó 4 között bevetetett összesen 52 Cholera beteg, ezek közül gyógyuló 17, (meg)halt 24, maradt 11, ez utóbbiak közül 4 orvosi szerek nélkül és 2 hagymás féle utóbajban esett a halálnak áldozatul”. A betegek életkorát illetően a meghalt egy-egy a 7 –, 8 –, 16 éves, valamint két 60 éves, a többi közép korú és többnyire férfi volt. „A városban tehát eddig megbetegedett Cholera-ban minden” 54-ik személy, és meghalt minden 169-ik ember. „Más nyavalyában a Cholera járványkodása alatt alig betegedett vagy holt ember. – A nyavallya ragályossága jelét: sehol sem mutatta, s ott hol az látszólag előfordult, az indokokat kimutatni lehetett”.⁴⁹⁹

Az orvos csoport a kolera járvány eredeti okait, természetét, lefolyását, különféle alakjait, gyógymódját, terjedését stb. a „csekély” tapasztalataik „után” hat pontban összegzik. 1. „Oláh és Moldva országban jelenleg a valóságos Cholera járvánkodik; 2. a folyók mentében és a völgyekben terjed, és érintés által éppen nem ragadványos; 3. természetére nézve gyulladás, s így csak lob elleni gyógymódnak enged, 4. főképp a szegényebb sorsuakon s olyanokon kik élet vagy étrendi hibákat követnek el mutatkozik. 5. a halandóság a kórházban nagyobb mint a családi körben orvosoltak közt, 6. a mostani járványkodás sokkal szelidebb, mint az 1831-év-ben itt tapasztalatatott”. Továbbá megemlítik, hogy miniszteri utasítás 2-ik pontját szem előtt tartva, a „járványt követni fogjuk s így Bucarestben hol jelenleg dühöngeni mondatik indulni fogunk”. Ahova végül is nem jutottak el. A pesti egészségügyi osztály utasításnak 3. pontjában a moldvai marhavész helyzete is szerepelt, ezzel kapcsolatban – mint írták – „hivatalosan jelenthetjük, hogy a marhavész Moldva országban már tökéletesen megszűnt, mellynek következtében az ausztriai consulatusi Hivatal f. év (1848). Május hó 25-én 487. szám alatt költ tudósító hirdeteménye szerint ezen marhavész miatt rendelt 21 veszteglő napot 10 napra leszállította”.⁵⁰⁰

b.) A második Orvosi jelentés 1848 június 8-án kelt Orsován, egyben az utolsó is, melyet az orvos csoport mind a három tagja – Eckstein Friedrick Tormay Károly Dr. Plósz Lajos – jegyzett. Miután azt tapasztalták, hogy „Cholera járvány Braila és Galacz városokban már szűnő félben vagyon” és tudomásukra jutott, hogy a „Cholera a Duna (...) mentiben felfelé mutatkoznék, azt hazánkhoz közelebb észlelni kívántuk,” ezért 1848 június 4-én Galacsról Gyurgyevon át Bukarestbe szándékoztak menni, ahol kiütött a járvány. Azonban Gyurgyevo és a határ menti települések négy napig vesztegzár alatt állottak, hivatalos engedélyt nem sikerült beszerezniük, „csak Dr. Szebényi, Klein orvosoktól, a veszteglő intézet igazgatójától és a gőzhajózási ágensétől” értesültek, hogy „azon nap (június 4.) érkezett hivatalos tudósítás szerint Cholera Krajova városban ütött ki”. Közbevetőleg a jelentésben elbeszélük, hogy

⁴⁹⁸ Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 156.

⁴⁹⁹ Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 156–157.

⁵⁰⁰ Az első jelentés kelt Galacon Június hó 4-én 1848. Aláírták: Eckstein Frigyes Tormay Károly Plósz Lajos. (Lásd: Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 157–158.)

már Galacon, amikor gőzhajóra szálltak Gyurgyevóig az utasok közül többeket gyógyszerrel láttak el. Ugyanakkor „egy gyöngéledő de látszólag egészséges hajós legény szállott gőzösünkre és itt rövid idő múlva a Cholera legsúlyosabb tüneteit mutatta, s így ezt, úgy mint a többi beteget könnyebb folytonos felügyelés alatt tartani, de még orvosolni is legjobb alkalmunk volt, s így meggyőződhattünk az általunk nyújtott gyógyszerek sikeréről”.⁵⁰¹

Tehát – mint fentebb említettük – Galacon hajóra szálltak és Gyurgyevó érintésével „Dunán felfelé” Calafatig utaztak, hogy onnan Krajovába mennek. Azonban Calafatban a „Contumar intézet egy néhány földalatti kunyhóból (Putrikból) áll, illy esetben pedig (...) négy napot tölni tanácsosnak nem tartottuk”. Calafáton értesültek, hogy a „Cholera már Csernez és Skela Cladován is mutatkozott tehát utasításaink 2-ik pontja értelmében hazánk határai felé a nyavalyát kísérve vonultunk és Turnu- Severinig jövén ott Dr. Czík a veszteglő intézet orvosa és azon intézet igazgatójától megtudtuk, hogy Skela Chladován Június 4 és 5 napon két Cholera eset volt, de mind kettő (...) gyógytattott...” Mivel Turnu Severinben is 4 napot veszteglő intézetben kellett volna tartózkodniuk, „időnyereség végett célszerűnek tartottuk a közel levő Orsovába menni, hol a veszteglő intézetben csak utileveleink és podgyászaink (...) vizsgáltattak s azonnal szabadon bocsájtattunk. Sietünk tehát itt alkalmatosságot keresni, hogy kocsin Cserna falun, helyiségeken át Krajovába mehessünk, honnan azonnal további tapasztalásainkról hivatalos jelentést tenni fogunk”. Olténiába, illetve Kis-Oláhország központjába, Krajovába végül is nem sikerült eljutniuk. Továbbiakban kiegészítésképpen megjegyzi, hogy „Jelenteni még kötelességünknek tartjuk, hogy az alsó Dunán a gőzhajózási kapitányság és Ágensek a beteget a hajókra fel nem vesznek...”. Szemtanúi voltak egy esetnek, amikor a „Cholera súlyosan lebetegedett de Turnu- Severinig már tökéletesen meggyógyult” mégis „Széchenyi nevét viselő gőzös kapitánya által vissza utasítottatott, s így a Ministerium rendeletének a G. h. társaság igazgatósága megfelel”.⁵⁰²

c.) A négy, kijelölt helyszínről küldött beszámoló közül főleg a Galacon, 1848 június 4-én és részben az Orsován június 8-án kelt jelentések feleltek meg a kiküldött orvos csoport számára a minisztérium egészségügyi osztálya által megfogalmazott céloknak és feladatoknak. A harmadik jelentés, melyet Mehadián június 14. és június 21. keltezéssel küldtek Pestre, már a nem realizált szándékok (Krajova, Bukarest elmaradása) mellett, főleg annak indoklására szorítkozott, ami miatt nem folytathatták vizsgálódásaikat. Egyrészt, mert a pesti „miniszteri rendelet” határozlatot léptetett életbe „még postalovakat sem ereszt át a határon, magyar honból valókat”. Másrészt pedig a Mehádiára történő kiszállást főleg az indokolta, hogy „Eckstein és Tormay tanácsosok gyöngéledvén itt alkalmas menedéket fognak találni egészségük helyreállítása végett”. Eckstein miután felépült, haza indult „Temesvárnak”, Tormay azonban „valódi Cholera-ba esett”. Noha az „itteni határőri ezredes orvos Hausner (...) késséggel viseltetik (Tormay) iránt”, viszont – mint Plósz írja – „idegen helyen magában nem hagyhattam legalább addig, míg életveszélyben forog, mihelyst annyira javul, hogy útnak indulhat, haza szándékozunk menni”. Tormay állapota mellett a haza utazást azzal is

⁵⁰¹ Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 158–159.

⁵⁰² Második jelentés kelt Orsován 1848. június 8. Aláírták: Eckstein Friedrick Tormay Károly Dr. Plósz Lajos (Lásd: Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 158–159.)

indokolta, hogy „*Oláh honban a járvány amennyiben értésünkre esett, jelenleg csupán a Duna mentében terjed, és utolsó jelentésünk óta nem fordult elő*”.⁵⁰³

d.) A negyedik, és egyben utolsó orvosi jelentés – amit szintén csak Plósz Lajos jegyzett 1848 június 21-én Mehádián – arról tájékoztatja a földművelési, ipar és kereskedési minisztérium egészségügyi osztályát, hogy Pest és Orsova közötti gőzhajózás „*biztos hír szerint (...) néhány hétig*” szünetel, ezért „*szarazon*” Temesvár, Szeged, Szolnok érintésével térnek vissza Tormayval. Szándékukban áll az említett városok főorvosait „*felkeresni, s velük a kór mostani fellépéséről, gyógyításáról, s ellen teendő közegésségi intézkedésekről szóval értekezni*”.

Továbbiakban Plósz megjegyzi, hogy a Pestre történő visszatérésének időpontját Tormay állapotának alakulásától várja, aki „*ma legelőször kel lábra igen megviselve aggasztó betegségre által, s annak utódként fejlődött fájdalmas aranyeres szenvedelmekkel folytonosan küzdve, mind amellet bizunk hogy f. hó (június) 26-an képes lesz a három napig tartó kocsisásra*”.

Végezetül, az előző jelentésével ellentétben Plosz most azt írta, hogy „*Bukarestben Csernetzben, Vidinben, különösen az egész Duna mentiben (hová a járvány vonulni látszik,) fel Orsováig folytonosan mutatkoznak Cholera esetek.*”⁵⁰⁴

A négy helyszíni beszámolót követően a *Befejező orvosi jelentést szintén* Plosz Lajos „*kiküldött orvos*” készítette el, azonban „*dátumot nem írt. De az már – az orvos csoport jelentéseit vizsgáló és közlő Dr. Varga Lajos szerint – „1848. július 3.-án megérkezett Pestre, az egészségügyi osztályra*”.⁵⁰⁵

e.) Plósz Lajos zárójelentésében – „*Moldvába és Oláh honba kiűtött Cholera járvány iránt alólirt összes tapasztalataiból következő eredményeket*” öt pontban foglalt össze: 1. „*A kór az aldunai vidékre nézve legelőször Galaczba (...) ütött ki, innen (1848) Április vége Május közepe óta két irányban terjedt, úgymint a Duna mentiben felfelé délnyugatnak, és Jassy (Jászváros) felé északkeletnek*”. Majd a Duna mentén, vagyis az „*első irányban*” a járvány diffúzió útján történő terjedéseinek szakaszait említi: „*Brailat, Gyurgyevot, (Turnu-) Severint, Cladovát, Csernetzet sőt Orsovát is elérte*”. Közvetett, „*tulparti (bulgáriai, Rumélia) tudósítások*” révén, úgy tudta, hogy a járvány „*meglehetősen dühöng (...) Vidinbe*”, és Krajovába, amely mellel a Duna bal partjától távolabb fekvő Kis Oláhország központja. Hasonlóan, hallomásból tudta, hogy a „*Dunai uttyában úgy mondják már Belgrádig nyomult elő*”. Annyit viszont „*bizonyosnak*” vélt, hogy „*Orsovától – a hegyi patakok, folyócskák völgyében – felfelé halad, sőt hogy a Temes partján Lugosig adta magát néhány eset elő*”.

2. A járvány további magyarországi terjedését illetően „*ezen – vagyis a fentebbeni – tapasztalati eredményekről azt véli jósolhatni, hogy a kór a Temes, Berzava, Birda, Kavas, Béga mentibe, a Tisza s Duna medrét más részről pedig a Duna fel a Száva, Dráva vidékét úgy szinte felfelé a Duna városait valószínűleg megfogja lepni, később vagy hamarabb, az időjárás és egyéb a népre ható történetes befolyások szerint*”. Plósz nem láthatta előre a

⁵⁰³ Harmadik jelentés kelt Mehádián Június 14-kén. 1848. Aláírta: Plósz Lajos kiküldött orvos. (Lásd: Dr. Varga Lajos. (Budapest). Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 160.)

⁵⁰⁴ Negyedik jelentés kelt Mehádián június 21-kén 1848. Plósz Lajos kiküldött orvos. (Lásd: Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 161.)

⁵⁰⁵ „*A földművelés-ipar és kereskedés magyar Minisztériumhoz Befejező orvosi jelentés a Moldvába 1848-dik évben kiűtött Cholera felől*”. (Lásd: Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 161–162.)

szabadságharc és a kolerajárvány együtt jelentkezésének, összefonódásának térbeli, földrajzi mozgás irányait, így a járvány békebeli időkből történő lehetséges terjedésének útvonalát vázolta fel. 3. A járvány terjedésének gyorsasága tekintetében, mivel „biztos felvilágosítást saját tapasztalatai nyomán nem nyerhetet, annyit azonban a hallottakból és tapasztaltakból következtetni képes, hogy a kór ismét a folyók medre s lapályok, völgyek iránya szerint halad, hogy a tikkasztó meleg és légi csend mintegy előkészítik a testeket a kór elfogadására, hogy megérkezését rendszerint megelőzik a népségben általánosan észlelt bélhuzami ideges zavarok, hogy vizenyős és lapályos helyeket érven meggonoszodik s fészket vesz, hogy nemcsak ezen fészkekben, hanem általában egyes helyeken tovább habár nem oly terjedelemben és veszélyesen, mint századunk negyedik tizedében szokott uralkodni”.

Úgy tűnik a galaci, orsovai jelentések alapján, hogy az orvos csoport nem találkozott olyan esettel, amely a kolera ragályos természetére utal, ugyanis Plosz a Befejező jelentésben is hangsúlyozza: „meg kell említeni, hogy nem hallott s nem látott egy esetet sem, mely ragályt bizonyított volna sőt sokszor az ellenkezőjéről volt alkalma meggyőződni”.⁵⁰⁶

4. A kór tüneteinek leírásában Plosz a zárójelentésben arra hívja fel a figyelmet, hogy az „önkéntes izmok görccsei jelen járvány alatt gyakran hiányoznak, s általában nem oly erősek mint 1831-ik évben”. Az „elbódulás, fulladás, légzészavar, oxigénhiány („asphyxia”), pánikroham, szorongás („anxiétás-asthmatica”) „szinte ritkábban fejlődik ki oly magas fokra. A görccsös kiűritések sem oly erőszakosak, azonban az elhidegülés s az izom erély csökkenése jelen járvány alatt igen súlyos. – Sokkal ritkábbak a hirtelen halálos esetek (...) Az elsődleges hosszhasmenéssel, és időnek előtti bő izzadással múltkor (1831,1836) veszélyteljesen fellépő esetek, jelenleg nem olyan gyakran halálosak”.⁵⁰⁷

5. „A betegek igen nagy számánál étrendi hibákat lehetvén vádolni, a kitörött baj rendszerint csorvás (epés, epemirigyos) jellemű szok lenn”. Ami pedig a kolerabeteg gyógyítását illeti, Plósz két fázisát írja le. A „hánytatás és vérbocsájtás (érvágás) a kór első időszakában a gyógyeljárást fő irányait képezik. Később az egész eset sajátossága szerint majd hűtő, majd tompító majd élesítő, és az elvezérlő behatásokkal lehet célt érni, mindezekre különös figyelemmel kísérvén a bőr működését, az epe és hud (vizelet) elválasztásait”.⁵⁰⁸

Az első Galacon kelt jelentés hat pontban foglalt összegzésével összehasonlítva a zárójelentés hasznosítható hozadéka a járvány magyarországi terjedésének lehetséges, várható útvonalának kedvező domborzati, vízrajzi környezetének részletes leírása, valamint a tüneti jellemzők alapján – az 1831/32. évi járványhoz hasonló – ázsiai kolera azonosítása, illetve megerősítése. Egyéb vonatkozásban (a betegség gyógyítása, a járvány intenzitása és koncentrációja stb.) csupán a részletesebb kifejtése tér el a zárójelentés az első Galacon kelt jelentés összegző pontjainak tartalmától.

⁵⁰⁶ Uo.

⁵⁰⁷ Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 161–162.

⁵⁰⁸ Dr. Varga Lajos. Orvostörténeti Közlemények. 30/1964. 162.), A dunai fejedelemségekben kiküldött orvos-csoport jelentésével párhuzamosan, illetve azt követően az *Orvosi Társban* több értekezés jelent meg járvány természetét, a betegség kórképét, lefolyását, gyógymódját illetően, amelyekben gyakorló orvosok több ponton azonos, illetve attól eltérő véleményt fogalmaztak meg. Bővebben (Lásd: Dr. Rechnitz János. Orvosi Tár. 4. évf. 1848. 1. Kötet. (I. rész) 1–26., (1848). 12. szám. (178–187.), (1848). 13. szám. (II. rész.), (196–204), (1848). 14. szám. (III. rész). 210–217.

Az orvos csoport – pontosabban Plosz Lajos zárójelentése nyomán – Klauzál Gábor miniszter 1848. július 9-én részletes felhívásban tájékoztatta az országot a fenyegető veszélyről, és az egészségügyi osztály *Orvosi utasítás cholera ellen* címmel védekezési útmutatást küldött szét az országban a hatósági orvosok számára. A szöveget egészében idézzük, ugyanis a hivatkozásokban többnyire az egyházi előjáróknak szóló záró részét említik, noha mint alább láthatjuk, többről volt szó: „Az Oláh és Moldva országban uralkodó járványos Cholera országunk határszélein mutatkozván, az egészségi osztály szükségesnek látja a kiküldött orvosok hivatalos jelentései s eddigi tapasztalatok nyomán irányadás végett a hatósági orvosokkal következőket közleni, jelesül: 1. Hogy a ministeri rendszabályok kellő időben életbe léptethessenek, szükség a járványt megelőző tüneményeket ösmerni, e tekintetben a cholera járványnak következő előpostái (előjelei) tapasztaltattak: a heveny folyamú betegségek visszalépnek, általánosan kitűnő morgással és leverettséggel párosult nyálkás savós hasmenés mutatkozik, a szórványos betegségek a cholera egyes jeléit öltik magokra, s megelőzi néha a betegséget a járványos hurut is. 2. (...) Oláh országban szerzett tapasztalások szerint jelenleg a járvány terjedése általlában lassúbb, jelleme szelidebb, és pusztítása csekélyebb, mint az 1831-ki vala, úgy hogy a halandóság 31:100 betegre. A járvány kifejlesztését leginkább előmozdító okok közé számíttandók a mértéktelen és kicsapongó életmód; fölháborító kedélymozgalmak, egészségtelen s romlott levegői lakhelyek, számos embereknek egy helyeni öszvetorlása, tisztátlanság, meghülés, s főképpen a módnélküli félelem e betegségtől. Mi okbul igyekezzenek az orvosok a lelkészek hozzájárultával a népben e betegségtől félelmet eloszlatni, azt józan életmódra inteni, és lelki nyugalomra bátorítani, néki a célszerű testi mozgásokat, könnyen emészthető eledeleket és szesztelen italokat ajánlani, valamint arra is figyelmeztetni, hogy az éretlen gyümölcs, állott halak (stb.) használatátul tartózkodjék, s különösen figyeljen arra, hogy a lakószobák szorgosan szellőztessenek, s a túlnépesedett lakok, mennyire lehet, kiüríttessenek. 3. A kedélyek nagyobb megnyugtatóására célszerű leend, ha az orvosok és helybéli lelkészek igyekezendnek a népet meggyőzni a felül, hogy e betegség ragály által nem terjed; úgy arra is bírni, miszerént hozzátartozóinak nyújtandó segélyzéstül és ápolástul magát vissza ne vonja, valamint az orvos szerek eránt is bizodalommal viseltessék. 4. Rendelkezzenek arrul, hogy gyógyszerár hiányában a legszükségesebb házi szerek, minők volnának a ziliz (fehértályva), székfű, fodormenta, mustárliszt, kámforos pálinka, (stb.) . a helybéli Lelkésznél, vagy Bírónál, illő mennyiségben, kellő használat végett készen tartassanak. 6. Oktassák a népet arra is, hogy az orvosi segély megérkezéig a choleraátul megrohant egyéneknek belsőképpen a fönn nevezett füvekből készített forrázat nyújtassék, külsőképpen pedig végtagjaik kámforos pálinkával dörzsöltessenek, a gyomorra és hasra mustárpép illesztessék, vagy illatos füvekkel pároltassék, általlában a beteg izzadásba hozassék. 6. A cholera gyógyíttást illetőleg az eddig tett tapasztalatok nyomán a hurutos, vagy epés jellemű az ismeretes gyógyszereket igényli, s e szerint valami különös gyógymód nem kívántatik: a súlyos ingerültt, vagy szélhűdési cholera pedig a hány-gyökér, mákony, némelly ammonium készíttmények által, egyedül, vagy egymással kapcsolatban, a külsőképp alkalmazott bőrizgatók, és fönn nevezett dörzsölések késeretében a legcélszerűbben orvosoltnak. 7. A rendőrségi szabályok az e tárgyban ministeri rendeletben foglaltatvák. Kelt Budán, 1848. július hó10-én, Stáhl közegészségi osztály igazgatója, Sauer Ignátz, ország főorvosa, Eckstein Frigyes, egészségi tanácsos.”

Kimondotta az egyházak számára „Ezen utasítást Klauzál Gábor belminister Püspök ő Méltósága által azon meghagyással kívánja közzétenni: hogy a netalán bekövetkezés esetében a Lelkészek a népet ezen utasítás elvei szerint fölvilágosítani, az előítéleteket eloszlatni és a kedélyeket lehetőleg megnyugtanni iparkodjunk. A harangozást, míg a halandóság nem föltűnőleg nagy, szokás szerint meg kell tenni: ha pedig a halálozás szerfölött szaporodna, minden halottért együttvéve, naponként csak egyszer; bizonyos időben legyen a harangozás, nehogy az igen gyakori harangszó a lakosokat folytonos rémületben tartsa”.⁵⁰⁹

Ugyanakkor rendelkezett a minisztérium, hogy a tiszti- és magán orvosokat a járványra való tekintettel honvédelmi bizottmány alá rendelik „Az országos honvédi bizottmánynak f. é. October 26-án 1798. sz. alatt kelt rendelete által kinevezett, s kizárólag csak a' járványos Cholera ügyében működő külön bizottmánynak sikeresebb működése (...) tekintetéből, (...) Önök oda utasítanak: hogy tiszti Főorvosaik által e' kerület hatósági körében jelenleg uralkodó' minden betegségekről átalában; – különösen pedig a' Cholera járványról, ha ennek esetei már előfordultak – annak tünetényei, és jelleméről ellene használt gyógymódja és sikeréről, úgy szinte e' tekintetben rendőrileg alkalmazott eljárások és rendelményekről, s egyéb netalán ide vonatkozó hely szerinti körülményekről kimerítő véleményes jelentést készítettván (...) időszakonként ismételve ezen ministeriuihoz felküldeni siessenek”.⁵¹⁰

A járványveszély és egyéb más körülmények szorításában a magyar kormány a kiküldött orvos csoport jelentése nyomán a nemcsak felvilágosító, hanem járvány megelőzés összetettebb gyakorlati alkalmazásának (tünete, kezelése, gyógymódja, gyógyszerellátás, rendészeti, pszichológiai) teendőinek kiderítését is felvázolta. Az országban, tehát még nem tört ki a kolerajárvány, a kór konkrét, helyi, esetleges sajátosságairól a szakembereknek sem voltak ismereteik, így az orvos csoport által a korábbi járványok (1831.1836) természetéről tudott, az újabbról külföldön megismert, részben tudható látletelekre, tapasztalatokra hivatkozott az utasítás is. Láttuk, hogy az orvos csoport a rész- és befejező jelentéseikben egyaránt hangsúlyozták, hogy a kolera nem ragályos. A kór ragályos nem ragályos volta körüli vita mai szemmel paradoxnak tűnik, ugyanis, ha egy betegség járványos természetű, akkor lehet ragályos is. Úgy tűnik a kolera ragályos nem ragályos vita mögött egyéb megfontolások is szöbe jöhetnek. Például Dr. Rechnitz János gyakorló orvos, a járvány magyarországi megjelenése előtt az Orvosi Tárban közölt három részes értekezésben határozottan állítja, „már bebizonyított; hogy éppen oly kevésbé ragályos természetű a cholera mint a váltóláz (...) ennél fogva minden olyas orvos-rendőrségi szabályok, melyek a cordonokat illetik, nemcsak szükségtelenek, hanem ártalmasok is. Ha hogy a kormány vagy egyes communities rendszabályokhoz nyúlnak a cholera ellen, azoknak csupán arra kell nézniök, hogy az embereket megóvják a járványos kórmentő káros behatásától és a megbetegedéstől, e célra szükségeseik, hogy cordonok ne húzattassanak”⁵¹¹. Tehát a kór nem ragályos természetét hangsúlyozó vélemények kapcsolatba hozhatók a zárovonalak elleni érveléssel, azok haszontalanságával, amelynek alátámasztására a Pomeránia és Nagy-Británia példáját említi, ahol a kordonok

⁵⁰⁹ Németh, Jenő. Orvostörténeti Közlemények. 28/1963. 261–262.

⁵¹⁰ Kereskedelmi. Minisztérium. 6267. sz. Oct. 31. 1848 rendelete. (Lásd: Linzbauer, F. X. 3/5. 1861. 946–947.)

⁵¹¹ Dr. Rechnitz János. Orvosi Tár. 4. Évf. 1848. I. Kötet. 12. szám. 177–187., 13. szám. 195–206., Orvosi Tár. 14. szám. 209–217.

nem fékeztek meg a kór behatolását. Mindazonáltal az Orvosi Tár 1848 márciusa után megjelent számaiban a „keleti kolerával” foglalkozó szerzők visszafogottabb véleménynek adtak hangot: „*megvalljuk tudatlanságunkat a járvány dolgában*”, ami nem jelentette – mint láttuk –, hogy tétlenül szemlélték a kór terjedését.

Láthattuk ugyanakkor az orvos csoport korábbi kolera járványokra utaló hivatkozásokból, és a miniszteri utasításból, hogy a megelőzés, gyógyítás, gyógyszerek tekintetében nincs eltérés attól, amit 1831/32. évi nagy kolerajárvány idején ajánlottak, tanácsoltak, előírtak.

Kossuth Hírlapja 1848. július 23-i számában közölte Tasnady Károlynak a moldovai Botosaniból küldött jelentését, amelyben arról tájékoztatta Honvédelmi Bizottmányt, hogy oroszok miután átkeltek Prut folyón, a fejedelemség székhelyén Jászvárosban táboroznak, és behozták a kolerát, a 60 ezer lakosú városban 14 nap alatt 5600 ember lett a kór áldozata. A korabeli közlekedési eszközök lassú mozgása ellenére, 1848 augusztus közepén már a Tisza vidékén is megjelent a kór, és az ősz folyamán egyre terjedt a főbb vízi és szárazföldi útvonalak mentén. Klauzál minisztériuma 1848. október 31-én újabb körlevelet bocsátott ki, ezúttal a Honvédelmi Bizottmány utasítására. Közben az Országos Honvédelmi Bizottmány Pólya Józsefet kinevezte (október 26.) az „Országos Choleraügyi Választmány elnökének”, társai Sauer Ignác, Eckstein Frigyes orvosok. A Választmány hatásköre a honvédség alakulataira és a polgári lakosságra egyaránt kiterjedt, feladata a járványvédelem, adatok gyűjtése, elemzése. Tanácsadó utasításait azonban a helyi hatóságok „*gyakran nem hajtották végre, ezért Kossuth több kézíratos kormányzói rendeletével igyekezett ezeknek érvényt szerezni*”. Vélhetően többek között ez indokolta, hogy Bugát Pál és szerkesztőtársa (Orvosi Tár) Flór Ferenc főorvos is figyelmeztetik a megyei főorvosokat, hogy a kolerában megbetegedett, illetve meghalt adatokat folyamatosan küldjék a minisztérium egészségügyi osztályára.⁵¹² Részletes adatszolgáltatást – ami Közlönyben is megjelent – Pest, Selmecebánya, Debrecen városok, Fejér és Tolna megyék küldtek be az egészségügyi osztályra, amelynek vezetője a Szemere kormányban Bugát Pál volt rövid ideig.⁵¹³

Pólya József ugyanakkor közli profilaktikus (betegség megelőző) utasításait Kossuth Hírlapjában.⁵¹⁴ Azonban a „Choleraügyi Választmány” a harctéri helyzet ingadozása miatt nem bírt országos hatáskörrel, működése a fővárosra korlátozódott: Pólya pesti városházán – ahogy említette – ügyeletet, valamint a városban kolerakórházakat állított fel.⁵¹⁵

Magyarországon az 1848/49. évi kolerajárvány térben és időben eltérő, két folytatódó hullámban jelent meg: az első 1848 szeptember folyamán szedte áldozatait, főleg a Tisza mentén, az év végére jórészt meg is szűnt, és enyhe intenzitású volt. A második, az előbbi kiújult változata, 1849 június végétől a Tiszán túl és Felvidéken terjedt, intenzitása erősebb volt az előbbinél, hosszabb ideig – szeptember-októberig – tartott és az orosz intervenció hadak térbeli mozgáskörzetében terjedt.

⁵¹² Szállási Árpád. Orvosi Hetilap, 2000. 83–85. Dörnyei Sándor. 1998. I. 51–76. , Klauzál Gábor: Orvosi Tár, 4. Évf. 1848. I. 25. sz. 14–15., Schoepf, A. Orvosi Tár, 4. Évf. 1848. I. kötet. 5. sz. 72–80., Rechnitz János. Orvosi Tár, 1848. (.rész) I. 12. sz. 186.

⁵¹³ *Közlöny*, 1849. június 24. 521. (Lásd. Fazekas Cs. Századok. 156. évf. (2022). 1. szám.. 86.)

⁵¹⁴ Pesti Hírlap. 1848. november 6. és november 7. Hozzáférés. 2022.10. 26.

⁵¹⁵ Szállási Árpád. i.m.. 44.

Szemere belügyminiszter rendelete *Utasítás a cholérát illetőleg* (1849. június 18.) megismétli Klauzál Gábor korábbi rendeleteit.⁵¹⁶ Továbbra is a védekezési eljárásokat sürgeti, illetve a kolera nem ragályos természetét hangsúlyozza a lakosság félelmének eloszlatása végett. Európa szerte (például Hamburgban) falragaszokon tájékoztatták a lakosságot a kór megelőzése, a fertőzöttek ápolásának tudnivalóiról. Fazekas Csaba kiváló tanulmányában magyar példákat is említ Borsod és Tolna megyékből (1849. június). Traiber József Tolna megyei főorvos a részletes tájékoztatásának humoros részét is idézi: „*Vidám élet, a cholérától ne félj, mert nem ragályos, csupán meghűlés s életrendi kihágások szomorú következménye*”, „*álmatlanság és paráznaság által ki ne merítsd magadat.*”⁵¹⁷ Ez némileg hasonlatos Bugát Pál, „*A cholera megérkezett Buda-Pesten.*” helyzetelemzésben olvasható –a kortársak számára sem meglepő – ironikus megjegyzésével, „*Vidám élet, azért ne féltsd nagyon életedet: most úgy is háborús idők vannak. Ha békében 100 forintot ért, most ötért is odadhatod.*”⁵¹⁸

A hadi helyzet miatt bizonyos közömbösség is mutatkozott a járvány iránt, például Kossuth Hírlapjában, (1848. október 29), amikor a kór már Pesten-Budán is szedte áldozatait, az egyik írás szerzője bizonyára közhangulatot érzékeltetve megjegyzi: „*Egyébiránt ne higgyék ám vidéki olvasóink, hogy minket oly nagyon zavarja itt ez a cholera; föl sem vesszük, s fővárosunk lakói oly hidegen olvassák át ezt (...) Háborúra készülünk; kisebb gondunk is nagyobb annál, hogy a halálról elmélkedjünk.*”⁵¹⁹ Véltetően a közömbösség a járvány iránt vidéken is elterjedt, nem véletlen, hogy Kossuth Lajos elmarasztalását fejezi ki, „*a megyei tisztviselőség ezen rendkívüli esetet csak oly könnyen veszi, mintha helyzetünk tökéletes normális állapotban volna.*”⁵²⁰

Harctéri- és kolera áldozatok körüli becslések

Szemben az 1831/32. évi nagy kolerajárvány adatbőségével az 1848/49. évi esetében nem ismerjük a megbetegedések, felépültek, meghaltak számadatait, ugyanis a szabadságharc idején „*nemcsak a kolerajárvány lefolyását rögzítő számszerű adatok maradtak az ismeretlenség homályában, hanem szüneteltek a folyamatos népmozgalmi statisztikai adatgyűjtések is*”⁵²¹, mivel a magyar kormányok országos joghatósági, igazgatási hatáskörének korlátot szabott a harctéri helyzet gyakori változása.

Néhány lokális, helytörténeti beszámoló mellett⁵²², a szakirodalomban újabban láttak nap világot, a járványeseményeket országos kitekintésben és a szabadságharc összefüggésében vizsgáló tanulmányok.⁵²³ A kérdéssel foglalkozó szerzők között a vita tovább tart

⁵¹⁶ *Közlöny*, 1849. június 24. 521. (Lásd: Fazekas, Cs. Századok. 156. évf. (2022). 1. szám. 81–96.)

⁵¹⁷ Fazekas, Cs. Századok. 156. évfolyam (2022). 1. szám. 84/ 15. lbj., 86.

⁵¹⁸ Orvosi Tár 4. Évf. 1848. II. Kötet. 18.

⁵¹⁹ Fazekas, Cs. Századok. 156. évf. (2022). 1. szám. 85.

⁵²⁰ Fazekas Cs. Századok. 156. évf. (2022). 1. szám. 87.

⁵²¹ Máday Lajos. Egészségtudomány, 1992. 98, (97–109).

⁵²² *História Domus*. Orvostörténeti Közlemények. 28/1963. 262., Megay Géza. Orvostörténeti Közlemények. 34./1965.248–260., Reizner János.1900. III. 180., Bodosi Mihály. Somogy megye múltjából. 27/1996. 113–143., Gál Edina Tünde. Közösség és identitás a Kárpát-medencében. Határhelyzetek 7/2014. 133–158.

⁵²³ Fazekas Csaba. *Studia Miskolcinsensia* 2./1996. 317–320., Fazekas Csaba. Századok. 156. évfolyam (2022). 1. szám. 90.. Fónagy Zoltán. (Blog. 2020. március. 25.). Hozzáférés: 2021.09.6.

arról, hogy mekkora lehetett az kolerajárvány és a szabadságharc során az országban az emberveszteség.

Láttuk, hogy Rigler Gusztáv, 1849 október és 1849 december között 50 ezer kolerabeteget számolt, közülük meghalt 25 ezer.⁵²⁴ Becsléséből nem derül ki, a járvány és a harctéri áldozatok közötti különbség. Hasonlóan Márki Sándor számításából sem, igaz, tágabb értelemben a „polgárháború”, (szabadságharc) veszteségeire utalt, amit 37 ezer főre becsült, közülük nemzetiségi megoszlásban 24 ezer volt a magyar, a többi román, szerb, horvát és 10 173 osztrák.⁵²⁵ Bóna Gábor hadtörténész, 25–30 ezer főre becsülete a harctéri veszteségeket.⁵²⁶

Fazekas Csaba – említett tanulmányában – feltételezi, hogy a kolera áldozatok száma jóval meghaladhatta harctéri veszteségek számát. Máдай Lajos a demográfiai becsléseire hivatkozik, miszerint a szűken vett, trianoni ország területén „legalább 100–120 ezerre tehető a koleraával összefüggésbe hozható halálesetek száma, aminek legalább a dupláját valószínűsíthetjük az 1848. évi ország terület vonatkozásában. Bizonyosan nem túlzás tehát, hogy a járvány 1848 őszén és 1849 nyarán nagyságrendileg legalább akkora (vagy talán valamivel kevesebb) áldozatot követelt, mint az 1831. évi kolera”.⁵²⁷ Fazekas feltételezését a kevesebb harctéri veszteségek, illetve jóval több kolera áldozatok tekintetében az orosz veszteség adatokkal állítja párhuzamba, miszerint a cári seregben a harctéri cselekményekben elesett 543 katona, a sebesültek közül pedig 313, vagyis összesen meghalt 856 katona. Más adatok szerint 1849-ben a cári intervenció sereg soraiban a 20 ezer kolerabeteget közül elhunyt 7819 katona. *„A katonai események, illetve a kolera következtében elhunytak közötti nagyságrendi különbség mindenképp szembeütő ... ami nem sokkal kevesebb a korábbi becslésünkben szereplő 10–15 000 fős veszteségnél”*.⁵²⁸

Máдай Lajos a kolerajárványok népesség veszteségeiről írt munkái, valamint – témánkat közelebbről érintő – az 1848–1849. évi kolera és szabadságharc viszonyát vizsgáló tanulmánya képezi tehát az előbbi kalkuláció hivatkozási támpontját.⁵²⁹ Úgy vélte, hogy Magyarországon a haladóság alakulásának csúcspontja a szabadságharc második évére esett (1849). Ebben az évben hatolt be az országba a 200 ezer főnyi orosz intervenció sereg, amelynek soraiban a katonák már fertőzöttek voltak, így a cári hadak mozgásával – Máдай Lajos nemcsak betegség behurcolását hozta összefüggésbe –, hanem a kór gyors terjedését is az országban. Számításai alapján 1848–49-ben „Magyarország mai (trianoni) területén” a kolerabetegek száma 200–240 ezer, ebből szerinte 100–120 ezer körülire tehető a kolera áldozatok száma.⁵³⁰

Több bizonytalansági körülmény szóba jöhet, például az egyházi anyakönyvek 1849. évi feljegyzései alapján 28 2017 haláleset történt, viszont az egyházi anyakönyvvezetés jó részt a helyi lakosságra terjedt ki. Másfelől az 1848/49. évi kolerajárvány esetében nem

⁵²⁴ Rigler, G. 1914. 269–270.

⁵²⁵ Márki Sándor–Bekszics Gusztáv. 1898. 10. kötet. 393–394

⁵²⁶ Máдай L. Demográfia 33. (1990) 1–2. sz. 69, 72.

⁵²⁷ Máдай, L. Egészségtudomány 36. (1992) 97–109., Fazekas, Cs. Századok. 156. évfolyam (2022). 1. szám. 88.

⁵²⁸ Fazekas, Cs. Századok. 156. évfolyam (2022). 1. szám. 88/37.lbj.

⁵²⁹ Máдай Lajos. Demográfia 26. (1983) 2–3. sz. 330–351., Máдай, L. Demográfia 33. (1990) 1–2. sz. 58–95.;

Máдай, L. Egészségtudomány 36. (1992). 97–109.

⁵³⁰ Máдай L. Egészségtudomány 36. (1992) 105–109.

tekinthetünk el az országgal egyesült erdélyi (székelyföldi, Hunyad vármegyei), valamint temesvári harctéri eseményektől, amelyben döntő szerepük az intervenció cári hadaknak volt. Említettük – és alább bővebben szó lesz arról –, hogy a cári hadak Erdély elleni felvonulási területe a kórral fertőzött Moldova és Oláhország területe, ahol kolera a cári csapatok bevonulásával ütötte fel a fejét. Nem feledkezhetünk arról sem, hogy az al-dunai tartományokban kiküldött pesti orvos csapat, ott és később Magyarországon az orvosok – akik közül Mádai Pest város főorvosának utólag megjelent munkájára hivatkozik⁵³¹ – az 1831/32. kolerajárványhoz viszonyítva az 1848/49. évi enyhe intenzitásának tartották. Ugyanakkor a harctéri helyzet térbeli mozgása miatt sem Magyarországon, sem Erdélyben nem működött a korábbi járványok során alkalmazott statisztikai jellegű járvány nyilvántartás. Mindazonáltal a demográfusok, történészek 1945 utáni kutatásainak publikált eredményei az 1831/32. évi kolera kiváltotta halálozásokhoz képest (237–240 ezer) annak majdnem 50%-ra becsülik 1848/49. években az epemirigy áldozatainak arányát.⁵³² És a cári orosz hadak szerepét a járványfolyamat alakulásban – Mádai kivételével – nem tekintik jelentősnek, autochton tényezők meghatározó voltát emelik ki a kolera terjedésében. A szabadságharc idején a kolerajárvánnyal párhuzamosan tifusz is elterjedt a hadviselő csapatok soraiban, viszont a komáromi csata előtt például „Haynau seregéből több ezer katona” betegedett meg kolerában.⁵³³

Szendrei János munkájából ismert, hogy a cári orosz hadtest főszerege Miskolc tájékán vesztegelt. A folytonos esőzések, a rossz élelmezés stb. folytán a betegségek, a kolera „ijesztő módon” szedte áldozatait, naponta ezernél több embert kellett kórházba szállítani. A cári sereg fővezére Paskievits (1849) július 2-tól kezdve külön táborba helyezte a fertőzött/fertőzetlen seregtesteket, így július 5-től kezdve lassan szünni kezdett – egyéb halálokok mellett – a kolera áldozatok száma is. Szendrei úgy látta, hogy a „legborzasztóbban június 29-e és július 5-e között dühöngött e csúnya nyavalya”, 5 nap alatt mintegy 2000 ember pusztult el. Paskievits 1000 beteget Kassára küldött s 2000 Miskolcon maradt vissza.⁵³⁴ A nagy halandóságot – egyesek szerint 15 ezer – az élelem (nyers uborkát, tököt ettek, a szőlőt ételükbe főzték), a tisztátalanság, ami a háborúval jár és az éghajlati viszonyok okozták.⁵³⁵ Hivatkozik a naplólíró Szűcs Sámuelra, aki 1849. július eleji feljegyzésében azt írta: „A cholera a musz-

⁵³¹ Halász Géza., Pest szabad királyi város főorvosa a ragályos betegségek történetét tárgyaló munkájáról van szó, amely 1879-ben jelent meg. Budapesten. A *Budapesten* uralgott járványos betegségek története címmel.

⁵³² Magyarországon 1848/49. szabadságharc idején szüneteltek a népmozgalmi adatgyűjtések is, ezért az osztrák Központi Statisztikai Hivatal, a Statistische *Tafeln*-jeiben Magyarországra és Erdélyre vonatkozóan nem közölhetett például halálozási adatokat. Ezt a kettős hiányt legújabbban részben pótolta Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal, mely 1828-tól kezdve az ország mai területén a jelenlegi közigazgatási beosztás szerint az egyházi anyakönyvek alapján községek szerint nyilvánosságra hozta a házasságkötések, születések és halálozások számát. (Lásd: Dr. Mádai Lajos. Demográfia 26. 1983/2. 29.)

⁵³³ Fazekas Csaba. *Studia Miskolcinsia*. 2.(1996) 318 – 320.

⁵³⁴ Dr. Szendrei János. 1911. IV. kötet. 116–117. *Kapronczay Károly* dr. adatai szerint az észak magyarországi hadműveletekben részvevő 4. orosz hadsereg soraiban volt a legtöbb kolerás megbetegedés (50 ezer főből kb. 30 ezren betegedtek meg), ezért Tokajban 1200, Nyíregyházán 800, Eperjesen és Kassán 1000-1000; Nagyszombatban 4000 ágyas járványkórházat rendeztek be. Az orosz hadsereg harctéri műveleteiben körülbelül 5 ezer fő volt a halott és sebesült, viszont 21.874 fő volt a kolera áldozatok száma. Görgey Artúr 40 ezer fős fel-dunai hadseregben 13 ezer fő volt a kolerás beteg. A szabadságharc idején magyar veszteségi statisztikát nem mindig vezettek, így nehezen különíthető el a kolerás és nem kolerás halálozás. (Lásd: Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények, 188-189. (2004). 3–4. szám. 11–12.)

⁵³⁵ Dr. Szendrei János.. 1911. IV. kötet. 132–133.

kák között szörnyű pusztítást tett, ablakomból egész napokon át a temetkezést láttam, a catholikus, református, görög iskolák, tímár; csizmadiaszín (...) tele voltak betegekkel, a szántó földeken is ástak sírokat.” A határba pedig „Zsolca felé a töltés közelében sok elhullott lovat két elesett muszka katonát” látott.⁵³⁶

Reizner János a szegedi kolera eseményekről jegyzete fel, hogy 1848 szeptember folyamán „történtek halálozások, főleg a kórházban ápolt katonák közt”. A városi közgyűlés többször napirendre tűzte kolerajárvány ügyét, azonban a „záróvonal felállításáról már szó sem volt”. A járvány október végén megszűnt. „A betegek, halottak és felgyógyultak számát nem jegyezték fel, s csak azt tudjuk, hogy a kór szelíd lefolyású volt. 1849. évi június végén a járvány megújult, még pedig az előző évinél erőteljesebben. De jobbra a szegény sorsúak, a katonák, különösen az orosz csapatok közt pusztított. Cholerában halt meg Szegeden Répásy Mihály honvéd tábornok is. Augusztus végén a járvány megszűnt, de a betegedettek, halottak és felgyógyultak számadatait ez évről sem ismerjük”.⁵³⁷

Kossuth Lajost *A nemzethez* intézett kiáltványában az intervenció cári sereg soraiban pusztító kolera helyszínei és becsült számai mellett, láthatóan abban reménykedik, hogy a járvány, az isteni csapás és „szabadság istene” karöltve mozgósítja a népet a betolakodó barbárok megsemmisítésben. „A mindenható boszújának isteni fegyvere máris pusztítja vad ellenségeinket. Kassától Egerig és Debrecenig öt ezret ragadt el a döghalál és még tíz ezer fekszik a nyvaljának halálos ágyában. (...) Azon muszka sereg, melly Miskolcz, Hatvan vidékén táboros, hetek óta próbálgatja a pesti utat, de retteg azon gyorsan előrehaladni, mert a feje felett a nap hevében Isten bosszuló nyila hirtelen halált szór; és mögötte, körülötte a nép száz ezere mozog, két fél táborol, úgy, hogy ha szemközt álló hadsergünk által megveretik, visszavonulásban a felkelő nép által meg fog semmsítettetni. (...) Hazafiak! ott a világ elől az ég pallosa, melynek láthatatlan ereje a döghalál képében írta barbár ellenségeinket: kövesétek az intő jelt, isten és a szabadság istene maga megy elől példáva!”⁵³⁸

A szabadságharc végnapjaiban a kiáltvány mozgósító üzenete vélhetően a kudarc motiválta, azonban a kolera – akárcsak a pestis nem volt válogatós, – ha különböző mértékben is egyaránt ritkította a betolakodó cári és a magyar seregek sorait. Kossuth mozgósító kiáltványa, azonban nem érte el célját. Fazekas Csaba, említett dolgozatában, a kiáltvány hatástalanságát Debrecen esetével példázza, ahol a „város vezetői július 13-án figyelmeztették Sillye Gábor kormánybiztost, hogy ne nagyon számítsanak a lakosság mozgósítására, mert a városban hetek óta kolerajárvány dühöng, sokan (az oroszoktól és a betegségtől való félelmükben) elmenekültek”⁵³⁹

Az utóbbi és az előbb néhány kortárs hivatkozás is arra utal, hogy a narratív forrásokból inkább érzékelhető a kolerahelyzet valós idejének valós körülményei mint a veszteségbebecslések kalkulusaiból.

⁵³⁶ Dr. Szendrei János. 1911. IV. kötet. 1334.

⁵³⁷ Reizner János. 1899–1900. (I–4. kötet.). 3. kötet. 179–185.

⁵³⁸ Kossuth kiáltványa a hivatalos lap: *Közlöny 1849. július 17-i száma.*

⁵³⁹ Fazekas Csaba. *Studia Miskolcinenisia.* 2/1996. 319., Fónagy Zoltán. (Blog, Szerk.), *A hétköznapi élet története* blogon indított új sorozatban, amely a járványok történetével foglalkozik. Második írása. „Égi pallos a döghalál képében” *Kolerajárvány és szabadságharc 1848–49-ben* című tanulmányában. Hozzáférés. 2021. 02. 3.

A KOLERAJÁRVÁNY ERDÉLYBEN 1848-BAN

Járványvédelemi intézkedések

Az *Erdélyi Híradó*, nem tévedett, amikor többek között 1847 végén azt írta, hogy „*a cholera, jövő nyáron, bizonyosan megújult erővel ismét fellépendő 's folytatandja útját felénk'*”.⁵⁴⁰ Az előrejelzés bevált, viszont a kolera megjelenését Erdélyben a források különböző időpontokban jelölik meg, egyetértést csak abban mutatnak, hogy korábbi járványokhoz hasonlóan a 1848-ban is az epemirigy fertőzést a szomszédos román vajdaságokból hurcolták be. A veszélynek közvetlenül, Erdély keleti és déli határmentén fekvő közigazgatási térségei voltak kitétek (Székelyföld, Szászföld, Fogaras vidéke, Hunyad vármegye stb.)

Bécs már 1848 január 27-én kelt átiratában, figyelmezteti a Főkormányzószék (Gubernium) útján Háromszék főkirálybíróját, „*Kedves atyánkfia!*”, hogy a „*legújabb tudósítások szerint a cholera a szomszédos Oláhországban sebes lépésekkel terjed, a magyar határszélhez közeledik, szoros kötelességévé tétetik Úraságnak, hogy az orvosokat, papokat, néptanítókat szólítsa fel, hogy azok a népben félelmet nem gerjesztve igyekezzenek a népet a nyavalya természetéről értesíteni, oktatni, s az óvómódokat, szereket a néppel megismertetni, hogy ételben, italban, munkában mértékletes legyen, testét meghűléstől óvja, kerülje, éhgyomorral szabad levegőre ne menyen, lakószobája levegőjét tisztán tartsa, rossz vizet ne igyon, éretlen gyümölcsöt ne egyen, a piacokon szoros rendőri őrizet legyen. Az ápolók a betegek jó gondját viseljék, ha a cholera jelentkezik tüstént orvost hívjanak, az orvosok minden tekintetben célirányos életrendet ajánlják, a papok a népet bátorítsák, hogy a félelmet leküzdve, az isteni gondviselésbe helyezhesse minden reményét, bizalmát, el ne csüggedjen. A népben előre félelmet, aggodalmat ne gerjesszenek, mert az inkább veszélyes.*” Továbbá a járványvédelemi előkészületek sorában említik az átiratban, hogy a meglévő kórházak célszerű felkészítése, városokban, falvakban alkalmas házak kórházzá alakítása, a vagyonosabbak beteg cselédjeiket otthon gyógyítása, valamint „nem szabad a betegeket bele egyezésük nélkül” kórházba kényszeríteni. *A főorvosoknak* előírják, hogy 14 naponként tegyenek jelentést, a megadott minta szerint. Ahol több tisztí orvos tartózkodik, azokat célszerűen osszák szét, a magán orvosokat napidíjjal alkalmazzák.⁵⁴¹

A *gyógyszerellátást* illetően, ahol patikák nincsenek, oda a főorvos a nagyobb patikákból szerezzé be a szereket, és a járásbeli orvosok között számadás és felelősség mellett osz-

⁵⁴⁰ *Erdélyi Híradó*, 1847. december 27.

⁵⁴¹ Erdélyben – *Főnagy János* közlése szerint – 1847-ben 63 orvos és 136 sebész, valamint 888 bába működött, Nem tudjuk, hogy ehhez hozzá számítottá vagy sem a székely és oláh határezredek állományában működő orvosdoktorat (physikusai), főleg sebészeket (chirurgusai).

sza szét. A helybéli papok és előjáróknál legyen házi gyógyszerész. Élelmiszerellátás tekintetében, a szegények ellátására hívják fel a figyelmet. Temetkezések esetében az 1831-es utasításokat ismétlik meg, vagyis halottakat saját házukba különítsék el, a kiszabott ideig tartásuk, halotti szemle előtt el ne temessék, ahol halottas házak nem léteznek, ott a faluvégi házak egyikét e célra használják. *„Miótan a tapasztalás még 1831-ben megmutatta, hogy az elzárók, veszteglő intézetek, a ragály terjedését nem gátolták, sőt rémületet okoztak, a kereskedést akadályozták, előre jelentsék ki, hogy a cholera kiütése esetén semmilyen elzárás nem történik, a közlekedés sem szenved, nehogy a nép rémületbe essen”*.⁵⁴²

A járványveszély elhárításának felkészülési szakaszában a császári-király felség, aki egyben *„Székelyföld Ispánya”* is volt, kiadta a követendő stratégiát, azt az erdélyi Főkormányzóság a bürokrácia kommunikációs csatornáin lefutatta a helyi közigazgatási hatóságokhoz. Láttuk, akárcsak a 1831/32. kolerajárvány idején is, a Bécs által kibocsájtott átirataiba foglalt utasításai – függetlenül a lokális járványhelyzettől – egységes, a birodalom minden tartományára vonatkozó sémát követett.

A politika helyzet időközben történt megváltozása – Erdély és Magyarország uniójának kimondása (1848 május 30-án) – a Főkormányzószéket (Guberniumot) magyar kormány által kinevezett királyi biztos felügyelete alá rendelte. Viszont a Szeben székhelyű General Commando, a Hadparancsnokság s a neki alárendelt határőrezredek székelyföldi ezredparancsnokságai (Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda) és állománya nem szűnt meg az unió létrejötte után. Így Székelyföldön (Csík-, Gyergyó-, Kászon szék, Háromszék, és Aranyos szék) falvaiban a kettős – polgári és katonai – hatóság 1848-ban továbbra is fennállt. A pesti országgyűlés uniós bizottság létrehozásával (1848. július 16.) – a két országrész közötti különbségek „elsimítására”, vagyis az egységesítés jogi feltételeinek kidolgozására. stb.–, járványügyben annyi módosulás történt, hogy most már Pesten kelteznek a központi utasításokat, viszont az erdélyi Hadparancsnokság nem hajtja végre a pesti kormány utasításait, ezzel azt is jelzi, hogy nem ismeri el a kormányt. Így Erdélybe is (1848 július) Guberniumnak megküldött – a fentebb Magyarország fejezetben részletesen ismertetett – magyar orvos csoport zárójelentése alapján szerkesztett körlevélben foglaltak végrehajtásában korlátozó tényező a határőrezredek sok nemzetiségű, császár hű tiszti állománya.

A pesti kormány szóban forgó körlevelében megismétlik a járvány behatolásának irányát: *„oláh fejedelemségekbe kiküldött orvosok jelentéséből ki tűnik, hogy a mostani cholera nem olyan veszélyes mint 1831 évi, de mivel határaink felé terjed”* a törvényhatóságok számára előírják mind azokat a teendőket, melyeket 1831-ben, és 1836-ban és – fentebb idézett 1848 januárjában – Bécs is utasításba adott. Ha összehasonlítjuk a Bécs 1848 januárjában kelt átiratban foglaltakat a Klauzál Gábor miniszter 1848. július 9-én közölt felhívásának védekezési útmutatásaival (*Orvosi utasítás cholera ellen*), akkor a két védekezési eljárás tartalma tekintetében hasonlóság mellett a különbségek pesti orvos csoport helyszínen szerzett járványfolyamat főbb jellemzőinek összegzésében mutatkozik: a *„járvány terjedése lassabb, szelidebb, pusztítása csekélyebb, mint 1831-ben volt, halandóság pedig 31:100 betegre. Cholera két fő alakban mutatkozik: ingerült vagy szélütési alakban, típushoz hasonló*

⁵⁴² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. (8849.1848/2695.332/ 1848 július 9.)

utóbajok és szokott tünetek ritkábban tűnnek fel, hogy a betegség ragály útján nem terjed.” Ugyanott közlik a kezelési módokat – akárcsak 1831-ben, továbbra is – „belsőre” fűféléből készített teát, „külsőre” pedig a pálinkával „dörzsölést”, a „gyomorra-hasra mustármag pép kenését,” stb. ajánlották.⁵⁴³

A központi felhívások utasításainak a lokális vélt/valós járványhelyzethez való alkalmazásának módozatai az esetek többségében különösebb leleményességre nem utalnak.

Miklós Erdély püspöke a Brassó vidék esperesi kerület plébánosainak a Főkormányzószék (1848.június10./ S.8849 számú) rendeletét – Klauzál miniszter felhívása nyomán – egy az egyben megismétli. Közli a plébánosokkal, hogy az Oláhországba kiküldött orvosok jelentése szerint a kolera kevésbé veszélyes mint az 1831. évi volt. De mivel előjelei az erdélyi határszéleken mutatkoznak, elrendeli, hogy közöljék a néppel mi a célszerű életmód, s a kedélyeket nyugtassák meg stb. *„Míg a halandóság nem fertőző, a harangozást bizonyos időben tegyék, nehogy az igen gyorsan megújuló harang szó a lakóságban lelki gondokat okozzon.”*⁵⁴⁴

A hivatkozott rendeletek, utasítások, körlevelek, átiratok tartalma továbbra is az egészségügyi Főszabály (*Generale Normativum*) előírásait követte, amelynek alkalmazását a konkrét helyzetekben, a járvány kiváltó kór terjedésének függvényében módosították.

A pesti kormány és neki alárendelt erdélyi Főkormányzószék közötti kommunikáció járványügyben 1848 augusztusában követhető, amikor epemirigy Brassóban fel ütötte a fejét. Kereskedelemi Minisztérium (3927. sz. Aug. 18. 1848.) – Klauzál Gábor aláírásával – az erdélyi Kormányzószékhez intézett átiratában hivatkozik a „járványos Cholérának Brassóban történt kitöréséről f. é. Julius 20-kán (8417. sz.)” a Gubernium által tett jelentésére (8417. F. 0. számú), amelynek *„nyomán, ezen Kormányzószéket arra felszólítom, hogy haladék nélkül intézkedjék az iránt, miszerint olly helységekben, hol nagyobb számú katonaság szállásol, de táborig kórházak nem léteznek, a' Cholera kitörése esetére, czélszerű kórápolóházak állításának; 's a' Cholera tárgyában általam kibocsátott 's a' Kormányzószékkel közölt rendeleteket és orvosi utasítást, a' (Szeben székhelyű) Hadikormányzószékkel is közölni sziveskedjék”*.⁵⁴⁵

Klauzál Gábor fentebbi rendeletére a választ a Gubernium részéről Mikó Imre és Istvánffy Pál *„titoknok”* jegyzik, amelyben tájékoztatják, hogy a *„Cholera nyavalyának Moldvában és Oláhországban mikénti terjedéséről, folyó hó (augusztus) 3-án és 4-én kelt két ügynökségi tudósítások. A); nem különben a' Brassói Főbírónak f. é. Julius 13-káról hivatalos jelentését, melly szerint a' Cholera nyavalya Brassó városában és Brassó vidékén Csernátfalú, Türkös, Zajzon és Sz.-Péter nevű falukban magát mutogatni kezdi, három darab záradékaival együtt, 's végre az Erdélyi Főhadivezérségtől Julius 3-káról vett tudósítást. B), ugyan csak a' Cholera nyavalyának Brassóbani kiütéséről, (...) jelentésünkkel bátorkodunk királyi Fenségednek fölterjeszteni, miszerint a' Brassói Tanácsnak mai napon meghagyatik, hogy idei 7879. kormány szám alatt kibocsátott, királyi Fen-*

⁵⁴³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 16 (8849/1848 július 10).

⁵⁴⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 1 (7879/ 27 január 1848), Fond 8, Fila 33 (1848 augusztus 23.)

⁵⁴⁵ Honvédelmi bizottmány munkálatai (Lásd: Linzbauer, Fr. X.:1861. Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae 3/5. 932.)

ségednek Junius 27-én felterjesztett körrendelet értelme szerint, mind a' betegek gyógyítására, mind pedig a' nyavalya tovább terjedése megakadályozására nézve a' szükséges intézkedéseket tegye meg, s e' királyi Kormányt tudósítsa, vallyon e' vésteljes nyavalya az Oláhországi Bojérokknak Bukurestből Brassóba történt kijövele előtt, vagy azután jelent-e meg azon vidéken? Továbbá meghagyatik mai napon az Erdélyi Főorvosnak: hogy a' Choléráról egy népszerű, könnyen érthető rövid utasítást készítsen, s azt e' királyi Kormányhoz beadni siessen”.⁵⁴⁶ Az erdélyi epemirigy körüli tájékoztatás (Keresk. Minist- 4659. sz. Aug. 30. 1848. erdélyi Kormányzóséknak) azzal folytatódik, hogy báró Vay Miklós erdélyi kormánybiztos 1848. augusztus 19-én a „belügyminister úrnak”, küldött jelentésében arról számolt be, hogy a „Cholera Háromszékben, Fogarasban oly nagy mértékben uralkodik s oly sok más helyeken is kezd mutatkozni, miszerint könnyen meglehet, hogy nagyobb számú Orvosok szolgálatát fog kelleni igénybe vennünk. Eddigelé még elegendő számmal vágnak arra, hogy a' mondott helyekre közülök elegendő számmal küldhessünk, – mind a' mellett is előre való gondosságból bátorkodom azon kérdést tenni, hogy ha későbbre szükségeltetne, számíthatnánk-e Pestről ezen vidékekre küldendő Orvosokra”. Klauzál Gábor válaszában – a „Cholera terjedése iránt f. évi Aug. 19. 630. sz. a. báró Vay Miklós Kormánybiztos jelentése nyomán” – értesíti a Guberniumot (...), hogy a „szükséges rendelkezéseket megtevé, miszerint azon esetre, ha a' Cholera nagyobb terjedése miatt, az ottani Orvosok a' betegek ápolására elegendők nem volnának, itt mindig készen legyenek a' kiküldendő Orvosok”.⁵⁴⁷ Ezzel – a úgy tűnik – a pesti kormány és az erdélyi Főkormányzósék között járványügyben a kommunikáció kimerült. Az erdélyi kolerajárvány 1848/49. eseményeiről továbbra is székelyföldi Háromszék esetében rendelkezünk forrásokkal, de csak 1848 évre, mivel 1849-ben az erdélyi harci cselekmények idején a források (levéltári, visszaemlékezések stb.) nem említik a kór jelenlét.

A járvány kitörése és terjedése Székelyföldön

A Főkormányzósék tájékoztatja Háromszék előjáróját, hogy a „folyó év, (1848. augusztus 15-én 1353 szám alatt) pesti királyi kormányhoz küldött átiratában „4 orvos kért a székre rendelni”. Mivel a kérelmet elutasították, így a Főkormányzósék saját hatáskörben „innen Kolozsvárol Kerekes Zsigmond sebészt küldi, aki korábban is cholera ügyben szolgálatot tett a székekben”. Utasítják tehát Kerekest, hogy minél előbb Háromszéken megjelenjen, és orvoslásáról rendszeres jelentést küldjön. Hasonlóan „szolgálat tételre” kirendelik Barcz János sebészt, aki a székekben lakik”, és utasításba adják számára, hogy „fáradhatatlan legyen.” Az utasítás megfogalmazója – a Főkormányzósék sebésze Schusztér Károly – a továbbiakban tudatja, a „járvány megszűnése után a szék a pesti királyi kormányhoz jelentést tegyen, hogy a kirendelt sebészek melyik nap álltak munkába és meddig, hogy a naponkénti díjazásukat 4 váltó forinttal számítva a hazai pénztárból kifizessék.” Ahol nincs orvos, ott, „okos és ügyes egyének” ápolják gyógyszerekkel a kolerás betegeket.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Linzbauer, X. F. 1861. 3/5 932.

⁵⁴⁷ Linzbauer, X. F. 1861. 3/5 937.

⁵⁴⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 17 (1848 augusztus 19.).

A kolera megbetegedések Háromszéken, 1848 július–augusztus–szeptember–október hónapokban, a településeken eltérő napokon kezdtek mutatkozni. Kis-Borosnyón, Barátoson 1848 július 31-én, Málnáson a „*halottak szembeötlőleg megszapordtak*”, 1848 augusztus 20-ig már 10 haláleset volt. A „*hánygörcs járvány Sepsiszyörgyögyre is bejött* (1848 augusztus 18), *még pedig észrevétlenül, elején csak imitt amott minden tudás és jelentés nélkül enyhén megtámadva az embereket és némelyek meg is haltanak benne, és csak most az utolsó napokban szaporodott annyira, hogy mi orvosokul nem győzzük*”.⁵⁴⁹

A kisborosnyói biztos egy korábbi (1848 júliusi) Sepsisziek főorvosának küldött jelentéséből az derül ki, hogy már július 3-án kitört a kolera, amikor a faluban egy „*60 éven felüli vénasszony, egy 1 ½ korú gyermek, Pásztor Mária és Dénes Elek*” esetében „*cholrea kórjell*” észleltek. Néhány nappal később „*egy 10 –12 éves leányka Birtalan Anis betegedett meg, hirtelen meghidegedett s megkékült, tüstént dörgöléssel, meleg italokkal már is javulni kezdett*”. Viszont „*e ho (július) 8-án, Jó Andrásné középkorú (35 éves) megbetegedett és nem lévén senki segítségére, e hónap (július) 9-én a cholera valóságos képét mutatta teste*”. (...) „*Borosnyói létemben a tegnap előtt rosszul érezte magát Dóczi Mihály – Domokos Ferenc úr bérese, erős, izmos fiatal legény, tegnap cholera tünet lépett fel nála (...) a „használt minden célszerű szerek mellett is meghalt*”. A továbbiakban arról számol be – a kisborosnyói kolera biztos –, hogy meggyőződése szerint a betegek a „*terjedő cholerában*” haltak meg, semmi érintkezésben nem voltak oláhországi lakosokkal, kivált a „*legelső vénasszony és a kicsi gyermek*”. Egy esetben két személy halt meg egy háznál, többi esetben sem egy háznál történtek a halálesetek, hanem távolabb eső házaknál. A jelentésből a szék főorvosa arra következtet, hogy a „*cholera nem ragály, hanem a légkörben létező kór által terjed,*” melyet a „*víz is magához szíván, azt fertőzőtté teszi, a tapasztalatok szerint is a járvány vizek környékén terjed, némi követésképpen ugrásokat teszen, mint most Brassóban és Borosnyon*”. A szokásos *belső – külső orvoslást* javasolta. Ugyanakkor fölöslegesnek tartja záróvonal húzását, hasonlóan a települések vagy házak elzárását, annak ellenére, hogy a „*beteghez vagy halotthoz szokott bámuló csödület, a beteg vagy halott ártalmas kigőzőlgése (...) szabadon, a koszos vagy füves földön*” történik. Végezetül megjegyzi, hogy Bakai János sebészt utasította, a „*közelebbi faluk, Eresztevényt, Albist megvizsgálni, hogy van-e tünet, ha igen, tüstént Kis-Borosnyora vigyék*”, ahol orvos volt.

Tompa Miklós nagy-borosnyói egészségügy biztos 1848 augusztus 10-én a Sepsisziek helyettes királybírójának küldött jelentésében beszámol arról, hogy Sepsiszentgyörgyön jártában találkozott a szomszédos Kisborosnyó biztosával és az ezred alorvosával, valamint a Barátoson állomásozó katona orvossal, akik elmondták, hogy a megvizsgált betegeket koleraiban találták. Három rendben is eljárta, de jelenleg naponta tapasztalják a veszedelmet, többen kapják el a ragályt, az intézkedéseket tiszti rendelet nélkül is megtették. Mivel már 7 halottjuk volt egyszerre, de a nép nem érti, hogy ezek eltemetése „nem mehet” a megszokott módon. Ezért arra kéri a királybíró, hogy egyeztessen a katonai parancsnoksággal, hogy a katona rendüek számára rendeljék el, a „*choleraiban megholt körül (a temetési menetben) kevesebben lehesenek jelen, ez okból a halott körüli ének szót (...) a papi ceremóniákat szüntettesék, illetve mennél kisebbre szorítani, s hogy a holtest is mentől hamarabb eltemetessék,*

⁵⁴⁹ Uo.

*mert már 10 nap alatt 100-an betegettek le és 20-an haltak meg, s tapasztalom, hogy a legtöbbször a holt körül járókra és tartozókra ragadott el ezen nyavalya.*⁵⁵⁰

„Sietős intézkedésre” kéri az egészségügyi biztos jelentésében Sepsiszek főkirálybíróját 1848 augusztus 24-én. Ugyanis a biztos arról számolt be, hogy Málnáson a „halottak szembeötlőleg megsaporodtak, – augusztus 20-ig 10 haláleset volt. Mára (augusztus 24) 5 (személy) ismét kinyutatva hever. A beteg száma 12, többször a tegnap betegedtek meg. Én teszem amit tehetek, de mincs gyógyszer s nem akarom magamat veszélynek kitenni”. Tapasztalta, hogy egy háznál többen is meghaltak, például „elhalálozott özvegy Málnási Sigmondné, de kinyujtoztatni senki sem akarja, a rémülés s a sírás rettenetes”. Arra kéri a királybírót, „méltóztason sietősen egy orvost küldeni, mivel a szegénység az orvosságokat célszerűen használni nem képes”. Az orvos a lakosság számára és „kontójára (költségére), „orvosságokat és nádmézet hozzon magával, és ne csak látóul” (megvizsgálás végett), hanem hosszabb időre tartózkodjon a faluba, hogy a „nép az orvosságokali bánás módot és használatát is megtanulhassa. Számos beteg közül, még csak 3 meglábolt (gyógyult)”. A biztos a látottak alapján a betegség lefolyásáról megjegyzi, hogy „betegség jelenségei mind oly hirtelen lepték meg az embert, hogy eszméletlenül lerogyván 12 –24 óra alatt elhal a beteg”. Végül megismétli kérését, vagyis orvos küldését, és azt javasolja, hogy a „széknek és sorezredeknél több orvosai lévén, azokat egyetértőleg úgy kéne elosztani, hogy több falura (legalább) egy orvos jutna. Méltóztasson ez iránt sietőleg intézkedni”.⁵⁵¹

A források arra utalnak, hogy 1848-ban még bizonyos ideig az ezredek orvosai aktívan részt vettek a szék kolerabetegeinek gyógyításában. Viszont a politikai helyzet megváltozásával – úgy tűnik az unió kimondását követően – 1848 második felében az ezredek együttműködése a járványvédelemben megszűnt. Sövényi László háromszéki főorvosa például arról tesz jelentést a királybírónak, (1848 augusztusában), hogy „csak most az utolsó napokban szaporodott annyira, hogy mi orvosokul nem győzzük az új meg új betegeket eljární”. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a járvány előtt is „egyes egyedül lévén a polgári részen”, ahol a halottak legnagyobb része a szegények közül került ki. Szemben a katona rendűekkel, ahol 3 katona orvos van, ő egyedül képtelen eleget tenni a provinciális (nem katona) részen az igényeknek. Jelzi ugyanott, hogy a járvány Miklósvár-széken is elterjedt, a hallomásból értesült, hogy a Fekete-ügy folyó mentén, Orbai- és Sepsiszek néhány helységeiben is megjelent a kór, de „onnan még nem kapott hivatalos jelentést”.⁵⁵²

Némileg képet alkothatunk a kór megjelenésétől megszűnéséig – vagyis a járványhelyzet alakulásáról néhány településen – a háromszéki „segédorvos” által 1848 október 18. keltezéssel, Uzonban összeállított tudósításában követett szempontokból: 1. *Nyomozási jegyzék: A hánygörcskorban 1848 évben július 31-től szeptember 9-ig sinlődők és meghaltak.* 2. *Működésem ideje alatti feljegyzése: A hánygörcskorban 1848 évben szeptember*

⁵⁵⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 5915.VIII. Fond 7. Fila 6. (1848. augusztus 10.)

⁵⁵¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 5915.VIII. Fond 8. Fila 6. (1848. augusztus 18.)

⁵⁵² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 33 (1848 november 17). Nr.act. 5915.VIII.7. Fond 8. Fila 44 (1848 augusztus 24), Fond 8. Fila 5 (1848 július 12)., Fond 8. Fila 12 (1848 augusztus 18).

9-től október 18-áig sinlődöknek és elhaltaknak. 3. *Nyolcadnapi tudósítás a N(emes) Háromszékben uralkodó hánygörtkor járványáról: őszelő (szeptember) 27-től fogva őszhó (október) 4-ik napjáig.*⁵⁵³

A harmadik „nyocad napi tudósítás” adatai kilógnak a sorból, az előbbiei adataival sem hasonlíthatók össze. Úgy tűnik a Háromszék főorvosának Dövény László takarékosági megfontolásai indokolták a rögtönzött felmérést, nem véletlen, hogy szétszórta, szűrőpróba szerűen vizsgálta meg a segédorvossal Sepsi- és Orbaiszék 11 települését. A segédorvos „Nyolcadnapi” tudósításából kiderül, hogy a 11 Sepsi-és Orbai széki faluban 24 beteget talált: legtöbbet, 6 főt Szemeria és 4 főt Uzonban, a többi faluban 1–2 között volt a betegek száma. A 24 betegből felépült 10 fő, és meghalt 4 fő, kezelés alatt maradt 10 fő. Szemerian 2 fő, Uzonban és Ilyefalván 1–1 fő az halálozottak száma, a többi 8 faluban a betegek felépültek.⁵⁵⁴

Dövényi a „nyocadnapi” kimutatásból, joggal arra következtetett, hogy a „járvány hanyatlik, alább szált”, ezért a „segédekül küldött alorvosokat visszautasítja, hogy a pénztár kimerüljék”.⁵⁵⁵ Dövényi takarékosági jegyzékét 1848. október 7-én keltezi Sepsiszentgyörgyön, tehát jóval az előtt, hogy hivatalosan is bejelentették volna a járvány megszűnését (1848. október 20.)

A segédorvos „nyolcadnapi” jelentése bevezetőjében megjegyzi, hogy a hatóság a korábbi hasonló mintáknál részletesebb adatszolgáltatást kért. Mindez azzal magyarázható hogy Háromszék „Rendeinek – (1848).10.539. számú) császári utasítása, birodalmi ügyről lévén szó – újból köteleességévé teszi a „szélnek” (a határ menti székely székeknek), hogy a cholera-ról az adatokat „kívánt forma szerint siessen” összesíteni, s a „főorvosnak törvényhatóság körében jelenleg uralkodó minden betegségről, különösen a cholera-ról (tünetényei, jelleme, használt gyógyszerek sikeréről), a rendőrségi eljárásokról, rendelvényekről, (helyi körülményekről) kimerítő véleményezést tegyen”.⁵⁵⁶

Noha nem tartozott a segédorvos kompetenciájába, mégis úgy tűnik, hogy a körrendelet alkalmazásának kijelölése helyi szinten, nemcsak részletesebb adatszolgáltatást igényelte, hanem az utólagos, „nyomozási”, illetve a személyes helyszíni vizsgálatot is. Vélhetően ennek tudható be, hogy a segédorvos két táblázatot állított össze, amelyek időben egymást kiegészítik. Ezért a két táblázatot összevont, szerkesztett formában használjuk, mivel ezzel az eljárással jobban láthatóvá tehető járvány térbeli és időbeli kezdete, csúcra járása és vége. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az első a „nyomozási jegyzék” majdnem másfél hónap járványhelyzetéről, utólagos információ gyűjtés, tényleges „nyomozás” eredménye. Ezzel szemben a második, „Működésem ideje alatti feljegyzése” a helyszíni, személyes vizsgálatásaira utal, a kettő együtt bő két és fél hónap járványhelyzetét rögzíti. Noha a segédorvos

⁵⁵³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8, Fila 32 (1848 október 18. Táblázat 1 ,2, 3.

⁵⁵⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8, Fila 33 (1848 október 7).

⁵⁵⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8, Fila 33 (1848 október 7).

⁵⁵⁶ Erdélyi Kormány Kolozsvárt. 13.november 1848. tartott üléséről. Mikó Imre. Lázár László, Schuster Károly. (Lásd:Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 32. 11.(884. 1848.)

jelzi, hogy „nyomozási jegyzék” adatai „Háromszék Fekete-ügy (folyó) mellékén” fekvő falvakban készült, azonban a táblázatban szereplő Sepsiszéki részén lévő falvak közül Aldoboly, Szemerja, Ilyefalva, Kökös, Szotyor is az Olt folyó menti települések közé tartoztak/tartoznak. (Lásd: M 6/a, M 6/b.)

A segédorvos nyomozási jegyzék és működési ideje feljegyzésének összehasonlítása

Falva	Lakos szám	Kitört	Nyomozási jegyzék 1848.07.31.–09.9.			Működési feljegyzés 1848.09.9–10.08.			Vége
			Beteg	Fel-épült	Meghalt	Beteg	Fel-épült	Meghalt	
Kökös	917	3.08.	55 (6%)	27 (49%)	25 (45%)	9 (1%)	8 (90%)	1 (11%)	12. 09.
Kilyén	610	1.08.	26 (4%)	18 (70%)	8 (31%)	3 (0,50)	2 (67%)	1 (33%)	15. 09.*
Lisznyó	1030	2.08.	38 (3%)	22 (58%)	15 (39%)	17 (2%)	15 (88%)	3 (17%)	12. 09.
Bikafalva	1210	3.08.	57 (5%)	29 (51%)	24 (42%)	22 (2%)	20 (91%)	2 (9%)	21. 09.
Szentkirály	618	3.08.	5 (1%)	4 (80%)	-	4 0,60%	3 75%	1 (?)	25 .09.
Szotyor	529	7.08.	15 (3%)	5 (33%)	9 (60%)	3 (1%)	3 (100%)	7 (33%)	23. 09.
Uzon	1548	8.08.	45 (3%)	27 (60%)	16 (36%)	21 (1%)	16 (59%)	5 (41%)	16. 09.
Ilyefalva	1362	1.08.	33 (2%)	10 (30%)	14 (42%)	12 (1%)	7 (58%)	5 (36%)	13. 09.
Aldoboly	1172	18.08.	41 (3%)	10 (24%)	24 (50%)	14 (1%)	9 (41%)	1 (9%)	6. 09.
Szemerja	660	2.09.	1	-	1	11 (2%)	5 (45%)	21 (18%)	16. 09.
Szentiván	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Laborfalva	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen:	9656	-	316 (3%)	152 (48%)	138 (44%)	116 (1%)	88 (76%)	47 (41%)	-
Még beteg	-	-	26	-	-	-	-	-	-
Beteg maradt	-	-	-	-	-	43	-	-	-

Forrás: Kovászna Megye Állami Levéltár –Sepsiszentgyörgy- Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8, Fila 32 (1848. október 18.) Táblázat 1.,2., 3. - alapján szerkesztett P. I. (* ú. k. = újra kitört)

Sepsi-székben a kór által érintett, illetve regisztrált falvakban a járvány kitörése – Kőkös faluban a legkorábbi (július 31.), és szűk másfél hónapig tartott (szeptember 12). Legkésőbb Aldobolyban (augusztus 18.) és Szemerján (szeptember 2.) tört ki a járvány, és időtartama alig két hét. A többi hét település közül négy (Kilyén, Lisznyó, Bikafalva, Szentkirály) esetében a járvány kitörése augusztus 1–3 napjára esett, a járvány vége szintén változó időpontokban történt, többségében október első két hetében megszűnt. Volt ahol, például Kilyénben, szeptember 15-én újra kitört. A járvány kezdete és vége időben és térben szétszórt, viszont annyi látható a kitörés időpontjaiból, hogy terjedése többnyire diffúzió útján-módján történt. A megszűnés időpontjai is közel állnak egymáshoz, ami arra utal, hogy a járvány intenzitása a falvakban – a beteg/felépült/meghalt mutatók alapján – nagyjából augusztus közepétől szeptember közepéig volt erősebb, azt követően október közepéig fokozatosan visszahúzódott. A járvány koncentráltabb és intenzívebb időszakában betegek/gyógyultak/meghaltak számának megoszlása nemcsak falvaként változó, hanem az egyes falvakban is: vannak napok, amikor a fertőzöttek/betegek és halálozottak száma megugrik, van amikor csökken, és van amikor a járvány szünetel, majd újra fel üti a fejét.

Lakosságarányosan – *a Nyomozási jegyzék adatai alapján* – a legmagasabb a megbetegedések számaránya Kőkösben (6%), vele szemben az ezer lélekszám fölötti favakban alacsonyabb a lakosságárányos betegek számaránya: Lisznyó, Uzon, Aldoboly (3%). Kőkös lakosságárányos beteg mutatójához a népesebb falvak közül Bikafalva közelít (5%), viszont ebben a népesség csoportban a legalacsonyabb (2%) a betegek aránya az előbbieknél több lélekszámú Ilyefalván. A kevesebb népességű falvak sorában (Kilyén, Szentkirály, Szemerja), kiugróan magas (4%) a lakosságárányos megbetegedés Kilyénben.

A járvány visszahúzódó szakaszában (*Működési feljegyzés*) a lakosságárányos megbetegedések jelenösen csökkentek, Lisznyó, Bikafalva esetében 2%, a többi falu esetében 1% (Uzon, Ilyefalva, Aldoboly). A lakosság soraiban a megbetegedések megugrását az előbbi időszakhoz képest Szemerja esete (2%) mutatja.

Betegarányosan a járvány kitörését követő felszálló szakaszában (Nyomozási jegyzék 1848. 07.31.– 09. 9.) a felépült/meghalt Aldoboly, Ilyefalva, Szotyor kivételével, ahol felépültek aránya alacsonyabb a halálozottakhoz képest, a többi esetében a felépültek magasabb számarányának alakulása a halandóság változó mértékű csökkenését vonta maga után. Magas a felépült számaránya Kilyénben (18 fő / 70%,), ami 31%-ra csökkentette a 26 beteg sorában halandóságot. Hasonlóan Lisznyóban is magas a felépült (22 fő/ 58%) alacsony a meghalt (15 fő / 39%). Mindazonáltal a betegek/ felépültek arányához képest mégis magasnak tekinthető Aldoboly (52%), Kőkös (45%), Bikafalva (42%), Ilyefalva (42%), Lisznyó (39%) falvak kolera áldozatok számaránya. Sepsiszek 12 települése közül kettő – Szentiván és Laborfalva – volt járványmentes az augusztus-szeptember-október hónapok folyamán.

A több felépült kevesebb halálozás séma a járvány leszálló szakaszában is – ahogy a *Működési feljegyzés* mutatja – hasonló. A járvány visszajúzódó szakaszában az egyes falvak – a kisebb Szotyor, Szemerja – halandósági mutatói (7 fő/33%, illetve 21 fő/18%) kivételével többi esetében annyira alacsony a halálozások száma, hogyha nem vesszük figyelembe a járvány felszálló időszakának mutatóit, akkor az elhalálozások az évi egyéb betegségekben meghaltak számát sem közelítik meg.

A segédorvos Háromszéken tehát Sepsiszek 13 falu 9656 lakósa soraiban vizsgáldott a járvány kitörésétől megszűnéséig (1848 július 31–október 8.). Két jelentése alapján a szóban forgó falvakban, a járvány felszálló szakaszában lakosságárányosan 316 fő (3%) beteg közül felépült 152 fő (48%), meghalt 138 fő (44%). A járvány visszahúzódo szakaszában lakosságárányosan 116 fő (1%) beteg közül felépült 88 fő (76%) és meghalt 47 fő (41%). Összességében a 13 faluban a járvány bő két hónap időtartama alatt lakosságárányosan 4,40% (432 fő) betegedett meg, közülük felépült 56% (240 fő) és meghalt 43% (185 fő). Sepsiszekben sűrűbb településhálózata, falvak térbeli közelsége miatt is – amint azt a járvány kitörésének falvak szerinti időpontjai is jelzik – a kór diffúzió útján-módján terjedt. A járvány intenzitása és koncentrációja a falvakban ugyan eltérő időpontban, megoszlásban viszonylag rövid idő alatt tetőződhetett.

Láttuk, Sepsiszek főorvosa Dövény László a nyolcad napi tudósítás alapján, 1848 október 7-én jelentette, hogy a „*járvány hanyatlik, alább szált*”, majd megemlíti, hogy 1848 október 20-án „*irt és beadott hivatalos jelentésem szerint akkor egészében megszűnt hánygörcs járvány*” Háromszéken.

Szintén Dövényi jelentéséből tudjuk, hogy az agyagfalvi székely nemzetgyűlés (1848. október 16.) és az ottani táborozás idején – „*az ijedség, félelem, éjelezés, kihülések (megfázás), nyomoruság (rossz higiéniai állapotok), szesz italokbani mértéktelenség és másféle kihágások*” miatt – a tömegben újra kiütött a kolera. És az onnan hazatért fertőzöttek sorában „*gyéren, szorványosan, egyes csoportokban és helységeken, ahol az előtt még nem járt volt a kolera*” – ott is felütötte fejét.⁵⁵⁷

A beküldött jelentések alapján arról számolt be Dövényi dr, hogy Háromszéken három faluban regisztráltak 93 megbetegedést, közülük 48 meggyógyult, ugyanakkor Zalánban 21, Oltszemen 12, Kézdi-Martonfalván 12 halott volt, akik „*többnyire az orvosi nyomozás előtt és nagyobb-részint minden rendes orvosi gyógyszerek nélkül meghalóznak*” A továbbiakban tudatja, a „főkormány” által október 21-én, a járvány megszűnte miatt elrendelt segédorvosok elbocsátását illetően – mivel a járványhelyzet megváltozott –, a „sebész” Jakabházi Jánost nem bocsátotta el. Jakabházit Zalánba, Oltszemre, és Kézdi-Martomfalvára küldte, mivel „*ottan október 16-ig a járvány újra működött*.” Jakabházi (1848) október 28 és november 15 között, négy – 1848. október 28., november 4., november 10., november 15. keltezésű – „nyolcad napi” jelentést állított össze az említett falvakban kitört kolerahelyzet alakulásáról.⁵⁵⁸

A segédorvos jelentései, tehát három – nagyjából 700 lélekszámú településeken – a kolerajárvány kései, izolált eseteit rögzítette, vagyis akkor tört ki, amikor a Háromszék többi fertőzött településén 1848 október második felében, legalább is a hivatalos jelentés szerint, megszűnt a járvány. A három településen október 28.–november 15. között, tehát 111 kolera-beteg közül, meghalt 36 (32%), meggyógyult 54 (48%), gyógyulás alatt maradt 37 személy. Sepsiszekén Oltszem és Zalán falukban volt viszonylag súlyosabb a helyzet, nem véletlen,

⁵⁵⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 33 (1848 november 17)

⁵⁵⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8. Fila 40 (1848 október 28), Fila 34 (1848 november 4), Fila 40 (1848 október 28), Fila 36 (1848 november 10), Fila 37 (1848 november 15).

hogy folyamatosan megfigyelés alatt voltak, vagyis a két település mind a négy jelentésben szerepel: például 780 lélekszámmal rendelkező Zalánban a 62 (8%) kolerabeteg közül 17 (27%) meghalt, 34 (55%) felépült és 27 gyógyulófélben volt. A szomszédos 652 lakosú Oltszemen a 28 (4%) beteg közül 7 (25%) halt meg, 14 (50%) felépült, és 28 „lábadozott”.

Kézdiszéken a közel 700 lélekszámú Martonfalván a kolera novemberben ütötte fel a fejét, csak a november 10., illetve 15-én kelt jelentésben szerepel: 23 (3%) beteg közül 12 (52%) meghalt, 7 (34%) felépült és 4 gyógyulót találtak. Az utolsó, a november 15-iki jelentésben a halandósági mutató egy személy (Zalán), a másik kettőben nulla, ami egyben a lokális, elszigetelt járvány végét jelentette. Erre utal, hogy Dövényi főorvos Jakabházi János sebész többlet járandósága érdekében tett lépéseket: 1848 október 21-ig járó rapidijához még 10 nap beszámítását és kifizetését javasolta, és csak „*azután bocsátható el*”.

Székelyföldön, Háromszéken a járvány települések többségében – az említett három izolált eset kivételével – nagyjából egy másfél hónapig tartott, és 1848 október végén, illetve november közepe tájt megszűnt. A kolerabetegség kiváltotta lakosságárányos halandóság (3%) a szék közel 90 ezer lakosságához képest magas. Noha az epekór megbetegedések/halálozások falvakban szétszórt, egyeletlenül oszlott meg, mindazonáltal a többségében alacsony lélekszámú falvakban, ha a veszteségeket nézzük, magasak. Nem találtunk explicit utalást arra, hogy a járványt, honnan hurcoltak be, egy esetben említik, hogy a beteg nem érintkezett oláhországi lakossal.

Székelyföldön kívül, az erdélyi vármegyékben az 1848–1849.évi kolera pandémiáról akárcsak a magyarországi helyzetről eléggé hiányosak az ismereteink. *Egyed Ákos* 1848/49. szabadságharc erdélyi eseményeinek szentelt monográfiájából tudjuk, hogy Magyar Hadserg Központi Kórházához tartozó, kolozsvári kórház kimutatása szerint: 1849 júniusában 3, júliusában pedig 47 kolerás honvédet kezeltek.⁵⁵⁹ Forrás megjelölése nélkül, egy másik kolozsvári részadat szerint 1848-ban 77, 1849-ben 241 személy lett a kolera áldozata. Ugyanakkor „Karolina kórházban 1848-ban 36, 1849-ben pedig 54 kolerás beteget kezeltek”.⁵⁶⁰

Bem lapjában, a *Honvéd*, 1849. május 19. / 69. számában megjelent a hadsereg Központi Kórházában ápolott a betegek száma s a betegségek neve, a 357 beteg között viszont nincs kolerabeteg. A betegek többsége, 129 fő „harcban sebesült”, 122 fő „lázás heveny bajok”, 40 fő „bujasenyvesek”, 28 fő „vegyes idült bajok”, 13 fő „vegyes külső bajok, 7 fő „rühesek,” 6 fő „gyógyíthatatlanok”, 5 fő „szembajosok”, 4 fő „fagyott”, 3 fő „kütegek” (légúti, tüdő).⁵⁶¹

Székelyföldön, és ott is Háromszéken az ismertetett részleges források arra utalnak, hogy a kolerajárvány és a szabadságharc 1849-ben kibontakozó nagyobb hadműveletei nem estek egybe, mivel 1848 végén, illetve november közepén az izolált járványesetek is megszűntek.

Háromszéken – akárcsak Erdély szerte – a jelentősebb hadi eseményekre 1849-ben került sor. Ezek közül is kiemelkedik a cári intervenciós csapatok ellen a háromszéki csapatok által vívott három ütközet – az első (1849. június 23.), a második (1849. július 2.) és harmadik (1849. július 20.) kökösi csata –, az utóbbi része volt Bem háromszéki, illetve erdélyi hadjáratának. A csatákban résztvevők, illetve azt irányítók visszaemlékezéseiben, valamint a sajtó

⁵⁵⁹ Egyed Ákos. 1999. 2. kötet. 202–210

⁵⁶⁰ Gál, E. i. m.

⁵⁶¹ Idézi: Egyed, Á. 1999. 2. kötet. 208.

tudósításában sehol nem említik, hogy az egymásellen harcoló székely és orosz csapatok sorában, vagy a háromszéki lakosság körében az 1849. évi nyári hadműveletek idején valamiféle járvány, főleg a kolera ütötte volna a fejét.⁵⁶²

Mind a kolozsvári és marosvásárhelyi mind a székelyföldi vázolt esetek arra utalnak, hogy Erdélyben az 1848/49-ben nem a kolera vilá járvány szedte tömeges áldozatait, hanem a Habsburg udvar által manipulált, lázított oláh falvak összeszedett csoportjai, akik Hermann Róbert számításai szerint 7500–8000 (főleg civil) magyart gyilkoltak meg.⁵⁶³

Másfelől az erdélyi hadjárat járt nagy embervesztésekkel, amelynek sikertelensége – részeredményei ellenére – Bem tábornok rossz helyzetfelmérésével hozható összefüggésbe.⁵⁶⁴

⁵⁶² Gál Sándor ezredes jelentése, (Csíkszeredai *Hadi Lap* 8., 1849. július 9-i számában), Gál Sándor 1861-ben olasz nyelven megjelent önéletrajza. *Kiss Antal honvéd őrnagy naplója*. A kilyéni Székely Gergely, egykori huszár főhadnagy *viszaemlékezései*. Nagy Sándor, 1896. *Háromszék önvédelmi harca. 1848–49*. Kolozsvár., Szabó Sámuel 1849. június 30. és július 7. közötti háromszéki eseményekről írt levelei., *A Honvéd* július 11-i, 167. számának egy soros tudósítása Gábor Áron haláláról., *Az ilyefalvi névtelen napló*, 1849. július 2. (Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára. ,l. sz. 50286.), Orosz részről (Lásd.: Nyepokojcsickij, Artur Adamovics. 1999 *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849*. (ford., sajtó alá rend. és bev. Rosonczy Ildikó), Budapest.) A fentebb hivatkozott szerzőkre való utalásokat Bordi Zsigmond Lóránd tanulmányából vettük át. (Lásd: Bordi Zsigmond Lóránd. *Acta Siculica* 2010. 355–393.)

⁵⁶³ Hermann Róbert. 2020. 105–106.

⁵⁶⁴ Bordi Zsigmond Lóránd. *Acta Siculica* 2010. 377. Vö. Gyalókey Jenő . *Hadtörténelmi Közlemények*, XXIII–XXIV. 1923. 110–114.

AZ 1866. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY MAGYARORSZÁGON

Az 1865–1866. évi pandémia hátsó-indiai eredete (1863) mellett, nem szárazföldi, hanem tengeri úton jutott el Dél-Európa kikötőibe és onnan a kontinens szárazföldi térségeibe.

Az Indiában 1865-ben pusztító járványt a Mekkába zarándoklók hurcolták be Vörös-tenger parti Dseddahba, ahonnan 1865 május–június hónapban tíz gőzös mintegy mintegy 12 000 Egyiptomba hazatérő beteg utast szállított Szuezbbe. Egyiptomban (1865) júniusában kitört járvány több mint 60 000 áldozatot szedett. Ugyanakkor az észak-egyiptomi lakosság egy része a Földközi-tenger partjának nagyobb városaiba és szigeteire menekült: Bejrut, Ciprus, Málta, Smirna, Konstantinápoly, Trieszt és Marseille.⁵⁶⁵ Tehát Délnyugat-Európába a Bombayből induló hajók fertőzött utasai közvetítésével a járvány terjedésnek útvonala: Arabia, Egyiptom, Málta szigete, Olaszország, Franciaország. A Közel-Keletről terjedt át kór az Orosz Birodalom kaukázusi, illetve európai tartományaiban, ahonnan a fertőzést behurcolták Poroszországba. A porosz-osztrák háború idején – a korabeli megfigyelések szerint – egyes porosz katonai egységek soraiban felütötte fejét a kór. A számítások szerint Oroszországban 90 ezer, Franciaországban 130 ezer, Belgiumban pedig 30 ezer áldozattal járt a járvány 1866/67-ben.⁵⁶⁶

Kolera központ Ausztriában – illusztráció a 19. századból (Wikipédia Commons)

⁵⁶⁵ Radcliffe, J. Netten. 1868. 232–245., Poppelauer, Moritz. 2011. (1867) 1–3 8. Hozzáférés: 2023. 02. 7.

⁵⁶⁶ Radcliffe, J. Netten. 1868. 244–245., Alph, Paul. 1874. 21–24. Delbrück, Ernst. 1867. 41–42.

Ami pedig a pandémia magyarországi behurcolását illeti, láttuk, hogy Rigler Gusztáv tipológiájában, az 1866/67. évi járványt a *hadi kolerák* csoportjába sorolta, mivel a betegség terjedésében háborús esemény játszott szerepet. A porosz-osztrák háború végén, 1866. júliusában, visszavonuló, kolerával fertőzött osztrák-magyar hadak hurcolták be kórt az északnyugati vármegyékbe, ahonnan szétterjedt az ország középső- és déli vármegyéibe. A járvány kiváltotta veszteségeket illeti, már a kortársak kisebb-nagyobb eltéréseket mutató számításokat végeztek. Keleti Károly összehasonlító demográfiai munkájában az 1866-ban a járványnak áldozatul esett emberek számát 71 429 főben adta meg, és úgy számolt, hogy az ország „*alig egy harmadát*”, a népességnek alig 5%-át támadta meg az epekór halálosan, „*azt is csak egy megyében*”. A járvány idején sok település érintetlen maradt, amelyek lakosai „*másunnan került hírek folytán ijedezet*”.⁵⁶⁷

Tormay Károly Pest város halálozási statisztikájáról írt munkájában egy összesítő táblázatos kimutatást közölt az 1866. évi kolerajárványról, amelyben 87 törvényhatóság 1822 településen a 3 266 719 lakós közül 126 672 fő (3,88%) betegedett meg, közülük felépült 61 699 (48,71) fő, és meghalt 58 818 fő (46,43%).⁵⁶⁸ Tormay és a Közegészségügyi Kronológia beteg (153 705) – meghalt (69 628) adatai között jelentős különbségek mutatkoznak.⁵⁶⁹

Láttuk, hogy járvány kiváltotta a veszteség adatok eltérőek, többnyire becslött számok, ami abból is adódott, hogy törvényhatóságok, valamint a települések számai is többnyire valószínűsítettek, így nem véletlen, hogy az országos összesítések szerkesztésekor, azzal dolgoztak amit kézhez kaptak. Mindazonáltal a Tormay Károly által közölt hivatalos táblázatos járványhelyzet kimutatását használjuk, mivel az – a korábban bejáratot hivatalos gyakorlat szerint – tartalmazza járványhelyzet alakulását a törvényhatóságok területén a kitérésétől/megszűnéséig – az 1866 július hónap kezdetétől 1867 január végéig. (Lásd: M 7.)

A járványhelyzet havi alakulása a vármegyékben, kerületekben

Magyarországon az 1866. évi pandémia az osztrák-porosz háborút lezáró königgrätzi (sadowai) csatából (1866 július 3.) hazatérő – már harctéren megfertőzött – katonákkal jelent meg Pozsony- és Nyitra vármegye településein, azonban a járványhelyzet nem egyik napról másikra alakultak ki, hanem egy hosszabb folyamat fejleménye. Az 1866. évi járvány augusztusban kezdődött és Keleti Károly októberben jelölte meg csúcra járását, majd csökkent az intenzitása, noha „*novemberben még két ízben szökik ugyan némileg fölfelé, de innentől egyre fogy s a következő évi februárban végkép megszűnik*”.⁵⁷⁰

A korábbi eljárásunkhoz hasonlóan a hivatalos országos kimutatás alapján, ahol megjelölték a járvány kitérésének időpontját, havonkénti megoszlásban csoportosítottuk a vármegyék, kerületek és városok járványhelyzet mutatóit, ebből – ahogyan az alábbi táblázat is mutatja – az országban

⁵⁶⁷ Keleti Károly. 1875. 53–54., Keleti Károly. 1878. 41–47.

⁵⁶⁸ Tormay Károly. 1868. 63–64

⁵⁶⁹ Pesten a Városligetben 1866-ban alapították a Bethesda Kórházat. A kiegyezéskor Magyarországon 2 országos közkórház, 28 egyéb közkórház, 2 országos tébolyda, 8 szemkórház és 2 „bujasenyves” kórház volt összesen 4484 ágygal. Ebben az évben (1866) az ország 2000 orvossal és 2500 sebésszel rendelkezett. (Lásd: Gazda István. 2017. 121) Hozzáférés: 2022. 04. 21.

⁵⁷⁰ Keleti, K. 1875. 55.

a járvány tetőződése, nem október hónapra esett, mint Keleti Károly vélte, hanem augusztus és szeptember hónapokra. A járványérintett 50 vármegye, kerület közül 45 (90%) esetében *augusztus – szeptember* hónapok folyamán tört ki a járvány. Ha tovább szűkítjük a kört, akkor azt látjuk, hogy a 45 törvényhatóság 29 (64%) esetében szeptemberben ütötte fel a fejét az epekor. Általában a járványok kitörés időpontja és csúcsra járásnak ideje nem azonos, a kezdeti – időben elhúzódó és térben szórványos – fokozatos terjedését követi a tetőződésének elhúzódó (1–2–3 hét) időszaka, amelynek főjellemezője, a megbetegedések és elhalálozások megugrása. Tehát a kezdeti-, tetőző-, visszahúzódó mozgása a járványnak időben és térben változó. Ugyanakkor van ahol tetőződése elmarad, kitörését visszahúzódása követi.

Ha megbetegedések és elhalálozások számát nézzük, akkor októberi kitöréstől számítva az 5 vármegye 19 településén valamivel több mint 25 ezer lakosa sorában 369 fő (1,50%) betegedett meg és 163 fő (0,65%) halt meg. Ezzel szemben *augusztus* hónap folyamán kitört esetekben 11 vármegye 481 településén több mint egy millió lakosság körében 46 801 fő (5%) betegedett meg, és közülük 19 461 fő (2%) lett a kór áldozata. A *szeptember* hónapban *augusztushoz* képest 19 vármegye 830 (58%) településén közel két millió lakos (51%) ellenére a megbetegedések alacsonyabbak 30 045 fő (1,50%) hasonlóan az áldozatoké is, 11 471 fő (0,60%). Tehát a lakosságáramlás a különbség az augusztusi kitörések esetében a betegek esetében bő 15 ezerrel, az elhalálozottak esetében pedig 7 ezerrel több mint a szeptemberi kitörésektől számított hónapokban. Azonban mint említettük az epekor megjelenése és tetőződése és visszahúzódása térben és időben eltér, ingadozó mozgásának feltüntetése a járvány kimutatásokban technikai (adatgyűjtés, szerkesztés stb.) nehézségekkel járt, kivitelezhetetlen volt. Így valószínű, Keleti által a járvány tetőződésének megjelölt október hónap, becslésén alapult.

A járványhelyzet alakulása 1866-ban a vármegyékben, kerületekben
kitörés hónapjától a megszűnéséig

1866/ kitörés hónap	Vár- megye, kerület száma	Fer- tözött tepülés száma	Lakosság száma	Lakosság- és betegarányos				
				Beteg	Felépült	Meg- halt	Fel- épült	Meg- halt
Július	2	444	489 006	35 754 (7%)	16 207 (3%)	17 873 (4%)	16 207 (45%)	17 873 (50%)
Augusz- tus	11	481	1.023.625	46 801 (5%)	25 430 (2,50%)	19 461 (2%)	25 430 (54%)	19 461 (42%)
Szep- tember	30	830	1.999.031	30 045 (1,50%)	11 471 (050%)	12 763 (0,60%)	11 471 (38%)	12 763 (43%)
Október	5	19	25 378	369 (1,50%)	161 (0,60%)	163 (0,65%)	61 (44%)	163 (44%)
Nov- ember	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	48	1774	3.573.040	112.969 (3%)	53 269 (1,50%)	50 260 (1,50%)	53 269 (47%)	50 260 (45%)

Ha a járvány kezdetét, *júliusi* kitörés eseteit nézzük két vármegye 444 településén, amelyek lakossága közel félmillió lehetett, és párhuzamba állítjuk az *októberi* esetekkel, az előbbiben az utóbbihoz képest a járvány berobbanás szerű. A járvány kezdeti júliusi kitörése a két vármegye településein – legalábbis a beteg/meghalt számok alapján – tehát a járványok kezdeti fázisára jellemző fokozatosság nem látható, mivel nem ismerjük – nemcsak a két vármegye, hanem az összes többi esetében sem – a településeken a járvány térbeli és időbeli mozgásának megoszlást. Az viszont, látható, hogy a két – Nyitra és Pozsony vármegyék esetében – júliusi kitöréstől a következő hónapokban a járvány intenzitását és koncentrációját jelző számok, településenként átlagosan 80 fő megbetegedést mutatnak, közülük felépült 36 fő (45%) és meghalt 40 fő (50%), tehát a felépültek alacsonyabb számaránya, a magasabb halandóságot vont maga után. Nyitra vármegyében 1866. július elején, Pozsony vármegyében pedig július végén tört ki a járvány, azt követő hónapokban – mivel a hivatalos kimutatásban a járvány végét nem jelölték meg, és Keleti Károly által megadott október hónapot tekintjük megszűnés idejének – akkor, a két vármegye településein nagyjából négy, illetve három hónapig tarthatott a járvány, ami nem jelenti azt, hogy települések mindegyikében az epekór járvány kitörése és vége a hónap azonos napjában történt. Utaltunk már arra, hogy a járványfolyamat időtartama – kezdete és vége – nemcsak településenként volt eltérő, hanem egyazon településen belül is, és gyakran előfordult, hogy a járvány sújtotta településen az epekór megszűnését követően ismét felütötte a fejét. Tehát ismételten hangsúlyozzuk, hogy a járvány kitörése és megszűnése közötti időszáv hosszúságának, időtartamának és a tetőtőzésének ideje csupán valószínűsíthető. Viszont járvány időtartamának megközelítő ismerete az adott törvényhatóság területén, azért fontos, mert a megbetegedések/ felépültek / elhalálozások nagyságrendje tekintetében eligazító viszonyítási pont lehet.

A járvány térbeli terjedésének csökkenő számai október, november hónapban, illetve 1867. év eleji (januári) izolált kitörési esetek, mind azt mutatják, hogy a járvány visszahúzódó szakaszába lépett. A járvány végének hivatalos bejelentései – láthattuk az 1831/32. évi járvány idején is – csupán annyit jelent, hogy az ország nagy részében, tehát nem egészében szűnt meg az epekór fertőzés/megbetegedés, szórványosan továbbra is előfordult.

A továbbiakban – az 1831/32. évi járvány áttekintésénél alkalmazott eljárásunk szerint – a járvány kitörésének hónapját és a lakosságárayos megoszlását vettük irányadónak a vármegyék, kerületek, városok járványhelyzet alakulásának csoportosításában. A csoportokon belül az 1866. évi kimutatás alapján a lakosság- és betegárayos és a települések átlagaival számoltunk a vármegyék, kerületek esetében, mivel a falvak nevesítése hiányzik. A korábbi kimutatásoktól eltérően – amelyekben nem adták meg, a városok kivételével, a vármegyék, kerületek lakosság és településszámát, csak a fertőzött településeket – az 1866. évi kimutatás adataiban feltüntették a törvényhatóságok lakosság- és fertőzött település számát is, de itt is elmaradt a törvényhatóságok összes településszámának jelzése. Az 1866. évi hivatalos járvány kimutatásában a stabil település- és változó lakosság szám mentén egy sor nehézség adódik. Az 1848/49. szabadságharc leverése után, bevezetett Habsburg önkényuralmi rendszer, két közigazgatási átszervezést hajtott végre. A szabadságharc után a Partium, Bács-Bodrog és a Marostól délre fekvő megyéket elcsatolták az Magyarországtól, a vármegyék területén kisebb-nagyobb változtatásokat eszközöltek, ugyanakkor Tornát – Abaújt, valamint

Ugocsát – Bereget egyesítették. Pest, Bihar, Nyitra, Heves, Külső-Szolnok vármegyéket kettéosztották. A Jász-Kun kerületekből új megyét hoztak létre, a Hajdu-kerületet beolvastották Szabolcs vármegyébe. Fiumét és a buccari kerületet pedig Horvát - Szlavonországhoz csatolták. A szabad királyi városok is a megyei hatóságok alá kerültek, Pest, Buda, Pozsony, Kassa, Sopron és Nagyvárad kivételével.

A Bach-korszak második (1854. évi) közigazgatási reformja több megye területének kisebb módosításával – a Turóc és Árva, valamint Békés és Csanád megyéket összevonták – a vármegyék számát 45-ről lecsökkentették 43-ra, és az országot öt kormányterületre osztották: Pozsony, Sopron, Pest-Buda, Kassa, Nagyvárad.⁵⁷¹ Megye szintű közigazgatási egységek száma 1857-ben (megye, szék, ezred, vidék) 78, a járás szintű egységeké (járás, század, város környék) pedig 613, ez a beosztás a 1876-ig, a törvényhatóságok területrendezéséig (1876. évi 33. tc.) nem változott.⁵⁷²

A közigazgatási átszervezések – összevonások, szétválasztások – azzal járt, hogy megváltozott a vármegyék, kerületek, járások területméretével párhuzamosan népesség –és település száma, de mennyivel, azt például az 1857. évi népszámlálás kiadott változatából (1993) sem tudjuk meg. Ugyanis abban a Magyarországra vonatkozó része a népszámlálásnak – például Erdély román nyelvű kiadásával szemben – nem teljes, az adatsorok az ország trianoni politikai határait nem lépték át, vagyis a jelenlegi közigazgatási egységek szerint csoportosították, illetve helyezték ide-oda településeket, járások részeit az országban maradt vármegyék kialakítása során.⁵⁷³

Mivel az 1866. évi kolerahelyzet kimutatása – Erdély nélkül – történelmi Magyarország törvényhatóságainak (vármegyék, kerületek, városok) égisztét átfogja, így nem tudjuk ellenőrizni a mai ország határokon túl eső felvidéki, délvidéki törvényhatóságok 1857. évi népszámlálás során becsült lakosságát. Ha, tehát továbbra is azt feltételezzük, hogy az 1866. évi hivatalos járványhelyzet kimutatásban nem mindig az érintett vármegye, kerület egészének lakosságát adták meg, hanem esetleg a járásokét, nevesítésük nélkül, az adott vármegye nevének feltüntetésével, ahova tartoztak, akkor ebben segítségünkre lehet Magyary Zoltán a magyar közigazgatásról írt munkája. Történeti áttekintésében Magyary a vármegyék földrajzi kerületekre, járásokra való osztását a 13. századtól kezdve fokozatosan formálódó folyamatként írja le, amelyek száma és területi beosztása a vármegye elhatározásától függött. Ezért is a járások között területileg és népességszám tekintetében nagy különbségek mutatkoztak. A legkisebb járás területe 131 km² (Pest vármegye, Központi járás.), a legnagyobb 1803 km² (Rahói járás). A legkisebb járás lakossága 8708 (Iroítkői járás, Vas vármegye), a legnagyobb 161.000 (Központi járás, Pest vármegye). Magyary egy járásra átlag 40.000 lélekkel számolt „A járás tehát a vármegyének dekoncentrált

⁵⁷¹ *Pozsonyi kormánykerület:* Pozsony város, Árva-Turóc, Bars, Komárom, Nógrád, Felső-Nyitra, Alsó-Nyitra, Pozson, Trencsén, Liptó, Zólyom. *b) Soproni kormánykerület:* Sopron város, Baranya, Mosón, Somogy, Sopron vm., Toln, Vas, Veszprém, Zala. *c) Pest-Buda kormánykerület:* Bud főváros, Pest város, Borsod, Csongrád, Esztergom, Fejér, Jász-Kun, Pest-Pilis, Pest-Solt, Szolnok. *d) Kassai kormánykerület:* Kassa város, Abaúj-Torna, Bereg-Ugocsa, Gömör, Máramaros, Szepes, Ung, Zemplén. *e) Nagyváradai kormánykerület:* Nagyvárad város, Dél-Bihar, Arad, Békés-Csanád, Észak-Bihar, Szabolcs, Szatmár. (Lásd: Edelenyi Szabó Dénes, Statisztikai Szemle. 6. évf. (1928. június). 6. sz. 656–657. (648–714.)

⁵⁷² Hajdú, Z. Tér- és Társadalom 10. (1996/1.). 11. (5–21.).

⁵⁷³ Dányi Dezső (mtrs). 1993. KSH., Erdélyre vonatkozóan az 1857. évi népszámlálást (Lásd: Traian Rotariu. 1997. Studia Censualia Transilvanica. I. 7–581.)

szerve”, akkora, mint a hozzá csatolt nagy- és kisközségek területe együttvéve. Van járás, amely csak két nagyközségből áll (Gyomai járás, Békés vármegye), és viszont olyan is, amelynek 26 nagy és 5 kisközsége összesen 28 község (Székesfehérvári járás, Fejér vármegye), vagy 2 nagy- és 62 kisközsége, együtt 13 községe van (Zalaegerszegi járás, Zala vármegye). Nem minden járás községei alkotnak összefüggő területet, némely járásnak elszakított részei is vannak”⁵⁷⁴

Na mármost, mivel a kolerajárvány – általában a járványok nem közigazgatási egységek határai szerint terjednek –, így, azonkívül, hogy egy általános történeti képet nyertünk a járások területi és lakosság számának nagyságrendjéről, kérdés ilyen és hasonló megközelítésben, tehát nem oldódik meg.

Inkább arról lehet szó az 1866. évi járványhelyzet felmérés technikai megoldása tekintetében, hogy hibrid eljárást alkalmaztak, nem mindig az érintett vármegye, kerület egészének lakosságát kérték be, illetve küldték meg a helyi hatóságok, hanem a területükön lévő fertőzött falvak és kolerabetegeinek összesített számát. Az eljárást az is indokolhatta, hogy a közigazgatási átszervezésekkel a korábbi törvényhatóságok területe, település- és népesség száma az ide – oda mozgatás során megváltozott. Így megbízhatóbb viszonyítási pontot a fertőzött falvak lakosságára nyújtotta a vármegyék, kerületek járványhelyzetének megítélésében, illetve becslésében. A módszer alkalmazása azonban nem volt következetes, alább látni fogjuk, hogy voltak vármegyék ahol Fényes Elek korábbi statisztikáiban szereplő lakosság számnál jóval kevesebb lakossal számoltak és voltak vármegyék, ahol a fertőzött települések összesített lélekszámát tüntették fel. Ugyanakkor folytatva a korábbi gyakorlatot, az 1866. évi kimutatásban sem adták meg járvány végének idejét, csak kitörésének időpontjait a törvényhatóságokban (vármegyék, kerületek, városok). Viszont, ha 1867. januárjában az epekor már szórványosan fordult elő a településeken, akkor feltételezhető, hogy a falvak, városok többségében 1866. év utolsó két hónapjában az a járvány visszahúzódó szakaszába lépett, így időtartama a kitörési időponttól számítva törvényhatóságokban nagyjából 5-4-3 hónapig tarthatott. Mindazonáltal az eddig áttekintések során alkalmazott törvényhatóságokban (vármegyék, kerületek, valamint a városok) a kitörési időpont és a lakosságának nagyságrend szerinti csoportosítása továbbra is használható, a kimutatásban jelzett változások szem előtt tartásával.

A vármegyék járványhelyzete a kolera júliusi megjelenésétől...

A járványhelyzet 1866. évi kimutatásában a két vármegye Pozsony és Nyitra lakosság száma kevesebb annál amit Fényes Elek összeírásában látunk.⁵⁷⁵ Nyitra népessége mintegy 120 ezerrel több mint Pozsony vármegyében. Mindkettőben országosan kiugróan magas volt 1831/32. évi járvány idején is a beteg/ meghalt számaránya. (Lásd: M 7.)

Mindkettő településhálózata sűrű. Nyitra vármegye 527 települése sorában az 1866. évi járvány idején 251 (48%) fertőzött, Pozsony vármegyében pedig 386 települése közül 193 (50%), ugyanannyi a fertőzésmentes falvainak a száma is. Nyitra esetében viszont több a fertőzésmentes (53%) mint a fertőzött falvak számaránya (48%).

⁵⁷⁴ Magyary Zoltán. 1942. 274.

⁵⁷⁵ Fényes, E. 1837/2. 386., 1837/264.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye kerület	Lakosság száma	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzés- mentes falvak száma	Járvány vége
Pozsony	183 814	386	193 (50%)	193 (50%)	0
Nyitra	305 192	527	251 (48%)	276 (53%)	0
Összesen	489 006	913	444 (49%)	469 (51%)	0

Lakosságarányosan Nyitrában a kolerában megbetegedettek aránya 7% (22 255 fő), a felépülteké 3% (10 414 fő), az halálozottaké 3,50% (10 860 fő), betegarányosan, felépült 46% és meghalt 48%). (Lásd: M 7.) A vármegye falvaiban az átlag lélekszámárányos beteg 89 fő (7%), betegarányosan felépült 41 fő (46%) és meghalt 43 fő (48%). Nyitrában a járvány július 28-án tört ki, a kimutatásban nincs feltüntetve a megszűnésének ideje.

Pozsony vármegyében – a 386 településen a lakosság sorában megbetegedések aránya 7% (13 503 fő), a felépülteké 3% (5 793 fő), a kolera áldozatoké pedig 4% (7 013 fő). Betegarányosan felépült 43% és meghalt 52%. A vármegye településein az átlag betegek száma 70 fő (7%), soraikból felépült 30 fő (43%) és meghalt 36 fő (52%). Pozsony vármegyében július 23-án ütötte fel a fejét az epekór, viszont a járvány vége nem szerepel a kimutatásban. Mindkét vármegye településein alacsony a betegek/felépültek és magasabb betegek/meghaltak számáránya.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság - és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Pozsony	386	952	70 (7%)	30 (43%)	36 (52%)
Nyitra	527	1215	89 (7%)	41 (46%)	43 (48%)
Összesen	913	2167	159 (7%)	71 (45%)	79(50%)

Pozsony vármegye esetében alacsonyabbak a járványmutatók falvankénti átlagai, mint Nyitra vármegye fertőzött falvaiban. Többször utaltunk rá, hogy 1832. évet követő járványok idején, a rendészeti védelmi rendszert (záróvonal, karatén, vesztglóhely) már nem ajánlotta Bécs, így feltételezhető, hogy a nyugati határ menti vármegyékben a osztrák-poroszból hazatérő kolerafertőzött katonákat orvosilag nem vizsgálták meg, nem izolálták, szabadon mozoghattak, ami a két vármegyében az epekór hirtelen berobbanásával járt. A beteg/felépült/meghalt mutatók számárányai nagyságrendileg – mintegy 50%-al – alacsonyabbak voltak a két vármegyében mint az 1831/32. évi járvány idején. A fertőzött falvak nagy száma és átlagaik járvány mutatói mindkét vármegyében a járvány szétszórtságára utalnak, azonban járvány intenzitása Nyitra fertőzött falvaiban erősebb lehetett, mint Pozsony vármegye beteg/meghalt nyersszámainak településenként átlagai is mutatják.

A vármegyék, kerület járványhelyzete a kolera augusztusi megjelenésétől...

A járvány kitörése alapján 11 törvényhatóság – *Komáron, Fehér, Tolna, Trencsén, Heves, Veszprém, Esztergom, Moson, Jász-Kun kerület* – vonható azonos csoportba, viszont népességük nagyságrendjének jelentős különbségeik miatt, alcsoportok szerinti megosztásban ismertetjük a járványhelyzet alakulását.

1/a.) *Pest, Bács* vármegyék területén az epekór augusztus elején, illetve augusztus utolsó napjában jelent meg. A járvány idején a lakosság soraiban a beteg/felépül/meghalt mutatók aszerint alakultak, hogy hány település fertőződött meg, illetve hány tekepülésen szűnt meg időközben a fertőzés. (Lásd: M 7).

Pest vármegye 342 települése közül 81 (24%) fertőződött, többségük (76%) fertőzésmentes maradt a járvány idején. *Bácsban* viszont a fertőzésmentes falvak aránya többszöröse (82%) a fertőzöttekéénél (18%).

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

<i>Vármegye kerület</i>	<i>Lakosság száma</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>	<i>Járvány vége</i>
Pest vm.	192 510	342	81 (24%)	261 (76%)	0
Bács	137 512	134	24 (18%)	110 (82%)	
<i>Összesen:</i>	<i>330 022</i>	<i>476</i>	<i>105(22%)</i>	<i>371 (78%)</i>	

Pest és *Bács* vármegyék fertőzött/fertőzésmentes falvai közötti mértés különbségek úgy tűnik a településhálózat nagyságrendjével, a földrajzi helyzettel, a személyek és áruk forgalmának sűrűségével stb. hozható kapcsolatba.

Lakosságarányosan *Pest* vármegye esetében a megbetegedések aránya 3% (6505 fő) a felépülteké 2% (3411 fő), és meghaltaké közel 1,50% (2805 fő) . Betegarányosan *Pest* vármegye fertőzött falvaiban felépült a betegek 52%, és meghalt 42%.

Bács vármegyében a lakosság soraiban betegek aránya 6% (2329 fő), a felépülteké közel 1% (1054 fő), hasonlóan meghaltak aránya is 1% (1049 fő). *Bács* vármegyében betegarányosan felépült és meghalt egyaránt a betegek 45%.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

<i>Vármegye</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Falvak átlag lélekszáma (?)</i>	<i>Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga</i>		
			<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>
Pest vm.	342	563	80 (14%)	42 (52%)	34 (42%)
Bács	134	1003	97 (10%)	44 (45%)	43 (44%)
<i>Összesen:</i>	<i>476</i>	<i>1566</i>	<i>177 (11%)</i>	<i>86 (49%)</i>	<i>77 (44%)</i>

Bácsban falvanként magasabb az átlag járványmutatók számaránya Pest vármegyéhez viszonyítva, ami szintén a két vármegye népesség- és településszámának nagyságrendi eltéréssel hozható vonatkozásba. Településarányosan a két vármegyében a fertőzött falvak aránya 22%, ami azt jelenti, hogy a két vármegye 105 településén összpontosult az epekór fertőzés. Viszont Pest vármegye fertőzött falvaihoz viszonyítva Bácsban arányuk jóval aacsonyabb (18%), ami arra utal, hogy járvány szűkebb térbeli koncentrációja erősebb intenzitást fejtett ki, mint Pest vármegye több és szétszórtabb fertőzött falvaiban, amint azt Bács falvainak átlag beteg/meghalt számarányai jelzik, szemben Pest vármegye falvainak átlag halandóságával.

1/b.) Négy vármegye vonható a valamivel 100 ezer lakost meghaladó népesség csoportba, közülük Komárom, Trencsén és Fehér vármegyében a legmagasabbak a járvány mutatók. Trencsénben *augusztus közepén*, Komárom és Fehér vármegyékben pedig *augusztus második felében* tört ki a járvány, az előbbi esetében három, az utóbbi kettőben pedig két és fél hónap lehetett a járvány időtartama. (Lásd: M 7.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye kerület	Lakosság száma	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzés- mentes falvak száma	Járvány vége
Komárom	110 457	156	82 (52%)	74 (47%)	-
Fehér	111 443	204	59 (29%)	145 (71%)	-
Tolna	106 237	192	41 (21%)	151 (79%)	-
Trencsén	105 001	442	55 (12%)	387 (88%)	-
Összesen	433 138	994	237 (24%)	757 (76%)	-

Trencsén vármegye településhálózata sűrű, a vármegye falvainak 12% (55) fertőzött, és 387 (88%) települése tekinthető járványmentesnek. A népesség csoportba vont Tolna vármegye lélekszáma közel áll Trencsén vármegyéhez, településeinek 21% fertőzött, 151 (79%) települése pedig fertőzésmentes. Legmagasabb a fertőzött települések aránya (52%) Komárom vármegyében, a legalacsonyabb Trencsénben (12%), Fehér vármegyében pedig 29%. Komárom és Fehér vármegyék településhálózata gyérebb, járványmentes falvak száma az előbbi esetében 74, az utóbbiban pedig 145.

Trencsén vármegyében lakosságarányosan 8% (8368 fő) a megbetegedés, viszont a 4% (4266 fő) a felépült, ami 3%-ra (3520 főre) csökkentette a beteg/meghalt arányt. Valamivel népesebb Komárom vármegyében lakók sorában 7,50% (8 352 fő) betegedett meg, s 4% (4 295 fő) épült fel, és 3,50% (4 029 fő) halt meg.

Az előbbi kettőhöz hasonló trendet mutat Fehér vármegye is, igaz, alacsonyabb mutatókkal: a népesség 6,50% (7314 fő) betegedett meg, 4,50% (4 929 fő) felépült és 2% (2 385 fő) az halálozottak számaránya. Betegarányosan Trencsén és Komárom vármegyében felépült egyaránt 51%, viszont a betegarányos halandóság ez előbbiben alacsonyabb 42%, az utóbbiban 48%. Kiugróan magas a betegarányos felépültek aránya (67%) Fehér vármegyében, következésképpen az előbbi kettőhöz viszonyítva jóval alacsonyabb (32%) a halandóság.

Tolna lakosságárányos járvány mutatói az előbbiekhöz képest jóval alacsonyabb, népességének 4% (4749 fő) betegedett meg, közel 3% (2 840 fő) felépült fel és 2%-a (1829 fő) halt meg. Betegarányosan felépült 52%, meghalt 38%.

Ha a négy vármegye fertőzött falvainak átlag beteg/felépült/meghalt mutatóit nézzük, azt látjuk, hogy Trencsén, Tolna, Komárom vármegyék fertőzött falvaiban lehetett súlyos a járványhelyzet. Trencsén falvaiban a betegek/felépültek magasabb aránya ellenére, ugyan csökkent a betegek/meghaltak aránya, de nem olyan mértékben mint Fehér és Tolna vármegyék esetében.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Komárom	156	156	101 (14%)	52 (51%)	49 (48%)
Fehér	204	204	124 (23%)	83 (67%)	40 (32%)
Tolna	192	192	115 (21%)	69 (60%)	45 (38%)
Trencsén	442	442	152 (64%)	77 (51%)	64 (42%)
Összesen	994	994	492 (24%)	281 (57%)	198 (40%)

A népesség csoport falvainak átlagai, akárcsak a lakosság-, település- és betegarányos mutatók, egyaránt azt jelzik, hogy járvány Trencsén, Tolna és Fehér vármegyében közel azonos számú (55, 41, 59) fertőzött településen összpontosult, viszont a beteg/meghalt reláció alapján Trencsénben volt magasabb az epekór intenzitásérőssége. Falvainak átlag lélekszáma alacsony, falvanként kiugróan magas az átlag megbetegedések számaránya, 152 fő (64%), a betegek közül a falvanként fele felépült 77 fő (51%), viszont így is magas a falvak átlag halandóság mutatója, 64 fő (42%). Komárom vármegye falvainak kivételével, Fehér és Tolna vármegye falvaiban is az átlag lakosságszámhoz képest magas a 20% fölötti a betegek aránya, Fehérben 124 fő (23%), Tolnában 115 fő (21%). Viszont a halandóság mutató Komárom vármegye népesebb falvainak átlag beteg arányához (101 fő/14%) viszonyítva magasabb (49 fő / 48%) mint Fehér és Tolna vármegye falvaiban.

A csoportba vont mind a négy vármegye összesített járványmutatói arra utalnak, hogy 433 138 népesség sorában 7% a megbetegedések, 4% a felépültek, és 2% az áldozatok aránya. Településarányosan, a négy vármegye 994 települése közül 24% a fertőzött falvak és 76% a fertőzésmentesek aránya, vagyis a járvány 3-4 hónapja alatt, 237 települést sújtott az epekór. Komárom kivételével, ahol több volt a fertőzött mint a fertőzésmentes falu, a többi három vármegyében a falvak nagy többségét elkerülte az epemirigy fertőzés. A falvak átlagai alapján a járvány intenzitás erőségének koncentráltabb voltát Trencsén, Tolna, valamint Komárom fertőzött falvainak halandóság számai mutatják.

1/c). *Esztergom, Heves, Moson, Veszprém* vármegyéket és a *Jász-Kun kerületet* vontuk az 50–100 ezer közötti népesség csoportba, amelyekben szintén *augusztus hónap* folyamán tört ki a járvány. (Lásd: M 7.)

A népesség csoportban a legmagasabbak a lakosság- és betegarányos járvány mutatók a két, 50 ezer körüli lélekszámmal, és gyéribb településhálózattal rendelkező *Esztergom* és *Moson* vármegyékben: lakosság 5% (2520 fő), illetve 4% (1749 fő) betegedett meg, felépült és meghalt aránya 2% (1182 fő / 880 fő) mindkettő esetében. Betegarányosan *Esztergom* vármegyében a felépült 47% (1182 fő), meghaltak 45% (1138 fő), *Mosonban* pedig betegek/felépültek (1749 fő / 880 fő) és a betegek/meghaltak (1749 fő/869 fő) aránya egyaránt 50%. Ami azzal is indokolható, hogy *Moson* vármegyében nagyjából hétezerrel fővel alacsonyabb a lakosságszáma és 13 faluval kevesebb volt fertőzött falu *Esztergom* vármegyéhez képest. Ha két vármegye településeinek átlagait nézzük jól látható, hogy miből adódtak azok a különbségek, melyek beteg/felépült/meghalt relációban a vármegyei összesítésekben megjelentek. A vármegyék, kerületek szintjén a járványhelyzet mutatói – ahogy korábban is említettük – a fertőzött falvak összesített nyers számai. *Esztergom* és *Moson* falvainak beteg/felépült/meghalt átlagainak különbsége – ahogy az alábbi táblázat is mutatja – a fertőzött falvak számának és azokban betegek/felépültek számának alakulásából származnak, mindkettő kihatással volt a halandósági mutatók alakulására.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

<i>Vármegye kerület</i>	<i>Lakosság száma</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzés- mentes falvak száma</i>	<i>Járvány vége</i>
<i>Esztergom</i>	50 019	55	42 (76%)	13 (24%)	-
<i>Heves</i>	76 169	261	16 (6%)	245 (94%)	
<i>Moson</i>	43 448	63	29 (46%)	34 (54%)	
<i>Veszprém</i>	88 181	274	42 (15%)	232 (85%)	
<i>Jász-Kun</i>	98 648	25	10 (40%)	15 (40%)	
<i>Összesen:</i>	<i>356 169</i>	<i>678</i>	<i>139 (20%)</i>	<i>539 (79%)</i>	

Legalacsonyabb járványhelyzet mutatókat a csoportban *Heves* vármegyében látjuk, lakosságszáma közelít a 80 ezerhez, településhálózata (261) *Veszprém* (274) mellett a legsűrűbb a többi három vármegyéhez és a kerülethez képest. Településarányosan *Heves* (94%) és *Veszprém* (85%) vármegyékben a falvak túlnyomó többsége fertőzésmentes maradt. *Heves* fertőzött falvainak száma 16 (6%), a járvány augusztus utolsó napján tört ki, tehát időtartama rövidebb lehetett mint a csoport többi törvényhatósága esetében, ahol augusztus 20. utáni napokban ütötte fel a fejét a kór. Lakosságarányosan *Hevesben* beteg 0,40% (312 fő), felépült 0,20% (137 fő) és meghalt 0,02% (170 fő), betegarányosan felépült 42% és meghalt 53%. Hasonlóan, a vármegye település átlag lélekszámához viszonyított a 16 fertőzött falu átlagában 6% (19 fő) betegek számaránya, betegarányosan pedig felépült 42% (8 fő) és / meghalt 53% (10 fő). *Heves* falvainak átlag beteg/meghalt számarányának magas volta, nem álcázhatja azt a tény, hogy kis falvak esetében szűkebb térben fejtette ki hatását az epekór.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Esztergom	55	909	60 (7%)	28 (48%)	27 (45%)
Heves	261	292	19 (6%)	8 (42%)	10 (53%)
Moson	63	689	60 (9%)	30 (50%)	30 (50%)
Veszprém	274	321	62 (19%)	38 (61%)	26 (42%)
Jász-Kun	25	3945	199 (5%)	110 (55%)	57 (29%)
Összesen:	678	6156	400 (6%)	214 (53%)	150 (37%)

A közel százezer lélekszámmal, a leggyéresebb településhálózattal, és legkevesebb fertőzött településsel jegyzett *Jász-Kun kerületben* lakosságának soraiban 2% (1997 fő) a betegek, 1% (1103 fő) a felépültek és 0,50% (577 fő) az halálozottak aránya. A betegarányosan a felépültek aránya jóval magasabb (55%) mint az áldozatoké (29 %).

A Jász-Kun kerülethez, lakosság nagyságrendje alapján *Veszprém* vármegye áll közelebb, amelynek mintegy tízezerrel kevesebb a lakosa, mégis a népessége soraiban magasabb, 3% (2606 fő) a megbetegedett, 1,50% (1333 fő) a felépültek és 1% (1090 fő) a meghaltak számaránya. Betegarányosan is magasabb a felépült (51%) és a meghalt (42%) arányánál. Veszprém és Esztergom vármegye fertőzött falvainak száma azonos (42), a betegek nyersszáma egyaránt két ezer fölötti, hasonlóan ezer fölötti az halálozottaké és a felépülteké. Mindez azt jelezi, hogy a fertőzött települések száma – ahogy a átlagaik is mutatják, – valamint a beteg/felépült reláció a két vármegye esetében is meghatározó módon befolyásolta a halandósági mutatók alakulását. Ugyanakkor jelzi a járvány koncentrációjának intenzitásérőségét is. Jól látható ez a trend, Jász – Kun kerület falvai átlagainak esetében is.

Ebben a népesség csoportban – négy vármegye és egy kerület – együttes lakosságszáma 356 465, a településarányosan 678 falu sorában 139 falu (20%) fertőződött meg és 539 (80%) fertőzésmentes maradt a járvány időtartama alatt. Lakosságarányosan öt törvényhatóságban 2,50% betegedett meg, 1,30% felépült és 1% halt meg, betegarányosan pedig 9184 fő betegből felépült 4635 fő (50%), meghalt 3844 fő (41%). A települések átlagai viszont azt mutatják, hogy járvány időtartama alatt a fertőzött települések közül településarányosan 123 (88%) faluban koncentrált a kór. Hogy mikor járt csúcsra kitörését követően a járvány, időtartama alatt melyik hónap melyik heteiben, melyik településen szedte a legtöbb áldozatát, azt nem tudjuk, csak azt tudjuk, hogy hivatalosan október hónapban jelentették be a járvány megszűnését az országban, ami nem jelentette a járvány végét is a szóban forgó törvényhatóság falvai mindegyikében.

A vármegyék, kerület járványhelyzete a kolera szeptemberi megjelenésétől...

A népesség csoportban vont 29 vármegye és egy kerület, amelyek falvaiban *szeptember hónap* folyamán tört ki a járvány. A hivatalos kimutatásban – szemben az augusztusival, – a bonyodalmak a népességszám körül mutatkoznak. Ami abból adódik, hogy hol a vármegye, kerület, járás, hol pedig a fertőzött falvak összevont lélekszámát tüntették fel. (Lásd: M 7.) Számolva a jelzett adottságokkal – az eddig használt sémát követve – a népességszám nagyságrendje alapján négy csoportot különítettünk el: 200–100, 150–50, 100–50 ezer és a 50 ezer lélekszám alatti vármegyék, illetve kerületek esetében.

1/a.) *Békés, Torontál, Temes, Bereg* vármegyék vonhatók nagyjából a 200–150 ezres népesség csoportba. *Bereg* kivételével, ahol *szeptember* második felében tört ki a járvány, a többiben a hónap elején. A népesebb és sűrűbb településhálózattal bíró *Torontálban* a legmagasabb a betegek/felépültek/meghaltak száma. A vármegye 172 falva közül 77 (45%), fertőzött, és 95 (55%) fertőzésmentes. Az 1866. évi járványkimutatás szerint a vármegyének 184 300 lakója volt, viszont a vármegye a KSH 1857.évi népszámlálás kimutatásaiban – akárcsak *Temes* vármegye – nem szerepel, mivel a vármegye településeinek jó része a mai ország határokon kívül esik.⁵⁷⁶ *Torontálban* az 1866. évi járványkimutatás népessége alapján a megbetegedések aránya 2,50% (4579 fő), a felépülteké (2255 fő) és az halálozottaké (2 077 fő) egyaránt 1%. A betegarányosan felépült 49% és meghalt 45%. A vármegyében falvak átlag lakosság száma valamivel több mint ezer fő. Ha viszont a 77 fertőzött falvak átlagait is nézzük, a kép árnyaltabb, falvaként közel 60 fő (5%) a beteg, csupán két fővel több a beteg/felépült (29 fő / 49%) a beteg/meghalt (27 fő / 46%) mutatók közötti különbség.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

<i>Vármegye kerület</i>	<i>Lakosság száma</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzés-mene- tes falvak száma</i>	<i>Járvány vége</i>
Torontál	184 300	172	77 (45%)	95 (55%)	-
Békés	156 057	19	17 (89%)	2 (11%)	
Temes	114 231	185	53 (29%)	132 (71%)	
Bereg	?	274	3 (1%)	271 (99%)	
<i>Összesen</i>	<i>454 588</i>	<i>650</i>	<i>150 (23%)</i>	<i>500 (77%)</i>	

Torontál szomszédságában, *Temes* vármegye járványmutató számainak nagyságrendje közel fele az előbbinek. A vármegyében lakók száma 110 ezer körüli, bő 60 ezerrel kevesebb a *Torontál* vármegye (184 300) népességéhez képest. A településarányosan *Temes* vármegye 185 falva közül 29% fertőzött, és 71% fertőzésmentes. A vármegyében lakosságának sorában a betegek aránya 2% (2 091 fő), felépülteké 1% (1 088 fő) és az halálozottaké 0,70% (856 fő). Betegarányosan is magasabb a felépültek (54%) aránya a kolera áldozatoké-

⁵⁷⁶ Dányi Dezső (mtrs).KSH. Budapest. 1993. 160–167.

nál (41%). A vármegyében a falvak átlag lélekszáma 600 fő körüli, a fertőzött falvakban az átlag beteg majdnem 40 fő (6%) sorában magas felépültek (21 fő/54%) és alacsonyabb (16 fő/41%) a meghaltak aránya.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Torontál	172	1071	59 (5%)	29 (49%)	27 (46%)
Békés	19	8213	67 (1%)	38 (57%)	24 (36%)
Temes	185	617	39 (6%)	21 (54%)	16 (41%)
Bereg	274	?	4	2 (50%)	1 (25%)
Összesen	650	9901	169 (2%)	90 (53%)	68 (40%)

Békés vármegye lakosságszáma Temesénél mintegy 30 ezerrel több, ugyanannyival kevesebb Torontál viszonyában. Békés 19 települése közül 17 fertőzött (89%), csupán kettő járványmentes. Lakosságarányosan 0,75% (1140 fő) betegedett meg, felépült 0,40% (655 fő) és meghalt 0,30% (410 fő). Békésben a megbetegedések száma (1140) a közel fele a Temes vármegyéhez képest (2091 fő), viszont a lakosságarányos beteg/felépült/meghalt mutatók 1% alatti aránya a betegarányosan is azt mutatja, hogy 1140 fő beteg sorában több mint fele, 655 fő (57%) felépült, és közel 20%-al csökkentette a halandóság arányát (36%). Az előbbiekkal összehasonlítva Békésben, a falvak átlag lélekszáma magas, a fertőzött falvak lakosságarányos átlag betegszáma alacsony 1% (67 fő), betegarányosan viszont az átlag felépülteké (38 fő/57%)) magasabb a falvakban mint a halálozottaké (24 fő/36%).

A népesség csoportban *Bereg vármegye* járványmutatói a kiugróan alacsonyak. 274 települése sorában 3 fertőzött, vagyis 271 falu (99%) járványmentes, a vármegye valamivel több mint 100 ezer lakosságából 11 (0,01%) kolerabeteget jegyeztek fel, közülük 5 felépülte és 5 elhunyt. A három fertőzött falu járványhelyzete, tehát a vármegye járványhelyzetének a mutatója. Mindez azt is jelenti – mivel a kimutatásban nem szerepel a vármegye népességszáma –, hogy falvak átlag lélekszámát nem tudjuk kiszámítani. Valószínű az információközlés útvesztőiben valaki hibázott. Következésképpen, a vármegye – a járványkimutatásában szereplő adatok alapján – fertőzésmentesnek tekinthető.

A népesség csoport négy vármegyéjében szeptemberi kitörését követő hónapokban, a járvány koncentrációja és intenzitásereősége Békés vármegye településein mutatható ki. Beregtől eltekintve, Torontál, Temes vármegyékben a járvány úgy tűnik nemcsak térben, hanem időben is szétszórt lehetett. Összességében a négy vármegye valamivel több mint félmillió népességének körében a megbetegedések (1%), a felépültek (0,70%), meghaltak (0,50%) arányai arra utalnak, hogy a járvány 1–2 hónap időtartama alatt, viszonylag enyhe lefolyású lehetett a vármegyék 150 (23%) fertőzött településén, ugyanakkor érintetlen marad a fertőzéstől a falvak nagy többsége: 500 falu (77%).

1/b.) Arad, Bars, Csanád, Csongrád, Szabolcs vármegyéket vontuk a kimutatásban 100-50 ezer közötti lakossággal feltüntetett népesség csoportba, ahol szeptember hónap folyamán ütötte fel fejét a kór. (Lásd: M 7.) A lakosság nagyságrendjét illetően Arad, Csongrád, Csanád, Szabolcs és Bars vármegyék a sorrend, viszont a járványhelyzet tekintetében a legmagasabbak a járványmutatók Csanád és Bars vármegyékben. A valamivel 50 ezerrel több lakosú Bars vármegyében, ahol 264 falva közül 80 (30%) fertőzött és 184 (70%) fertőzésmentes. A vármegyében lakosságarányosan 7% betegedett meg, 3% épült fel és 2,80% halt meg a betegek sorában. Betegarányosan a 80 fertőzött településen 3611 beteggel számoltak, közülük 1706 fő (47%) felépült és 1551 fő (43%) a lett a kór áldozata.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye kerület	Lakosság száma	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzésmentes falvak száma	Járvány vége
Arad	93 880	179	39 (22%)	140 (78%)	-
Bars	54 992	264	80 (30%)	184 (70%)	
Csanád	76 653	19	18 (95%)	1 (5%)	
Csongrád	89 486	16	9 (56%)	7 (44%)	
Szabolcs	61 193	148	27 (18%)	121 (82%)	
Összesen	376 204	626	143(23%)	479 (77%)	

Csanád vármegye járványhelyzete – akárcsak a fentebb említett Békés – a ritka esetek sorába tartozik, a vármegye 19 települése közül 18 (95%) fertőzött, ami azt jelenti, hogy az epekor ellepte a vármegyét. Lakosságarányosan alacsonyabbak a járványmutatók– beteg 5% (3978 fő), felépült 2,50% (1874fő), meghalt 2,50% (844 fő) – mint Bars vármegyében. Betegarányosan a Csanád vármegyében a felépültek aránya valamivel több (47%) az áldozatokhoz (46%) képest. Ugyanakkor Csanád vármegye falvainak járványmutató átlagai a Csongrád falvainál is jóval magasabbak, főleg a halandósági számarányok különbsége kiugró. Csanádban a beteg/meghalt arány, vagyis a falvainak átlaglakossága sorában 5% (221 fő) beteg közül 102 fő (46%) halt meg, és 104 fő (47%) felépült.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Arad	179	524	48 (9%)	25 (52%)	20 (42%)
Bars	264	208	45 (22%)	21 (47%)	19 (42%)
Csanád	19	4043	221 (5%)	104 (47%)	102 (46%)
Csongrád	16	5592	108 (2%)	45 (42%)	11 (10%)
Szabolcs	148	413	13 (3%)	6 (46%)	6 (46%)
Összesen	626	10 780	435 (4%)	201 (46%)	158 (36%)

Csongrád vármegyét mintegy 20 ezerrel többen lakták mint Csanád vármegyét, abban hasonlítanak egymáshoz, hogy mindkettőben gyér a településhálózat, igaz, a falvaik népesek. Csongrád vármegye 16 falva közül a járvány idején 9 (56%) fertőződött meg és fertőzésmentes maradt 7 (44%). Lakosságárányosan a vármegyében 1% a megbetegedés, viszont a felépültek és meghaltak aránya egyaránt 0,50%. Csongrád vármegye 9 fertőzött településén 980 betegből meggyógyult 481 fő (49%) és meghalt 459 fő (47%). A falvainak átlagai esetében is azt látjuk, hogy a falvak átlag lélekszámahoz viszonyítva betegek számaránya (108 fő/2%) mellett 42% (45 fő) a gyógyultak aránya, viszont a beteg/meghalt 10% arány (11 fő) meglepően jó. Viszont, ha a 102 betegből felépült/meghalt együtt 56 fő, hiányzik 46 fő. Ilyen és hasonló esetek nem ritkák általában a kimutatások adatsoraiban, ami az egyéb tényezők (eltitkolás, rejtőzködés, menekülés stb.) mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy a fertőzött és beteg jelzők nem azonos állapotra utalnak, ugyanis nem mindegyik fertőzött betegedett meg (került ágyba) mint ahogy nem mindegyik gyógyult meg, a beteg közül is volt akinek a kúra használt, felépült, volt akinek nem, és meghalt.

Arad vármegye járványmutatói valahol a köztes helyen állnak az előbbiekhöz viszonyítva, noha a vármegye lakosság száma a legtöbb (közel 94 ezer) ebben a népesség csoportban. Településhálózata is sűrű – igaz, jóval kevesebb a falvak száma mint Bars vármegyében. Arad vármegyében a 179 települése közül 39 (22%) fertőzött, 140 (78%) fertőzésmentes. Lakosságárányosan beteg 2%, felépült 1%, meghalt 0,70%. A tényleges járványhelyzetet mutató 39 fertőzött településén 1882 betegből meggyógyult 875 (47%) és elhunyt 698 (37%). Arad vármegye fertőzött településein az átlag megbetegedés 48 fő (9%), soraikból felépült 25 fő (52%) és meghalt 20 fő (42%).

Csanád, Arad, Bars vármegyékben a járvány szeptember elején ütötte fel a fejét, ezzel szemben Csongrádon és Szabolcsban szeptember második felében ugyanazon a napon. Látuk, hogy Csongrádon a lakosságárányos járványmutatók alacsonyok voltak. Hasonló az eset Szabolcsban is, ahol valamivel 60 ezer fölötti lakosság szám és Csongrádhoz képest jóval sűrűbb településhálózata ellenére – valószínű a járvány rövidebb időtartama miatt is – a 148 települése közül 27 (18%) fertőzött, 121 (82%) járványmentes. Lakosságárányosan az összes mutatók 1% alatt alakultak. A 27 fertőzött faluban 360 fő betegek jegyezték fel, amiből meggyógyult 169 fő (47%) és elhunyt 160 fő (44%). Szabolcs falvaiban – az előbbiekhöz viszonyítva – alacsony a falvak átlag lakosság számához képest a betegek átlag számaránya, 13 fő (3%), közülük a felépült és meghalt egyaránt 6 fő (44%).

A népesség csoportban a járvány térbeli és időbeli koncentrációja és intenzitás erősége Csanád vármegyében mutatkozott, Bars vármegyében noha magasak a lakosság- és betegárányos mutatók, azonban a járvány szétszórt, valószínű időtartama is hosszabb lehetett. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy a megbetegedések magas száma ellenére (Arad, Csongrád, részben Szabolcs) a lakosságárányos halandóság alacsony, amit némileg árnyalnak a falvak átlagai, amelyek az érintett vármegye járványhelyzetének tényleges mutatói.

Egészeiben ebben a népesség csoportban 626 település közül 143 (23%) volt fertőzött, 483 (77%) maradt fertőzésmentes. A 143 fertőzött településen összesen 10 810 fő betegedett meg, ebből felépült 5105 fő (47%) és meghalt 4712 fő (44%). Az összkép, tehát rossz, súlyosabb helyzetre utalnak mint a részadatok.

1/c.) A kimutatásban 15 vármegyét és egy kerületet találtunk, amelyeket 50–10 ezer közötti népesség csoportba vontunk és amelyekben *szeptember hónap folyamán tört ki a járvány*. Közös jellemzőjük: valószínűleg a fertőzött települések lélekszámát tüntették fel a járványkimutatásban és emiatt mindegyik lélekszáma inkább a 30 ezerhez közelít, semmint az 50 ezerhez. (Lásd: m 7.) Az alábbiakban ketté osztottuk a csoportot, első lépésben a 50–30 ezer lélekszámmal feltüntetett 5 vármegye és egy kerületet – Gömör, Hont, Nógrád, Liptó, Abaúj és Nagy Kikinda járványhelyzetét – a kolera *szeptemberi kitörésétől* – tekintjük át, majd ezt követően a kimutatásban 30 ezer alatti lakossal szereplő vármegyéket.

1/c.1.) *Gömör vármegye* területén *szeptember* második felében jelent meg az epekor, és a fertőzött népesség száma közelít az 50 ezerhez. Gömör esetében – próbaként – azt kell körbejárunk, hogy a kimutatásban megadott lakosság száma azonos vagy sem a fertőzött települések lélekszámával. A vármegye településeinek (316 falu) sorában 47 (14%) fertőzött, 269 (85%) fertőzésmentes. A fertőzött falvak (47) lakossága átlagosan valamivel több ezer főnél (1034). A vármegye összes fertőzött falvainak számát az átlag lakosságuk számával vetjük össze, akkor a 678 fő betegek aránya 1,30%, a 314 a felépülteké 0,60%, a meghaltak esetében pedig 319 fő (0,65%). Betegarányosan is 678 fő közül a felépültek számaránya 314 fő (46%) valamivel kevesebb az áldozatoknál, 319 fő (47%).

A fertőzött falvak járványutatóinak az átlagait is nézzük, akkor Gömörben falvanként lakosságarányosan a fertőzöttek sorában betegek 9% (14 fő), betegarányosan közülük felépült 6 fő (43%) és elhunyt 7 fő (50%). Úgy tűnik, hogy Gömör vármegye járványkimutatásban megadott népesség száma, a vármegyében a 47 fertőzött település lakosság számára vonatkozik, és nem a vármegye 316 településén élők, 1848 előtti 183 478 népesség számára.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

<i>Vármegye kerület</i>	<i>Lakosság száma</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>	<i>Járvány vége</i>
Gömör	48 598	316	47 (14%)	269 (85%)	-
Hont	39 784	228	63 (28%)	165 (72%)	
Nógrád	38 086	393	35 (9%)	358 (91%)	
Liptó	34 447	172	41 (24%)	131 (76%)	
Abaúj	30 976	287	45 (16%)	242 (84%)	
N.Kikinda k	37 010	14	4	10 (71%)	
<i>Összesen</i>	<i>228 901</i>	<i>1451</i>	<i>235 (17%)</i>	<i>1175 (81%)</i>	

Hont vármegyében a közel 40 ezer lakosa soraiban a fertőzés kezdete szeptember elejétől számítható. A vármegye 228 települése közül, 63 (28%) falu fertőzött és 165 (72%) fertőzésmentes. A 63 fertőzött faluban lakosságarányosan összesen 1148 fő (3%) betegedett meg, felépült 647 fő (2%) és meghalt 467 fő (1%). A fertőzött falvakban az átlag lélekszámhoz viszonyított beteg 18 fő (10%) közülük betegarányosan felépült 10 fő (55%), ami némileg csökkentette az elhunytak számarányát, 7 fő (39%).

Nógrád vármegye járványmutatói állnak közel Honthoz, a vármegyének mintegy ezerrel kevesebb lakosa volt a 35 (9%) fertőzött településén, ami azt is jelenti, hogy sűrű település-hálózattal rendelkező Nógrádban, a 393 településének 91%-a (358) fertőzésmentes maradt a járvány idején. A vármegye a 35 fertőzött településen a lakosság soraiban 1022 fő (3%) betegedett meg, felépült 81 fő (1%) meghalt 92 fő (1%). Betegarányosan a 35 fertőzött falu 1022 fő betegéből felépült 465 fő (45%) és elhunyt 411 fő (40%). Nógrádban a fertőzött falvak az átlag lélekszáma 97 fő, átlag beteg 29 fő (30%), a betegek közülük felépült 13 fő (45%) és meghalt 11 fő (40%), tehát a beteg/felépült és beteg/meghalt trend azonos Hont és Nógrád vármegyék fertőzött falvainak járványmutatóival.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Gömör	316	154	14 (9%)	6 (43%)	7 (50%)
Hont	228	174	18 (10%)	10 (55%)	7 (39%)
Nógrád	393	97	29 (30%)	13 (45%)	11 (40%)
Liptó	172	200	23 (11%)	13 (59%)	9 (41%)
Abaúj	287	108	15 (14%)	7 (47%)	6 (40%)
N.Kikinda k	14	2644	565 (21%)	307 (53%)	243 (43%)
Összesen	1451	3377	664 (20%)	356 (54%)	283 (43%)

Liptó vármegyében szeptember első napján ütötte fel fejét az epekor, a vármegye 172 falva közül fertőzött 41 (24%), fertőzésmentes maradt 131 (76%). A 41 fertőzött falu lakossága közel 35 ezer, soraikban megbetegedett 915 fő (3%), felépült 1,50% (523 fő) és meghalt 356 fő (1%), betegarányosan a 41 fertőzött település 915 betege közül felépült 57% s a kolera áldozata lett a betegek sorából 39%. A vármegye 41 fertőzött településének átlag lélekszáma 200 fő, falvanként az átlag beteg 23 fő (11%), akiből meggyógyult 13 fő (59%) és elhunyt 9 fő (41%).

Abaúj vármegyében a járvány szeptember végén jelent meg 45 (16%) településen, fertőzésmentes maradt a 287 közül 242 (84%). A vármegye 45 fertőzött településének lakosság-száma valamivel több 30 ezernél, soraikban megbetegedett 693 fő (2%) felépült 293 (1%) fő és meghalt 285 fő (0,95%). A vármegye fertőzött falvaiban betegarányosan a 693 beteg közül felépült 293 fő (42%), elhalálozott 285 fő (41%). Liptó vármegye a fertőzött falvainak átlag lélekszáma 108, soraikban az átlag beteg falvanként 15 fő (14%), betegarányosan a 15 fő beteg közül felépült 7 fő (47%), és meghalt 6 fő (40%).

Nagy Kikinda esetében vélhetően a kimutatásban a kerület „tényleges” lakosságát (37 010) tüntették fel. A kerületben szeptember utolsó napjaiban tört ki a járvány, a 14 település közül 4 (28%) fertőzött, tehát 10 (71%) településé járványmentes maradt. A kerület lakossága körében a betegek aránya 1,50% (599 fő), felépülteké 0,80%, (311 fő) és meghalt 0,70% (250 fő). Betegarányosan meggyógyult „sínylődök” 52%-a, és 42% a halálozottnak

aránya. A négy fertőzött falu lakosságának sorában falvanként az átlag beteg 565 fő (21%), közülük meggyógyult 307 fő (53%) és elhalálozott 243 fő (43%). A kerület sűrűbben lakot falvaiban az epekór intenzitásereőségének koncentrációja kiugróan magas a fentebbi vármegyék fertőzött falvainak hasonló mutatóihoz képest. Összességében Nagy Kikinda kerület bevonása a szóban forgó népesség csoportba lakosság- és betegarányosan, valamint a fertőzött települések átlagai tekintetében teljesen átformálta a csoport járványmutatóit.

A népesség csoport 1451 települése sorában 235 (17%) fertőzött, 1216 (84%) fertőzésmentes falvainak közel 230 ezer lakosából 4622 (2%) betegedett meg, felépült 2553 (1%) és meghalt 2088 (0,90%). Mindez, valamint a fertőzött falvak átlagai különbsége ellenére, részben és egészében érzékelteti, hogy a vármegyék és a kerület falvainak a túlnyomó többségét (81%) elkerülte a járvány, így a falvak csupán 17%-át sújtotta. A járvány következményei – az egy Kikinda kerület kivételével –, a beteg/meghalt mutatók száma alapján, valószínű a fertőzött falvakban sem lépték túl az évi egyéb természetes, gyakoribb elhalálozások számát.

1/c.2.). A kimutatásban a 30 ezerrel kevesebb népességgel szereplő vármegyék – Zólyom, Sáros, Győr, Borsod, Zemplén, Vas, Szepes, Bihar, Turóc, Sopron, Baranya – esetében, amelyekben szeptember hónap folyamán tört ki a járvány, fertőzött falvak összevont lélekszámát vették figyelembe, illetve tüntették fel.. (Lásd: M 7.) A vármegyék járványmutatói eléggé szétszórt képet tárnak elénk, és ahogy az eddigiek során is láthattuk, a falvak lakosság sűrűsége több esetben is meghatározóbb a beteg/felépült/meghalt nagyságrendjének alakulásában, mint az epekór térbeli kiterjedésének mértéke.

A népesség csoportban Győr vármegyében szeptember második felében tört ki a járvány 27 (19%) településén a 124 falva közül, fertőzésmentes maradt 97 (78%). Fertőzött településeinek lélekszáma valamivel több 27 ezer főnél, soraikban megbetegedett 1222 fő (4,50%), felépült 682 fő (2,50%) és meghalt 540 fő (2%). Betegarányosan felépült 53% és elhunyt 44%. A vármegye 27 fertőzött a falvainak átlag lakossága nagyjából 1000 fő, falvanként az átlag kolera betegek 45 fő (4,50%), betegarányosan a felépült 24 fő (53%), és meghalt 20 fő (44%). A fertőzött falvak alacsony száma (27), valamint a falvak átlagai arra utalnak, hogy Győr vármegyében a járvány intenzitásereősége viszonylag gyenge lehetett.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye kerület	Lakosság száma	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzés- mentes falvak száma	Járvány vége
Győr	27 751	124	27 (19%)	97 (78%)	-
Sáros	24 719	401	47 (12%)	354 (88%)	
Zólyom	28 008	178	32 (18%)	146 (82%)	
Szepes	28 722	248	30 (12%)	218 (88%)	
Bihar	29 500	26	11 (42%)	15 (58%)	
Turóc	29 293	119	36 (30%)	83 (70%)	
Baranya	29 650	391	19 (5%)	372 (95%)	
Összesen	197 643	1487	202(13%)	1285(87%)	

Sáros vármegye 401 településének valamelyikében szeptember elején ütötte fel a fejét az epekór, végül 47 (12%) települése lett fertőzött, fertőzésmentes maradt 354 falu (88%). A fertőzött falvak összlakossága valamivel több mint 25 ezer, soraikban megbetegedett 958 fő (4%), meggyógyult 454 fő (1,80%) és elhalálozott 486 fő (2%). Betegarányosan a 47 fertőzött faluban felépült a betegek 47% és meghalt 51%. Tehát a Sáros vármegyében beteg/felépült arány alacsonyabb a beteg/meghalt arányhoz képest. A fertőzött falvak lakosságának az átlag lélekszáma 532 fő, a falvanként lélekszamarányosan az átlag beteg 20 fő (4%), betegarányosan felépült 9 fő (45%), meghalt 10 fő (45%), ha minimálisan is, több az áldozat, mint a felépült. Győr vármegyével szemben Sáros vármegye településhálózata sűrű, viszont a hegyvidéki aprófalvak járványutatói nem arra utalnak, hogy enyhe lefolyású lett volna a járvány. A kis településeket általában érzékenyebben érintették a veszteségek, mint a népesebbeket.

A népesség csoportban Zólyom, Szepes, Bihar, Turóc, Baranya vármegyék fertőzött falvainak lakosság száma közelít a 30 ezerhez. Bihar kivételével, ahol szeptember közepén tört ki a járvány, a többiben a hónap második felében ütötte fel a fejét az epekór. A szóban forgó vármegyékben településarányosan a fertőzött falvak számaránya Zólyom vármegyében 32 (18%) , Szepesben 30 (12%), Biharban 11 (42%), Turócban 36 (30%), Baranyában 19 (5%). A járványmentes falvak magas számaránya viszont azt is jelezi, hogy az epekór fertőzés térbeli kiterjedése viszonylag szűk, de nem alkotott tömböt, így csak feltételezni lehet, mennyire voltak szétszórtak a fertőzött falvak az egyik vagy másik vármegye területén.

Győr, Sáros vármegyék esetében, egyaránt 4% falvanként a betegek aránya a lakossága körében, többiben jóval alacsonyabb: Zólyom, Szepes, Bihar vármegyében 2%–2% , Turóc és Baranya esetében pedig 1% alatt volt. A betegarányos átlagok a felépültek sorában mindegyik fertőzött faluban magasabb a halálozottakhoz képest, ami javított a beteg/meghalt viszony alakulásán.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Győr	124	1000	45 (4,5%)	24 (53%)	20 (44%)
Sáros	401	532	20 (4%)	9 (45%)	10 (50%)
Zólyom	178	875	17 (2%)	8 (47%)	7 (40%)
Szepes	248	956	18 (2%)	10 (55%)	8 (44%)
Bihar	26	2681	54 (2%)	25 (46%)	21 (39%)
Turóc	119	813	7 (0,90%)	3 (43%)	3 (43%)
Baranya	391	1560	8 (0,50%)	4 (50%)	3 (37%)
Összesen	1487	8417(4%)	169 (2%)	83 (49%)	72 (43%)

Ha vármegyénként, összes a fertőzött falvaik beteg/felépül/meghalt viszonyát is nézzük, akkor Zólyom vármegyében lakosság soraiban a 542 fő (2%) betegedett meg, Szepesben 554 fő

(2%), betegarányosan az előbbiben felépült 266 fő (49%), meghalt 217 fő (40%), az utóbbiban a betegek közül felépült 293 fő (53%) és meghalt 238 fő (43%). *Turóc és Baranya* vármegyékben a lakosság soraiban 1% alatt volt – 237 fő, illetve 144 fő – a megbetegedések aránya. Turócban a beteg közül felépült 122 fő (51%) és meghalt 114 fő (48%) arány valamivel több mint a fertőzött falvainak az átlaga, hasonlóan Baranyában is, meggyógyult 74 fő (51%) és meghalt 61 fő (42%). A falvak átlag lélekszámához képest *Zólyom, Szepes, Turóc, Baranya* falvai esetében is annyira alacsonyak a halandósági átlagok nyersszámai, hogy tényleges járványhelyzetről alig beszélhetünk. *Bihar* vármegye 11 fertőzött falujában, amelyekben a falvak átlag lélekszáma a legmagasabb a csoportban, a megbetegedések átlaga 2% (54 fő), közülük felépült 25 fő (46%) és meghalt 21 fő (39%), noha csoport többi vármegye mutatójához viszonyítva magasabb, mégis úgy tűnik a járvány enyhe lefolyású lehetett.

A népesség csoportban a hét vármegye a járványkimutatásban szereplő összes lakosság-száma közel 200 ezer (197 643), 1487 falu közül 202 (13%) fertőzött, falvak 87%-a (1285 falu) fertőzésmentes maradt a járvány idején. Ha csak ezeket az adatsorokat nézzük, akkor is az látható, hogy a szóban forgó vármegyék csoportjában együttesen és külön-külön sem lehetett súlyos járványhelyzettel számolni.

1/c.3.) A lakosságárányos kolerabetegek *Borsod, Zemplén, Vas, Sopron* vármegyék esetében, amelyekben – szintén *szeptemberben* tört ki a járvány – az összes fertőzött falvak vármegyénkénti lélekszáma 15 ezer alatt volt. (Lásd: M 7.)

Borsod vármegye 177 települése sorában 3 (1,50%) fertőzött és 174 (98 %) fertőzésmentes. A vármegye a járványkimutatásban 11 680 lakossal szerepel, falvanként az átlag lakosság szám közel 66 fő, a három falu lélekszáma együtt 198 fő, ami láthatóan nem egyezik 810 beteg, 495 felépült és 243 meghalt számával. (Lásd: M 7.)⁵⁷⁷ Hasonló a helyzet Sopron, Zemplén, Vas esetében is.⁵⁷⁸ Tehát bárhol kutakodunk, nem állnak össze a számok, valószínű a kimutatás szerkesztőinek nem észlelt hibájával van dolgunk, így a szóban forgó vármegyék esetében csak a betegarányos mutatók és fertőzött falvak, illetve azok átlagainak párhuzamba állítása jöhetnek szóba.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye kerület	Lakosság száma	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzés- mentes falvak száma	Járvány vége
Borsod	11 680	177	3 (1,50%)	174 (98%)	-
Sopron	14 291	267	8 (3%)	259 (97%)	
Zemplén	14 119	488	11 (2%)	477 (98%)	
Vas	12 044	600	12 (2%)	588 (98%)	
Összesen	52 134	1532	34 (2%)	1498 (98%)	

⁵⁷⁷ Esetleg, ha nevesítve volna 3 falu, akkor valamelyest tisztázódna a helyzet, ugyanis Borsodban a 177 falva közül a 19. század végén 13 falu lélekszáma meghaladta a 2 ezret. A vármegye népességének megugrása a 18. század elején (1715–1720) számolt 24–25 ezer lakosságához képest 1787-ben a betelepítésekkel 136 ezerre nőtt, ami 556% (Frisnyák Sándor. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. 37. (1999). 585–587.)

⁵⁷⁸ Dányi Dezső (mtrs. KSH. Budapest. 1993. 160–165.)

A fertőzött falvakban a vármegyék lakosságához viszonyítva, a kolerabeteg aránya Borsodban 7%, Sopron vármegyében 4%, Zemplén 2%, Vas vármegyében 1%, az elhalálozott Sopron-, Zemplén vármegyékben 1%, Borsodban 2%, Vas vármegyében pedig 0,50%. Betegarányosan Borsod vármegye – valószínű 2 ezer főt meghaladó – három falvában a megbetegedett az epekorban 810 fő, Sopron vármegye 8 fertőzött településén 529 fő, Zemplén 11 településén 312 fő, Vas vármegyében 12 fertőzött falvában pedig 154 fő a beteg. Beteg/felépült relációban Borsodban az epekorból gyógyultak aránya 61% (495 fő), Sopron vármegyében 68% (362 fő), Zemplénben 58% (181 fő), Vas vármegyében pedig 46% (70 fő). A fertőzött falvakban az átlag betegek átlag halandósági aránya Borsodban 30%, Sopron és Vas vármegyékben 27%, illetve 41%, Zemplénben pedig 42%.

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Borsod	177	?	270	165 (61%)	81 (30%)
Sopron	267	?	66	45 (68%)	18 (27%)
Zemplén	488	?	29	16 (57%)	12 (42%)
Vas	600	?	13	6 (46%)	5 (38%)
Összesen	1532	?	377	232 (62%)	116 (31%)

Borsod és Vas vármegyékben a járvány szeptember elején ütötte fel a fejét, Zemplénben a hónap második felében, Sopronban pedig a hónap utolsó napján. Tehát Sopron kivételével előbbieken nagyjából másfél hónap lehetett a járvány időtartama. Időben és térben a járvány szétszórta Zemplén és Vas vármegyék területén, velük szemben Sopron és Borsod sűrűbben lakott falvaiban az epekorban megbetegedettek nagyobb száma ellenére, a valószínű a felépültek magas számánya befolyással lehetett – egyéb közre játszó körülmények ismerete hiányában – a halandóság 30%, illetve az alatti arányának alakulásában. Az előbbi, népesebb vármegyék csoportjában a beteg/felépül/meghalt mutatók számarányai jóval alacsonyabbak a mint szóban forgó 15 ezer lakosnál kevesebb csoport fertőzött falvai hasonló mutatói.

3/c.4.) A népesség csoportba vont Zala, Árva vármegyékben a járvány szeptember hónap közepén, a hónap második felében Máramarosban, utolsó napján pedig Tolnában tört ki. (Lásd: M 7.) Máramaros kivételével, amelynek a járványkimutatásban megadott fertőzött lakosságát lépi a 7 ezer főt, a többi esetében 6–6500 fő közötti sávban mozgott a fertőzöttek lélekszáma. A járvány koncentrációja és intenzitása térben és időben Máramarosban kiugró a többihez vármegyéhez képest: három fertőzött faluban 173 beteg közül 77 fő (45%) felépült és 84 (49%) meghalt.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása

Vármegye kerület	Lakosság száma	Falvak száma	Fertőzött falvak száma	Fertőzés- mentes falvak száma	Járvány vége
Árva	6017	132	6 (2%)	126 (95%)	-
Máramaros	7379	202	3 (1%)	199 (99%)	
Tolna	6457	192	9 (5%)	183 (95%)	
Zala	6380	200	3 (0,50%)	197 (98%)	
Összesen	26 233	726	21 (3%)	705 (97%)	

Árva vármegye hat településén a 62 fő beteg közül felépült 25 fő (40%) és meghalt 28 fő (45%), Tolnában 45 betegből meggyógyult 10 fő (22%), és elhunyt 25 fő (55%), Zalában 16 betegből 4 fő (25%) épült fel és 10 fő (62%) az áldozat. Lakosságarányosan a népesebb Máramarosban a kimutatásban megadott lélekszám alapján megbetegedett 2%, Árva vármegyében 1%, Tornában 0,70%, Zalában beteg 0,25 %

A fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlagai

Vármegye	Falvak száma	Falvak átlag lélekszáma (?)	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
			Beteg	Felépült	Meghalt
Árva	132	45	10	4 (40%)	5 (50%)
Máramaros	202	37	58	26 (45%)	28 (48%)
Tolna	192	34	5	1 (20%)	3 (60%)
Zala	200	31	5	1 (20%)	3 (60%)
Összesen	726	147	78	32 (41%)	39 (50%)

A népesség csoport négy vármegyéjében 21 falu fertőzött, 705 fertőzésmentes maradt a járvány idején. Lakosság- és betegarányosan úgy vármegyék mint a fertőzött falvak átlagának közös jellemzőjük, hogy mindegyik esetében a betegek/meghaltak számaránya magasabb a felépültekénél. A járvány térbeli és időbeli intenzitásának koncentrációja Máramaros három községében mutatható ki. Árva, Tolna és Zala esetében a járvány végkifejlete a lakosság körében a természetes, gyakoribb, ismert betegségek kiváltotta halálok évi nagyságrendjét aligha lépte túl.

A járványhelyzet havi alakulása a városokban

A kimutatásban az országban 1866 július és 1867 január kilenc hónapja alatt kolerafertőzött 42 város szerepel, összlakosság számuk 763 248, lakosságarányosan a soraikban 2%

betegedett meg, 1% felépült, 0,60% meghalt, betegarányosan felépült 51% és elhalálozott a betegek közül 37%. (Lásd: M 7.). Szemben a vármegyékkel, kerületekkel tehát a városokban egyeletlen megoszlásban a járvány időtartama valamivel hosszabb volt, és a vármegyék, kerületek lakosság számához viszonyítva a 42 város népesség részaránya 21%.

Lakosságarányosan a 42 városokban a betegek aránya 11%, a felépülteké 12%, az elhunytaké pedig 9% a vármegyék, kerületek hasonló járvány mutatói viszonylatában. A járvány kitörésének tér- és időbeli megoszlása a városokban – hasonlóan a vármegyék, kerületek eseteihez – többségében (77%), *augusztus és szeptember* hónapokban tör ki. A járvány visszahúzódsági szakaszában, *október és november* hónapokban 7 (16%) kitörési eset történt. Ezek szerint, tehát úgy a városokban mint a vármegyék, kerületek túlnyomó többségében a járvány augusztus és szeptember hónapok folyamán tört ki, azt, hogy tetőződése a kitörést követően mikor, mennyi idő elteltével állt be, becslés kérdése.

A járványhelyzet alakulása a városokban kitörés hónapjától

Kitörés: év / hónap	Város száma	Lakos száma	Lakosság- és betegarányos				
			Beteg	Felépült	Meghalt	Felépült	Meghalt
1866. Július	1	6 800	870 (13%)	473 (7%)	397 (6%)	473 (54%)	397 (46%)
Augusztus	9	303 785	6944 (2%)	3647 (1%)	1537 (0,50%)	3647 (53%)	1537 (22%)
Szeptember	25*	408 467	4599 (1%)	2229 (0,50%)	2586 (0,60%)	2229 (48%)	2586 (56%)
Október	6	41 196	530 (1%)	287 (0,70%)	213 (0,50%)	287 (47%)	213 (40%)
November	1	?	3	-	1	-	1 (0,30%)
1867. Január	1	3 000	40 (1%)	16 (0,50%)	20 (70%)	16 (40%)	20 (50%)
Összesen	42	763 248	12 989 (2%)	6652 (1%)	4755 (0,60%)	6652 (51%)	4755 (37%)

*20 plusz az 5 szépesi város

A városok sorában, 1866. július végén Nyitra vármegyében, Szokolcán tört ki elsőként a járvány. (Lásd: M 7.) A közel hétezer lélekszámú város lakóinak 13%-a betegedett meg, 7% közülük felépült, és 6% meghalt. Betegarányosan 870 betegből felépült 473 fő (54%) és az epekor áldozata lett 397 fő (46%). Ha az epekor által sújtott 1740 beteg/felépült/meghalt számát összevetjük a város lakók összes számával, akkor azt látjuk, hogy a városban 5060 fő (74,50%) nem kapta el a fertőzést a járvány júliusi kitörését követő hónapokban. Mindazonáltal a lakosság- és betegarányos járványmutatók alapján a Szokolcán járvány intenzitásérősége a július végi kitörést követően a fertőzöttek körében magas, a kolerabetegek közel fele meghalt.

A kolera augusztusi kitöréstől a járvány végéig a városokban

Térben és időben az epekor járvány országos kiterjedése *augusztus hónap folyamán vette kezdetét*, a hónap folyamán kilenc városban regisztrálták a járvány megjelenését. (Lásd: M 7.)

Legkorábban, *augusztus* elején *Komáromban* tört ki a járvány, a város 11 ezer lélekszámahoz képest betegek/gyógyultak/meghaltak aránya magas, viszont a halandóság arányát közel 20%-kal csökkentette a felépült magas számaránya. A városban a járvány idején az epekor által érintett/sújtott beteg/felépült/meghalt száma 1390 fő (13%), fertőzésmentes maradt 9610 fő (87%).

Lakosság- és betegarányosan a kilenc város sorában magasak a járványhelyzet jelzőszámai, *Pesten* és részben *Budán*, ahol *augusztus* hónap közepén ütötte fel a fejét az epekor. A járványfolyamat ideje alatt – valószínű három hónap – a százezer lélekszám különbséget mutató *Pesten* (140 000) és *Budán* (42 000) a lakosság közel 3%-a – 4082 fő, illetve 1240 fő, – betegedet meg. Felépültek magas számaránya – *Pesten* (2138 fő, 52%), *Budán* (701 fő, 57%) – közrejátszhatott a halandóság 50% alatti alakulásában: *Pesten* 48% (1194 fő), *Budán* 43 % (539 fő). *Pest* városában a járvány hónapjaiban az epekor által valamilyen formában – beteg/felépült/meghalt – érintettek együttes száma 8160 fő, ami város lakók 6%-a, fertőzésmentes maradt 131 840 fő (84%). *Budán* a járvány sújtotta beteg/felépült/meghalt számaránya 2480 fő (6%), a város lakók körében – *Pesthez* hasonlóan a túlnyomó többség – 39 160 fő (93%) fertőzésmentes marad. A járványos és járványmentes népesség csoportok egymással való összevetése viszonylagos, egyik csoport tagjainak száma sem stabil, ingadozó, mindazonáltal jelzi a nagyságrendi különbségeket. Mindez azért sem érdektelen, mert ha csupán a beteg/meghalt általánosító számarányokra hagyatkozunk, akkor városok esetében is – akárcsak a falvak esetében láttuk – az érintett településeken a valószínűsíthető járványhelyzetről eltérő kép alakulhat ki.

A városok népessége, amelyekben *augusztus hónap* folyamán tört ki a járvány, alacsony a lakosságarányos megbetegedések száma és egyeletlen a megoszlása. Az ötvezer lélekszámú *Debrecenben* a lakosság körében a megbetegedések aránya 0,36 % (180 fő), a közel húszezer lakosú *Sopronban* pedig 1% (160 fő), a tízezernél valamivel több népességű *Eperjesen* szintén 1% (113 fő). Ha betegarányosan nézzük az elhalálozások alakulását – ahogy lenni szokott a kép árnyaltabb: *Debrecenben* a halandóság 64 % (116 fő), jóval több mint a felépültek aránya (36%), *Sopronban* 38% (64 fő), *Eperjesen* 35% (40 fő). Ezzel szemben a tíz ezerrel valamivel több lélekszámú *Komáromban* a lakosság 6% (695 fő), *Nagyszombat*on 3% (337 fő) és a három ezer lakosú *Trencsénben* 3% (92 fő) a betegek számaránya. Következésképpen az előbbiekhöz képest a betegarányos elhalálozások számaránya is magasabb: *Komáromban* 41% (285 fő), *Nagyszombat*on 54% (181 fő), *Trencsénben* 75% (28 fő), *Eperjesen* viszont alacsonyabb 35% (40 fő). *Nagyszombat* és *Trencsén* esetében a felépültek alacsonyabb számarányával – 46% (156 fő), illetve 30% (28 fő) – hozható kapcsolatba a halandóság magas aránya, főleg *Trencsénben* (75%), ahol *Debrecenhez* hasonlóan (64%) kiugróan magas az elhalálozási arány. Ha viszont – *Komárom*, *Pest*, *Buda* mellett – továbbra is kíváncsiak vagyunk a szóban forgó városokban a járványérintett/sújtott (beteg/felépült/meghalt) a fertőzésmentes (egészséges maradt) lakosság számarára, akkor a helyzet az alábbiak szerint alakult.

Város 1866. Augusztus	Lakosság száma	Az epekór kitörésétől számítva	
		Járványérintett/sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Komárom	11 000	1390 fő (13%)	9610 fő (87%)
Pest	140 000	8160 fő (6%)	131 840 fő (84%)
Buda	42 000	2480 fő (6%)	39 160 fő (93%)
Debrecen	50 000	360 fő, (0,70%)	49 640 fő (99%)
Sopron	19 943	296 fő (1,50%)	19 646 fő (98%)
Kassa	17 000	120 fő (0,70%)	16 880 fő (99%)
Nagyszombat	10 413	674 fő (6,50%)	9 739 fő (94%)
Eperjes	10 346	204 fő (2%)	10 142 fő (98%)
Trencsén	3 083	189 fő (6%)	2854 fő (94%)
Összesen	353 785	13 874 fő (4%)	279 812 fő (79%)

Buda kivételével, ahol a fertőzésmentes városlakók aránya az 93%, Komárom, Pest esetében a fertőzésmentes városlakók aránya az összlakossághoz viszonyítva 90% alatt (87%/84%), volt. Az összes többiben városban 94% és a fölött alakult a fertőzésmentes városlakók aránya, sőt Debrecen és Kassa (99%), valamint Sopron és Eperjes (98%) esetében fertőzetlenek aránya, közelített a 100%-hoz.

A szóban forgó városok járványhelyzet mutatói alapján csak hozzávetőlegesen tudjuk körülhatárolni az augusztusban kitört járvány időtartamát. A korábbi megfigyelések alapján viszont feltételezhető, ha térben az intenzitása (beteg/meghalt számának nagyságrendje) koncentráltabb volt (Debrecen, Nagyszombat, Trencsén), akkor időtartama vagy rövidebb lehetett, vagy pedig a városok fertályain szétszórta megszakításokkal hol itt hol ott szűnt meg, illetve tört ki újra, így rendszerint hosszabb ideig elhúzódhatott (Pest, Buda) a járványfolyamat az adott településen. Olyan eset is előfordulhatott, például Kassán, ahol a nyilvántartásba vett, ápolott betegek/felépültek számánál többen haltak meg, ami arra utalhat, hogy a többen kivonták magukat az orvosi kezelés alól, vagy pedig a hozzátartozóik csak végkifejletről tájékoztatták a hatóságot. (Lásd: M 7.)

A kilenc városban, amelyekben augusztus hónap folyamán ütötte fel a fejét az epekór, a járvány 1–2–3 (?) hónap időtartama alatt végkifejletében 353 785 lakosság soraiban 6944 fő (2%) megbetegedést váltott ki az epekór, közülük felépült 3647 fő (1%) és elhalálozott 3283 fő (0,90%), betegarányosan felépült a betegek közül 52%, és meghalt 47%. Tehát a járvány által érintett/ sújtott – beteg/felépült/meghalt – lakos a kilenc városban 4%, a fertőzésmentesek aránya pedig 79%, vagyis a járvány időtartama alatt a szóban forgó városok népességének nagy többsége elkerülte az kolerafertőzés.

A kolera szeptemberi kitörésétől a járvány végéig a városokban

Szemben az augusztusi kitörési esetekkel, *szeptember* hónap folyamán a járvány térbeli kiterjedése a városokban eléri a maximumot. (Lásd: M 7.). Lakosságarányosan a megbetegedések a népesebb, 70-, 40-, 20 ezer körüli lélekszámmal rendelkező városokban *Szegeden, Kecskeméten, Győrben* közel 2%, *Pozsonyban, Aradon, Székesfehérváron* 1%, *Szabadkán, Temesváron Zomborban* pedig 0,50% alatti. Betegarányosan az elhalálozások nyers számai és arányai némileg valószínűbbé tehetik az említett városokban a járványhelyzetet: több a betegek sorában a meghalt mint a felépült: *Szegeden* 1284 beteg közül 826 (64,02%) halt meg, *Szabadkán* 117 beteg közül meghalt 66 fő (56%), *Kecskeméten* 724 beteg soraiban 454 (63%) az áldozat, *Temesváron* 57 betegből 40 fő (70%) nem épült fel, *Zomborban* 86 betegből 64 fő (74%) a veszteség, *Székesfehérváron* 187 beteg közül 101 fő (54%) halt meg, *Győrben* pedig 349 beteg sorában 180 fő (52%) az elhalálozott számaránya. A halandóság magasabb mutatói a felsorolt városokban részben azzal is magyarázható, hogy mindegyik esetében a felépültek számaránya 1%, illetve 0,50% alatt alakult, csupán *Arad, Pozsony* városok képeznek kivételt, esetükben több a betegek közül a felépült, mint az elhalálozott, igaz, a felépültek aránya esetükben is 1%, illetve 0,50%.

A szóban forgó népesebb városok esetében is számolhatunk azokkal a városlakókkal, akik nem fertőződtek meg a járvány 1–2 hónap időtartama alatt, így tovább árnyalhatjuk a járványhelyzet képét a fertőzött városokban.

<i>Város 1866. Szeptember</i>	<i>Lakosság száma</i>	<i>Az epekór kitörésétől számítva</i>	
		<i>Járványérintett/súj- tott lakosság száma</i>	<i>Fertőzésmentes lakosság száma</i>
Szeged	70 000	2509 fő (3,50%)	67 491 fő (96%).
Szabadka	60 000	219 fő (0,40%)	59 781 fő (99%)
Pozsony	43 863	715 fő (2%)	43 148 fő (98%)
Kecskemét	41 651	1445 fő (3%)	40 206 fő (96%)
Arad	29 700	1011 fő (3%)	28 689 fő (96%).
Temesvár	25 000	109 fő (0,50%)	24 891 fő (99%)
Zombor	23 580	182 fő (0,80%)	23 394 (99%)
Székesfehérvár	20 940	334 fő (0,50%)	20 606 fő (98%)
Győr	18 000	691 fő (4%)	17 309 fő (96%)
<i>Összesen</i>	<i>332 734</i>	<i>5639 fő (1,70%)</i>	<i>327 095 fő (98%)</i>

A szóban forgó város csoport mindegyikében az epekór fertőzéstől mentes városlakók aránya 96% felett alakult. Sőt Szabadka, Temesvár, Zombor esetében közel állt a 100%-hoz, ami azt is jelenti, hogy majdnem járvány mentesnek tekinthetők.

A húsznégy városban, ahol szeptember hónap folyamán tört ki a járvány, a fentebbi kilenc város együttes lakosság számuk 332 734 fő. Lakosságarányosan 5639 fő (1,70%) azok szá-

maránya, akik valamilyen formában – beteg/felépült/meghalt – érintettek/sújtottak voltak az epekór által, ugyanakkor a kilenc város összlakosságából 327 095 fő (98%) fertőzésmentes a járvány időtartama alatt. Ezzel szemben az augusztusi kilenc város esetében a beteg/felépült/meghalt együtt 13 874 fő (4%), fertőzésmentesek/egészségesek maradtak számaránya pedig 279 812 fő (79%).

A szeptember és augusztusi népesebb kilenc város járványmutatói arra utalnak, hogy a járvány végkifejletének nyers és arányosított számai az augusztusi kitörés eseteiben jóval magasabbak a szeptemberi esetekhez képest. Augusztusi kitörések esetében 30%-al több a beteg, 41%-al több a felépült, 63%-al több az elhalálozott aránya. A szeptemberi kitörési esetekhez viszonyítva az augusztusi esetek magasabb halandósági mutatói egyrészt Pest, Debrecen, Buda, Komárom városok lakosság számának nagyságrendjével, másrészt a felépültek magas számarányával hozhatók vonatkozásba. A szeptemberi kitörési esetekben a kilenc városban éppen a beteg/felépült együttes alacsony számaránya mutat összefüggést a beteg/meghalt együttes számarányának megugrásával.

A járványhelyzet alakulása úgy tűnik az előbbieknél is viszonylag kedvezőbb, a 12 kis városban, amelyek – Újvidék és Selmec kivételével – a 10 ezer alatti lélekszámmal szerepelnek a kimutatásban és szintén *szeptember hónap folyamán* tört ki a járvány. (Lásd: M 7.)

Lakosságárányosan a csoport városaiban a legmagasabb a megbetegedések aránya – legkevesebb lélekszámot mutató – *Körmöcbányán* (8%), *Zólyomban* (5%), *Bártfán* (4%), *Besztercebányán* (3%), *Szentgyörgyön* (2%), *Bazinon* (1,50%), *Modoron* (1,50%), és a *16 szepesi város* közül az összevont öt esetében 1%. Ellenpélda a kimutatásban 15 ezer körüli népességgel szereplő Újvidék és *Selmec*, előbbi esetében a lakosságárányos beteg (0,30%), az utóbbiban pedig (0,12%). A városok esetében, ahol a lakosság soraiban a megbetegedések szintén nagyon alacsonyak, *Esztergom* (0,50%), *Korpona* (0,4%).

Betegárányosan magas volt a lakosság soraiban a megbetegedés: *Körmöcbányán* 425 fő beteg közül felépült 292 fő (69%) és meghalt 133 fő (31%), *Zólyomban* 76 betegből meggyógyult 43 fő (57%), elhunyt 33 fő (43%), *Besztercebányán* 194 fő beteg soraiból a kevesebb felépült 83 fő (43%) miatt, több az áldozat, 102 fő (63%). *Bártfán* a viszont magas volt a gyógyultak számaránya, 186 betegből felépült 129 fő (69%), ami 54 főre (29%) csökkentette a veszteségeket. A beteg közül a kevesebb felépült és több elhalálozás jellemezte Újvidék, *Esztergom*, *Bazin*, *Szentgyörgy* járványhelyzetét. A járvány, vélhetően rövidebb (1, 1,5 hónap) időtartama alatt intenzitáserősége *Körmöcbánya*, *Besztercebánya*, *Bártfa* esetében lehetett fokozottabb. A népesebb Újvidék, Selmec és a mintegy 10 ezerrel kevesebb lélekszámú *Korponán* a beteg/meghalt mutatók számarányai nagyon alacsonyak, sőt Újvidék és *Korpona* esetében lakosságárányosan valószínű az évi egyéb, természetes betegségben elhunytak számát sem közelíti meg. A szóban forgó kisebb városok csoportjának többségében a lakosságárányos halandósági mutatók alakulása noha alacsony, mégis magas a beteg/meghalt aránya –, *Bazin* 59%, *Esztergom* 57%, *Szentgyörgy* 62% – *Selmes* 22% és Újvidék 75% kivételével – nagyjából 40 %–50% sáv között ingadozott.

A csoport 12 városának összlakossága (81 923 fő) soraikban megbetegedett 1212 fő (15%), felépült 734 fő (1%), és meghalt 469 fő (0,50%) a járvány idején. Ha betegárányosan nézzük, akkor egészében magasabb a felépültek (61%), mint az elhalálozottak (39%) aránya.

Ha viszont csoport 12 városában a beteg/felépült/meghalt együttes számait összevetjük a városok lélekszámával, ami nagyjából jelzi az epekór által érintett/sújtott, illetve fertőzésmentes lakosság számát, akkor a kialakult járványhelyzet az alábbi képet mutatja.

Város 1866. Szeptember	Lakosság száma	Az epekór kitörésétől számítva	
		Járványérintett/sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Szepes 16 városból 5	8 600	174 fő (2%)	8 426 fő (98%)
Esztergom	8 009	78 fő (1%)	7 931 fő (99%)
Bártfa	5 019	369 fő (7%)	4 650 fő (93%)
Újvidék	15 822	96 fő (0,60%)	15 726 fő (99%)
Bazin	4 800	136 fő (3%)	4 464 fő (97%)
Modor	4 900	144 fő (3%)	4 756 fő (97%)
Szentgyörgy	3 000	138 fő (5%)	2 862 fő (95%)
Zólyom	1 500	152 (10%)	1 348 fő (90%)
Körmöcbánya	5 483	850 fő (15,50%)	4 633 fő (85%)
Besztercebánya	6 190	379 fő (6%)	5 810 fő (94%)
Selmec	14 600	30 fő (0,20%)	14570 fő (99,80%)
Korpona	4 000	32 fő (0,8%)	3 968 fő (99%)
Összesen	81 923	2415 fő (3%)	79 508 fő (97%)

Az öt szepesi városban a járvány időtartama alatt 174 fő epekór által érintet/sújtott a város lakosságának 2%-a, és fertőzésmentes maradt a város lakosságából 8426 fő (98%). Körmöcbánya és Zólyom kivételével, ahol a fertőzésmentes lakosság aránya a város lakok körében a legalacsonyabb (85%, illetve 90%), a többiben jóval 90% fölötti az arányuk, sőt Újvidék, Selmec, Korpona, Esztergom esetében közelít a 100 százalékhoz.

A városok járványhelyzete 1866. október, november és 1867 január hónapban

Október, november hónap folyamán a járvány hét városban tört ki, négy közülük bányaváros – Breznóbánya, Libetbánya, Újbánya, Bakabánya –, lakosságszámuk 2–4 ezer között oszlott meg, hasonló lakosságszámot mutat ebben a csoportba vont Késmárk is. (Lásd: M 7.) A csoportban egyedüli kivétel Nagyvárad, ahol 20 ezer fölötti lakosság soraiban 1,50% (348 fő) betegedett meg és 147 fő (42%) halt meg. Késmárkon pedig a lakosságarányos beteg 1% (37 fő), viszont soraikban az elhalálozás magas, 18 fő (48%), a felépültekhez (43%) képest. A bányavárosokban, Libetbányán – valószínű szintén októberben tört ki a járvány, – az 1757 lakos közül a betegek száma 60 fő (3,41%), viszont aránylag alacsony az elhalálozások számaránya, 8 fő (13%), mivel magas a gyógyultak számaránya, 45 fő

(75%). A lényegesen nagyobb lélekszámú (4096) *Breznóbányán*, a megbetegedések aránya 1% (43 fő), miközben magas, 23 fő (53%) soraikban a betegarányos elhalálozás, csupán 4 fő (9%) a felépült.

A közel azonos lélekszámú *Újbányán* a lakosság 0,76% (37 fő) betegedett meg, közülük felépült 20 fő (54%), és meghalt 14 fő (38%). A halandósági mutatók alapján – előbbiekhöz képest – jó *Bakabánya* helyzete, ahol 4000 lakos sorában 5 beteget (0,12%) jegyeztek fel, közülük felépül 1 fő (20%), meghalt 3 fő (60%). Láthatóan, minden olyan esetben, amikor magas vagy alacsony a halandósági mutató, többnyire a felépültek számával hozható összefüggésbe, azonban még így is torzítóan hatnak a települések betegarányos halandósági arányszámai a járványhelyzeteik megítélésében, ha eltekintünk a természetes számoktól.

A fentebbiek járványhelyzet mutatóitól eltér *Kismarton* izolált esete, ahol az országos járvány lecsengése után, *november elején tört ki* a járvány – a lélekszáma nem szerepel a kimutatásban –, viszont 3 beteg közül, nincs felépült, és 1 fő (33%) a halálozást. Ha, így volt, akkor *Kismarton* járványmentesnek is tekinthető.

A Sáros vármegyei *Kisszeben* 1867 januárjában ütötte fel a fejét az epekor. (Lásd: M 7). Esete izolált, a városból nem terjedt tovább a fertőzés. A *Kisszeben* város 3000 lakosa közül 40 beteget (1,33%) jegyeztek fel, amelynek fele, 20 fő (50%) lett a járvány áldozata, és betegek közül felépült 16 fő (40%). Az epekor által érintett/sújtott 76 fő (2,50%), *Kisszeben* lélekszámához képest nem magas, ugyanis a város lakok 97 % (2924 fő) elkerülte a fertőzést. Az előbbi, 1866 októberi és novemberi esetekben a járvány érintett/sújtott és a járványmentes lakosság a hét városban – valószínű rövid időtartama miatt is – a az alábbiak szerint alakult.

Város 1866. Október; november	Lakosság száma	Az epekor kitörésétől számítva	
		Járványérintett/sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Breznóbánya	4 096	40 fő (2%)	4 026 fő (98%)
Libetbánya	1 757	113 fő (6%)	1 644 fő (94%)
Késmárk	3 500	71 fő (2%)	3 429 fő (98%)
Újbánya	4 843	71 fő (1,50%)	4 772 fő (99%)
Bakabánya	4 000	9 fő (0,20%)	3 991 fő (99,80%)
Nagyvárad város	23 000	696 fő (3%)	22 304 fő (97%)
Kismarton	?	4	?
Összesen	41 196	1004 fő (2,50%)	40 192 fő (98%)

Nagyvárad kivételével, a kimutatásban az ötezer alatti lélekszámmal regisztrált városokban, lakosságárányosan a érintett/sújtott – vagyis a beteg/felépült/meghalt – városlakó aránya együttesen 2,50%, a fertőzésmentes városi népesség aránya pedig 98%. Bakabánya esetében az epekór fertőzést elkerülő lakosok aránya városban 99,80%, ami a település járványmentességére utal. Ezzel szemben csoportban Libetbányán a legalacsonyabb 94% a fertőzésmentes város lakók aránya, igaz, az is 90% felett volt. A többi város esetében 98–99% a fertőzést/megbetegedést elkerülők aránya. Mindazonáltal, ha csoport városainak összesített járványmutatóit nézzük, a 41 196 népességből 533 fő (0,20%) betegedett meg, soraikból felépült 287 (0,70%) és az epekór áldozata lett 214 fő (0,50%), betegarányosan a veszteségeken (40%) javított a felépültek magasabb aránya (54%).

Az 1866. évi kolerajárvány kimutatásban szereplő törvényhatóságok nyers számainak becsült adatsorait az áttekintésben részeire bontottuk, csoportosítottuk mivel így áttekinthetőbb képet kaptunk – akárcsak az előbbi járványok esetében is – a lokalitások járványhelyzetének alakulásáról. A részadatok összegzése is arra utalt, hogy az 1866-ban a járvány megjelenése és lefolyása az országban – általában a járványokra jellemzően – térben és időben egyeletlenül oszlott meg. Noha a korábbi 1831/32. évi nagy járvánnyal ugyan párhuzamba állítható az 1866. évi, azonban számolnunk kell azzal is, hogy a két időpont között zajlott le szabadságharc, valamint az 1836. és 1855. évek kolerajárványai, az általuk kiváltott népességveszteségek rekuperációja nagyjából megtörtént, így a szűken vett ország területén több lakossal számolhatunk 1866-ban, mint az 1831-ben, 1855-ban. A szabadságharcot követő említett közigazgatási „reformok” nyomán a vármegyék, kerületek településeinek száma az átsorolásokkal változott, és kihatással volt az érintett törvényhatóságok település, így népesség számára. S a járvány idején az adatszolgáltatás, a nyilvántartás technikai megoldásai az adatbázis feldolgozásában nehézségekkel járt. Zavaró volt számunkra, hogy az 1866. évi járványkimutatásban megadott népességszámok a vármegyék, kerületek, városok tekintetében több esetben csak a fertőzött falvak összesített számát tüntette fel. Kutakodásaink és szakvélemények konzultálása nyomán, megerősítést nyert, hogy a kimutatás összeállítói a jelzett népességadatok esetében azzal dolgoztak”.

Mindazonáltal próbálkoztunk néhány (lakosság-, településarányos, falvak átlagai, járványos/járványmentes települések, városlakók, a felépültek mutatóinak kiemelése stb.) alkalmazásával az 1866. évi járványadatok áttekintése esetében is. Ebből az látható, hogy a vármegyék, kerületek majd mindegyikében kiugróan magas volt a fertőzésmentes falvak (77%), és a fertőzésmentes városi lakosság aránya (97%). Tulajdonképpen, az országban az 1866. évi járvány idején az epekór kiváltotta megbetegedéseket és elhalálozásokat a fertőzött falvak 22 %-a, a városokban a fertőzött lakosság 3%-a adták. Betegarányosan a fertőzött falvak és a városok fertőzött lakói köréből kerültek ki az elhalálozottak 45%, és a felépültek esetében 48%.

Összességében az is látható –, hogy járvány térbeli kiterjedése az országban a falvak és városok lakosságának nagyjából 25%-át érintette, hol tömegesen, hol szétszórtan, hol szórványosan.

Vármegye kerület száma	Lakosság szám	Falvak száma		Lakosság száma		Lakosság- és betegarányos		
		Fer- tőzött	Nem fertőzött	Fer- tőzött	Nem fertőzött	Beteg	Fel- épült	Meg- halt
48	3.573.040	1774 22%	7778 77%			112969 3%	53 269 47%	50 260 45%
<i>Városok száma</i>								
39	726 607			22935 3%	703 672 97%	10 769 1,50%	6140 57%	6043 56%
<i>Összesen</i>	<i>4.479647</i>					<i>123738 (3%)</i>	<i>59409 (48%)</i>	<i>56303 (45%)</i>

Ezzel szemben a hivatalos jelentések becslései szerint ország népességének 26 %-a (3,3 millió fő) betegedett meg, és a meghaltak száma Magyarországon (Erdéllyel együtt) 69 628 fő, 5,2 ezrelék.⁵⁷⁹ Láttuk, hogy a kortársak körében – Tormay (58 818), Keleti (71 429) – veszteség becslései, 60–70 ezer körüli sávban jelölték meg a kolera áldozatok számát. Probléma ezzel a veszteség kalkulussal az, hogy Erdély – alább bővebben szó lesz róla – még nem volt Magyarország része. Mindazonáltal Keleti Károly is – ahogy fentebbiek során is láthattuk – úgy értékelte, hogy „gyógyulási és halálesetek megközelítőleg egyenlők a betegedési esetekkel, de azon nagy különbséggel, hogy a vész első két hónapjában a halálesetek számosabbak” voltak.

Viszont ellent mond az előbbi értékelésének, amikor azt állítja, hogy a járvány „legnagyobb terjedése” idején „október hónapban több ugyan a megbetegedés, de több a felgyógyulási eset is, mely viszony többé meg sem változik a vész teljes megszűnéséig”.⁵⁸⁰ Az áttekintett részadatok és azok összesített járványmutatók azt jelezik, hogy a járvány kitorését követő augusztus-szeptember hónapokban járt csúcsra és október hónaptól kezdve látványosan visszahúzódó szakaszába lépett, csökkent a fertőzött falvak, városok és bennük élő fertőzött/megbetegedett és halálozott lakosság száma. Egészében azonban a járvány intenzitásérössége jóval enyhébb volt, következésképpen, mintegy kétszázezerrel kevesebb áldozattal járt, mint az 1831/32. évi járvány idején.

⁵⁷⁹ Máday, L. 1983/2. 29, 31–32. Vö. Keleti, K. 1875. 56.

⁵⁸⁰ Keleti, K. 1875. 55.

AZ 1866. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY ERDÉLYBEN

A Főkormányzók (Gubernium) megszűnése előtti egyik utolsó ténykedése – Habsburg ház iránti hűség jegyében – Ferenc Józsefnek címzett jelentése az 1866. évi erdélyi kolerajárványról. A jelentés tulajdonképpen jegyzőkönyv, amelyet Egyed Ákos talált meg a Magyar Nemzeti Levéltárban és publikált, a továbbiakban forrás közleményére hivatkozunk.⁵⁸¹

A jelentés bevezetőjében a Főkormányzók elöljárói általánosságban ismertették az erdélyi járványhelyzet alakulását: „*A cholerajárvány, mely a múlt 1866. év második felében ezen országot szélesebb vagy szűkebb terjedelemben, nagyobb vagy kisebb veszélyes jellemmel átutazta, a múlt december 28-án egészben megszűnván, (...) ezen járvány lefolyásának rövid vázlatát az egész járványról készített összes kimutatás alázatos tisztelettel ide csatolása mellett (...) tisztelettel*” felterjeszti. A továbbiakban beszámolnak a járvány kitörésére, lefolyására, a védekezésre, az orvosok működésére vonatkozó intézkedésekről.⁵⁸²

Erdélybe a kolerafertőzést több irányból hurcolták be: 1865. év májusában az Északkelet-Afrikában (Egyiptomban) pusztító epekor a fekete-tengeri és dunai kikötők, valamint a balkáni szárazföldi úton terjedt el az egyesült román fejedelemségekbe. A Moldovából behurcolt fertőzés, 1865. őszén Csíkszék öt településén, 14 áldozattal járt, viszont hirtelen meg is szűnt. A következő év, 1866. nyarán szintén szomszéd román fejedelemségek, oláhországi részből hurcolták be fertőzést Brassóba, és innen terjedt tovább Székelyföldre és Királyföldre. Másik útvonalon, az Ausztriához csatolt Bukovinából a fertőzés átterjedt Naszódra és vidékére, majd innen Belső-Szolnok vármegyébe. Hunyad- és Kolozs vármegyékbe a fertőzést Magyarországról a porosz-osztrák háborúban rész vett és hazatérő katonák hurcolták be.

A Gubernium által összeállított kimutatásban a fejedelemség hagyományos területi, közigazgatási megoszlása szerint szerepelnek – vármegyék, vidékek, szász- és székely székek, s mindezek városaikkal együtt – a bécsi császárnak a küldött jelentésben.

Az erdélyi törvényhatóságok, Főkormányzók jelentésében szereplő adatait táblázatokba szerkesztettük, amely 1866. július–november időszámban, nagyjából négy és fél hónap járványfolyamat mutatóinak alakulását áttekinthetőbbé teszi a szóban forgó területi egységek megoszlása szerint, illetve néhány nevesített település esetében.

⁵⁸¹ Egyed Ákos. Művelődés. LXXIII. évf. 2020/5. 4–7.

⁵⁸² Egyed, Á. Művelődés. LXXIII. évf. 2020/5. 4.

Az erdélyi vidékek járványhelyzete

A járvány kezdetét Erdélyben 1866 július 18-tól számítják, amikor Brassóban egy katona és egy szabólegény lett az epemirigy áldozata. Azt követő négy hónapban, november 16-ig, a városban 685 személy betegedett meg, közülük 394 (57,51%) felépült, 291 fő (43%) pedig meghalt. Brassóból a járvány átterjedt a Barcaság 12 – nem nevesített – településre, ahol 321 kolerabeteg soraiban – felépültek megjelölése nélkül – 168 (52%) áldozatot szenvedett az epekór. Falvanként átlagban 26 beteggel és 14 elhalálózással számolhatunk, ami magas, 54% veszteség arányt mutat.

A vidékek járványhelyzetének mutatói

Vidék	Időtartama	Fertőzött település száma	Beteg		Felépült		Meghalt	
			Város	Falu	Város	Falu	Város	Falu
Brassó	07.18./ 11.16	1	685		394 (57%)	-	291 (43%)	
Barcaság		12		321				168 (52%)
Barcaság:	07.18./ 11.16							
Keresztényf		1		1	-	-	-	1
Türkös								
Hosszúfalu		1		75	-	-	-	46 (61%)
		1		76				44 (58%)
Fogaras	07.18./ 11.16	1		13	-	-	-	8 (62%)
Naszód v.	07.18./ 11.16	?		916		691 (75%)		267 (28%)
Összesen:		17	695	1402	394	691	291	568
<i>S.Summarum</i>		17	2097		1085 (52%)		859 (41%)	

A három barcasági magyar falu részadatai közül Keresztényfalván az egy áldozat, nem utal járványhelyzetre, ellenben Türkösön és Hosszúfaluban a járvány intenzitásának és koncentráltabb voltának erősségét jelzi, hogy az előbbi esetében a 75 betegből meghalt 46 fő (61%), az utóbbiban pedig 76 betegből 44 fő (58%). A két faluban együttesen, tehát

152 beteg soraiban 91 fő (60%) lett az epekór áldozta, ami két falu lélekszámának ismerete hiányában is, magasnak tekinthető.

A Barcaság vagy Szebenszék fertőzött településeiről diffúzió útján az epekór átterjedt *Fogaras városba* és vidékére. Térbeli megoszlását a járványnak nem ismerjük, mivel a város és vidéke összevontan szerepel a kimutatásban: 13 beteg közül 8 (62%) kolera halálos esetet jegyeztek fel, ami azt jelzi, hogy ebben térségben tényleges járványhelyzetről aligha beszélhetünk.

Említettük, Naszód és vidékére a fertőzés Bukovinából terjedt át. A Gubernium kimutatásában, Erdélyben legtöbb epemirigy megbetegedést (916 fő) Naszód vidék falvaiban regisztrálták, hasonlóan a betegek sorában a legtöbb gyógyultat is, 691 fő (75%), ami halálózások jelentős csökkenését – 255 fő (28%) – vont maga után.

A városok esetében a jelentésben Brassó szerepel, és vidéke, a Barcaság, ahol 12 települést tüntettek fel, amelyek nevét nem adták meg, valamint a három nevesített magyar falu.⁵⁸³ A 17 fertőzött barcasági falu egyikében sem számoltak a felépültekkel. A 17 faluban együttesen betegek száma 473, a halálozottaké 259 (55%), a ebből a három magyar falu részaránya betegek esetében 32%, a halálozottak esetében pedig 35%.

Ha négy vidék falvainak beteg/meghalt viszonyát állítjuk párhuzamba, akkor az összes betegek száma 1402 fő, és közülük meghalt 522 fő (37%). A falvak kolerabetegeinek részaránya – a négy vidék viszonyában – Barcaság 34%, Naszód vidéke 65%, Fogaras 1%, a *halálozottak* viszonyában Barcaság 18,50%, Naszód vidéke 49%, Fogaras 0,60%. A szóban forgó vidékek falvai sorában a legtöbb beteg/felépült/meghalt esetet Naszód vidéke mutatja, a beteg/meghalt relációban részaránya a betegek tekintetében 17%, a halálzási aránya pedig 36%. Az utóbbi mutató alakulásában a felépültek magas számaránya játszott közre. Következésképpen az erdélyi vidék falvai veszteségének jelentős hányada, majdnem fele, Naszód vidék falvaiból került ki.

Királyföld járványhelyzete

Királyföldön, Szeben erősebb intenzitású és koncentráltabb lehetett a járvány, ugyanis *városban* 258 beteg sorában közel fele, 127 fő (49%) halt meg. A *Szeben-szék* területén 5 település volt fertőzött, közülük részadattal csak Resinárról rendelkezünk, ahol 130 beteg sorában magas az elhalálozás számaránya, 75 fő (58%). A helyi összesítés szerint is Szeben városában és Szeben-székben együttesen a 603 beteg soraiban 310 (51%) áldozattal számoltak.⁵⁸⁴

⁵⁸³ Nem ismerjük a barcasági 12 járványos települések nevét. Valószínű a 16 település között található, amelyek járványmutatószámait – az 1831/32. járvány idején – szintén összevontan adták meg, annyi különbséggel, hogy név szerint a falvakat: Új-Tohány, Wolkendorf, Nusbach, Apáca, Zeiden, Neustadt, Brassó, Rosenau, Pürkerec, Rosbach, Petersberg, Brendorf, Töresvár, Zernyest, Türkös, Widonbach (Lásd: Kovászna Megye Állami Levéltár – Sepsiszentgyörgy – Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. 1831. Fond 31. Fila 300.)

⁵⁸⁴ Egyed, Á. Művelődés. LXXIII. évf.. 2020/5. 4–5.

Királyföld járványhelyzetének mutatói

Szék, város, falu	Időtartama	Fertőzött település száma	Beteg		Felépült		Meghalt	
			Város	Falu	Város	Falu	Város	Falu
Szeben	07.18./ 11.16	1	258	-	-	-	127 (49%)	-
Szébenszék Resinár	07.18./ 11.16	5	-	603			-	310 (51%)
		1	-	130	-	-	-	75 (58%)
Összesen:		7	258	733			127	385 (52,50%)
S. Summarum			991				510 (51,50%)	

Királyföldön a városok és a székek együtt alkottak egy törvényhatóságot, a kimutatás láthatóan külön tüntette fel őket. Közös jellemzőjük, akárcsak előbbi a vidékek esetében is – Naszód kivételével – láttuk, hogy nem számoltak a jelentésben a felépültek számával. Így Szeben és a szék esetében nem ismerjük milyen körülmények játszottak szerepet a beteg/meghalt viszony alakulásában (az egészségügyi ellátás, öngondoskodás, helyi hatóságok rendészeti intézkedései stb.). Mindazonáltal Szeben és a megjelölt – nem nevesített – 5 települési esetében betegek közül halálozás 50%, körülire csökkent, a székhez tartozó Rasinár román faluban pedig közel 60%-al. Összességében Szeben és a székek 6 településén 991 fő betegedett meg, és 510 fő (52%) lett az epemirigy áldozata. Szeben részaránya a betegek esetében 35%, a halálozottak esetében 33%, a székek településeinek (Rasinárral együtt) a betegek részaránya 74%, az áldozatoké pedig 39%. A szék hat településének egyenként az átlag beteget, 122 fő körüli lehetett, a halálozottaké pedig 64 fő (52%).

Székelyföld járványhelyzete

A korábbi járványok esetében is láhattuk, hogyha Brassó városában és Barcaságban felüti fejét valamilyen járványos betegség (pestis) a vele tőszomszédos székelyföldi *Háromszéken* is rövid idő múlva megjelent. A földrajzi fekvésből, településhálózatának és települések lélekszámának sűrűségéből adódó kitettségét a járványnak jól érzékelteti a kortárs szerző: „*Háromszék helységeinek tömött egymásmellettsége és a sűrűn lakott népnek folytonos egymásközi közlekedése mellett nem vala kerülhető, hogy a kolerajárvány részint a már meglepett Brassó-vidéke és Felső-Fehér megye helységeiből, részint a közvetlen s határos Moldvából Háromszéket is el ne lepte volna*”.⁵⁸⁵

⁵⁸⁵ Forrás: Egyed Á. Művelődés. LXXIII. évf. 2020/5. 5 –6..

Székelyföld járványhelyzetének mutatói

Szék, város, falu	Időtartama	Fertőzött település száma	Beteg		Felépült		Meghalt	
			Város	Falu	Város	Falu	Város	Falu
Háromszék	08.8- 10.30.			904		583 65%		321 35,50%
Sepsiszent- györgy		1	7	-	-	-	2	
Kézdivásár- hely		1	5	-	-	-	2	
Bereck és Sósmező		1	43	-	-	-	40 (93%)	
Csikszék		5	-	694		-	-	193 (28%)
Udvarhely- szék		4	-	86		-	-	27 (31%)
Összesen:		12	55	1678		583 (35%)	40 (73%)	541 (32%)
<i>S.Summarum</i>			1733		583 (34%)		581 (35%)	

Háromszéken a járványfolyamat időtartama – 1866. augusztus 8-tól október 30-ig terjedő – szűk három hónap. A szász városokhoz képest *Sepsiszentgyörgyön* (7 beteg/2 meghalt), *Kézdivásárhelyen* (5 beteg/2 meghalt), aligha utal járványhelyzetre. Viszont Kézdivásárhelyen átvezető moldovai átjáró, az ojtózi szorosban fekvő Bereck mezővárosban és Sósmezőn a 43 beteg közül 40 fő (93%) lett az epekór áldozata. A Főkormányzószék Bécsbe küldött jelentésében Háromszéken (Miklósvár-, Bardoc-, Kézdi-, Orbai-, Seps-i társszékek) – a települések megjelölése nélkül – a közel három hónapig tartó járvány idején összesen 904 beteggel, 583 (65%) felépülttel és 321 (35,50%) áldozattal számolt. Az alacsonyabb halandósági mutató láthatóan kapcsolatba hozható a felépültek viszonylag magas számarányával. A szék említett – Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Bereck – városain kívül a falvakra vonatkozó részadatokat a jelentés nem említi.

Háromszékhez hasonlóan a Moldovával közvetlen határos *Csik-, Gyergyó-, Kászon szék* együtteséből, forrásunk *Csikszéket* említi, ahol a járvány idején 694 kolerabeteg soraiban 193 fő (28%) volt a veszteség. A szék városai és falvai tekintetében a jelentésben részadatok ebben az esetben sem szerepelnek. Székelyföld többi része *Marossszék, Aranyossszék* a jelentésből hiányzik, valószínű járványmenetesek lehetettek.

A tulajdonképpeni *Udvarhelyszéken* sem ütött fel fejét az epekór, hanem a négy erdővidéki (Bardoc korábban Háromszék társszéke) településről jelentettek 86 kolerabetegget, akik közül 27 fő (31%) halt meg. Falvanként nagyjából 21 fő beteggel és 6 fő (22%) halálzattal számolhatunk. A települések részadatai (lélekszám és beteg/felépül/meghalt száma) nem szerepelnek jelentésben.

A három járvány által sújtott szék közül, a legtöbb beteg/felépült/ meghalt a sűrűbb településhálózattal és a sűrűbb emberek-, áruk forgalmát (Barcaság, Moldova, Havasalföld irányába) lebonyolító, népesebb *Háromszékről* került ki. A székben a betegek halandóság számaránya, viszont jóval alacsonyabb mint Barcaság (55%) és Szebenszék esetében (52%) –Brassót és Szebent nem számítva. Mindez azzal indokolható, hogy Háromszéken városok népessége gyér így az epekór intenzitása és koncentrációja – szemben a népes és szűk szász városokkal – elenyésző.

Székelyföld járvány sújtotta székeinek részadatait viszonyítjuk egymáshoz, akkor betegek részaránya Háromszék esetében 54%, Csíkszékké 41%, Udvarhelyszékké pedig 5%. A beteg/meghalt részarány megoszlását illetően Háromszék 19%, Csíkszék 11%, Udvarhelyszék 1,60%. A részadatok hiányában, térben és időben nem ismerjük a halandóság szóródását a falvakban, viszont annyi látható, hogy túlnyomórészt a falvak lakosságának soraiban szedte a áldozatait az epemirigy. Az említett háromszéki városok Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely – Bereck kivételével – járványmentesnek tekinthetők.

A vármegyék járványhelyzete

A Főköormányzószék – Ferenc Józsefnek – címzett jelentéshez csatolt kimutatásban az erdélyi vármegyék közül *Alsó-Fehér, Belső-Szolnok, Felső-Fehér, Hunyad, Kolozs, Torda* adatso-
rai szerepelnek. Egyed Ákos közli a jelentéshez csatolt táblázatot, amelyben – Felső-Fehér vármegye kivételével, mivel nem szerepel – a többi vármegyék járványhelyzet mutatóit a városok és falvak együttesében adta meg.

A vármegyék járványmutatói

<i>Vármegye</i>	<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>
Alsó-Fehér	11	3 (27%)	8 (73%)
Belső-Szolnok	482	319 (66%)	153 (32%)
Hunyad	97	55 (57%)	42 (43%)
Kolozs	90	47 (52%)	43 (48%)
Torda	193	138 (71%)	55 (28%)
<i>Összesen:</i>	<i>873</i>	<i>562 (65%)</i>	<i>301 (35%)</i>

Egyed, A. Művelődés. LXXIII. évf. 2020/5. 5. – alapján szerkesztett – P. I.

Említettük, hogy Naszód vidékére Bukovinából hurcolták be az epekór fertőzést, és onnan terjedt át Belső-Szolnok vármegyébe. Kolozs- és Hunyad vármegyékbe pedig a porosz-osztrák harcterekről hazatérő erdélyi katonák hozták be, valószínű Torda vármegyébe a fertőzés a vele a szomszédos Kolozs vármegyéből terjedt át. A Szeben-székkal, illetve Hunyad vár-

megyével szomszédos, Enyed központú Alsó-Fehér vármegyében a beteg/felépült/meghalt jelentésben szereplő mutatószámok alapján alig beszélhetünk járványhelyzet kialakulásáról.

Az erdélyi vármegyék közül a legmagasabbak a járványmutatók Belső-Szolnok településein, 482 fő beteg közül felépült 319 fő (66%), és 153 fő (32%) lett – ahogy Erdélyben nevezték – az epemirigy áldozata. Ha rangsoroljuk a járványhelyzet mutatóit, akkor Belső – Szolnokot Torda vármegye követi, ahol a 193 beteg sorában 138 fő (71%) felépült, és 55 fő (28%). Láthatóan a felépültek igen magas számaránya játszhatott közre a beteg/meghalt arány nagy mértékű csökkenéséhez. Feltételezhető, hogy a két vármegye – Belső-Szolnok és Torda – adatsorai közötti különbség, a népességszáma, a fertőzött falvak száma nagyságrendi eltéréséből adódhatott.

Kolozs és Hunyad vármegyék esetében a betegek száma közelít egymáshoz, (90, illetve 97 fő), ezzel indokolható, hogy a gyógyultak aránya is kevesebb (57, illetve 47 fő), arányosítva a betegek közül felépült Kolozs vármegyében 52%, Hunyad vármegyében pedig 57%. Mindkét törvényhatóság esetében a felépültek magas számaránya miatt 45% alá csökkent a halandóság: Kolozs 43 fő (48%), Hunyad vármegye esetében 42 fő (43%).

A legmagasabb a halandóság mutató Alsó-Fehérben (73%), ahol 11 beteg közül 3 fő (27%) felépült és 8 fő (73%) meghalt. Az utóbbi esete az arányosításból származó torzításokra újabb példa, ugyanis a nyers számok általában a tényleges járványhelyzethez közelebb álló mutatók. Alsó-Fehérben szemben a másik póluson álló Belső-Szolnok vármegye, 32% halandósági arányihoz képest Alsó-Fehér 73% halandósága tragikus helyzetre utal. Noha úgy tűnik Alsó-Fehérben a nyersszámok az egyéb halálok miatt meghaltak havi számát sem közelíti meg. A két szélső pólus összevetése, tehát nagyságrendileg méretes különbségre hívja fel a figyelmet, amelyet az arányszámok elrejtenek.

Ha összehasonlítjuk a Bécsbe küldött jelentés, a vidék, Székelyföld, Királyföld, vármegyék kimutatásait, akkor azt látjuk, a román fejedelemségekkel közvetlen szomszédos vidékek (Barcaságban, Naszód) és Királyföld – sűrűbben lakott, intenzívebb kereskedelmi kapcsolatokat működtető nagyobb településein (városok, falvak) – magasabb volt a halandósági ráta (41%, illetve 52%), mint Székelyföldön (34%) vagy a vármegyékben (34%). Igaz, Királyföld esetében nincs adat a felépültek számáról. A vidékek esetében, Brassóban a betegek közül a 394 fő (57%) felépült ugyan csökkentette az elhalálozások számarányát (43%), azonban így is a vidék és Királyföld együttes halálozási arányszáma, 3087 betegből 1369 fő (44%) áldozat, jóval több (mintegy 10%-al) mint Székelyföld, valamint a vármegyék halandóság aránya.

Törvény-hatóság	Fertőzött település	Beteg	Felépült	Meghalt
Vidékek	17	2097	1085 (52%)	859 (41%)
Királyföld	7	991	-	510 (52%)
Székelyföld	12	1733	583 (34%)	585 (34%)
Vármegyék	-	873	562 (64%)	301 (34%)
Összesen:	36	5694	2230 (39%)	2255 (40%)

Ha viszont Naszód és vidéke nélkül csak a vármegyét vesszük, az öt vármegyében 873 beteg közül felépült 562 fő (64%) és meghalt 301 fő (34%). Tehát a halandósági arány a vármegyékben alacsonyabb, noha a nyersszámok Naszódhoz képest közel 100 fővel magasabbak, és mintegy 100–150 fővel alacsonyabbak Székelyföld, Brassó/Barcaság, illetve Szeben/Szeben-szék számaihoz képest.

A legtöbb kolerabeteget a jelentésben szereplő törvényhatóságokban Naszód vidékén (1963 fő), valamint a székely székekben – Háromszék és Csíkszék – (1198 főt) találtak. A vármegyékben a felépültek magas, (64%) aránya, leszorította a halandóságot 34%-ra. A járvány sújtott székely székek esetében alacsony, 583 fő (34%) a felépült számaránya. Királyföldön (város és falvak együttesében) noha – vármegyékhez képest – alacsonyabb a megbetegedések száma, mégis magasabb a halandóság aránya. A vidék, Királyföld, Székelyföld, vármegyék összességében 5694 fő a kolerabeteggel számoltak, soraikban 2230 fő (39%) felépült, amely valamelyest javított a halandóságon – 2225 fő (40%).

A Főkormányzószerk jelentésének összegző részében – amely forrásunk adatai alapján végzett számításaitól némileg eltér, – a megállapítják, hogy Erdélyben nagyjából négy és fél hónapig (1866 július – november) tartó járványfolyamat idején 2344 települése közül 125-ben (5%) ütötte fel a fejét az epekór, ahol Erdély 2 millió lakosságából 270 000 (13%) ember élt. Közülük 5311 fő (2%) fertőződött meg, 3470 fő (65%) felépült és 1841 fő (34%) volt az epekór áldozata.

A Gubernium 125 fertőzött településsel számolt, ami 83 településsel több mint a részadatok utánaszámolt településeinek száma (42), ugyanakkor Főkormányzószerk 125 településen a lakosság számát 270 ezerre becsülte. Lakosságarányosan, ha 270 ezer lélekkel számolunk, akkor a Gubernium adatai szerint a lakosság közel 2% (1,96%) betegedett meg. Ha összevetjük a fentebbi táblázat összegző adatait a Gubernium adataival, akkor betegek esetében 383 fővel, a felépültek esetében 1240 fővel több, az áldozatok esetében pedig 414 fővel kevesebb szerepel a Gubernium jelentésében mint a táblázatban

A jelentésből az is kiderül, hogy a Főkormányzószerk illetékeseinek számításai a legtöbb kolerabeteget (55%) a nők soraiban mutatta ki, a kolerafertőzött férfiak arányát ezzel szemben jóval alacsonyabbra (45%) becsülte, s a tíz év alatti gyerekek megbetegedésének arányát 15% körül feltételezte.⁵⁸⁶ Sajnos a nemek és korcsoportok szerinti beteg/felépül/meghalt adatsorok hiányoznak.

Tehát a Főkormányzószerk jelentésében szereplő törvényhatóságok részadatai külön – külön és együttesen arra utalnak, hogy Erdélyben az 1866. évi kolerajárvány térbeli és időbeli változékonysága és ingadozása ellenére viszonylag enyhe elfolyású volt. A Főkormányzószerk az erdélyi járványhelyzet alakulásának „szelíd” voltát az országrész domborzati, éghajlati sajátosságaival, illetve a hatósági védekezési intézkedések hatékonyságával és a egészségügyi szakemberek (orvosok, ápolók stb.) értő, áldozatos munkájával indokolta: *„Hogy ezen veszélyes rohammal megkezdett és sebesen terjedt kolerajárvány Erdélyben aránylag sokkal szelídebben folyt le, és kevesebb pusztítást vont maga után, mint más szomszédos országokban, ennek fő oka Erdély kedvezőbb fekvésében, egészséges éghajlatában, és magának a járválynak szelídebb fellépésében keresendő, és ezenkívül az*

⁵⁸⁶ Egyed, Á. Művelődés. LXXIII. évf. 2020/5. 5–7.

illető alárendelt hatóságoktól pontosan teljesített kormányi intézkedéseknek, valamint az orvosok buzgalom teljes fáradozásának tulajdonítandó.”⁵⁸⁷

A továbbiakban a jelentés ismertette a Főkormányzószék járványvédelemben tett intézkedéseit. A korábban sebesült katonák számára létesített kórházakat a kolerásoknak engedték át, új kórházakat építettek. A vagyontalan betegek kezelésére a gyógyszereket állami alapból fedezték, a kolerás falvakban a helyi lelkészek, plébánosok bevonásával gyógyszereket osztottak. Az országos főorvos még 1865 őszén népszerű kolera elleni utasítást dolgozott ki, amelyhez 1866-ban további ajánlásokat fűzött, és „három nyelven több ezer példányban kinyomatva” az országban terjesztették. Ahol orvoshiány volt, magánorvosokat alkalmaztak, s „ahol ilyenek sem léteztek, a nagyobb városokból rendelték oda” orvosokat, s ezeknek napidíjat fizettek. A jelentés szerint több mint 100 orvos, valamint tucatnyi alorvost vett rész a kolera elleni küzdelemben.

A Főkormányzószék az orvosok és a kolerabizottságok (helyi előljárók, tisztségviselők) a járványhelyzet alakulása szerint 3, 5, illetve 8 naponként tudósították a postán vagy távirati úton. Munkájukat illetően a Gubernium jelentésében megjegyzik: „*Tagadni ugyan nem lehet, hogy eleintén némely helyeken az illető hivatalok és alkalmazott orvosok részéről némi hanyagság is vétetett észre, melyek azonban a komoly figyelmeztetés és hibáztatás után hamar helyrehoztak, általában mind az alárendelt közigazgatás, mind az alkalmazott orvosok részéről lelkiismeretes pontosság fejtetett ki, s a Főkormányzószék hivatva érzi magát ezen járványnál százon felül működő orvosok közül több az önfeláldozási buzgalomban kitüntetett hivatalnokok és orvosok némi felsőbb elismerés kijelentésére vagy anyagi, pénzbeli megjutalmazásra tisztelettel felajánlani*”.⁵⁸⁸

Pénzbeli jutalomra – már fentebb is említettük – különösen az alorvosok szorultak, mivel a fizetésük „szűkön szabott”, s rendkívüli szolgálatukért a magánorvosoknak járó juttatásban sem részesültek. Végezetül a Főkormányzószék jelentésében munkájukért (kolerabizottságok, gyógyítás, intézkedések stb.) jutalmazása végett a Habsburg császári kitüntetésre ajánlja Georg Dück brassói rendőrigazgatót, Kálnoky Dénes háromszéki, Mikó Antal csíki főkirálybírókat, a Naszódon és vidékén végzett munkájáért Alexandru Bohățelt, Belső-Szolnok megyéből Flott Adolf Bethlen járás szolgabíróját. Majd ezt követően az orvosok közül Brassó város és vidéke főorvosát, „az erdélyi orvosok nestorát”, dr. Josef Greisinget, valamint dr. Johann Bachmaiert, Brassó „másod főorvosát”, dr. Béli Károlyt, a brassói polgári kórház első orvosát és kórház másodorvosát, dr. Josef Fabricius magánorvost”, aki „sok szakismerettel működött”. Egyed Ákos dr. Otrobán Nándort említi, aki egyike „a műveltebb és szorgalmasabb gyakorló orvosoknak, folytonosan minden önhaszon nélkül sok önfeláldozással éjjel és nappal különösen a szegényeket orvosolta”.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ Egyed, Á. Művelődés. LXXIII. évf.. 2020/5. 6–7.

⁵⁸⁸ Egyed, Á. Művelődés. LXXIII. évf.. 2020/5. 6–7.

⁵⁸⁹ Egyed, Á. Művelődés. LXXIII. évf.. 2020/5. 7.

Az 1866. évi magyarországi és erdélyi járvány a sajtó hasábjain

A hazai lapok folyamatosan tájékoztattak a kolera pandémia külföldi (Bécs, Berlin, Hamburg, Stocholm, Szt.Pétervár, Morvaország stb.) eseményeiről.⁵⁹⁰ Az *Arcanum Digitális* adattárában az 1866. évi magyarországi és részben az erdélyi járványhelyzetről a legtöbb tudósítást a *Fővárosi Lapokban* találtunk, csupán néhányat a többi lapokban (*Képes Újság, Katolikus Néplap, Magyar Polgár*).

A *Fővárosi Lapok*, 1865. július 22-én megjelent számában a kolera terjedése körüli bizonytalanságról írt, a „kolera-hírek majd itt, majd amott merülnek föl. Közelebb azt mondák, hogy Galacon, majd meg hogy Anconában is kitört”. És a tudósító reméli, hogy ezeket híreket is „megcáfolják, mint a többieket”. Ugyanakkor szóvá teszik a lapban, hogy a „nyugati lapok (...) Konstantinápolyból és Smirnából vett leveleik mind át meg át vannak szurkálva, igen ecetszagúak, azt látszik igazolni, hogy az epemirigy csakugyan megjelent volna világré-szünk keleti küszöbén”.⁵⁹¹

Szintén a *Fővárosi Lapok*, 1865 augusztusi számában említi, hogy „ijesztgetnek bennünket”, ugyanis „az ország másik részéből, Csíkszeredáról írj(ák) hogy ott egy katona mint mondják, a kolera áldozata lett”.⁵⁹²

A lap 1865. augusztus 12-én „rossz hírt” közöl Fiúméből, ahol „kezdenek félni a kolerától, miután Olaszországban terjed”, és „Bizottmány alakult, mely a kolera kitörése alkalmával a szükséges intézkedéseket megtegye”. A továbbiakban közli, hogy Konstantinápolyban július 18-tól 24-ig, tehát egy hét alatt 546 személy halt meg.⁵⁹³

A bécsi hírek sorában – *Fővárosi Lapok* – megemlíti, hogy a városi hatóság a közelgő kolera miatt „azonnal vizsgálat alá véteti a kutakat, s az egészségre ártalmasnak talált vizeket elzáratja”. Ugyanakkor Bizottmány alakult, arra az estre, „ha a járványos betegség netalán Bécsben is kiütne”.⁵⁹⁴

A következő év lapszámaiban közölt tudósítások már a kolera megjelenéséről számolnak be.

A lap 1866. júliusi számában a járványérintett országok eseményire figyelmeztet: a moldovai „Galatz és alsó dunai kikötőkből érkező hajókat a kolera miatt, mely azon tájakon már mutatkozik, vesztégar alá veszik”. Berlinben „július 20-ig 3121 kolerabetegség fordult elő, s ezek közül 1559 halt meg. Drezdában is mutatkozik e ragály; július 4-től–19-ig tizenötven betegedtek meg s négy meghalt”.⁵⁹⁵

A járvány első erdélyi áldozatairól a lap 1866. augusztus elején számolt be. „Királyhágón túl előfordult kolera eseteknek címmel közöl tudósítást: „Egy oláhországi bajor nő a (Sepsiszentgyörgy melletti) előpataki fürdőkre utazván, július 19-én Kezdivásárhelyt szállt meg s itt kolerá-

⁵⁹⁰ *Fővárosi Lapok*, 1866.09.14. 209. sz., 1866. 09. 29. 222. sz., *Képes Újság*, 1859 (1. évfolyam, 13. sz., 1859. 10. 30 15. sz., 1859. 11. 12./ 17 sz., 1866 .07. 01. 19. sz., 1867. 08. 16. 22. sz., 1866. 08. 16. 22. sz., 1867. 08. 16 22. sz.

⁵⁹¹ *Fővárosi lapok*, 1865. 07. 22. 166. sz.

⁵⁹² *Fővárosi lapok*, 1865. 08. 24. 193. sz.

⁵⁹³ *Fővárosi lapok*, 1865. 08. 22 184. sz.

⁵⁹⁴ *Fővárosi lapok*, 1865. 08. 17. 187. sz., 1865. 08. 25. 194. sz.

⁵⁹⁵ *Fővárosi lapok*, 1866. 07. 26. 169. sz., 1866. 08. 3. 176. sz.

ban néhány óra múlva meghalt. Brassóban július hó 18-kán egy katona és egy szabólegény kole-rába esvén, sebes rohammal lefolyva, hamar meghaltak; a többi esetek már szelidebbek voltak, mert ez időtől fogva július. hó 25-kéig még 20 eset fordult elő, ezek közül azonban csak 5 halt meg, 5 meggyógyult, a többiek még gyógykezelés alatt voltak. Fogaras városában is július hó 20-tól 23-ig 3 koleraeset közül csak egy volt halálos, a más kettő meggyógyult. A Szentléleken (valószínű a Kézdiszék) dühöngő koleráról, úgy látszik, még nem jött hivatalos értesítés⁵⁹⁶.

A magyarországi járványfolyamat történéseiről a lap főleg a lokális esetekről tudósított. Például 1866. augusztus közepén a Pozsony vármegyei Szentjánoson kelt értesüléseik szerint a „kolera folyvást dühöng. F(olyó) hó 9-dike óta ismét 49-en betegedtek meg, s közülök 24 meghalt. Ez nagy szám a 3200 lakosságú községben⁵⁹⁷. Továbbiakban megemlítik, hogy az epekor „szórványosan Pesten is előfordul: „A hatóság már foglalkozik oly rendszabályok előmunkálatával, melyeket a kolera netáni kitörésekor életbe léptethessen. Ilyenek többi közt a városrészeknek kerületekre osztása, orvosok kirendelése stb⁵⁹⁸”. Pár nappal később a lap arról számol be, hogy városi tanács elhatározta: a „helytartótanács hozta a kérvényt intézzenek, miszerint nekik a kolera kitörése esetében egy kórház engedtesse át szolgáltatételre⁵⁹⁸”.

Képes Újság viszont már tényként jegyzi meg, „nem tagadhatjuk többé, hogy a kolera Pesten is kiütött. Nagymértékben nem dühöng ugyan, de elég az, ha folyvást fenyegeti lakosságunkat⁵⁹⁹”. A Helytartótanács – továbbra is az 1831/32. évi óta ismételt javaslatokkal állt elő, – és arra intette a lakosságot, hogy „legjobb ha nyugodtan maradunk s a hasonszenvi orvosok következő tanácsát követjük: 1) nem félni; 2) más kedélyizgalmaktól is őrizkedni; 3) mértékletesen és rendesen élni; 4) minden szokatlan, vagy öntapasztalásból károsnak ismert ételtől és italtól tartózkodni; 5) magát meg nem hűteni; 6) rosszullet alkalmával azonnal ágyba fektüdni és orvost hívatni. A gyümölcsöt csak azok kerüljék, kiknél az csorvát vagy hasmenést szokott előidézni⁵⁹⁹”. Továbbiakban a lap néhány korházi adat mellett a marhavészről és közadagozásról tudósít: „augusztus 25-ig a kolera-kórházban volt 19 férfi és 24 nő, összesen 43 egyén. Ezek közül meghalt 21, a többi vagy meggyógyult, vagy ápolás alatt maradt. Magán házaknál 7 kolerabeteg volt, s ezek közül 2 halt meg. A marhavész Budán elmúlt, mindössze csak 12 darab esett el. E hó 13-án történt az utolsó dögeset. A pesti szegény-gyermek kórház javára rendezett sorsjáték, az intézet javára esett nyereményeken kívül 16 000 frt tiszta jövedelmet hozott be⁵⁹⁹”.

A Fővárosi lapok, (1866. augusztus 26.) A piacozó kofák áruinak hatósági átvizsgálásról nem kis iróniával jegyzi meg a tudósító, hogy a „kolera, a közmondásos egészségnek örvendő kofákra legtöbb bajt hozott. Ők egészségesek most is, de gyümölcsök nem. A hatóság tehát éber figyelemmel őrködik áruik fölött, s minden reggel egész szekerekkel és puttonyokkal döntögeti a Dunába az éretlenségeket. Minden puttonyt erőszakkal kell elvenni, s így a kofa-életképek oly lármássá váltak, hogy a Duna-partra nyíló szobák lakói örökös zajnak és a pörpatvar sivító hangjának vannak kitéve. A kolera az utóbbi napokban ismét terjedt. A budai Tabánban állítólag egy nap alatt 16-an haltak el⁶⁰⁰”.

⁵⁹⁶ Fővárosi lapok, 1866. 08. 4. 177. sz.

⁵⁹⁷ Fővárosi lapok, 1866. 08. 17. 187. sz.

⁵⁹⁸ Fővárosi lapok, 1866. 08. 19. 189. sz., 1866. 08. 22. 190. sz.

⁵⁹⁹ Képes Újság. 1866.09. 19. 24. sz.

⁶⁰⁰ Fővárosi lapok, 1866. 08. 26. 194.sz.

Ugyanakkor Budán több háztulajdonost „pénzbírsággal büntettek, mivel nem teljesíték a városi rendeleteket a tisztaságra nézve. Pesten sem ártana ily szigor. A rejtett zugok itt most is csak úgy terjesztik a rossz szagot, mintha a kolerának és a városi rendeleteknek híruk sem volna”.⁶⁰¹

A lap arról tudósít augusztus 24. számában, hogy a „kolera csakugyan Pesten van. Eddig-elé 7 személy halt meg kolerában”.⁶⁰² Némi késéssel az „orvosegylet megállapítá, hogy a kolera fővárosunkban csakugyan létezik, de nem rosszabb indulatú, mint máskor és másutt. Az egylet járványtani bizottmánya minden szerdán és szombaton ülést tartand a teendőkre nézve”.⁶⁰³

Ugyanakkor egy budai lakostól, a lap arról értesült, hogy „Tabán külvárosban, a szegény néposztály közt aggasztólag szaporodik” a fertőzés.. Majd lap szerkesztője kiegészíti az olvasói levelet, és elmagyarázza az „aggasztó” helyzet okait. Egyrészt, környezeti és városrendészeti, másrészt a hatóság hanyagságával indokolta, hogy „e ronda városrész valódi fészke volt mindig az egészségtelenségnek. (...) Buda büzhödt, szűk síkatorai, szemetes. Dunapartja folyvást arra a városra emlékeztet, melyet a törökök tartanak megszállva. A városi hatóság részéről kevés intézkedés történt még a veszély beállható napjaira. A kolerában elhullottaknak gyors eltakarítására, vagy legalább azoknak a városból eltakarítására sem történt semmi. Vasárnap egy lakatos halt el kolerában, kinek senkije sem volt. Holtteste addig maradt a padláson, hogy már az utcáról is érezni lehetett”.⁶⁰⁴

A Fővárosi Lapok (1866) augusztus végi tudósításában úgy ítélte meg, hogy a „halálesetek száma korántsem oly sok. Pesten a járvány kezdete, vagyis július 17-dike óta 120 egyén betegedett meg kolerában, még pedig 16 a bel-, 7 a Lipót-, 9 a Teréz-, 8 a József, 11 a Ferencvárosban, a kórházakban volt 69, és pedig a kolera- kórházban 65, az izraelitában 3, a kereskedelmiben egy. Összesen 67-en haltak meg ; ezek közt künn a városban 38, kórházakban 29. Augusztus 29-dikén, (tegnapelőtt) ápolás alatt létezett 11, a kórházakban 37 beteg. Budán – mint halljuk – több van. Nem ártana, ha a budai főorvos is követné e jó példát, s hasonló kimutatást tenne közzé”.⁶⁰⁵

A lap (1866) szeptember közepén közölt tudósítása, már arról számolt be, hogy „városunkban a járványról aggasztóbb hírek járnak, mint a minő a valóság, noha ez is elég szomorú. Ily körülmény folytán kötelességünk közleni a leghitelesebb forrásból kapott azon kimutatást, mely szept. 12-dikéig szól”. A továbbiakban a lapban leírják a járványhelyzet alakulását, és összegzik a következményeket: „Pesten a kolera már júliusban is mutatkozott szórványosan. Augusztus 25- ig 50-en betegültek meg, s ezek közül 25 halt meg. Ez idő óta a betegség járványos jellemet öltött, úgy hogy szept. 11-ig az egy napi betegségi esetek 13 és 78, a halálesetek pedig 4 és 38 közt, mint legkisebb és legnagyobb szám közt ingadoztak. A múlt napok a legrosszabbak voltak, mert jelenleg a kór már apadni kezd. Szept. 12-dikén (ez rossz nap volt,) a városból 52 beteget jelentettek be, a kolera-kórházba pedig 26-ot vettek föl, s így az összes szám 78 eset. Meggyógyult e nap 35, meghalt 38, gyógykezelés alatt maradt

⁶⁰¹ Fővárosi Lapok 1866. 09. 8. 205.sz.

⁶⁰² Fővárosi lapok, 1866. 08. 24. 192. sz.

⁶⁰³ Fővárosi lapok, 1866. 09. 5. 202. sz.

⁶⁰⁴ Fővárosi lapok, 1866. 08. 24. 192. sz.

⁶⁰⁵ Fővárosi lapok, 1866. 08. 31. 198. sz.

a kórházban és a városban 81 beteg. Az egész járvány alatt szeptember 13-ig 841 egyén kapta meg a kolerát, s ebből 363 meggyógyult, 397 meghalt. E szerint a felénél 34-gyel több halt meg”.⁶⁰⁶ A lap egy korábbi számában viszont azt közölte, hogy 1866. szeptember 5-ig „Budán 239, Pesten 184 beteg halt meg kolerában”.⁶⁰⁷ Az év végi (1866) decemberi közlés összesítésében az állt, hogy „Budán augusztus 13-tól november 6-ig 42 685 lakos közül 1273 betegedett meg kolerában, fölgyógyult 653 s meghalt 620”.⁶⁰⁸

A fővárosban a járványhelyzet állásáról a lap (1866) szeptember elején a „legfontosabb” értesülését közli „hiteles forrás után,” miszerint a járvány „apadni kezdett”. „Tegnapelőtt mindössze tíz halt el benne, 7 a kórházban, 3 kívül. Azelőtt való napokon mindig volt legalább is 15 haláleset. így az apadás szembetűnő. Az idő most kedvező. Nem meleg, se nem hideg és nem nedves. Mindamellet az evangélikus iskolai hatóság elhatározá, hogy a szünidőt f. hó 20-dikáig terjeszti ki. Ezzel elejét kívánja venni a szülék aggodalmainak”.⁶⁰⁹

A járvány visszahúzódása ellenére a lap szóvá teszi, hogy „városunkban már többen estek a kolerának áldozatú”, ezek sorát szaporítja „különösen a radnai búcsúról jöttek számosan beteggen haza. Az útban is lön már áldozat. Ha Bécsben be tudták tiltani a körmeneteket, csodáljuk, hogy nálunk ez nem történt. Pedig köztudomású dolog, hogy a csoportosulás növeli a bajt”.⁶¹⁰ Majd hivatkozik „Hon” című lapra, amely szintén azon véleménynek adott hangot – igaz, más megfontolásból –, hogy a „búcsújáratokat be kellene tiltani, mint Bécsben; a harangozást pedig, megszüntetni, s a papi ornátust mellőzni, mint Csehországban, mivel mindez igen hat a kedélyre; már pedig nyilvánvaló, hogy a lehangolt kedélyüiség előmozdítja a kór terjedését”.⁶¹¹

A Képes Újság szóvá teszi, hogy a „katonai beszállások terhét épen ideje volna megszüntetni, mindenhol és mindenkorra. Különben is nagy ez a teher, s az erkölcsiséget épen nem mozdítja elő; de most meg százsorosán súlyossá lett azon aggodalom által, hogy a harczterekről kolerát hozott vitézek sokat tettek e veszélyes kár terjesztésére”. A továbbiakban a lap helyesli, hogy az „iskolák megnyitását november elsejére halasztották, bölcsen elgondolván: mily aggodalmat okozna a szülőknek, ha a kolera október 1-ig meg sem találna szűnni, s a vész közepébe kellene gyermekeiket felküldeni. Az alsóbb és közép iskolák példáját követték a m. kir. egyetem s az akadémia is (...) szintén csak november elején nyitnak meg”.⁶¹²

A Katolikus Néplap mintegy összegzőképpen arról számolt be, hogy 1866. „augusztus 19-én Pesten kiütött kolerában 27-kéig megbetegedett 340 egyén, kik közül meghalt 168, orvosi ápolás alatt maradt 145. Budán mán (augusztus) 13-dikán ütött ki a kolera. E városban 224 személy betegedett meg, kik közül csak 17 gyógyult fel, meghalt ellenben 107, orvosi ápolás alatt maradt 100”. Ugyanakkor „augusztus 28-kán Pesten 34, Budán ellenben 37 személyt lepett meg a kolera”.⁶¹³

⁶⁰⁶ Fővárosi lapok, 1866. 09. 6. 203. sz.

⁶⁰⁷ Fővárosi lapok, 1866. 09. 11. 206. sz.

⁶⁰⁸ Fővárosi lapok, 1866. 12. 16. 287.sz.

⁶⁰⁹ Fővárosi lapok, 1866. 09. 6. 203. sz.

⁶¹⁰ Fővárosi lapok, 1866. 09. 15. 210. sz.

⁶¹¹ Fővárosi lapok, 1866. 09. 18. 212. sz.

⁶¹² Képes Újság. 1866. 10. 1. 32. sz.

⁶¹³ Katolikus Néplap. 1866.09. 6. 36. sz.

A *Fővárosi Lapok*, a járvány visszahúzódását „reménykeltőnek” véli, ugyanis a „kolera apadását” a „jó időjárás” is elősegítheti. Azonban a járványhelyzet mutatói szeptember közepe tájt „még igen rosszak voltak”. A múlt hét „pénteken száznál több esetet jelentettek be, s szombaton a Rókus halotti kamarájában 38 egyén feküdt. E nagy szám azonban onnan ered, hogy a kór kiütött az agg ápolóiban, s a szegény öregek közt nagyon pusztított”.⁶¹⁴ Mégis mint írják „pesti kolera apadni kezd, még pedig meglepőleg egyszerre. Hétfőn (szeptember 17-dikén) volt a legtöbb eset: 115 betegült és 63 halt meg; kedden azonban már csak 84 betegülési és 39 haláleset fordult elő”.⁶¹⁵

A *Fővárosi Lapok* két tudósítása is a Rókusi kórház körüli szervezési intézkedések kiváltotta elégedetlenséggel foglakozott: „Pest főpolgármestere a főváros jelen szomorú napjaiban emlékeztetéssel teszi erélytelenségét. Zúg a lakosság és zúgnak a lapok is. A P(esti). Napló csaknem elkeseredve szólal föl most az ellen, hogy a kolera-betegeket bevitték a Rókus kórház üres ágyaiba, hol a járvány a többi betegekre is ragadni kezd. A tanács – mint látszik – többet tesz a ragály, mint a Duna-víz vezetésére”. Ugyanakkor lap értesülése szerint „kolera makacsul tartja gyászos uralkodását, s mint a város főorvosától magától hallottuk, feltünőleg sok adót szed ártatlan kis gyermekek életéből. Volt nap, melyen 16 – 17 kisgyermeket temettek el”.⁶¹⁶

A lap következő számában, már az intézkedés szomorú következményeiről számolt be: a „kolerával – mely még mindig nő, s kiütött a Rókus-kórház betegei közt is – nem örömet ijesztgetjük olvasóinkat. De másfelől kötelességünk el nem hallgatni a tényállást. A Terézvárosban legjobban pusztít, miután ott egy nap 30 –40 temetés is van”.

Úgy tűnik többeknek problémát jelentett az orvosok felismerése, a lap üdvözli az indítványozott intézkedések közül (...) Agai Adolf kezdeményezését: „minden orvos jelvényt hordjon karján vagy mellén, a kocsiban járók pedig kocsisaikat jelvényezzék föl, hogy így bárki is könnyen fölismerhesse őket, miután számosan estek azért áldozatul, mivel nem részesülhettek gyors orvosi segélyben”.⁶¹⁷

„A napi sajtó – mint írták – már több ízben szólott azon rendszabályok hiányosságáról, melyeket városunk hatósága a kolerajárvány irányában követ. A mulasztások következménye most már elég szomorúan érezhető, midőn a kolera betegek elfogadására berendezett egyetlen szűk épület megtelvén, már eddig is elő állt a kényszerűség, hogy a kolera betegeket a Rókus-kórházba, tehát a többi betegek közé kell elhelyezni. Azonban ennél még egy sokkal megdöbbentőbb hír terjedt ma el, az a terv t. i., hogy az ország úti Kunewalder-házban levő egyetemi kórodába gyűjtik a kolera betegeket. Lehetetlen hinnünk, hogy a hatóság mintegy szándékosan dobja a járvány üszkét a város kellő közepébe, s még hozzá oly épületbe, mely most is egyike a leglátogatottabbaknak, s pár hét múlva hivatva van több száz ifjú orvosnövendéket fogadni falai közé. Reméljük a hatóság érezni fogja a felelősséget, mely vállain nyugszik, és gondoskodni fog, hogy a város kevésbé népes részein elegendő helyiség legyen készen a szerencsétlenek elfogadására, más oldalról pedig, hogy az eddiginél nagyobb eréllyel eszközözlend a lefertőzést, melylyel még leginkább lehet a pusztító járványt korlátok közt tartani”.⁶¹⁸

⁶¹⁴ *Fővárosi Lapok*, 1866. 09. 18. 212. sz.

⁶¹⁵ *Fővárosi lapok*, 1866. 09. 18. 212. sz.

⁶¹⁶ *Fővárosi lapok*, 1866. 09. 26. 219. sz.

⁶¹⁷ *Fővárosi lapok*, 1866. 09. 27. 220. sz.

⁶¹⁸ *Fővárosi lapok*, 1866. 09. 12. 207. sz.

A *Fővárosi lapok* következő számában már arról tudósít: a „városi hatóság (...) felhagyott a tervvel, hogy kolera-betegeket helyeztessen el az országúti állatgyógyintézetben. Erre csak azon zavarban gondoltak, midőn nem tudták a betegeket hová tenni. Most azonban már alkalmassabb helyiséget találtak. Csak minél kisebb legyen a várostól”.⁶¹⁹

A legfontosabb és sürgető teendő azonban, a *Képes Újságban* 1866. december hónapban – járvány megszűnése után – megjelent írása szerint nem oldódott meg: „Jött azonban a kolera, és keserűen kelle tapasztalnunk, mily kártékony befolyása van a jó ivó víz hiányának és a tisztátalanságnak, melyet csak vízvezetés által orvosolhatni gyökeresen”.⁶²⁰

A közélettel foglalkozó, gyarapodó sajtótermékek sorában a *Fővárosi Lapok* a Pest és Buda járványhelyzetének alakulását követő tudósításai mellett az ország lokalitásait is próbálta figyelni. Például a lap tudósítója úgy látta, hogy „Szakolcán a kolera az 1831-ki rémséges járvány minden jellegét magán hordja és oly rettenetesen pusztít, hogy a 6000 lelket számláló városban naponként rendszeren 20–25-en halnak el benne”.⁶²¹ A lap következő számában arról tudósított, hogy „Vácon is kiütött a kolera, (augusztus) 19-dike óta naponként hat-hét emberélet esik áldozatul. A járvány leginkább a cigány városrészben dühöng, míg a belvárosban csak egy haláleset fordult elő”.⁶²²

A lap októberi eleji és december közepén megjelent számaiban több törvényhatóság „kolera-kimutatása” – mint megjegyzik – „hiteles és hivatalos”. Eszerint (1866) „augusztus 24-től 28-ig Pozsonyban beteg lett 591, meghalt 271; Nyitrán megbetegült 259, meghalt 74; Vácon megbetegült 23, meghalt 6; Szakolcán megbetegült 576, meghalt 241; Budán megbetegült 224, meghalt 107; Pesten megbetegült 116, meghalt 61. Czernovitzból szomorú hírek érkeztek augusztus 22-ről. Az éhagymáz és a kolera egyenlő nagyságban dühöngnek, s július hóban a czernovitz-i járásból 1143 személyt ragadtak el. A város üres, mert a ki csak tehette, vidékre menekült; a boltok zárva, a drágaság nagy”.⁶²³

Vidéken az orvoshiánnyal, az előljárók hanyagságával indokolja a *Fővárosi Lapok* tudósítója a járvány terjedését. „Hogy mennyire veszélyesen kezd terjedni vidéken is a kolera, és hogy mily nagyon elősegíti terjedésében a rögtöni segélyhiány, nélkülözés és félelem: az leginkább bebizonyított Baracska községben Fehér megyében, hol három hét alatt 120-nál többen estek e járványos betegségbe. Az áldozatok száma eddig a 30-on már felül áll. Mindezek dacára orvosnak híre sincs, csupán egy sebész egyedáruskodik. Nagyon csodáljuk, hogy a megye nem intézkedik, rögtön segíteni a bajon. A kór leginkább a cigányok között dühöng, kik egésszételen, földalatti, nedves kunyhókban laknak”.⁶²⁴

A Kolozsvárt megjelenő *Magyar Polgár* – 1867. novemberében – a Bács-Bodrog és Baranya vármegyei kolerajárvány „jelenlegi” állásáról számolt be. Több mint valószínű, hogy az évszám hibás, ugyanis a tudósítás az 1866 októberi, tehát a járvány lecsengő szakaszának eseményeiről tudósított: „Egy hét óta a járvány mindenütt nagyott apadt. Stanisits helységben, hol az utolsó kimutatás még 49 esetet említett, october 1-jétől 9-kéig e szám 9-re apadt.

⁶¹⁹ *Fővárosi Lapok*. 1866. 09. 13. 208. sz.

⁶²⁰ *Képes Újság*. 1866. 12. 1. 5. sz.

⁶²¹ *Fővárosi Lapok*. 1866. 08. 25. 193. sz.

⁶²² *Fővárosi Lapok*. 1866. 08. 26. 194. sz.

⁶²³ *Fővárosi Lapok*. 1866. 09. 2. 200. sz., 1866. 12. 16. 287. sz.

⁶²⁴ *Fővárosi Lapok*. 1866. 09. 22. 216. sz.

*Kruszevlyában múlt héten még 52 új beteg volt, most már csak 10 van. Bezdánban az utolsó 8 nap alatt csak 8 eset észleltetett, melyek közül egy gyermek maradt gyógykezelés alatt. A járvány kitörése óta a nevezett vármegye öt helységében összesen 287 személy esett kolerába, ezek közül 125 fölépült, 145 meghalt és 17 még gyógykezeltetik. Baranya vármegye Herczegszőlős helységében is kiadta már mérget a nyavalya, miután már csak 3 beteg van”.*⁶²⁵

A *Fővárosi lapok* 1866 szeptember elején megjelent számaiban az erdélyi kolerajárvány néhány lokális fejleményeiről számolt be. Háromszéken, Nagyborosnyon „augusztus 13-án egy munkás ember az erdőre ment fáért, kolerabetegen jött vissza és másnap meghalt. Húga a holttestre borúivá siratta, s midőn a halottas háztól haza felé indult, összeomlott és meghalt; másnap csecsemője is követte anyját. Az első halott apósa, ki Makksáról ment át veje temetésére, két nap múlva szintén kolerában halt meg. Ők voltak négyen az első kolera áldozatok Borosnyon”.

Brassóban „áldozatául esett csikbáncfalvai Kovács István is, ki egykor Szepesi szék főnöke volt. Az iskola szünidejét szeptember 10-ig hosszabbíták meg a járvány miatt; az ágostai vallású halottakat pedig harangszó nélkül temetik, mivel a sok harangozás igen megfélemlíté a lakosokat”.⁶²⁶

Bizonyára magyar vonatkozása miatt a lap arról számolt be, hogy Moldova fővárosában „a kolera Jassyban nagy pusztítással dúlt (1866) május közepétől augusztus elejéig. Csak június 30-tól július 9-ig – tehát tíz nap alatt – 1540-re ment az áldozatok száma. Szintén a járvány ragadott el ott egy derék művelt magyar hölgyet, Kónya Károly jassy-i gyógyszerész nejét, született Reinicke Mária aszszonyt”.⁶²⁷

Említettük, hogy 1832 októberében a bécsi császári rendelet hatályon kívül helyezte az addig, a pestis járványok megfékezésére alkalmazott rendeleteket, így az azt követő 1836, 1848/49., 1854/55 évek járványai idején a rendészeti zárlatrendszer (záróvonal, karantén, veszteglőhely, rastellum-rekesz) már nem alkalmazták. Láthatóan a korabeli (1866 évi) sajtó sem teszi szóvá az elzárásokat.

A Pest-Buda kolera eseményeire összpontosító sajtó inkább a heti beteg/felépült/meghalt statisztikák mellett a városi tanács mulasztásait (köztisztaság állapota, a betegek kórházi elhelyezése, tehetetlenség stb.), valamint néhány vármegye és erdélyi közigazgatási egység járványhelyzetéről, illetve és egyéni esetekről számolt be. A hírek és beszámolók tartalma többnyire tényyszerű, az egy-két, a járvány kiváltotta állapotok értékelésére vonatkozó írásban még alig észrevehető a veszélyhelyzetek túl feszített dramatizálása.

⁶²⁵ *Magyar Polgár*. Kolozsvár. 1867. 10. 25. 66. sz.

⁶²⁶ *Fővárosi Lapok*. 1866. 09. 2. 200. szám., 1866. 09. 6. 203. sz.

⁶²⁷ *Fővárosi Lapok*. 1866. 09. 13. 208. sz.

AZ 1872/73. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY MAGYARORSZÁGON

A belügyminiszter beszámolója az ország járványhelyzetéről

Az 1872–73. évi szintén ázsiai, indiai eredetű kolerajárvány egyrészt tengeri úton terjedt (India, Arábia, Észak-Afrika, Földközi-tenger térsége, Brit szigetek), másrészt szárazföldi útvonalon – Perzsia, Kaukázus térsége – Oroszország európai tartományai közvetítésével Európa északnyugati és délkeleti irányába.

Magyarországon az 1831–1893 közötti kolera világjárványok (pandémiák) sorában – 1831/32., 1848/49., 1854/55⁶²⁸–az 1872/1873. évit az utolsó nagy epidémiaként tartják számon. Az 1880–1916 közötti *kis kolerajárványok* – demográfiai és epidemiológiai mutatói, jellemzői – nem hasonlíthatók össze az 1831/32 és 1872/73. évi nagy kolerajárványokkal.⁶²⁹

Az 1872/73. évi járvány előtt – ahogy a fentebbiekben is láttuk – a magyar hatóságoknak több kolerajárvány megfékezésével próbálkoztak, mindegyik esetében a védekezés alapját Generale Normativum (1770) szabályrendszere képezte, amelynek rendelkezéseit az éppen aktuális járvány természete során felmerülő sajátosságok függvényében módosították. Így nem véletlen, hogy az újabb járvány hírére kéznél voltak a védekezési eljárások, teendők sorrendje, valamint a korábban szerzett, lejegyzett hatósági és orvosi tapasztalatok.

Tóth Vilmos belügyminiszter, 1871. novemberben felhívta a törvényhatóságok előljáróinak figyelmét, hogy az Orosz Birodalom európai tartományaival szomszédos Ausztriához csatolt Galícia határainál megjelent járvány, és még ebben az évben utasítására kijelölték a védekezés megszervezésére, irányítására a kolerabizottságot. A belügyminiszter 1872. augusztus 26-án kiküldte a járványvédelmi utasításokat a törvényhatóságoknak, szeptemberben

⁶²⁸ Dolgozatunkban nem térünk ki az 1854/55. évi kolerajárványra, amit részben az alábbi szerzők megjegyzéseivel, illetve adataival indokolhatunk: „Az ez évi (1855), harmadik országos járvány idejéből a Bach korszak nemtörődősége miatt szintén nincsenek adataink. Azt sem tudjuk, honnan jött be a kolera s mennyi áldozatot követelt. A Bach-rendszer nem törődött a közegészségüggyel, meg sem hallgatta a szakközégek tanácsát, még a szokásos rendeleteket sem adta ki. A járvány kisebb fokú volt”. (Lásd: Dr. Bálint Nagy István. 1928. 99.) Az 1854–55. évi kolerajárvány levéltári adatokon alapuló feldolgozását J. Fráter Zsuzsa végezte el. A levéltári anyag hiányos, a kolera jelentések adatai csak 7 864 262 fő népességre terjednek ki. A halálozások országos számát – Erdély nélkül – 77 080-ban állapította meg, 1000 lakosra 10 kolerahalálozás jutott. (Lásd: J. Fráter Zsuzsa. Történeti Statisztikai Füzetek. 5/1980. 147–156.). Weszelowszky Károly a hivatalos statisztikai – Helytartó Tanács által összegyűjtött – adatok alapján, 1854/55-ben kolerában meghaltak számát 114 741 főre becsülte, 1000 lakosra 9,8 kolerahalálozással számolt. (Lásd: Dr. Weszelowszky Károly. 1876. II. 136–140.), Vö. Mádai, L. Demográfia. 1983/2. 28–29., A Máramaros vármegye vonatkozásában (Lásd: Faragó, T. Történeti demográfiai évkönyv. 2006. 19, 78.

⁶²⁹ Mádai Lajos. KSH. 1983/2. 8.

pedig a sajtóban is közzéttek: *Népszerű oktatás a cholera járvány tárgyában* című – a belügy-minisztérium megrendelésére készült – tájékoztatót. A nyolc pontban tömörített tájékoztató alapját a korábbi kolerajárványok elleni védekezés előírásai képezték: kolera fertőzés tünetei, a védekezés módszerei, a kolerabeteg ápolása stb.⁶³⁰

Szapáry Gyula (1873. március 5–1875. március 2. között) belügyminiszter 1873. november 15-én kelt, az országgyűlés képviselőházában a járvány megszűnte után előterjesztett beszámolójában a kolerajárvány térbeli-időbeli mozgásának intenzitását két szakaszban vázolta fel. *Az első 1872. évi október végétől 1873 május 15-ig* terjedt, amikor az ország különböző részein kisebb-nagyobb mértékben „*folytonosan*” jelent meg az epekor, a téli hónapokban vesztett intenzitásából. A jelentések szerint 1873. évi április 20-tól május 1-ig 17 vármegyében és 7 városban, – összesen 24 törvényhatóságban terjedt el az epekor: Abaúj, Bács-Bodrog, Bereg, Borsod, Esztergom, Gömör, Hont, Máramaros, Nógrád, Sáros, Szabolcs, Szepes, Temes, Torna, Ung, Zólyom vármegyékben, a XVI. Szepesi vár és a Jász-Kun kerületekben, valamint Bártfa, Buda, Eperjes, Kassa s Pest városokban. „*Ezen idő alatt csupán 1144*” volt a betegek száma, közülük 683 meggyógyult, 571 meghalt, és 1873. május 1-én „*már csak 497*” beteg marad kezelés alatt az „*egész országban*”.

A járvány második szakaszának és/vagy hullámának kezdetén 1873. május 15-től június 1-ig, az epekor megbetegedettek száma az országban 1287 főre emelkedett. Térben és időben intenzív szakaszát a járványfolyamatnak 1873. június 1-től a számították, amikor „*nem csupán oly helyeken tört ki ismét, melyekben immár megszűntnek nyilvánított, hanem még számos oly helyeken is lépett föl, hol a kórnak a járvány egész ideje alatt mindaddig nyoma sem volt, nevezetesen az Alföldön és Erdélyben*”. Noha az epekor felütötte a fejét Kőszeg, Fiume, Pancsova városban, és Újegyház-szék területén is, de nem „*fajult*” járvánnyá. A járvány ez alkalommal az összes 152 törvényhatóság közül 136-nak területén lépett föl, és csak 16 kisebb területű törvényhatóság és város maradt koleramentes.⁶³¹

Szapáry Gyula beszámolójában a továbbiakban a járvány 1872/73. téli első, gyenge hulláma idején a kolera, váltóláz párhuzamos jelenlétét említi, melyek megfékezésére intézkedéseket rendelt el: „*Minthogy továbbá számos helyen a cholera-járvánnyal párhuzamosan a váltóláz is uralgott, sőt ott, hol a cholera megszűnt, a lakosságnak jelentékeny százaléka a váltóláznak sűrűn egymást érő rohamai miatt munkaképtelenné vált, nehogy a cholera-járvány által megkímélt néposztály újabb veszélyes kór által megtámadtassák, és gyógyintézkedések hiánya folytán nagyobb mérvű halálozásnak legyen kitéve, a törvényhatóságoknak meghagytam, hogy a területükön működő cholera-járvány-orvosokat utasítsák, miszerint gyógy eljárásukat a váltólázban sinlődő egyénekre is terjeszszék ki; egyúttal pedig a hatóságok az iránt is intézkedjenek, hogy a szegénysorsuak a megkívántató váltóláz-ellenes gyógyszerekkel díjtalanul láttassanak el*”.⁶³²

A járványfolyamat második hulláma 1873 május közepétől–1874 január végéig tartott, 1873 szeptember elején tetőződött, ekkor megbetegedések száma 107 290 fő, a halálesete-

⁶³⁰ Bodovics Éva. Régióink története. III. (2022). 9–13. .

⁶³¹ *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. IX. kötet. Hiteles kiadás. Budán, 1874. A Magyar Királyi Államnyomdából. Gr. Szapáry Gyula előterjesztés. (1873. november 15.) *A járvány*. 498. szám. 54. (A továbbiakban: Szapáry, Gy. 1873. (IX. 1874). 54–59, 64–67.)

⁶³² Szapáry, Gy. 1873. (IX. 1874). 58.

ké pedig 45 058 fő volt, szeptember közepétől a járvány az egész országban „*apadásnak indult, amennyiben szeptember hó 1-től 15-ig a beteg szaporodás 58 872, a halálozás pedig 27 026*”. A fokozatos csökkenés viszont „szeptember 15–október 1. között volt érezhető, a 47 720 beteg közül 20 745 fő halt meg. Október 1–15 között pedig 26 914 kolera betegből, az elhalálozás 12 248 főre esett vissza, majd október 15-től október végéig, az egész országban már csak 12 526 megbetegedést és 10 438 fő epekorban sínylődő halálozását jelentettek. Budapesten a járvány október végén teljesen megszűnt.”⁶³³ Erre utal a belügyminiszter beszámolójának összegzése, miszerint a járvány – 1872. évi október 18-tól 1873. október végéig –, „*annak állása s kiterjedése a következő volt: 136 törvényhatósághoz tartozó 6250 községben 8,435.632 összes lakosságból megbetegült 431.406, meggyógyult 245.655, meghalt 181.672; további ápolás alatt pedig maradt 539 községben 4.079 egyn*”.⁶³⁴

Grósz Lajos, a belügyminisztérium osztálytanácsosa – munkahelye megbízásából – összeállította az 1872/73. évi járványhelyzet alakulását, viszont adatai jelentős eltérést mutatnak Szapáry Gyula előterjesztésében szereplő számoktól. Grósz szerint: „A járvány ezúttal 138 törvényhatóság területén, 6533 községben. 8 644 888 lakosság között uralgott, hol összesen 449 714 megbetegült; kiből 259 697 meggyógyult és 190 017 meghalt”.⁶³⁵

A belügyminiszter előterjesztéséhez csatolt táblázatos *Mellékletben* szereplő járványhelyzet mutatók, majdnem azonosak Szapáry adataival, igaz, részletesebb: az ország 170 törvényhatósága (vármegye, város, kerület, vidék, szék) területén 6250 településén 8.435 632 lakos soraiban 431 406 kolera beteg közül felépült 245 655 fő és meghalt 181 672 fő, kezelés alatt maradt 4079 fő. A települések száma, amelyekben beteg „*többé nem maradt*” 5636, települések ahol a járvány „*teljesen megszűnt*” 2758, s a járvány megszűntének időpontját 60 település jelezte. Járványmentes maradt – úgy tűnik *Melléklet* alapján járvány egész időtartama alatt – egy sor magyarországi és erdélyi település.⁶³⁶ (Lásd: M 8.).

A járvány kiváltotta halandósági mutatók tekintetében a kérdéssel fogalalkozó későbbi kutatók mindegyike – a járványmutató számok kivételével – megerősítette Szapáry Gyula lesújtó értékelését: „*ily tömérdek áldozatot ragadott el a járvány ezen év alatt, s ez által mennyi szellemi és anyagi munkaerő veszett el a hazára nézve*”.⁶³⁷

A belügyminiszter parlamenti beszámolójában megbetegedések és elhalálozások számai körüli korrekciós becslésekkel – mivel kevésnek vélték – már a kortársak is próbálkoztak. Keleti Károly 1875-ben megjelent munkájában a kolerajárványnak tulajdonította – az 1872/73. évek – halálozások többségét, azonban úgy vélte, illetve feltételezte, hogy „*e bajon túl is sokkal nagyobb arányban vesztettünk népességünkökből, mint kellett volna. Bizonyítja ezt, hogy a járvány alatt, hivatalos kimutatások szerint, mindössze 189.000 ember halt el.*

⁶³³ Szapáry, Gy. 1873. (IX. 1874). 56.

⁶³⁴ Szapáry, Gy. 1873. (IX. 1874). 54.

⁶³⁵ Grósz Lipót. 1874. 17.

⁶³⁶ Szapáry, Gy. 1873. *A járvány Melléklet*. 498. sz. (IX. 1874). 64–67

Az utólagos járványtörténeti munkákban a beteg/felépült/meghalt jelzőszámok kisebb nagyobb eltérést mutatnak a hivatalos kimutatással szemben. Például dr. Bálint Nagy István, a Csanád vármegye kolerajárványairól írt munkájában úgy tudta, hogy 138 törvényhatóság 5033 településén 844 888 lakosság közül megbetegedett 449 714, ebből felépült 259 979 és meghalt 190 017 fő. (Lásd: Dr. Bálint Nagy István. 1928. 100.)

⁶³⁷ Szapáry, Gy. 1873. (IX. 1874). 55., „*Elterjedésre a legnagyobb, halálozásra nézve a legsúlyosabb volt az 1872–73-as járvány*”. (Lásd: Dr. Bálint Nagy István. 1928. 100.)

*Vegyük ezt mind 1873-ban elhalálozottak, bár a cholera már 1872-ben őszszel is pusztított, még mindig marad – levonva ezt a kimutatott 307.000 halálzási többletből – 118.000 lélek, melynek elvándorlása (halála) nem tudjuk, miért történt. De hogy kapcsolatban volt e nagyobb halálozás is a choleraival, az onnan tűnik ki, hogy az öt éven alóli gyermekek is sokkal nagyobb számban pusztultak, mint annak előtte bármikor. Számuk 1873-ban közel 350 000 volt, holott a rossz 1872-ben is csak 273 000; a két utóbbi év nélküli átlagban pedig csak 225 000-nek kellene lenni, s így látni való, hogy 100-000-en felül pusztult el gyermek, kit talán a szülői gondozás megvonása vitt e korai sírba”.*⁶³⁸

Keleti Károly az 1875-ben közölt számításai, tehát 100 ezernél több gyermekhalandóság alapján feltételezte a belügyminisztérium hivatalos 189 ezer kolerahalálozással szemben, hogy jóval többen lettek a kór áldozatai. Később Láng Lajos jelezte, hogy Keleti Károly az 1880. évi népszámlálás életkori megoszlás adatok alapján, végül 350 ezerre becsülte az 1872 – 73-as utolsó nagy kolerajárvány áldozatainak számát”.⁶³⁹

Keleti a továbbiakban – valószínű Grósz Lipót hivatalos adatainak felhasználásával – párhuzamot vont az 1866. évi és az 1872/73. évi járvány lefolyása és kiváltotta veszteségek között. Az 1866. évi kolerajárvány pusztítása az „1873-dikival sem tartamára, sem intenzitására, sem terjedelmére össze nem hasonlítható.(...) Az 1872/3-diki choleraanál, a kezdet s a menet egyaránt más volt. 1872 december havában indulván meg, januárban már meglehetősen intenzitással lépett föl; de rögtön hanyatlott is, alig észrevehető mérvben lappangván az országban egész július hóig. Ekkor hallatlan rohamossággal indult meg újra és érte el az augusztus és szeptember hónapját választó hétben tetőpontját. Innentől fogva ép oly gyorsan hanyatlott, novemberben csekély, decemberben alig észlelhető lévén, 1874 januárban pedig végleg megszűnt. A gyógyulási arány a betegségek között itt kezdettől fogva előnyösebb volt, mint 1866-ban. (...) Az áldozatul esett emberélet 1866-ban (...) a népességnek alig 5%-át támadta meg halálosan, (...) 1873-ban 7%-on is felülemelkedett: Békésben, Csanádban, Hunyadban némely helyén s egyúttal az ország majd minden törvényhatóságában dühöngött. S mintha a sors igazságosan akarta volna elosztani még csapásait is, 1873-ban ép azon helyeket kerülte, hol 1866-ban erősebben pusztított”. (...) Mindez „helyreigazítja azon netalán létezett tévhitet”, amely a vármegyék minden vidékén, településén feltételezte a „járvány megjelenését. (...) 1866-ban úgy mint 1873-ban (...) községek szerint vannak a vészlepte helyek megjelölve s ebből látni, hogy még 1873-ban is hány helyiség volt az országban, ” járványmentes.”⁶⁴⁰

Az 1866. évi és az 1873. évi kolerában halálozottak arányát összevetve, Keleti megállapítja, hogy az 1866. évi legmagasabb elhalálozások nagyságrendje „sem érik el azon pontot”, amely 1873-ban a járvány visszahúzódásának, „enyészetének”, hanyatlásnak szakaszában mutatkozott. „A vész elvonult; a lefolyt 1874-diki év köztudomás szerint a normálisok közé tartozott. Itt-ott pusztított ugyan egy-egy járványos kór, de helyi bajnál nagyobb jelentőségre nem emelkedett. A termés is közepeszerű sőt sok helyt azon még fölülálló is vala. Mind-megannyi ok, mely kedvezőbb eredményt enged várnunk a már gyűjtésnek indított 1874-iki adatokból. De mennyivel emelné becsöket és érdekességüket, ha a rideg statistikuson kívül

⁶³⁸ Keleti, K. 1875. 53–54.

⁶³⁹ Láng Lajos–Jekhefálussy József. 1884. 49. (XXXVIII. tábla)., Vö. Máday L. Demográfia. 1983/2. 23 –24..

⁶⁴⁰ Keleti, K. 1875. 54 –55, 56

a szakértő orvos is hozzászólna az anyaghoz s ha a statisztikai számok pusztá csontvázán túl, erélyesen megindult közegészségügyi politika nyújtana húst és vért ily értekezésnek, hogy az tudományos egészül domborodjék ki a hallgatók előtt”.⁶⁴¹

Keleti értékeléséből, a termésre utaló megjegyzése figyelemre méltó, ugyanis általában a járványokkal foglalkozó munkákban, gyakran ismételt és kiemelt eljárás, a járványok és az inség, éhezés, éhínség összekapcsolása. Kétségtelen előfordult, gyakori volt a pestises időkben, de ott is a szűkebb lokális terekben. A magyarországi kolerajárványok idején a források nem utalnak éhínségre, az 1831. évi felvidéki zendülés motivációs háttérében sem az élelemhiány állt, hanem függetlenül a társadalmi elhelyezkedéstől az emberre jellemző pszichoszociális beállítódás (irigység, gyűlölet, bűnbakkeresés stb.) tömegesedése, amelyet a zendülésre izgatók – mint lenni szokott – gerjesztettek.

Szapáry belügyminiszter például a képviselőházban a kolerajárvány előidézte helyzet értékelése során előterjesztésében törvényhatóságoként ismertette az országos „termelési helyzetet”, vagyis 1873.évi termés betakarítást követő termés kedvező és kedvezőtlen helyzetét a törvényhatóságokban. Ugyanakkor felsorolta tételesen mit hol kell pótolni, mely törvényhatóságok szorulnak állami támogatásra és melyek nem. Jelentésében tallózva idézünk pár esetet: Szabolcs vármegyében a „termés kedvezőbb”, Szepes vármegye és a Szepesi XIV. város „segély nélkül megél”, Szörény vármegyében, mivel főfoglalkozás a szilva termesztés és marha tartás, a „szükséglet valószínű fedezve van”. Szatmár vármegyében „bükkalja és havasa, valamint bánya vidék szorul segélyre”, Tolna vármegyében a völgyeségi járásnak „igen silány termése volt”, viszont a „jó bortermés segíthet”. Torontálban „bekeblezett határörvidék, segélyre szorulni fog”. Trencsénben „megye mintegy 30%-a fog segélyre szorulni = 75.000 lélek”, Veszprém vármegyében „a termés a középtermésen alól áll ugyan, de inségtől nem lehet tartani. Inkább veszélyeztvék a kisebb városokban az iparosok”.

Erdélyben, Aranyos széken „jövő aratásig Ínségtől tartani nem lehet”, Háromszéken a „birtokos osztály inségnek nem néz elébe”, Naszód vidéken, a lakosság „3/10-e fog állami segélyre szorulni, mert habár a termés aránylag közepes volt, miután a vidék sohasem természet eleget, s jelenleg sem a marhának, sem a fának ára nincs, – már a jövő tavasszal szükség fog beállani”. Torda vármegye „a szalmás gabonák csaknem kivétel nélkül sikerültek. Félni lehet, hogy több gabona fog kivetetni, mint mennyit az idej termés megbír. Állami segély nem szükséges”. stb. stb. Láthatóan a járvány után, az ország állapota változatos képet mutat. Súlyosabb volt – Szapáry jelentésében többször szóvá tett – „pénzkrízis”, amely 1873-ban az Egyesült Államokban támad pénzügyi válság nyomán begyűrűzött Európába. Így Magyarországra is, a pénzügyi világválság hatására a törvényhatóságokban a kamatok megemelkedtek, kölcsönhöz nem jutottak, – a „kölcsönt beszüntették,” írta a korabeli lap.⁶⁴²

Keleti Károly az ország járvány utáni létfenntartási állapotát kiegyenlítettebbnek ítélte meg, mint a belügyminiszter. Azonban a kolerajárványhoz hasonlóan a termés térbeli megoszlása az országban egyeletlen volt. A járvány idején a termények és egyéb áruk mozgatása, forgalma a fertőzésveszély miatt vissza esett. A járvány esetében is a külső tényezők (behur-

⁶⁴¹ Keleti, K. 1875. 56.

⁶⁴² Szapáry, Gy. 1873. (IX. 1874). 79–84. Az 1873.évi világválság és annak Egyesült Államok és Nagy-Británia termelési és pénzügyi összefüggéseiről, kiváltó okairól bővebben (Lásd: Johnson, Paul. 2016. 554–564.)

colás) szerepe mellett, illetve azt követően beteg/felépült/meghalt reláció területi megoszlása több belső tényező – földrajzi, társadalmi, közlekedési, települési, közegészség, népesség, nem, életkor, foglalkozás, műveltség nemzetiség, vallás stb. – összejátszásának is függvénye. Ami nemcsak az országok közötti eltérésekben, hanem az adott ország régió, tájegység, vidék, település közötti különbségekben is megmutatkozott.

A kiegyezés utáni ország területén a járvány két – 1872. téli és 1873. nyári – hullámának beteg/felépült/meghalt viszony alakulása a hivatalos kimutatásban jól láthatóan az országrészek, törvényhatóságok, települések közötti megoszlása jelentős eltérést mutat. A hivatalos kimutatás (M 8.) adatsorainak közelebbi vizsgálata, például a járványhelyzet mutatók mentén való rangsorolása, amely a halandósági mutatók nagyságrendjének alakulását követi, bejáratott eljárás. Kétségtelen, hogy amikor a harang szól, illetve a temetnek az erős tény, szemben a beteg és gyógyult azonosításának – korszakban még mindig fennálló – diagnosztikai bizonytalanságával.

A járvány térbeli és időbeli megoszlása

Magyarországra az epekór fertőzést – mint említettük – Oroszország európai tartományaival határos Ausztriához tartozó Galiciából hurcolták be, akárcsak az 1831/32. évit, és két hullámban terjedt el az ország akkori, kiegyezés utáni területén.

A kolera első hulláma 1872. szeptember 14-én vette kezdetét, amikor az észak-keleti Máramaros vármegyében, Rahó községből jelentették az első megbetegedéseket. A kolera nyugat irányban októberben már Nyitra, Fejér vármegyékben és a Jász-Kun kerületben is megjelent. Budapesten szintén októberben észleleték az első megbetegedések és halálozások. A fertőzést – Fodor József szerint – a Galiciából a fővárosi Ferdinándy laktanyában helyezett katonák hurcolták be.

A galíciai parasztok a kolera elhárításáért fohászokodnak, 1873. (Wikipédia Commons.)

Máramaros vármegyéből 1872. novemberében a fertőzés Dunántúlon Fejér, Győr, Tolna vármegyékbe, s a bányavárosokba terjedt át. Ebben a hónapban az Alföldön is megjelent, november 26-án már Újvidéken ütötte fel a fejét az epekór. Szintén Máramaros vármegyéből terjedt el az epekór december hónapban Késmárk és az erdélyi Szék városáig, valamint Sopron, Szatmár, Temes vármegyék irányába. Ezt követően 1873. elején a megbetegedések a fentebb jelezett törvényhatóságok területén szétszórtan, szórványosan jelentkeztek, majd 1873. március végén visszahúzódó tendenciát mutatott a kolera első hulláma, azonban epemirigy kór nem tűnt el, szórványosan jelen volt az országban. Némileg képet alkothatunk a járvány első hulláma nyomán kialakult helyzetről a korabeli sajtóban megjelent összesítésekből. Például a *Magyar Újság* 1873. április végi számában közölt statisztika szerint az országban „a járvány egész tartama alatt – 1872. szeptember és 1873. április – 63 törvényhatósághoz tartozó 1037 községben 2.076 663 összes lakosság között megbetegült 27 841, kik közül meggyógyult 16 070, meghalt 11 162, további ápolás alatt maradt 609 egyén. A fent kitett 1037 község közül ez időleg kolerabeteg 890 községben nincsen, hatóságilag pedig végképpen megszűntnek nyilvánítottat e járvány 36 törvényhatóság területén 327 községben, ellenben újabban ütött ki két törvényhatóság területén”.⁶⁴³

A kolera második hullám először 1873. április végén az északi Liptó és a déli Békés vármegyékben jelent meg szórványosan. Május és június folyamán az ország déli és délkeleti (Arad, Bács-Bodrog, Torontál) vármegyéiben ütötte fel a fejét, júliusban Vas, Veszprém vármegyékben. Július, augusztus és szeptember hónapok folyamán a járvány országos méreteket öltött, terjedésének szélső határai a délkeleten erdélyi Brassó, Hunyad, délen Fehértemplom Az országban legutoljára Dunántúlon, Zala megyében 1873. szeptember 26-án tört ki a járvány.⁶⁴⁴

A járványfolyam az ország területén téli hulláma idején 1872. november hónap folyamán járt csúcra 27 törvényhatóságban, december hónap folyamán csökkent térbeli kiterjedése, majd azt követő hónapokban szétszórtan volt jelen.

Járvány terjedése 1872/73.-ban					Járvány megszűnése 1872/73/74.-ben				
Év/ Hónap	Vár- me- gye	Vá- ros/ vi- dék	Kerü- let/ szék	Ösz- szes	Év/ hónap	Vár- megye	Város/ vi- dék	Kerü- let/ szék	Ösz- szes
1872					1872				
Szeptember	1	2	-	3					
Október	3	2	1	6			2/		
November	18	8	1	27					
December	6	6	1	13		27			
Összesen	28	18	3	49		27	2/		
1873					1873				
Január	1	1	1	3					
Február		3		3					
Március	-	-	-	-					

⁶⁴³ Magyar Újság 1873. április 26. 96.

⁶⁴⁴ Grósz Lipót. 1874. 1874. 7–9, 13–17.

Április	2	-	-	2				
Május	4	3	1	8				
Június	11	8	1	20				
Július	8	16	2/3	29				
Augusztus		12	2/7	21	2	10/1		13
Szeptember	1	2		3	11	20	1/3	35
Október					23	2/2	2/4	51
November					12	9/2	/3	26
December					8	2/	/1	
Összesen	27	45	7/10	89	56	43/5	3/11	125
1874					1874			
Január					1			1
<i>S.Summ.</i>	<i>54</i>	<i>63</i>	<i>10/10</i>	<i>132</i>	<i>57</i>	<i>45/5</i>	<i>3/11</i>	<i>126</i>

Forrás: Grósz, L. 1874. 4–16. – Adatai alapján szerkesztett.

A járvány második, nyári hulláma idején, 1873. június–július–augusztus hónapok folyamán 72 törvényhatóság volt jelen a kór, intenzitásérőssége is ezeken településein mutatkozott. Dinamikája térben és időben, illetve a megbetegedések és elhalálozás nagyságrendje tekintetében, már többször említett – általában a járványokra jellemző – harang alakú görbét írt le. Noha térben a korábbi kolerajárványokhoz képest kiterjedtebb, mégis egy sor település járványmentes maradt: Modor, Kismarton, Trencsén, Erdélyben a székelyföldi városok (Csíkszereda, Bereck, Ilyefalva, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy), Királyföldön Vízakna, Nagysink és Újgyházszék, valamint Fogaras, Erzsébetváros.⁶⁴⁵

A korábbi kolerajárványoktól eltérően az 1872/73. évnek is egyik sajátossága, a gyakoribb ismétlődése ugyanazon a településen, ami időtartamának elhúzódó, szakaszos voltával magyarázható.⁶⁴⁶ A vármegyék, vidékek, székek, kerületek esetében a hivatalos kimutatásban csak a járvány első kitérés időpontjai szerepelnek. Grósz Lipót, a belügyminisztérium megbízásából írt munkájában felsorolja azokat a vármegyéket – településeik száma és nevesítése nélkül – ahol többször kitört a járvány.

Törvényhatóságok, ahol 1-, 2-, 3-, 4 alkalommal tört ki a járvány
1872/73-ban

<i>Járványkitörés gyakorisága</i>	<i>Vármegye</i>	<i>Város</i>	<i>Vidék</i>	<i>Szék</i>	<i>Kerület</i>	<i>Összesen</i>
Egyszer	25	18	3	2	1	49
Kétszer	7	4				11
Háromszor	1	1				2
Negyedszer		1				1
<i>Összesen</i>	<i>33</i>	<i>23</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>63</i>

Forrás: M 3., Grósz L. 1874. 10–11. – Adatok alapján szerkesztett – P. I.

⁶⁴⁵ Grósz, L. 1874. 2–4.

⁶⁴⁶ Grósz, L. 1874. 10–11.

A városok esetében, Grósz nevesítette a kitörési időpontok gyakoriságát, így azonosítható az a néhány város ahol a járvány három, illetve egy esetben négy alkalommal ismétlődött meg:

Város	Járvány kitörés gyakoriság időpontjai			
	Először	Másodszor	Harmadszor	Negyedszer
Újvidék	1872. 11. 26.	1873. 06. 23.	1873. 11. 6.	
Gyulafehérvár	1873.06.17.	1873. 07.18.	1873. 11.3.	
Bártfa	1872. 12. 2.	1873. 02. 2.	1873.05.6.	1873. 08.11.

Forrás: M 3., Grósz, L. 1874. 11. – Adatok alapján szerkesztet – P. I.

A fentebbi táblázatok adatsorai viszonylag jól érzékeltetik, hogy a járvány térbeli és időbeli terjedése a törvényhatóságok területén szakaszos, ingadozó, az adott településen első kitörését követően bizonyos ideig szünetelt, lappangott, majd újra kitört, hogy aztán teljesen megszűnjön, 1874. január 9-én a Nyitra vármegyei Lieszko településen, ami egyben a járványnak az országban való – hivatalosan közétett – végét is jelentette.

A kolerajárvány a kiegészítés követő ország területén közel 17 hónapig tartott, 1872. szeptember 14-től 1874. január 9-ig, ezt követően pedig az országból nyugati irányba terjedt tovább.⁶⁴⁷ A járványfolyamat változékony, ingadozó mozgásának ellenére, térbeli és időbeli intenzitása és koncentrációjának főbb jellemzői nagyjából követhető sémát alkotnak, így szabályszerűsége valamelyest rendszerezhető a kitörés – tetőzés – visszahúzódás szakaszai mentén .

Az 1831. évi kolerajárvány áttekintése során – láthattuk, hogy Rigler Gusztáv a legtöbb és legkevesebb alapon rangsorolta a törvényhatóságok és településeik beteg/meghalt viszony alakulását. Az 1872/73. évi járvány esetében a Grósz említett munkájában a *legtöbb* és *legkevesebb* – valószínű illusztratív szándékkal – 5–8 törvényhatóság fertőzött település esetét szintén a beteg/meghalt viszonya szerint rangsorolt, ami azonos a belügyminiszter beszámolójában ismertetett veszteség rangsorral.⁶⁴⁸ A népességveszteségek nagyságrendi különbségei orientatív támpontot jelentettek a járvány térbeli megoszlása tekintetében. Rangsorolás vagy anélkül az 1872/73. évi járvány adatsorainak áttekintése nehézségekkel jár, mivel a kimutatásában járvány 1872/73. őszi-téli és 1873. nyári hulláma idején a törvényhatóságok szerint beteg/felépült/meghalt mutatók számait összevontan adták meg, így a járvány mutatók alakulását külön-külön, az első, illetve második hulláma idején körülményes követni. Áthidaló megoldás lehet, ha törvényhatóságok területén – a városok kivételével – a járvány első és második hulláma idején kór megjelenésének első időpontját tekintjük tájékoztató támpontnak. Tehát az alábbiakban a törvényhatóságok járványhelyzetét – 1872. szeptember 14-től 1874. január 9-ig – közel 17 havi időtartama alatt, mindkét hulláma esetében 40 törvényhatóság területén az első – 1782/73. őszi, illetve 1873. nyári – kitörés időpontjától követjük, a hivatalosan bejelentett megszűnéséig.

⁶⁴⁷ Grósz, L. 1874. 13.

⁶⁴⁸ Grósz, L. 1874. 18–21. Vö. Szapáry, Gy. 1873. (IX. 1874). 55–56.

Az 1872/73. évi kolerajárvány térbeli – időbeli mozgásának – ahogy fentebb jeleztük – jellemzője, a kitörés/megszűnés ismétlődése, ebből adódóan koncentrációjának és intenzitásérőségének változékonysága, ingadozása, egyeletlen megoszlása. Tulajdonképpen a járvány két (1872/73. őszi/téli és 1873 nyári) hulláma esetében egyazon járványfolyamatról beszélhetünk, a kettő között átmeneti, rövid (1873 tavaszi) lappangási időszakot követően újra kitört, és 1873 nyári hónapjaiban országos méreteket öltött. A járvány két hulláma adatainak elkülönítése nem csak azért körülményes, mivel a kimutatásban –törvényhatóságok szerint – összevontan adták meg járvány mindkét hullámának számait, hanem azért is, mert kimutatásában szereplő jó néhány törvényhatóság esetében, a népesség adatai a „megközelítő” jelzővel sem illelhetők. Inkább arról lehet szó, hogy a törvényhatóságok előljárói azzal a népességszámmal éltek, illetve továbbították jelentéseikben, ami „éppen kéznél volt”. Ezért a járvány kimutatásában a törvényhatóságok népességszámait esetenként jóval kevesebb mint az 1869/70. népszámlálás során összeírtak „megközelítő lélekszáma”. Noha a járvány közel két évvel a népszámlálást követően tört ki, illetve zajlott le az országban, így hasznosabb lett volna, ha a kiegyezés utáni ország frissiben felmért népességével számolnak a területi és közigazgatási egységek kolera áldozatai felméréskor. Egyrészt, mert a népszámlálás és a járvány közötti időszakban valószínűleg gyarapodott az ország lakók száma, másrészt, ha elvontkoztatunk a népszámlálás „megközelítő” eredményétől, akkor is a területileg kiterjedtebb ország lakossága jóval több mint a kiegyezés előtti, tehát feltételezhető – számok ismerete nélkül is –, hogy a területileg megnagyobbodott országban a járvány kiváltotta veszteségek nagyságrendje is magasabb.

A belügyminiszter beszámolójában – terület megoszlását – akárcsak az 1869. évi népszámlálás – az ország régi, történelmileg kialakult, illetve az 1850-es évek területi átrendezése alapján vette számba és összegezte a 17 hónap járvány mérlegét. Törvényhatóságok szerint szerepel a kimutatásban –az említett őszi/téli/nyári kitörés időpontok mellett – az esetenként a kérdőjeles népességszámok és a fertőzött települések száma. Viszont, ha a korábbi eljárásunkhoz ragaszkodunk, akkor ismernünk kell az érintett törvényhatóság településeinek összes számát, a népességszámát, ahhoz hogy láthassuk a járvány település- és lakosságáramos megoszlását, valamint a falvak esetében a lakosság- és betegáramos átlagok alakulását – lévén, hogy a falvak nem nevesítettek.

Láthattuk, hogy az 1831/32. járvány áttekintése során – a hiányzó adatok pótlására – Fényes Elek statisztikai adatait használtuk (településszám, orientatív lakosságszám). A szóban forgó 1872/73. járvány – főleg az erdélyi törvényhatóságok esetében – 1869/70. népszámlálás településszám és népességszáma adataira hivatkozunk, ahhoz hogy törekvéseinkkel összhangban kiegészítsük a kimutatásban nem szereplő, illetve adatközlési hibából származó számsorokat.⁶⁴⁹ A továbbiakban, noha egy országról van szó, mégis külön ismertetjük Magyarországot és az Erdély országrész 1872/73. évi törvényhatóságainak járványhelyzetét a hivatalos belügyminiszteri kimutatás alapján – földrajzi-, településhálózati-, demográfiai nagyságrend, valamint történelmi-, kulturális stb. sajátosságaik miatt is.

⁶⁴⁹ A szövegben már jeleztük, hogy magyarországi és erdélyi települések számát az 1869/70. évi népszámlálás táblázataiból vettük át. (Lásd: OMKSH. 1871. 62. A továbbiakban – a kiugró esetektől eltekintve – a forrásra nem hivatkozunk.)

A járvány kitérése a vármegyékben, kerületekben 1872/73. őszén/telén

1.) Az országban először Máramaros vármegye Rahó községében ütötte fel a fejét az epekór 1872. szeptember 14-én. Nincs adat arra, hogy tél folyamán Máramarosban mikor szűnt meg a járvány, csupán azt tudjuk, hogy 1873 június elején ismét kitört, és végleg november közepén szűnt meg. (Lásd: M 8.) Az epekór fertőzés behurcolását követően, fokozatosan szétterjedt a vármegyében, és a 202 település közül 81 (40%) lett fertőzött. A járvány második nyári szakasza/hulláma bő hat hónapig tartott, általában – a téli hullámával szemben, az ország többi részében is – ebben az időszakban mutatkozott a járvány koncentrációjának és intenzitásának erőssége. Máramaros vármegyében, tehát a járvány – mindkét, téli- és nyári hulláma – idején, a lakosság 3%-a betegedett meg, soraikban felépült 2%, és meghalt 1%. Betegarányosan 4478 fő betegből több mint fele, 2608 fő (58%) meggyógyult, ami maga után vonta az halálozások jelentős csökkenését, 32% (1449 fő). A vármegye 121 (60%) települése fertőzés mentes maradt, viszont, ha a 81 fertőzött falvai átlagait nézzük, akkor falvanként 55 fő betegből, 32 fő (58%) felépült, 18 fő (32%) meghalt. A falvakban a betegek/felépültek/meghaltak átlagai kétségtelen álcázzák azt a tényt, hogy a fertőzött falvakban számarányuk egyeletlenül oszlottak meg, mivel lélekszámuk is különbözött. Ennek ellenére, tájékozódási jelleggel megemlíthetjük, hogy Máramarosban a fertőzött falvak átlag lakosság száma 1700 fő körül lehetett a járvány idején, így a falvak szintjén a lakosságarányos beteg/meghalt 3%, betegarányosan pedig a halandósági átlaguk 18 fő (32%). Az epekor terjedése – máramarosi kitérését követően – felgyorsult, mozgása hektikus, némi szabályszerűség csupán a kitérés időpontok mentén vonhatunk meg.

2.) Majdnem egyidejűleg 1872. október hónap folyamán több helyen ütötte fel a fejét a kór Bereg-, Fejér-, Pest vármegyék és Jász-Kun kerület falvaiban. (Lásd: M 8.) Esetükben a járvány időtartama mutat különbségeket: az epekór fertőzés Beregben 1872. október végén jelent meg, majd 1873. júniusában ismét kitört rövid időre, július hónapban újra megjelent és szeptember végén szűnt meg. Fejér, Pest vármegyék és Jász-Kun kerület településein 1872. október második felében ütött ki a járvány, majd 1873. májusában Pest, júniusban pedig Fejér vármegyében és Jász-Kun kerületben tört ki ismét. Mind három törvényhatóság településein 1873. október hónap folyamán szűntek meg a megbetegedések /halálozások.

Településarányosan a szóban forgó közigazgatási egységekben jelentős különbségek mutatkoznak a fertőzésmentes és fertőzött települések megoszlása tekintetében:

A fertőzött/fertőzésmentes falvak 1872. októberében

Vármegye, kerület 1872.október	Települések száma	Fertőzött települések száma	Fertőzésmentes települések száma
Bereg	274	185 (68%)	89 (32%)
Fejér	204	40 (20%)	164 (80%)
Pest	342	89 (26%)	253 (74%)
Jász – Kun k.	25	19 (76%)	6 (24%)
Összesen	845	333 (39%)	512 (61%)

A legtöbb fertőzött települést a sűrűbb településhálózattal rendelkező *Bereg* vármegye, valamint a kevesebb településsel rendelkező *Jász-Kun kerület* esete mutatja, a legkevesebb esetét *Fejér* és *Pest* vármegyékben. Egészében és külön – külön is – *Bereg*, *Jász-Kun kerület* kivételével –, *Fejér*, *Pest* vármegyékben kiugróan magas a fertőzésmentes települések számaránya. Azonban, ha szóban forgó törvényhatóságok fertőzött települései esetében közelebről nézzük a lakosság-, település – és betegarányosan járványmutatók alakulását az epekór epidémia időtartama alatt, akkor a helyzet némileg módosul. A fertőzött településeken lakosságarányosan *Bereg* vármegyében a legmagasabb (9%) a megbetegedések mutatója, a legalacsonyabb (2%) *Fejér* vármegyében. *Pest* vármegyében a fertőzött települések alacsonyabb száma, a sűrűbb népesség miatt magas ugyan a betegedések száma (10 655 fő), lakosságarányosan viszont jóval alacsonyabb (4%), mint a bő 150 ezerrel kevesebb lélekszámú *Beregben*, ahol a betegek száma csupán ezerrel kevesebb (9529 fő) mint a központi vármegyében.

Jász-Kun kerület fertőzött településein is magasabb a lakosság körében a megbetegedések aránya (3%) *Fejér* vármegyéhez (2%) képest, holott az utóbbiban több a fertőzött település, igaz, lakosság száma mintegy 60 ezerrel kevesebb.

A betegek/felépültek száma/aránya lakosság körében *Pest* vármegyében 5936 fő (2,50%), *Beregben* 4572 fő (4%), a *Jász-Kun kerületben* 2221 fő (1,50%), a *Fejérben* pedig jóval alacsonyabb 845 fő (1%). A felépültek számának nagyságrendje rendszerint befolyással volt a elhalálozások alakulására. *Bereg* kivételével, ahol a fertőzött településeken a kevesebb felépült több elhalálozást vont maga után, a többi esetében a felépültek magasabb számaránya mintegy 10%-al csökkentette az elhalálozások arányát. Következésképpen a lakosság- és betegarányosan a halandóság mutatók *Beregben* magas (5%, illetve 52%), *Pest* vármegyében (2% / 44%), *Jász-Kun kerület* esetében (1%/43%) jóval alacsonyabb, viszont a legalacsonyabb *Fejér* vármegyében (0,70%/42%). Láthatóan lakosság- és betegarányosan az epekór betegedések és halálozások koncentrációja és intenzitásereősége a *Jász-Kun kerület* fertőzött falvaiban magasabb volt mint a vármegyék fertőzött települései esetében. *Beregben* a járványmutatók és a fertőzött települések nagy száma szétszórtságra utal, némileg hasonlóan alakult *Pest* vármegye esetében is. A lakosságarányos járványmutatók árnyalják ugyan a betegarányos mutatók esetenként kiugró számait, azonban az adott közigazgatási egység területén a járványhelyzet tulajdonképpeni mutatói a fertőzött falvakban a betegek/gyógyultak/meghaltak nyers számának alakulása. A fertőzött falvak átlag lélek- és betegarányos megoszlása megint csak arra utal, hogy a járványhelyzet *Bereg* vármegye apró fertőzött falvaiban lehetett a legsúlyosabb, falvanként a kolerabetegek több mint fele meghalt.⁶⁵⁰

⁶⁵⁰ *Bereg* vármegye településhálózatáról (Lásd: *Lehoczky Tivadar*, 1881. II. 178 –197.) További járványtörténeti adatokat (Lásd: *Lóránd Nándor*. *Orvostörténeti Közlemények*. 1973. 69. 10. 311–319.)

A falvak járványhelyzete 1872. október hónapban a járvány végéig

Vár-megye, kerület 1872: Október	Fal- vak száma	Fertőzött falvak száma	Falvak átlag lélek- száma	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
				Beteg	Felépült	Meghalt
Bereg	274	185 (68%)	583	52 (9%)	25 (48%)	28 (52%)
Fejér	204	40 (20%)	2093	36 (2%)	21 (58%)	15 (42%)
Pest	342	89 (26%)	3029	120 (4%)	67 (56%)	53 (44%)
Jász - Kun	25	19 (76%)	7820	289 (3%)	117 (40%)	90 (31%)
<i>Összesen</i>	<i>845</i>	<i>333(39%)</i>	<i>13529</i>	<i>497 (4%)</i>	<i>230 (46%)</i>	<i>186 (37%)</i>

Viszont a beteg/meghalt viszony alakulása Jász-Kun kerület népesebb fertőzött falvaiban, kór szűkebb térbeli koncentrációja és intenzitásere – ha nem is összefüggést – de kapcsolatot mutat, annak ellenére, hogy magas volt az felépültek számaránya, amely közel 10%-al csökkentette a falvak átlag halandóságát. Pest- és Fejér vármegyék fertőzött falvaiban a járvány mutatók népesség- és betegarányos átlagai a nagyságrendi különbségek ellenére nem kiugróak. A falvak átlagai alapján a négy közigazgatási egységben, tehát a 333 fertőzött település 13 529 lakosa sorában átlag 4% (497 fő) betegedett meg, a betegek közül átlag 230 fő (46%) felépült, és 186 fő (37%) halt meg.

Összességében az 1872. szeptember-október folyamán kitört kolerajárvány, amely 1873. október végéig tartott, a három vármegyében és egy kerületben 609 811 lakos soraiban 25 601 fő (4%) megbetegedését váltotta ki, betegarányosan közülük 13 574 fő (53%) felépült és 11 979 fő (47%) lett az epekor áldozata. Tehát a felépültek magasabb száma közel 1600 fővel csökkentette a halálozást a szóban forgó törvényhatóságok fertőzött falvaiban.

3.) Abaúj-, Baranya-, Bars-, Borsod-, Liptó-, Moson-, Zemplén vármegyékben és a Szepesvár kerületben, valamint a volt Magyar határőrvidéken 1872. november elejétől november 22-ig terjedő időszáv eltérő pontjain tört ki az epekor járvány. Tehát nincs utalás a Kimutatásban arra, hogy a járvány nyári hulláma érintette vagy sújtotta volna szóban forgó törvényhatóságok és kerület a falvait. (Lásd: M 8.)

Településarányosan a fertőzött falvak megoszlása – járvány őszi/téli (1872/1873) hullám idején – a településhálózat sűrűsége alapján úgy tűnik kapcsolatot mutat Zemplén-, Abaúj vármegyék esetében: a sűrű településhálózat láthatóan a fertőzött települések magas számával járt együtt. Ugyanakkor nyomban eseti helyzetre is figyelmeztet, Bars-, Baranya vármegyék, és Szepesvár kerület sűrű településhálózata ellenére, a fertőzött falvak száma kevesebb, míg a fertőzésmenteseké – Szepes-vár kerület kivételével – jóval több.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak 1872. novemberében

<i>Törvényhatóság. 1872. November</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Zemplén	488	424 (87 %)	64 (13 %)
Baranya	391	53 (14 %)	338 (86 %)
Bars	338	52 (20 %)	286 (85 %)
Abaúj	287	238 (83 %)	49 (17 %)
Szepesvár. k	16	13 (81 %)	3 (18 %)
Borsod	207	121(58 %)	86 (42 %)
Liptó	172	89 (52 %)	83 (48 %)
Moson	63	21 (33 %)	42 (67 %)
Magyar.h.vidék		2	-
<i>Összesen:</i>	<i>1962</i>	<i>1013 (52 %)</i>	<i>1177 (60 %)</i>

Borsod, Liptó vármegyék esetében a fertőzött és fertőzésmentes falvak megoszlása, közel fele-fele. Moson esetében pedig a fertőzött/nem fertőzött falvak megoszlása egyben azt is jelzi, hogy a vármegye területileg és településhálózat tekintetében kisebb az előbbiekkal összehasonlítva, mégis az epekór majdnem Abaúj vármegyével azonos számú falvat került el. A fertőzött és fertőzésmentes falvak nagyságrendi megoszlása részben vagy egészében megközelítő mutatója a vármegyék és a kerület lakosság- és betegarányos járványhelyzete alakulásának.

Lakosságarányos a megbetegedések aránya 7% Zemplén-, Abaúj-, Liptó vármegyékben, 6% Szepesvár kerületben, 5% Borsodban, 3–3% Baranya, Bars vármegyében, a legalacsonyabb 2% Mosonban. A megbetegedések magas arányához viszonyítva a lakosságarányos elhalálozások megoszlása a törvényhatóságokban érdekesen alakult: magas Zemplén (3,50%) és Abaúj (3%) vármegyékben, két százalék fölötti Szepes-vár kerületben és Liptóban (2,50%), és alacsonyabb 1,50%, Bars vármegyében és 1% Baranya, Borsod és Moson vármegyék esetében. A lakosságarányos beteg/meghalt relációt ezekben az esetekben is befolyásolta – egyéb, nem ismert körülmények mellett – a felépültek számának alakulása.

A szóban forgó törvényhatóságok népessége sorában az epekörral fertőzöttek közül *felépült* Abaúj és Zemplén vármegyében 4%, Liptó vármegyében és Szepesvár kerületben 2,50%, Barsban 1,50%. Baranya, Borsod, Moson vármegyék lakossága körében az összes megbetegedettek 1% gyógyult meg. A lakosságarányosan a beteg/felépült, a beteg/meghalt, illetve a felépült/meghalt viszony összefüggést mutat a vármegyék és a kerület településhálózatának sűrűségének változataival. Ezzel szemben a fertőzött falvak számának betegarányos mutatói a vármegyék és a kerület inkább valós idejű járványhelyzetének megismerését teszik lehetővé, ami bizonyos korrelációt mutat a lakosságarányos mutatókkal, de nem azonos azal. A legtöbb fertőzött települést (424) a járvány őszi-téli időszak idején Zemplén vármegye esete mutatja, ahol a epekor fertőzöttek falvakban a betegek száma közel 30 ezer (29 518 fő), a felépülteké 15 616 fő (53%), az halálozotaké pedig 13 890 fő (47%). Hasonlóan Abaúj esetében is a fertőzött falvak nagy száma (238) együtt járt a megbetegedések megugrásával, a vármegyében 10 475 fő soraiban a gyógyultak magas számaránya 6256 fő (60%), jelentősen csökkentette a halandóságot, 4120 (39%), de így is magas.

Borsodban is a települések 58% (121) fertőzöttsége a megbetegedések magas számát mutatja, viszont a 7811 fő beteg sorában magas a felépültek száma, 5055 fő (65%), ami felénél jóval többel csökkentette a betegek halálozását, 2306 (30%). A felépültek magas számaránya 3426 (65%) szintén felénél többre szorította vissza az elhalálozásokat, 1760 fő (33,50%) az 5254 fő beteg közül Liptó vármegyében, ahol a fertőzött falvak aránya ötven százalék körül alakult.

Baranya Bars, Moson vármegyékben és a Szepes-vár kerületben, jóval kevesebb a fertőzött falvak száma az előbbiekhöz képest s a megbetegedések nagyságrendje is jóval kevesebb, viszont a betegek sorában a halandóság a felépültek magasabb számaránya ellenére nem csökkent olyan mértékben mint az előbbieket esetében. Baranyában 2124 fő betegből közel azonos felépültek 1070 fő (50%), és meghaltak 1054 fő (49%) számaránya. Ellenben a kevesebb számú fertőzött településen a járvány koncentrációja intenzívebb hatást váltott ki. Barsban a 1221 beteg közül felépült 667 (55%), meghalt 544 fő (45%), Szepesvár kerületben 1668 fő betegből felépült 951 fő (57%), meghalt 709 fő (42,50%) Ugyanakkor Mosonban már 682 fő beteg és soraikban a 358 fő (52%) gyógyult, a 311 fő (46%) meghalt a vármegye népesség számához viszonyítva, az előbbiekhöz képest, súlyosabb járványhelyzetre utal. (Lásd: M 8.)

Ha a falvak átlagaival is számolunk, talán jobban érzékelhetjük a vármegyék és a kerület valószínűsíthető járványhelyzetét.⁶⁵¹ falvak átlag lakossága és soraikban az átlag megbetegedések aránya nem Zemplén, Abaúj, Borsod vármegyék fertőzött falvaiban a magas (8–9%), ahogy a nyersszámok mutatják, hanem Baranya, Bars, Liptó vármegyék, és különösen Szepes-vár kerület fertőzött falvaiban.

⁶⁵¹ Grósz Lipót a magyarországi és erdélyi törvényhatóságok a járványmentes településeinek számáról állított össze egy részleges listát, amelyet – mivel a belügyminisztérium Kimutatása nem tüntetett fel – illusztratív példaként használtunk, anélkül, hogy hivatkoznánk a szerzőre. Listát (Lásd: Grósz, 1874. 19–21.).

A falvak járványhelyzete 1872. november hónapban a járvány végéig

Törvény- hatóság 1872. November	Fal- vak száma	Fer- tőzött falvak száma	Falvak átlag lélek- száma	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
				Beteg	Felépült	Meghalt
Zemplén	488	424 (87%)	818	70 (8%)	37 (53%)	33 (47%)
Baranya	391	53 (14%)	196	40 (20%)	20 (50%)	20 (50%)
Bars	338	52 (20%)	110	23 (21%)	13 (56%)	10 (43%)
Abaúj	287	238 (83%)	505	44 (9%)	26 (59%)	17 (39%)
Szepes-vár ker.	16	13 (81%)	1713	128 (7%)	73 (57%)	55 (43%)
Borsod	207	121 (58%)	810	65 (8%)	42 (65%)	19 (29%)
Liptó	172	89 (52%)	408	59 (14%)	38 (64%)	18 (30%)
Moson	63	21 (33%)	506	32 (6%)	18 (56%)	15 (47%)
Magyar h. vidék	?	2	?	?	?	?
Összesen	1962	1013 (52%)	5066	461 (9%)	267 (58%)	187 (41%)

3/a.) Az eltolódás abból adódik, hogy noha Zemplénben, Abaújban, Borsodban a vármegyék szintjén magas a megbetegedések száma, azonban megoszlásuk a fertőzött falvak nagy száma miatt szétszórt, így az egyes falvak átlag betege az átlag lélekszámukhoz viszonyítva sem tűnik magasnak. Ezzel szemben Baranya, Bars, Liptó esetében és a Szepes-vár kerületben a fertőzött falvak jóval kevesebb száma, a falvak – Szepes-vár kerület települései kivételével – alacsonyabb átlag lakosságához képest, az átlag megbetegedések aránya kiugróan magas, mivel az epekór megbetegedések tere szűkebb, koncentráltabb, kevésbé szétszórt.

A falvakban a betegek sorában a halálozottak átlagai a felépültek alakulásának számának a függvénye. Zemplén, Abaúj, Borsod esetében a felépültek magasabb volta javított a halandósági mutatón, főleg Borsodban, ahol a fertőzött falvakban átlag 65 betegből felépült 42 fő (65%) és meghalt 19 fő (29%). Hasonlóan Baranya, Bars fertőzött falvaiban is magasabb felépültek száma, ami javított a halandóság alakulásán. Liptó falvaiban történt jelentősebb változás, falvaként az átlag 59 beteg – amely a falvak átlag lakosság arányához képest 14% – felépült 38 fő (64%) és az epekór áldozata lett falvaként 18 fő (30%). Noha Moson vármegye

fertőzött falvainak száma a legkevesebb a szóban forgó esetek közül, fálvanként 506 lakos sorában átlag betegből (32 fő) a felépültek számaránya, 18 fő (56%), a halandóság pedig 15 fő (47%), ami annak ellenére azonos Zemplén halandósági mutatójával, hogy a két vármegye között a léptékek nagyságrendje igencsak jelentős.

Szepes-vár kerület esete kiugró, Baranya, Bars, Moson esetéhez képest is szűkebb térben és sűrűbben lakott környezetben koncentráltabb az epekór fertőzés. A kerület településein lakosságárányos az átlag megbetegedés 7%, vagyis az 1713 átlag lakosból 128 betegedett meg, kevesebb mint fele gyógyult meg, 73 fő (57%), a halandóság 55 fő (43%) településenként magasnak tekinthető, az előbbiekhöz viszonyítva. Sajnos a volt magyar határőr vidék adathiányos, ahogy a táblázat is mutatja. (M 8.)

Összességében tehát azokban a törvényhatóságokban, amelyek településeit csak a járvány, első, 1872. őszi-téli hulláma lepte el, 1962 falva sorában 1013 (52%) fertőződött meg, a fertőzött falvak 5066 lakosa sorában megbetegedett 461 fő (9%), a betegek közül felépült 267 fő (58%), és meghalt 187 fő (41%). Ugyanakkor a szóban forgó törvényhatóságokban a fertőzésmentes falvak száma 164, tehát 8%-al több mint a fertőzötteké, más szóval a települések 60% fertőzésmentes maradt a járvány 1872. őszi-téli hulláma által érintett vármegyék településein.

A közép- és mikro-szintű járványhelyzet változatait – az epekór koncentrációjának mértékét, intenzitásereőségének fokát – a törvényhatóságok fertőzött településein a halandóság nagyságrendje mutatja, amelynek ingadozó mozgását meghatározó módon befolyásolták a települések gyérebb vagy sűrűbb lakossága soraiban a betegek/felépültek számának alakulása.

4.) *Gömör-, Heves-, Nógrád-, Nyitra-, Sáros-, Szabolcs-, Szatmár-, Tolna-, Zólyom-, Ugocsa-, Ung vármegyék falvaiban az epekór egy, Esztergom-, Komárom kettő és Szepes vármegye esetében három alkalommal ütötte fel a fejét. Az első, 1872. novemberi kitérését követően a járvány második, 1873. tavaszi-nyári hulláma idején, április–május–június hónapok folyamán ismét megjelent, és majdnem mindegyikük esetében 1873 őszén (szeptember–október–november) szűnt meg. (Lásd: M 8.)*

A fertőzött/fertőzésmentes falvak 1872. novemberében

<i>Törvényhatóság 1872.november/ 1873.</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Sáros	401	255 (64%)	146 (36%)
Nógrád	393	245 (52%)	148 (38%)
Gömör	316	233 (74%)	83 (26%)
Heves	261	145 (56%)	116 (44%)
Szatmár	259	207 (80%)	52 (20%)
Szepes (4)	248	167 (67%)	81 (33%)
<i>Összesen</i>	<i>1878</i>	<i>1252 (67%)</i>	<i>626 (33%)</i>

A két, időben – járvány téli és nyári hulláma a kitörés időpontjai alapján – elhatárolható, viszont járványhelyzet mutatóinak – beteg/felépült/meghalt – alakulását nem tudjuk követni, mivel a belügyminisztérium Kimutatásában összevontan, a végkifejlet adatait tüntették fel. Csupán annyit tehetünk, hogy a kór megjelenésének kezdetétől a megszűnéséig a járvány mutatók nagyságrendje alapján két változattal számolunk, amelyek között a választóvonalat a négyezer fölötti, illetve az alatti veszteségek mentén jelöljük ki.

A sűrűbb településhálózattal rendelkező *Sáros, Nógrád, Gömör, Heves, Szatmár, Szepes* vármegyékben nagyjából fertőzött települések 150–250 (60–80%) s a fertőzésmentesek száma pedig 50–150 (30–45%) sávban helyezhetők el. Mindegyik esetében tehát több a fertőzött falvak száma a fertőzésmentesekénél. Lakosságárányosan a járvány mutatók aránya mindegyik esetében magas, a betegeké 6–11 %, a felépülteké 3–6%, az halálozottnaké 2,50–4% között alakult. A járványhelyzet lakosságárányos magas mutatói, azzal is indokolható, hogy a vármegyéket – Szepes négy települése kivételével, – a járvány hulláma két alkalommal lepte meg, így a járvány időtartama, megszakításokkal ugyan, de hosszabb ideig tartott. Közelebről, ha a járvány téli és nyári összevont adatait nézzük, a lakosságárányos betegek/felépültek/meghaltak nyersszámai mind a hat törvényhatóság területén magasak. *Nógrád vármegye* lakosainak soraiban 19 742 fő (11%) a betegek számaránya, Hevesben több, 22 470 fő (7%) a beteg, *Sárosban* és *Szatmárban* 10% (11614, illetve 16354 fő), *Szepesben* 7% (8524 fő), *Gömörben* 6% (9349 fő). A szóban forgó vármegyékben a népesség soraiban az epekór fertőzésben megbetegedettek elhalálozását (3–4%) jelentősen csökkentette a meggyógyultak magas (3–7%) aránya. *Szatmár* vármegye lélekszáma közel azonos *Nógráddal*, viszont magasabb (7%) felépült, alacsonyabb (3%) meghalt, míg *Nógrádban* 6% a gyógyultak és 4% az halálozottnak aránya. *Sárosban* a felépül/meghalt viszony 5%/4%, *Szepesben* és *Hevesben* 4%/3%, *Gömörben* 3%/2,50%. Érdekes, hogy Hevesben, ahol a lakosság száma bő kétszerese *Szepes* vármegye 4 településén a felépült/meghalt arány azonos. Hevest – akárcsak *Szatmárt*, *Sárost* – a járvány első hulláma 1872. novemberében lepte meg, azonban a második hulláma már 1873. április, illetve június elején jelent meg és október második felében húzódott vissza, tehát a vármegye településeinek járvány kitétsége hosszabb ideig tartott és folyamatosabb képet mutat. *Szepes* 4 városában a járvány első, 1872. novemberi kitörését követően a második, nyári hulláma 1873. június eleji kitörését követően még két alkalommal – augusztus elején és szeptember elején – tört ki, és októberben szűnt meg. *Szepesben* tehát – Heves esetével ellentétben – a járvány lefolyása szakaszos: kitört, lappangott, majd újra kitört. Mindkét törvényhatóság területét intenzíven sújtotta a járvány, viszont nem tudjuk – a Kimutatás összevont eljárása miatt, hogy a járvány két hulláma idején nagyságrendileg miként oszlott meg a vármegyék fertőzött falvaiban a beteg/felépült/meghalt számaránya – csak feltételezzük, hogy az epekór nyári hulláma lehetett erősebb, noha *Zemplén* és *Abaúj* este ennek ellent mond.(Lásd M 8.)

A szóban forgó vármegyék – a járvány mutatók nagyságrendje mentén – elhatárolhatók hat vármegye felépült/meghalt betegárányos mutatói és nyersszámai némileg eltérnek a lakosságárányos mutatóktól, viszont abban nem, hogy egészében a járvány idején súlyos lehetett a járványhelyzetük. A beteg/meghaltak viszonya tekintetében kiugróan magasak a mutatók *Hevesben*, a 22 470 betegből meggyógyultak magas számaránya 13 155 fő (59%) ellenére, meghalt

9315 (41%), a népesség 4%-a. *Nógrádban* közel húszezer (19 742 fő) beteg soraiban szintén magas a gyógyult, 11 459 fő (58%), amely jelentősen csökkentette a halálozás nagyságrendjét, 7347 fő (37%). A hasonló, kétszáz ezer lélekszám alatti vármegyékhez (*Gömör; Szatmár; Sáros, Szepes*) képest, *Nógrádban* 2–3 ezerrel több az epekór áldozat. A beteg/ felépült/meghalt arányok némileg álcázzák a különbségeket: *Sárosban* a lakosság soraiban 10% (11 614 fő) beteg közül felépült 6210 fő (53%) és elhunyt 5404 (46%). *Szatmárban* szintén 10% (16 354 fő) a megbetegedés a vármegye lélekszámaéhoz képest, viszont a legmagasabb a felépültek 11 157 fő (68%), legalacsonyabb a halandóság 5088 fő (31%). Tehát Szatmár és Nógrád között a nagyságrendi eltérések nem a beteg/felépült, hanem felépült/meghalt tekintetében jelentős a különbség (37%), ami 6% halandósági többletet jelent Nógrádban rovására.

Ha a hat vármegye fertőzött falvainak átlagaira bontjuk a járványmutatók alakulását, ahogy az alábbi táblázat is mutatja, *Heves* vármegye népesebb falvaiban átlagosan 13% (155 fő) a fertőzött betegek számaránya, hasonlóan magas a betegek sorában a felépültek/elhunytak átlag számaránya is. Mindez – a fentebb jelzett – a lélekszám nagyságrendjével és a fertőzött falvak kevesebb számával hozható vonatkozásba.

A falvak járványhelyzete 1872. november hónapban a járvány végéig

Törvény- hatóság 1872. Novem- ber/1873	Fal- vak száma	Fer- tőzött falvak száma	Falvak átlag lélek- száma	Fertőzött falvak lakosság-és betegarányos átlaga		
				Beteg	Felépült	Meghalt
Sáros	401	255 (64%)	300	46 (15%)	24 (52%)	21 (46%)
Nógrád	393	245 (62%)	451	81 (18%)	47 (58%)	30 (37%)
Gömör	316	233 (74%)	500	40 (8%)	21 (53%)	19 (46%)
Heves	261	145 (56%)	1185	155 (13%)	91 (59%)	64 (41%)
Szatmár	259	207 (80%)	659	79 (12%)	54 (68%)	25 (31%)
Szepes	248	167 (67%)	511	51 (10%)	27 (53%)	24 (47%)
Összesen	1878	1252 (67%)	3606	452 (13%)	264 (58%)	183 (40%)

A többi vármegye falvainak átlag lélekszáma, valamint a fertőzött falvak járványmutatóinak alakulása közötti összefüggés már óvatosságra int. Van ahol a beteg/felépült viszony alakulása hasonlítható Heves falvaihoz, például *Szatmár; Nógrád* fertőzött falvai esetében, viszont a felépült/meghalt esetek az utóbbi kettőben már jóval szerencsésebben alakultak, mintegy 50%-al alacsonyabb az átlag halandóság aránya Heves falvaihoz képest. *Sáros, Gömör; Szepes* falvainak alacsony átlag lélekszáma és a fertőzött falvak magasabb száma mutat kapcsolatot a megbetegedések alakulásával. A felépültek aránya mindegyik esetében

50% fölött alakult, de Nógrád, Szatmár falvaihoz viszonyítva is magas, 40% fölötti a halandóság. Itt azonban azt is látnunk kell, hogy Sáros falvainak átlagai súlyosabb járványhelyzetre utalnak, a vármegye 401 apró falvainak átlag lélekszámhoz (300 fő) képest az 15% (46 fő) falvaként a betegek számaránya, közülük felépült közel fele (24 fő/ 52%), viszont a felépült/meghalt (24, illetve 21 fő) közel azonos száma, azt is jelzi, hogy a kolerabetegek közel fele az epekór áldozata lett Sáros falvaiban. A felépült/meghalt viszony alakulása a népesebb *Gömör* falvaival mutat hasonlóságot. Gömörben is a felépült/meghalt (21/19 fő) a kolerabetegek szinte felének elhalálozását mutatja. Szepes falvai azzal, hogy a mindkét járvány érintette, sőt a nyári hulláma háromszor egymást követően lepte meg falvait, a felépült/meghalt (27, illetve 24 fő) szintén arra utal, hogy a fertőzött falvaiban az 51 fő beteg sorában magas a halandóság a felépültek számához viszonyítva, vagyis a betegek sorában közel fele (47%) az epekór áldozata lett. *Sáros, Nógrád, Gömör, Heves, Szatmár, Szepes* – 1878 falvainak átlag lélekszáma összesen 3606, ebből megbetegedett 452 fő (13%), felépült 264 fő (58%) és meghalt 183 fő (40%) a kolerabetegek sorában. Láthatóan a összességében felépültek magasabb száma közel 20%-al javított a hat vármegye fertőzött falvainak halandóság mutatóján. Ebben közrejátszott Heves, Szatmár, Nógrád fertőzött falvaiban a magas átlag felépültek, illetve a meghaltak alacsony számaránya.

4/a.) *A csoport másik változata, Nyitra, Komárom, Esztergom Hont, Szabolcs, Tolna, Temes, Zólyom, Ugocsa, Ung* vármegyék, amelyekben epemirigy szintén 1872. november hónap folyamán ütötte fel a fejét, és a járvány végéig áldozatok száma négyezer fő alatt alakultak. (Lásd: M8.)

Nyitra vármegye több szempontból is sajtos esetet képvisel a csoportban.⁶⁵² Falvaiban a járvány első alkalommal 1872. november közepén tört ki, viszont nem tudjuk, az 1872./1873. tél folyamán mikor szűnt meg. Második alkalommal a járvány 1873. június végén ütött ki és ugyanazon év szeptemberében szűnt meg. A vármegye településhálózat országos viszonylatban is a sűrűbbek közé tartozott: a járvány őszi-téli és nyári időszaka/hulláma idején a Kimutatásban szereplő 527 települése közül 94 (18%) fertőzött, és 433 (82%) fertőzésmentes maradt. A vármegye népessége a Kimutatásban 129 304 fő.⁶⁵³ Lakosságarányosan a járvány-mutatók alacsonyak: 2,50% a megbetegedések, a felépültek s az epekór áldozatok aránya egyaránt 1%. A vármegye fertőzött falvaiban 3189 kolerabeteg sorában a felépültek számaránya 1780 fő (56%), azonban a betegek/megháltak arány sem alacsony, 1366 fő (43%).

⁶⁵² Nyitra vármegyei kolerajárványok történetéről (Lásd: Nagy József dr. . 1876. 9–130.)

⁶⁵³ Nyitra esetében az 1854. évi területi átszervezéssel – (Bach korszak) – két részre osztják a vármegyét: *Felső-Nyitra* és *Alsó-Nyitra*. Az előbbi lakosságszáma 1857. évi népszámlálás szerint 207 733 fő , a *Helynévtár* (1863) szerint pedig 220 147. *Alsó-Nyitra* lakosságszáma az 1857. évi népszámlálás szerint 214 772 fő , a *Helynévtár* (1863) szerint pedig 214 678 fő (Lásd: Dányi Dezső. 1993. 163–164.), Fényes Elek statisztikája Nyitra vármegye lakosságát 339 413 főben adta meg 413 faluban és 40 városban. (Lásd: Fényes, E. 1837. 2. kötet. 251.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak 1872. novemberében

<i>Törvényhatóság 1872.november/ 1873.</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Nyitra	527	94 (18%)	433 (82%)
Komárom	156	50 (32%)	106 (68%)
Hont	228	73 (32%)	155 (68%)
Esztergom	55	19 (35%)	36 (55%)
Szabolcs	148	74 (50%)	74 (50%)
Tolna	192	25 (13%)	167 (87%)
Temes	185	87 (47%)	98 (53%)
Zólyom	51	30 (59%)	21 (41%)
Ugocsa	65	50 (77%)	15 (23%)
Ung	165	117 (70%)	48 (29%)
<i>Összesen</i>	<i>1587</i>	<i>532 (34%)</i>	<i>1055 (66%)</i>

Szabolcs, Temes, Ung, Zólyom vármegyék esetében magasak a járvány mutatók, azonban jóval alacsonyabbak mint a fentebbi hat vármegye esetében. Ung-, Szabolcs-, Zólyom-, Temes veszteségmutatói lépik át a három, illetve kétezer főt. A kárpát-aljai Ung vármegyében első alkalommal 1872. november közepén, második alkalommal 1873. június elején üti fel a fejét az epekor, és járványa 1873. augusztusában tűnt el. *Szabolcsban* a megbetegedések 1872 november elején jelentkeztek, majd 1873 május második felében újra kitört, ugyanezen év október közepén jelentettek megszűnését. *Zólyom* vármegyében 1872. november végén tört ki a járvány, nem tudjuk meddig tartott, azonban hosszabb lappangási idő után 1873. augusztus elején jelent meg újra rövid időre, mert szeptember folyamán már véget is ért. Ami arra utalhat, hogy Zólyom vármegye területén a veszteségek nagyobbik része a járvány első – 1872. őszi/téli – hulláma idejére esetethet.

Temes vármegye annyiban különbözik az előbbiektől, hogy esetében az epekor első alkalommal 1872. november/december hónapok fordulóján jelent meg, nem ismert téli hullám megszűnésének ideje, viszont 1873. június közepén ismét kitört, majd megszűnt, lappangott és szeptember elején újra fel ütötte fejét, október folyamán pedig véget ért. Tehát Temes vármegyét három alkalommal sújtotta a járvány, a három közül nem tudjuk melyik hulláma járt nagyobb veszteségekkel, valószínű a nyári, mivel annak időtartama úgy tűnik – a folytonosságának megtörése ellenére – hosszabb lehetett, bő három hónapig tartott.

Szintén három alkalommal ütötte fel a fejét az epekor *Tolna* vármegyében, 1872. november elején tört ki, majd 1873. tavaszán, április elején, végül a nyár elején, június közepén, és ugyanezen év október hónap folyamán szűnt meg.

Az előbbi csoport vármegyéihez viszonyítva a szóban forgó 10 vármegye – Nyitra kivételével – településhálózata gyérebb. Településarányosan Nyitra falvainak 82% fertőzésmentes, Tolna esetében 87%, Hont vármegyében arányuk 68%. Komárom vármegyében – ahol

háromszor tört ki a járvány, kétszer az első őszi/téli időszakban (1872. november, 1873. január), másodszer a nyári idején (1873 július) és 1873. október folyamán szűnt meg – 106 falu (68%) fertőzésmentes és 50 (32%) fertőzött. Hasonlóan Esztergom vármegyében is – amelyet a járvány téli és nyári hulláma sújtott – a falvak többsége (55%) a fertőzésmentes és 19 (35 %) a fertőzött.

Szabolcs vármegyében alakult érdekesen a fertőzött/fertőzésmentes falvak viszonya, ha tényleg így volt, akkor 148 falu sorában azonos a számarányuk 74 (50%). Az előbb említett Tolna, Temes vármegyék tekinthetők egyedi esetnek: megszakításokkal elhúzódó járvány Tolna falvainak csupán 13%-át (25) sújtotta, nagy többségük 87% (167) fertőzésmentes maradt. Temes vármegyében viszont, amelynek településeit mint láttuk három alkalommal lepte meg az epekór, 185 falva közül 47% (87) fertőzött és 53% (98) a fertőzésmentesek. Ezzel szemben viszonylag több faluval (165) rendelkező *Ung* vármegyében nagyon magas a fertőzött (70%) és alacsony (29%) fertőzetlen falvak aránya. Léptékek különbsége ellenére hasonlóan alakult a szóban forgó viszony *Zólyom* és *Ugocsa* vármegyékben is, a településhálózat gyérebb (51/65), az előbbi esetében a fertőzött falu több (30) 59% mint a fertőzetlen (21) 41%, az utóbbi esetében pedig fertőzött/fertőzésmentes aránya 50 (77%), illetve 15 (23%).

Láthatóan vármegyék településhálózatának sűrűbb vagy gyérebb volta mentén bizonyos szabályszerűség körvonalazható, annak ellenére, hogy nem minden esetben korrelál a sűrűbb/gyérebb településhálózat több/kevesebb fertőzött/fertőzetlen település számával. Ezért is fontos látnunk a vármegyék településhálózatában a fertőzött/fertőzésmentes falvak megoszlását, mert egyrészt a járvány sújtotta törvényhatóságok valós idejű járványhelyzetének mutatói a fertőzött települések, más részt pedig a fertőzetlen falvak száma érzékelteti, hogy az epekór terjedése, illetve jelenléte egy adott térben nem általánosítható, megoszlása egyeletlen. Mellesleg a gyakran használt a „pusztítás” jelző nem fedi a tényleges járványhelyzetet, még a fertőzött falvak esetében sem, mivel azokban is midig maradtak fertőzésmentesek. Lakosságárányosan a járványhelyzet mutatói *Szabolcs*, *Ung*, *Temes*, *Zólyom*, *Hont*, *Ugocsa* vármegyék esetében magasak. Az epekór fertőzésben megbetegedettek aránya, nem a népesebb, hanem a 40 ezer körüli népességű *Zólyom* (10%), *Ung* (5%), *Hont* (6%) vármegyékben magas. A lakosság szám nagyságrendi különbsége ellenére *Szabolcs*, *Ugocsa* vármegyékben a fertőzésben megbetegedettek aránya 4 %, *Temes* esetében pedig 3%, akárcsak a Kimutatásban jóval kevesebb lakosságszámmal regisztrált *Esztergom* és *Komárom* vármegyékben. Az előbbiekhöz képest a 120 ezer lélekszám körüli *Tolna* vármegyében a megbetegedések a lakosság sorában alacsony (1%), hasonlóan a gyógyultak (0,50%) és elhunytak (0,30%) aránya is. A felépült/meghalt lakosságárányos mutatók *Zólyom* vármegyében magas, egyaránt 5%. A jóval népesebb vármegyékben, *Ungban* és *Szabolcsban* arányuk 2,50%/2%, *Temesben* 1,50%/1%, a kisebb területű és lakosságú *Mosonban* 3,50%/3%, *Ugocsa* vármegyében pedig 2%/1,50%. *Esztergom* és *Komárom* vármegyékben a felépült/meghalt lakosságárányosan 2%/1%. A lakosságárányos beteg/felépült/meghalt mutatók arányszámait betegárányos viszonyában nézzük, akkor a vármegyék fertőzött falvainak – a Kimutatásban összevont adatai – a járvány két hullámának végkifejletére engednek megközelítő betekintést.

A legtöbb fertőzött megbetegedését *Ung*-, *Szabolcs*-, *Temes*-, *Zólyom*-, *Ugocsa* vármegyék számarányai mutatják: *Ungban* 8306 fő betegből felépült 4553 fő (55%) és meghalt

3523 fő (42%), Szabolcsban 7594 fő beteg sorából is több a felépült 4594 fő (60%) mint a meghalt 3323 fő (44%). Temes vármegyében is a 4484 fő beteg közül hasonlóan több a felépült 2485 fő (55%) mint a meghalt, 1957 fő (44%). Temesben a halandósági arány azonos Szabolcséval, és alacsonyabb Unghoz képest, viszont a Szabolcsban és Ungban a jóval több beteg sorában több a felépült és több a meghalt Temeshez képest. Viszont azt is kell látnunk, hogy a megbetegedések nagyságrendje kihatással van a felépültek/meghaltak nagyságrendjének alakulására. Általában megfigyelhetjük, hogy több beteg esetében rendszerint több a felépült és kevesebb a meghalt, mivel a beteg/meghalt viszony alakulásban módosító hatással van felépültek számának alakulása. Mivel a vármegyék mindegyike esetében különböző nagyságrendűek a beteg/felépül/meghalt mutatók számai, így az arányosított értékek összehasonlítása megtévesztő lehet, mint Temes és az alábbi esetekben látni fogjuk.

Zólyom vármegyében mint említettük a lakosság 10%, vagyis 4080 fő betegedett meg, majdnem fele a betegeknek 2006 fő (49%) felépült, viszont az utóbbiak száma csak kisebb mértékben csökkentette az elhalálozottak 2048 fő (50%) számarányát, vagyis az előbbiekkal szemben valamivel többen lettek az epekór áldozatai, a felépültekhez képest. Mosonban a lakosság soraiban 6% beteg, ami 2685 főt jelent, közülük felépült 1421 fő (53%) és meghalt 1219 fő (45%). Noha a felépültek száma javított Mosonban a halandóságon, még is a 73 fertőzött településével számolva, a járvány koncentrációja viszonylag erős lehetett, tekintettel arra is, hogy a vármegye falvait a járvány őszi/téli időszakában sújtotta, azonban kérdéses, hogy a járvány Mosonban 1873. októberéig elhúzódott volna, amikor a Kimutatásban megszűnését jegyezték fel.

Komárom vármegye járványhelyzetének alakulása sajátos: a járvány őszi/téli időszakában két alkalommal tört ki, majd megszűnése és hosszabb lappangási idő után 1873 júliusában ismét fel ütötte a fejét. A vármegye lélekszáma – noha közel fele Tolnához képest, – lakosságának 3%, 2116 fő betegedett meg, több mint fele 1355 fő (64%) meggyógyult, ami az elhalálozások jelentős csökkenését 761 fő (36%) vonta maga után. *Esztergom* vármegye esetében úgy tűnik, hogy a Kimutatásban – ahogy már korábban is előfordult – a ténylegesnél alacsonyabb, 21 ezer népességszám szerepel, soraikban 3%, vagyis 713 fő a beteg, 57%, 406 fő felépült, ami a beteg/meghalt számarányát 307 főre (43%), javította.

Ha közelebbről, a vármegyék falvainak átlagait nézzük valamelyest érzékelhetőbb képet nyerünk a járvány koncentrációja és intenzitásérőségének megoszlásáról a lokális, mikro-szintű terekben. Ahhoz képest, hogy belügyminisztérium Kimutatásában a törvényhatóságok népességszámát nem az 1869/70. évi népszámlálás friss adatai alapján adták meg – eltekintettek attól, vélhetően azzal dolgoztak ami kéznél volt – a járvány érintett vármegyék falvainak átlag lélekszáma Nyitra-, Esztergom-, Komárom vármegyék kivételével nem tekinthető alacsonynak.

A falvak járványhelyzete 1872. november hónapban a járvány végéig

Törvény- hatóság 1872. Novem- ber/1873	Fal- vak szá- ma	Fer - tőzött falvak száma	Falvak átlag lélek- száma	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
				Beteg	Felépült	Meghalt
Nyitra	527	94 (18%)	245	34 (14%)	19 (56%)	16 (47%)
Komárom	156	50 (32%)	494	42 (9%)	27 (64%)	15 (36%)
Hont	228	73 (32%)	182	37 (20%)	19 (51%)	17 (46%)
Esztergom	55	19 (35%)	383	38 (10%)	21 (55%)	16 (42%)
Szabolcs	148	74 (50%)	1218	102 (8%)	62 (61%)	45 (44%)
Tolna	192	25 (13%)	666	43 (6%)	27 (63%)	16 (37%)
Temes	185	87 (47%)	872	51 (6%)	29 (57%)	22 (43%)
Zólyom	51	30 (59%)	817	136 (17%)	67 (49%)	68 (50%)
Ugocsa	65	50 (77%)	881	40 (4%)	22 (55%)	18 (45%)
Ung	165	117 (70%)	1069	71 (7%)	39 (55%)	30 (42%)
Összesen	1587	532 (34%)	6827	594 (9%)	332 (56%)	247 (42%)

Komárom – akárcsak Nyitra esetében – területét az 1853 évi közigazgatási átszervezéssel „szétdarabolták.”⁶⁵⁴ A fertőzött falvak száma Ung-, Temes-, Szabolcs vármegyékben magas, a falvaik átlag lélekszáma megoszlása szerint a beteg/felépült/meghalt sorrend a következő: *Szabolcsban* a falvak átlag lakossága sorában az átlag megbetegedések 8%, ami 102 főt jelent, Ungban 7% (71 fő), Temesben 6% (51 fő). Szabolcs falvaiban betegek sorában a felépültek száma kétszer több mint Ung és Temes falvaiban, hasonlóan az átlag halálozottak számaránya is magasabb. Ezek az eltolódások a fertőzött falvak számával, átlag lélekszámukkal, valamint a felépültek számával hozhatók összefüggésbe. Szabolcs és Ung vármegyében a falvak átlag népessége ugyan több, azonban beteg/felépült/meghalt mutatók Ungban alacsonyabbak, mert a fertőzött falvak száma 43-al több mint Szabolcsban, ami járvány szétszórt voltára utal. Szabolcsban – részben Temesben – a kevesebb fertőzött falu átlag beteg/felépült/meghalt mutatói a járvány koncentrációjának valamivel magasabb fokára utal, mint Ung vármegye falvaiban. A szóban forgó vármegyékben a járványhelyzet súlyos voltára Zólyom vármegye falvainak mutatói utalnak, ahol a legmagasabb (17%) a falvakban a lakosságárányos megbetegedések, vagyis falvaként 136 beteg az átlag lakoshoz (817) képest nagyon magas, ugyanakkor Zólyom falvaiban – a Szabolcsénál is – magasabb a felépült. Viszont a többi vármegye falvaihoz képest Zólyom falvaiban valamivel több az halálozottak átlag számaránya a felépültekéhez viszonyítva. Fentebb említettük, hogy Zólyom vármegyé-

⁶⁵⁴ *Esztergom vármegye* dunántúli része, a Komárom vármegyei kőcsi- és tatai járásokkal együtt alkotott egy közigazgatási területet, Esztergom székhellyel. Hatósága alá 1 város, 3 mezőváros, 64 falu és 26 pusztá tartozott. A vármegye közigazgatásilag megoszlása: 1. Esztergom vidéki járás, 2. kőcsi és 3. tatai járás. *Komárom vármegyében* 91 község, 4 járásban: *Csallóközi*, Gesztesi, Tatai, Udvardi köztisztoszlott meg. (Lásd: Borovszky Samu. 1/1907. 197.) – Arcanum DT. Hozzáférés: 2022. 02.14.

ben a járvány 1872 őszi/1873 téli időszaka úgy tűnik hosszabb lehetett, mint a nyári, amely 1873. augusztusában tört ki és szeptemberben meg is szűnt. Ebből adódó bizonytalanságot tompítja az a tény, hogy a vármegyében, 30 falvában ütötte fel a fejét az epekór, ez pedig arra utal, – legalábbis ezt erősítik meg a beteg/felépül/meghalt mutatók számai –, hogy a járvány koncentrációja és intenzitásereősége – a többi vármegyék falvaival összehasonlítva – Zólyom vármegye falvaiban kiugróan magas lehetett. Némileg hasonló térbeli koncentrációt és intenzitást mutatnak Esztergom vármegye falvaiban is a betegek/felépültek/meghaltak számarányai. Komárom, Tolna vármegyék falvaiban – léptékek különbsége ellenére – Szabolcshoz hasonlóan a felépültek jelentős többlete közel felére csökkentette a falvak átlag elhalálozási számarányát (15 fő/36%, illetve 16 fő/37%), amelyek a legalacsonyabbak halandóság mutatók a többi 9 vármegye falvaihoz képest. Ugocsa falvaiban az átlag lélekszámhoz viszonyítva megbetegedések 4%, (40 fő), mintegy 10%-al kevesebb a felépült az epekór áldozatainál. Ugocsában is fertőzött falvak átlagszámának járványmutatói azt jelzik, hogy a térben szét-szórt járvány intenzitása falvakban erős lehetett. Hont vármegye falvainak átlagai a beteg/felépült relációban a alacsonyabbak a fentiekhez képest, viszont felépült/meghalt falvankénti átlaga valamivel magasabb mint Esztergom, Tolna, Nyitra és Komárom vármegyék halandóság mutatói. A szóban forgó vármegyék fertőzött falvaiban felépültek viszonylag magas száma/aránya jelentősen csökkentette a halandóságot. Összességében, tehát a szóban forgó 10 vármegye 1587 falva közül 532 (34%) fertőződött meg a járvány 1872/73. őszi/téli és 1873 nyári hulláma idején. A fertőzött falvak összesített átlag lélekszáma alapján lakosságárányosan 594 fő (9%) betegedett meg, közülük betegarányosan átlagban 332 fő (56%) meggyógyult és 247 fő (42%) lett az epekór áldozata.

5.) *Árva-, Csongrád-, Pozsony-, Sopron-, Turóc-, Trencsén* vármegyék és *Kővár vidék* falvait a járvány első őszi/téli hulláma 1872. december hónap folyamán lepte meg. (Lásd: M 8.)

A táblázatban jól látható, hogy a sűrűbb településhálózattal rendelkező vármegyékben Trencsén, Pozsony, Sopron több a fertőzésmentes és kevesebb a fertőzött falu, mint a gyéresebb településhálózatú Csongrád, Turóc, Árva vármegyében és Kővár vidékén. A hat vármegye és a vidék területén, tehát a fertőzött és fertőzésmentes falvak aránya 30%/70% körül alakult.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak 1872. decemberében

<i>Vármegye, 1872.December/ 1873.</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Árva	132	81 (61%)	51 (39%)
Csongrád	16	11 (69%)	5 (31%)
Pozsony	386	100 (26%)	286 (74%)
Sopron	267	49 (18%)	218 (82%)
Turóc	119	67 (56%)	52 (44%)
Trencsén	442	96 (23%)	346 (78%)
Kővár vidék	92	31 (34%)	61 (66%)
<i>Összesen</i>	<i>1454</i>	<i>435 (30%)</i>	<i>1019 (70%)</i>

Ha azt is nézzük, hogy hat vármegyében és Kővár vidékén hányszor ütötte fel a fejét az epekor az 1872. decemberi kitörését követően, akkor az járvány időbeli és térbeli megoszlásáról is némi képet alkothatunk. Árva vármegye annyiban egyedi, hogy a járvány első téli időszakában kétszer tört ki a járvány: 1872. decemberében, majd 1873. februárjában, a nyári hulláma idején pedig 1873. június végén, és szeptemberében szűnt meg. A kitörések közötti időszak a járvány téli hulláma idején közel három hónap, a nyári hullám idején a megszűnésig bő két hónap lehetett. Nem ismerjük, hogy a 73 fertőzött falvak többségét a járvány téli hulláma vagy pedig a nyári hulláma sújtotta inkább. Általában a járvány intenzitáserősége rendszerint a melegebb hónapokban fokozottabb mint a hidegebb évszakokban. Mindazonáltal lakosságárányosan Árva vármegyében 14% (7076 fő) a fertőzöttek megbetegedése, a felépülteké is magas, 7% (3416 fő), viszont a meghaltak aránya, 6% (3011 fő) kiugróan magas. Népeességárányosan *Csongrád* járvány mutatói közelítenek az Árva vármegyéhez, azonban nagyságrendi eltérések vannak a fertőzött falvak száma, valamint a járvány időtartamát illetően. *Csongrádban* a járvány első alkalommal 1872. december elején tört ki, majd 1873. tavasz végén, májusban ütötte fel újra a fejét, és 1873. szeptember 17-én szűnt meg. *Csongrád* esetében valószínű a járvány nyári hulláma volt erősebb, akkor történhetett a megbetegedések többsége (8%/4370 fő) a lakosság soraiban, a felépült 3% (1832 fő) valamelyest csökkentette a népességben áldozatok 2,80% (1638 fő) számarányát. A vármegye lakosságárányos járvány mutatói némileg álcázzák 11 fertőzött falu járványhelyzetét, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

A lakosságárányos mutatók különbsége *Turóc* és *Trencsén* vármegyék esetében a nagyságrendi eltérésekből adódnak: *Turócban* lakosságárányosan a beteg 7% (2880 fő), felépült 3,50% (1453 fő) és meghalt 3% (1389 fő), *Trencsén* vármegye lakosságából megbetegedett 6% (6543 fő), felépült 4% (4182 fő), és elhunyt 2% (2283 fő). *Turóc* vármegyét két alkalommal sújtotta a járvány, az első alkalommal 1872. december elején tört ki, a második alkalommal 1873. augusztus elején, és 1873. októberében szűnt meg. Nehéz eldönteni, hogy a vármegye 67 fertőzött falvainak több vagy kevesebb számát a járvány melyik hulláma sújtotta erősebben. *Trencsén* esetében már egyszerűbb a helyzet, ugyanis az epekor 1872. december végén tört ki, a nyári hulláma úgy tűnik elkerülte, így 96 fertőzött településén a járvány mutatók nagyságrendje azt sejteti, hogy hosszabb időtartama lehetett, és valamikor 1873. téli hónapjaiban ért véget a járvány.

Pozsony vármegyében *Trencsén*hez hasonlóan egyszer ütött ki a járvány, 1872. december elején és valószínű 1873. első hónapjainak valamelyikében szűnt meg, tehát nem 1873. szeptember folyamán, mint az a kimutatásban szerepel. A vármegye lakosságárányos mutatói a beteg 4% (3768 fő) közül magas a felépültek számaránya, 3% (2386 fő), ami maga után vont a halandóság jelentős csökkenését, 1,50% (1358 fő). *Trencsén* és *Pozsony* esete úgy tűnik ellent mond, illetve kivételt képeznek, abban a tekintetben, hogy a járvány intenzitáserősége a hidegebb évszakok hónapjaiban lanyhult. Mindkét vármegyében 70% fölötti a járványmentes falvak száma, a fertőzött falvak esetében, akárcsak az előbbieken sem ismert a járvány terjedésének folyamata, annyi bizonyos a Kimutatásban megadott járvány vége időpontok, nem azt jelentik, hogy *Pozsony* és *Trencsén* vármegye 100/96 fertőzött településén egyszerre szűnt az epekor.

Sopron vármegyében – Csongrádhoz hasonlóan – két alkalommal tört ki a járvány: 1872. december elején, majd 1873. július végén, és ugyanazon év októberében ért véget. A szóban forgó vármegyék csoportjában, Sopron lakosságárányos járvány mutatói alacsonyak, a 40 ezer körüli népessége sorában megbetegedett 3% (1463 fő), mintegy fele 1,50% (720 fő) felépült, viszont ami meglepő, több az elhalálozások számaránya 1,60% (769 fő), mint a felépülteké. Sopron vármegye esetében is több, 80% fölötti a járványmentes falvak száma, szemben a 49 (18%) fertőzöttel.

Betegarányos mutatókra a falvak átlagainak ismertetése során visszatérünk, egyelőre közép szinten, a vármegyékben a több felépült és kevesebb meghalt séma érvényesül: Csongrádban 42%/37%, Pozsonyban 63%/36%, Trencsénben 64%/35%, Turócbán 51%/48%, Árva vármegyében pedig 48%/43% az arány. Kivétel Sopron vármegye, ahol alacsonyabb a betegarányos felépült (49%), és magasabb (53%) az elhalálozottak aránya.

A falvak átlagai mentén ebben az esetben sem tudjuk érzékelteni a járvány őszi/téli és nyári hullámának koncentrációja és intenzitásereősége közötti különbséget, mivel a Kimutatásban – ahogy többször említettük – összevontan adták meg törvényhatóságok falvainak járványhelyzetét.

A falvak járványhelyzete 1872. december hónapban a járvány végéig

Vármegye 1872. Decem- ber/1873.	Fal- vak szá- ma	Fer- tőzött falvak száma	Falvak átlag lélek- száma	Fertőzött falvak lakosság-és betegarányos átlaga		
				Beteg	Felépült	Meghalt
Árva	132	81 (61%)	382	87 (23%)	42 (48%)	37 (42%)
Csongrád	16	11 (69%)	3581	397 (11%)	126 (32%)	148 (37%)
Pozsony	386	100 (26%)	233	38 (16%)	24 (63%)	14 (37%)
Sopron	267	49 (18%)	180	30 (17%)	15 (50%)	16 (53%)
Turóc	119	67 (56%)	358	43 (12%)	22 (51%)	21 (49%)
Trencsén	442	96 (23%)	244	68 (28%)	44 (65%)	24 (35%)
Kövár v.	92	31 (34%)	255	57 (16%)	47 (82%)	11 (19%)
Összesen	1454	435 (30%)	4233	720 (17%)	320 (44%)	271 (38%)

Eddigiek során is láhattuk, néhány törvényhatóság kivételével, a járvány őszi/téli időszakát követően a többségükben 1873. nyarán az epekór újra járványos formát öltött, sőt több esetben némi lappangás után ismételt megjelent. Ezek sorába tartozott Árva vármegye, amelynek falvait három alkalommal sújtotta a járvány. A vármegye apró, alacsonyabb lélekszámú falvainak többsége (61%) fertőződött meg. A falvak átlag lakosságszáma (382) viszonylatában kiugróan magas a megbetegedések falvankénti számaránya, a betegek közel fele felépült, ami ugyan csökkentette az elhalálozásokat, azonban így is magasnak tekinthető. Valószínű, hogy Árva falvaiban a járvány 1872/73. téli időszakában, kétszeri ismétlődése ellenére enyhébb hatás fejtett ki, mint a nyári hulláma idején, amelynek időtartama közel három hónap lehetett.

Árva vármegye falvai a *Csongrád* falvaival ugyan összehasonlíthatók, azonban Csongrád esetében a gyéribb településhálózata (16 falu) ellenére a falvak közel 70% (11 falu) fertőzött. Noha Árva és Csongrád vármegye lakosság száma között mintegy hétezer fő a többlet az utóbbi javára, ahol a falvak átlag lélekszáma – a gyér településhálózat miatt – mintegy három ezerrel haladja meg nemcsak Árva, hanem többi vármegye falvainak átlag lélekszámát. *Csongrád* vármegyében tehát 16 településen majdnem 60 ezer ember élt, a falvak átlag lakossága 3500 fölött volt, így a fertőzött falvakban közel 350 fővel több az átlag megbetegedések száma többi vármegye falvaihoz képest, mégis lakosság arányosan 11% a betegek aránya, ami jóval alacsonyabb a többi vármegye falvainak átlag betegek arányával szemben. Csongrád falvainak esete abban is eltér, hogy az átlag 397 betegek soraiban – akárcsak Sopron vármegye esetében – kevés a felépült, 126 fő (32%) és több az elhalálozott, 148 fő (37%). Csongrád falvaiban kétszer – 1872. decemberben és 1873. májusában – tört ki a járvány és szeptember folyamán szűnt meg, ami azt is jelezheti, hogy a járvány nyári hulláma járthatott súlyosabb következményekkel. Mindazonáltal a vármegye fertőzött falvainak átlagai arra utalnak, hogy a járvány koncentrációja a szűkebb és sűrűbben lakott terekben intenzívebb hatás fejthet ki, azonban a lakosság- és betegarányos felépült/meghalt viszony a fertőzött falvakban többnyire – ott ahol nyilvántartották, kezelés alatt álltak a betegek – a felépültek számának alakulásával mutat összefüggést, inkább mint a beteg/meghalt viszonyal.

A fertőzött falvak száma és átlag lélekszám viszonylatában magasak a megbetegedések *Trencsén* (28%), *Sopron* (17%), *Pozsony* (16%), *Turóc* (12%) vármegyék falvaiban, vagyis azokban a vármegyékben – Turóc kivételével, – amelyekben több volt a fertőzésmentes falvak száma. A falvak átlag lélekszáma alapján az átlag megbetegedés Turócban 12%, betegarányosan felépült 22 fő (51%) és meghalt 21 fő (49%). A legmagasabb, 57 fő átlag betegből a felépültek számaránya, 47 fő (47%) Kővár vidék falvaiban, ami 19%-ra (11 fő) csökkentette az átlag elhalálozást. Kővár vidékén – Pozsony, Trencsén falvaihoz hasonlóan – a járvány téli hullámát követően többé nem ismétlődik meg, 61 falu (66%) járványmentes maradt. Kimutatás szerint – itt is tévesen – 1873. október 21-én szűnt meg.

A hat vármegyében és Kővár vidék 1454 falvai sorában tehát a falvak 30% (453) fertőzött és 70% (958) fertőzésmentes. A fertőzött falvak térbeli megoszlása Csongrád kivételével viszonylag szétszórt, átlag lélekszámuk – szintén Csongrád falvai kivételével – alacsony, a felépültek számának alakulása – egyéb körülmények ismerete hiányában – az egyetlen mutató, amely módosító hatással volt a beteg/meghalt viszony kimenetelére.

A járvány kitörése a vármegyékben, kerületekben 1873. nyarán/őszén

1.) *Bács*-, *Békés*-, *Csanád*-, *Torontál* vármegyék falvait a járvány első, 1872 őszi/téli hulláma elkerülte. Bács vármegye kivételével, amelynek falvaiban már 1873. április végén megjelent az epekor fertőzés, majd megszűnt, és június közepén újra kitört, és szeptemberben végleg távozott. A járvány 1873. májusában tört ki, és szeptember folyamán szűnt meg Békés és Csanád vármegyében, Torontálban pedig októberben. (Lásd: M 8.) Nagyjából 5–6 hónap

lehetett a járvány időtartama, amelynek során a vármegyék falvainak többsége (61%) fertőződött meg.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak 1873. áprilisában, májusában

<i>Vármegye, vidék 1873. Április/ május</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Bács	134	69 (51%)	65 (49%)
Békés	65	24 (37%)	41 (63%)
Csanád	51	28 (55%)	23 (45%)
Torontál	172	135 (78%)	37 (22%)
<i>Összesen</i>	<i>422</i>	<i>256 (61%)</i>	<i>166 (39%)</i>

A sűrűbb településhálózattal rendelkező *Torontálban* a legtöbb a fertőzött és a legkevesebb a fertőzésmentes falvak száma. *Bács* vármegye esetében a kiegyenlítettebb a fertőzött/fertőzetlen falvak viszonya, azonban az Kimutatás összevonásai miatt nem ismerjük, hogy hány faluban tört ki a járvány az első, illetve a második alkalommal, vagy pedig ugyanazon falvakban a járvány megismétlődött volna.

Békés és Csanád vármegye településhálózatának gyérebb volta ellenére Békésben több a fertőzésmentes falvak száma, Csongrádban pedig a fertőzöttek több mint a fertőzésmenteseké. A két vármegye közös jellemzője, hogy a járvány a fertőzött falvainak térbeli megoszlása alapján koncentráltabb mint Bács és Torontál vármegyékben, ahol a több fertőzött falvak száma miatt a járvány szétszórtabb.

Lakosságárányosan a járvány idején a beteg/felépült/meghalt viszony alakulása némi meglepetésekkel is szolgál. A négy vármegye közös jellemzője, hogy mindegyik esetében – a nagyságrendi eltérések ellenére – kevesebb a felépültek száma a betegek sorában az halálozottakhoz viszonyítva. A 300 ezer fölötti népességgel rendelkező *Bácsban* az epekór első és második – 1873. áprilisi és júniusi – megjelenését követően a lakosság 4,50% (13 615 fő) betegedett meg, soraikban a felépültek számaránya alacsonyabb 2% (6559 fő) mint az halálozottaké, 2,50% (7036 fő). Közel azonos népességű *Torontálban* jóval alacsonyabb a betegek, 3% (8913 fő) számaránya, azonban a felépült/meghalt viszony hasonló trendet mutat, kevesebb felépült, 1% (4372 fő) az áldozatokhoz képest, 1,50% (4541 fő). *Csanád* vármegye lakosság száma több mint kétszáz ezerrel kevesebb az előbbiekhöz viszonyítva, mégis lakosságárányosan a betegek számaránya magas (6 % (5319 fő), viszont a felépülteké 3% (2458 fő), alacsonyabb, 3,50 % (2853 fő) az áldozatokhoz képest.

Békés vármegye noha lélekszáma alapján köztes helyet foglal az előbbiekkal szemben. Igaz, lakosság száma 200 ezerrel kevesebb Bács. Torontál és mintegy 30 ezerrel több a Csanád vármegyékhez viszonyítva. Lakosságárányosan (112 ezer) a megbetegedések számaránya kiugróan magas, 15% (16 573 fő) a betegből 7% (8221 fő) felépült, azonban az előbbi vármegyékhez hasonlóan több a kolera áldozat, 7,50% (8352 fő). A vármegyét rendszerint

példaként említik a legmagasabb járványmutató számok alapján, mivel – országosan is a legmagasabb – a halandóság, ami összefüggést mutat a lakosságarányos megbetegedések magas arányával. Békés vármegyében a betegarányosan közel 49% felépült, és valamivel többen, 50% meghalt. A betegarányos felépült/meghalt mutatók aránya tekintetében Torontál hasonlítható – a nagyságrendi különbségek ellenére – Békés vármegyéhez. Bács esetében már nagyobb a különbség az halálozottak rovására (48%/52%), Csanád vármegyében viszont közel 10% a különbség a felépült/meghalt (46%/54%) mutatók esetében. (Lásd: M8.)

A fentebb ismertetett törvényhatóságok egyikében sem fordult elő, hogy mindegyik vármegye esetében magasabbak lettek volna betegek sorában a halandósági mutatók a felépültekhez képest. A középszintű járványmutatók mindazonáltal nagyon magasak, ami megerősíti a kortársak megfigyeléseit, miszerint a nyári meleg évszakban az epekor intenzitásérősége jóval meghaladta az 1872 őszi/téli időszakában tapasztaltakat.

A mikro-szintű járványhelyzet mutatók, a fertőzött falvak átlagai – ahogy a fentebbek során is láttuk – a középszint, a törvényhatóságok tényleges járványhelyzetének mutatói, és annak helyzetfüggő kontextusára enged betekintést.

A falvak átlagai esetében is a közös jellemző – a nagyságrendi különbségek ellenére –, hogy mindegyik esetében valamivel több az halálozottak száma a felépültekhez képest.

A falvak járványhelyzete 1873. április, május hónapokban a járvány végéig

Vármegye 1873. április/ május	Fal- vak szá- ma	Fer- tőzött falvak száma	Falvak átlag lélek- száma	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
				Beteg	Felépült	Meghalt
Bács	134	69 (51%)	2286	197 (9%)	95 (48%)	102 (52%)
Békés	65	24 (37%)	1723	691 (40%)	343 (49%)	348 (50%)
Csanád	51	28 (55%)	1636	190 (12%)	88 (46%)	102 (54%)
Torontál	172	135 (78%)	1821	66 (4%)	32 (48%)	34 (52%)
Összesen	422	256 (61%)	7466	1144 (15%)	558 (49%)	586 (51%)

A falvak átlag lélekszáma bizonyos összefüggést mutat a vármegyék településhálózatának sűrűségével: szemben a Dunán túli és felvidéki sok apró és gyéribben lakott falvakkal, a szóban forgó négy alföldi vármegyében gyéribb a településhálózat, viszont területileg nagyobbak, lakosságszám tekintetében népesebbek a falvak. Bácsban közel azonos a fertőzött (69) és fertőzetlen (65) falvak száma, falvak átlag lélekszámához képest 9% (197 fő) a beteg aránya, közülük falvaként felépült 48% (95 fő) és meghalt 52% (102 fő). Vele szemben Torontálban, amely Bácsnál valamivel népesebb, településhálózata sűrűbb, a fertőzött falvak jóval nagyobb száma – több mint kétszeres (135/78%) – a járvány térbeli megoszlásnak szétszórtabb képét mutatja. Torontál falvainak átlaglakosság száma ugyan magas, viszont soraikban az átlag megbetegedések arány 4% (66 fő), a betegek közül közel fele 48% (32 fő) felépült és valamivel több mint fele meghalt, 52% (34 fő). Csanád falvainak átlagai – a lépték különbségek ellenére – magasabbak a lakosság- és betegarányos járványhelyzet mutatók Bács, főleg Torontál falvaihoz képest. Ami azt is jelzi, hogy Csanád vármegyében Bács,

Torontál esetével szemben a járvány térben jóval koncentráltabb volt, 28 fertőzött falvának átlagában 12% (190 fő) a betegezés, közel fele, 46% (88 fő) felépült és több mint fel a betegeknek meghalt, 54% (102 fő). Tehát a falvak átlag lélekszáma és a fertőzött falvak – a kettő nem azonos – a felépült/beteg mutatói alapján, Csanád vármegyében a járványhelyzet jóval súlyosabb lehetett Bács, Torontál falvaihoz képest. Egyrészt Csanád viszonylag népes falvaiban az epekór koncentrációja erősebb volt, másrészt úgy tűnik a nyári meleg évszak hónapjaiban növelte az epekór intenzitáserőséget. A kortársak joggal, riasztó példaként emeltek ki Békés vármegye esetét, a vármegye 65 települése közül 24 (37%) fertőzött, többségük 41(63%) azonban fertőzésmentes, tehát a vármegyében 24 falvában koncentrált a járvány, s a vármegyei falvainak átlag lakosságához viszonyítva a megbetegedések aránya – a korábbi kolera járványok idején sem ismert nagyságú – a falvak átlag 1723 lélekszámahoz képest, noha a betegek 40% (691 fő) sorában a felépültek számaránya magas, 49 (343 fő), ami Békés 24 fertőzött falvának átlag halandóságát jelentősen csökkentette, így is, valamelyest magasabb, 50% (348 fő) az elhunytak számaránya. Békés falvainak esetéhez csatolhatjuk Csongrád falvait is, járványtörténetileg mindkettő esetében kiugró mikro-szinten az epekór ilyen fokú koncentrációja és intenzitáserősége.

2.) A járvány első alkalommal a második hulláma idején 1873. június hónap folyamán tört ki Arad-, Bihar-, Közép- Szolnok-, Kraszna vármegyék és Karánsebes kerület falvaiban, majdnem mindegyik esetében ugyanazon év szeptember-október folyamán szűnt meg. Kivételt képez Közép-Szolnok vármegye, amelynek falvaiban, az epekór júniusi megjelenését követően 1873. november közepén ismét felüti a fejét, úgy tűnik rövid időre, és enyhe lehetett, ugyanis a Kimutatásban a vármegyében a járvány végét október hónapban tüntették fel. (Lásd: M 8.)

A vármegyék fertőzött/fertőzésmentes falvainak számai is azt sejtetik, hogy a júniusban a járvány hirtelen berobbant az ország dél-keleti vármegyéibe és kerületébe, ami valószínű az előző hónapban délvidéki vármegyékben kitört és tovább zajló járvány terjedésével is vonatkozásba hozható. A júniusban kitört járvány a szóban fogó hat törvényhatóság falvainak 75%-át lepte meg, csupán 26% maradt járványmentes.

Arad-, Bihar vármegyékben a falvak több mint 90%-a, Krasznában közel 70%-a fertőződött meg, ugyanakkor 50% fölötti fertőzésmentes falvak aránya Közép-Szolnok vármegyében.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak 1873. júniusában

<i>Vármegye, vidék 1873. Június</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzés mentes falvak száma</i>
Arad	179	168 (94%)	11 (6%)
Bihar	462	419 (91%)	43 (9%)
Közép-Szolnok	144	63 (44%)	81 (56%)
Kraszna	72	48 (67%)	24 (33%)
Krassó	244	114 (47%)	130 (53%)
Karánsebes. k	?	11	-
<i>Összesen</i>	<i>1101</i>	<i>823 (75%)</i>	<i>289 (26%)</i>

Legalacsonyabb a fertőzött falvak száma *Karánsebes kerületben*, azonban nem találtuk a kerület falvainak számát, így nincs amihez viszonyítsuk. *Krassó* vármegye településhálózata ugyan sűrű – 56 faluval több az Aradénál, – a domborzati, hegyvidéki fekvésük falvai szét-szórta, elszigeteltebbek, védettebbek, a járvány időtartama noha hosszabb, közel 4 hónap, mindez részben magyarázza, hogy a vármegye falvainak több mint fele fertőzésmentes. *Arad és Bihar* vármegyék esetében a fertőzetlen falvak 6%, illetve 9% aránya fertőzöttekhez képest, ismételten arra utal, hogy a járvány 4 hónap időtartama alatt, a sűrűbb településhálózatú, népesebb alföldi vármegyékben a nagyszámok szabálya érvényesült.

A több mint 400 ezer lakosú *Bihar* vármegyében lakosságárányosan 8% (30 447 fő) a megbetegedés, 5% (19 319 fő) felépült, és 3% (10 980 fő) az elhalálozott. *Arad vármegye* lélekszáma mintegy 130 ezerrel alacsonyabb, így a járványutatói a Biharinak mintegy fele, de így is magas. Lakosságárányosan *Arad* vármegyében a beteg 6% (14 959 fő), a felépült 3% (9480 fő), meghalt 2% (5459 fő). *Krassó vármegye* arányszámai, tehát nem nyersszámok, közelítenek *Arad* vármegye járványutatóihoz. Viszont *Krassó* vármegye népessége mintegy 150 ezer fővel kevesebb, így a lakosságárányos megbetegedett 6% (6694 fő), meggyógyult 4% (4410 fő), meghalt 2% (2268 fő) magasnak tekinthető.

Az 50 ezer körüli *Közép-Szolnok vármegyében* is magas a lakosságárányos beteg 5% (2923 fő) és felépült 4% (2169 fő), viszont alacsony a meghaltak aránya, 1% (752 fő). Hasonló a helyzet a több mint 60 ezer lakosú *Kraszna vármegye* esetében is, lakosságárányosan a beteg 3% (1931 fő), felépült 2% (1217 fő) és meghalt 1% (714 fő). A gyéribb lélekszám ellenére, *Karánsebes kerület* lakosságárányos beteg 7% (897 fő) és felépült 4% (508 fő), a meghalt arány magasabb 3% (389 fő), mint *Arad* vármegye esetében.

A betegárányos mutatóknak jobban láthatóvá teszik a szóban forgó törvényhatóságok esetében a halandóság nagyságrendjét módosító *felépültek* számarányát. *Biharban és Arad* vármegyékben a felépül/meghalt arány egyaránt 63%/36%, *Közép-Szolnok és Kraszna* esetében 74%/26%, illetve 63%/37%, *Krassóban* 66%/34%, *Karánsebes kerületben* pedig 57%/43% a betegek sorában. Láthatóan a népesebb és sűrűbb településhálózattal rendelkező vármegyék esetében a felépültek magas aránya 35%, sőt *Közép-Szolnok vármegyében* 25% körülire csökkentette a halandóságot.

A fertőzött falvak nemcsak a járvány térbeli megoszlásának, hanem a helyi járványhelyzetek mutatói is, szűkebb körben jobban pontosítja az epekor fertőzés kiváltotta megbetegedések következményeit. Láttuk, hogy *Bihar, Arad és Krassó* vármegyékben kiugróan magas a megbetegedések száma, ugyanakkor a fertőzött/nem fertőzött falvak megoszlása azt is jelzi, hogy a vármegyékben járvány térbeli megoszlása szétszórt. A falvak járvány mutatói és lélekszám átlagai az epekor szétszórt voltából adódó jellemzőkre hívja fel a figyelmet, amely hosszabb, a járvány időtartama folyamán egyeletlen, ingadozó megoszlását az összegző adatok nem érzékeltetik.

A falvak járványhelyzete 1873. június hónapban a járvány végéig

Vármegye 1873. Június	Fal- vak szá- ma	Fer- tőzött falvak száma	Falvak átlag lélek- száma	Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga		
Arad	179	168 (94%)	1459	89 (6%)	56 (63%)	32 (36%)
Bihar	462	419 (91%)	873	72 (8%)	46 (64%)	26 (36%)
Közép-Szolnok	144	63 (44%)	377	46 (12%)	34 (74%)	12 (26%)
Kraszna	72	48 (67%)	915	40 (4%)	25 (62%)	15 (38%)
Krassó	244	114 (47%)	484	59 (12%)	39 (66%)	20 (34%)
Karán-sebes.ker.	?	11	-	82	46 (56%)	35 (43%)
<i>Összesen</i>	<i>1101</i>	<i>823 (78%)</i>	<i>4108</i>	<i>388 (9%)</i>	<i>246 (63%)</i>	<i>140 (36%)</i>

Párhuzamba állításuk – ahogy fentebbi csoportosítások során is megfigyelhettük – nem teszi láthatóvá a járványfolyamat helyi körülményeit, csupán a végkifejletet, aminek a változatai és nagyságrendi különbségei a járvány időtartama alatt intenzitáserőségének térbeli megoszlását jelezheti. A vármegyék 3–4 hónap járványhelyzetének fentebb ismertetett nyersszámait a falvaik átlagai mentén jelentős módosulást mutatnak. A két népesebb vármegye falvainak átlag lakossága *Arad* esetében több *Bihar* falvainak lélekszámánál. *Arad* vármegye falvainak átlag lakossága körében az átlag megbetegedés 6% (89 fő). Tehát több mint Bihar esetében, ahol a településhálózat sűrűsége miatt a lakott falvak átlag lélekszáma jóval alacsonyabb, így megbetegedések száma kevesebb, falvanként 8% (72 fő) arányt mutat. A léptékek nagyságrendjének különbsége ellenére Biharhoz hasonló a helyzet *Közép-Szolnok*, *Krassó* vármegyék falvainak esetében is, a falvak átlaga lakossága (377, illetve 484 fő) sorában a megbetegedések aránya egyaránt 12%, az átlag betegek száma pedig 46 fő az első, és 59 fő a második esetében. *Kraszna* vármegye népességszám tekintetében *Közép-Szolnok*hoz áll közelebb, viszont település száma annak fele (72), így a falvak átlag lakosságszáma több mint kétszerese nemcsak *Közép-Szolnok*, hanem *Krassó* falvainak átlagaihoz képest is (915 fő). Sőt a Biharénál is magasabb. *Kraszna* falvainak magasabb átlag lakossága sorában alacsonyabb a megbetegedések számaránya 4% (40 fő) *Közép-Szolnok* falvaihoz viszonyítva. Tehát valamiféle szabályszerűség körvonalai csak kitapinthatók a vármegyék településhálózatának sűrűsége és a fertőzött falvakban a megbetegedések viszonyában.

A betegek sorában az átlag felépültek és a halálozottak viszonyának alakulása a szóban forgó vármegyék és a kerület falvaiban közös, általánosítható jellemzője, hogy magas a felépültek számaránya, ami jelentősen árnyalja a halandósági mutatókat, amelyek vármegyék szintjén – a fertőzött falvak összevonása miatt – ijesztő nagyságrendűek.

A betegek sorában a felépültek átlagai 60–66% sávban helyezethetők el *Arad*, *Bihar*, *Kraszna*, *Krassó* vármegyék falvaiban, sőt *Közép-Szolnok* falvai esetében közel 75%. Az előbbiekkal szemben 56% az arányuk *Karánsebes* kerület hegyvidéki fertőzött falvaiban is. Tehát a felépültek számarányának nagyságrendje szerint alakult a falvakban az átlag beteg/meghalt viszony, a falvak többségében átlag 35% körüli a betegarányos halandóság: *Arad* és

Bihar falvaiban beteg/meghalt aránya egyaránt 36% (32, illetve 26 fő), Kraszna falvaiban pedig 38% (15 fő). A legalacsonyabb a beteg/meghalt aránya 26% (12 fő) Közép-Szolnok vármegyében, ahol a 46 fő betegek közül 74% (34 fő) felépült. Karánsebes kerületben pedig 82 beteg több mint fele 56% (46 fő) felépült és 43% (35 fő) hunyt el.

Az ismertetett vármegyékben, ahol a járvány második hulláma idején első alkalommal, *júniusban* tört ki a járvány, közös jellemzője, hogy nagyon magas, közel 80% fertőzött falvak és csupán 36% a fertőzésmentesek aránya. A hat közép-szintű terület egység (vármegye, kerület) falvainak összesített átlag lélekszáma valamivel több mint 4000, soraikban a 9% (388 fő) a fertőzött falvak összes átlag betege, meggyógyult 63% (246 fő) és meghalt 36% (140 fő). A vármegye és kerület falvai átlagainak összesített lakosságszáma 4108 fő, a betegek/felépült/meghaltak összevont száma pedig 774 fő, vagyis 19% azoknak a falulakóknak az átlag számaránya, akik valamilyen formában érintettek voltak az epekor által a járvány második hulláma idején.

3.) Győr-, Somogy-, Vas-, Veszprém-, Zaránd vármegyékben, valamint Hajdú kerületben a járvány 1873. évi nyári hulláma *július hónap* folyamán tört ki első és utolsó alkalommal. Zaránd és a Hajdu kerület kivételével, ahol szeptemberben szűnt meg, a többiben október hónap folyamán. Utolsóként a járvány az országban Nagy Kikinda kerület és Zala vármegye falvaiban ütötte fel a fejét, az előbbi esetében 1873. *augusztus* elején, az utóbbiban pedig *szeptember* végén, mindkettőben október hónap folyamán meg is szűnt. (Lásd: M 8.)

Győr-, Somogy -, Vas-, Veszprém-, Zaránd vármegyékben, valamint Hajdú kerületben, a járvány időtartama – kisebb idő eltolódásokkal – három/három és fél hónapig tartott és a sűrűbb településhálózattal rendelkező Vas, Somogy, Veszprém vármegyékben településarányosan alacsony volt a fertőzött falvak száma és magas a fertőzésmenteseké. Vas és Somogy esetében 4%/96%, illetve 5%/95% az arányuk, Veszprém vármegyében 23%/77%, hasonlóan a Hajdú kerületben is magasabb a fertőzött falvak aránya (76%/24%). Győr és Zaránd vármegyék esetében fordított a viszony, több a fertőzött falvak száma mint a fertőzésmenteseké, az előbbi esetében az arány 57%/53%, az utóbbiban viszont 87%/13%.

Nagy Kikinda kerületben, ahol a járvány bő két hónapig tartott a fertőzött/fertőzésmentes falvak megoszlása fele – fele arányt mutat. Zalában pedig a járvány rövid, nagyjából egy hónap (*szeptember–október*) időtartama alatt a vármegye 727 települése közül csupán egy fertőzését tüntették fel a Kimutatásban. Ha így volt, akkor a vármegye egésze fertőzés mentesnek tekinthető.

A fertőzött/fertőzésmentes falvak 1873. július, augusztus, szeptember hónapokban

<i>Vármegye, vidék 1873.Július/augusztus/ szeptember</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Győr	124	71 (57%)	53 (43%)
Somogy	314	15 (5%)	299 (95%)
Vas	686	30 (4%)	656 (96%)

Veszprém	274	64 (23%)	210 (77%)
Zaránd	99	86 (87%)	13 (13%)
Hajdú kerület	21	5 (24%)	16 (76%)
Nagykikinda kerület	10	5 (50%)	5 (50%)
Zala	727	1 (0,10%)	726 (100%)
Összesen	2255	277 (12%)	1978 (88%)

Az fentebbi júniusi kitörési esetekkel szemben, ahol a fertőzésmentes falvak településarányosan 26%, júliusi (Győr-, Somogy-, Vas-, Veszprém-, Zaránd, Hajdú kerület) illetve augusztusi (Nagy-Kikinda), és szeptemberi (Zala) esetekben arányuk 88% és csupán 12% a fertőzött falvaké.

Somogy és főleg Vas vármegyék apró falvaiban noha egyaránt 2% a lakosságárányos megbetegedés, a felépülteké is azonos, 1%. Kisebb eltolódás a lakosság soraiban az elhalálozások esetében mutatkozik, Somogyban 0,70%, Vasban pedig 1%. A járvány nyári hullámának intenzitásérősége – úgy tűnik – nem csökkent: Zaránd vármegyében a lakosságárányos megbetegedések 8% (4385 fő), Veszprémben 5% (4184 fő), Győr vármegyében 4% (3233 fő), a Hajdú kerületben 3% (1407 fő).

Veszprém és Győr vármegyékben a felépült/meghalt lakosságárány egyaránt 3%, illetve 2%, vagyis Veszprémben 2562/1542 fő, Győr vármegyében pedig 1835/1393 fő. Zarándban viszont magasabb az arányuk 5% (2779 fő), illetve / 3% (1606 fő). A Hajdú kerületben már több a lakosságárányos halandóság (1,50%/742) a felépültek (1% / 625) arányához képest.

Szűkebb megközelítésben a betegarányos mutatók, amelyek a fertőzött falvak összesítései, Veszprém és Zaránd vármegyékben a felépültek/halálozottak aránya az előbbi esetében 61%/37%, az utóbbiban pedig 63%/37%. Győr vármegyében mindkét mutató magas, felépült a betegek közül 57%, és meghalt 43%. Tehát a járvány által inkább sújtott – Győr, Veszprém és Zaránd – vármegyék a halandósági mutatóin a felépültek magasabb arányt javított. Nem így a Hajdú kerületben, ahol alacsonyabb a felépültek (44%/625 fő) aránya az meghaltakéhoz (56%/742 főhöz) viszonyítva. Somogy és Vas vármegyék esetében, ahol mint láttuk, alacsonyak a lakosságárányos mutatók, a fertőzött falvaik betegarányos mutatóinak összesített számarányai is alacsonyabbak: Somogyban 249 beteg sorában felépült 151 fő (61%), meghalt 98 fő (39%), Vas vármegyében 906 betegből meggyógyult 435 fő (48%) majdnem ugyanannyi 436 fő (48%) halt meg.

Nagy-Kikinda kerület esetében, ahol falvaiban augusztusban tört ki az epekór, a járvány bő két hónap időtartama alatt lakosságárányosan 5% (1202 fő) a betegség, 2,50% (635 fő) közülük felépült és 2% (551 fő) a halál eset. Betegarányosan a kerület öt falvában a felépültek aránya 53%, míg az elhunytaké 46%. Zala vármegye noha egyetlen fertőzött települést tüntettek a fel a Kimutatásban, amelynek kisváros nagyságrendű a lakossága

(4491 fő). Ehhez viszonyítva rövid egy hónap alatt a megbetegedések arány 7% (296 fő) a felépülteké 5% (233 fő), az halálozottaké a lakosság körében 1% (47 fő), vagyis a betegek 79%-a felépült és 16% lett az epekór áldozata. Zala vármegyében az előbbiekhöz képest ugyan magasabb a felépültek számaránya, ami le is szorította a halandósági mutatót, azonban esete kivételes: vagy arra utal, hogy szeptember hónapban a járvány már visszahúzódó szakaszába lépett és már ritkábban lepte meg a kór a falvakat, de ahol fel ütötte fejét ott erős volt intenzitása, vagy pedig arról is szó lehet, hogy a Kimutatás adatközlői, illetve szerkesztői hibáztak.

Településarányosan – láthattuk –, hogy az epekór megjelenésének időpontjaitól függetlenül mindegyik törvényhatóság esetében – Zaránd vármegye kivételével – több a fertőzésmentes falvak száma a fertőzöttekénél. Ugyanakkor azt is megfigyelhettük, hogy a járvány intenzitásereősége ott is magas, ahol az országban legkésőbb ütötte fel a fejét az epekór, és időtartama is rövidebb volt, mint azokban a falvakban, ahol már július hónap folyamán jelent meg az epekór

A falvak járványhelyzete 1873. július, augusztus, szeptember hónapban a járvány végéig

<i>Vármegye 1873. Július, augusztus, szeptember</i>	<i>Fal- vak szá- ma</i>	<i>Fer- tőzött falvak száma</i>	<i>Falvak átlag lélek- száma</i>	<i>Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga</i>		
				<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>
Győr	124	71 (57%)	581	46 (8%)	26 (57%)	20 (43%)
Somogy	314	15 (5%)	45	16 (36%)	10 (62%)	7 (44%)
Vas	686	30 (4%)	55	30 (56%)	14 (47%)	15 (50%)
Veszprém	274	64 (23%)	324	65 (20%)	40 (62%)	24 (37%)
Zaránd	99	86 (87%)	566	51 (9%)	32 (63%)	19 (37%)
Hajdú k.	21	5 (24%)	2376	281 (12%)	125 (44%)	156 (56%)
N.Kikinda	10	5 (50%)	2450	240 (10%)	127 (53%)	110 (46%)
Zala	727	1 (0,10%)	?	296 ?	233 (79%)	41 (14%)
<i>Összesen</i>	<i>2255</i>	<i>277 (12%)</i>	<i>6397</i>	<i>1021 (16%)</i>	<i>607 (59%)</i>	<i>392 (38%)</i>

A falvak átlagait nézzük, azokban a vármegyékben, amelyekben magasabb a fertőzött falvak, valamint falvak átlag lakosság száma, magasabb a betegek/felépültek átlagai és – Hajdú kerület falvai kivételével – a felépült/meghalt viszony is a beteg/felépült séma szerint alakult. Győr és Zaránd vármegyék falvainak átlag lakosság száma közelít egymáshoz, az átlag betegek lakosságarányos mutatói, Győr esetében 8% (46 fő), Zaránd falvaiban 9% (51 fő), betegarányosan átlagban Zaránd falvaiban a felépült 63% (32 fő), meghalt 37% (19 fő), vele szemben Győr vármegyében, ahol falvak átlaglakossága több, a betegek közül kevesebb a meggyógyult, 57% (26 fő), hasonlóan a meghaltak számaránya is, 43% (20 fő). Veszprém 64 fertőzött falvában az átlaglelékszám jóval alacsonyabb Győr és Zaránd falvaihoz képest, mégis magasabb a falvak átlag betegeinek számaránya 20% (65 fő), és a betegek sorában felépült – 62% (40 fő), meghalt 37% (24 fő). Noha az átlag halandósági arányok Veszprém és Zaránd vármegye falvaiban azonosak, a fertőzött falvak száma jóval több, a falvak átlag lélekszáma Veszprém közel fele Zaránd falvainak átlagához viszonyítva, mindez azt is jelzi, hogy Veszprém vármegye falvaiban a járvány a szűkebb térben (kevesebb fertőzött falu) a járvány intenzitása erősebb lehetett Zaránd falvaihoz képest, ahol a több fertőzött falu a járvány szétszórtabb földrajzát mutatja.

Somogy és Vas vármegyék településhálózatának sűrűsége három-négyszerese Győr, Veszprém, Zaránd vármegyékhez viszonyítva, viszont nagyon alacsonyak a fertőzött falvak településarányos mutatói: Somogyban 5% (15 falu), Vasban 4% (30 falu). A két vármegyében a falvak átlag lélekszámához viszonyítva a megbetegedések a falvakban kiugróan magasak. Somogyban a 45 fő átlag falulakó sorában 36% (16 fő) a betegek aránya, Vasban pedig falvanként az 55 lakos közül 56% (30 fő) a betegek aránya. Az apró falvak zsúfoltabb lakott tereiben a halandósági mutató Somogyban 44 % (7 fő), ami a felépültek magasabb arányával, 62% (10 fő) mutat kapcsolatot, viszont Vas vármegye falvaiban a betegek sorában alacsonyabb volt egy fővel a felépültek aránya 47% (14 fő), az elhaltakénál, 50% (15 fő).

A falvak átlagai minden mutató tekintetében kiugróan magasak a Hajdú kerület fertőzött falvaiban, ami azzal hozható vonatkozásba, hogy a kerület gyéresebb településhálózatában a falvak átlag lélekszáma magas, falvanként 2376 lakos. Így zsúfoltabb lakott terekben mint lenni szokott, magasabb az átlag a megbetegedések aránya, 12% (218 fő), közülük azonban a felépültek aránya 44% (125 fő) alacsonyabb az halálozottakénál, amely közel 10 százalékkal magasabb, 56% (156 fő). A felépültek alacsonyabb és a meghaltak magasabb mutatói tehát a júliusban kitört esetekben Vas vármegye és a Hajdú kerület falvaiban mutatkozik, azonban a kettő között a beteg/felépült/meghalt arányok léptékei között igencsak méretesek a különbségek.

Nagy-Kikinda kerület falvainak átlag járvány mutatói, a járvány rövidebb időtartama ellenére a Hajdú kerület falvaitól – a nagyságrendi különbség ellenére – eltérően alakultak. N. Kikinda kerület 10 falva közül 50% fertőzött, a kerületben a falvak átlag lakosság száma 2450 fő, soraikban a megbetegedések aránya alacsonyabb 10% (240 fő) mint a Hajdú kerület falvaiban. A betegek sorában magasabb viszont a felépültek aránya 53% (127 fő) az halálozottakénál, 46% (110 fő). A két kerület különbsége tehát a járvány kitörésének időpontja, vagyis a járvány időtartama, a fertőzött/fertőzetlen falvak különbsége, a falvak átlag lakosságának sűrűsége befolyásolhatta járvány mutatóik közötti eltéréseket.

A fentebbiekben ismertetett vármegyékben, kerületekben a lakosság nagyságrendi megoszlása a településhálózat sűrűsége, a fertőzött/fertőzésmentes falvak számának alakulása, a domborzati és vízrajzi adottságok valószínű közrejátszhattak az epekór fertőzések járvánnyá alakulásában. Erre utalnak, a járvány két – 1872/73. őszi/ téli és 1873. nyári – hullámának beteg/felépült/meghalt mutatóinak a tájegységek falvai közötti megoszlásnak jelentős eltérései. Például magasabb a halandóság a *Tisza jobb- és bal partján* (Zemplén, Szepes, Bereg, Abaúj, Békés, Szabolcs) elterülő vármegyék, valamint a *Maros – Tisza-Duna szöge* által bezárt területen (Krassó, Torontál, Temes), és a Tisza-Duna közén (Heves) fekvő falvakban. Alacsonyabbak halandósági mutatókat *Duna jobb partján* (Dunántúlon, Baranya, Somogy, Tolna) falvaiban. Az elhalálozások száma nem független a tájegységek falvainak lakosság sűrűségétől, például a Tisza mindkét oldalán elterülő 22 vármegye népessége a becslések szerint 1873. év végén 3,7 millió, ezzel szemben a Dunántúl lélekszáma 2,5 millió körüli, az előbbi tájegység falvaiban a halandóság jóval magasabb mint az előbbi esetében.⁶⁵⁵ A beteg/meghalt jelzőszámok lakosság- és településarányos megoszlása – láthattuk a korábbi járványok esetében is – a beteg/felépült viszony alakulásával mutat összefüggést. Hiába, hasonlít sok esetben egyik másik vármegye falvainak beteg/felépült/meghalt számaránya, de nem azonos, az eltérést, a különbséget közöttük a fertőzött településeken a beteg/felépült viszony alakulása módosította.

A fejezet bevezetőjében már említettük, hogy a belügyminisztériumi a járványvédelmi rendeletek mellett az orvosi ellátást is próbálta biztosítani. Akárcsak korábbi járványok idején lakosság helyeként a kihelyezett orvosok működését különböző vélt/valós indokokkal akadályozta. Például Csanád vármegyében, a járásközpontokban – Battonyára, Tornyára, Palotára, Nagyalakra – a belügyminisztérium járványorvosokat küldött. A Tornyára kirendelt járványorvost dr. Szmetanovils Edét a lakosság feljelentette, mert azt terjesztette *nem kolerában pusztulnak el az emberek, hanem az orvosok helytelen kezelése miatt. A makói törvényszék az orvost felmentette (1874), mert a vád nem volt „beigazolható”*.⁶⁵⁶

Bálint N. István megemlíti egy másik esetet: több vármegyében, így Csanád „*vármegyében igen elterjedt gyógyszer volt a citromos rum, amely gyógymód Papp Mihály sebész, 'koleraszpecialista' ajánlására harapódzott el a nép körében*”. (...) A járvány után a belügyminisztérium megrovásban részesítette a sebészt, „*amiért a szeszes italok használatát ajánlotta a lakosságnak a rendeletekkel szembehelyezkedve, amelyek éppen ettől tiltották a beteget*”. A járványt követően, mint lenni szokott, a vármegye előljáróit (főorvosok, szolgabírók stb.) „*buzgólkodásukért*” kiténtették. Bálint István inkább azt tartotta „*dicséretesnek*”, hogy a vármegye lakosok, „*különösen a tót ajkú pitvarosiak és nagylakiak 37 trencsényi árvát fogadtak örökbe*”.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ Mádai Lajos például közel háromszorosára becsülte a halandósági különbséget a két tájegység között. (Lásd: Mádai, L. Demográfia. 33. évf. 1–2. szám (1990). 79–81.

⁶⁵⁶ Bálint Nagy István., 1928. 103.

⁶⁵⁷ Bálint Nagy István. 1928. 102–104.

A magyarországi városok járványhelyzete 1872/73-ban

Az 1872/73. évi járványfolyamat két hulláma idején, Magyarország – Erdély nélkül – 41 kisebb-nagyobb városában 19 esetben a járvány többször kitört, összességükben viszont a második, nyári hulláma sújtotta a városok többségét. A hivatalos jelentésekben ekkor jegezték fel a legtöbb megbetegedést és halálozást a városok lakosságának soraiban. (Lásd: M 8.) Többféle csoportosítás lehetséges a magyarországi városok lakosság- és betegarányos megközelítésében. A korábbi járványok esetében jeleztük, hogy általában a szűkebb városi terekben, ahol a lélekszám alacsonyabb és sűrűbb – nagyjából 5 ezer körüli, illetve az alatti, – a lakosságarányos megbetegedések és elhalálozások gyakran kiugróan magasak. Magyarországon a járvány mindkét hulláma idején 23 várost sújtott a epekór fertőzés/megbetegedés, majdnem mindegyikben a járvány első hulláma idején (1872. október – 1873. február), jelent meg, majd ugyanazokat városokat lepte meg a kolera második hulláma is (1873. március – 1873. november). Néhány esetben – az 1872. első kitörést követően, és 1873. nyarán/őszén – két alkalommal ütötte fel a fejét (Újvidék, Szepesi városok), és egy esetben (Bártfa) három alkalommal 1873. nyarán. Tehát az 1872/73. járvány idején az ország 63 törvényhatósága (vármegye, város, kerület, vidék, szék) sorában a fertőzött 23 város részaránya 36%. Ezek a mutatók megközelítő számok, becsléseken alapulnak, és valószínű a járvány érintett városok listája hiányos. A vármegyék, kerületek kitörési időpontjával szemben – mint fentebb jeleztük – a városokat a lélekszám nagyrendje szerint csoportosítottuk..

1.) A járvány kiváltotta veszteségek tekintetében kirívó példaként *Korpona* várost szokás említeni, ahol a járvány második hulláma idején – 1873. július 23 és október 2. között – az országban a legtöbb volt a lakosságarányos beteg (7,50%) és meghalt (5%). Betegarányosan a 278 beteg közül felépült 90 fő (32%) és meghalt 188 fő (68%). A meglepő az, hogy a közel négy ezer városlakó (3742) soraiban – a dombvidéki, polgárosodott, egészségügy szakemberekkel jobban ellátott Korponán – az elhalálozások mintegy 50%-al magasabbak mint a felépültek aránya. A kolerajárványok sorában – vármegyék néhány falva kivételével – a városok esetében nagyon ritkán látunk ehhez hasonló magas halandóság mutatót, de mint alább az erdélyi városok ismertetése során látni fogjuk, az eset nem egyedi.

Korpona kirívó vesztesége, felhívja a figyelmet arra, hogy a kis- és nagyvárosok beteg/felépül/meghalt számarányainak eltérései ellenére némileg megfogható séma – a népesség nagyságrendje – mentén követjük a járvány két hulláma idején a városok helyzetének alakulását. (Lásd: 8.)

2.) Az ország legnépesebb (200 ezer feletti) településén, *Pesten* lakosság soraiban a megbetegedések aránya egy százalék alatt volt (0,67%) az elhalálozások pedig 1,29%, ami Korpona hasonló mutatóhoz képest nagyon alacsony, noha Pest városát a járvány mindkét hulláma érintette. A járvány első hulláma 1872. október 22-én ütötte fel a fejét, majd 1873. március közepén hivatalosan is bejelentették a végét, viszont 1873. május elején ismét kitört és október folyamán szűnt meg. A város fertályait az időben eléggé hosszán elhúzódó járvány egyetlenül sújtotta. (Lásd: M 8.)

Az első, téli hullám kitörésétől (1872. október) a beteg/meghalt viszony a város kerületeiben eltérően alakult: Lipótvárosban (20 beteg/3 meghalt), Terézvárosban (39 beteg/18 meghalt), Józsefvárosban (9 beteg/4 meghalt) és Ferencvárosban (29 beteg/16 meghalt). A városban a járvány első hulláma idején megbetegedett 1031 fő és meghalt 432 fő (42%). A legtöbb napi elhalálozás 1872. november 17-én (16 fő) és december 10-én (15 fő) jegyztek fel. A kórházban fekvő betegek, valamint az orvosok, ápolók, felügyelők, szolgák járványmentesek maradtak, hasonlóan a közintézmények, a szegényházak személyzete, az aggápolók is.⁶⁵⁸

A járvány, második, nyári hulláma idején (hivatalosan 1873. április 25–december 26. között) Pesten a lakosság soraiban 2% (4348 fő) betegedett meg és közülük meghalt 2189 fő (50%). Vagyis 8%-al többen haltak meg mint a járvány első hulláma idején. Legtöbb (650 fő) halálózást Kőbányán jegyezték fel, Józsefvárosban számuk 160, Terézvárosban 89, Lipótvárosban 65, Belvárosban 3, Ferencvárosban 20. Tehát mindegyik város negyedben több az áldozatok száma mint a kolera első hulláma idején. Ez úttal a szegények házat sem kímélte az epekor, 60 beteg közül 56 (93%) halt meg. A barakk kórház személyzete sorában az 59 beteg közül 31 (53%) az áldozat. Pesten 1873. augusztus 15-én 139 megbetegedést jelentettek, az elhalálozások napi csúcsa 51 fő pedig augusztus 4.-re esett.⁶⁵⁹

A KHOLERA BUDAPESTEN. — A KHOLERÁS BETEGEK A JÁRVÁNY-KÓRHÁZBAN.

Kolerabetegek a budapesti járványkórházban (Jantyk Máttyás rajza) – MNL.

⁶⁵⁸ Körösi, J. Budapesti Statisztikai Közleményei. XIV. (1877). 1–8, 37. , Vö. Grósz, L. 1874. 22–23.

⁶⁵⁹ Körösi, J. Budapesti Statisztikai Közleményei. XIV. (1877). 80–81.

Az 1872/73. évi járvány idején a statisztikai megfigyelések országosan nem számoltak a megbetegedtek, sem a meghaltak foglalkozásával. *Körösi József* Pest város főorvosa rendszeres statisztikai kimutatásokat készített és a foglalkozási csoportok lakosságárányos megbetegedését is számba vette.⁶⁶⁰ Az 1872/73. évi járvány idején felmérése 100–100 iparos, kereskedő, „testi szolgálat tevő”, szellemi foglalkozású vagyoni megoszlása, valamint lakásviszonyok, felekezeti, nemek és korosztályok szerint vizsgálta Pest városában a halálózások megoszlását. Táblázataiban kimutatta, hogy 100 esetből az iparosok körében kolerában 19,2, a kereskedők 8–6, testi szolgálatot tevők 27,8, a szellemi foglalkozásúak sorban pedig 5 haláleset volt. A kolera a testi (fizikai) munkából élők közül szedte a legtöbb áldozatot: soraikban elhaltaknak több mint egy negyedrésze kolerában „múlt ki”. „De az iparosokat is nagy hévvel támadá meg e vész, amennyiben 1655 elhalt iparos közül 318, tehát majd egy ötödrész a kolerának esett áldozatul. A két másik foglalkozási csoport, a kereskedők és szellemi munkások csoportja ellenben sokkal inkább volt a kolera esélye ellen biztosítva, az ezen foglalkozásokból kihaltaknak csak 713 része halván el kolera folytán. A kolera legtöbbet pusztított mindkét nembeli napszámosok és kőművesek közt. Az e foglalkozásból 1872. és 1873-ban elhaltaknak mintegy 3/10-de e betegségben halt el, a mindkét nembeli cselédeknek több mint 1/5 része, a cipészeknek 1/6, szabóknak 1/8 része, ellenben a saját vagyonukból élőknek és hivatalnokoknak csak 7–8 százaléka”.⁶⁶¹ Tehát járvány első, téli hulláma idején tudomány-művészet, hivatalnokok, birtokosok körében 71, a kereskedők és iparosok körében 277, a munkások és szolgák körében pedig 683 személy betegedett meg. A járvány második, nyári hulláma idején az első csoportban 246, a másodikban 1113, a harmadikban 2989 fertőzött személlyel számolt.

Ami pedig kolera-halálesetek korosztály szerinti megoszlást illeti, *Körösi* hangsúlyozta, hogy többsége a felnőttek köréből vagyoni megoszlás szerint került ki, a gyermekkorban kolerában elhaltaknál a vagyoni helyzet „elhalványodik”. „Száz-száz a vagyonosabb osztályokból elhalt gyermek közül 3, 5% esett a kolera áldozatául, a szegényebb osztálybeliekből pedig 3,7%”.

A kolera fertőzések és elhalalozások esetében az okok között általában a rossz lakásviszonyokat szokták említeni. *Körösi* Pest esetében ezzel ellenkező számokat talált: a 2524 kolerahalalozott közül pincelakásban 154 (6,1%) eset történt. Nemek szerint: kolerában elhalt 1383 férfi közül 69, női 1141 kolera áldozat közül pedig 85 fő hunyt el pincelakásban. Következésképpen: „a kolera, typhus, és himlő a pinczében nem terjed gyorsabban mint más lakásokon”, viszont a pinczelakások a vörheny, kanyaró és hökhurut föllépését igenis elősegíteni látszanak”.⁶⁶²

A járvány két hulláma idején 1872/73-ban, tehát Pesten – a hivatalos kimutatás alapján – lakosságárányosan a megbetegedések aránya közel 1% (0,67%), az elhalalozások pedig valamivel több mint 1% (1,29%), betegarányosan (5361 betegből) felépült 2746 fő (51%), és meghalt 2 605 fő (49%).⁶⁶³

⁶⁶⁰ *Körösi, J. Budapesti Statisztikai Közlemények* 11. 81876). Negyedik fejezet. Vallás. 507–509.

⁶⁶¹ *Körösi, J. Budapesti Statisztikai Közlemények*. 11. (1876). 96–98.

⁶⁶² *Körösi, J. Budapesti Statisztikai Közlemények*. 11. (1876). 123, 124–125.

⁶⁶³ *Grósz, L.* hivatkozott munkájában a járvány, első hulláma idején Pesten összesen 1031 beteggel és 432 elhalalozással számolt, a második hulláma idején pedig 4348 beteggel és 2189 meghaltal, ha két hullám adatait összeadjuk, a hivatalos kimutatáshoz közel álló számokat kapunk, ezért az utóbbi alapján számoltunk.

A Duna jobb partján, *Budán* a lakosság sorában az 1317 (nagyjából 2,50%) betegből 534 (1%) halt meg, betegarányosan pedig meghalt a betegek közül 40 fő (54%), sajnos a felépültek számát nem tüntette fel.⁶⁶⁴ Körös József egy másik munkájában megjegyzezi, hogy az 1872/73. évi (ázsiái) kolera járvány Pestre vonatkozó adatai „érzékenysége gyengítették azon körülmény folytán, hogy a rossz lakásokban megbetegültek igen nagy része a cholera kórházba szállított, ahol azután az elhaltak lakás viszonyai tovább nem fürkésztettek”.⁶⁶⁵

Korpona és Pest járvány mutatói első látásra a beteg/meghalt megoszlásának térbeli különbségeire hívja fel a figyelmet, ami azt is jelenti, hogy az adott területen a lakosság sűrűsége és a fertőző kór intenzitásának koncentrációja között kapcsolat áll fenn: amire Korpona este példa. Ezzel szemben Pest városban – Kőbánya kivételével – három kerület (Terézváros, Lipótváros, Ferencváros) együttes halandóság száma alacsonyabb (170 fő), mint Korpona esetében (188 fő). Holott Pestváros kerületeinek a lélekszáma, külön-külön is több lehetett Korpona városlakóinak számánál. Az eltérések arra is utalnak, hogy Pest városában a járvány szétszór volta miatt jóval enyhébb volt Korponához képest.

2/a.) Az 1869/70. népszámlálás Pest város mellett, 70 ezer lélekszám körüli *Szegedet* találta az ország második népesebb városának. Igaz, kettő között a nagyságrendi különbség mintegy 130 ezer lakossal több Pest esetében. A kolera járvány nyári hulláma a Tisza parti várost 1873 május 16-án érte el, és augusztus 16-án szűnt meg, vagyis a járvány folyamat három hónap időtartama alatt, a városban lakosságárányosan 0, 60% (424 fő) betegedett meg és soraikban 0, 42% (301 fő) halt meg. Lakosságárányosan tehát a szegedi járványhelyzet 1873. nyarán nem volt súlyos, a városban a járvány dinamikája szakaszos, szünetelt, lappangott, a város részekben, utcákban – akárcsak Pesten – eltérő volt a betegek/halálozottak száma. Egészeben, betegarányosan a városban a halandóság a betegek számához képest magas (71%), ami a felépültek meglepően alacsony, 125 fő (29%) számarányának tulajdonítható. Nincs adat arról, hogy a járvány első hulláma érintette volna Szegedet, noha – mint láttuk – Csongrád vármegyében 1872. decemberében már jelen volt az epekór, majd 1873. májusában újra megjelent és október végén szűnt meg.

A népesebb városok lakosságárányos megbetegedések és elhalálozások alacsony voltára a másik eset, *Kecskemét*, ahol a járványfolyamat kezdete 1873. június 18 és október elején szűnt meg Bő négy hónap alatt lakosságárányosan – 45 ezernél valamivel több lélekszámú – Kecskeméten 0,54% (260 fő) betegedett meg és közülük meghalt 0,39% (180 fő). Lakosságárányosan – akárcsak Szeged esetében – itt is alacsony a betegek/meghaltak számaránya. A betegarányos mutatók rosszabbak a szegedinél, a fertőzöttek közül felépült 23 fő (9%) és elhunyt 180 fő (69%). (Lásd: M 8.) A felépült alacsony számaránya mellett, feltehetően egyéb körülmények is közrejátszottak a halandóság megugrásában.

A járvány idején *Baja* és *Sopron* közel azonos – 20 ezer körüli – lélekszámmal rendelkező városok. *Baján* 1873 július 29-én jelent a járvány és novemberében ért véget, *Sopronban* pedig 1873. augusztus 15-én tört ki és december folyamán szűnt meg. Mindkét városban közel azonos a járványfolyamat időtartama, további közös jellemzőjük, hogy alacsony volt a lakosságszámhoz képest a megbetegedések és elhalálozás számaránya: *Baján* lakosságárá-

⁶⁶⁴ Körösi J. Budapest főváros Statisztikai hivatalának közleményei. XIV.(1877.). 84.

⁶⁶⁵ Körösi, J. 1873. 101/1. lbj., Imre József. Budapesti Szemle. 3 (1873). 5. szám. 91–108.

nyosan beteg 0,38% (77 fő) és közülük meghalt 0,23% (47 fő), Sopronban beteg 0,93% (196 fő) sorában elhunyt 0,43% (92 fő). Baján betegarányosan az halálozások magas aránya (61%) a felépültek 39% (30 fő) alacsony arányával mutat kapcsolatot. Sopronban szintén a felépültek magasabb számaránya 52,55% (103 fő) a betegek sorában csökkentette az halálozást, 47% (92 fő).

Pécs – 1873. július 21-én ütötte fel a fejét az epekór és november folyamán szűnt meg a járvány – noha mintegy ötezer lélekszámmal többen lakták, mint Baját, annak sémáját ismétli. Lakosságarányosan a beteg 139 fő (0,56%), közülük meghalt 104 fő (0,41%). Betegarányosan a felépültek alacsony számaránya 30 fő (21,58%) játszott közre a betegek magas elhalálozásában, 104 fő (74,82%).

2/b.) Az előbbi példák mellett továbbiak is említhetők a nagyobb népességgel rendelkező városok sorában, ahol a betegarányos meghalt számaránya magasabb, mint a felépülteké: *Szabadka* város esetében bő két hónap alatt (1873. július 19.–szeptember 28.) lakosságarányosan közel három százalék (2,77%) a betegek és 1,55% az meghaltak aránya. Viszont a betegarányos mutatókból kiderül, hogy a betegek közül 877 fő (56%) meghalt, míg a felépültek száma/aránya alacsonyabb, 684 fő (44%). Többlet halandóságot vont maga után a felépültek alacsonyabb száma, a közel azonos lélekszámú *Debrecenben is*, valamint bő tízezerrel kevesebb városlakó soraiban *Aradon*. Az utóbbiban – a járvány 1873. június 3. és szeptember 21. között zajlott le, a járvány időtartamának hossza miatt is, magas a lakosságárányos megbetegedés (3,36%) és a halandóság is (2%). Betegarányosan viszont a 1102 fő kolerabeteg közel fele, 633 fő (57%) az áldozat, és 469 fő (43%) a gyógyult.

Debrecen esetében a lakosságárányos beteg 3% és meghalt 1,50% aránya nem kirívó. A járvány négy hónapja alatt –1873. július 6. és október 2. között – megbetegedett 1282 fő közül felépült 625 fő (49%) és meghalt 657 fő (51%). Tehát Arad, Debrecen esetében a felépültek alacsonyabb száma a halálozási többletet vont maga után.

Kisebb eltéréssel hasonló beteg/felépült/meghalt viszony látható *Győrben is*, magas a lakosságárányos beteg (4%), s a halálozottak aránya is (2%), viszont város 856 betege sorában csupán két fővel több az halálozottak számaránya, 429 fő (50%), a felépültekéhez képest: 427 fő (50%). Győr város esetében – ahol 1873. július 3-án tört ki a járvány és szeptember 29-ig tartott – Petz Lajos 91 foglalkozás és korosztály (férfi, nő, gyermek) csoportban vizsgálta a kolera, illetve „*kolerin*” (betegség gyengébb változata) kiváltotta haláleseteket. Az 1873. és 1886. évi járványt összehasonlítva, többek között megállapítja: „Mindenekelőtt feltűnő járványunknál, hogy a megbetegedések a jobb módú osztályt úgyszólván teljesen megkímélték. A szorosan vett intelligencia köréből, ellentétben az 1873-iki kolerajárvánnyal, egy koleraeset sem fordult elő, sőt még a kolerin-megbetegedések is alig számba vehető pár esettel szerepelnek. A főcontingenst a munkásosztály szolgáltatta. A kézműves osztályból hasonlóképpen fordultak elő megbetegedési esetek”.⁶⁶⁶

A felsorolt tíz nagyobb város – Pest, Sopron kivételével – nyolc esetében a felépültek alacsony számaránya magasabb halandóságot vont maga után. Joggal merül fel a kérdés, hogy a jobb egészségügyi ellátottsággal (kórházak, orvosok, ápolók stb.) rendelkező népesebb vármegye központokban, ahol a hatóságok feszebb – járványvédelmi – rendtartása is mű-

⁶⁶⁶ Petz Lajos. 1887. 463.

ködött, feltehetően a lakosság viselkedésreakciója is tudatosabb volt, milyen körülmények befolyásolhatták a kolerabetegségből felépültek, gyógyultak alacsonyabb számnak alakulását az halálozottakhoz viszonyítva. Ugyanis – szóltunk már arról –, hogy a járvány terjedését, változó intenzitását, koncentrációját a településeken, időben szüntek, lappangás, visszahúzódás, térben pedig szétszórtság, szakaszosság jellemezte. Pest esetében is láttuk a járvány dinamikája a város kerületeiben egyeletlen megoszlású volt, akárcsak a vármegyék tágabb tereiben. Nem tűnik valószínűnek, hogy bizonyos népbetegségek miatt (hidegrázás) s az epekor első tüneteinek hasonlósága miatt a téves diagnosztikák, valamint városlakók vészhelyzet érzékelésének lezsersége, a viselkedésreakciója (hanyagság, rejtőzködés, titkolózás stb.) közrejátszott volna a felépültek alacsony mutatóinak alakulásában.

3.) A magyarországi városok *másik, fertőzés többséget mutató csoportjának* közös jellemzője, hogy lakosságárányos megbetegedések ugyan magasak és elhalálozások viszonylag alacsonyak voltak: *Breznóbánya, Bártfa, Hódmezővásárhely*. (Lásd: M 8.) Az utóbbi esetében a beteg/meghalt az arány 3%/1%, a felépültek számaránya több, mint az halálozottak aránya 57%/42%. A városban – 1873. július 7 és szeptember 22. között – 1514 betegből 649 fő (43%) elhalálozott számát a betegek több mint felének 865 fő (57%) a gyógyulása csökkentette. *Sopronban* a 20 ezer körüli lakosság sorában 1% (196 fő) betegedett meg, közülük betegarányosan felépült 53% (103), elhunyt 47% (92 fő). A 10 ezer fölötti lélekszámú *Breznóbányán* – 1872. november 11-én tört ki, nem ismert mikor ért véget – az előbbiekhöz képest már súlyosabb volt a járványhelyzet, lakosság 6% (751 fő) betegedett meg, a betegek közül felgyógyult 441 fő (58%), ami jelentősen csökkentette a halálozást, 272 fő (36%).

Többször jeleztük, hogy általában a szűkebb városi terekben, ahol a lélekszám is alacsonyabb – nagyjából 5 ezer körüli, illetve az alatti, – a lakosságárányos megbetegedések és elhalálozások kiugróan magasak.

Korpona és *Bártfa* annyiban hasonlít egymáshoz, hogy a járvány idején az utóbbi esetében is a lakosságárányos (4750 fő) megbetegedés magas, 6, 50% (310 fő), betegarányos felépültek 157 fő (51%) aránya kevéssel több mint az áldozatoké 153 fő (49%). *Bártfát* a járvány mindkét hulláma érintette: 1872. december elején, 1873. február elején, majd ugyanebben az évben május elején és augusztus derekán. Nincs adat arra, hogy mikor lett vége a járvány téli, illetve nyári hullámának a városban. A járvány megjelenésének ilyen és hasonló ismétlődése ritka, úgy tűnik azonban, hogy az epekor négyzseri jelenlétének – szakaszos, lappangó volta miatt – időtartama elhúzódott.

4.) Általában a bányavárosok, ahol lélekszám 5 – 10 ezer között volt, mint például *Göllnicbánya* (5205 fő), *Újbánya* (5000 fő), *Körmöcbánya* (8442 fő) esetében, amelyeket felváltva a járvány mindkét hulláma érintett, a lakosság- és betegarányos mutatók viszonylag alacsonyak: *Újbánya* – kivételével, ahol – 1873 augusztus 12-n tört ki a járvány – több az áldozat a felépültekénél: beteg (28 fő/0,50%), felépült (10 fő/36%) meghalt (18 fő/64%). *Körmöcbányán* arányuk: beteg (56 fő/0,60%), felépült (28 fő/50%), és meghalt (28 fő/50%). *Göllnicbányán* pedig felépültek magasabb számaránya jelentősen csökkentette a halandóságot: beteg (98 fő/2%), felépült (68 fő/69%), meghalt (30 fő/31%). Kör-

möcbánya és Újbánya esetében 1873 augusztusában jelent meg az epekór, Göllnicbányán viszont 1873. november 28-án, egyik esetében sem ismert mikor ért véget.

Kiugró eset a népesebb, 14 ezer feletti városlakónak otthon adó *Selmecbánya*, amelyet a járvány két alkalommal érintett: 1873 február és augusztus hónapokban. A lakosságárányos megbetegedések 0,11%, míg az halálozotaké 0,07%, a 16 beteg közül csupán 5 fő (31%) gyógyult meg, és 11 fő (69%) meghalt. Na mármost, ha a betegárányos felépült/meghalt jelzőszámokat nézzük – a lakosságárányos beteg/meghalt arányához viszonyítva – akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a Selmecbányán járványhelyzet súlyos lehetett. Holott Selmecbánya járvány mutatóinak nyersszámai arra utalnak, hogy a várost az epekór éppen csak megkarcolta. Ellenpélda lehet *Besztercebánya*, amelyet a járvány mindkét hulláma érintett: 1872 december, 1873. július hónapokban, és október elején szűnt meg. A város lakosság száma 10 ezer körüli, tehát jóval alacsonyabb Selmecbánya lélekszámánál. Lakosságárányosan 3% a megbetegedések és 0,62% a halálozotak aránya. A városban a 378 betegből felépült 304 fő (80%), ami nagyon jelentősen leszorította és az elhunytak számárányát, 74 fő (19%). Ha felépült/meghalt rangsort nézzük, akkor az összes kis- és nagy városok sorában *Besztercebányán* volt a legmagasabb a *felépültek* számaránya a járvány mindkét hulláma idején. Ugyanakkor, ha *Besztercebánya* és Selmecbánya beteg/felépült/meghalt arányszámaikat összehasonlítjuk, akkor azt láthatjuk, hogy Selmecbánya esetében a város járványhelyzetét a lakosságárányos mutatók teszik helyre, valamint a beteg/felépült/meghalt mutatók nyersszámai, mivel a betegárányos felépült/meghalt számai, mint láttuk rendkívül torzítóak. Voltak városok, amelyeket a járvány első hulláma nem érintett, például *Kalocsa* és környékét elkerülte. Az 1869-es népszámlálás adatai szerint, városnak a szállásokkal együtt 16 302 lakosa volt. A városban és környékén a járvány második hulláma 54 napig tartott (1873. július 26. – szeptember 17.) és lakosságárányosan 557 fő (3,50%) áldozattal járt. A járvány az ország más településeihez hasonlóan augusztus hónapban tetőzött, amikor egy napon (augusztus 12-én) 36 fő halt meg, ezt követő szeptember hónapban már napi tíz alá csökkent az halálozotak száma, és utolsó áldozata 1873. szeptember 17-én halt meg. A járvány lokális jellemzője, hogy az összes kolera áldozatok egy negyedét a hat éven aluli gyerekek tették ki.⁶⁶⁷

A városok sorában néhánynak járványhelyzet mutatói inkább a járványmentességre utalnak, mint például Modor és Felsőbánya. *Modoron* a járvány második hulláma 1873. szeptemberében jelent meg, a város 5066 lakosa sorában egy betegből egy elhalálozott volt. *Felsőbányát* a járvány mindkét hulláma megkarcolta (1872. február, 1873. július), és város 6000 lakosa sorában mindössze 2 megbetegedést, egy felépültet és egy halálozotat jelentettek. (Lásd: M 8.)

Ha összevonjuk a városokban a járványérintett (beteg, felépült) és sújtott (meghalt) számát és összevetjük a fertőzőesmenetes lakosok számával, akkor azt látjuk, hogy az utóbbiak alkotják a túlnyomó többséget.

⁶⁶⁷ Mácsainé Iván Éva. *Historia Nostra*. Lévf. (2013). 1. szám. (128–144). 132.

A fertőzésérintett/sújtott és fertőzésmentes városlakók az 1872/73. évi járvány idején

Város 1872/1873.	Lakosság száma	Az epekór kitörésétől számítva	
		Fertőzésérintett/sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Pest	200 476	10 719 (5%)	189 756 (95 %)
Szeged	70 179	851 (1 %)	69 328 (99 %)
Szabadka	56 323	3086 (5 %)	53 237 (95 %)
Buda	56 000	634 (5 %)	53 366 (95%)
Hódmezővásárhely	49 253	3028 (6 %)	46 622 (94 %)
Pozsony	47 000	1362 (3 %)	45 638 (97 %)
Debrecen	46 565	2564 (5,50 %)	44 001 (95 %)
Kecskemét	45 195	463 (1 %)	44 732 (99 %)
Arad	32 725	2204 (7 %)	30 521 (93 %)
Pécs	24 800	273 (1 %)	24 527 (99 %)
Győr	20 000	1172 (6 %)	18 828 (94 %)
Sopron	20 966	391 (2 %)	20 575 (98 %)
Baja	19 780	154 (1 %)	19 626 (99 %)
Breznóbánya	11 774	1253 (11 %)	10 521 (89 %)
Bártfa	4756	620 (13 %)	4 136 (87 %)
Korpona	3742	556 (15 %)	3 186 (85 %)
Felsőbánya	6000	4	5 996 (100%)
Modor	5066	1	5 065 (100%)

Korpona, Bártfa, Breznóbánya kivételével, ahol a beteg/felépült/meghalt, vagyis a járvány érintett/sújtott lakosság a 10% fölött alakult, a fertőzésmentes lakosság a három városban 85% fölötti arányt mutat. A városok többségében a járványérintett/sújtott lakosság aránya 1–7% sávban helyezhető, a fertőzésmentes népesség aránya pedig 93% fölötti sávban. Néhány esetében (Baja, Kecskemét, Szeged, Pécs, Sopron) a járvány idején fertőzésmentes maradtak aránya (99%) közel állt a járványmentes állapotokhoz.

A betegarányos felépült/meghalt számarányainak változatai, a városok is a járvány terjedését megelőző szervezőmunka időbeli ütemezésével is kapcsolatot mutat. A késedelmeskedés, mulasztás, hanyagság vagy éppen a kivárás, a szomszéd településre figyelés – „majd, látjuk mi lesz ott” – beállítódások mellett az 1872/73. évi járvány idején több esetben az epekór lappangásával, illetve időnkénti visszahúzódásával, megszűnésével is kapcsolatba hozható. A települések többségében a járványfigyelés éberséget mutatott. Például a járvány közeledésének hírére, városokat kerületekre osztották, mindegyik kerület élén egy orvos áll két pandúrral. A felügyeletet például Debrecen, Szolnokon, Szegeden, Makón „rátermett, jó módú polgárok látták el, és megalakítják az Állandó kolerabizottságokat.”⁶⁶⁸

⁶⁶⁸ Dr.Kátai Gábor. 1874. 97–98.

A magyarországi 1872/73. évi kolerajárvány idején az epekór fertőzés és megbetegedések kiváltotta veszteségeket rendszerint az egészségügyi ellátás személyi és tárgyi feltételeivel hiányosságaival hozzák összefüggésbe. Alig érintik az ország lakó népesség sok színű vallási, etnikai hagyományai, szokásai mentén mutatkozott viselkedésreakcióitól, amely a járványok idején különböző elzárkózó, tagadó, titkolózó, ellenálló, rémhírterjesztő stb. megnyilvánulásokban öltött formát. Mellesleg napjainkban is ismeret mindez, követhető volt a covid-járvány idején az internet felületein. Tény viszont, hogy az országban a kolerajárvány idején, orvoshiány miatt több panasz elhangzott a törvényhatóságok előljárói, a sajtó részéről is. Az orvoshiányra – nemcsak nálunk, hanem nyugatabbra is – rendszerint a járványok idején szaporodtak meg a panaszok. A szubjektív (fertőzéstől való félelem) tényezők mellett, az orvosok egzisztenciális megfontolásokból a városokban való tömörülése, objektív oka pedig az orvosképzésben való alacsony részvétel. Nem véletlen, hogy 1873-ban a pesti orvostudományi karon Korányi Frigyes professzor az orvoshiány pótlása végett tanfolyamot indított azoknak a hallgatóknak a számára, akik önkéntesen vállalták vidéken a kolerás betegek ápolását, gyógyítását. Ugyanis mint Mádai statisztikájából kiderül, az országban orvosok száma 1872-ben 2 484 volt, 10 000 lakosra 1,8 főorvos jutott. Az orvosok jó része az 54 szabad királyi városban élt, 1660 orvos pedig a rendezett tanácsú városokban és kisebb számban a községekben működött. Amíg a városi törvényhatóságokban 1 orvosra 1 239, addig a kis városokban és a falvakban együttvéve 7 563 lakos jutott. A városok és falvak gyógyszerész-ellátottsága tekintetében a szabad királyi városokban 275, a többi településeken 610 gyógyszerész működött. A városi törvényhatóságokban 1 gyógyszerészre 3712, a többi településeken 20 581 lakos jutott. A kórházak száma – a szegények otthonával együtt – 214, ebből a magánkórházak száma 168 volt 1872-ben, az ágyak száma 10 027, 10 000 lakosra pedig 7,3 ágy jutott.⁶⁶⁹

A járvány idején magyar kormány működését a már érezhető demográfiai veszteségek, a termés alakulása, a pénzügyi világválság együtthatása befolyásolta. Mindez kihatással volt a járványt követő évekre is. Mindazonáltal viszonylag rövid idő alatt kidolgozták a közegészségügyi törvényt (1876. XIV. tc.), amely az 1770-ben kibocsájtott és 1778-ban a Helytartótanács által is elfogadott Generale Normativum mintájára, továbbra is az állam hatáskörébe vonta a közegészségügyet, tehát a járványvédelmet is. Az egészségügyi törvény alkalmazása sikeresen vizsgázott az 1880–1914 között időnként megjelenő úgynevezett *kis kolerajárványok* kordában tartásában.

⁶⁶⁹ Dr. Mádai Lajos. Demográfia. 1983/2. 54.

A JÁRVÁNYHELYZET ERDÉLYBEN 1873-BAN

A kiegyezést követően – a korábbi évszázadokkal szemben, amikor Erdély különálló országrész volt – hivatalos országos Kimutatásban az 1872/73. évi járványhelyzet alakulását az erdélyi törvényhatóságok területén (vármegye, vidék, szék, város) is számba vették. A kiegyezés előtti évszázadokban Erdély politikai- közigazgatási területének változásai (1570. évi *speyeri szerződés*, Várad eleste, II. Rákóczi György ország rontása, 1733. évi *Carolina resolutio* stb.) főleg a Partium (a részek) vármegyéit érintette.⁶⁷⁰ A belügyminisztérium 1872/73. évi járvány megszűnte után készített országos kimutatásában, Erdélyben a járványhelyzetet a történelmileg kialakult közigazgatási egységei szerint vették figyelembe, és 36 törvényhatósággal számoltak. Tehát 8 vármegye, 5 székely szék, 4 vidék, 8 szász szék és 12 (magyar és szász) város járványhelyzete szerepel az országos kimutatásban. (Lásd: M 8.)

Az erdélyi törvényhatóságok körüli nehézségek a lakosság szám nagyságrendjéből adódnak, lélekszámuk a hivatalos országos járványhelyzet kimutatásban alacsonyabbak, mint amit a kiegyezés után Magyarország első népszámlálása alkalmával, 1869/70-ben összeírtak. Láttuk, hogy az 1866. évi kolerajárvány a Gubernium hivatalos – Bécsbe küldött – beszámolójában Erdélyben 1841 fő elhalálozással számolt. Tehát Erdély népesség vesztesége nem volt pótolhatatlan a két járványi közötti időszakban. Mindazonáltal jelentősek a népességszám különbségek az erdélyi törvényhatóságok 1873-ban közölt járvány következményeit összegző jelentés, az 1857. évi és az 1869/70. népszámlálás adatai között.⁶⁷¹

Az erdélyi törvényhatóságok ismertetése során, kiegészítéssel éltünk, a törvényhatóságok 1869/1870. népszámlálás idején talált *települések számát* vettük át, mivel a járványhelyzet hivatalos, a belügyminisztérium Kimutatásában – hasonlóan a magyarországi esetekhez –

⁶⁷⁰ Az 1570. évi *speyeri szerződés* értelmében :Erdélyhez került Partium (Máramaros, Bihar Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna vármegye és Kővár vidéke önálló közigazgatással, .később Arad vármegye keleti része és Szörény vármegye (a középkori Krassó vármegye és Szörénység). A 1733. évi *Carolina resolutio* Kraszna és Közép-Szolnok, Zaránd vármegye és Kővár vidékét hivatalosan is erdélyi közigazgatás alá helyezte. A *szabadságharc leverését követően* Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd vármegyéket, Kővár vidékével és Zilah városával együtt az erdélyi polgári és katonai kormányzat alá rendelték. Az 1862. március 15-i császári rendelet ezeket a vármegyéket (Partium) véglegesen elszakította Erdélytől és Magyarországhoz csatolta. Az 1867. évi kiegyezés után Erdély és valamennyi volt partiumi területe a Magyar Királyság része lett. Magyarország közigazgatási átszervezése nyomán (1876) Közép-Szolnok és Kraszna vármegyékből, és Zilah városából és az erdélyi Doboka vármegye egy részéből létrehozták *Szilágy vármegyét*. Ugyanakkor Zaránd vármegye részben Hunyad, részben Arad vármegyébe került. *Kővár vidékét Szolnok-Doboka*, részben *Szatmár vármegyébe* sorolták át. (Lásd: Bokor József (szerk.). 1998. *Partium*, A Pallas Nagy Lexikona. (1893–1897). Arcanum: FolioNET. Hozzáférés: 2021. május 7

⁶⁷¹ Rotariu, Traian 1996 *Studia Censualia Transsilvanica*. I. 24–98, 156, 226, 322.

azok nem szerepelnek, csak a fertőzött települések.⁶⁷² A népességszám tekintetében továbbra is az 1872/73. évi járvány kimutatásában szereplő lakosságszámot használjuk Erdély esetében is, mivel a magyarországi vizsgálódásunk alapját is az képezte.

A történelmileg kialakult különböző etnokulturális népességű törvényhatóságokat – mivel a belügyminisztérium Kimutatásban, s az 1869/70. népszámlásban is elkülönítve szerepelnek – külön-külön tekintjük át, és az előbbi, – a magyarországi járványhelyezethez hasonlóan – a lakosságárványos beteg/felépül/meghalt viszony mentén ismertetjük a járványhelyzet alakulását Erdély törvényhatóságai esetében is a kitérés hónapjától megszűnéséig.

Erdélyt a járvány 1872/73. őszi/téli hulláma Marosvásárhely, Szék városok kivételével elkerülte, azonban második. nyári hulláma idején mindkét városban ismét kitért. A lappangást követő kitérések ismétlődése a járvány nyári időszakában más településeken is előfordult, például Gyulafehérváron három, Abrudbányán pedig két alkalommal.

Település	<i>A járvány kitérésének ismétlődései</i>			
	Először	Másodszor	Harmadszor	Járvány vége
Szék	1872. 12. 23.	1873. 09.10.		1873. 10. 7.
Marosvásárhely	1873. 01.18.	1873. 07. 10.		1873. 10. 7.
Gyulafehérvár	1873. 06. 17.	1873. 07. 18.	1873. 11. 3.	1873. 10. 2.
Abrudbánya	1873.04. 1.	1873. 07. 27.		

Forrás: Melléklet 8. alapján szerkesztett

Erdély törvényhatóságainak falvait, településeit ténylegesen a járvány második, 1873. nyári hulláma sújtotta, időtartama az ingadozás, szakaszos, epizodikus mozgása ellenére, településenként nagyjából 2–4 hónap közötti időszámban helyezhető el. A járvány, nyári második hulláma idején a törvényhatóság területén túlnyomó többségében egy alkalommal ütötte fel a fejét az epemirigy, és az ősz folyamán majdnem mindegyik esetében megszűntek a megbetegedések és elhalálozások.

Kitört 1872/73.	Kitört 1873				Megszűnt 1873.		
	január	május	június	július	augusztus	szeptember	október
2	1	8	13	13	3	9	19

A járvány első-és második hulláma kitérésének és végének megoszlása az erdélyi törvényhatóságok területén, mint az fentebbi táblázatban látható, a járvány második hullámának térbeli kiterjedése, a kezdeti fokozatos térnyerését követően július és augusztus hónapokban tetőződött, majd az ősz beálltával fokozatos visszahúzódó szakaszába lépett, és a törvényhatóságok területén november hónap folyamán a járvány megszűnt, ami Erdélyben járvány végét is jelentette.

⁶⁷² MKSH. 1869/70. népszámlálás. 1871. 15–16.

Az erdélyi vármegyék járványhelyzete

Említettük, hogy az országos járványhelyzetet összegző Kimutatásban történelmileg kialakult területi beosztás szerint tüntették fel az erdélyi közigazgatási egységeket. Első lépésben, tehát – városok nélkül – a vármegyéket tekintjük át, amelyek területe nagyobb, népessége sűrűbb a többi erdélyi törvényhatóság hasonló mutatóihoz viszonyítva.

A járvány második hulláma idején – június, július, augusztus hónapok folyamán – a nyolc erdélyi vármegye 1535 települése sorában 833 (54%) falu fertőződött meg és 702 (46%) fertőzésmentes maradt. Településarányosan – Felső–Fehér, Alsó–Fehér, Küküllő vármegyék kivételével – több a fertőzött falvak száma a fertőzésmentesekénél.

Az erdélyi vármegyékben a fertőzött/fertőzésmentes falvak
1873. június július, augusztus hónapban

<i>Vármegye, 1873. Június, július, augusztus,</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Doboka	164	105 (64%)	59 (36%)
Belső - Szolnok	210	117 (56%)	93 (44%)
Hunyad	359	204 (57%)	155 (43%)
Kolozs	213	149 (70%)	64 (30%)
Alsó - Fehér	198	70 (35%)	128 (67%)
Torda	202	134 (66%)	68 (34%)
Küküllő	115	49 (43%)	66 (57%)
Felső - Fehér	74	5 (7%)	69 (93%)
<i>Összesen</i>	<i>1535</i>	<i>833 (54%)</i>	<i>702 (46%)</i>

S sűrűbb településhálózat több fertőzött és kevesebb fertőzetlen falu sémája az erdélyi vármegyék esetében sem általánosítható, viszont gyakran előfordul. A táblázatban látható, hogy a településhálózat sűrűsége függvényében módosul a fertőzött/fertőzésmentes falvak településarányos megoszlása. Legmagasabb a fertőzött falvak aránya Hunyad, Kolozs, Torda, Doboka, a legalacsonyabb a fertőzésmentesek aránya Doboka, Kolozs, Küküllő, Torda vármegyékben. A településarányosan legmagasabb a fertőzésmentes falvak aránya Hunyad, Alsó-Fehér, Belső-Szolnok területén.

A járvány földrajzának nem elhanyagolható mutatója a fertőzött/fertőzésmentes falvak megoszlása a vármegyék területén, ami úgy tűnik – az estek változatai mentén – vonatkozásba hozhatók a törvényhatóságok településhálózatának sűrűségével az adott domborzati, környezeti feltételek, körülmények viszonyai között.

Lakosságarányosan az erdélyi vármegyékben az epekór fertőzöttek megbetegedése 2–7% sávban helyezhető, azonban arányosított megoszlásuk nem mindig hozható vonatkozásban a lélekszámmal, ezért mindegyik törvényhatóság esetében feltüntetjük az arányszámok mellett

a nyersszámokat, ugyanis az utóbbiak pontosabban mutatják az érintett vármegyék valós tereiben, változó időben járványhelyzet alakulását.

A többnyire hegyvidéki, 110 ezer körüli lakosú *Hunyad* vármegyében több mint 7% (8314 fő) a kolerabeteg, a százezer alatti lélekszámú Belső-Szolnokban szintén 7% (6203 fő). A Hunyadhoz közel álló népességű Torda vármegyében 5% (5653 fő), a 70 ezer lakos körüli Dobokában 4% (2654 fő). Torda vármegyéhez közeli, százezer lakos fölötti Kolozs vármegyében és – Dobokához hasonló népességű – hetvenezer közeli Alsó-Fehér vármegyékben egyaránt 3% a lakosságárányos beteg, vagyis 4328 fő, illetve 2648 fő. Az előbbiekkal szemben 2% a lakosságárányos megbetegedés az ötvenezer lélekszám alatti Küküllő vármegyében (777 fő) és Felső-Fehérben (106 fő).

A lakosság- és betegárányos halálozás nagyságrendjét – mind többször jeleztük, egyéb körülmények ismerete hiányában – jelentősen befolyásolták a betegek sorában a felépültek számának alakulása.

A népesség sorában magasabb a betegek körében a felépültek aránya 5% (4238 fő) Belső-Szolnok, valamint Hunyad 4% (4169 fő) és Torda 3% (3424 fő) vármegyékben. Hozzájuk képest alacsony 2% a lakosságárányos felépült Doboka (1745 fő), Kolozs (2562 fő), Alsó-Fehér (1466 fő) vármegyékben, és 1% körüli Küküllő (450 fő) és Felső-Fehér (33 fő) esetében.

Lakosságárányos felépült/meghalt aránya Hunyad esetében azonos, 4%, (4169/4145 fő), a kettő azonosságát némileg árnyalja a betegárányos felépült/meghalt, ami 50% és 49% különbséget jelez. A lakosságárányos felépültek az halálozások jelentősebb csökkenését vonta maga után Belső-Szolnok vármegyében 5% (4238 fő)/2% (1965 fő), ami korrelál a betegárányosan a felépültek magasabb (68%) és a halálozottak alacsonyabb (32%) mutatóival. Torda vármegyében lakosságárányosan felépült 3% (3424 fő) szintén csökkentette az elhalálozást, 2% (2229 fő), ami betegárányosan is azonos trendet mutat, felépült/beteg 61%-a és beteg/meghalt 39% relációval. A vármegyék népessége arányában 2%/1% viszonyt mutatnak a felépültek és meghaltak aránya Doboka (1745/909 fő), Kolozs (2562/1731 fő), Alsó-Fehér (1466/1170 fő), és 1% körüli Küküllő (450/327) vármegye, viszont és Felső-Fehér esetében alacsonyabb a felépültek száma 1% (33) és valamivel 1% fölötti meghaltaké (49 fő).

Beteg/felépült/meghalt lakosságárányos viszony nemcsak tájékozási pont, mint fentebb említettük, hanem a nyers mutatók számaival összevetve, az esetek többségében kiigazítja, helyre teszi a betegárányos felépült/meghalt irreálisan magas arányszámokat. A szóban forgó vármegyék esetében ez a helyzet nem állt fenn, talán Felső-Fehér adattorzító esete kivételével. Betegárányosan a vármegyék mindegyikében magasabb a felépültek száma az halálozottakhoz képest, így a halandósági mutatók ugyan vármegyénként változó megoszlásban csökkentek, mégis magasnak tekinthetők, 40% fölött, illetve a körül alakultak Hunyad, Alsó-Fehér, Kolozs, Küküllő, Torda vármegyék esetébe. A felépültek magas aránya (68%) leszorította a halandóságot Belső-Szolnok esetében 32%-ra, Dobokában pedig 66%-ról 34%-ra.

A lakosság- és betegárányos mutatók – a fentebbi magyarországi törvényhatóságok esetében is láttuk – egyetlen megoszlása általában a fertőzött települések száma szerint alakul.

A járvány második, 1873. évi nyári hulláma a vármegyék falvaiban júniusban (Doboka, Hunyad, Kolozs, Torda, Belső-Szolnok), júliusban (Alsó-Fehér), augusztusban (Küküllő,

Felső-Fehér) ütötte fel a fejét. Alsó-fehér kivételével, ahol 1873. szeptemberében ért véget a járvány, többségében (Belső-Szolnok, Felső-Fehér, Hunyad, Küküllő, Torda, Doboka) október hónap folyamán szűnt meg. A járvány a vármegyék fertőzött településein is egyetlenül oszlott meg a 2–4 hónap időtartama alatt.

Közelebbről, ha az érintett vármegyék járványhelyzetét falvaik átlagai alapján tekintjük át, akkor azt látjuk, hogy a falvak lélekszáma váltokozva kisebb – nagyobb településekre utal. Az összes – fertőzött/fertőzetlen – falvak átlag lélekszáma – Felső-Fehér kivételével, ahol kérdőjeles 870 fő – Kolozs, Torda falvaiban 500 fölötti, a többiben 500 fő alatti. Az alacsony lélekszámhoz viszonyítva falvanként az átlag megbetegedések lakosságárányosan 13 – 4% közötti sávban helyezhető: Hunyad 13 % (41 fő), Belső-Szolnok 12% (53 fő) –, Alsó-Fehér 10 % (38 fő) –, Torda 7 % (42 fő) –, Küküllő 4% (16 fő).

Az erdélyi vármegyék falvainak járványhelyzete 1873. június július, augusztus, hónapban a járvány végéig

<i>Vármegye 1873. Június, július, augusztus</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Falvak átlag lélek- száma</i>	<i>Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga</i>		
				<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>
Doboka	164	105 (64%)	434	25 (6%)	17 (66%)	8 (36%)
Belső-Szolnok	210	117 (56%)	432	53 (12%)	36 (68%)	17(32%)
Hunyad	359	204 (57%)	313	41 (13%)	20 (49%)	20 (49%)
Kolozs	213	149 (70%)	595	29 (5%)	18 (62%)	12 (41%)
Alsó-Fehér	198	70 (35%)	387	38 (10%)	21(55%)	17 (45%)
Torda	202	134 (66%)	616	42 (7%)	26 (62%)	17 (40%)
Küküllő	115	49 (43%)	368	16 (4%)	9 (56%)	7 (44%)
Felső-Fehér	74	5 (7%)	870	21 (2%)	7 (33%)	9 (43%)
<i>Összesen:</i>	<i>1535</i>	<i>833 (54%)</i>	<i>2777</i>	<i>265 (10%)</i>	<i>154 (58%)</i>	<i>90 (34%)</i>

Az alacsony lélekszámú fertőzött falvak nagy száma miatt a vármegyék tereiben a járvány szétszórta, viszont az egyes falvakban koncentrációjának mértéke és intenzitásérőssége változó, aminek mutatói a felépültek/meghaltak viszonyának alakulása. A lakosságárányosan – az 500 lélekszám alatti falvakban (Belső-Szolnok, Doboka, Hunyad, Alsó-Fehérben, Küküllő) – a betegek soraiban az átlag felépültek számaránya viszonylag magas, ami az átlag halandóság jelentős csökkenését vonta maga után, – Hunyad kivételével, ahol a felépülte/meghalt arány egyaránt 49%. A népesebb, – 500, illetve 600 fölötti lakosú Kolozs és Torda vármegye falvaiban szintén magas, 60% fölötti a felépültek falvankénti átlaga, ami 40% körülire csökkentette a falvak átlag halandóságát. Az erdélyi vármegyék falvainak felépült/meghalt átlagai minden egyes esetben a beteg/meghalt mutatók csökkenését vonta

maga után. Ugyanakkor a betegek/felépültek/meghaltak mutatói és a falvak alacsony átlag lélekszáma száma között viszony alakulása arra is, utal, hogy az erdélyi vármegyék falvaiban a járványhelyzete súlyos lehetett.

A szóban forgó vármegyék sorában Felső-Fehér vármegyét azért különítettük el, mert a Ki-mutatásban nem adták meg a lakosság számát, csupán öt fertőzött település szerepel, 4354 lakossal. A vármegye településeinek száma az 1869. évi népszámlálás összesítésében 74 falu, így látható a fertőzött/fertőzésmentes falvak viszonya, viszont a falvak átlag lélekszáma nem a vármegye falvainak átlaga, hanem csak az öt fertőzött településé, amelyek átlag népessége falvanként 870 fő, ehhez viszonyítottuk a falvak átlag beteg/felépül/meghalt mutatóit. Ebből pedig – ahogy a fentebbi táblázat adatsorai is jelzik – gyanúsán alacsonyak a járványhelyzet összes mutatószámai.

Az erdélyi vármegyék falvainak viszonylag erősen fragmentált földrajzi terekben való szétszórt elhelyezkedése, úgy tűnik a járvány 1873. évi nyári hulláma idején nem nyújtott védeltséget. Például Hunyad vármegye 204 szétszórt, apró, jó részt hegyvidéki falvainak közül – mivel nem nevesítették – így nem ismerjük a Maros bal partján a síkvidéken fekvő falvait – amelyekben a magyarországi tapasztalatok alapján feltételezhető –, hogy a járvány koncentrációja és intenzitása erősebb lehetett, mint a hegyvidéki falvak esetében.

A vázlatosan ismertetett 8 erdélyi vármegyék település számához képest (1535) a fertőzött települések számaránya magas (883 falu/58%), fertőzésmenteseké jóval alacsonyabb (269 falvak/18%), igaz, nem kevés. Fertőzött falvak összes átlag lakossága (2777 fő) sorában az összes átlag betegek 265 fő (10%) betegarányosan a felépültek számaránya magasabb (154 fő/58%) a halálozottakéhoz viszonyítva (90 fő/34%). Ha viszont a Kimutatásban szereplő nyolc vármegye járványmutató adatsorai összesítjük, akkor a 8 vármegye 650 ezer körüli népességének 5 % (közel 30 700 fő) betegedett meg a járvány idején, soraikban felépült 3% (18 807 fő), meghalt 2% (12 525 fő), betegarányosan felépült 61% és meghalt 41%. Tehát a vármegyékben a felépültek magasabb számaránya 20% körül (mintegy 5 ezer fővel) csökkentette a halandóságot.

Járványhelyzet Székelyföldön

Székelyföldet a járvány első, 1872/73. őszi/téli hulláma – Maros szék kivételével – nem érintette. A második, 1873. évi nyári hulláma július és augusztus hónapokban tört ki – Udvarhelyszék kivételével, ahol szeptemberben jelent meg – és öt szék fertőzött falvaiban szeptember–október folyamán szűnt meg. Székelyföldön, tehát a járvány második hullámának időtartama rövidebb volt, a fertőzés/betegség megjelenése és megszűnése székenként változott. Csík-, Háromszék esetében augusztus elejétől szeptember közepéig tartott, Aranyos székben hosszabb, mintegy két és fél hónapig, – július 5-től szeptember 18-ig. Időtartama bő egy hónapi Udvarhelyszék falvaiban, – szeptember második felében ütötte fel a fejét a kór és október közepe tájt jelentették a megszűnését. Székelyföldön Maros szék annyiban kivételt képez, hogy a járvány mindkét hulláma érintette: első alkalommal a 1873. január 18-án jelentették kitörését, majd megszűnt, nem tudjuk mikor. A járvány második nyári hulláma idején, 1873. július közepe tájt ismét fel ütötte a fejét a kór, és október első felében szűnt meg.

A járvány nyári hulláma idején az öt szék 415 falvai sorában 134 (32%) fertőződött meg, és 281 (68%) fertőzésmentes maradt, vagyis 147 (48%) faluval több a fertőzésmentesek számaránya a fertőzöttekhez viszonyítva. Székelyföldön a fertőzött/fertőzetlen falvak térbeli megoszlása eléggé szétszórt, térbeli koncentrációja *Háromszék* esetében kiugró, 98% a fertőzésmentes falvak aránya a 2% fertőzöthöz képest. Igaz, két falu estéről van szó, így kivételnek számít.

Székelyföld fertőzött/fertőzésmentes falvai 1873. július–szeptember hónapban

<i>Székelyföld 1873. Július–szeptember</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Aranyos-szék	22	19 (86%)	3 (14%)
Csikszék	32	12 (37%)	20 (62%)
Háromszék	106	2 (2%)	104 (98%)
Marosszék	126	83 (64%)	46 (36%)
Udvarhelyszék	129	18 (14%)	108 (86%)
<i>Összesen</i>	<i>415</i>	<i>134 (32%)</i>	<i>281 (68%)</i>

A fertőzött/ fertőzetlen falvak megoszlására az adott földrajzi térben a domborzati és vízrajzi viszonyok mentén kialakult településhálózat sűrűsége és környezete is befolyással lehetett. Míg Udvarhelyszék és Marosszék településhálózatának sűrűsége közel áll egymáshoz, az előbbi esetében kevesebb a fertőzött/ több fertőzetlen, addig Marosszékben több a fertőzött/kevesebb a fertőzésmentes falu. A jelzett különbségek mentén, Udvarhelyszék a fertőzött falvak száma alapján Aranyos- és Csikszék esetéhez áll közelebb. Az utóbbi három szék különbségei mögött a településhálózatuk térbeli, illetve falvak népesség sűrűségének eltérő nagyságrendje húzódhat meg. Míg *Csikszék* földrajzi tereiben kiterjedtebbek a létfenntartás térbeli feltételei, emiatt gyérebb a falvak hálózata, népesebbek a falvak, így nem a fertőzött falvak száma, hanem a falvak lélekszáma mentén alakultak a járványhelyzet mutatói. *Aranyos* székben pedig a szűk fragmentált domborzati térben a zsúfolt településhálózat közrejátszott abban, hogy a falvak túlnyomó többségét ellepte az epekór fertőzés. *Udvarhelyszék* domborzati (kis folyók, patakok, dombok, völgyek) viszonyai között, a településhálózat inkább szétszórtabb mint sűrű, szűkebbek a létfenntartás terei, ami az egymástól közelebb-távolabb eső falvak kialakulásának kedvezett, és úgy tűnik az epekór fertőzés a falvak kisebb, gyérebben lakott körét érintette. *Marosszék* esetében a fertőzött/fertőzésmentes falvak megoszlása arra utal, hogy a szék területén a fertőzött falvak szétszórtak, sejtethetően a szék tájegységei (Nyárad mente, Mezőség) falvainak többségét sújtotta a járvány.

Közép szinten, vagyis a törvényhatóságok (a székek) összesített járványhelyzet mutatóit nézzük, járvány második, nyári hulláma a székely székek többségében július és augusztus hónap folyamán ütötte fel a fejét. Székelyföldön bő egy hónap alatt (1873. augusztus–szeptember) legtöbb megbetegedéssel és elhalálással a hivatalos kimutatásban *Csikszék szerepel*. (Lásd: M 8.) Lélekszám tekintetében a bizonytalanság abból adódik, hogy a tulajdonkép-

peni Csíkszékhez tartozott Gyergyó- és Kászon szék, a háromnak együtt a lélekszáma a 73 településén – 1869/70. népszámlálás idején – 112 213 fő. Valószínű, a társszékek (Gyergyó és Kászon) járványmentesek lehettek és csak Csíkszék (Al- és Fel-Csík) járvány sújtott, így a szék 32 településének 24 600 főre becsült lakosságával számoltak a belügyminisztérium Kimutatásában. Csíkszékben – tehát a társszékek nélkül – lakosságarányosan valamivel több mint 7% (1827 fő) betegedett meg, 5% (1191 fő) felépült és 2, 5% (627 fő) meghalt az epekór betegségben. Betegarányosan a 12 fertőzött településen – amely Csíkszék tulajdonképpeni járványhelyzetével azonos – az 1827 betegből több mint fele a felépült (65%), ami jelentősen csökkentette (34%) a halálozásokat. Mindazonáltal járvány intenzitásának erőssége az egy tucatnyi faluban, a falvak lakosságának sűrűségével, a kór rövid, bő egy hónap időtartamával hozható kapcsolatba.

A legalacsonyabb beteg/felépült/meghalt mutatókkal Székelyföldön *Aranyos-szék* és *Háromszék* szerepel az országos kimutatásban. Esetükben is a lakosság nagyságrendje eltér a hivatalos kimutatás és az 1869/70. népszámlálás adataitól. (Lásd: M 8.)

Területileg székelyföldi székekkel nem összefüggő, – a 13. században Kézdiszék lakosai soraiból telepített, alapított – Aranyosszék népessége az 1869/70. népesség összeírásban 19 680 fő, a kimutatásban pedig 17 710 fő szerepel, a kettő között közel 2000 fő a különbség. A járványhelyzet hivatalos kimutatása alapján, Aranyos-székben lakosság soraiban 2% (412 fő) a megbetegedéssel, 2% (306 fő) felépülttel és 0,60% (106 fő) az elhalálózással számoltak. Betegarányosan felépült 74% és meghalt a betegek 26%-a. A járvány a szék 19 fertőzött településén (1873) júliusában tört ki és szeptember folyamán szűnt meg, hosszabb időtartama alatt szétszórt, szakaszos és enyhébb lefolyású lehetett egyazon településen belül is, ahogy a járványmutatók megoszlásnak nagyságrendje is jelezi.

Székelyföldön a középkor kezdetei óta a népesebb, fejlettebb, politikai igazgatás-autonómia tekintetében tudatosabb, szervezettebb *Háromszéken* az 1869/70. évi népszámlálás 106 lakott helyen, 114 883 lakost talált, ezzel szemben az országos járvány kimutatásban két település (4736 fő) szerepel. Valószínű, hogy a szék 106 települése közül csupán kettő volt fertőzött – 92 járványmentes –, így a két fertőzött település lélekszámát vették figyelembe a tényekhez ragaszkodó tisztségviselők. A két népes településen lakosságarányosan beteg 2,50% (119 fő), felépült 2% (81 fő) és meghalt 1 % (38 fő). Betegarányosan felépült 68%, meghalt 32%. Tehát, ha próbaként játszunk számok nyújtotta lehetőséggel és az 1869. évi népszámlálás népesség adata alapján számolunk Háromszék esetében, akkor a 98% fertőzésmentes településén 110 147 (96%) lakost az epekór megbetegedés elkerülte, és a kimutatásban megadott két fertőzött falu lélekszáma, a szék összlakosságának 4%-át tette ki.

A lakosságarányos megbetegedések és elhalálózás nagyságrendje tekintetében Csíkszék mellett *Marosszéken* a legmagasabbak a mutatók. Népessége az járványhelyzet országos kimutatásában 57 188 fő, az 1869/70. évi népszámlálás pedig 129 faluban 90 431 lakost talált. Azonban Marosszék esetében is a járvány kimutatás népességadataival számolunk. Eszerint székben – Marosvásárhely nélkül – lakosságarányosan 3% (1586 fő) a megbetegedések, 2% (875 fő) a felépültek és 1% (690 fő) az elhalálózások aránya. A fertőzött 83 faluban a betegarányosan felépült 55% és meghalt a betegek közül 44%. A felépültek számaránya jóval

alacsonyabb Csíkszékhez képest, ami Marosszékben a halandóság számarányát növelte. Marosszékben járvány intenzitásereősége a fertőzött falvak nagy számának szétszórtsága miatt viszonylag gyenge lehetett.

Udvarhelyszék lakosság száma, a fertőzött falvak száma, a járványhelyzetet mutató beteg/felépült/meghalt tekintetében Aranyos-szék adataival állítható párhuzamba. A szék lakossága a járvány kimutatásban 20 936 fő, az 1869/70. népszámlálás viszont 97 908 lakost talált. Lélekszám tekintetében a helyzet ugyanaz, mint Csíkszék esetében. Udvarhelyszék társszékei Székelykeresztúr és Bardocszék az 1873. évi járvány kimutatás nem szerepelnek. Úgy tűnik csupán Udvarhely székekkel számoltak, így Keresztúr- és Bardoc társszékek lakossága vagy fertőzésmentes volt, vagy nem jelentették a járványhelyzet állását. Tehát magában Udvarhelyszékben – 20 936 lakossal számolva – soraikban lakosságárányosan 2 % (490 fő) a megbetegedések és 1% (246 fő) a felépültek és valamivel kevesebb mint 1% (213 fő) az halálozottak aránya. Betegarányosan a szék fertőzött falvaiban felépült 51% és meghalt 44%. A székben – Keresztúr- és Bardoc székekkel együtt – 126 települése közül 18 (14%) fertőzött. Nem tudjuk Udvarhelyszékben apróbb vagy nagyobb falvait sújtotta a járvány, mindazonáltal, ha a 18 fertőzött falu sorában szedte áldozatait az epekor, akkor magasnak tekinthető a halandóság aránya, vagyis járvány intenzitásereősége szűkebb térben fejtette ki hatását. Ez nyomban kiderülhet, ha székek falvainak átlag járványmutatói alapján tekintjük át a helyzetüket a járvány második hulláma idején.

Aranyos- és Marosszék esetében letisztultabb a kép, mindkettő fertőzött falvai nagyjából lefedik területük szinte egészét. Ennyiben ki is merül a párhuzamba állításuk, mivel a kettő között nagyságrendi jelentősek a különbségek.

Székelyföld falvainak járványhelyzete
1873. július–szeptember hónapban a járvány végéig

<i>Székelyföld 1873. Július – szeptember</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Falvak átlag lélek- száma</i>	<i>Fertőzött falvak lakosság- és betegarányos átlaga</i>		
				<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>
Aranyos-szék	22	19 (76%)	805	22 (3%)	16 (73%)	6 (27%)
Csíkszék	32	12 (37%)	769	152 (20%)	99 (65%)	52 (34%)
Háromszék	106	2 (2%)	1083	59 (5%)	40 (68%)	19 (32%)
Marosszék	129	83 (64%)	443	19 (4%)	11 (58%)	8 (42%)
Udvarhelyszék	126	18 (14%)	166	27 (16%)	14 (52%)	12 (44%)
<i>Összesen</i>	<i>459</i>	<i>134 (29%)</i>	<i>3266</i>	<i>279 (9%)</i>	<i>180 (65%)</i>	<i>97 (35%)</i>

Marosszék falvainak átlag lélekszáma 500 fő alatti, pontosabban a falvak átlag lakosság száma 443 fő, soraikban alacsony a megbetegedések aránya, a fertőzött falvak lakóinak átlagosan 4%-a (19 fő) betegedett meg, felénél több felépült 58% (11 fő), viszont a betegek közel fele meghalt, 42% (8 fő). Mindez arra utal, hogy beteg/felépül/meghalt viszony alakulása a

szék fertőzött falvaiban – a szék lélekszámukhoz képest – nem sokkal léphette át a gyakoribb betegségben halálozottek évi átlag számát.

Udvarhelyszék falvainak átlag mutatói is alacsonyok, viszont a szék falvainak átlag népessége viszonyában a 16% (27 fő) megbetegedés nagyon magas, igaz, a gyógyultak számaránya 52% (14 fő) csökkentette a falvak átlag halandóságát, 44 % (12 fő), azonban így is az epekór fertőzésben megbetegedettek közel fele meghalt. Ami azt is jelzi, hogy a nagyjából egy hónapig tartó járvány az apró falvak szűk tereiben érintkező lakosok körében rövid idő alatt súlyos helyzetet idézhetett elő.

Hasonlóan *Aranyos-szék falvainak* esetében is, falvak átlag lélekszáma négyszeres az Udvarhelyszékinek, a lakosságárányos átlag betegek számaránya is alacsonyabb 3% (22 fő), közülük 73% (16 fő) meggyógyult és 27% (6 fő) lette a kór áldozata. A szék sűrűbben lakott fertőzött falvaiban az átlag járvány mutatók a felépültek kivételével nem magasak, a halandóság Marosszék falvainak átlagához közelít. Akárcsak Marosszék, Aranyos-szék falvaiban is a kolera érintettek bizonyára kevesebben voltak az egyéb halálokok évi áldozataihoz képest.

Háromszéken a két népes falu átlag lélekszámához viszonyítva az átlag beteg 5% (59 fő), betegarányosan falvanként felépült 68% (40 fő) és meghalt 32% (19 fő). Ha úgy volt, ahogy kimutatás jelölte, akkor Háromszék két nagyobb lélekszámú falvában – 1873. augusztus és szeptemberben, bő egy hónap alatt – a járvány térbeli koncentrációja ellenére, a két falu átlag lakosságához képest, a beteg/meghalt számaránya nem kiugró, amiben – egyéb körülmények ismerete hiányában – gyógyultak magas átlaga is közrejátszott.

Csíkszékben – a társszékek nélkül – nagyjából 32 településének átlag lélekszáma falvanként 769 fő, lakosságárányosan kiugróan magas 20 % (152 fő) falvaként az átlag beteg, magas a felépültek számaránya is, 65% (99 fő), viszont a 34% (52 fő) átlag halandóság falvanként szintén magasabb a többi szék falvaihoz képest. Betegarányos Csíkszékben a falvaként felépült 65% a betegeknek és meghalt 34%. Tehát az összes járványmutatók tekintetében Csíkszék 12 fertőzött falvainak átlagai kiugróan magasak. Mindez azt is jelenti, hogy bár Csíkszékben népessége sorában a betegek – Székelyföld viszonylatában – kiugróan magas száma (1827 fő/7%) ellenére a halandóság (627 fő) mintegy ötven százalékos csökkenését a felépültek közel kétszer (1191) nagyobb száma vontta maga után. Csíkszékben tehát nem annyira a fertőzött falvak száma, mint a falvak lélekszámának sűrűbb voltával hozható összefüggésbe a járványmutatók falvankénti átlagainak nagyságrendje. Mindez azt is jelzi, hogy az al- és fel-csíki medencét körül vevő falvak területileg és lélekszám tekintetében nem csak Székelyföldön, hanem Erdélyben is a nagyobbak közé tartoztak.

Székelyföldön összességében az öt szék lakossága a járvány kimutatásban 125 170 fő, viszont az 1869/70. évi népszámlálás idején 459 településén 435 661 főt találtak. Tehát a népszámláláskor Székelyföld lakossága 310 491 fővel több, ami abból adódhatott – amint láttuk Csík, Udvarhely-, Háromszék-, Csík székek esetében –, hogy a járvány kimutatásban az adott szék egészével nem számoltak, csupán járvány által érintett székekkel, illetve a településeikkel. A falvak száma alapján Székelyföld 415 falva sorában 134 (32%) volt fertőzött és 281 (68%) fertőzésmentes, túlnyomó többségük (92 falu) Háromszéken. A

járvány kimutatásban feltüntetett székek lakosságának száma 125 170 fő, ebből lakosságarányosan 4% (4434 fő) a megbetegedések és 1% (1674 fő) az elhalálozások, és 2% (2699 fő) a felépültek számaránya. Betegarányosan Székelyföld fertőzött 134 falujában a kolerabetegek 61% felépült, és a betegek közül 38% meghalt. Tehát, ha eltekintünk a székek fertőzött falvaiban a beteg/felépült/meghalt viszony egyeletlen megoszlásától és Székelyföld egészét nézzük, akkor az 1873. évi járványfolyamat, a vármegyék mutatóival összehasonlítva a nagyságrendi eltérések terület méret, településhálózat sűrűsége s a fertőzött falvak- és népesség számmal hozható kapcsolatba.

A székek mindegyikében népességszámukhoz viszonyítva magas a betegek száma, de magas 50% fölött a felépültek aránya is. Erdélyi és magyarországi viszonylatban is kiugróan magas, 70% fölötti a betegarányos felépültek aránya Aranyosszékben. A felépültek magas száma a halandóságot legnagyobb arányban Aranyos-szék, Háromszék, Csíkszék esetében csökkentette. Székelyföldön tulajdonképpen a járványhelyzet koncentráltabb képet Csík- és Marosszéken mutat, ahonnan a székelyföldi betegek 77%, felépültek 76%, a halálozottak 79% a fertőzött falvaiból (71%) került ki. Viszont a különbségek is láthatók a két szék között: Csíkszék településarányosan fertőzött falvainak aránya 34%, Marosszék esetében 64%. Tehát Csíkszékben a járvány térbeli koncentrált volta ellenére magas a felépültek és alacsony az halálozottak száma. Marosszékben a járvány térben szétszórt, magas ugyan a felépültek aránya viszont a csökkentő hatása ellenére 40% fölötti az áldozatok aránya. Tehát Székelyföldön a fertőzött települések, valamint azok betegek és felépültjeinek számának jelentős nagyságrendi különbségei ellenére, az furcsa helyzet áll elő az arányosítással, hogy Udvarhely és Maros székek halandósági mutatói azonosak (44%), viszont a nyersszámok méretes különbséget mutatnak: Marosszékben 690 fő, Udvarhelyszékben pedig 213 fő a kolera áldozatok száma.

Királyföldön a szászszékek járványhelyzete

Királyföld területe, neve is jelzi, hogy a magyar királyi adomány, tehát nem ösfoglalás, mint a Székelyföld. Az országba behívott és Erdélybe telepített szászok lakta terület elnevezése eredetileg (1191) *Ecclesia Theotonicarum Ultrasilvanorum*, majd egy másik oklevélben (1192) *omnes Flandrenses*, későbbi (1206) *a saxones*, azaz szász elnevezés.⁶⁷³ A 16. század folyamán szászok demográfiai válsága egyre inkább igényelte az oláhországi munkaerőt, így az 1872/73. járványt megelőző századokban már a Királyföld népességének többségét a Déli-Kárpátokon túlról bejött népesség alkotta, akárcsak az erdélyi vármegyékben.

Királyföld szász székei esetében is az 1872/73. kolerajárvány országos kimutatásában szereplő népesség szám eltér az 1869/70. népszámlálás adataitól. Az egyes székek település számát illetően a népszámlálásban megadottat követjük, viszont a székek lakosság-száma tekintetében itt is a járvány kimutatásban szereplő népességszámot használjuk. A

⁶⁷³ Erdély német nevét (Siebenbürgen) a hét nagyobb erődített városról kapta: Bistritz (*Beszterce*), Broos (*Szászváros*), Hermannstadt (*Nagyszeben*) Mühlbach (*Szászsebes*), Schässburg (*Segesvár*), valamint korábbi elnevezéseit. (Lásd: Vogel Sándor. Korunk. 10. (1974.). 1103–1111).

királyföldi székek a hozzájuk tartozó szabad királyi várossal (Nagyszében, Segesvár, Beszterce, Szászváros és Szászsebes) együtt alkotnak egy-egy törvényhatóságot, vagyis széket. *Brassó és Medgyes* eredetileg sem tartozott a Királyföldre, illetve a Szeben központú Szász Universtitáshoz. Tehát a szék és város népességszámát együtt adták meg az 1872/73. évi járvány s az 1869/70. évi népszámlálás kimutatásokban.⁶⁷⁴ (Lásd: M 8.)

Királyföld fertőzött/fertőzésmentes települései 1873. július, augusztus hónapban

<i>Királyföld:szék - város 1873.Július–augusztus</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Szebenszék	48	13 (27%)	35 (73 %)
Szászvárosszék	16	13 (81%)	3 (18 %)
Kőhalomszék	29	11 (38%)	18 (62 %)
Medgyesszék	15	9 (60%)	6 (40%)
Nagysinkszék	-	-	--
Segesvárszék	20	1 (5%)	19 (96 %)
Szászsebesszék	18	7 (39%)	11 (61 %)
Szerdahelyszék	13	5 (38%)	8 (62%)
<i>Összesen</i>	<i>159</i>	<i>72 (45 %)</i>	<i>99 (62%)</i>

Királyföldet az 1872/3. évi járvány első, téli hulláma nem érintette, a második, nyári hulláma idején legkorábban 1873. júliusában tört ki Szászváros- és Szeben székekben, többiben pedig augusztus hónapban és ugyanazon év október hónap folyamán szűnt meg

A szász székek területileg nem alkottak Székelyföldre hasonló összefüggő tömböt, a terület folytonosságát a vármegyék, vidékek beekelődései és a Székelyföld szakítják meg, például Beszterce város és vidékétől, amely csatlakozott a Szász Universtitáshoz. Királyföld településhálózata emiatt a székek központját alkotó városok körül tekinthető sűrűbbnek, egyébként inkább szétszórtak, viszont falvaik nagyobbak és sűrűbben lakottak az erődtemplomaik körül.

A járvány idején településarányosan a fertőzött és fertőzésmentes falvak megoszlása a szász székekben a inkább a településhálózat gyérebb voltával mutat kapcsolatot. A Szász Universtitás központjában, *Szeben székekben* a legtöbb a fertőzésmentes település, a 48 település 73% (35) fertőzésmentes, és 27% fertőzött. Hasonlóan *Kőhalom-*, *Szászsebes-*, *Szerdahely székekben* is, 60% fölötti a fertőzetlen települések aránya, és 40% alatti a fertőzötteké. Viszont esetükben jóval gyérebb a településhálózat Szeben székekhez viszonyítva.

⁶⁷⁴ MKSH. 1869/70. Népszámlálás. 1871. 1–4

Szászváros szék településeinek 81%-a fertőzött, rajta kívül csupán *Medgyes szék* mutat magas arányt, a települések 60% fertőzött. *Segesvár szék* esetében a településarányos fertőzött (5%) fertőzésmentes (96%) mutatók inkább arra utalnak, hogy a széket éppen csak érintette az epekor.

A szász székekben lakosság körében a legmagasabb a megbetegedések aránya a 15 ezerrel valamivel több lélekszámú *Szászsebes székben*, 6% (328 fő), mivel magas a felépültek aránya is, 1,50% (227 fő), így 1% (101 fő) körül alakult a halandóság, betegarányosan pedig a 69% felépült jelentősen, 31 %-ra csökkentette az halálozások arányát.

Noha Szászsebes lakosságarányos beteg mutatója magasabb mint *Szászváros székben*, mégis járvány mutatóinak számai magasabbak az utóbbiban. Szászváros székben a járvány 1873. júliusban tört ki és október folyamán szűnt meg. A közel 20 ezer lélekszámmal szereplő 16 településen megoszló lakossága körében – *Szászvárossal együtt* – a betegek aránya 4% (841 fő), a meggyógyultaké 2% (379 fő) az áldozatoké pedig 2,50% (462 fő). Betegarányosan az halálozottek aránya 55%, míg a felépülteké alacsonyabb, 50 %.

Királyföld törvényhatóságainak a sorában – városokkal együtt – a legalacsonyabbak a lakosságarányosan a megbetegedések és elhalálozások – a közel kilenc ezer lélekszámú – *Szerdahely székben*: 0,05% (5 fő), a felépült 1, - és meghalt 4 személy. A számok alapján szék akár járványmentesnek is tekinthető

A népesebb, 16 ezer fölötti lakosú *Medgyes székben* a járvány három hónapja alatt (1873. augusztus – október) a lakosságarányos a beteg 0,50% (70 fő), felépült 0, 20% (20 fő), meghalt 0,30% (49 fő). A negyvenezer lélekszám fölötti *Szeben székben* 0,50% (218 fő) betegek közül 0, 20 % (78 fő) a felépültek, és 0, 30% (136 fő) a meghaltak aránya a lakosság soraiban. Betegarányos tehát kevesebb a felépült (36%) az áldozatokhoz képest (60%). Szeben szék 13 településén, ahol a járvány időtartama Szászváros székhez hasonlóan nagyjából négy hónapig tartott (1873. július–október).

A szász székek közül, csupán *Kőhalomszék* hasonlítható az előbbiekhöz, a szék közel 14 ezer népessége sorában 2% (263 fő) betegedett meg, felépült 1% (120 fő) és meghalt több mint 1% (140 fő), betegarányosan a felépültek alacsony aránya 46%, a halandóság 53% megugrását vonta maga után. Kőhalom székben – akárcsak Szászsebes esetében – a járvány rövid, bő egy hónap (augusztus-szeptember) időtartama alatt a kór intenzitásának erőssége magasabb halandóságot vont maga után.

A Szász Universitas kebelében két szék, *Segesvár- és Szerdahely* székek járványmutatói annyira alacsonyak, hogy különösebb relevanciával nem bírnak. Segesvár szék népes, egy fertőzött településéről a kimutatásban 8 megbetegedés és 5 haláleset szerepel, Szerdahely székben 5 fertőzött településen 5 beteg, 1 felépült és 4 fő a halálozottek száma. (Lásd: M 8.)

Közelebbről, ha a szász székek településeinek járványhelyzetének átlagai tekintjük át, mindegyik esetében magas a települések átlag lélekszáma. Ennek alapján az átlag megbetegedések aránya Szeben székben 2% (17 fő) kivételével, Szászváros-, 5% -, Kőhalom-, Szászsebes székben 5%.

Királyföld településeinek járványhelyzete 1873. június, augusztusban hónapban a járvány végéig

Királyföld: szék/város 1873. Július – augusztus	Település száma	Fertőzött települések száma	Települések átlag lélek- száma	Fertőzött települések lakosság- és betegarányos átlaga		
				Beteg	Felépült	Meghalt
Szeben	48	13 (27%)	871	17 (2 %)	6 (35%)	10 (59%)
Szászváros	16	13 (81%)	1220	65 (5 %)	29 (45%)	36 (55%)
Kőhalom	29	11 (38%)	482	24 (5%)	11(46%)	13 (54%)
Medgyes	15	9 (60%)	1103	7 (0,60 %)	2 (29%)	5 (71%)
Nagysink	-	-	-	-	-	-
Segesvár	20	1 (5%)	1364	8 (0,50 %)	5 (62%)	3 (38%)
Szászsebes	18	7 (39%)	870	47 (5%)	32 (68%)	14 (30%)
Szerdahely	13	5	676	5 (1 %)	1 (20%)	4 (80%)
<i>Összesen</i>	<i>159</i>	<i>72 (45 %)</i>	<i>6586</i>	<i>173 (2,60%)</i>	<i>86 (17%)</i>	<i>85 (16%)</i>

A többiek esetében a lakosságarányos megbetegedések 1% körüli, illetve az alatt alakultak. Ugyanakkor a tényleges elhalálozások nyersszámainak átlagai települések lélekszámának átlagai szerint alakultak, ami láthatóvá teszi a fertőzött településeken a megbetegedések számarányát is, és ezzel az átlag felépül/beteg viszony nagyságrendjét. Településként a szász székekben alacsonyabb a felépültek átlag számaránya a halálozottak átlagához képest – Szászsebes szék, és az adathiányos Segesvár szék kivételével. Legmagasabb az átlag halandóság mutató aránya Szászváros szék és Kőhalom szék településein. Meglepő, hogy az Szász Universitas központi székében és városában, Szeben esetében magas az átlag halandóság arány (59%), hasonlóan Medgyes szék településein (71%), tehát mindkettőben magasabb mint Szászváros településein (55%), amelyekben a járványhelyzet sokkal súlyosabb lehetett. Ha székek településeinek átlag lélekszámát összevetjük a járvány térbeli megoszlásával, akkor azt látjuk, hogy a fertőzött településeken Szászváros szék mellett Kőhalom szék, Szászsebes szék települései esetében az epekor térbeli és időbeli koncentrációjának intenzitásérősége ugyan magas, de nem kiugró Erdély viszonylatában sem.

Királyföldön 1873. július augusztus hónapok folyamán a járvány által érintett székek 159 települése közül 72 (45%) fertőzött, lakosságarányosan – 116 332 fő lakta – székek 159 településén 1,50% betegedett meg és 0,80 % halt meg. Betegarányosan felépült a fertőzöttek sorában 48% és meghalt 52%. A felépültekhez képest magasabb halandósági arány meglepő. A szász székekben, legalábbis központjaikban, a városokban a középkor óta orvosok működtek, nem beszélve arról az egészségügyi rendtartásról, amely a Szeben központú erdélyi hadparancsnokság örökségből megmaradt. Abban, hogy valamivel magasabb

a halandóság a felépültekhez képest több tényező is közrejátszhatott, a hatóságok illetékes tisztviselőinek hanyagsága, az etnikai-vallási különbségek, előítéletek, az adatközlésben, a bojkott stb.

Királyföldön a járvány négy szék, Szászváros-, Szászsebes-, Szeben-, Kőhalom területén lévő 44 (75%) település volt súlyosabb. Szászsebes szék kivételével, ahol a felépültek, magas, 60% fölötti aránya felére csökkentette az elhalálozásokat, a többi szék mindegyikében alacsonyabb a felépültek száma mint a kolera áldozatoké. Kiugró eset Medgyes és Szeben székek, ahol 30% körül alacsonyabb felépültek aránya a halálozottakhoz viszonyítva. Viszont, ha Királyföld településeit egészét nézzük, 159 települése közül 72 fertőzött, amelyek az átlag lakosság száma összesen 6586 fő, közülük átlagosan 173 fő (2,60%) betegedett meg, 86 (17%) felépült és 85 (16%) halat meg. Mindez arra utal – legalábbis a járványutatók nyersszámai alapján –, hogy Királyföldön az egy egyes székek különbségei ellenére jóval enyhébb lefolyású volt a járvány mint a vármegyéken és Székelyföldön.

Az erdélyi vidékek járványhelyzete

Előjáróban egy rövid történeti áttekintés segítheti az erdélyi vidékek kérdésében a tájékozódást. Az erdélyi vidékek, nagyjából természeti adottságaik tekintetében is elkülönülő tájegységeket képeztek, amelyek lakott környezete egy vár/város szűkebb és tágabb terét falvak hálózata alkotta. Eredetileg a magyar királyok katonai – védelemi – kereskedelmi szempontok alapján különböző önfenntartó etnikai csoportokat telepítettek a később várossá nyilvánított vár körül, így jött létre Brassó, Beszterce-Naszód, Fogaras vidéke.

A Szász Universitáshoz tartozó Beszterce melletti Naszód vidéket az erdélyi fejedelemség idején oláh kerületté alakították. A Habsburgok miután „bekvártélyozták” magukat Erdélybe, a székely határhozredek mellett, annak észak-kelet irányú kiegészítéseként 1764-ben Naszód vidékén oláh határhozredekkel állítottak fel. Naszód 1851 elején még határorvidék, majd az határhozredek fölölslatása (1854) után a Naszódot visszasorolták besztercei kerületbe. Az 1870:42. tc. a vármegyékkel egyenlő törvényhatósággá tette. A 19. század második felében az erdélyi városok között Naszodon a legtöbb a románság száma,

Beszterce város és vidéke különálló vidék jogait akkor is megtartotta, amikor Naszód székhellyel 1764-ben létrehozott oláh határorvidék része lett, viszont a Habsburgok Naszód szász lakóit kímélték, felmentették a katonai szolgálat alól és Besztercére telepítették.

Brassó vidék, vagyis a *Barcaság* eredetileg a Székelyföldhöz tartozott, majd a német lovagrend területe rövid ideig. Nem tartozott a Szeben központú Szász Universitáshoz.⁶⁷⁵ A Barcaságot 5 szék alkotta falvaival: *Brassó szék* (Botfalu, Szászhermány, Szentpéter, Vidombák), *Feketehalomszék*, *Földvárszék* (Höltövény, Szászmagyarós, Szászveresmart), *Prázmárszék*, *Rozsnyószék* (Keresztényfalva, Szászvolkány). Az öt szék joghatóságát Brassó város tanácsa látta el.⁶⁷⁶

A négy erdélyi vidék – Brassó, Fogaras Beszterce, Naszód – együttes lakosság száma majdnem azonos a Királyföld népességével. A három vidék esetében – Fogaras nélkül, amely 1873-

⁶⁷⁵ Bővebben (Lásd: Pászka, I. 2020. II. kötet. 264–265.

⁶⁷⁶ Magyar Katolikus Lexikon, Pallas Nagy Lexikona.

ban járványmentes – az 1869/70. népszámlálás idején 104 települést találtak, amelyek közül a járvány idején 1873 júliusában 59 (57%) fertőződött meg és 40% (42) fertőzésmentes maradt. A járvány július elején tört ki Naszód vidékén és október folyamán szűnt meg. A közel 4 hónapig elhúzódó járvány idején Naszód vidéke falvainak 71% fertőződött meg, és 29 % maradt fertőzésmentes. Naszód vidék fertőzött falvainak száma 82% -al több mint Beszterce

Az erdélyi vidékek fertőzött/fertőzésmentes falvai 1873. július, augusztus hónapban

<i>Erdély/Vidék: 1873. Július–augusztus</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Fertőzésmentes falvak száma</i>
Fogaras		-	-
Naszód	48	34 (71%)	14 (29%)
Beszterce	28	21 (75%)	7 (25%)
Brassó/Barcaság	28	7 (25%)	21 (75%)
<i>Összesen</i>	<i>104</i>	<i>59 (57%)</i>	<i>42 (40%)</i>

vidék és a Barcaság településeinek együttes száma. A két utóbbiban szintén júliusban tört ki a járvány, és szeptember második felében szűnt meg. Míg Beszterce vidékén Naszódhoz képest is magasabb a fertőzött falvak aránya (75%), addig Barcaságban 25% a fertőzött és 75% a fertőzésmentes falvak aránya. A vidékek esetében a belügyminisztériumi Kimutatás együtt vette számba a vidékek központjait, a városokat és a hozzájuk tartozó falvakat (Lásd: M 8.)

A fertőzött/fertőzésmentes falvak különbsége rendszerint vonatkozásba hozható a településhálózat térbeli megoszlásával, és a népesség átlagaik a lakott tér sűrűségének mértékével, ahogy Naszód és Beszterce esetében is látható. Viszont Barcaságban, ahol a falvak hálózatának sűrűsége azonos Beszterce vidékével, fordított a viszony, több a fertőzésmentes mint a fertőzött település. Naszód-, Beszterce vidék esetében nem a fertőzött/fertőzésmentes falvak száma, hanem a falvak lakosságszámának nagyságrendje és azon belül a falvakban a településszerkezet tágabb vagy szűkebb megoszlása miatt a rendtartás, falvak között a forgalmi, érintkezési, viselkedési szokások is közrejátszhattak abban, hogy az epekór súlyosabb következményekkel járt mint Barcaság-medencéjének peremén fekvő falvakban.

Lakosságarányosan a magasak a beteg/felépült/meghalt mutatók számaránya *Beszterce és Naszód* vidék esetében. *Beszterce vidékén* lakók körében a betegek aránya 9% (2153 fő), felépülteké 6% (1550 fő), a halálozottaké jóval alacsonyabb, 2% (606 fő). *Naszód* vidék népességszáma – kimutatásban is – kétszerese Beszterce vidék népességének, mégis a lakosságarányos kolera érintettek megoszlásának arányai alacsonyabb: beteg 6% (2791 fő), felépült 4% (1882 fő), meghalt 2% (900 fő). Betegarányosan közös a két szomszédos vidék esetében, hogy magasabb a felépültek aránya a halálozottakhoz viszonyítva: Beszterce város és vidékén 72%, illetve 28%, Naszód és vidéke esetében 67% /32 %.

Barcaság, vagyis – „Brassó vidéke” a Kimutatás terminusában – népesebb az előbbi kétónél, településhálózata viszont azonos (28) Beszterce vidékével. (Lásd: M 8.) A székelyföldi Háromszékkal és Fogaras vidékkel tőszomszéd Brassó város és környékének falvai a barcasági medence szélein helyezkednek el. Lakosságarányos mutatói alacsonyak, beteg 1% (297 fő),

felépült 0,30% (141 fő), viszont meghalt arány valamivel magasabb, 0,31% (150 fő). Betegarányosan a felépült/meghalt arány különbsége, 48%, illetve 51%.

Brassó, Barcaság járványutatói részben vagy egészében érthetővé teszik, hogy miért volt járvány mentes a szomszédos Fogaras vidéke, valamint Háromszék, amelyet az epekor fertőzés épphogy csak érintett. Brassó, Barcaság az erdélyi viszonylatban a mindenkori és minden fajta járványok fogadó és terjesztő központja, kitettsége a járványoknak tehát az ország határ helyzetéből, a alsótömösi nemzetközi átmenő kereskedelemben (Balkán – Közép-Európa) elfoglalt, betöltött szerepével mutat kapcsolatot a középkor óta.

Sajnos, mint fentebb említettük a kimutatásban összevontan adták meg a vidék központok és falvaik járványutató számait, így települések átlagainak bemutatása során nem tudjuk érzékeltetni a város és vidéke különbségét.

Az erdélyi vidékek falvainak járványhelyzete 1873. július, augusztus hónapban a járvány végéig

<i>Erdély/vidék: szék/város 1873. Július</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>Fertőzött falvak száma</i>	<i>Falvak átlag lélek- száma</i>	<i>Fertőzött települések lakosság- és betegarányos átlaga</i>		
				<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>
Fogaras	-	-	-	-	-	-
Naszód	48	34 (71%)	919	82 (9%)	55 (67%)	26 (32%)
Beszterce	28	21 (75%)	897	102 (11%)	74 (73%)	29 (28%)
Brassó	28	7 (25%)	1694	42 (2%)	20 (48%)	21 (50%)
<i>Összesen</i>	<i>104</i>	<i>59 (57%)</i>	<i>3510</i>	<i>226 (6%)</i>	<i>149 (66%)</i>	<i>76 (34%)</i>

Település- és népességarányosan a vidékek településeinek átlag lakosságszáma magas, de csak Beszterce és Naszód vidékén alakultak eszerint a mikro-szintű a megbetegedések /gyógyultak/halálozottak számarányai. A megbetegedések átlaga falvaként a legmagasabb Beszterce vidékén 11% (102 fő), hasonlóan a fertőzött falvakban felépültek aránya is magas (73%), ami ugyan csökkentette a falvankénti átlag halandóságot, de falvak átlag lélekszámához képest magas. Mindez akkor szembetűnőbb, ha *Naszód vidék* falvainak átlagaival vetjük össze. *Naszódon és vidékén* mivel több a fertőzött település, lélekszámukkal arányos megbetegedések falvanként alacsonyabbak, 9%, a felépültek aránya ugyan magas (67%) viszont nyersszámai kevesebbet mutatnak mint Beszterce vidék falvaiban. Hasonlóan az halálozottak száma esetében is, noha átlagarányuk magasabb (32%). Mindkét esetben járványutatók – beteg/felépült/meghalt – átlagainak alakulása, láthatóan a fertőzött falvak számával hozható kapcsolatba. Beszterce és vidéke esetében a fertőzött falvak alacsonyabb száma miatt a járvány térben koncentráltabban fejtette ki intenzitáserejét Naszód és vidékének falvaihoz viszonyítva, ahol a több a fertőzött település. A járványutatók átlagai is szétszórtabbak, és alacsonyabbak.

A fertőzött települések/falvak átlagnépessége – ahogy fentebb is többször szóvá tettük – azonos az adott törvényhatóság falvainak átlag népességszám összevont összegével. *Bar-*

caságban településarányosan alacsony a fertőzött falvak száma (25%), viszont a falvak átlaglélekszáma majdnem kétszerese az előbbi vidékek falvainak átlagaihoz képest. Annak ellenére, hogy Barcaságban a járvány térben szűkebb körben koncentrált, a települések átlag beteg/felépült számaránya alacsony, míg az halálozottaké valamivel több a felépültekénél (48%, illetve 50%). Valószínű, hogy Barcaság folyamatos kitettsége az előző századok folyamán a járványoknak, a lakosság soraiban a védekezéstudatosság is erősebben élt, mint a szintén határhelyzetben lévő Beszterce, Naszód vidékek falvainak népessége körében. Mindazonáltal három vidék közül Naszód vidékén volt a járványhelyzet súlyosabb, akárcsak az 1866. évi járvány idején.

Ahhoz, hogy összegző képet alkothassunk a három város és vidéke járványhelyzetéről nézzük a kimutatás adatsorai alapján vidékenként, hogy alakultak a járványmutatók. (M 8.) A három vidék 104 települése sorában – fentebb is láttuk – 59 (57%) volt a fertőzött, 42 (40%) fertőzésmentes települések száma. Noha Brassó és vidéke, a Barcaság népességszáma közelít (47 443) Naszód és vidéke lakosság számához (44 131), mégis Barcaságban lakosságarányosan 297 fő (0.60%) betegedett meg, közülük felépült 141 fő (0.30%) és meghalt 150 fő (0.31%), betegarányosan felépült 45%, meghalt a fertőzött betegek közül 52,50%.

Ezzel szemben Naszód és vidékén lakosságarányosan beteg 2791 fő (6%) , felépült 1882 fő (4%) és meghalt 900 fő (2%), betegarányosan pedig felépült 68%, és meghalt 31,50%. Beszterce és vidékén (25 109) lakossága soriban megbetegedett 2156 fő (8,50%), felépült 1550 fő (6%) és meghalt 606 fő (2,50%), betegarányosan felépült 80%, és meghalt 28%.

Az erdélyi vármegyék, székek, vidékek közül, úgy tűnik, Barcaságban járt a legkevesebb veszteséggel a járvány, nagyságrendileg inkább a városok (Hátszeg, Marosvásárhely) veszteségmutatóihoz közelít. A legsúlyosabb helyzetben Naszód és Beszterce vidék települései lehetett, fertőzöttségük 70% fölötti, magasabb Királyföld és Székelyföld hasonló mutatóinál, és veszteségeik 30% fölöttiek, ami vármegyék összesített halandóság arányához állt közelebb.

Az erdélyi városok járványhelyzete

Az erdélyi városok esetében – a hivatalos országos kimutatás alapján – az 1872/73. évi őszi/téli, és az 1873. nyári hulláma idején egyaránt, 10 város maradt járványmentes. Legtöbb Székelyföldön (Csíkszereda, Bereck, Ilyefalva, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy), a vármegyékben pedig Abrudbánya, Erzsébetváros, valamint Fogaras város és vidéke. (Lád: M 8.) A járvány sújtotta városok száma 12, többségük a vármegyék területén helyezkedett el (Kolozsvár, Szék, Kolos, Gyulafehérvár, Hátszeg, Szamosújvár, Szászrégen, Vajda-Hunyad, Zilah), és néhányuk Székelyföldön (Székelyudvarhely, Marosvásárhely, Oláhfalú), Királyföld esetében – ahogy fentebb is szó volt róla – szék és város nem voltak különálló egységek, így városokat a belügyminisztériumi Kimutatásban és az 1869. évi népszámlálás sem különítették el, tehát esetükben is az Erdély a történelmileg kialakult *nációk* szerinti közigazgatási megoszlását követték.

Az erdélyi városokban – Szék és Zilah kivételével, ahol 1872. decemberében, illetve 1873. februárjában ütötte fel a fejét az epekór – 1873. június hónapban tört ki a járvány

Kolozson, Kolozsvárt, Gyulafehérvárt, Szamosújvárt, júliusban Hátszegen, Vajdahunyadon, Marosvásárhelyt, Szászrégenben, augusztusban pedig Székelyudvarhelyt és Oláhfalut városokban. A járvány augusztus hónap folyamán szűnt meg Kolozsvárt, Oláhfaluban, Székelyudvarhelyt, szeptemberben Kolozs, Vajdahunyad, Szászrégen, októberben pedig Szék, Hátszeg, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Zilah városokban. Erdélyben, tehát a városokat, akárcsak a fentebb ismertetett törvényhatóságokat, egy-két elszigetelt eset kivételével, a járvány 1872/1873. őszi-téli hulláma elkerülte. A második, 1873. nyári hullámnak időtartama a városokban tehát változó, ugyanakkor nem folyamatos a jelenléte, de nem is csapászerű, mozgásban volt, megszűnt, lappangott majd újra kitört változó időpontokban a városok utcáiban, fertályaiban, így a lakók fertőzöttsége/megbetegedése/elhalálása szakaszos, egyeletlen megoszlású a járvány tetőzése idején is. Például az Erdélyhez már nem tartozó Nagyvárad esetében, Újváros fertályán jelent meg a járvány. Velence fertálya pedig járványmentes, „az odaszállított kolerásoknak útját a nép vasvillával állja el. A lakosok szenvedélyesen tiltakoztak a kolerás betegeknek más városrészekből ideszállíttatása ellen”.⁶⁷⁷ A példa nem egyedi, a lakosság reakciója hasonló esetekben azonos volt máshol is. Ami pedig az erdélyi városokat illeti, ahol a járvány szakaszos időtartama s a járvány-mutatók által jelzett intenzitáserőssége a kórnak és lakott terület sűrűsége közötti kapcsolat jól látható, több esetben is előfordult. Például Gyulafehérvár esetében, ahol a járvány időtartama bő négy hónap, és közel 8 ezer lakosa körében ez idő alatt, szétszórtan ugyan, de 51 fő betegedett meg, 13 fő felépült és 35 fő (69%) halt meg. Hátszegen pedig kétezer alatti lakos sorában rövidebb, közel három hónap alatt 244 beteg sorában 112 lett (46%) a kór áldozata, ami azt jelzi, hogy a járvány intenzitáserőssége szűkebb, sűrűbben lakott térben jóval fokozottabb volt, mint Gyulafehérvár tágabb lakott terében, és hosszabb idő alatt.

Az erdélyi városokban a lakosságárányos megbetegedések- és elhalálások mutatói magasak 1873-ban a járvány második hulláma idején az imént említett Hunyad vármegyei Hátszegen (13%/6%), Szászrégenben (11%/4%), Vajdahunyadon (9%/4%), Kolos városban (8%/3%), Szamosújváron (6%/1,50%), az udvarhelyszéki Oláhfaluban (5%/2%), Szék városban (5%/1%), Kolozsváron és Zilahon (4%/2%, illetve 4%/1%) az arány.

A legalacsonyabb a lakosságárányos betegek és meghaltak száma Gyulafehérváron (0,60%/0,50%), Székelyudvarhelyen (0,50%/0,20%), valamint Marosvásárhelyen (2%/1%). A felsorolt városok többsége – Gyulafehérvár, Zilah, Kolozsvár, Marosvásárhely kivételével – az ötezer, illetve az alatti lélekszámmal szerepel a kimutatásban (Lásd: M 8.)

A kolerabetegek közül a legtöbb felépült és a legkevesebb elhalálozott viszony – az eddigiek során is láthattuk – általánosítható sémának tekinthető, de vannak kivételek is, igaz, ritkábbak, amikor a egyaránt magas a felépültek és a meghaltak száma. Például 2500 körüli lélekszámú Vajdahunyad város esetében a betegek (232 fő) sorában a több felépült 78% (180 fő) ellenére magas 48% (112 fő) a meghaltak számaránya. Más esetekben a felépültek magas számaránya jelentősen – 25, illetve 30 százalékkal, csökkentette a betegek sorában az elhalálozottak arányát: Szék városában 173 betegből felépült 72% (124 fő), meghalt 28% (49 fő), Zilahon 239 betegből felépült 71% (169 fő), meghalt 29% (70 fő). A legrosszabb esetek – igaz, nem gyakoriak, – amikor a betegek sorában több az elhalálozott mint a fel-

⁶⁷⁷ Péter I. Zoltán. Bihari Napló. 2012. 3. sz.

épült, például Gyulafehérváron beteg 51 fő, közülük meghalt 35 fő (69%), felépült 13 fő (25%), Marosvásárhelyen beteg 222 fő, meghalt 123 fő (55%), felépült 99 fő (46%).

A szóban forgó városokban az 1873. évi járványfolyamat idején városonként az átlag beteg 303 fő, a felépültek átlag számaránya magasabb 181 fő (60%), a halálozottakénál, amely 127 fő (42%). Noha Hátszeg városában – országosan is – magasak a lakosságarányos beteg/meghalt mutatók, esetenként meghatározó mégis az adott város népesség számának a nagyságrendje és a járvány időtartama. Általában a népesebb városokban magasabb a megbetegedések/elhalalozások és felépültek száma. Az erdélyi városok sorában ilyen eset, a népesebb, 25 ezer körüli lélekszámú Kolozsvár. A városban és hozzá tartozó – egykori jobbágyainak falvában – Feleken 1142 beteg sorában meghalt 547 fő (49%) és felépült 598 fő (52%). Közelebről ismerjük *Medgyessy Tivadar* Kolozsvár helyettes polgármestere által közölt (1873. július. 26.) másfél hónapi kimutatását, a járvány „*alakulásának 1873-ik évi június 18-tól kezdve 1873-ik évi július hó 28-áig éji 12 óráig*”.⁶⁷⁸

<i>Helység neve</i>	<i>Helység száma</i>	<i>Lakosság száma</i>	<i>Betegség kiütés napja</i>	<i>Beteg maradt</i>	<i>Szaporodott</i>	<i>Összesen</i>
Kolozsvár	1	26 382	1873.28.07	128	7	135
Felek	2	-	1873. 8.07	6	2	8
Ezek közül járvány egész tartalma alatt összesen a mai napig						
	<i>Meggyógyult</i>	<i>Meghalt</i>	<i>Gyógyítják</i>	<i>Megbetegült</i>	<i>Meggyógyult</i>	<i>Meghalt</i>
Kolozsvár	8	8	119	611	206	316
Felek	1	1	3	29	17	9

A többi város esetében nagyjából érvényesül a magyarországi hasonló városok sémája, amikor az ötezer lélekszám alatti kisvárosok szűkebb tereiben a személyes napi érintkezések gyakorisága miatt is a járvány intenzitásának erősege koncentráltabb. Mindezt, városok majdnem mindegyikében – a beteg/felépült/meghalt számarányának változó megoszlásában – láthatjuk. Például a magasak ezek a mutatók az ötezer lélekszám körüli Szászrégenben, Szamosújváron, Zilahon, Hátszegen, Vajdahunyadon, Kolozson, Széken, Oláhfaluban. Hozzájuk képest kivételt képeznek az négyezer lélekszám fölötti Székelyudvarhely, a nyolc ezer körüli Gyulafehérvár, s a tízezer fölötti Marosvásárhely, ahol a beteg/felépült/meghalt mutatók alacsonyabbak. A mutatók alakulását az erdélyi városokban is befolyásolta a járvány időtartamának hossza, a népesség összetétele, foglalkozás megoszlása, viselkedésreakciója stb.

A belügyminisztérium Kimutatásban erdélyi városokban közül a járvány első hulláma idején Széken 1872. decemberében és Zilahon 1873. februárjában jelent meg, mindkettő esetében a megszűnésének idejét 1873. szeptemberében jelölték meg. Na mármost, ha két város járványmutatóit nézzük a járvány időtartama Szék esetében 9 hónap, Zilahon pedig 8 hónap, ez idő alatt az előbbiben 173 fő beteg, 124 fő felépült, 49 meghalt, az utóbbiban

⁶⁷⁸ *Magyar Polgár*. Kolozsvár, 1873. 07. 30 . 173. sz.

239 fő beteg, 169 fő felépült és 70 fő meghalt. (Lásd: M 13.) A járványmutató számai vagy arra utalnak, hogy az időtartam tekintetében adatközlési, regisztrációs hiba történt, vagy arra, hogy az epekór fertőzés rejtetten állandósult, kitört, lappangott, megszűnt majd több alkalommal ismétlődött egészen végleges, szeptemberi távozásig. Úgy tűnik a járvány ilyen hektikus mozgása a két városban azt is jelzi, hogy a megbetegedések/felépültek/meghaltak időben és térben szétszórtnan fordultak elő, így a járvány intenzitátesősége igencsak ingadozó lehetett.

Erdélyben is a kolera nem a városok, hanem a falvak betegsége, az utóbbiak esetében az összes járványmutatók magasabbak. A járvány, második, nyári hulláma idején az epekór a 12 város 82 414 népességű sorában 5% (3640 fő) megbetegedését váltott ki, soraikban a lakosságárányos halandóság 2% (1525), betegarányosan pedig 42 %, ami a betegek sorában felépültek viszonylag magas számarányával 60% (2171 fő) hozható – egyéb körülmények ismeretének hiányában – összefüggésbe.

Az alacsony lélekszámú városok magas fertőzöttség aránya azzal magyarázható, hogy országos viszonylatban is kiugróan magasak a megbetegedések Hátszegen, Szászrégenben, Vajdahunyadon, Kolozson Szamosújváron, Szék- és Oláhfalú városokban. A betegarányos mutatók esetében, magas – nemcsak erdélyi, hanem magyarországi viszonylatban is – a felépültek aránya az említett kisvárosok közül, Szamosújvár, Szék város, Vajdahunyad, Oláhfalú, Kolozs, Szászrégen, Zilah esetében, ami a betegarányos elhalálozások jelentős csökkenését vonta maga után. A lakosságárányos megbetegedések alacsony volta miatt Gyulafehérvárt, Marosvásárhelyt és Székelyudvarhelyt említettük, viszont a betegarányosan az előbbi kettő esetében a felépültek arányához képest magas a halálozottek mutatója, Marosvásárhelyen is közel 10%-al több, viszont Gyulafehérvár este kirívó, a 25% felépült mellett a betegek s közel 69% a halálozottek aránya. Székelyudvarhelyen pedig a beteg/meghalt 10–10 fő, nem több mint az évi egyéb betegségek kiváltotta elhalálozások száma.

A magyarországi városokhoz hasonlóan, az erdélyi városok esetében is próbáltuk kimutatni a járványérintett (beteg/felépült) és sújtott (meghalt) összevont és a fertőzésmentes lakosság számának/arányának alakulását.

Fertőzésérintett/sújtott és fertőzésmentes városlakók megoszlása a járvány idején

Erdély/Város 1873.	Lakosság száma	Az epekór kitérésétől számítva	
		Fertőzésérintett/sújtott lakosság száma	Fertőzésmentes lakosság száma
Gyulafehérvár	7955	99 (1 %)	7856 (99%)
Hátszeg	1866	484 (26 %)	1385 (74%)
Kolozs	3254	511 (16 %)	2743 (84%)
Kolozsvár	26 382	2 287 (9 %)	24 095 (91%)
Marosvásárhely	12 678	444 (3,50 %)	12 234 (96%)

Oláhfalú	3512	332 (9 %)	3180 (91%)
Szamosújvár	4688	616 (13 %)	4072 (87%)
Szászrégen	5507	1 172 (21 %)	4335 (79%)
Szék város	3512	346 (10 %)	3166 (90%)
Sz.Udvarhely	4376	30 (0,70 %)	4346 (99%)
Vajdahunyad	2597	524 (20 %)	2073 (80%)
Zilah	5787	478 (8 %)	5309 (92%)
Összesen	73 730	7 336 (9%)	74 785 (91%)

Erdélyben a járvány idején a fertőzésmentes maradt városlakók számaránya eléggé egyeletlenül oszlott meg. Kiugró eset Hátszeg ahol 74%, Szászrégen 79% az arányuk, 85% alatt volt Vajdahunyad-, Kolozs esetében, a teljes fertőzésmentességhez (99%) Székelyudvarhely, Gyulafehérvár közelített. Marosvásárhely kivételével, ahol 96%, többiben 90–95% között alakult a fertőzésmentes városlakók aránya. Mindez némileg azt is jelezi, hogy az alacsonyabb lélekszámú városokban, lakosságárányosan ugyan több, 75% és 80% fölötti az fertőzésmentes városlakó aránya, viszont magas közöttük az epemirigy fertőzés által érintett (beteg/felépül) és sújtott (meghalt) aránya. Egészen Erdélyben az utóbbiak a szóban forgó városok összlakosságának 9%-át tették ki, igaz, az egészségben maradtak arány alkotta városlakók többségét (91%). Ugyanakkor Erdélyben a székelyföldi városok – Marosvásárhely kivételével –, a vármegyékben Erzsébetváros, Abrudbánya, Királyföldön Nagysinkszék, valamint Fogaras vidéke fertőzésmentesek maradtak a járvány mindkét hulláma idején. Több mint valószínű, hogy a fertőzött és fertőzésmentes települések száma több-kevesebb lehetett a járvány idején mint ami a kimutatásban szerepelt.

Erdélyben az 1873. évi belügyminiszteri parlamenti beszámolóhoz csatolt táblázatos járvány kimutatásban szereplő törvényhatóságokban 1.049.229 lakos élt, ami az járvány előtti 1869. (XII.31.) 2.101.727 népességének valamivel több mint fele (52%). Az erdélyi törvényhatóságokban az 1869.évi népszámlálás 2379 települést talált (puszta, telep 94, falu 2207, mezőváros 48, szabad királyi- és kiváltságos város 30, járás 181).⁶⁷⁹

A belügyminiszteri járvány kimutatásban az erdélyi törvényhatóságok 2225 települése (falu, mezőváros, szász szabad királyi város) szerepel, amely az országrész 2379 településének 94% körül lehetett. A 2225 településén 1.049.229 lakosa sorában 92 086 fő (9%) azok száma, akiket a járvány valamilyen formában (beteg/felépült/meghalt) érintett. A járvány által érintett törvényhatóságokban az 2225 település közül, ténylegesen járvány sújtotta település (falu, város) számaránya 1100 (56%). Lakosságárányosan a járvány kimutatásban feltüntetett 35 törvényhatóságban (8 vármegye, 5 székely- és 7 szász szék, 3 vidék, 12 város) – az 1.049.229 népesség sorában – megbetegedett 4%, és meghalt 2%,

⁶⁷⁹ Megjegyzés: „A falusi községek, puszták, telepek stb. száma egész határozottsággal alig mondható megbízhatónak, mert a község fogalma törvényesen meghatározva nincs, s vannak puszták, melyek önálló adóközségektől szerepelnek, vannak telepek s egyéb csoportozatok, melyek ismét községül kimutatva nincsenek, hanem lakosságuk más községéhez számíttatott.” (Lásd: MKHS. 1869/70. Népszámlálás 1871. 16.). Az 1850 évi népszámlálás Erdélyben 23 város, 64 mezővárost, 2605 falut, 49 szállást írt össze (Lásd: Rotariu, Traian 1996. 11.), Továbbá (Lásd: Varga E. Árpád. Magyar Kisebbség. Új sorozat. IV. évf. (1998). 3/4. sz. 331–407.)

betegarányosan pedig 45 734 kolerafertőzött beteg közül 28 075 (61%) felépült és 18 277 (40%) meghalt.

Erdélyben – Marosvásárhely és Szék város kivételével – a járvány második 1873. évi, nyári hulláma sújtotta a törvényhatóságok többségét: 1873. július – augusztus hónap folyamán az epemirigy térbeli terjedése elérte a maximumot, ami azt is jelenti, hogy ebben a két hónapban tetőződött intenzitásának ingadozó erőssége, majd szeptember hónaptól folyamatosan visszahúzódott és november hónapban az országrész egészében megszűnt.

Az országrészben lakosságarányosan magas a megbetegedések aránya a vármegyékben és a városokban (5%), vidékeken, Székelyföldön (4%), a legalacsonyabb pedig Királyföldön (1,50%). A lakosságarányos halandóság 2% a vármegyékben s a városokban, a vidék esetében pedig alacsonyabb (1,50%). Erdély viszonylatában viszont Székelyföldön és Királyföldön a legalacsonyabb a lakosságarányos halálozási mutató (1%, illetve 0,80%).

A beteg/meghalt mutatók alakulásában – többször hangsúlyoztuk – az egyéb közrejátszó körülmények ismerete hiányában, meghatározó a *felépültek, meggyógyultak* száma: lakosságarányosan a vármegyékben, városokban, vidékeken 3%, Székelyföldön 2%, meglepően alacsony Királyföldön, 0,70%. Betegarányosan a felépültek számaránya – Királyföld kivételével (felépült 48% / meghalt 52%) – mindegyik törvényhatóságban magasabb az halálozottakhoz viszonyítva. Legalacsonyabb a betegarányos halandóság a három vidék (32%) és Székelyföld (38%) esetében, legmagasabb az említett Királyföldön (52%). a vármegyék és városok esetében pedig 40% fölötti.

Az erdélyi járványhelyzet mutatói 1873-ban

Erdély/ 1873: nyár	Tele- pülés száma	Fertő- zött telepü- lés száma	Lakosság száma	Lakosság- és betegarányos				
				Beteg	Fel- épült	Meg- halt	Fel- épült	Meg- halt
Vármegye	1535	833 (68%)	648 603	30683 (5%)	18807 (3%)	12525 (2%)	18807 (61%)	12525 (41%)
Székelyföld	415	134 (32%)	125 170	4434 (4%)	2699 (2%)	1674 (1%)	2699 (61%)	1674 (38%)
Királyföld	159	72 (45 %)	116 332	1733 (1,50%)	825 (0,70%)	897 (0,80%)	825 (48%)	897 (52%)
Vidék	104	59 (57%)	116 683	5244 (4%)	3573 (3%)	1656 (1,50%)	3573 (49%)	1656 (32%)
Város	12	12 (100%)	82 414	3640 (5%)	2171 (3%)	1525 (2%)	2171 (60%)	1525 (42%)
Összesen	2225	1110 (50%)	1.049.229	45 734 (4%)	28 075 (3%)	18 277 (2%)	28075 (61%)	18277 (40%)

Erdélyben a járvány kimutatásban szereplő települések és lakosság 69%, a fertőzött falvak esetében 75%, a megbetegedések és felépültek 67%, a kolera áldozatok 68% a vármegyéből került ki.

A székelyföldi törvényhatóságok járványhelyzetének részarányai a vármegyékhez képest alacsony. A belügyminisztérium Kimutatásban szereplő Erdély lakosságának 12% élt Székelyföldön, településeinek részaránya Erdélyben 19%, a fertőzött települések esetében 12%. A kolerabeteg és felépültek 10%-a, a halálozottak 9%-a Székelyföldről került ki

Királyföld népességének részaránya Erdélyben 11%, településeinek pedig 7%. Az erdélyi járványhelyzet összes mutatóihoz viszonyítva Királyföld részaránya a fertőzött települések esetében 6%, a kolerabetegeké 4%, felépülteké 3% , a halálozottaké 5%. A szászok-románok lakta fertőzött településein – egyedülállóan Erdélyben – jóval magasabb az halálozottak aránya, a felépültekhez képest.

Az erdélyi három vidék –a járvány mentes Fogaras vidéket nem számítva – népességének részaránya 11%, településeinek pedig 9%. Az erdélyi fertőzött településekhez viszonyítva a három vidék fertőzött településeinek részaránya 6%, a betegeké 11%, a felépülteké 13 %, a halálozottak részaránya pedig 9%. A három vidék közül Naszód vidékén volt a járványhelyzet súlyosabb, akárcsak az 1866. évi. járvány idején.

Erdélyben az 1869/70. évi népszámlálás 23 várossal s azokban együttesen 82 414 lakossal számolt. A kimutatásban nem szerepelnek a járványmentes városok lakosságszámait, csak a 12 járvány érintett, amelyek összlakossága 73 730 (89%) Az országgrész 23 városa körében a járvány idején tizenkettő (52%) fertőzött, ezek lélekszámának részaránya 8% a járvány által érintett erdélyi törvényhatóságok népességének viszonylatában. Az összes erdélyi fertőzött települések számához képest a városok részaránya 1%, az epekór fertőzöttek/betegek tekintetében 9%, a felépültek és halálozottak esetében egyaránt 8%. Az utóbbi, a 8% halandósági részaránya magasabb erdélyi összehasonlításban, mint azt a fertőzött városok összesített – magas felépült (69%) és alacsony meghalt (48%) – számarányai is mutatják.

Az erdélyi járványhelyzet egészét nézzük, akkor a fertőzött törvényhatóságok összesített mutatói alapján – népesség-, településszám nagyságrendi különbségei ellenére – azt látjuk, hogy Királyföld esetében magasabbak a halandóság mutatók, mint vármegyék, vidékek, városok, Székelyföldről esetében.

Erdélyben mint láttuk a korábbi kolerajárványok idején összességében sem volt olyan magas halandóság, illetve nem haltak meg annyian mint az 1873.évi esetében, amikor a járványban az országgrész lakossága soraiban 18 277 fő, közel 2% (1,75%), illetve a fertőzésben megbetegedettek 40%-a lett az epemirigy áldozata. Az 1831/32. járvány idején Székelyföld, Királyföld, vidékek, vármegyék vonatkozó adatai hiányosak. Kolozsvár részadatai alapján 1837 kolerabetegből meghalt 878 (48%). Rigler Gusztáv a kolozsvári, majd a szegedi egyetem orvosprofesszora – már említett munkájában (1914) – úgy élte, hogy Erdélyt az 1831/32. évi nagy kolerajárvány, éppen csak „megkarcolta”.

Az 1836. évi kolerajárványról az ismertetett részadatok a székelyföldi Miklósvárszékre vonatkoztak, ahol 366 kolerabeteg közül megközelítőleg 150 (147/ 41%) körül lehetett az epemirigyben meghaltak számaránya.

A szabadságharc idején Erdélyben részadattal Kolozsvár és Háromszék esetében rendelkezünk, az utóbbiban 1848-ban, 336 beteggel és 185 (55%) kolera áldozattal számoltak. Az előbbi esetében 1848/49-ben pedig 318 fő volt a kolerában elhunytak száma. A két részadat alapján 503 fő az epemirigy kiváltotta a veszteség. Tehát nem ismerjük a vármegyék, vidékek, Királyföld és Székelyföld egészének járványhelyzetét a szabadságharc éveiben.

Említettük, hogy az az 1855. évi kolerajárvány nem képezte tárgyát munkánknak. Plósz Lajos kolerajárványok történetével is foglalkozó tanulmányában azt írta, hogy a „hegyes Erdélyben általában gyéren szerepelt (a járvány), s (1855) augusztus elején tört ki, valószínűleg a nagyváradi vonalon ide jutva. Kolozsvárt, hol ez időben 341 betegedés és 128 halálozás észleltetek, továbbá Szebenyt, Udvarhely, Károlyváros (Gyulafehérvár) kerületeit csak érintette, s a bérceket nagyjából kerülte. Ezen tartomány 927 beteg közül 380-at veszített”.⁶⁸⁰

A Főkormányzóság jelentésének összegző részében – amely forrásunk adatai alapján végzett számításoktól némileg eltér, – a megállapítják, hogy Erdélyben nagyjából 1866 július–november tartó járvány idején 5311 fő (2%) fertőződött meg, 3470 fő (65%) felépült és 1841 fő (34%) volt az epekor áldozata.

Erdélyben tehát az 1873. évi járványig a korábbi kolerajárványok kiváltotta megbetegedések és halálozások alacsony mutatószámai úgy tűnik a járványok enyhébb voltára utalnak. Valószínű, tehát, hogy a korábbi kolerajárványokra is érvényes lehet a Főkormányzóságnak, az 1866. évi járvány enyhe lefolyásának indoklása: „*fő oka Erdély kedvezőbb fekvésében, egészséges éghajlatában, és magának a járványnak szelídebb fellépésében keresendő...*”⁶⁸¹

Az 1873. évi járvány népességvesztései körüli utólagos kalkulások, becslések Erdély viszonylatában százezer fölötti elhalálzással a számoltak, egyfelől abból a megfontolásból, hogy a belügyminisztérium járványhelyzet kimutatásában szereplő elhalálozások száma ténylegesen – akárcsak Magyarország esetében – jóval több lehetett. Másfelől a számítások vagy becslések magasabb számai mögött az a feltételezés állt, hogy Erdély esetében a jelentős természetes fogyásban nemcsak a kolera, hanem más járványok (vérhas) is közre játszottak, valamint 1870 és 1874 között a születések számának csökkenése is.⁶⁸² Látható, hogy az ilyen és hasonló megközelítések, becslésekből önmagában a kolerajárvány kiváltotta népességvesztés nagyságrendjét körülményes kihámozni. Ezért is jeleztük több helyen a fentebbiekben, hogy – hiányosságai ellenére, amely minden egykori és mai országos helyzet felmérésnek velejárója – a korábbiak esetében Helytartótanács, az aktuális 1872/73. esetében pedig és a belügyminisztérium hivatalos kimutatását tekintettük irányadónak.

A kortársak és az utókor kalkulációiban az 1831/32. évi és az 1872/73. évi kolerajárványok során halálozottak nagyságrendjét illetően mutatkoznak eltérések. E mögött bonyolult számítási műveletek állnak, amit kompetencia hiányában nem tudunk követni. Mindazonáltal azt szívesen tehetjük, hogy Magyarországon és Erdélyben a népesség száma a két nagy járvány idején lényegesen különbözött. Magyarországon (Erdély nélkül) az 1831/32. évi kolerafertőzöttek és halálozottak száma a 8 millió körüli népesség sorában alacsonyabb „merítésű” volt, mint az 1872/73. évi járvány idején, amikor kiegyezés utáni 1869. évi nép-

⁶⁸⁰ Plósz, Lajos. 1866. 50.

⁶⁸¹ Egyed, Á. Művelődés. LXXIII. évf. 2020/5. 4–7.

⁶⁸² Mádai, L. Demográfia. 1983/2. 32.

számlálás Magyarországon 11 117.623, Erdélyben pedig 2.101.727 ország lakost talált. Politikai-közigazgatási területileg nagyobb és népesebb Magyarországnak Erdéllyel együtt több mint 13 millió lakosa volt. Horvát-Szlavonország, Határvidék együtt pedig 15.429.238.⁶⁸³ Tehát az ország területi és népességszám nagyságrendjének kiteljesedése óhatatlanul együtt járt a kolera fertőzések/megbetegedések és halálozások számának növekedésével, szemben az 1831/32. évi viszonyokkal.

Az 1872/73. évek járványfolyamatának sajátossága a korábbi kolera – sőt azt megelőző pestis – járványokkal szemben, hogy a járvány kiváltotta veszteségek – az egészségügyben a középkor óta ellátottabb – polgárosodott kisvárosokban magasabbak, mint a népesebb városokban, annak ellenére, hogy nagyságrendi eltéréseket és jobb egészségügyi ellátást láthatunk körükben. Ellenpélda, Budapest, ahol 1872/73-ban hetven százalékkal volt alacsonyabb kolerahalálozások aránya az országosnál.

A kiegészítés után Erdély visszatéréseivel az anyaországhoz, a népesség nemzetiségi és felekezeti megoszlása további árnyalattal színeződött. Általában az 1872/73.évi járvány idején Weszelowszky összehasonlító (1854/55. és 1872/73.) vizsgálata nyomán úgy vélik, hogy a magyar többségű megyékben a kolerahalálozás számaránya valamelyest nagyobb volt a többi vármegyéknél, vagy ahol nemzetiségek eltérő részarányokban laktak. Erdély példáján láthattuk, hogy az 1873. évi járvány idején a román többség által lakott vármegyék, vidékek esetében magasabb a kolerahalálozások együttes számaránya mint Székelyföldön, és az átlag alatti Királyföldön.⁶⁸⁴ Weszelowszky összehasonlító elemzése a ruszin, szlovák stb. többségű vármegyék magas kolerahalálozás tekintetében helytálló lehet, viszont az a „szegény és alacsony műveltségű” népességű vármegyék sztereotípiával nem magyarázható.⁶⁸⁵ Napjainkban is láthattuk, hogy az információs forradalom eszközkészlete nyújtotta tájékozódás ellenére, a covid-járvány idején a hálón milyen tömegű vélemények jelentek meg a járvány természetével, a fertőzés megelőzésével (vakcina), utóhatásaival stb. kapcsolatosan. Mindez nem sokban különbözik a kolerajárvány idején a lakosság körében terjedő rémhírektől (mérgezett kutak, az orvosok szándékos rossz diagnózisa, védekező szerek, arcanumok, tanácsok sokasága stb.), amelyet nem annyira tudatlanság, műveltség hiánya táplált, hanem a társas szóbeszéd, no meg a számbelileg és példányszámban is megugró, szenzációra hajtó sajtótermékek (reklámok, hirdetések), valamint a mindenféle készítményekkel, füvekkel ügyeskedő, nyereség hajhászó személyek

A belügyminisztérium hivatalos kimutatásában (1873) akárcsak a nemzetiségek esetében a kolerahalálozások felekezeti megoszlása sem szerepel. Körösi József – korábban idézett – felméréseiben, Pesten 1873-ban kolera által előidézett nagyobb halandóság nem azonos mértékben sújtotta az egyes hitfelekezeteket: „az izraelita vallásuak közül az utóbbi évben 12%-kal több halt el, addig a katolikusok 18, az agostaiak- és helvétek vallásuak esetében pedig 24 százalékkal volt nagyobb az 1873-ban a halandóság.”⁶⁸⁶ Ebből az egyedi Pest városi esetből, vélhetően, aligha lehet következtetni a kolerahalálozás felekezeti megoszlására az

⁶⁸³ Területi és népességviszonyok. (Lásd: MKSH. 1871. 5–6, 60.

⁶⁸⁴ A magyarországi nemzetiségek számbavételéről (Lásd: Fényes Elek. 1867. 53–62. – „Erdélyország”).

⁶⁸⁵ Weszelowszky Károly. 1876. –161.

⁶⁸⁶ Körösi J. Budapesti Statisztikai Közlemények. 11/1876). 40.

ország egésze viszonylatában. A halandóság felekezeti megoszlása az országrészek (Erdély, Horvátország, Felvidék) törvényhatóságainak településeinek a bevett felekezetek hívei szám-beli nagyságrendje alapján lehetne kimutatni, ami feltételezhetően eltért a Pest város fentebb említett részadataitól.

Az 1872/73. évi magyarországi és az erdélyi kolerajárvány a sajtó hasábjain

a.) A járvány első hulláma a sajtó hasábjain

A hazai sajtóban közölt kolera témában megjelent írásokat a járvány – első, 1872/73. őszi/téli és a második 1873 nyári/őszi – hullámának kronológiája mentén csoportosítottuk, hogy láthatóbbá tegyük a pandémia kezdetének, kibontakozásának hazai és tágabb nemzetközi vonatkozásait. A korabeli sajtóban a járványhírek, tudósítások mellett, megjelent olvasói észrevételek, vélemények, helyzetértékelések, bírálatok, jobbító javaslatok, viszonylag jól érzékeltetik az általánossá vált aggodást az életért, a túlélésért.

Időben az első híreket a kolerajárványról az erdélyi Brassóban megjelenő *Nemere* (politikai, közgazdászati és társadalmi) című lap közli. Az 1872. júniusi számában oroszországi kolerahelyzetről – *Csapások Oroszországban* – Kijevet említi, ahol az „idén már 2000 kolerabeteg fordult elő, kiknek majdnem fele része meghalt”. A lap hivatkozik az orosz sajtóra, amely szerint „egyhangúlag a közhatóságok, nevezetesen pedig az egészségügyi rendőrség kirívó hanyagságának tulajdonítja” a csapást. Megemlíti, hogy a „kolerajárványhoz még két más baj csatlakozott: a szárazság és tűzvészek borzasztó sokasága (...) A tűzvészek Oroszországban már a járvány természetét kezdik ölteni, mely a melegebb évszakban rendszeresen beköszönt”.⁶⁸⁷

A kolerajárvány térnyeréséről Marosvásárhelyen megjelenő *Székely Hírlap* is korán beszámol: 1871. augusztusi számában amiatt aggódik, hogy „kolera, e borzasztó hivatlan vendég Ázsiából birodalmunk határaihoz közeleg”. A európai és közel-keleti kitekintésben beszámol a párizsi halandóság csökkenéséről, de megjegyzi, hogy a halálok „egy esetben sem volt kolera”. Hamburgban „csekély mérvben föllépett kolera már megszűnt”. Konstantinápolyba a tikkasztó hőség miatt a kolera nagyban pusztít; egyes város-negyedeket elzártak egymástól. A hivatalos jelentések „napjára 70—80 halottat tesznek: magántudósítások szerint azonban 200-ra is fölmege az áldozatok száma”. „A trapezunti kerületből pedig azt jelentik, hogy ott a döghalál pusztít (...) a legnagyobb rémület uralkodik”⁶⁸⁸.

Szintén Marosvásárhelyen megjelenő Tolnai Lajos szerkesztette *Erdély* című lap 1871. augusztusi, szeptemberi, novemberi számaiban bevallottan a Kolozsvárt megjelenő Deák-párti *Kelet* című lapban olvasottakat veszi át. A lap a beszámolóit nem Marosvásárhely dolgairól, hanem Pest városában a kolera híre keltette közhangulatról, rémhírekről, a városi tanács intézkedéseiről szól. Az 1871. augusztus végi számban arról számol be, hogy

⁶⁸⁷ *Nemere* (politikai, közgazdászati és társadalmi) lap. (Brassó). 1872. 07. 14. 56. szám

⁶⁸⁸ *Székely Hírlap*. (Marosvásárhely). 1871. 10. 04. 79. sz., 1871.08. 05 / 62. sz., 1871. 10. 07. 80. sz., 1871. 12. 20. 101. sz.

„sötét vendég közeleg Ázsiából (...) Olvasóink tudják, hogy a kolerát értjük. (...) Tőlünk még messze a vész, de a közlekedés mesés volta, a forgalom óriási mérvei illuszióssá tesznek minden távolságot”. A lap úgy tudta, hogy a járvány „Olaszországban hónapok óta mérgesen pusztít a városokban.” Emiatt „mindenfelé kezdenek intézkedni” Berlinben és Bécsben. Pestváros közgyűlése is tett intézkedést, hogy elzárják a magyar főváros felé vezető utakat. A továbbiakban „igen kívánatos” tanácsokat ad: „most, míg a baj nincsen itt, iparkodjék mindenki a vész előfeltételeinek útját venni. Tisztaság, rendes élet, mértékletesség és rend mindenben: ezek (...) tartják távol a bajt, mely ha befészkel magát, vakon szedi áldozatait, válogatás nélkül”.

A szeptemberi számban a rémhírek terjesztéséről, a fővárosi intézkedésekről számol be „Most például az a divat, hogy a kolerával rémítsék egymást az emberek, míg maguk a hírharangok – tudván, hogy föllentenek – legkevésbé sem félnek tőle. Különben nincs is erre ok”. A város „belélete” sem változott; „sőt itt-ott még viccet is kerekítenek a kolerából”. „Még az utcai bohócok is jónak látják a kolera eszméjét és híret viccek oldalára rántani a tömeg előtt, mely aztán kaczag rajta harsogva. E bohócok működését különben — mint hallom — betiltá a várositanács. Igaz, nem is sokat veszítettünk bennök. Ingyenlő naplopók ezek egytől egyig, kik még megvetendő mesterségüket sem értik”. Továbbiakban a városi tanács elrendelt intézkedéseit ismereti: a közcsatornák tisztítását, az éretlen gyümölcs elkobzását, az „utczaszögökön hirdetések” kiragasztását. „Szóval városunk, ... tettel szembeszállott e pusztító vésszel elannyira, hogy ha már a vidéken valahol kiütne a kolera, tehát azonnal leereszthetnek a vámok sorompói, mint, ahogy ez (18)66-ban is történt”. A lap novemberi számában már arról ír, hogy „a kolera nyakunkon van (...), azonban Pest városában kétféle kolera van! Az egyik a valódi, mely az emberek élete ellen tör (...) A másik, (játéklarang) kissé veszélyesebb amannál: mert nem elégszik meg az emberek életével, hanem irgalmatlanul megfoszt – a kit ér – jellemétől, becsületétől és mindkét esetben – pénzétől!”⁶⁸⁹

A *Katholikus Néplap*, két hírt közöl, az elsőt 1872. augusztusában: egyfelől arról tudósít, hogy a Berlinben már július 17-én előfordultak koleraesetek. Másfelől reméli, hogy „Pest városa tavaly is intézkedett, az idén is bizonyára fog intézkedni a bekövetkező eshetőségekre”. A következő kolerahírt a lap 1872 decemberében közli, amiből az derül ki, hogy a kolera megszűnésével számolt: „ha a kolera megszűnik, az udvar Budán fogja tölteni a telet, sőt Rudolf koronaherceg is lejön”.⁶⁹⁰

Magyarország és a Nagyvilág című hetilap 1872. augusztusi számában követségi jelentésekre hivatkozva, az oroszországi járványhelyzetről írt. A kolera 1872. április végén Podolia néhány kerületében tört ki, és az év „június hó 7-ig terjedő összeállítás szerint Bessarábia, Volhynia, Jekaterinoslaw, Kiew, Kursk, Mohilev, Moskva, Orel, Podolia, Riazan, Charkow, Cherson és Pultawa kormányzóságokhoz tartozó 21 kerületben és 16 városban összesen előfordult 4178 újabb kolera eset, melyek közül 1635 meggyógyult, 1661 pedig halálosan végződött”. Ugyanez a jelentés orosz hírforrásokat idéz: „az elhaltak aránya a megbetegülteké-

⁶⁸⁹ *Erdély*. (Marosvásárhely). 1871. 08. 31. 27. sz., illetve 1871. 09. 28./31. sz., 1872. 11. 14/46. sz. A nemzeti-polgárosult irodalom differenciálódásának első szakasza: az utolsó századnegyed: hírlapok, folyóiratok, irodalmi társaságok a kiegyezés után. (Lásd: Németh G. Béla. Arcanum. DT. Hozzáférés: 2020. 12. 06.)

⁶⁹⁰ *Katholikus Néplap*. 1872. 08. 08. 32. sz., 1872. 12. 05. 49. sz.

hez ez évben (1872) kedvezőbb a járvány által látogatott kerületekben és városokban” mivel „ezúttal kiterjedt hatósági óv- és gyógyintézkedések tétetnek. A járvány áldozatául ez évben is legnagyobbbrészt a zarándokok esnek”. Magyarországgal szomszédos Gácsországban (Galíciában) – mint írják – a kolera „1872. május hó végén az oroszországi határon levő Zbaraza kerületbeli Bogdanowka faluban tört ki, honnan június és július folyamán 11 helységben” terjedt el, „melyekben a legutóbbi hivatalos jelentés szerint „összesen 217 egyén betegült meg, kik közül 135 meggyógyult, 42 meghalt, 40 pedig további gyógykezelés” alatt maradt.

Ugyanott a bécs udvar bukaresti ügynök jelentésére hivatkozik a lap: eszerint a moldovai Botosánban, „eddig még csak szórványosan mutatkozott” a kolera. A lap tágabb kitekintésben közli a kolera vízi-, tengeri úton való terjedésének megfékezése tett intézkedéseket: a flumei tengeri hatóság a triesztivel együttesen az Odesszából és a Fekete-tenger egyéb kikötőiből érkező hajók irányában a kordont rendelet el (1872) június 7-én. Emiatt „Sulinánál az oroszországi öblökből érkező hajókra nézve tíz nap a veszteglési idő. A Dunai fejedelemségek (Moldova, Oláhország) kormánya Bessarábia felé a szárazföldön 10 napi időre veszteglőket jelölt ki (Tatár, Bunár, Scorigeni, Tabak és Congaz). Moldva és Oroszország között az utazókra nézve”.

Ami pedig Magyarországot illeti, megjegyzi: „hazai törvényhatóságok még múlt évi (1871) augusztus 21-én 20.583. szám alatt kelt belügyminiszteri körrendelettel kellőleg utasítottak”.⁶⁹¹

A *Vasárnapi Ujság* az oroszországi kolerajárvánnyal kapcsolatosan arra kérdez rá az orosz lapokra hivatkozva, hogy *Kik terjesztik a kolerát?* „Több orosz lap azon nézetben van, hogy Kijev városában a rendszeres évenkénti kolerát az ott évről-évre legalább 200 000 összeseregglő jámbor zarándokok állandósítják”. Az orosz lapok például azt írják, hogy a „múlt év (1871) augusztus 15-én Kijewben 72 000 zarándok volt, kik a kolostorok udvaraiban szabad ég alatt összezsúfolva laktak és háltak, minek folytán csak a Szent Zsófia - és Mihály kolostornak udvartisztítása 15 000 rubelbe került”.⁶⁹²

„A kolera hire már jó ideje, hogy kísért a lapokban. Addig festik az ördögöt a falra, míg csakugyan megjelen”. – írja a *Szegedi Híradó* 1872. augusztusi kolerahírek kapcsán. Továbbiakban közli, hogy „Zágráb- megye Lipovcak községében kiütött a kolera, minek folytán a megyei orvos odautazott. Az elővigyázati intézkedések megtétettek”.

A második kolerahír a lapban, a hírügynökségek jelentései alapján azt írják, hogy a kolera, „észak felől terjed, már Gácsországban is jelentkezik, ahol 336 egyén betegedett meg s ezek közül 104 meghalt”. A moldovai ügynökség jelentésére hivatkozva megjegyzi: „Jassyban az ázsiai kolera kiütött, melynek folytán eddig 30 egyén betegült meg, kik közül 9 meghalt, a többi pedig részint fölgyógyult, részint további gyógykezelés alatt maradt”.

„Nálunk Magyarországon még ugyan semmi jele sem mutatkozott eddig a kolerának”, a belügyminister azonban mégis rendeletet bocsátott ki a törvényhatóságokhoz. „A rendelet netán keletkezhető vész esetén a tavaly (1871) kibocsátott rendszabályokra utal s addig is bizonyos elővigyázati intézkedéseket kíván”.⁶⁹³

A *Szegedi Híradó* 1872. november 10-én megjelent számában a város köztisztasága körüli nehézségekről számolt be. „A kolera elleni óvintézkedések közé tartozik az utcák és

⁶⁹¹ *Magyarország és a Nagyvilág*, (szépirodalmi és ismeretterjesztő képes hetilap). 1872. 08. 18/33. sz.

⁶⁹² *Vasárnapi Újság* (Általános nép- és országisme). Pest. 1872. XIX. évf. 7. 384.

⁶⁹³ *Szegedi Híradó*. 1872. 8. 09. 95. sz., 1872. 08. 18. 99. sz.

köztetek tisztántartása is, s az egészségügyi bizottmány határozatából a tanács már több nap előtt intézkedett is a nyilvános szemétdombok elhordatása iránt. Hanem hogy mily nehéz boldogulni a mi 'szegény népünk'-kel, az itt is ki üt. Az e célra fölfogadott szekereseknek ugyanis meghagyatott, hogy szekereiket mindenfelől oldaldeszakkal lássak el, hogy a rá-rakott szemét útközben — more patrio — el ne kallódjon. S íme, semhogy ezt teljesítsék, inkább fölmondtak a szolgálattal s három kivételével, a többi mind elpárolgott. Gyalog nap-szamosokat, – no ilyen urakat nálunk meg épen nem lehetett kapni, s a város ugyancsak megakadt volna, ha a királyi ügyészség ki nem segíti a kiskaszárnyai rabokkal. Így vagyunk mi a szegény néppel! Ezen már nem segíthet, csak – az iskola. Kérjük is az iskolaszéket, hogy a kényszeriskoláztatást, ha kell, a legvégső eszközökkel is foganatosítsa!"⁶⁹⁴

Szintén a *szegedi lap* (november 20.) „Örvendetes” jelenségnek tartja, hogy az „ország némely vidékein uralgó kolerajárvány dacára, az itteni belvárosi iskolában – hol tudvalevőleg mindig legnagyobb a növendékek száma – a tanulók a legjobb egészségnek örvendenek. A legnépesebb osztályokban is 120–130 tanuló közül alig kerül naponként 1–2 hideglázás beteg, holott más időkben a betegek létszáma a 10–15-öt is sokszor meghaladta. Ha a szülők gyermekeiket künn a szabadban való gyakori játszástól és meghűléstől óvják, továbbra is mentőn fognak maradni minden betegségtől és jókedvvel fogják végezhetni tanulási munkáikat”.

Két nap elteltével november 22-én a *Szegedi Hírlap* arról tudósít, hogy a városban kolera elleni bizottság megkezdte működését; a „bizottság ötven tagból áll akként, hogy a város öt kerületre osztott, minden kerületben tíz tag egy elnök vezérlete alatt ügyel föl a tisztaságra és fertőtlenítésre. A városon kívül álló rongyos ápolda kitisztíthatni és – amitől az ég örizen – a kolera-betegek elhelyezésére fordítatni határozatott”.⁶⁹⁵

A kolera hírszolgálat tekintetében a járvány első, téli hulláma idején a lapok közül magasan kiemelkedik a *Magyar Ujság*, amely 1872. december elejétől szinte napi rendszeriséggel tájékoztatta olvasóit a kolerahelyzet alakulásáról Budán és Pesten s az országban.⁶⁹⁶ Hadd jegyezzük meg, hogy Buda és Pest esetében a lap közli a kerületek beteg/meghalt/felépült, és kezelés alatt lévők számait is, hasonlóan a városban állomásozó katonák hasonló mutatóit is. Az alábbiakban eltekintünk ezektől a részadatoktól, csupán a járvány kitörésétől a beérkező napi tudósításokkal bezárólag mutatjuk be a lapban közölt járványhelyzet alakulását 1872-ben Budán és Pesten, valamint az országban. Formailag a lap által is használt narratív eljárás mellett döntöttünk, mivel az adatok táblázatba szerkesztési kísérleteink, Buda és Pest kivételével, az országos járványhelyzetet illetően bonyolult, nem beszélve arról, hogy az egyes járványesetekhez fűzött megjegyzések, vélemények is elsikkadnak.

A *Magyar Ujság*, 1872 december első napján megjelent számában az ország törvényhatóságaihoz intézett felhívást közli, amelyben arra utasítják előljárókat, hogy az orvoshiány miatt közigazgatási területükön lakó magánorvosokat és sebészeket kérdezzek meg: „haj-

⁶⁹⁴ *Szegedi Híradó*. 1872. 11. 10. 135. sz.

⁶⁹⁵ *Szegedi Híradó*. 1872. 11. 20. 139. sz., 1872. 11. 22. 140. sz.

⁶⁹⁶ *Magyar Ujság*. 1872. 12. 01. 276. sz., 1872. 1. 03. 277. sz., 1872. 12. 04. 278. sz., 1872. 12. 05. 279. sz., 1872. 12. 06. 280. sz., 1872. 12. 07. 281. sz., 1872. 12. 08. 282. sz., 1872. 12. 10. 283. sz., 1872. 11. 284. sz., 1872. 12. 12. 285. sz., 1872. 12. 13. 286. sz., 1872. 12. 15 / 288. sz., 1872. 12. 17 / 289. sz., 1872. 12. 18 / 290. sz., 1872. 12. 19. 291. sz., 1872. 12. 20. 292. sz., 1872. 12. 21. 293. sz., 1872. 12. 22. 294. sz., 1872. 12. 24. 295. sz., 1872. 12. 25. 296. sz., 1872. 12. 28. 297. sz., 1872. 12. 29. 298. sz., 1872. 12. 31. 299. sz.

landók-e napidíjak és a megállapított útiköltségek élvezete mellett a kolera betegek gyógyítása végett, a szükséghez képest a járvány által netán nagyobb mérvben látogatott vidékre is, a járvány tartamára kimenni”? A lap a jelentkező orvosok és sebészek javadalmazását is ismerteti, eszerint a magánorvosok 5 frt, a sebészek, valamint „még nem okleveles és szigorló orvosok pedig amennyiben ezen utóbbiaknak kirendelése netán elkerülhetetlenül szükségessé válnék, 3 frtnyi napidíjra”, utazásiköltségeik megtérítésére „tarthatnak igényt”. Ugyanakkor a törvényhatóságok a jelentkező orvosok és seborvosok nevééről és lakhelyéről összeállított jegyzéket küldjék a belügyminisztérium illetékesének.

A lap a további (1872. december 3.) tudósításai bő teret szentelt a kolerahíreknek. Közli a kolera állásáról (1872) december 2-án beérkezett budai és pesti kerületek (Terézváros, Józsefváros, Ferencváros, közkórházak) napi jelntéseit. Említettük, mellőzük felsorolását, csupán a lap által közölt összesített adatokat idézzük. Eszerint *Budán* „október 18-ika óta megbetegült 693, kikből meggyógyult 392, meghalt 261, gyógykezelés alatt maradt 41. *Pesten* a járvány kezdete óta összesen megbetegült 583, ebből meggyógyult 165, meghalt 223, további gyógykezelés alatt pedig maradt 195”.

Az országos járványhelyzetről szóló tudósításokban megemlítik Nagybányát, ahol (1872) november 30-án „egy kolera eset (...) halállal végződött”. Esztergom városában december 1-én egy kolera eset volt, Bács-Bodrog vármegyében, Apatin településen „november 24-től 26-káig két kolera eset közül egy halállal végződött. Bihar vármegyében a kábái vasút állomáson egy kolera esetet” jelentettek. Az említettekkel szemben Kassán volt súlyosabb a helyzet, „a kolera betegek száma héttel szaporodott, az eddig megbetegült 91 egyén közül meggyógyult 16, meghalt 52, gyógykezelés alatt pedig maradt 23”.

A lap beszámolt arról, hogy „*Neue freie Presse*“ szerint a pesti kolera-kórházakban a „betegek iránt való bánásmód szörnyű színekkel van lefestve. Miután e cikkek ugyanazonos a Jaut által egy helybeli német lapban közzétett panaszszal, a bizottság pedig ezt tagjai által megvizsgáltatta és a vizsgálat eredményét közzétette, a Presse rágalmozó cikke tudomásul vétetik és erről a belügyminiszter értesítettik”.

A lapszám további hírei: budapesti tanfelügyelő javasolja az egészségügyi bizottságnak, hogy az iskolákban a „mellék-tanórákat szüntessék be, a bizottság egyetért és jóváhagyja”. Megvitatták a „budapesti orvos-egylet által a közegészségi övrendszabályok behozatala iránt szerkesztett” javaslatot. Szóba került a városi tanács ülésén, az a „megbotránkoztató körülmény, hogy a redoutban a helyiségek nem fertőtleníttetnek. Intézkedés fog történni”. Kiderült, hogy abból a 60 emberből, kiket a közgyűlés a köztisztaság felügyeletére fogadott fel, „még eddig csak egy-kettőt látták szolgálatot tenni, holott már 900 frtot kiadtak nekik fizetésül. Panasz tétetik a miatt, hogy a vízvezetéki víz ismét szörnyű rossz”. Bemutatták a „Herminatéren a Hölle-féle pezsgógyár vízvezetéki csövéből kieresztett vizet, mely olyan, mint a híg sár, undort gerjesztő, élvezhetetlen. A bizottság felhívja a vízvezeték bizottmányt, hogy a csövek megvizsgálása és kitisztítása iránt annyival inkább intézkedjék, mert a víz városszerte romlani kezd”.

Továbbá a lapszámában az országos vásárok betiltásáról tájékoztatják olvasóikat: Dunapentele mezővárosban (1872) december 2-án tartandó országos vásár megtartását a Fehér vármegyei alispán betiltotta. Hasonlóan, a további intézkedésig, az országos vá-

sárok megtartását Zemplén vármegyében, valamint Sajó-Szent-Péteren (1872) „december 6-án tartandó Miklós napi” országos vásár megtartását hatóságilag szintén betiltják. A kolerajárvánnyal párhuzamos, aktuális téma a „keleti marhavész által meglepett” községekben az „elhullott vagy e betegségben sinlődött s lebunkózott marhák bőrének kereskedésbe bocsátása”, mivel bőrök fertőtlenítése „gondtalan”, és bőrökkel, vagy az „azokkal bánó egyének” terjeszthetik a marhavészt, ezért újra figyelmezteti – földmivelés-, ipar és kereskedelmi minisztérium – az összes törvényhatóságokat, hogy az „elhullott vagy lebunkózott marhákat bőrostól ássák el”.

A Pest város kolerabizottság ülésének beszámolója áll a lap következő napi (1872. december 4.) hírei előterében. A bizottság – mint írják – úgy látta, a „halálozási arány, a kolera daczára, az idén nem nagy s következő számokat mutatta fel: januárban meghalt 711, februárban 742, márcziusban 743, áprilban 746, májusban 833, júniusban 747, júliusban 770, augusztusban 705, szeptemberben 546, novemberben 570. októberben 546”.

Továbbra is napirenden volt a lapban a köztisztaság ügye: a „vízvezeték vize városszerte romlani kezd, a bizottság felhívja a vízvezetéki bizottságot, hogy a csőhálózat kitisztítása iránt intézkedjék”. A „nemzeti színház tulajdonát képező sarokház udvara (...) valóságos piszokfészek; az intendáns fel fog szólíttatni, hogy bizonyos idő alatt tisztíttassa ki e ház udvarát, különben meg fog bírságotlatni”. Megoldatlan volt a kültelkeken kolerabetegek, elhaltak kórházba, illetve temetőbe szállításának ügye, a lap közlése szerint a kolerabizottság a megoldást „külkórházak” felállításában látta, „különösen a Lipót- és Terézváros kültelkein”.

A lapszámban közlik külterületek utcáiban lakok névsorát és pénzbüntetésük összegét, mindazokét, akiket „kolerajárvány ügyeken működő bizottmány által hozott” szabályokat áthágták. „November 20-káig összesen 85 egyént bírságotlat meg. A bírság összege összesen 1450 frtra rüg. A bírságotlat közül legtöbb esik a Józsefvárosra (63), a Terézvárosra (11), a Lipótvárosra (11)”. A felsorolásban szerepelnek cégvezetők, vállalkozók, háztulajdonosok, (Duna Gőzhajótársaság, bankok, kis-és nagykereskedők, utcai szemét bérlő, szálloda tulajdonos), viszont nagy többségük ingatlanörökös és egyszerű ingatlan bérlő.

A következő napi lapszámban (1872. december 5.) „egy orvos” aláírásával jegyzett „figyelemre méltó sorokat” közlik, amely ismerteti az 1831. évi kolerajárványtól az epemirigy fertőzés első tüneti jegyeit, és ennek alapján a cikkírónak a következtetése, ajánlása: „minden közegészségügyi intézkedés abban öszzpontosuljon, hogy a köznépnek, mely a koleraesetek főszámát szolgáltatja élőszoval lakonként tudtul adassák, hogy hasmenés esetében ezt miképp akadályozza meg. Erre vonatkozólag az orvosok utasítása szükséges”.

A lap a következő napi számában (december 6.) az osztrák belügyminisztérium rendeletéről ad hírt, amely vasúti állomásokat kötelezi, hogy azokat az „utasokat, kik útközben kolerába esnek, és tovább nem szállíthatók, ápolás alá kell venni. E rendelet egyszersmind az öszszes osztrák vasúti igazgatóságokkal közöltetett azon meghagyással, hogy azt az állomások főnökeinek és az üzleti személyzetnek kellő tudomására jutassa”. A lap megjegyzi: „Ilyen intézkedés nálunk is igen czélszerű volna”.

A lap továbbiakban a beérkezett szokásos napi tudósítások ismerteti: *Budán.* „December 4-én 6 újabb kolera eset merült fel. (...) Október 18-ika óta öszszesen megbetegült 709, kikkből meggyógyult 405, meghalt 263, gyógykezelés alatt maradt 41”. *Pesten* „december

4-kétől 5-kéig megbetegült 21. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 643, ebből meggyógyult 184, meghalt 250, további gyógykezelés alatt pedig maradt 209”.

Az országos kolerahíreket is közlik: „*Gömör vármegyében*, hat községben 9 kolera eset merült fel, melyek közül 5 halállal végződött. *Lőcsén* december 2-kán egy halálos kimenetelű kolera eset fordult elő. *Nagybányán* november 30-ától december 3-ig a kolera betegek száma 26, kik közül 7 meghalt, 19 pedig gyógykezelés alatt van. *Heves vármegyében*. Vezseny községben december 1-én egy, Örvény községben december 2-án szintén egy kolera eset fordult elő. *Bács-Bodrog vármegyében*, Plavna községben november 29-én egy kolera eset merült fel, mely halállal végződött. *Liptó vármegyében* december 3-án négy kolera eset fordult elő, melyek közül 3 halállal végződött. *Kassán* kolerabetegek száma 11-el szaporodott, meghalt 7.

A *Szegedi Híradó*, (1872) december 6-án megjelent számában „azon megnyugtató jelentést” közli, „miszerint az ország több részeiben jelentkezett kolera-járvány városunkat érintetlenül hagyta. Az egészségi közegek kolera esetet eddig itt még nem észleltek, s remélhetjük, hogy attól városunk szerencsésen megóva leend, miután a járvány a fővárosban és egyebütt is, ahol uralkodott, tetemesen kevesbedett s közeli megszűnése mutatkozik. Mindazonáltal a rendőri és egészségügyi közegek azon óvrendszabályok szigorú alkalmazására – melyek a járvány terjedésének gátul szolgálnak – utalva vannak”.⁶⁹⁷

A *Magyar Ujság* (1872. december 7.) folytatja az országos kolerahírek közlését. Röviden hírt ad arról, hogy *Abauj* vármegye területén az országos vásárok megtartását, az alispán betiltotta. Majd ismereti, illetve közli „egy derék főorvos” (Tiszabecs, Szatmár vármegye) elismerő, dicserő sorait, kollégája munkája iránt. „Honfíui kötelességemnek ismerem, az e vidéken, jelesül: Tiszabecs, Milota, Cséce és Tiszakóród községekben néhány nap előtt uralgott kolerajárvány lefolyására vonatkozólag a következőket tudomására hozni: Múlt hó 17-én a mint az első kolera halálesetek felmerültek, csakhamar megjelent a föntirt községekben dr. Fekete Sámuel, megyei főorvos, s meg sem pihenve, sötét éj idején, sorba látogatta a betegeket; magával hozott orvosi szerekkel a gyógykezelést azonnal megkezdte, több napon át erélyesen s ritka önfeláldozással folytatta; mi több: a szegény éhező gyermekeket (kiknek szülei járványkórban szenvedtek) sajátjából segítette; a fertőtlenítő rendszabályokat mindegyik községben páratlan eréllyel életbeléptette, szóval: a közveszélynek megfelelő legnemesebb példaadással járt el. Ily páratlan buzgalom- s kitartásnak fényes eredményeképp sietünk köztudomásra hozni: miként a föntirt községekben már több nap óta egyetlen járványkór sem merülvén fel, azt teljesen megszüntnek mondhatjuk. A mintegy 40 kolera eset közül csak 3 végződött halállal s az is több részben a gyógykezelés megkezdése előtt”.

A továbbiakban a lap bejáratot szokásához híven a fővárosi és az országos járványhelyzetről beérkezett napi tudósításokat ismerteti. Eszerint: *Budán*. december 5-én 5 újabb kolera eset volt. „Október 18-ika óta összesen megbetegült 714, kikből meggyógyult 409, meghalt 263, gyógykezelés alatt maradt 42. *Pesten* „december. 5-kétől 6-káig megbetegült 15.(...) A járvány kezdete óta összesen megbetegült 658, ebből meggyógyult 195, meghalt 255, további gyógykezelés alatt pedig maradt 208”.

Az országban a laphoz eljutott tudósítások megemlítik *Zemplén vármegyében*. Sátoralja-Újhelyt, ahol a „kolera folytán nagyobb mérvű halálozás jelentetett, mely leginkább a

⁶⁹⁷ *Szegedi Híradó*. 1872. 12. 6. 146. sz.

vasúti munkások és azon szegényebb sorsú egyéneknél fordul elő, kiknél azok szállásoltak”. *Nyitra vármegyében*, „Kovarcz községben november 28. óta 5 egyén eset kolerába”, egy meghalt. *Bars vármegyében*. „Janó-Lehotón 4 kolera esetből 3 halállal végződött”. *Heves vármegyében*, „Sz Lovény községben december. 2-án egy kolera eset merült fel. *Sáros vármegyében* „Tihany községben eddig 12 halálos kimenetelű koleraeset fordult elő”. *Kassán* a „kolerabetegek száma 20-al szaporodott, az eddig megbetegült 155 egyén közül meggyógyult 23, meghalt 82”, további ápolásra szorult 50 fő.

A *Magyar Ujság* lapszáma (1872.12.08) „egy emberbaráttól” kapott orvoslás és ápolás eljárást közli – amelyet a szerek latin terminus technicussza miatt nem részletezünk – csupán annyit írunk ide a lap nyomán, hogy az ajánlott cseppfolyós keverék használata nyomán állítólag 1831. évi kolerajárvány idején, „bizonyos községben 100 beteg közül egy sem lett a kolerának áldozata”.

A továbbiakban egy napi szünet után (*december 10*) a lap visszamenőleg a beérkezett tudósítások alapján a főváros és az országos kolerajárvány állását közli. *Budán*. „december 6-án 5 újabb kolera eset merült fel. (...) Október 18-ika óta összesen megbetegült 719, kikből meggyógyult 412, meghalt 265, gyógykezelés alatt maradt 42 *Pesten* (1872) „december 6-kától 7-ig megbetegült 23 ember. A járvány kezdete óta összesen megbetegűk 681, ebből meggyógyult 196, meghalt 260, további gyógykezelés alatt pedig maradt 225”.

Az országban, *Ung vármegyében* a kolerában „20 helységben november 23-ától december 1-éig összesen 102 egyén betegült meg. A járvány egész tartama alatt „ott összesen megbetegült 281 egyén, kik közül 99 meggyógyult, 119 meghalt, 63 pedig gyógykezelés alatt maradt”. *Liptó vármegyében* Fehérpatakon december 5-én egy koleraeset merült fel; a beteg gyógykezelés alatt van. *Máramaros vármegyében* Huszt és környékén „november 26-tól decemember 4-éig 12 kolera eset merült fel; — meggyógyult 4, elhalt 7, gyógykezelés alatt pedig maradt 1 egyén. *Kassán* a kolerabetegek száma 19-el szaporodott, meghalt 6, ápolás alatt pedig maradt 63”. A lapban a *december 8-ikán* beérkezett napi tudósítás szerint: *Budán*. „Decemember 7-én újabb kolera eset merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 720, kikből meggyógyult 416, meghalt 265, gyógykezelés alatt maradt 39. *Pesten* december 7-kétől 8-káig megbetegült 15. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 696, ebből meggyógyult 205, meghalt 263, további gyógykezelés alatt pedig maradt 228”.

Az országban „*Árva vármegyében* Bobró mezővárosban december 6-án 3 kolera eset merült fel, melyek közül 2 halállal végződött. Újvidéken december 7-én egy halálos koleraeset volt. *Békés megyében* Csabán december 1-én egy kolera eset merült fel, mely halállal végződött. *Kassán*. a kolerabetegek száma 12-vel szaporodott, meghalt 9, ápolás alatt pedig maradt 66”.

A kolera állásáról 1872. *december 10-én* a laphoz beérkezett napi tudósítás a fertőzések csökkenésére ural, ugyanakkor mint fentebb is láttuk száma veszi a járvány kiterjedésétől a beteg/felépült/meghalt és kezelés alatt állók számának további alakulását. Eszerint az előző napi adatok: *Budán*. „december 9-én 2 újabb kolera eset merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 726, kikből meggyógyult 421, meghalt 269, gyógykezelés alatt maradt 36. *Pesten* december 9-kétől 10-éig megbetegült 25. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 733, ebből meggyógyult 254, meghalt 286, további gyógykezelés alatt pedig maradt 193”.

Az országban *Zemplén vármegyében* „Sátoralja-Újhelyen november 25-étől dec(ember). 1-éig ápolás alatt maradt 2 kolerabeteghez újabban 114 járult, kik közül meghalt 47, a járvány egész tartama alatt ott megbetegült 136, kik közül 60 meghalt. E megyének 23 községében eddig összesen megbetegült 433 egyén, kik közül meggyógyult 133, meghalt 203, ápolás alatt pedig maradt 97”. *Ung vármegyében* „Ungváron november 1-től dec(ember). 6-áig megbetegült 304 egyén, kik közül 78 meggyógyult, 131 meghalt, 95 pedig további ápolás alatt maradt. E megyének 25 községében eddig összesen megbetegült 379, kik közül 109 meggyógyult, 162 meghalt, 108 pedig ápolás alatt maradt”. *Zólyom vármegyében* Podkanitz, Micsinye, Brusznó, és Szt.-András községekben összesen 10 kolera eset merült fel, melyek közül 1 halállal végződött”. *Bars vármegyében*, „Léván egy kolera eset merült fel, a beteg gyógykezelés alatt van. Janó-Lehotán eddig megbetegült 10 egyén, kik közül meggyógyult 5, meghalt 4, ápolás alatt pedig maradt 1”. *Árva vármegyében* Bobrón „egy újabb kolera eset merült fel, mely halállal végződött, az első két beteg fellábadt”. *Kassán*. a kolerabetegek száma 11-el szaporodott, az egész járvány alatt eddig összesen megbetegült 216 egyén, kik közül 110 meghalt”.

A kolera állásáról a lap (1872) *december 11-én beérkezett napi tudósítása* szerint *Budán*. „december 10-én 7 újabb kolera eset merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 733, kikből meggyógyult 423, meghalt 270, gyógykezelés alatt maradt 40. *Pesten* „december 10-kétől 11-éig megbetegült 22. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 755, ebből meggyógyult 270, meghalt 293, további gyógykezelés alatt maradt 192”.

A lap arról ad hírt, hogy miután a kolera Budán már majdnem teljesen megszűnt, a tanács a járvány tartama alatt a kávéházak és vendéglők bezárását feloldotta, „*azonban felhitta a lakosokat, hogy a helyiségek fertőtlenítésével ne hagyjanak fel, míg csak a hatóság a járvány megszüntetését ki nem mondja*”. A továbbiakban az országos kolerahíreket közlik: *Gömör vármegyében* „eddigelé 14 községben merültek fel – szórványosan – kolera esetek”.

Kővár vidékén, „Szászár községben december 5-től 10-éig 9 kolerabetegből meghalt 4, gyógykezelnék 5 főt”. A lap úgy tudta, hogy kolera egy megyében sem pusztít olyan nagy mértékben, mint *Ung vármegyében* „a kolerajárványnak még e héten is sok áldozatja volt *Ungvárott*. Megbetegedett 98, ezek közül meghalt 40, a járvány kezdetétől, vagyis november 1-től december 6-ig megbetegedett a városban 304, meghalt 131, meggyógyult 78, gyógykezelés alatt maradt 95. A vármegyében újabb esetek merültek fel: Hunkócson, Szobráczon Pinkócson, Szobráncz-Komorócson, Nagy-Gejőcben. Darócson, Csapon, Nagy-Zalacsán, Alsó.-Domonyán, Záhonyban, Vajnatinán, Kónyuson. A járvány kezdetétől megbetegedett Ung vármegyében összesen 379, meghalt 162”.

Szegedi Hírlap december 11-én megjelent számának hasábjain beszámol a szegedi követek (december 6-án) az Országházba szervezett kirándulásáról. A cikk szerzője a budai és pesti közhangulatról, állapotokról számolt be. „*A mondvacsinált kolera ugyanis még még mindig uralkodik, főképp a hírlapokban, és magára öltve a kisértet fehér lepedőjét, mendedmondák alakjában még mindig rémíti a fővárosiakat, kik akár nyilvános helyeken, akár bizalmas baráti körben keressenek menedéket előle, mindenütt ezt veszik a beszélgetés alaptárgyául. Ha valakinek eleredt az orra vére, vagy tyúkszeme fájt, avagy ha véletlenül kelletténél többet prüszszent, rámondják, hogy kolerás. – A pestiek Budán, a budaiak Pesten keresnek*

szórakozást s akik nincsenek mindig a mértékletesség és tisztaság páncéljával fölfegyverkezve, bárhova menjenek is, mindenütt követi őket a mondák kísértete. (...) Ó-Budára megérkezve, nem akartam szemeimnek hinni, nem voltam képes fölfogni, hogy Buda-Pest közvetlen szomszédságában mikép lehet ily ronda sárfészek által a tisztátlanság és rendetlenség kolera szellemét ily kirívó színekben érvényre emelni; nem tudtam fölfogni, mikép lehet az, hogy a kolera, mit a tisztátlanság szüleményének tartanak, épen a tisztább városokban üti föl sátorfáit, míg Ó Budán, e magyar Augiász-istállóban, egyetlenegyszer sem jelentkezett; ami ugyan nem baj, hanem valószínűleg onnan ered, hogy Ó-Budától még a kolera is fél. Csak miután egy barátémhoz eljutottam, csillapult le fölháborodásom, azaz úgy érzem magam, mint ki a nap eljöttét vizsgálva, lassan-lassan feledni kezdi az éj sötétségét. Szeretetremlő társalkodónóm mindent elkövetett, hogy a kolerahangulatból kivetköztessen.”⁶⁹⁸

A Magyar Ujság 1872. december 13-án megjelent számában Mezős László tolosvai egészségügyi elnök elmarasztaló jegyzetét közli. Idézzük: „Ha pedig embervész tör elő egy utálatos kolera képében, mint például jelenleg itt náluuk, Tokaj hegyalján, némely városokban s falvakban, — úgy látszik a kormány az egész dolgot a mindenható atyauristenre bizza; hanem azért az adó executió (behajtás) is itt van, ez és a kolera együtt kopogtatnak be a szegény ember ajtaján. Azok a kinevezett egészségügyi elnökök, mint én is vagyok Tolosván, azok a sok nyomtatványos utasító rendeletek, azok az árnyékszék, kórszerek, mészárszék, desinfectióját meghagyó utasítások, — nem érnek azok ugyszólva egy pipa dohányt sem. A kerületi orvost egy éve, hogy láttuk egyszer, akkor beoltott két himlőt 10 frt napi és szekérbért számítva fel városunknak. — Az örökös fizetés felemelést sürgető szolgabirói személyzet ahelyett, hogy járását futná be hetenként, semmit sem téve, ott ül mint pók hálója közepén, megmételtyezte őket is a bureaucratia, nem láttatja magát soha, de soha. Így van-e ez ország-szerte? — nem tudom. Mióta pedig a kolera kiütött járásunkban, azóta úgy hallom és érzem is, épen hasznavehetetlen lett az egész, mert az ágyból se mernek kibújni... Pedig a figyelmet mutató hatósági gondoskodás, a menteni törekvőkéz a vész perczeiben, még ha nemis vezet eredményre és sikerre, vigasztaló hatást gyakorolna az elhagyatott s az annyi csapások által zaklatott népre. Mikor az első kolera jött 1831-ben, úgy szólva — még csak gyermek voltam, de azért emlékezem rá igen jól, hogy azok az annyiszor ócsárolt helytartótanács és tekintetes nemes vármegyék, mit mindent el nem követtek. Mily erélyt fejtettek ki a ragály továbbterjedésének meggátlásában! Könyvet lehetne összeírni azon komikus történetek feljegyzéséből, amiket azon kor szereplői, a 150 frtos szolgabirák, részint félnékségből, részint túlbuzgóságból elkövettek, de elkövettek és pedig jó akaratból. — Tartok tőle, hogy vastagabb könyv fogna kikerülni azon tragikumok följegyzéséből, amiket a mostani drága kormány hanyagsága szolgáltathat ki az utókornak tanulságul.

Határain a Magyarországból feléje tolduló kolera ellen, óva gyermekeit, a mi kormányunk a közösügyes boldogság kellő közepén talán már azt is elfelejtette, hol voltak e szegény hazának határai, s így magyar határszéli óvintézkedésekről nem is hallhatunk, — pedig az olyan kisebbszerű intézmények is, mint a határörházak fentartása, hitvány sorompókkal való elkülönítése egyik országnak és nemzetnek a másiktól, ha nem tesznek is ezek egyebet, mint egyszerűn azt kérdik meg az utastól, hová mégy? egészséges vagy -é? — szerintem igen lénye-

⁶⁹⁸ Szegedi Hírlap. 1872. 12. 11. 148. sz.

ges dolog egy önálló ország attribútumaihoz; a magyar viszonyokat, s a mi körülményeinket tekintve pedig épen nélkülözhetetlennek tekintem. A néhány frt kiadás ily ár mellett szóba se jöhet. Igaz! a Kárpátokat, a Lajtat, ha mi magunk nem gondolunk is vélek, majd csak megőrzi valahogy az örök és változhatlan természet, mit aggódjunk rajtok, – mondják a concessiók és zsiros falatok divatos sinecurái”. A lap a továbbiakban a kolera állásáról december 12-én beérkezett napi tudósításokat közli: „Budán december 11-én 4 újabb kolera eset merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 737, kikből meggyógyult 423, meghalt 273, gyógykezelés alatt maradt 41. Pesten december 11-kétől 12-éig megbetegült 14. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 796, ebből meggyógyult 285, meghalt 299, további gyógykezelés alatt pedig maradt 185”.

Az országban pedig „Zólyom vármegyében Illésfalva községben egy kolera eset volt. Újvidéken december 10-kén egy halálos kimenetelű kolera eset fordult elő. Kassán a kolera-betegek száma 9-el szaporodott, meghalt 6. – Árva vármegyében, Bohron december 10-én 5 kolera eset fordult elő, 1 beteg meghalt, a többi pedig gyógykezelés alatt maradt”.

Két napi szünet után a lap december 15-i számában a kolera állásáról december 14-én beérkezett tudósítást közlik: „Budán, december 13-án 3 újabb kolera esetről ad hírt. Október 18-ika óta összesen megbetegült 747, kikből meggyógyult 427, meghalt 275, gyógykezelés alatt maradt 45. Pesten december 13-kától 14-éig megbetegült 17. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 811, ebből meggyógyult 303, meghalt 323, további gyógykezelés alatt pedig maradt 185”.

A országos hírekben arról tudósít a lap, hogy „Turóc vármegyében Podhragy községben december 8-ától 10 kolera eset merült fel, ebből 4 beteg meghalt, 6 pedig gyógykezelés alatt van. Kassán december 13-án kolerabetegek száma 8-al szaporodott, az eddig összesen megbetegedett 258 egyén közül 159 halt meg”. Szabadkán december 13-iki tudósítás szerint a kolerabetegek száma „eggyel szaporodott”. „Késmárk városban december 12-én egy halálos kimenetelű kolera eset merült fel. Zólyom vármegyében Podkranitz községben, újabb 9 kolera eset merült fel, melyből 7 halálos kimenetelű volt”.

Újabb szünet után a lap december 17-én megjelent számában kolera állásáról folyó december 16-án beérkezett napi hírei: Budán december 15-én 2 újabb kolera eset volt. Október 18-ika óta összesen megbetegült 751, kikből meggyógyult 430, meghalt 283, gyógykezelés alatt maradt 38. Pesten december 15-kétől 16-áig megbetegült 10. A járvány kezdete (október 18.) óta összesen megbetegült 843, ebből meggyógyult 335, meghalt 331, további gyógykezelés alatt pedig maradt 177. Az országban „Moson vármegyében Újfalva községben december 12-én ismét 2 kolera eset merült fel, a beteg gyógykezelés alatt van. Kassán december 15-én a kolerabetegek száma 10-el szaporodott, ehhez számítván az ápolás alatt maradt 35, az összes beteglétszám 45, meghalt 11”.

A lap december 18-án kolera állásáról az előzőnap december 17-én beérkezett fővárosi helyzetről számolt be: Budán „december 16-án 2 újabb kolera eset merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 753, kikből meggyógyult 432, meghalt 284, gyógykezelés alatt maradt 37. Pesten december 16-kétől 17-éig megbetegült 20. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 863, ebből meggyógyult 346, meghalt 338, további gyógykezelés alatt pedig maradt 179”.

Az országban „*Kassán* december 15-én 27 újabb koleraeset merült fel, ehhez számítván az ápolás alatt maradt 48, az összes beteglétszám 75, ebből meghalt 15, a járvány kezdető óta megbetegült 322, ebből meggyógyult 82, meghalt 180, gyógykezelés alatt maradt 60. Árva vármegyében Alsó-Kubinban december 16-án két kolera eset merült fel, a betegek ápolás alatt vannak. *Nyiregyházán* egy Munkácsra szállítmányt kísérő katona (a 79-ik gyalog ezredből) kolerában betegen érkezett; ápolás alatt van. *Bereg vármegyében* Brádházán 9, Hársfalván 2 kolera eset merült fel. *Ung vármegyében* Ungvárt december 15-én 24 újabb kolera eset merült fel, külön kolera-kórház rendeztetett be”.

A *szegei helyi lap* arról számolt be, hogy „volt itt 3–4 hétig egy igen kellemetlen vendég: a kolera, és csak néhány napja, hogy szűnőben van. Ezen betegség ellen itt legjobb óvszerűl a vörös bort tartják, mely cikkben aztán a korcsmárosok persze igen chäftet csinálnak. Annál inkább károsnak tartják a Bort. A pécsi püspök alkalmasint már számos évek előtt tudván azt, hogy anno domine 1872 Mohácson kolera fog lenni, bölcsességében a sörvást itt annyira megszorította, hogy csakis egyetlen helyen, és még hozzá, a városon kívül engedte ennek kiméretését! Így azután persze mindenki utalva van a bor mellett maradni. Szerény én magam sem tehetek mást, és így minden este egy-egy poharat emelek Szeged város és lakossága egészségéért és boldogságára”.⁶⁹⁹

A *Magyar Ujság* december 19-én kolera állásáról az előző nap december 18-án érkezett tudósítások alapján közli: „*Budán* december 17-én 4 újabb kolera eset merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 757, ebből meggyógyult 432, meghalt 285, gyógykezelés alatt maradt 40. *Pesten* december 17-kétől 18-áig megbetegült 16. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 879, ebből meggyógyult 362, meghalt 349, további gyógykezelés alatt pedig maradt 168”. Az országban „*Kassán* december 16-án újabb kolera 26 eset, ehhez számítván az ápolás alatt maradt 60 főt, az összes beteglétszám 86, ebből meghalt 11, a járvány kezdete óta megbetegült 348, ebből meggyógyult 82, meghalt 191, gyógykezelés alatt maradt 75. *Nagyváradon* december 16-án egy halálos kimenetelű koleraeset merült fel. *Torna vármegyében* Ardó-Hídvég községben egy-egy – halállal végződött – koleraeset merült fel”.

A kolera állásáról folyó évi (1872) *december 19-én* beérkezett tudósításokat a lap december 20-án megjelent számában jelenteti meg: *Budán* „december 18-án 2 újabb kolera eset merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 759, ebből meggyógyult 438, meghalt 285, gyógykezelés alatt maradt 36. *Pesten* december 18-kától 19 beteget számolta. A járvány kezdete óta összesen meg betegült 892, ezekből meggyógyult 370, meghalt 356. további gyógykezelés alatt pedig maradt 166. Az országban Árva vármegyében. Alsó-Kubinban december 17-én 2, Zazrivan pedig 2 koleraeset merült fel, az utóbbi helyen 1 beteg meghalt, a többi három gyógykezelés alatt van. *Zemplén vármegyében* Sátoralja-Újhelyen december 17-én 34 főbetegedett meg, s 13 halt meg”.

A lap *december 21-én* megjelent száma újabb, a kormány járvány intézkedéseit, illetve a küldött orvosokat bíráló cikknek ad helyet Mezösy Lajos aláírásával. Mezösy írását a középkori állapotokkal való összehasonlítással indítja, majd így folytatja: „...*Nem irok sokat, hanem ide csatolva küldöm Bodrog-Keresztur szomszéd város birájának, hozzám irt levelét (december) 18-ik napjáról keltezve, ebből is lehet látni, hogy a Tokaj-Hegyalja vidéki állapotok rémisztők. Grósz*

⁶⁹⁹ *Szegei Hírlap*. 1872. 12. 18. 151. sz.

Lipót orvost kiküldte a minisztérium, Újhelyben ott volt 3 nap. Mit tett? azt hallom, úgy szólva, semmit. De az adót ma is szemem előtt exequálták meg (hajtották be), a kolerás ház mellől. Toltsva, Olasz-Liszka városokra, V.-Ujfalva, Sára, Sadány, Olasz községekre magam felelősségére én neveztem ki felügyelő orvosnak, napidíj mellett egy chirurgust (sebészt), ma már az alispán helyben hagyta, s megerősítette intézkedésemet, de mit ér? egy ember annyi felé nem szakadhat; magában Liszkán, orvosi jelentés után írom 40 beteg, 9 halott volt (december) 16-ik reggelén. Liszkán nincs 2000 lakos. Szeghi, Kéj-Falud, B(odrog)-Keresztur községekben, még csak sebész sincs. Feltűnő, mivel folyóvíz melletti helységek. Úgy látszik a kolera leginkább a folyók mentében dühög: Újhely, S(áros)-Patak, Liszka, Keresztur, Tokaj, ezen észrevételem mellett tanúskodnak, míg a folyóktól fél vagy egész órányi távolságban fekvő Toltsva, Tarczal, Mád, Tályva városokban, nem tört ki a vész. Kormány! – Orvosok! – nem lehetne ezen körülményből valamit észlelni, valamit kiokoskodni a gyógymód czélszerűségére nézve? Még nem dühög mindenütt folyóink mentében a vész, még sok vidéke ment(es) édes hazánknak a bajtól. Tegyetek valamit! ébredjete! a kormányok nemcsak indemnítást (támogatást) kérni, adósságot csinálni, adót exequálni (behajtani), s hivatalt osztogatni vannak teremtve, hanem hogy az árva és elhagyatott népen, ha vész fenyegeti, minden erőtökből igyekezzetek segíteni, ha már a kezükbe centralizálták mindent. Most már a megyét nem lehet okolni”. Magáért beszél Mezösy írása, akárcsak az előbbi, tehát a nincs mit hozzáfűznünk.

A továbbiakban nézzük a beérkezett napi tudósításokat: „Budán december 19-én 2 újabb kolera eset merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 761, kikből meggyógyult 442, meghalt 285, gyógykezelés alatt maradt 34. Pesten december 10-kétől 20-áig megbetegült 12. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 904, ezekből meggyógyult 379, meghalt 362, további gyógykezelés alatt pedig maradt 163”.

Az országban „Zólyom vármegyében Zólyomban, december 10-én egy halálos kimenetelű koleraeset fordult elő. Árva vármegyében, Árvaváralján és Lehotkán két-két koleraeset merült fel. Bars vármegyében Nagykálnán 5, s Kiskálnán 1 koleraeset merült fel, ez utóbbi halállal végződött. Kassán december 19-én a kolerabetegek száma 13-al szaporodott, ehhez számítván az ápolás alatt maradt 76 főt, az összes beteglétszám 89, ebből meggyógyult 4. A járvány kezdető óta megbetegült 392, ebből meggyógyult 102, meghalt 205, gyógykezelés alatt maradt 85”.

A kolera kimutatások körüli nehézségekről ír a lap december 22-én megjelent száma. A mai napig a kolerajárvány áldozatainak száma, az „*eddig rendkívüli hiányosan összeállított kimutatásokból meg nem tudható, melyek valóban az egykori osztrák hadi bulletinek mintájára szerkesztettek. Nem tudjuk, írja a Zemplén, e kimutatások szándékosan állítottak-e így össze? vagy pedig a beérkezett kései és hiányos jelentések alapján nem lehetett pontosabbat készíteni, – mind olyan dolog, mely előbb-utóbb ki fog derülni, de mindenestre közrendészeti gépezetünk gyarlóságáról tanúskodik. Sátoralja-Újhelyben november 16-án ütött ki a ragály, mely időtől mai napig négyszáz egynéhány léleknek kellett marta-lékul esni, anélkül, hogy a kormánynak ez aránytalanul nagy halandóság felől valódi tudomása lett volna, míg aztán az itt-ott megjelent sötét színezetű hírlapi közlemények, azonkívül számtalan magánértesítés, nemkülönben a megyétől beérkezett hivatalos jelentések is arra bírták, hogy gyökeres intézkedéseket tegyen, a helyszínére küldvén dr. Grósz Lipót min(iszteri) biztost, ki ott marad, mígnem a helyzet jobbrafordultával (...) tehet jelentést”.*

A lap a továbbiakban érdekes hírt közöl: „*Koleraüzők Eperjesről írnak, (...) hogy ott e hó (december) 15-ig még nem fordult elő kolera eset, hanem a jövőt nagyon kétségessé tevék a túlbuzgó koleraüzők. Ugyanis e hó 14-én, az itt székelő ferenc-rendi barátok fekete zászlóval jártak körül a városban és számos fanatikus munkátlan nép által kísérvé égre emelt szemekkel énekeltek szent zsolozsmákat s könyörögtek, hogy az isten a kolerától és más ragályos bajtól óvja meg a várost. Az egykor tudományt mivelő szerzetesek mit ki nem gondolánk a tudatlan nép rémitésére!*”

A kolera állásáról (1872) december 21-én beérkezett tudósítások alapján a lap közli, hogy „*Budán december 20-án újabb kolera eset nem merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 761, kikből meggyógyult 444, meghalt 285, gyógykezelés alatt maradt 32. Pesten december 20-kától 21-éig megbetegült 10. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 914, ezekből meggyógyult 386, meghalt 367, további gyógykezelés alatt pedig maradt 161.*”

Az országban pedig „*Árva vármegyében Bobrón december 19-én 5 újabb kolera eset merült fel, melyből 2 beteg meghalt. Kassán december 20-ikán a kolerabetegek száma 7-el szaporodott, ehhez számítván az ápolás alatt maradt 85 főt, az összes beteglétszám 92, ebből meghalt 19. A járvány kezdete óta megbetegült 399, ebből meggyógyult 102, meghalt 224, gyógykezelés alatt maradt 73. Zemplén vármegyében Sátoralja-Ujhelyen december 19-én 20 újabb kolera eset merült fel, meghalt 8.*” Ugyanakkor közlik a sárospataki iskola figyelmeztető felhívását: „*Minthogy a kolera Zemplén vármegyében még mindig aggasztó mérvben pusztít, s különösen Sátoralja-Ujhelyt és Sárospatakot (utóbbi városban 25 nap alatt 130 egyén esett áldozatul) látogatta meg legsúlyosabban. A ref.(ormátus) főiskolai igazgatóság még nem látja elérkezettnek az időt, hogy az ifjúság veszély nélkül egybegyűlhessen. Ennélfogva figyelmezteti az ifjúságot, hogy otthon várja be, míg az egészségi viszonyok kedvezőbb fordulatot vesznek s míg az egybegyűlésre hírlapok útján az igazgatóság által felszólítatik. Sárospatak, decz. 20-án 1872. az ev. ref. főiskolai igaztóság.*”

A lap december 24-én megjelent számában beérkezett napi tudósítások szerint „*Budán december 21-én újabb kolera eset nem merült fel; az összes beteglétszám 30. Október 18-ika óta összesen megbetegült 762, kikből meggyógyult 453, meghalt 288, gyógykezelés alatt maradt 21. Pesten december 22-kétől 23-áig megbetegült 3. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 928, ezekből meggyógyult 413, meghalt 376, további gyógykezelés alatt pedig maradt 139.*” Az országban „*Kassán december 21-kén a kolerabetegek száma 10-el szaporodott, ehhez számítván az ápolás alatt maradt 72 főt, az összes beteglétszám 82, ebből meghalt 8. A járvány kezdete óta megbetegült 418, meghalt 242, meggyógyult 102, gyógykezelés alatt maradt 74. Zemplén vármegyében Sátoralja-Ujhelyen folyó hó 21-én megbetegedett 16, meghalt 5.*”

Ahogy közeledett 1872. év vége, egyre rövidebbek a laphoz beérkező tudósítások, ami azzal magyarázható, hogy a kolerajárvány visszahúzódóban volt. Például a december 25-én megjelent számban már arról tájékoztatják az olvasót, hogy „*Budán december 24-én újabb kolera eset nem merült fel. Október 18-ika óta összesen megbetegült 762, kikből meggyógyult 454, meghalt 289, gyógykezelés alatt maradt 19. Pesten december 23-kától 24-éig megbetegült 15. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 943, ezekből meggyógyult 433, meghalt 382, további gyógykezelés alatt pedig maradt 128.*” Az országban „*Kassán decem-*

ber 23-kán a kolerabetegek száma 9-el szaporodott, ehhez számítván az ápolás alatt maradt 74, az összes beteglétszám 83, ezek közül meggyógyult 9, meghalt 5”. *Zemplén vármegyében* Sátoralja-Újhelyen folyó hó 22-én új betegülés 7, meghalt 2. *Nógrád vármegyében* Priboj és Sülye községekben egy-egy halálos kolera eset volt”.

A lap *december 28-iki számában* elégtétellel közli a lap, hogy kormány „december 23-án Tokaj hegyalja vidékén, hol a kolera már 6 hét óta pusztít, az adó executiót (behajtást) tehát valahára mégis megszüntette. „*Ezt sürgettük már régen, mert egy csapás is elég*”.

A kolera állásáról „*folyó évi december 27-én*” beérkezett tudósítás szerint „*Budán* december 25-án újabb kolera eset nem merült fel. *Pesten* „december 26-kától 27-éig megbetegült 5”.

Az országban „*Szatmár vármegyében* Remete-Mezőn 2 koleraeset merült fel. *Zólyom vármegyében* Besztercebányai Stubna bányász telepen, december 24-én egy halálos kimenetelű koleraeset merült fel. *Zemplén vármegyében* Sátoralja-Ujhelyen december. 23-tól 25-éig 12 újabb koleraeset merült fel, s az összes betegszámból 20 halt meg. *Máramaros vármegyében* Irholcz és Nyágora községekben két-két koleraeset merült fel, s a 4 beteg közül három meghalt, 1 ápolás alatt van”.

A kolera állásáról a lap a *december 29-én az előző napi, december 28-án* beérkezett szórványos eseteiről számol be: „*Budán*. December 27-én 2 újabb betegedés „merült fel (az „irgalmasok kórodájában”). Október 18-ika óta összesen megbetegült 768, kikből meggyógyult 465, meghalt 294, gyógykezelés alatt maradt 9. *Pesten* december 27-ektől 28-áig megbetegült 7. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 982, ezekből meggyógyult 486, meghalt 404, további gyógykezelés alatt pedig maradt 92”. Az országban *Kassán* „december 26-kán új betegülés 15, ehhez számítván az ápolás alatt maradt 45, az összes beteglétszám 60, ezek közül meghalt 4. A járvány kezdete óta megbetegült 526, ebből meggyógyult 206, meghalt 264, gyógykezelés alatt maradt 56. *Árva vármegyében* Dihon folyó hó 26-án három kolera eset merült fel, 1 beteg meghalt, 2 ápolás alatt van”.

A lap 1872. év utolsó napján, *december 31-én* megjelent számában a kormányülés napirendjétől tudósít: közmunka, a szolnoki Tisza-híd kérdése stb. Megemlíti, hogy *Budán* „december 29-én egy újabb kolera eset merült fel (a Tabánban)”. *Pesten* „december 29-kétől 30-áig megbetegült 3”. Azt követően a lap az országos kolerahelyzet alakulásáról említ néhány esetet: „Az uralgó kolera alkalmából *Ugozca vármegye* területén az országos vásárok megtartása, az alispán további intézkedésig betiltatotta”. Tisza-Dadáról írják, hogy „ott már három hét óta van kolera, s több mint 20 áldozatot ragadt el”. Tudósító megrója a megyei orvost, „ki – mióta a járvány kitört – nem is mutatja magát”. *Ung vármegyében* „63 községben december 17-től–25-ig a gyógykezelés alatt maradt 121 kolerabeteghez újabban 276 járult; az összesen 397 beteg közül meggyógyult 137, meghalt 155, gyógykezelés alatt maradt 104. A járvány egész tartalma alatt összesen megbetegült 1004, meghalt 448, meggyógyult 452. A járvány 18 községben teljesen megszűnt és *Ungvár* városában is a legutóbbi 8 nap alatt valamivel alábbhagyott. *Kassán* december. 28-án új betegülés 4, halálozás 4”.

A *Magyar Ujságban* 1872. év utolsó hónapjaiban közölt tudósításokból láthattuk, hogy a kolerajárvány első őszi/téli hullámának intenzitása – térbeli szétszórtsága ellenére – az év

december hónap első felében erősödött fel, a hónap végén már enyhült. Viszont nem szűnt meg, folytatódott az következő 1873. év első hónapjaiban is. Igaz, vesztet az előző év decemberében mutatott erejéből, és előfordulása is az országban egyre szórványosabb. Emiatt a *Magyar Újsághoz 1873. január elejétől* beérkezett napi tudósítások, amelyek Budán és Pesten, valamint az országban jelzik a kolerahelyzetet, időközönként jelentek meg.⁷⁰⁰

A lap 1873 január első számában a kolera állásáról az 1872. december 31-én beérkezett tudósításokat közli: „Budán december 30-án újabb kolera eset nem merült fel. 1872. október 18-ika óta összesen megbetegült 769, kikből meggyógyult 466, meghalt 294, gyógykezelés alatt maradt 9. Pesten december. 30-kától 31-ig megbetegült 4 fő. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 990, ezekből meggyógyult 522, meghalt 411, további gyógykezelés alatt pedig maradt 57fő. Az országban Kassán december. 29-én három újabb beteg közül egy halt meg”.

A lapban 1873-ban az első közlés a kolera állásáról a *január 3-i számában* jelent meg, amely az előző napon, január 2-án beérkezett tudósításokat foglalta össze. Budán január 1-én újabb kolera eset nem merült fel. 1872. október 18-ika óta összesen megbetegült 772, kikből meggyógyult 467, meghalt 294, gyógykezelés alatt maradt 11. Pesten január 1-től 2-ig megbetegült (a kórházakban) 5. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 997, ebből meggyógyult 533, meghalt 415, további gyógykezelés alatt pedig maradt 49. Az országban, Kassán 1872 év december. 31-én a kolera betegek száma nem szaporodott”.

Budán a lap *január 4-iki* számában közölt tudósítás szerint „január 2-án 2 újabb kolera eset merült fel. 1872. október 18-ika óta összesen megbetegült 774, kezelés alatt maradt 10. Az elhalálozások számát nem közlik. Pesten január 2-től 3-ig megbetegült 2. A járvány kezdete (1872. október) óta összesen megbetegült 999, ebből meggyógyult 534, meghalt 417, további gyógykezelés alatt pedig maradt 48”.

Az országban, Kassán január 1-én a kolera betegek száma hárommal szaporodott, halálozás nem történt. *Trencsén vármegyében* Zsolnán, (1872) december. 30-kán 2 koleraeset volt, az egyik beteg meghalt, a másik ápolás alatt van. A *szegedi várban* „levő fegyenczek közt mutatkozott 2 kolera eset, a bonczolás által történt constatálás alkalmával olyanoknak nem bizonyult be”.

A lap további két számában (1873. január 5. és január 8.) kolera állásáról január 3-án és január 6-án beérkezett kolerahíreket közli. Az első tudósítás szerint: Budán „január 3-án 6 újabb kolera eset merült fel. 1872. október 18-ika óta összesen megbetegült 780, kikből meggyógyult 469, meghalt 298, gyógykezelés alatt maradt 13. Pesten január 3-tól 4-ig megbetegült 3 (az omnibus városi fiók-kórházban). A járvány kezdete óta összesen megbetegült 1002, ebből meggyógyult 536, meghalt 418, további gyógykezelés alatt maradt 48”. A második tudósítás szerint: Budán „január 6-án 1 kolera eset merült fel. 1872. október 18-ika óta összesen megbetegült 788, kikből meggyógyult 470, meghalt 300, gyógykezelés alatt maradt 13. Pesten január

⁷⁰⁰ *Magyar Újság.* 1873. 01. 3. 3. sz., 1873. 01. 05. 4. sz., 1873-01-08 / 5. sz., 1873. 01. 19. 15. sz., 1873. 01. 21. 16. sz., 1873. 01. 24. 19. sz., 1873. 01. 28. 22. sz., 1873. 02. 01. 26. sz., 1873. 02. 02. 27. sz., 1873. 02. 07. 31. sz., 1873. 02. 09. 33. sz., 1873. 02. 11. 34. sz., 1873. 02. 14. 37. sz., 1873. 02. 27. 48. sz., 1873. 02. 28. 49. sz., 1873. 03. 05. 53. sz., 1873. 03. 14. 61. sz., 1873. 03. 19. 65. sz., 1873. 03. 29. 73. sz., 1873. 04. 05. 79. sz., 1873. 04. 06. 80. sz., 1873. 04. 09. 82. sz., 1873. 04. 17. 88. sz., 1873. 04. 20. 91. sz., 1873. 04. 22. 95. sz., 1873. 04. 26. 96. sz., 1873. 05. 04. 103. sz., 1873. 10. 01. 225. sz., 1873. 10. 22. 243. sz.

6-tól 7-ig újabb koleraeset nem merült fel. A járvány kezdete óta összesen megbetegült 1003, ebből meggyógyult 548, meghalt 419, további gyógykezelés alatt maradt 36⁷⁰¹.

Kis Vasárnapi Újság 1873. január 12-i számában „örvendetes” hírt közöl. „A kolera, a főváros ezen rettegett vendége, már teljesen megszűnt. A városi hatóságnak az alkalmazott óvintézkedések 20 000 forintnál többre kerültek, de még nagyobb anyagi veszteséget szenvedtek az üzletemberek, a kereskedők, mert az idegenek a járvány tartama alatt lehetőleg távol tartották magukat a fővárostól, s így kevesebb volt a vásárló”.⁷⁰¹

A *Magyar Újság* 1873. január 19-én sárospataki, református főiskola nyilatkozatát (1873. január. 15.) közli: „Midőn a múlt év (1872) november hó utolsó napjaiban, a városunk felé közeledő kolera-járvány kitérés előtt, szakértő orvosaink tanácsára, az iskolát szétoszlattuk: a bekövetkezett csapás féktelen pusztítása eléggé bebizonyította, hogy intézkedésünk a legjobb órában történt. Az óta a járvány kitombolta dühét, számos áldozatot ragadt magával, s ezeknek sorában két kitűnő tanártársunkat is, a Finkei testvéreket. Most elérkezettnek látszott az idő a főiskola egybehívására. E végett az igazgatóság újra egybegyűlt, s a tanácskozássra meghívta a helyi orvosokat is. Orvosaink véleményadásra felkérte, kijelentették, hogy habár Sárospatakon a kolera mint járvány megszűntnek tekinthető is, (egyes esetek most is fordulnak elő.) de az ifjúság behívása mindaddig veszély nélkül meg nem történhetik, míg azon megyékből, melyek növendékeink nagyobb számát adják, megnyugtató tudósítást nem veszünk a járvány megszűntéről, Ellenkező esetben könnyen megtörténhetik, hogy a kolerát vidékről városunkba megint átültetik, s a járványnak egy második kiütése még borzasztóbb lenne az elsőnél, de másfelől e kis város nélküli mind azon feltételeket, melyek egy nagyobb és rendezettebb városban megvannak. E városnak sok lakása szegényes; sok a szegény tanuló, kik az ilyen lakásokban is szám felett vannak összezúfolva; rendes kórházunk nincs, mely rendkívüli esetekben is megfelelhetne az igényeknek. íme, az okok melyek az ifjúság behívásánál igen nagy óvatosságot igényelnek. Tehát még várunk, míg a megyékből kedvező tudósítást nyerünk, akkor határidőt tűzünk ki a bejövételre és ezt hirlapilag közölni fogjuk. Legyenek megnyugodva az érdekelt szülők, mert a tanári kar szilárdul elhatározta a rendkívüli körülmények által okozott mulasztást az ünnepi szünidők megrövidítése és az iskolai évről megújítása által helyreépítenni. Hátra maradás nem lesz és nem is kockáztatunk semmit; ez a leghelyesebb út, melyet józanon követhetünk s melyért nyugodtan elvállalhatjuk a fellelősséget úgy a felsőbbbség, mint a nagy közönség, főleg pedig az érdekelt szülők előtt. A sárospataki ref. főiskola tanári testületének nevében, *Warga Lajos* közigazgató”.

A lap januárt 28-án közli a sárospataki főiskola nyilatkozatát az oktatás újrakezdéséről: „T. Szerkesztő úr! Méltóztassék a tanügy-érdekében közölni, hogy a sáros-pataki református főiskolában a kolera miatt megszüntetett tanítás február 10-ik napján újjól meg fog kezdeni. S.-Patkon január 26. 1873. Az igazgatóság”.

Mezőssy László, Tokaj-hegyaljai egészségügyi bizottság elnökének újabb vélemény cikkét közli a *Magyar Újság* január 21-én megjelent számában. „Hogy a kormány az országban pusztító kolera áldozatok számát elhallgatja, helyesen teszi; minek rémülést okozni azzal, mivel vigaszt és hasznot úgy sem hozhatunk? De másrésztől azt is meg kellene ám fontolni, hogy azokat a farsangi (...) mulatságokat híresztelő lapokat, azokon az elátkozott vidékeink

⁷⁰¹ *Kis Vasárnapi Újság*. 1873. 01. 12. 3. sz.

is olvassák hazánknak, hol a járvány ma is százanként rabolja el áldozatait, hol naponta 10 – 20 kiskorú árva marad (félévestől 12 évesig), kikről mint az ég madarairól csak a jó isten gondoskodik. (...) *Tánczoljaatok!* – de tánczközben ne feledkezsetek meg a kolera által sújtott vidékek szegényebb családainak árváiról sem, tánczoljaatok az ő részökre is össze valamit, jótékonyabb czélokra most aligha bálózhatnátok. A kormány is jól tenné, ha a költségvetésben odacsatolná egy§(paragrafus)-ba; 'A járványos kolera által sújtott szegény családok árvái segélyezésére, minden adóforint után egy 1 kr. felemelés elrendeltetik'. Szivesebben fizetné mindenki, mint a muszkavezetők és a gazdag excancellárok s miniszterek nyugdíját". A lap január 21. számában „*Abauj megyei Közlöny*“ Abauj vármegye folyó évi (1873.) újoncállítással kapcsolatos főiratát ismereti. Ugyanis a vármegye elkészítette az újoncállítás tervezetét. „*Időközben – tervezet felterjesztése után – a kolera a megye területén járványos jelleget öltött, ezért december hó 19-ikén feliratilag kérelmezte a megye alispánja a magy. kir. honvédelmi minisztériumot, hogy a járvány csillapultáig engedje meg a sorozás elhalasztását. Választ nem nyert. Január hó 6-án a megye főispánját az alispán levelileg kérte, szíveskedjék a honvédelmi ministeriumot megsürgetni, hogy a sorozás elhalasztása iránti felterjesztésére a választ megadja, és pedig a kolerajárvány megyeszertei dühöngését tanúsító, s a betegek számát 3000-ben kiüntető statistikai kimutatás mellékletével. A főispán folyó hó 7-ikén terjesztette fel az alispáni kérelem szerinti fogalmazott feliratát. Válaszra azonban a főispán felirata sem méltattatott. Az alispán folyó hó 15-én távsürgönyileg kérdezte a honvédelmi minisztériumot, hogy elhalasztassék-e a sorozás vagy sem? Válasz mai napig sem érkezett. Érkezett azonban január hó 15-ikéről keltezve a honvédelmi minisztériumtól f. hó 17-én azon értesítés a megyéhez, hogy Abauj megyéből 547 újoncz és 55 főnyi póttartalékos állítandó*” – járásonkénti elosztásban. (...) „*Az alispán nem tehetett tehát egyebet, mint kihirdettette rögtönözve, a közegészség rovására a honvédelmi minisztérium felelősségére, hogy a felterjesztett tervezet szerint fog eszközöltetni a sorozás. Legelsőbben is tehát folyó hó 20-án a kassai járásból Kassán gyűlt össze a járás ragályos és vészmentes községeinek előjárósága és hadköteles fiatalsága s egy heti időtartama alatt ragályosítandja valószínűleg ismét a már véstől tisztult Kassa várost, egy hét múlva pedig járásszerte minden községet az ismét szertesét oszló népség. Következve pedig, ily módon, járásként az egész megyében fog terjedni a ragály; hogy koleramentesen egy község sem maradjon. S mindezen fenyegető vést a honvédelmi magyar királyi minisztérium makacs figyelmetlenségének tulajdoníthatjuk. Áldassék érte az ő neve!*”

A továbbiakban a lap két száma a pestvárosi statisztikai hivatal kimutatását közli január 11-től 25-ig, a gyermekek körében felsorolt halált okozó betegségek közül – tüdőbaj, himlő, hagymáz, veleszületett gyengeség – 3 fő a kolera áldozat.

Magyar Ujság február 2-án megjelent számában „*gácsországi*” (galíciai) vasútépítés határidő betartási nehézségeit tolmácsolja, amit a „*földcsuszások, az alagutépítés, és a munkának egy ideig a kolera miatti fenakadásával*” indokoltak az illetékesek.

A lap (1873) *február 7-én* Cseh Károly (?) a kolera ügyben tett véleményét közli, aki a „*baj okát a belügyminiszterium egészségügyi osztályában látja, melynek tagjai sem tudományos képzettséggel, sem elég lelkiismeretességgel nem bírnak*”. Azzal indokolta vádját amit a kolera járvány alkalmával, továbbá „*a Székelyföldön uralgó roncsoló toroklobra nézve*”

tapasztalt, amit kötelességmulasztásnak tekintett. *„Rá olvassa ezután az egészségügyi osztályra a hazai orvosokhoz és gyógyszerészekhez menesztett szabályzatból a tudatlanságot”.*

Lap híre, hogy a pesti *„barakkórház, melyben a kolera még végkép meg nem szűnt, felsőbb rendeletre bezárattott, és a csapatok utasítottak, hogy a járvány tökéletes megszűnéséig betegeiket Budára szállítsák”.*

Tályáról írják lapnak (február 14.): *„Mulatságot szervezünk, hogy az által jótékony-ságot gyakoroljuk. Azon táncvizalomról, melyet a tályai dalárda nagyon érdemes tagjai, a városunkban uralkodott kolera járvány által szülők nélkül maradt árvák javára – folyó hó 9-én tartta. Sokat lehetne írni e tánc vizalomról, a mi fényt vetne a tályai polgárság minden nemes ügyért könnyen buzduló érzületére. E szavak magyarázatául legyen elég ez alkalommal csak annyi, mi a bált rendező bizottság számadó gyűlésén tűnt ki, hogy a tiszta jövedelem 35 frt” volt.*

A Magyar Újság február végén 27-és 28-án megjelenő számaiban, arról tudósít, hogy a *„vízi városi iskola épületet Budaváros hatósága arra a célra is jónak találta, hogy a kolera betegek elszállítására szolgáló saroglyákat s ezekhez szükséges napszamosokat is ott helyezze el. Az iskola-tanács erélyesen felszólalt e gazdálkodás ellen, de mind eddig sikertelenül”.* Miután az Abaúj vármegye területén *„uralgó kolera járványos jellegét”* elveszítette, az eddig betiltva volt országos vásárok megtartása, *„ismét megengedettetett”.* Mivel az országban a *kolerajárvány csendesedni látszott, a lap az országban „uralgó kolerajárvány” 1873. február 3-tól 14-éig terjedő időszakban beérkezett hivatalos jelentések alapján szerkesztett összeállítást közli. Eszerint járvány állása – jelzett időszakban – a következő: a „35 törvényhatósághoz tartozó 277 községben gyógykezelés alatt maradt 708 kolerabetegehez újabban 2490 járult és a 3193 összes beteglétszámból meggyógyult 1657, meghalt 964, további ápolás alatt maradt 572 egyén. A járvány egész tartama alatt 60 törvényhatósághoz tartozó 879 községben 1.934.762 összes lakosság között megbetegült 23.548, kik közül meggyógyult 13 612, meghalt 9364, további ápolás alatt 572 maradt. A fent kitett 879 község közül ez időleg kolerabeteg 746 helységben nincsen, hatóságilag pedig végképen megszűntnek nyilvánított e járvány 27 törvényhatóság területén 167 községben ; ellenben újabban ütött ki 2 törvényhatóság területén”.* Kelt: (Budapest, febr. 16. 1873). A Magyar Újság ugyanebben számában arról ad hírt, hogy *„egy csomó magán-kérvény tárgyalattott a birság elengedésért, mivel házukat nem építették fel vagy a kolera idején udvarukat tisztán nem tartották. Sokan nyugdíj vagy végkielégítés iránt kérvényeztek. Ezek elintéztettek”.*

Pest vármegye közgyűlésén elhangzottakról a lap március 19-iki számában többek között megemlíti, hogy az alispán jelentésében *„előadja, hogy a lefolyt évnegyedben 1510 ujoncz állítottatott a közös hadsereg és 783 a honvédség soraiba. Népesedés tekintetében a megye 127 lélekkel apadt a lefolyt évnegyed alatt, minek főleg a kolera volt az oka, mely 260 embert ragadott el”.* A lap április 9-én megjelent számában *„az országban uralgó kolera járvány állásáról, márczius 9-től 26-ig terjedő időszakra vonatkozó”* kimutatást közli. *„Hatvanhárom törvényhatóság területén levő 1029 helységben, – mely 2.026 193 lakost számlál –, beteg marad 411, szaporodott 1175, összesen 1586, ezekből meggyógyult 485, meghalt 515, gyógykezelés alatt maradt 586. A járvány egész tartama alatt összesen márczius 26-káig megbetegedett*

26 355, meggyógyult 15 217, meghalt 10 552. Megszűnt a járvány végképen 323 községben, beteg nem maradt 869 helységben. *Liptó vármegye* 13 faluban és a *Jász - Kunság* kerületében a kolera-járvány újabban ütött ki”. A lap április 17-iki számában már arról tudósít, hogy a kolera Budapest területén ismét jelentkezik, és „szórványos eseteiben tulajdonképp még meg sem szűnt. A belügyminiszter a közelgő veszély miatt hosszasan értekezett Hamza Máté Pest városi tanácsnokkal, ki a közegészségügy elnöke. A miniszter részletesen tudakozódott az életbeléptetett óvintézkedések iránt, s hangsúlyozta a folytonos fertőtlenítés szükségét”.

Ami pedig az országos járványhelyzetet illeti, a *Magyar Újság* (1873. április 22.) megjelent számában arról tájékoztat, hogy a „27 törvényhatósághoz tartozó 160 községben gyógykezelés alatt maradt 586 kolera-beteghez 169 községben újabban 1274 járvált, és az 1860 összes beteg létszámából meggyógyult 698, meghalt 553, további ápolás alatt maradt 147 községben 600 egyén”. *Magyar Újság* (1873. április 26. 96.) úgy tudta, hogy „a járvány egész tartama alatt 63 törvényhatósághoz tartozó 1037 községben 2.076 663 összes lakosság között megbetegült 27 841, kik közül meggyógyult 16 070, meghalt 11 162, további ápolás alatt maradt 609 egyén. A fent kitett 1037 község közül ez időleg kolera-beteg 890 községben nincsen, hatóságilag pedig végképpen megszűntnek nyilvánított e járvány 36 törvényhatóság területén 327 községben, ellenben újabban ütött ki két törvényhatóság területén”.

A kolera-járvány újabb, második, nyári hullámának közelítettére utal, hogy a *Magyar Újság május 5-én* megjelent számában az előkészületekről számolt be. „A budai Aszalay-féle honvédlaktanyát kiürítették, kolera-kórházzá alakították át. A honvéd-zászlóalj a Sándor-féle laktanyában helyezték el. A belügyminiszter felszólította a városi tanácsot, hogy a kolera-kórház berendezését és felszerelését s sürgesse, és az irgalmas barátok s a közkórházban kezelése alatt levő kolera-betegeket az újonnan berendezett kórházba helyezze el”.

b.) A járvány második hulláma a sajtó hasábjain

Az országban a járványhelyzet alakulásáról 1873. nyarán/őszén, a napi tudósítások többségét továbbra is *Magyar Újság* közölte.⁷⁰²

A lap 1873. júniusi első számában a budapesti török főkonzulátus június 5-én kelt hivatalos tájékoztatását közli, amely „közönséget” arról értesíti, hogy az „Ottonán Birodalom vesztegügyi hatósága a kolera-járvány állása felől legújabbán Budapestről vett hírek folytán és tekintettel járvány enyésző irányára” elrendelte: a Magyarországból érkező hajóknak, ha a járványbizottság által kiküldött (török) orvosok úgy látják, hogy az „előző (magyar) orvosi vizsgálat után, melynek az utazók úgy, mint a hajó legénysége alávetve vannak, összes dunai kikötőinkben szabad közlekedés engedtetik. A Duna magyarországi partjairól érkező minden

⁷⁰² *Magyar Újság*. 1873. 06. 01. 126. sz., 1873. 06. 10. 132. sz., 1873. 06. 11. 133. sz., 1873. 06. 24. 143. sz., 1873. 06. 25. 144. sz., 1873. 06. 29. 148. sz., 1873. 7. 05. 153. sz., 1873. 07. 06. 154. sz., 1873. 07. 10. 157. sz., 1873. 7. 11. 158. s., 1873. 07. 12. 159. sz., 1873. 07. 17. 163. sz., 1873. 07. 19. 165. sz., 1873. 07. 22. 167. sz., 1873. 07. 24. 169. sz., 1873. 07. 29. 173. sz., 1873. 07. 30. 174. sz., 1873. 08. 01. 176. sz., 1873. 08. 10. 184. sz., 1873. 08. 12. 185. sz., 1873. 08. 17. 189. sz., 1873. 08. 19. 190. sz., 1873. 08. 24. 194. sz., 1873. 08. 27. 196. sz., 1873. 08. 28. 197. sz., 1873. 08. 30. 199. sz., 1873. 08. 31. 200. sz., 1873. 09. 03. 202. sz., 1873. 09. 05. 204. sz., 1873. 09. 06. 205. sz., 1873. 09. 17. 213. sz., 1873. 09. 18. 214. sz., 1873. 09. 24. 219. sz., 1873. 09. 25. 220. sz., 1873. 09. 28. 223. sz., 1873. 10. 03. 227. sz., 1873. 10. 07. 230. sz., 1873. 10. 10. 233. sz., 1873. 10. 15. 237. sz., 1873. 10. 28. 248. sz., 1873. 12. 04. 279. sz., 1873. 12. 20. 292. sz.

hajó, melyen orvos nincs, a dunai török kikötőkben öt napi vesztegzárnak fog alávetetni". Tehát a budapesti török konzulátus jelentése nyomán hozott birodalmi kormányrendelet a kolerajárvány magyarországi lecsendesedése („enyészete”) váltotta ki, holott éppen június hónaptól ismét növekedni kezdett a kolerafertőzöttek száma.

Időközben kiderült a lap *június 11-én* megjelent tudósításból, nem a hazai kolerahelyzet változása készíthette arra a török kormányt, hogy a bukaresti kormánytól követelje, „Ausztria-Magyarország ellen zárlatot létesítsen”, hanem birodalmi megfontolásokból, mivel a később Románia néven ismerté vált állam, hivatalosan nem létezett, török fennhatóság alatt állt a berlini kongresszus (1878) döntéséig. Mindazonáltal a bukaresti kormány a török követelést „célszerűtlenek, sőt a két ország közti kereskedelemre nézve veszélyesnek találván”, ezért elutasította. A török kormány válasz lépése, az egyesült román fejedelemségek „ellenében létesített zárlatot”.

„A kolera, mely a fővárosban szórványosan mutatkozik, a legutóbbi napok esteinél az eddigiektől eltérő jelleget öltött” – írta a lap *1873. június 10-iki számában*. A kolera korábban ismert tüneti eltéréseiről megjegyzi, „a hányászelés tünetei elmaradnak, s heves görcsrohamok fogják el a beteget. Száraz kolerának nevezik azt, s veszélyes, mert a görcsök rendesen hamarabb erőt vesznek a betegen, mintsem az orvosi segély megérkezett”.

A laphoz „az ország különböző részéről érkeznek tudósítások” között említi a *június 24-iki számában*, hogy „Kolozsvárt már több koleraeset van hivatalosan constatálva. Makó 18 000 lakosságából a járvány naponként 10–12 főt ragad el. Boros-Sebes (Arad vármegye) és vidékén is megjelent már a félelmes vendég”.

A lap következő napi számában – *június 25.* – tudósít, hogy „a kolera Pest vármegye Maglód községében már nagyobb mértékben terjed, s a vármegye a községbe kolera orvosnak a Gyomron lakó Sterk József sebészorvost nevezte ki. *Békés vármegye* alispánja táviratban tudósította a „tegnap” Pest vármegyét, hogy a kolera miatt a július 1-re „eső” békés-csabai országos vásár betiltotta. Majd a lap *június 29-i számában* arról írt, hogy a tömeges búcsújárást Radnára a „megye hatósága a kolera behurcolásának meggátolása végett” megtiltotta. És megemlíti, hogy „legújabb hírek szerint a kolera Temes megye északkeleti részében, Dorgos, Kalmár és Beletincz községekben mutatkozott”.

„*Orosházáról* írják – a lap *július 6-i számába* –, hogy a kolera annyira dühöng, hogy vannak már házak, melyekből kipusztult a lakosság. Csupán az evangélikus pap 15–20 halottat temet naponként. A temesi bánásgból szintén szomorú hírek érkeznek. A járvány különösen a szorgalmas német földműveseket pusztítja”.

A *Magyar Ujság* július 10-i számában arra hívja fel a figyelmet, hogy a kolera „*Pest körül uralkodik, de azért a fertőtlenítés iránt semmiféle intézkedéseket nem látunk. Lehet, hogy vannak rendeletek, de hogy nem hajtatnak végre, arról biztosítjuk az egészségi bizottságot. Tessék csak akármelyik vendégfogadóba vagy kávéházba benézni, a magán házakról nem is szólva. Majd ha a járvány itt is kitör, lesz sürgésforgás elég, csak hogy a bajt nem utólag enyhíteni, hanem – amennyire emberileg lehet – megelőzni kellene*”.

A lap egy hét múlva – *július 17-i számában* – közli a közegészségügyi bizottság, a felhívását, miszerint a „*folyton terjedő kolera miatt a fertőtlenítést szorgalmasan teljesítsék, különben meg fognak birságotlatni*”.

„Szolnokról írják – Magyar Ujság július 11-én megjelent számába –, hogy „ott a közegészségi állapotok igen rossz lábon állnak. A kolera, hagymáz a váltóláz egyaránt pusztítanak a városban. Amellett az orvosi szolgálat is a legsilányabb, és mint tudósítónk panasolja, egy két orvost kivéve, a többi nem igen akarja látogatni a betegeket. Valóban ideje volna már, hogy a kormány fölkarolná az országos egészségügyi viszonyok rendezését” .

„Ecsegről botrányos dolgokról” tudósítanak – írja lap július 12-i számában. „Nógrád megye e-helységében is pusztít a kolera, de a lakosság rémületét a járványnál még inkább fokozza a hallatlan eljárás, melyet a kiküldött orvos tanúsít azzal, hogy a hullákat két napra kiterített a mezőn, hol aztán eltakarításukat eszközölteti koporsó- és végtisztességgel nélkül a földbe ástott néhány lábnyi mély lyukakban. Tudósítónk négy emberi holttestet látott országút mentén, melyek két napi halott kémvizsgálatra voltak ott és inficiáltak (fertőzték) a környéket. E ment- hetlen tudatlanságnál a közigazgatási közegek is bűnrészesek, mint akinek szeme láttára történnek a botrányok. A kiküldött orvos neve Herzfehler, a járásbeli szolgabíró pedig Pető Géza”. A fővárosban járvány elleni hozott „óvintézkedéseket” ismerteti a lap július 19-én megjelent számában. „Mint a hírlapokban is említve volt a legközelebbi egészségügyi bizottságban a tisztí főorvos kiemelte a kolerajárvány nagy emelkedését és sürgette az óvintézkedések erélyes végrehajtását, melyek el is fogadtattak, nevezetesen: – 1-ször: Hogy a lakosság a tisztaság és fertőztelenítés szigorú kezelésére figyelmeztessék, és hogy a kerületi bizottmányok s kapitányi hivatalok a felügyeletre, ellenőrködésre, a megbírságotokra felhivassanak. 2-ször. Tapasztaltatván, hogy több orvos elmulasztja a kolerabeteget a tisztí főorvosi hivatalnál jelenteni, vagy nagyon későn, a beteg halála után teszi azt, ezek ellen a fenálló szabályok alkalmazása elhatározott. 3-szor. A minisztérium figyelmeztetni fog a katonai áthelyezések, csoportosítások, gyakorlatok egy időre leendő megszüntetésére. 4-szer. Tavaszí képviselő indítványára a kormány felhivatik, hogy a Pest vidéki helyek kolerabetegeinek ápolásáról, az illető helyeken kórház felállításáról gondoskodják, miszerint Pest város ne legyen kénytelen, mint eddig, ezeket is kebelebe fogadni, mi a messziről ide hozott kolerabetegek is a legnagyobb hátrányára van”.

A továbbiakban a lap közli: „Oroszlámosról érkezett magántudósításaink szerint ott a kolera a legnagyobb mérvben dühöng. Július 13-án 39 egyén, a következő napon pedig 43 halt meg a járványban, alig egy-két órai betegeskedés után. (...) Oroszlámoson és környékén égető szükség van gyors orvosi segélyre”.-,

Váczról írják nekünk – a lap július 22 -i számába –, hogy Pest vármegye alispánja panaszt tett az ottani püspöknél Moravszky János újkécskei plébános ellen, (...) a ki a megye által is kiadott egészségügyi rendszabályok szigorú foganatosítását, melyre fölhíva lett, nem teljesíti. Ugyanis a szolgabíró, minthogy Uj-Kécske község terjedelmes határában a községen kívüli tanyákon a kolera szórványosan és a hólyaghimlő is pusztít, megkereste az említett plébánost, hogy e a tanyákról eltemetés végett behozandó halottakat egyenesen a temetőbe (s ne a községbe valamelyik házhoz) vitesse és ott végezze el a háznál tartatni szokott szertartást is, és hogy a járvány ideje alatt az úgynevezett lélek-váltás harangoztatást, mely a lakosságot a szokottnál nagyobb mérvű halálozásoknál rettegésbe ejti, szüntesse be, habár a harangoztatás a papnak hasznot hajtó kereset, de ezt áldozza fel a közérdeknek”.

Pesti Napló, 1873. július 23-i számában az orvoshiányról írt. „Orvosnak, papnak, kántornak elvétellett minden pihenő percze, kivált az elsőnek nem lehet sem éjjele, sem nappala. A népet rémület fogta el de nem is csoda, hiszen a legbátrabbak szívét is kilophatja a temetések szokatlan száma, de kivált azon tudat, hogy csak egyetlen orvoshoz folyamodhat, ki ámbár tehetségéhez képest mindent megtesz, a betegek túlságos számát tekintve, a szükségnek felérésben sem felelhet meg, mert annyihoz csak egyszer is eljutni physikai lehetetlenség, s jóllehet a betegség még mindig nemhogy fogyna, sőt inkább növekszik, több orvosról még sincs gondoskodva, pedig minden jogos várakozás szerint ily esetekben kellene a magas és nem magas hatóságoknak, község- és kerületnek és kormánynak megmutatni, hogy a nép jóléte fölött örködik, s nem mulasztja el megtenni gyorsan, pontosan és erélyesen a szükséges intézkedéseket. Sürgős ideje volna, hogy ezen intézkedések rögtön bekövetkezzenek. Vajha mielőbb megszűnnék e csapás s ne kellene aratni újabb áldozatokat”.⁷⁰³

A *Magyar Ujság* július 24-én megjelent számába terjedelmesebb írást közöl, amelyben több járvány elleni intézkedés átgondolására tett javaslatot – a nevét nem adó szerző – a kormánynak. Írását a szerző azzal indokolta, hogy „intézkedéseinknek, egy ily országosan fenyegető calamitással szemben mindig oly összefüggőknek kell lenni, hogy azok egyoldalúságukkal több kárt ne okozzanak mint hasznot. Például: az országos járvány meggátlására, egyes vidékeken divatba jött a vásárok betiltása. Amint a járvány mutatkozik, az illető alispán egy körrendelettel betiltja a vásárok tartását. Másik helyen, a járvány jelenléte ellenére, a városok úgy a heti, mint országos vásárok, egész terjedelemben megtartatnak. Van nekünk Pesten egy úgynevezett egészségügyi tanácsunk, melynek létezési célját tudjuk ugyan, hanem működésének eredménye egészen ismeretlen. Hogy az egészségügyi tanácsnak mi a véleménye a vásár betiltás nagy fontosságú kérdésére, erről még senki sem hallott semmit. A kolerajárvány ügyében kiadott miniszteri szabályrendelet egy pontja csupán annyit mond, hogy ha a járvány nagyobb terjedelemben lépett fel, a nagyobb népcsoportosulások betiltathatók. Első kérésünk a vásárok vidékenkénti betiltása ügyében országos rendőri, egyöntetű intézkedést, szándékozik-e tenni a minisztérium? Vagy továbbá is az egyes alispánok, még nem is a megyék közönségének, tetszés szerinti jogkörének hagyatik fel? És így hazánk legfontosabb közigazgatási ügyében, lehet-e kilátásunk közigazgatási szempontból oly intézkedésre, mely az érdekeket minden oldalról kielégíti? Mert igen könnyű a vásárt betiltó rendeletet megírni; de midőn e renndelettel a kolera terjedésének vélnek gátat tenni, megfelelő gazdasági intézkedések nélkül egy másik kalamitának egyengetik az útját, melynek hatása, nem tudjuk hogy nem lesz-e rosszabb (...) A tapasztalat azt mutatja, hogy a kolera egészen félrefekvő helyeken is kiütött, hol vásárnak hire sincs; s nincs eset reá, hogy vásár tartás után, valamely helyen a kolera nagyobb mérvben lépett volna fel. (...) Elég csapás egy községre a kolerajárvány, nem kell azt tetőzni adóvégrehajtással. Közigazgatási szempontból, a tegnapi első cikkben volt érintve ennek igazságtalan oldala; de inhumánus is ott exequálni, ahol a kolera is exequál. (...) És ez a második kérdés : hogy vajon szándékozik-e a kormány a kolerás vidékeket, különösen hol a vásárok is betiltva vannak, felmenteni az adóexecutio nyomorúságától? Kolera és executió, e kettő incidenséből merül fel egy harmadik kérdés, mely bővebb megvilágítást is igényel, s így most csak röviden érintjük.

⁷⁰³ *Pesti Napló*. 1873. 07. 23. 168. sz.

Sok a panasz, rendőrségi intézményünkre. De rendőrségi intézményünk nem is volt ám soha tulajdonképpeni céljától úgy elvonva, mint most van. Fegyveres hadnagyaink a megyékben nem rendőri közegek most, hanem adóexecutorok, a szó szoros értelmében. Ki tudjuk mutatni, hogy vannak megyék, hol a rendőrségi közegek hetenken át mitsem tesznek, mit sem tehetnek, mint folytonosan az adóvégrehajtók kíséretét képezik. A közrendőrügy csak akkor veheti őket igénybe, ha az adóvégrehajtók, egy kis pihenési időt engednek részünkre. Tulajdonképpen nem megyei rendőrséget képeznek, hanem az adóvégrehajtók hajdlúit. Hát ez nem érdemli meg az utánnézést? Hát rendőrségi ügyünk ennyire legyen elhanyagolva? Hát ez nem országos kérdés, hogy rendőrségünk a közrendőrügyet szolgálja-e, vagy adóexecutorok kíséretét képezte? Ez a harmadik kérdés”.

A lap ugyanott ismereti az egészségügyi bizottmány ismételt felhívását a lakossághoz, melyben a kolera elleni „óvszabályok és intézkedések eddig hasznosnak bizonyult eljárását erélyes követésére figyelmezteti, illetőleg a lakosságnak a rendeletek követését meghagyja. Egyszersmind ismét emlékeztetbe hozatnak a kolera-betegek ápolása és orvosi segéllyel ellátására nézve fennálló intézkedések, nevezetesen, Budapesten a kolerabetegek ápolására kerületekben kijelölt kórházak utcai címét, valamint Lipotváros külrésztére kirendelt orvosok névsorát és lakhelyének címét”.

A lap közli a továbbiakban a belügyminiszter által a törvényhatóságokba kijelölt orvosok nevét: Abauj-, Sárosmegyék, valamint Kassa, Eperjes, Bártfa és Kis-Szeben városok területére dr. Bernolák Józsefet, Arad-, Csongrád megyék, valamint Arad és Szeged városok területére dr. Coda Sándor Temes megyei főorvost, Bereg -, Ugocsa- és Ung megyék területére dr. Spitzer Ármin Ung megyei volt főorvost, Zenplén megye területére dr. Chyzer Kornél megyei főorvost, és az országos közegészségi tanács rendkívüli tagját, Borsod-, Gömör- és Nógrád megyék területére dr. Popper József, közkórházi igazgató főorvost, és az országos közegészségi tanács rendes tagját, Heves megyének tiszáninneni részére, valamint Jászságra nézve dr. Francz Alajost, Heves megyének tiszántúli részére, a Nagy-Kunság, továbbá Békés- és Pest megyék, a Kis-Kunság, valamint Kecskemét város területére dr. Kátay Gábor Jászkun kerületi főorvost, és az országos közegészségi tanács rendes tagját; Szatmár megye, valamint Felsőbánya, Nagybánya s Szatmárnémeti városok területére dr. Serly Gusztáv Szatmár megyei főorvost; Máramaros megye területére dr. Fekete Samu Szatmár megyei főorvost; Kolozs, Doboka, és Belső-Szolnok megyék, valamint Kolozsvár, Szamosujvár, Kolos és Székvárosok területére dr. Bakonyi József kolozsvári országos kórházi helyettes igazgatót, végül Pest város területére dr. Hoffmann Károly királyi tanácsost, és Rókus kórházi helyettes igazgatót miniszteri biztosokul küldötte ki”.

Kis Vasárnapi Ujság, (1873 június 27.) arról számol be, hogy „Szabolcs vármegye Aszarcs községében hatvan kolerás beteg közül azonban csak három halt meg. A betegek orvoslása a következő volt: Czobel Vay Éva grófnő fölül hintójába, naponta kétszer visz egy kosarat, megtelve orvossággal, egri borral, erősítőkkal, fölültet kocsjára még egy községi előljárót, aki őt házról házra, a betegekhez vezet; ottan leszálnak, bemennek, orvosságot adnak, vigasztalnak és a tisztaságról gondoskodnak. És hogy a grófnő intézkedései sikeresek legyenek, tart saját költségén négy embert, akik a tisztaságot eszközlik, és ismét négy asszonyt,

kik ápolják azon betegeket, kiknek semmi segélyök. A felebarátiszeretet és önfeláldozás ezen példánya nem szorul elismerésre és magasztalásra”.⁷⁰⁴

Magyar Ujság július 29-én arról tájékoztat a tudósítások alapján, hogy a kolera *Arad megyében* 1873. július. 6-tól, mint a járvány ktrörésének napjától július 16-ig „megbetegült összesen 3675 egyén, kik közül meggyógyult 1886, meghalt 1052, s ápolás alatt maradt 737”.

A lap közli a továbbiakban a Nagyvárad című újság Bihar megyei lakosság körében észlelt hangulatát: „Megyénk egyes községeiből – írja a „Nagyvárad” – még mindig igen szomorú hírek érkeznek a kolerát illetőleg. Népünk meg van rémülve s az aratási munkálatok több községben szünetelnek, mert nem lehet munkáskezet kapni. Pusztulás, rémület mindenfelé. Megyei hatóságunk a szokásos temetkezési szertartást, milyen például a prédikálás, harangozás betiltotta, így akarván némileg az általános ijedelmet csillapítani. Eddig már 218 községben pusztít a halál kaszája könyörtelenül. A megsemmisülés irtóháborúja ez az élet ellen, mikor lesz vége? még sejteni sem lehet. A tudomány döbbenve áll e vízből, levegőből, vagy tudj’ isten miből reánk leskelődő rejtélyes ellennel szemben és kénytelen fegyverét még most lebecsátani, mert itt a küzdelem egyenlőtlen”.

A belügyminiszter jelentését közli a lap július 30-án. Amelyben többek között a miniszter ismertette az előző év (1872) október végétől tett az intézkedéseit, amikor „*hazánkba is be lön hurczolva a kolera, s ez idő óta hosszú lánczolatot képeznek azon intézkedések, melyek a belügyminisztérium által a kolera elfojtására nézve eddigelé tétettek. Részemről kötelességemnek tartottam éber figyelemmel kísérni ezen rendeletek végrehajtását s ez (1872) őszétől vidékekre, hol a járvány nagyobb mérvű kiterjedésnek indult, tapasztalt orvosokat miniszteri biztosi minőségben rendeltem ki, e mellett intézkedéseim folytán száznál több koleraorvos küldetett eddig gyógyítás végett a veszélyeztetett vidékekre, azon összszeg pedig, melyet a törvényhatóságoknak kolerakórházak felállítása, fertőtlenítési- és gyógyszerekre, továbbá a gyógykezelés költségeire, nem különben a szükölködők táplálására ezideig előleg, vagy segélyként juttattam, már is tetemesen túlhaladja azon korlátot, melyet e részben a költségvetési törvény elembe szab. Ki kell jelentenem, miként e téren a törvényhatósági közegek legnagyobb része kellő buzgalmat, az országban levő orvosok pedig elismerésre méltó feláldozást tanúsítanak. Mindemellett, s habár a helyesen és kellő időben alkalmazott óv -és gyógyintézkedések jó eredménye kétségenkívül van, a járvány terjedését meggátolni eddig nem sikerült. A beérkezett jelentések szerint ennek oka leginkább abban rejlik, hogy egyrésről a nép alsó osztálya, melynél a kolera leginkább dühöng, még mindig nem bir elég fogékonysággal és bizalommal a gyógyrend-szabályok iránt, és emiatt, nem fordul orvosi segélyhez ideje korán*”. Ami pedig az országos kolerahelyzetet illeti, a belügyminiszter beszámolójából a lap a járvány kiújult megjelenésének első összesítését közli: 1873 „július 1-től kezdve az országban összesen 14 559 betegedett meg. Ezek közül meggyógyult 6181, meghalt 5231, gyógykezelés alatt maradt 3147. A járvány egész tartama alatt folyó hó (július) 18-áig megbetegedett 48 150 , meggyógyult 26 605, meghalt 18 398. A járvány következő törvényhatóságok területén ütött ki újabban: Buda, Kecskemét, Pest, Szék város, Árva, Bács, Csongrád, Fehér, Liptó, Szabolcs, Temes, Tolna, Torna, Trencsén, Ugocsa, Ung és Zólyom megyékben, továbbá a Jász-Kun kerületben és a

⁷⁰⁴ *Kis Vasárnapi Ujság*. 1873 (1. évfolyam, 1–52. szám). 1873. 07. 27. 30. sz.

határörvidéken”. A lap ugyanott közli, hogy a „*hivatalos lap nem hivatalos részében olvasuk: „A belügyminiszter, a hatósági kirendelés folytán, mint koleraorvos működött, és ezen működése közben ugyan e kórban elhalt dr. Ligethy Alajos hevesi orvosnak nyomasztó anyagi viszonyok között, számos családtaggal hátramaradt özvegye részére két száz forintnyi segélyt engedélyezett”.*

További hírek a lapszámában: „A debreczeni vásár, mint táviratilag jelentik, a járvány daczára, meg fog tartatni. Debreczenben a kolera szörványosan, kis mértékben jelentkezik”.

A magyar orvosok- és természetvizsgálók 1873-ban Győrben tervezett XVII. nagygyűlését elhalasztotta, tekintettel a „*nyári hőséggel növekedő*” kolera-járványra, és arra, hogy „*tudományos tárgyalásokhoz nyugodt kedély kell*”, valamint amiatt is, hogy a „*vándorgyűlések csak úgy felelhetnek meg céljoknak, ha azokban az ország különböző, legtávolabb vidékeiről, sőt a külföldről jövő tagok is résztvesznek*”. További indok, hogy a „*kolera csoportosulás által terjed, s hogy járvány idején az orvosok el nem hagyhatják székhelyeiket, és az uralgó járványnak valamint fejlődési fokát úgy kiterjedési határát előre látni nem lehet*”.

A lap 1973. augusztusi első számában a vesztegár nemzetközi vonatkozásairól ír, annak kapcsán, hogy török kormány a közelebből többféle rendeletet bocsátott ki kolera ellen. „*Ha karantén csakugyan sikeres eszköz lenne a kolera terjedésének megakadályozására, akkor Német- és Franciaország bizonyosan alkalmaznák azt Oroszország és Ausztria-Magyarország ellen. De a vesztegár nem óvszer a baj ellen s egyedül a kereskedelmi forgalom megnehezítésére és egészen céltalan terhelésére vezet. A konstantinápolyi osztrák-magyar nagykövet helyesen cselekednék, ha a karantén ez esetben való alkalmazásának sikertelen és káros voltára figyelmeztetné a török kormányt. (...) Különösen az osztrák-magyar kereskedelem és forgalom érdekében fölötte kívánatos*”. A lap ugyanezen számában a tudósító azt írja: „a napokban Mehádiára jöttem a Hercules fürdőbe. A kolera elől ide futnak mindenfelől ezen védhelyre. Most az 1700-at meghaladja a vendégek száma. Soha ennyi vendég nem volt egyszerre a világhírű Mehádia-Hercules fürdőjében. Pedig alólról Rumániából a vesztegár miatt nehéz az utazás. És mégis a többség Rumániából telik ki”!

Magyarország és a Nagy Világ 1873. augusztus 3-án újabb jótéteményről számol be. (a „*Reform*“ tudósítása nyomán). „A lyutai völgyben ugyanis a kolera a legnagyobb mérvben uralkodik, s a ministerium által kiküldött orvos Papp Antal nagy erélyt és tevékenységet fejt ki, s e működésnek a legsikeresebb haszna is volna, ha a gyors orvosi segély nyújtása után a hallatlan ínséggel és nyomorral küzdő hegyi lakosok élelmiszerekkel volnának ellátva, de azok hiányában a helyreállott betegeinek is menthetetlenül el kell veszniük. Az ungvári államjavak igazgatósága az ínség enyhítése céljából ugyan előlegezett a munkásoknak bizonyos összeg pénzt, de az élelmiszerek nagy drágasága miatt igen nagy most a nyomor, s e miatt a kolera sok áldozatot ragad ki a szegény nép köréből. Pankovics püspök azonban értesülvén e nagy csapásról és nyomorról, személyesen ment el saját élete veszélyeztetésével is a legegésztelenebb vidékre, s szelíd szavaival nemcsak vigasztalta és bátorította a betegeket, de a nép éhség-nyomorán segített is addig, míg a ministerium is intézkedik e tárgyban, s püspöki jövedelmeinek szűkén csergő pénzforrásait a szenvedő ínségesek nyomorainak enyhítésére fordította. És nemcsak a lyutai völgy lakosságáról gondoskodott ily nagylelkű-

leg, hanem Szavna felé is, hol társzekereit élelmiszerekkel megrakva, a szegény nép ínségén némileg segített”.⁷⁰⁵

A *Magyar Ujság* augusztus 10-i számában a belügyminisztérium felhívása jelent meg: *Mindazon orvostudorok, sebészek és szigorlók, kik a kolera tartamára járványorvosok gyanánt kiküldetni óhajtanak, ezennel újólag felhivatnak, hogy a magyar királyi belügyminisztérium közegészségügyi osztályában, Budán a várban mielőbb jelentkezzenek. Orvostudorok hat, sebészek és szigorlók pedig négy forintnyi napidíjon kívül oda- s visszautazási költségük megtérítésére tarthatnak igényt, és megfelelő úti előleggel is el fognak láttatni”.*

A pesti kereskedőknek a debreceni vásárról írt értékelését közli a lap *augusztus 12-i számában*. „Minden képzelhető tényező összeműködött azon célból, hogy a debreczeni vásár eredményét lehetőleg megakadályozza. (...) Július közepén azon hír terjedt el, hogy a vásár egészségügyi tekintetéből nem fog megtartatni. E hír ugyan megcáfoltatott a lapokban, mindamellet az eredményezte, hogy a közönség legnagyobb része nem jött a vásárra, s a kinek valamire szüksége volt, azt egyszerűen megrendelés útján szereztek meg. (...) Mindezen körülményeknél azonban sokkal súlyosabban hatott a vásár eredményére az alföldön uralkodó kolera járvány. E miatt heti- és országos vásárok tartása hosszabb idő óta a legtöbb helyütt betiltatott, minek következtében a forgalom az egyes helységekből a minimumra redukáltatott, s a szükséglet alig észrevehető fokra süllyedt. A lefolyt vásárban a legkeresettebb cikket a gyapjúárak képezték, melyek meglehetősen mennyiségben adattak el, ha némileg alantabb áron is. Téli cikkek alig kerestettek, a divatezikkék pedig teljesen elhanyagoltattak”.

Kis Vasárnapi Ujság, 1873. augusztus 17.: „Gyöngyösről azt írják nekünk, hogy a kolera ott is nagyban szedi áldozatait; naponkint 15–20 halálozás is fordul elő. Tudósítónk azt is közli, hogy az ottani gyógyszerésznek, Kern urnának, 16 éves kedves leányát, Leónát is elragadta e kegyetlen járvány, szüleinek és ismerőseinek végtelen fájdmára. Osztozunk a sújtott szülők mély bánatában, melyet vajha enyhíthetne az időgyógyító keze.”⁷⁰⁶

A *Magyar Ujság* *augusztus 19-i számában* egy „rossz akaratú prédikációról” számolt be:

„Egyik ismerősünk Váczon járván, ott egy közmegebotránkozást szült prédikációt hallgatott végig, mely a botrány ne továbbja volt. A vácziai ugyanis Sz. Rókuszt tiszteletére kápolnát építettek, és augusztus 16-án ott búcsú volt. Ezen a búcsún tartá Mailár kanonok, minden józan észt és következtetést mellőző rossz szándékú prédikációját, melyben azt állítá, hogy a kolera ellen nincs orvosság, (...) kolera ellen nincs egyéb orvosság, mint a vallás. Az ember ehétik uborkát, ihatik rá vizet a pesti vízvezetékéből, meghűtheti magát s szóval tehet amit tetszik, ha az isten nem akarja, hát nem esik bele, míg ellenben őrizheti magát mindentől, és ha az isten akarja, még is beleesik. Imádkozni kell tehát, és vallásosnak lenni, ez a fő”.

A lap ismerőse joggal jegyzi meg: „amit a kormány, a sajtó, s az összes orvosi kar, a legnagyobb fáradsággal hirdet, s e legnagyobb fáradság dacára alig bírja megértetni a néppel, hogy mitől óvja, és mihez tartsa magát, mindezen fáradság eredményét le akarja rontani egy pap, egyetlen prédikációjával... (...) magát a vallást alázza meg ily dolgokat hirdetvén annak köpenye alatt. (...) Mily roppant különbség, — írja ismerősünk — ezen és azon beszéd

⁷⁰⁵ *Magyarország és a Nagy Világ*. 1873. 08. 03. 31. sz.

⁷⁰⁶ *Kis Vasárnapi Ujság*. 1873. 08. 17. 33. sz.

közt, melyet a református pap tartott híveinek, megmagyarázván a kolera keletkezésének okait, ismertetvén az óvrendszert és gyógyszereket”.

A lap *augusztus 24-én* megjelent számában a járvány országos állásának számait közli augusztus 1-től 15-ig beérkezett hivatalos jelentések alapján: a „100 törvényhatósághoz tartozó 1977 községben ápolás alatt maradt 10 826 kolera beteghez 809 községben újabban 58 941 járult; a 69 767 összes beteglétszámból meggyógyult 28 919, meghalt 23 767, további ápolás alatt pedig 3068 községben 17 051 egyén maradt. A járvány egész tartama alatt 112 törvényhatósághoz tartozó 3431 községben 5.648.266 összes lakosság között megbetegült 151 501, meggyógyult 74 033, meghalt 60 ezer 417, további ápolás alatt maradt 17 051 egyén. A fenn kitett 3431 község közül ez időleg kolerabeteg 1350 helységben nincsen; – hatóságilag pedig végképen megszűntnek nyilvánított e járvány 12 törvényhatóság területén 366 községben. Ellenben újabban kiűtött 15 törvényhatóság területén”.

A helyi tudósítás nyomán írja lap *augusztus 27-i számában*: „Mindez nem volt elég. Folyó év június 23-án Sütelmeden, s július 2-án Nagy-Paczalban és Nyirsiden a kolera kiűtött, e három pontból terjedt szerteszét Paczalba Margitáról, a más két községbe Nagyváradról hoztatott a járvány. Vizek mentén, s posvánvos helyeken pusztítóbb. Nagy-Paczal, Pánit, Gárdánfalva, Sütelmed és Örményes szenvedtek általa legtöbbet. Június 23-tól augusztus 9-ig, 56 községben 47 712 lakos közül megbetegült 1803, meggyógyult 117, meghalt 388, kezelés alatt maradt 245. A kolera mellett epés, folytonos és gyakran hányással, s nem ritkán hányással és hasmenéssel kapcsolt váltólázak, nagy mérvben ugyan, de nem pusztítólag uralkodnak. Augusztus 17-ke körül a kolerajárvány jelentékenyen apadt az eddig bántalmazott helyeken; de új meg újabb községekben üti fel fejét. Megyei közigazgatásunk már ez előtt, a járványok gátlására, himlőoltás, s a váltólázak szegényeknek a megye költségére ingyen gyógyíttatása által lehetőleg segítkezni törekedett. A kolera kiűtéskor tüstént főispán ifjú b. Wesselényi Ferencz úr, és erélyes alispánunk Dull László, minden szükséges intézkedést pontosan megtettek”.

Kis Vasárnapi Ujság 1873. augusztus 24-i számában ritka, különös esetről számolt be. „A „Sz. H. írja: Ilyen kolerás időben sok minden megtörténik, a mi nem rendes dolog. így pl. a napokban egy alsó-városi atyánkfián megtörtént az az eset, hogy kolerába esett és meghalt. Szokás szerint megmosdatták, kinyújtóztatták, s az állat is felkötötték. Ekkor a felesége ráborul a halottra, s nagy jajszóval siratja jó darab ideig. Egyszer csak a halott fölnyitja szemeit, és rábámul gyászos özvegységét sirató életparjára. Hogy mi volt a környezet közt nagyobb: az ijedség-e vagy az öröm, arról nem szól krónikánk, de azt hozzátesszi a történethez, hogy a kolerahalott, kinek állat délelőtt 9 órakor felkötötték, estefelé már kávért kért és most is él. Ő is elmondhatja magáról, hogy így még nem járt”!⁷⁰⁷

„A magyar miniszter és a horvát-szlavon miniszter összesen tehát 1000 frtot adakoztak – adta hírül a *Magyar Ujság* augusztus 28-i számában – a kolera járvány által sújtott vidékiek szegénysorsu lakosainak felsegélésére, s ez összeget, a célznak megfelelő felhasználása végett, a belügyminiszter kezeibe tették le”.

Ugyanott a lap arról számol be, hogy Kismarton város tanácsa értesítette Bécs város tanácsát: „az uralgó kolera miatt a Kismartonba rendezett szokott bucsujárások a járvány tarta-

⁷⁰⁷ *Kis Vasárnapi Újság*. 1873. 08. 24. 34. sz.

mára be vannak tiltva, hogy tehát a Bécsből évenként szeptember hóban Kismartonba indulni szokott bucsujárat betiltandó, minthogy az ellenkezőleg oda érkezése alkalmával vissza fogna utasíttatni”.

Továbbiakban arról tudósítanak, hogy a „Királyi parancs és a közös hadügyminisztérium rendelete folytán a gróf Radetzky huszárezred Becsből és környékéről, Győrbe és környékére, a herceg Lichtenstein huszárezred Győrből Rzeszowba, a gróf Halb huszárezred pedig Rzeszowból Bécsbe helyezendők át. Ez intézkedés még a tavaszkor történt és a táborozási időszak befejezte után valószínűleg szeptember közepén végrehajtandó is lesz. *Azért talán nem lesz fölösleges azon figyelmeztetés – jegyzi meg a lap –, hogy jelenleg kellene maradni minden áthelyezésnek a kolera miatt*”.

„A kolera szünőfélben van a fővárosban – írta *Magyar Ujság* az *augusztus 31-én* megjelent számában, – Halász Géza tisztii főorvos ma megnyugtatólag nyilatkozott a központi egészségügyi bizottság ülésében. A mai nap folyamában csak 16 eset fordult elő, az is többnyire vidékről jöttéket ért, kik a bajt magukkal hozták. A főorvos holnap utazik el Bécsbe a nemzetközi egészségügyi congressusra. Távolléte alatt Gurovich Tamás fogja helyettesíteni”.

A *Magyar Ujság* szeptember 3-i számában a lap egy plébános olvasójának levelét közli, amelyben plébános elmondja, hogy a „*kolera pusztításáról sokat olvasunk, de az orvosságról, mely biztosan hansson, keveset. Négy korelát élt keresztül mint plébános, s nem mint a vácsi kanonok pusztá predikálásával állt elő. A szellemi beszéd jó vigasztalásul, de a test orvosi szert kíván józan észnél fogva. Az 1855. kolerakor, mely nálam Nyitra megyében Alsó- Jattón úgy dühöngött, hogy majd harmadrészét híveimnek eltemettem, s mindenkitől elhagyatva egy személyben pap, orvos-, mester, a majd harangozó is voltam, minden orvosi szert mit jónak találtam, megpróbáltam, igaz mint a „Magyar Ujság“-ból is olvastam a fenyőmag megtörve theának készítve bizonyosan gyógyító orvosság volt, de csak ott, hol a hányás nem volt túlságos, és maradt valami a gyomorban belőle, mely később az izzadtságot előidézhette, de ha nem marad a hányás következtében a gyomorban semmi: ott bizonyos volt a halál, ez bizonyos tapasztalásom, miután minden betegnél jelen voltam orvossággal s tevékeny működésemmel. Jelenleg más plébánián lévén, most itt is és Pozsony megye egész Alsó-Csallóközében uralkodik ezen utálatos járvány, és noha híveim majd fele bele esett, de alulirt orvosság használata mellett egy sem halt meg, pedig voltak többen olyanok is betegeim közül, kik mindenek között keresztül menvén, a görcsök alatt eszméletüket elvesztvén, egészen megkékültek, az alulirt pilulából nagyobb adagban 2 szemet bevevén, félóra után az izzadás beállott, s jól lett 3 óra után, és saját házamnál mindenki, sőt gyontatóim közül is, erős rohammal meglepetvén, ezen pilula 3 óra múlva mindenkit munkaképesé tett, fenmaradván természetesen egy pár napig még a nagy gyengeség: feltalálójával épen beszélgettem jó hatása felől, az tapasztalásunk, hogy az orvosság igen is kigyógyított mindenkit, de az utólagos gyógyításban, kik nagyobb mértékben éltek szesz italokkal, csak azok haltak meg. (...) Pozsony megyében helységenként ezer számmal osztott ki Alsó - Csallóközben, és mondhatom, isten áldása, és nem szóval, de tettel akarok hatni, méltóztassanak az, érdeklettek próbálni, és azután ítéletet mondani, és azt az orvosok is használással megpróbálni, mielőtt feltalálóját nyilvánosságra hoznám, kinek neve áldásban ragyogjon”.*

 (Dr. N. plébános).

„Alig van megye az országban, a mely annyit szenvedett volna és még ma is szenvedne a kolerától, mint *Sáros megye* – írta a *Magyar Újságban* a cikk szerzője, Irányi Dániel. a lap *szep-tember 5-i számában*. „Oka ennek egyrészt a nyomor; melyben az itteni nép sanyalódik. A nyomor enyhítése végett a belügyminiszter 3000 frtot utalványozott, de csak kölcsönképen, hozzá kellő biztosítás mellett. Minthogy pedig azon része a lakosságnak, amely leginkább szorul segítségre, egészen vagyontalan és így kellő biztosítékot nyújtani képtelen: a megye a 3000 frtot használatlan a pénztárban hagyja. S ez alatt az emberek százával hullnak el a rettenetes járvány csapásai alatt, melyhez a typhus és himlő is társakul szegődtek. Kellő biztosítékot kívánni olyanoktól, a kiknek semmijök vagy csaknem semmijök sincsen, nemde gúnynak, keserű gúnynak látszik-e az ily kívánság”. (...). Nem tudom irt-e föl *Sáros megye* ezen föltétel megszüntetése végett; fölteszem róla, hogy irt és szeretem hinni, hogy a belügyminiszter el fog állani helytelen követelésétől. Vagy oda jutottunk volna a közönséges kormány uralma alatt, hogy néhány ezer, mondjuk százezer forintot ne lehessen fordítanunk százezer polgártársunk élete megmentésére? De ha nem lehet keserűség nélkül szólnom a kormány említett rendelkezéséről, lehetünk-e vájjon meglegedve a megyével, a mely – ha tett is fölterjesztést a sérelmes föltétel visszavétele iránt, – addig mégis tehetetlennek vallja magát a nyomor enyhítésére? Ilyesmit aligha tesz vala egy megye is 48 előtt. Ott volnánk hát, hogy 'az alkotmány bástyái' oly erőtlenek, hogy saját népok megmentésére egy pár ezer forintot nem képesek előteremteni vagy csak jót is állani azért? Se ország se megye kormánya nem segíthet tehát többé a szegény elhagyott népen? Ki segítsen hát rajta, kérjük? Az Isten maga”?

A lap a továbbiakban *Nyíregyházáról* érkezett tudósítást ismertette. Eszerint: „Városunkban a kolera már mintegy 6 hete kezdte meg szemelni áldozatait szórványosan. Ez így tartott körülbelől augusztus 15-éig, s bár a legerelyesebb óvó intézkedések tétettek, ezen időtől a legnagyobb mértékben kitört és dühöng, úgy annyira, hogy 23 ezer lakossal bíró városunkban a halottak száma naponként 40–50 között váltakozik. ...”

A budapesti kolerahírek már nem annyira lesújtóak: „A legjobb újság – írja *Magyar Újság* – most az, hogy a kolera szűnőben van. Tegnapelőtt a fővárosban összesen 29 új betegségi eset volt. Ebből Pestre 26, Budára 3 esik”. Ezzel szemben – mint írják – a „Pozsony megyei bizottsága némely helyütt aggasztó mértékben terjedő kolera meggátlására az alispánt kölcsön felvételére akarta utasítani, a kormány utólagos jóváhagyásának reményében. Ez alkalommal Pálffy János gr. főispán – ezen célra 1000 frtot tett le, mely összeg a megye részéről visszafizettetvén, a kolerában elhaltak árvainak segélyezésére lesz fordítandó. A nemes gróf egyszersmind saját költségén két orvost hozatott le Bécsből, kiket a kolera által leginkább sújtott községekbe küldött”.

A Kolozsváron megjelenő *Magyar Polgár 1873. szeptember 4-én* a belügyminiszter – 1873. augusztus 19. – a törvényhatóságokhoz intézett, „körrendeletét” közli a kolera orvosok járandóságát illetően: „a kolerában szenvedők gyógykezelésére kirendelt orvosok által kiérdemlett napidíjak és útiköltségek utalványozása lehető gyorsasággal megtörténhessék, és a hiányosan felszerelt utinaplók és díjjegyzékek kiegészítés végettí viszaküldése miatt fölmerült késedelmeknek eleje vétethessék; másrészt azonban az utinaplókban mindazon adatok foglaltassanak, melyek a közpénztárak érdekeinek kellő megóvására, a kijáró illetékek pontos megállapítására multhatlanul megkívánatnak: szükségesnek láttam az utinaplónak

könnyebb és egyforma szerkesztése tekintetéből, egy mintát készíttetni, melynek kíséretében az e tárgy körüli határozatok is elősoroltatnak. E mintázatnak egy példányát tehát a törvényhatóságnak oly fölhívás mellett küldöm meg, hogy annak a szükséghez képesti mennyiségben előállításáról saját ügykörében gondoskodva, a törvényhatósága területén netán működő, vagy működendő járványorvosoknak azon utasítással adja ki, hogy úti naplóikat a szerint szerkesztsék, és azokat havonként a hatóság útján terjesztsék föl; megjegyeztetvén, mikép a határozatok 3-ik pontjában említett mértföldek száma, mihelyt az utinapló a törvényhatósághoz betérjesztetett, azonnal a mérnöki hivatal által az illető járványorvosnak utánjárása nélkül hivatalból igazolandó, illetőleg helyesbítendő. Erről a hatóságot alkalmazkodás végett értesítem”.

A *Magyar Újság* szeptember 19-i számában értesíti a gazdákat, Gyulaváros polgármesteri hivatala – szeptember 10. kelet – közleményéről, miszerint „kolerajárvány miatt folyó (1873) évi szeptember. 8-ik napjáról elmaradt gyulai országos vásár október 5-én fog megtartatni, és pedig akként, hogy a sertésvásár szeptember 29-én, a szarvasmarhavásár pedig október. 1-én veendi kezdetét./Gyula”.⁷⁰⁸

A *Magyar Újság* szeptember 6-i számban közli a pesti tisztí főorvos jelentését, mely szerint „29 új kolera eset merült fel, melyekkel a betegek létszáma 191-re emelkedett; ezek közül meghalt 20, meggyógyult 13, 158 pedig további ápolás alatt maradt. Némi lazítás jelentett – a lap szerint – az egyhangúságban, viski 48-kör népünnepélye Kosuth Lajos névnapján. (Visk-várhegy, 1873. augusztus. 24). „Társadalmi életünk egyhangúságában, mikor az emberek legtöbbször a kolerától való félelem, a pénz-hiány miatti aggodalom s egyáltalában a rossz termés láttára előtérbe toluló szomorú kilátások töltik el, valósággal jól esik látni egy-egy közlelkesültség előidézte megmozdulást, egy-egy mindenféle önzéstől ment népünnepélyt”.

A lap szeptember 13-i számában az alföldi végek létfenntartási nehézségről számolt be: „országszerte, de különösen Arad megyei termés oly rossz volt, hogy másfél sessióval bíró családapa ma már mindennapi falat kenyérét pénzen veszi, venné, ha volna min, nálunk tehát nem is annyira a kolera, mint a szegénység okozta rendetlen táplálkozás és éhség pusztít. A kukorica termés, a nagy szárazság miatt megsemmisült. Az országos vásárok kevés kivétellel be vannak tiltva, a népnek gabonája nincs, ha ez volna, nagyon természetes, pénzhiányt sem szenvedne, mert ezt könnyű lenne értékesíteni, de mint emlitem: vásárra nem mehet, gabonája nincs, kérdem; honnét teremtsen pénzt, miből éljen? Miből tartsa családját? miből vessen őszt? hogy fog a jövőben megélni? s vajjon miből fizeti meg adóját”.

A járványhelyzet alakulásáról a *Magyar Újság* szeptember 17 – száma kedvezőbb hírekről írt: „az Abauj- és Sáros megyék, úgyszintén Kassa, Eperjes, Bártfa és Kis-Szeben szabad királyi városok területén uralgó kolerajárvány kedvezőbb fordulatot vevén: az ezen törvényhatóságok területére a járvány alkalmából kiküldött miniszteri biztos dr. Brenolák József, eddigi buzgó eljárásának elismerése mellett e működésétől fölmentetett”.

Ami pedig a kolera állását illeti „Budán szeptember hó 13-káig beteg maradt 23, szaporodás 14-kén estig semmi. A beteg létszámból meggyógyult 2, haláleset nem fordult elő, gyógykezelés alatt maradt 21. Az egész járvány alatt márczius 25-kétől meg-

⁷⁰⁸ *Magyar Polgár.* (Kolozsvár). 1873. 09. 04. 202. sz., 1873. 09.19. 214. sz.

betegült 486. meggyógyult 202, meghalt 203. A kolera állása – *a lap szeptember 18. száma – Pesten.* „Hétfőn, f. hó 15-én 8 új eset merült fel, melyekkel a betegek létszáma 84-re emelkedett, ezek közül 15 meggyógyult, 6 meghalt és 63 további ápolás alatt maradt”. Továbbiakban *arról ad hírt a lap,* hogy „*Körmöczbányán* a kolera-járvány csak a múlt hó végével, s csakis csekély mértékben mutatkozván és azóta ismét meg is szünnén az ottani állami főreáltanodán a beiratások szeptember hó három utolsó és október hó három első napjaiban tartatnak meg. A rendes előadások október hó 6-án veendik kezdetüket. Teljes ellátásért vidéki tanulók e városban 18–25 frtot szoktak fizetni havonta. A város lakossága német ajkú lévén, a magyar és tót ajkú tanulóknak alkalom nyílik a német nyelvet elsajátítani maguknak”.

A *lap szeptember 24- számában* már arról tudósít, hogy „miután a kolera immár megszűnt, Pesten az „országos vásár folyó szeptember 28-ra eső rendes idején egész kiterjedésben meg fog tartatni”.

A *Magyar Újság szeptember 25-én* megjelent számában közli a „Magyar Gazdasszonyok egylete és a Kiskedvédő” egyesület „*jóteköny feladataihoz képest és tehetsége arányában, ezen szerencsétlen kolera árvákat fölkarolja, s mind szellemileg, mind anyagilag megmentve, adja vissza a társadalomnak. E célból a csecsemőket a bölcsőde egyletek és helyi könyvö-rület kegyeletére hagyván föl, azonkívül, hogy az ország fővárosában a 3–7 éves fővárosi és vidéki árvák számára, oly gyermek menhelyeket szándékozik berendezni, melyekben az ilykoru gyermekek, felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül lakást, étkezést és czélszerű nevelést nyerjenek: egyszersmind oda törekszik hatni, hogy az ország nagyobb és inségtől kevésbé sújtott városaiban is hasonló czélu intézkedések létesítsenek. Ez azonban, tekintve a szerencsétlen árvák föltehető nagy számát és a földadat nagyságát, oly vállalat, melyet a két jóteköny egyesület csakis a nemzet tehetősebb és emberien érző polgárainak segítségével képes teljesíteni. Addig is tehát, míg az árvák fölvetelének föltételeit s az erre vonatkozó egyéb utasításokat közrejuttatná: a két, e célra társult egyesület fölszólítja az ország minden nemesen érző polgárnőjét, polgárát és testületét, hogy mind azt, mit e valóban emberies és hazafias cél létesítésére élelmiszerben, fölhasználható ruha anyagokban, vagy pénzben el-szántak, a szükséghez mért gyorsasággal, jövő (1874) október hó 20-ig az országos magyar gazdasszonyok egyletének elnöke, Damjanics Jánosnéhoz (Pest, P«pnövelde utca 1. szám) beküldeni kegyeskedjenek”.*

Továbbiakban a *lap erdélyi beszámolója* szerint: „Mennyire igaz, hogy a kolerában meg-betegültek nagyrésze okszerű ápolás hiánya miatt veszett el, ellenben a rögtöni helyes gyó-gykezelés legtöbb esetben sikert aratott, ez utóbbi tapasztalást egy kis erdélyi falu példája is megerősíti. Nevezetesen Kendi-Lónán vagy húsz eset fordult elő, de az ott lakó uraság – a Teleki Miksa és Gerando család – vigyázott arra, hogy a beteg azonnal ápolás alá vétessék, minek köszönhetni, hogy csak egy ember halt meg a faluban, az is kigyógyult volt a kolerá-ból, csak hogy utána typhusba esett. Fájdalom, a megpróbáltatás ideje azért még nem járt le a szegény népre. Némely háznál – írják nekünk – csak egy-két hónapra való málét lehetett behordani, azt is lefoglalják adó fejében”.

„Az idő halad, a gondok s bajok szaporodnak és mindinkább vészes alakot öltenek – elmél-keedik a cikk írója a *Magyar Újság szeptember 29-i számában.* „A kolera ugyan már nagyrészt

eltemette áldozatait; de itt hagyta az árvákat, hogy gondoskodjunk róluk. És a kolera, mint a köznép mondja, csak azért hagyott fel pusztításaival, mert őt egy nagyobb hatalom az ínség legyőzte. Most már az ínség üti fel sátorát Magyarországon s mindinkább terjeszti pusztításait, mert hiszen, látjuk, valljuk meg, hogy ellenében csakis egyesek lépnek fel gyenge erővel”.

A kolerajárvány visszahúzódására utal a lap *október 1-én megjelent híre*, miszerint Ung megye területére kiküldött dr. Spitzer Armin, Heves megyének tiszáninneni részére, valamint a Jászságra kiküldött dr. Francz Alajos, Heves megyének tiszántúli részére, a Nagy- és Kis-Kunságra, Pest- és Békés megyére, valamint Kecskemét város területére kiküldött dr. Kátay Gábor, Borsod-, Gömör- és Nógrád megyére kiküldött dr. Popper József, úgyszintén Szabolcs- és Bihar megyére, valamint Nagy-Várad város területére kiküldött dr. Lukács János miniszteri biztosok, *eddigigé buzgó eljárásuk elismerése mellett, e működésüktől fölmentettek*”.

A *Magyar Újság október 3-i számában* „Értesítés és utasítás a kolera-árvák ügyében” című tudósításában tájékoztatja olvasóit, hogy a fentebb említett „két egyesület a 3–7 éves kolera-árvák elhelyezésére” Pesten a Vörösmarty-utcában kibérelt helységben, „már fölsze-reléssel is oly sürgősen foglalkozik”, hogy 80–100 kolera árva befogadására számít. Az „országos árvamenház és gyermekkert” legkésőbb „november 1-ére már teljesen készen fog állani”. Ezért „sietünk a tisztelt közönséget részint az adakozások beküldési módozatai, részint az árvák felvételeinek föltételeiről sürgősen értesíteni. Adományt az árvaház céljaira, bármily csekélyét is elfogadunk. A szegényebb polgár 10 krajcár ép oly örömmel lesz beiktatva nálunk, mint a gazdag száza. Terményben, öltönydarabokban, vászonban s szövetekben is elfogadunk minden használható vagy értékesíthetőt”.

A lapban – *október 10-i számban* – a *Magyar Gazdasszonyok egylete* álláshirdetését közöli: „A budapesti „országos kolera-árvaház és gyermekkert”, mely november 1-én fog megnyílni, előlegesen egy fő és egy segédtanítónői állomásra nyit pályázatot. Az elsőnek fizetése : teljes ellátás mellett 350 frt, az utóbbinak 240 frt. Gyermekük száma 80–100. A szükséges bizonyítványokkal ellátott folyamodványok október 20-ikáig Kralovánszky Istvannéhoz (várczi-utca 19. sz.) az árvaház gondnoknőjéhez küldendők”.

Heves megye szeptember 15-étől 21-ig tartott negyedévi bizottsági üléséről – *Eredeti levelek* rovatban – számolt be a *Magyar Újság október 7-én megjelent számában*. Mint írják a „több nagyfontosságú ügyek között, első helyen a kolerügy állott, melyre nézve örvendetes tudomásul vétetett az alispáni jelentés, – hogy már szűnő félben van, csak még itt-ott jelentkezik szórványosan. A járvány megyénkben majdnem legdühösebben lépett fel, s 8 ezren felül estek áldozatául. Megfékezésére a legnagyobb szorgalom fejtettet ki. Orvosaink kitűnő buzgalommal jártak el, innen van, hogy 4 orvos, a harctéren is maradt, s a kifejtett buzgalomnak áldozatul estek. A koleraügyön át sem estünk egészen, midőn egy másik hatalmas pusztító elem lépett fel újra, az ínség. Szegény Heves megye, úglátszik, az egyiptomi csapások özönét kell eltűrnie e derék megyének, mely hazánkban hivatva van a nemzeti politika s cultura képviselésére. Hisszük, hogy ez elemmel is ép oly körültekintőleg fogunk elbánni, mint a kolerával. Intézkedett is a bizottmány rögtön központi kerületi Ínséges bizottságok kiküldéséről, melyek hivatva vannak az ínség körülményeit kutatni, s az enyhítő módokról javaslatokat tenni. Nem hagyhatom itt megemlíetés nélkül azon körülményt, hogy az egész kolera időben nem fordult elő eset, mely botrányos jellegénél fogva szennyfoltot

hagyott volna népünkön. Hogy itt amott az orvosság iránt bizalmatlanság nyilvánult, az igaz, de ez feltűnőbb kifejezésekben nem jelentkezett”. A harmadik pontban az alispán bemutatta a kimutatást, amelyben név szerint említi azokat a polgárokat, akik a kolerajárvány „következtében árvaságra jutott szegény gyermekek javára” adományoztak, aminek összege 674 frt. 60 kr. és 2 arany volt”.

A lap *október 15-i számában* közli Damjanich Jánosné elnök köszönőlevelét: „Hálásköszönettel vétetett a kolera járvány által árvaságra jutott szegény gyermekek javára október 4-től mai napig (...) letéteményezett adakozás”, melynek „összege 396 frt, főösszeg 1513 frt és 4 arany”.

A lap *október 22-én* megjelent száma beszámol az országos közegészségi tanács október 16-án tartott üléséről, ahol „könyomatú” példányokban osztattak ki a belügyminisztériumnak a „közegészségi tanács korábbi felterjesztései és javaslatai alapján készült közegészségi törvényjavaslatát, melynek végleges megállapításával és a netalán szükséges módosítások szövegezésével az egészségügyi tanács bízott meg”. Ezután „indokolt és a szükséges költség kimutatással ellátott javaslatot intézett a belügyminisztériumhoz a tanács: egy közegészségi tanszék felállítására és ezzel kapcsolatban, a járványos és helyi kórok keletkezésének, terjedésének és lefolyásának tudományos megfigyelésére szolgáló észleldének szervezésére. (...) A közegészségi tanács már holnap megkezdí az egészségügyi törvényjavaslat bizottsági tárgyalását s rajta nem fog múlni, hogy az már a legközelebbi ülæsszakban a ház asztalára tétessék”.

A *Magyar Ujság 1873. december 4-i számában* közli a belügyminiszter képviselőházban tett „terjedelmes” jelentését a 1873. évi „csapásokról melyből kiemeljük a következőket”. Sajnos a lap csupán 1872. október és 1873. május 1. közötti időszak járványhelyzet adatait ismerteti, amit – fentebb is láthattuk – már korábban is közölt.

A *Nemere, politikai, közgazdászati és társadalmi lap*, (Brassó), 1873. november 4-i számában a helyi intézkedések furcsaságait teszi szóvá. „Mióta a kolera rémhíre városunkat rettegésbe ejté, a társas élet egyhangúságba esett. Alig 4–5 egyént vitt el tőlünk a járvány; de azért még mindig tilosak a táncmultságok, (...) minthogy a fölhevülés utáni meghülés veszélyes szokott lenni. Volt azonban a hatósági intézkedésnek komikus oldala is. Midőn az első koleraeset előfordult, megtiltatott a harangozás a temetésnél, nehogy a sok harangozás rémülést okozzon a lakosságnál. Tehát egy temetés harangozás nélkül nem okoz rémületet? midőn éppen ezen kivételesség az egész várost megzavarja! Az is furcsa volt, hogy azok, kik a betegek meglátogatták, a temetés után elfogadtak és a halottas házba elzárattak; de a betegápolónők s a hajdúk, kik a halott körül szolgálatot tettek, a város minden házai-ba szabadon eljárhattak. Most jön még a java. A halottas házba zárt egyének szökési kísérletet tevén, ezt meglátta egy főur, és ime az intelligens úr földája a szökevényeket s újra a halottas házba záratták azokat. Valóságos isten csodája, hogy ily intézkedések mellett még találtatott valaki a későbbi kolerások ápolására, vagy csak meglátogatására is! .Emberbaráti tényért 14 napi fogsággal lakolni, még pedig oly helyiségben, hol egy ragályos beteg halt meg, és ily fogsággal úri kisasszonyokat büntetni, ilyesmi csak Udvarhelyt történhetik. Itt történhetik meg az is, hogy az állam nagy költséggel fölállít egy reáltanodát, ellátja azt jeles tanárokkal és tanszerekkel, és éppen ezen város nem ad bele tanítványokat. A városi hatóság ad hozzá épületet, de a városi polgárság nem ad bele tanuló! Van itt egy zálogház, néhány derék egyén hazafiságból és polgártársai javára kezeli annak ügyeit; de nem bir az igazgatóság egy közgyűlést

létrehozni, mert a részvényesek nem tartják érdemesnek a gyűlésre összejönni. Elvárják azonban a jó osztalékot a nyeresémből. A városi közgyűlések is többször fictióval lesznek csak határozat képesek. Itt pedig sok interpellatio és indítvány elkelne. De maradjon csak minden a réginél! Ilyen a mi polgárságunk. A reáltanodát a vidék népesíti keservesen, a városi polgárnak nem kell tudomány és előmenetel, neki csak a német járma kell és a bor”.⁷⁰⁹

Pesti Napló, 1874. januári első számában *Gyűjtések a cholera árvák javára* címmel arról ad hírt arról, hogy a „folyó hó 18-án a görög keletiek három király ünnepén az alsó Dunaparton levő görög szentegyházban kegyes adományokat gyűjtenek a kolera-árvák javára. A jótékony és üdvös cél iránti tekintetből gróf Szapáry Gyuláné asszony indítványára, még következő urhölgyek vállalták magokra a gyűjtést; Agarasztó Helena, Lyka Mária, Filcsó Elbida urhölgyek és Sztupa kisasszonyok.”⁷¹⁰

Vasárnapi Újság is arról számolt be (1874. január), hogy a „rimaszombati *leány-egylet* mult hóban bazárt rendezett a Fábry János tanár intézetében s e vállalkozása megyei kolera-árvák javára 68 frt 40 krt jövedelmezett tisztán. A növendékek ügyesen árulták a kézi munkákat, vegyeseket, ennivalókat s mindig volt közönségük a szülők, rokonok, s a nevelésügy barátainak köréből. A leégett polomkaiak javára is tettek ki perselyt, melybe 3 frt 5 kr gyűlt, mit a leány-egylet öt forintra egészítvén ki, mindkét összeget átadá a megyei alispánnak. Tudtunkkal ez az első leány-egylet, mely hazánkban alakult, 1871-ben. Ugyanez intézet növendékei közt a mult őszzel ifjúsági takarékpénztár is jött létre. Minden kis összeget elfogadnak és belerakják a városi takarékpénztárba s a tanév végén kiadják kamatostól a betevő növendékeknek. A gyermekek korán szoknának a takarékosághoz, ha mindenütt állítanának ily ifjúsági takarékpénztárakat”⁷¹¹.

Pécsi Figyelő 1874. januári első számában rövid összegzésében írja, „hogy az elmúlt év sok viszontagságot hozott és hagyott vissza reánk – az oly tény, melyet felemlíteni is fölösleges – hisz mindnyájan kisebb nagyobb mértékben érezzük. Itt vannak egyfelül a természeti csapások: A kolera és marhavész, a rozsdas és egerek okozta rossz termés. Itt másfelül a rossz politikának eredményei: az országos pénzügyi „Krach,” az országos és több helyen, főleg nálunk a törvényhatóságokra is átszármazott rossz gazdálkodás, és a társadalmat és szabadságot veszélyeztető erkölcstelenség”.⁷¹²

A Katholikus Hetilap 1874 január 1-én és január 8-án valamint február 5-én megjelent számaiban arról értesíti olvasóit, hogy „Karácson első napján a katolikus templomok ajtainál, kis asztalok mellett, melyeken pénzzel megrakott fekete tálcák voltak láthatók, egyszerűen öltözött urhölgyek ültek. A magyar gazdaasszonyok egyletének tagjai voltak ezek, kik a kolera-árvák javára jótékony adományokat gyűjtöttek. Az eredmény igen szép volt, mert némely helyeken 3–400 forintot tett azon összeg, mit a keresztény szeretet apró fillérekből halmozott össze ezen asztalkákon. A bibornok herczeg-primás egy megyei árva alap kezdeményezésére 600 forintot küldött az esztergomi főispánnak. Csongrád megyében Pallavicini Alfonz örg-róf ezer forintot adott az uradalmában levő kolera-árvák részére. Schlauch Lőrincz szathmári

⁷⁰⁹ *Nemere*. (Brassó), 1873. 11. 4. 64. sz.

⁷¹⁰ *Pesti Napló*, 1874. 01. 1. 13. sz.

⁷¹¹ *Vasárnapi Újság*. 1874. XXI. évf. 156. sz.

⁷¹² *Pécsi Figyelő* (Pécs). I 1874. 01. 03. 1. sz.

püspök a karácsonyi ünnepeken jelentékeny összegeket adományozott az egyházmegyéjébeli kolera árváknak, szegényeknek és segélyre szorult tanulóknak”.

„A kolera-árvák számára gyűjtött és a belügyminiszter rendelkezése alá bocsátott könyöradományokból alakult segélyezési alapból múlt év végén volt még 3697 frt. 87 krajcárnyi maradvány, mely a még begyülemelő összegekkel együtt azon árvák és özvegyek segélyezésére fog fordíttatni, kiket illető községek eltartani nem képesek”.⁷¹³

Magyarország és Nagy Világ, 1874. február 8-án közölt írásban a fővárosban két jóteköny intézet megnyitásáról számolt be: egyik az országos kolera-árvamenház, másik a „gyermek-kertésznő-képezde. Amazt az országos kisdedvédő egyesület és az országos magyar gazdasszonyok egylete közösen alapította, s a Király utca 77-ik sz. házában van helyisége, melyben többi közt két nagy szobát hálóteremnek és játszóteremnek rendeztek be. Ezekben máris 3–7 év közti 29 árva fiú és leánya nyer ellátást, egy tapasztalt gyermek-kertésznő (ami felügyelőnőt jelent) és tanító felügyelete alatt. Az ünnepélyre számosan jelentek meg. köztük sok előkelő hölgy is. A megnyitó beszédet Várady Gábor képviselő mondta, ki megemlékezvén azon szomorú országos csapásról, mely ez intézet felállítására okot szolgáltatott, a kezdeményező egyletek és azok egyes tagjainak, mint gr. Zichy Pálnénak, Tisza Kálmánénak, Braun Lajosnénak stb. fáradhatatlan buzgalmát megérdemlett dicséretében részesíté, noha, mint kijelenté, sem a megnevezettek szerénységét sérteni, sem a meg nem nevezettek érdemét csorbítani nincs szándéka, mert mindannyian elsők voltak az elsők között e menhely felállítása körül. E megnyitó beszéd után a felügyelőnő köszönte meg a bizalmat, mely a jóteköny intézetet rá bízta, aztán pedig vagy 10–12 árva lépett a terembe, egyforma, tiszta öltözetben. Ezek közül a legidősebb előállott s a tanító hegedűjátéka mellett egyszerű dalban fejezte ki a maga és árvatársai háláját, mire a többi gyermekek kardala következett. E jelenet többeket megindított. Majd több gyermekdalt is énekeltek s játékokat mutattak be. Ez ünnepélyről a jelen voltak nagy része (Várady G. úr meghívása folytán) a kisdedvédő egyesület által alapított gyermekkertésznő-képezde megnyitására mentek, mely a terézvárosi Fröbel-gyermekkert helyiségében van elhelyezve. Itt P. Szathmáry Károly, mint az új intézet vezetésével megbízott igazgató-választmány elnöke, tartá a megnyitó beszédet, melyben a képezde nagy jelentőségét emelte ki; utána Bója Gergely iskolafelügyelő szólt, sikert kívánva az új intézet működésére. Azután a gyermek kertésznők és a gyermekek vizsgálata következett, ami általános megalégedést keltett”.⁷¹⁴

A Népszava Munkás-Heti-Krónika, 1874. május 31-én megjelent számában beszámol arról, hogy „Trencsén megye főispánja egy feliratban tudatja Szapáry Gyula gróf belügyminiszterrel, hogy megyéjében nemrég tett körútja alkalmával 350 , a kolerában elhaltak után maradt árvát írt össze; kéri egyszersmind a feliratban, intézzen köriratot a törvényhatóságokhoz, miszerint az azokban létező társulatok, testületek és egyesek könyörüljenek e szegény gyámoltalan árvákon és vegyék azokat pártfogásuk alá.”⁷¹⁵

A Pesti Napló, 1874. június 10-én megjelent számában közli: a „jóteköny egyletek s társulatok által a Magyarországon uralgott kolera járvány folytán ínségre jutottak javára

⁷¹³ *Katholikus Hetilap.* 1874. 01. 01. 1. sz., 1874. 01. 08. 2. sz., 1874. 02. 05. 6. sz.

⁷¹⁴ *Magyarország és Nagy Világ.* 1874. 02. 08. 6. sz., 1874. 06. 07. 23. sz.

⁷¹⁵ *Népszava. Munkás - Heti - Krónika.* 1874. 05. 22. sz.

gyűjtött 11 518 forint 38 koronányi könyöradományból a „Budapesten székelő svájci consul ur, azon adatok és felvilágosítások nyomán, melyeket a magyar királyi belügyminisztertől nyert: Arva megye 500 forint, Bereg megye 400 forint, Külső-Szolnok 600 forint, Máramaros 1000 forint, Sáros 1000 forint, Szatmár 900 forint, Szepes 1000 forint, Ugocsa 600 forint, Ung 1200 forint, Zemplén 1500 forint, Breznóbánya város 100 forint, Oláhfalva város 100 forint és a Sopron megyei brennbergi bányatelep számára 100 forintot, s így összesen 9000 forintot juttatott. Mi a hivatalos lapban azzal hozatik nyilvánosságra, hogy a belügyminiszter a nevezett consul urat felkérte, hogy a sveiczi nemes adakozóknak és jótékony egyleteknek, a kik és melyek a magyarországi ínségesek iránt az emberszeretetet ily szép tényekben gyakorolták, a segélyezettnek nevében kifejezett legőszintébb köszönetét tolmácsolni szíveskedjék”.

A továbbiakban: „*Lapunk tegnapi (június 9.) számában* említettük, hogy Andrássy Gyula gróf közös külügyminiszter felhívására *június 15-én Bécsben nemzetközi egészségügyi értekezlet fog tartatni. Az értekezlet előzményeiről, céljáról és résztvevőiről most következő félhivatalos közlemény van előttünk. Az 1866. évi kolerajárvány lefolyása után francia kezdeményezésre tudvalevőleg Konstantinápolyban nemzetközi értekezlet ült össze, mely egészségügyi rendszabályokat állapított meg a járványok, különösen az ázsiai kolera ellen s a megtartandó vesztégzár rendszabályok egész sorát javasolta. Az értekezlet eredményei bizonyára alkalmasak lesznek arra, hogy a kitűzött cél elérését, mely a járványok ellen való lehető legnagyobb védelemre irányul, lényegesen előmozdítsák.*”⁷¹⁶

Hadd jegyezzük meg, hogy a fentebbi – a sajtóban megjelent – jótékonyági adakozásokról szóló hírek a kolera árvák részére, a belügyminiszter Szapáry felhívása is ösztönzőleg hatott. Szapáry Gyula a járvány visszahúzódása után az országgyűlésben – 1873. novemberében 15. kelt – előterjesztésében, tájékoztatta a képviselőket, hogy felhívást intézett törvényhatóságokhoz, hogy a vagyontalan kolera árvákról erejükhez mérten gondoskodjanak. Példaként említette Hont vármegye bizottságát, ahol a megye vagyontalan árvák ügyét a legtöbb adót fizető bizottsági tagok vállalták magukra. Ugyanakkor elmondta, a kormány intézkedett az árvák egyénekenkénti összeírásáról, hogy döntenie lehessen „kellend-e általában és ha igen, mily mérvben és módzatok szerint az állam közreműködését ezen nagyhorderejű ügyben igénybe venni”? Megemlíti, hogy „közvetlenül nálam e célra adakozások útján összesen 7 387 forint gyűlt be, mely adakozásokból kizárólagosan cholera-árvák eltartására és nevelésére eddig az országos gazdasszonyi- és országos kisededő-egyletek által Budapesten felállítandó árvaházra segélyül 1.000 forintot, a kolozsvári nőegyleti árvaháznak pedig 500 forintot bocsátottam rendelkezése alá, néhány száz forintot pedig az adakozók szándékainak megfelelőleg, az illető törvényhatóságoknak és községeknek küldöttem”.⁷¹⁷

A végére hagytuk *Természet* című kiadvány 1873 november 1-én közölt cikket, a mivel néhány tanúlságot fogalmazott meg a „kolera-infectio kérdéshez.” a „Gea” természettudományi folyóirat 1873/9. füzetében megjelent írás nyomán.⁷¹⁸ „Főképen az 1866-iki járvány óta nagy erő megfeszítés mellett igen sok történt a végre, hogy a kolera terjedési módja ki-puhíthatóssáék; ha azonban őszinték akarunk lenni s a tényeket úgy tekintjük amint vannak,

⁷¹⁶ *Pesti Napló.* (Budapest). 1874. 06. 10 / 131. sz.

⁷¹⁷ Gr. Szapáry, Gy. Előterjesztés. (1873. november 15). *A járvány.* 498. szám. 56–59.

⁷¹⁸ *Magyar Gea.* Földrajzi és statisztikai havi folyóirat. (Szerk. Lovcsányi Gyula).

be kell vallanunk hogy jelenleg a kolera elleni védszereink csak épp oly bizonytalanok, mint a mily bizonytalanok vagyunk a koleragyógyszerek s általában a kolera betegek kezelésére nézve. Mindnyájan emlékezünk még, hogy mily bizodalomt helyeztek a hatvanas évek közepén a fertőtlenítési eljárásba. Óriási mennyiségű vasgálicz esett ezen bizodalomnak áldozatul, ma pedig kedélyesen mosolygunk mindazok jámbor együgyűségén kik az elhasznált vasgáliczoldatnak más eredmény tulajdonítottak, mint azt, hogy a bűzös anyagokat szagtalanítsa! Nem állott a dolog másképen az úgynevezett Süvern féle keverékkel sem, ennek hatása is csak pillanatokig tarttatós eredményt ettől sem várhatni. A mondottak igazságát a kolera be is bizonyította, még pedig fényesen, mert sehol sem tört meg a ragály ereje a fertőztelenítés által; sőt mitőbb oly helyeken, hol ugyancsak gondosan s bőven fertőztelenítettek sokkal rohamosabban köszöntött be, mint más években, a midőn fertőtlenítésre még nem is gondoltak. Épenséggel nem akarom tagadni a fertőztelenítési elméleti helyességét, de a gyakorlatban az egész elv, magyarán kimondva semmit sem ér. Ha úgy akarnók a fertőztelenítést alkalmazni, hogy a rothadás és erjedés megakadályozása által csakugyan óva legyünk, akkor nem volnánk képesek elegendő vasgáliczot és karbolsavat előteremteni. Azon rősz hír, melyben az ivóvíz mint kolera terjesztő állott, szintén nem valósult teljesen, legalább nem oly mértékben mint azt 1866 után lenni vélték. Miután azonban a kolera tulajdonképeni támadásáról jelenleg még semmi bizonyosat sem tudunk az ivóviziránt is egyelőre óvatosak leendőnk, s járványos időben szomjunk oltására csak előbb felforralt vizet használnunk. Pettenkofer már 1865. utalt arra, (...) hogy a talaj nedvessége, annak átázása nyirkos vízzel, továbbá szerves anyagok rothadása a kolera kiütését nagyban elősegítik. Mindez legújabb adataink szerint általában véve ugyan igaz, de szerencsénkre nagyon sok esetben a tapasztalással nem vág egybe. Sokszor volt alkalmunk tapasztalni, hogy míg a kolera a különben legegészségesebb városrészekben dühöngött, addig a legrendább utcákban, melyekben a szegénység összeszorulva él, igen kegyesen viselkedett. Hogy a kolera terjedését megakadályozó szerek feltalálása eddig olykevés szerencsével járt, annak ügylátszik főképen két oka van. Legelőször is épen ezen járvány irányában határtalan gondatlansággal vagyunk. (...) A második ok, amely miatt mi s annak, elterjedéséről oly keveset tudunk abban rejlik, hogy azon irány, melyben a kolerára vonatkozó adatok gyűjtése történik, egészen hamis. Igaz ugyan, hogy mindazon adatok, melyek a járványra vonatkozólag jelenleg gyűjtetni szoktak, fontossággal bírnak: azonban ezek közt az egyénnek viselkedése a betegség megkapása előtt és alatt, háttérbe van szorítva. A legtöbb esetben lehetséges volna a betegség által megragadott egyén élelmézési és életmódjáról biztos adatokat szerezni, (...) Tudományos összehasonlítása bizonyára a legbiztosabb út volna a kolera keletkezése és elterjedésimódjáról valami bizonyosat megtudhatni. Itt nem akarjuk az egyes kérdéseket meghatározni, csak arra akartuk az illetőket figyelmessé tenni, hogy ezen ügyben általában véve kell tenni valamit; s azon utat akartuk megjelölni, melyen a kitűzött célt, talán a legkönnyebben lehetne elérni. A vizsgálatok eddigi utai bizonytalanok, s ezt okosabb ma kimondanunk, mint holnap! Óhajtjuk, hogy ezen felszólalásunk ne tartóztassa vissza a megtéréstől azokat, kik ma még nyugodtan vándorolnak (sajnos!) a téves utón”⁷¹⁹

⁷¹⁹ A Természet. 5. évf. 1873. 11. 01 / 21. sz. 292–294.

Részlet a kolera temető helyéről. Skócia. Roger Griffith – Saját alkotás. (Wikipédia Commons)

Járványvédelem és nemzetközi összefogás 1873 után

1.) A kiegyezés követően felállt kormányzati struktúrában a közegészségügyet a belügyminisztérium hatáskörébe utalták, így járványvédelem – akár csak előtte – továbbra is állami feladat. A járványvédelmi feladatellátásban közreműködött a honvédelmi minisztérium (sorozások letiltása, elhalasztása, csapattestek mozgásának korlátozása), a kereskedelem minisztérium (áruforgalom, piacok, vásárok működésének szabályozása) és a közlekedési minisztérium (főleg a vasúti hálózat kiépülésével az utasok, áruk ellenőrzése), s az oktatási minisztérium.⁷²⁰ Az Osztrák-Magyar Monarchia területén újabb kolerajárványok az 1880-as évektől jelentkeznek, az úgynevezett *kis kolerajárványok* néven ismertek.

A magyar kormány 1873-at követően viszonylag rövididő alatt napirendre tűzte és elfogadta *közegészségügy rendezéséről* szóló törvényt. Az 1876. évi XIV. törvénycikk a szervezett közegészségügyi igazgatás alapjait vetette meg. Kiemelten hangsúlyozza az egészségre káros természeti-környezeti tényezők – hosszú távú – felszámolását, megfelelő rendszerek kiépítését és azok költségeinek megosztását: „*A lakhelyek légkörének tisztántartása tekintetéből, a hatóság az egészségre ártalmas posványok és mocsárok lecsapolását vagy kiszári-*

⁷²⁰ „Az összes közegészségi ügyet a belügyminister vezeti és az ország közegészségi viszonyairól az országgyűlésnek évenként jelentést tesz”. (Lásd: 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről. III. Fejezet. Közpon. 165. § Központ. (Lásd: Netjog. 22.), Kapronczay Károly. 2008. Semmelweis Egyetem Közegészség-tani Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Magyar Tudománytörténeti Intézet. 109–117, 145–152, 154–209.

tását, a közegészség igényeinek megfelelő csatornázás rendszerének behozatalát,” valamint környezetvédelem tekintetében, elrendeli a „növényzet ültetését”.

A rendeletek végrehajtásának költségeit illetően, ha az az „egyes községek erejét fölülmúltná, (...) a törvényhatóság fedezni ez sem bírná, az állam segélyének elnyeréséért lépések tehetők”. Bizonyára a városokra – főleg Budapestre – gondoltak a törvényalkotók – amikor az „egyéneknek szűkebb lakásokba összezsúfolását” megakadályozó intézkedéseket szorgalmazták. A törvény szigorúbb a köztisztaság tekintetében, előírta „az utcák, terek, lakházak, iskolák, növeldek, gyárak, börtönök, vágóhidak” tisztántartását, úgyszintén a „állati hullák és azok maradványainak” eltakarítását, illetve „mindannak eltávolítását, mi a léghőrt, talajt és vizet tisztátalanná teszi (például a kender vagy len áztatók) s mindannak létesítését, mi a közegészségügyet előmozdíthatja, kényszer útján is eszközölheti”. A törvény szerint a hatóság „felügyel” arra, hogy „vajon a fennálló iparüzletek nem gyakorolnak-e a közegészségre ártalmas befolyást?”⁷²¹

Törvény konkrétan utal vágóhidakra, amelyekben a levágás előtt az állatok egészségi állapotának kötelező ellenőrzését írta elő, a mészárszékekben pedig „közfogyasztásra szánt mindenmű nyilvánosan áruba bocsátott hús egészség” vizsgálatát. Megtiltotta az ártalmas gyümölcsök, gombák, valamint minden romlott, hamisított vagy ártalmas anyagokkal kevert tápszerek és italok árusítását, illetve ezek előállítására és tarolására szolgáló edények készítését és használatát.

Láttuk, hogy a kortárs sajtó is szóvá tette járványok idején lakosságnak mindenféle arcanumokat kínáltak, ezért a törvény kimondja, hogy „gyógyszereszek mérgeket és méregtartalmú anyagokat csakis orvosi vényre szolgáltathatnak ki. Méregtartalmú anyagoknak és gyógyszerféléknek kereskedők” általi forgalmazását külön szabályokban rögzítik.⁷²²

A törvény külön fejezetet szentelt a járványoknak és a ragályos betegségeknek. A bejelentési kötelezettséget illetően elrendeli: „Mihelyt valahol több egyén egynélkül ugyanazon betegségbe esik, vagy ha ragályos kórok esetei mutatkoznak, a községi előljárásnak kötelessége ezt a közegészségügyi ügyekben elsőfokú hatóságnak azonnal bejelenteni, ki erről a törvényhatóságot értesíti. E bejelentés tételére nemcsak az előljárásság, de az orvosok, lelkészek és tanítók, általában pedig mindazok kötelezettek, kik ily betegülési esetekről tudomással bírnak”.

Miután az érintett törvényhatóság a járvány tényleges megjelenését megállapítja, intézkedik a járvány elfojtása, terjedése „meggátlása céljából, a koronként” – a korábbi járványok során – „fennálló járványszabályzatban foglalt óv- és gyógyeljárás pontos” alkalmazására. „Gondoskodik továbbá (...) a megbetegedettek (...) kórházi” ellátásáról, orvosi segélynyújtásról, a „gyógyszerkészlet megszerzéséről”, az ápoló „személyzet előállításáról és kitanításáról”, a betegeknek az egészségesektől való elkülönítéséről, a „szűkölködők ellátásáról, a fertőtlenítés foganatosításáról, a köztisztaság és vásári rendőrség pontos kezeléséről, úgyszintén a járvány terjedését előmozdító hátrányok lehető megszüntetéséről”. Intézkedik a járvány állásáról és terjedéséről szóló statisztikai adatok” (járvány keletkezése, jellege, lefolyása, tartama stb.) „időszaki és zárjelentések előterjesztése” tárgyában. Ugyanakkor kimondja törvény, hogy „ragályos járványoknál a szükséghez képest a kényszergyógyítás is elrendelhető”.

⁷²¹ 1876. évi XIV. törvénycikk. II. Fejezet. Intézkedések a közegészség előmozdítására és megőrzésére. 10, 15. §. (Lásd: Netjogtár. 3.)

⁷²² 1876. évi XIV. törvénycikk. II. Fejezet. Intézkedések a közegészség előmozdítására és megőrzésére. 13, 14, 17. §. (Lásd: Netjogtár 3.)

A törvény továbbra is állami határkörbe hagyja a határozásokat: „Járványok miatt a szárazföldön netán szükséges vesztég- és határozás csupán a kormány felhatalmazása folytán rendelkezhető el úgy az utasokra, mint a szállítmányokra nézve”.

Ami pedig az orvosokat illeti járvány idején, jelentősebb változást a korábbiakhoz képest nem tartalmaz a törvény. Orvoshiány esetén a törvény előírja a „*hatóság megfelelő díjazás mellett, járványorvosokat rendelhet ki. A gyakorló orvos rendes működési területén a kirendelés elfogadni köteles; ezen kívül eső vidékre csak beleegyezésével rendelhető ki*”. Ugyanakkor „*minden gyakorló magánorvos tartozik járvány idejében a hatóságtól a járványügyre*” vonatkozó rendeletet teljesíteni, vagyis a kijelölt helyre kimenni és a járvány végéig ott működni. A járvány idején a megbetegedettek „*részére kért első orvosi segély megadását vissza nem utasíthatja; valamint azon esetben, ha lakhelyén más orvos a gyakorlatot nem űzi, a további gyógykezelést is tartozik elvállalni*”.

A törvény végezetül rendelkezik azoknak a törvényhatósági, községi és magánorvosok, seborvosok és betegápolók, orvosok özvegyei és árvái tekintetében, akinek férjéről, apjukról bebizonyosodott, hogy a hatóság felhívásra halálukat a járvány ellen történt alkalmazásuk okozta. „*Nyugdíjazási ellátásra és nevelési*” pótlékot akkor is igényelhetik, ha az „*elhalt 10 évi szolgálati időt még be nem töltött volna*”. Amennyiben a törvényhatóságnak nyugdíj-ellátás és nevelési pótlék „*alapja nincs az államkincstárból fedeztetik*”. Az ilyen nyugdíj-ellátás és nevelési pótlék, amennyiben a „*törvényhatóságnak nyugdíj-alapja nincs*”, szintén az „*államkincstárból fedeztetik*”.⁷²³

A törvény egyik fontosabb rendelete, hogy továbbra is érvényben hagyta – Bach regnálása idején Magyarországon is bevezetett – a birodalmi egészségügyi törvény azon részét, amely az orvos alkalmazásnál – szemben a 1849 előtiekkel – nem a területet, hanem a lakosság számát vette figyelembe. Az 1876. évi XIV. törvénycikk, tehát rendelkezik, hogy „*minden törvényhatósági joggal felruházott vagy rendezett tanáccsal ellátott város, a Királyföldön (erdélyi szászok), a „törvényhatóságok székhelyül szolgáló városok, továbbá minden község, mely 6000 lakossal bír, orvost tartani köteles*”. Lehetővé teszi, hogy „*6000 lakossal bíró községek szomszéd apróbb községekkel orvos tartása tekintetében egyesülhessenek*”, amit „*helyi és vagyoni viszony*” alapján a törvényhatóság állapít meg. „*A törvényhatóság intézkedik továbbá, hogy az ezeken kívüli községek, amennyiben községi orvossal még ellátva nem lennének, 6000-tól 10 000 lélekszámig, orvos tartása tekintetében közegezségi körbe*” csoportosítsák. Ellenkező esetben ahol „*bármilyen oknál fogva egészségi körbe beoszthatók nem lennének, a községi orvos teendőit a járásorvos végzi*”. A gyengébb anyagi helyzetben lévő községek „*tartoznak*” a létesítendő „*legközelebbi községi*” vagy fennálló járási kórház „*alapjának növeléséhez*” hozzájárulni. Az ilyen község, lélekszám aránya szerint annyit fizet be az alapba, „*mint amennyivel a hozzá legközelebb eső, egészségügyi körbe beosztott község, lélekszám után orvos tartás címén terhelve van*”. Járási kórház létesítése céljából, orvos tartására kötelezett több község, vagy több egészségi kör egyesíthető”.

Az orvos tartás köteleesség megvonásában a „*szorzó*” 5.000 lélekszám volt, amit nem lehetett a magyar királyság területén alkalmazni. Az 1908. évi XXXVIII. törvénycikk módosítást írt elő, amit azzal indokolt, hogy „*az élet megmutatta, hogy a lakosok anyagi viszonyai,*

⁷²³ 1876. évi XIV. törvénycikk. XII. Fejezet. Járványok és ragályok. 80–87. §. (Lásd: Netjogtár.10–11. oldal.)

de különösen az egyes községek földrajzi fekvése az ilyen intézkedést teljesen kivihetetlené tehetik”. Hiába szabta meg az 1876. évi törvény az egy községi körbe beosztható lakosok számát maximum 10 000 főben; a valóságban 15 000 főt, sőt ennél több lakossal bíró községi körök „fennállását is meg kellett tűrni”. Ezért a törvény módosítás az orvosi körök lakosság szám szerinti beosztását a „helyi viszonyokat ismerő törvényhatósági bizottságra” bízta”. Mivel mindig lesznek „5000-nél kisebb lélekszámmal bíró községek, melyek a különleges földrajzi viszonyok következtében orvosi körbe be nem oszthatók.” Viszont a módosító törvényjavaslat lehetővé teszi, hogy a „törvényhatóság az ilyen községeket vagy külön községi orvos tartására” feljogosítsa, vagy a közegészségi szolgálat tekintetében a szomszédos rendezett tanácsú városhoz vagy külön orvost tartó községhez” csatlakozzon.⁷²⁴ A törvényjavaslat tehát minimális követelményként megengedi az 5000 lélekszám fölötti községek orvos tartási kötelezettségét, és lehetővé teszi, hogy „saját költségükön több orvost is alkalmazhassanak”. A törvény módosítás elrendelte, hogy az a község, melynek „6000 lélekszáma alatti, és orvos tartására nem voltak kötelezve, viszont egynél több községi orvosi állást hozott létre”, az egészségügyi szolgálat számára „nincs komoly szükség”.⁷²⁵ Ilyen és hasonló esetekben, a törvény végrehajtásával megbízott belügyminiszter dönt.

Az 1876. XIV. tc. rendelkezett szövetkezet vagy egyesített községek szegényeinek ingyenes orvoslásáról, a vagyonosok esetében pedig a díjazást az orvosnak községgel kötött egyezsége szerint írta elő. Ugyanakkor a törvény községi, járási, vármegyei, városi, fővárosi, illetve kerületek szintjén közegészségügyi bizottság létrehozását rendelte.⁷²⁶ Továbbá előírta, hogy „veszélyes járványok alkalmával a törvényhatósági egészségügyi bizottság járványbizottsággá alakul, mely esetben az elnökséget az alispán, illetőleg polgármester, avagy ezeknek helyettese veszi át; az ekként alakított járványbizottság a szükséges övrendszabályok elrendelésére, illetőleg kivitelére, valamint a belügyminisztériummal és más hatósággal való közvetlen érintkezésre felhatalmaztatik. Budapesten a járvány-bizottság támogatására a kerületi elöljárók elnökleite alatt, külön helyi járvány-bizottságok alakíthatók, melyeknek részletes teendői esetről-esetre a járvány minőségéhez és terjedelméhez képest, a törvényhatósági járvány-bizottság által határozatnak meg”. A törvény a közegészségügy szakértői hátterének biztosítása végett, rendelkezett egy tudományos, véleményező testület az Országos Közegészségi Tanács felállításáról, „melyben minden, ez irányban jelentékeny szakma képviselve” volt.⁷²⁷

Az egészségügyi törvény rendeleteit a helyi hatóságok anyagi lehetőségeinek függvényében hajtották végre, emiatt a tervbe vett intézkedések végrehajtása 10–15 évig elhúzódott. Ugyanakkor az egészségügyi törvény több előírása csak úgy volt megvalósítható, ha az ország rohamos fejlődése – urbanizáció, iparosítás, városi és falusi életviszonyok módosulása stb. – igényelte változásokat figyelembe veszik. A kiegyezés után egy sor, az egészségügy-

⁷²⁴ 1908. évi XXXVIII. törvénycikk indokolása a közegészségügy rendezéséről szóló 1876:XIV. tc. II. rész I. fejezetének (Közegészségügyi szolgálat a községeknél) módosításáról. 2. 5, 4. §..

⁷²⁵ 1908. évi XXXVIII. törvénycikk indokolása a közegészségügy rendezéséről szóló 1876:XIV. tc. II. rész I. fejezetének (Közegészségügyi szolgálat a községeknél) módosításáról. 4. §.

⁷²⁶ 1876. évi XIV. törvénycikk. Második rész. I. Fejezet. Közegészségügyi szolgálat a községeknél. 142, 145, 149 §. (Lásd: Netjogtár. 16–17.)

⁷²⁷ 876. évi XIV. törvénycikk. II. Fejezet. Közegészségügyi szolgálat a törvényhatóságoknál. 164,169. §. (Lásd: Netjogtár 22.)

gyel szinergikus hatású törvényt is hoztak, amelyek az egészségügyi törvény módosítását (1908) is maga után vonta.⁷²⁸

Az 1876. évi egészségügyi törvény csak az alapelveket fektette le, előírásainak végrehajtására a törvény a belügyminisztert hatalmazta fel, aki a *„jelen törvény korlátai között a részletes szabályozásra megkívántató utasításokat kiadhassa; addig is a jelenleg fennálló közegészségügyi szabályok és utasítások, amennyiben jelen törvénnyel nem ellenkeznek, érvényben maradnak”*.⁷²⁹

A belügyminiszter a rendeleteket *„Utasítások a járványos kolera tárgyában”* címen adta ki, ezekben szabályozták, illetve előírták a törvényhatóságok számára az időközben felmerülő kérdések tisztázását, az újabb járványok idején a teendőket.

Láttuk, hogy az áttekintett 19. századi kolerajárványok elleni védekezésben a környezeti ártalmakkal – talaj- és a vízszennyeződéssel – összefüggő bakteriális jellegű kórokozó megfékezésében a higiénia eszközeit tudták ajánlani. Az orvosi, hatósági, laikus megfigyelések a járványok kiváltotta magasabb halálozást főleg a folyók mentén, a poshadt, mocsaras vizes helyeken, minőségi ivóvíz nélküli területeken mutatták ki már a 18. század második felében. Az egészségügyi törvény előírásait végreható belügyminisztérium egy sor rendeletet, utasítást adott ki, amelyek járványvédelmi vonatkozásai – a fertőtlenítés, köztisztaság, ivóvíz, élelmiszer, - személy- és áruforgalom, fertőzöttek kórházi ápolása, a gyógyszerellátás – a törvény alkalmazásának eljárásait tartalmazzák.

A belügyminisztérium mellett működő Országos Közegészségügyi Tanács arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1872/1873. évi kolerajárvány idején Budapesten, Kőbányán felállított víztároló vizét – amely vezetéken jutott a lakossághoz – nem tisztították rendszeresen, így gyakran megposhadt, ebből a forrásból kolerás víz juthatott a városba. Noha, az 1884-es, a touloni kolerajárvány idején kiadott belügyminiszteri rendeletben még az állt, hogy a kolera keletkezési és esetleges behurcolási módja nem tisztázott. Az Országos Közegészségügyi Tanács tagja Fodor József vizsgálata nyomán bizonyította, hogy fűrt kutak vize is a kolerafertőzés terjesztője. Az óbudai mesterséges szűrés nélküli kutak vizében kimutatták (1893) a kolera *vibriót*. Szintén Fodor vizsgálatai mutatták ki, hogy a mélyvizekben megkövesedett ammónia „szerves anyagok redukciójának a terméke”, jelenléte a víz ihatóságát nem befolyásolja.⁷³⁰

Az 1876. évi XIV. közegészségügyi törvény – mint láttuk – közegészségügyi helyzetének javítása végett rendelkezett településeken az ivóvízellátást, a szennyvizek elvezetését, a szeméttárolást, az ipari szennyvizek elvezetése és a temetkezés tekintetében.⁷³¹ A törvény hosszú távon alapvető higiéniai követelményé tette – lehetőség szerint – a települések vezetékes ivóvízzel való ellátását. A belügyminisztérium rendeletileg városi kutak ivóvízminőségé-

⁷²⁸ 1908. évi XXXVIII. törvénycikk indokolása a közegészségügy rendezéséről szóló 1876:XIV. tc. II. rész I. fejezetének (Közegészségügyi szolgálat a községeknél) módosításáról

⁷²⁹ 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről. Szentelése: 1876. IV. 3. Kihirdetve: az országgyűlés mindkét házában 1876. IV. 8. Első rész. Egészségügyi intézkedések. I. FEJEZET Általános határozatok 6. §. (Lásd: Netjogtár. 2.)

⁷³⁰ Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 14–22.

⁷³¹ Az 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről. II. Rész. Közegészségügyi szolgálat I. Fejezet. Közegészségügyi szolgálat a községeknél. (Lásd: Netjogtár. 16–18.)

nek rendszeresen ellenőrzését írta elő, a fúrt vagy artézi kutaktól legalább 30 méterre sem nyilvános árnyékszéket vagy a talajt szennyező levezetőt tilos volt létesíteni. A szennyvizek levezetésére fő- és mellék-szennyvízcsatornákat a lakóházakból, az utcákból jövő szennyvizeket – fő- és mellékcsatornákon – egy központi csatornába való összegyűjtését rendelte el. A folyók partján lévő települések a tisztított szennyvizét a törvény szerint vagy a település alatti a folyóba vagy tároló medencékbe kellett vezetni.

Büntetés terhe alatt megtiltotta a folyók árterületén, mentén a szemet tárolást, a szemétkerakó területet a folyó- és állóvizektől csak meghatározott távolságra lehetett telepíteni. A vágóhidak, az ipari jellegű szennyvíz esetében szigorúan tiltotta a szüretlen szennyvíz folyókba csatornázását. A belügyminisztérium előírta, hogy városokban, ahol lakóházak és középületek vezetékes vízzel (vagy tisztított vízzel) vannak ellátva, biztosítva legyen a szennyvizek elvezetése, rendelkezzenek árnyékszékekkel, az utcákat kövezzék ki, legalább kétnaponként a szemetet a város határán kívüli szeméttelre szállítsák. Vendéglőt, kocsmát, kaszinót, egyéb közösségi intézményt nem lehetett nyitni folyóvízes (vagy fúrt kutas) lehetőség nélkül, biztosítani kellett a szennyvízelvezetést stb. A rendelkezések végrehajtásának ellenőrzése szigorú volt, amint azt 1880-ban – budapesti, kolozsvári; kassai, pozsonyi stb. – vizsgálatok is bizonyítják.⁷³²

A csatornázás, az ivóvízellátás vidéki programját nehezítette, hogy a falusi lakosság kb. 20 %-a tanyán élt. Az 1876. XIV. törvény –*Közegészségügyi szolgálat a községeknél* – fejezet módosításáról az 1908. XXXVIII. törvénycikk, *A város (község) közegészségügyi teendőiről* cím alatt – fennálló hiányosságok miatt – ismét rendelkezett. Eszerint a város (község) belterületének közelében levő belvizek, mocsarak, szennyvizek levezetéséről, egészséges ivóvízről, a közkutak, medencék víztárolók, vízvezetékek fenntartásáról, tisztaságáról, a temetők létesítéséről, a halottas házak felállításáról, általában a közegészségügy előmozdítására szolgáló intézmények létesítéséről és mindannak megszüntetéséről, ami a közegészségre ártalmas lehet, illetőleg e feladatok megoldása tárgyában javaslatokat tesz a közegészségügyi hatóságnak.⁷³³

A 19. század második felében kutak, a vízminőség, talajszennyeződés ellenőrzését, a folyópartok és árterületek tisztaságát illetően, jó eredményeket értek el artézi kutak program megvalósításával. Ebben közrejátszott, hogy a mérnöki hivatalok a közegészségügyi hatóságok jóváhagyásával adhatnak engedélyt építkezésekre, kútfúrásokra, csatornaépítésre. Az ipari városok környékén felépült peremvárosokban – közegészség javítása céljából az 1885. évi *ipari törvény* az ipari vizek elvezetését – csatornázás, vízderítés – ismételten hangsúlyozza, illetve sürgette, ugyanakkor (1885-től) kötelezővé tették a vízminőség mérését. Ebben meghatározó szerepet játszott, 1892-ben létrehozott, országos hatáskörrel rendelkező Fővárosi Bakteriológiai Intézetet, amely Tisza és Duna vízminőségét ellenőrizte, ugyanis a törvény szerint a települések csak szűrt szennyvizet engedhettek a folyókba.⁷³⁴

Az esetek többségében, mivel hiányos volt hivatalnoki kar egészségügyi ismerete, elmentmondásosan intézkedtek. A közegészségügyi szemlélet kialakítására és a feladatok kom-

⁷³² Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 21–22.

⁷³³ 1908. XXXVIII. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről szóló 1876 : XIV. t.-c. II. rész I. fejezetének (Közegészségügyi szolgálat a községeknél) módosításáról. A továbbiakban (Lásd: *Döntvénytárak*. 1910. 196–230.)

⁷³⁴ Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 22.

petensebb ellátása végett jött létre 1885-ben. az *Országos Közegészségügyi Egyesület* és az *Egészség* című lapja. A *Közegészségügyi Építészeti Hivatal* létrehozása (1893) és törvényhatósági kirendeltségei feladatává tették a települések kommunális rendszerének tervezését (lakó-, a köz- és ipari épületek), engedélyezését és ellenőrzését.⁷³⁵

A belügyminisztérium megismétli a 1874-ben kiadott utasítását, amelyben felhívta a törvényhatóságok egészségügyi bizottságainak figyelmét, kolera terjedését főleg az emberi és állati hulladékok, leginkább a betegek hányása- és székélése útján kiürített béltartalom váltja ki. Ezért előírta – az esetleges újabb járványok estére megelőzési szabályként – nemcsak a beteg és ürülékével érintkezett ruhák, edények, padlók, falak *fertőtlenítését*, – hanem hatósági felügyelet mellett az árnyékszékek (vasúti és gőzhajózási állomásokon, vendéglőkben, gyárakban, középületekben), valamint emésztőgödrök, csatornák, kutak fertőtlenítését.

A korábbi évek gyakorlata szerint a belügyminiszter elrendeli a falvakban a fertőzött betegek házainak, illetve ahol járványok idején többször felütötte fejét a kór, a település összes házainak fertőtlenítését. Fertőtlenítésnél a régibbi és újabb szereket váltakozva, egymást pótolva használták. A kézmosásnál (főleg az ápolók esetében) karbolsav oldatot, a szobák és a levegő tisztítására, ecetgőzös, illetve kénessavas, vagy klórgőzös fertőtlenítést írtak elő. Továbbá vasgálicot használták emésztőgödrök, csatornák, kربول oldatot (árnyékszékek), a cinkvitriolt (kénessavas oldatot) a ruhafélék, ágyneműk, a karbolsavat (az ürülék, ágyak, padlók, falak, kocsik, vagonok, hajók), a karbolsavat és meszet a kutak fertőtlenítésére. Néhány korábbi szert továbbra is használtak, például a száj ecetes vízzel öblítését, kénessav (csatornákra), szénpor, faecet, klórmész (ruhafélékre), a száraz föld és homok (döngölt padlózatú szobák földjének cseréjére), a fertőzött ruhákat pedig, akárcsak korábban, hatósági felügyelet alatt elégették. A beteg felgyógyulása, vagy halála esetén nagyjából a korábbi klórmentes fertőtlenítés maradtak érvényben. A rendelet lehetővé tette a törvényhatóságoknak, hogy a fertőtlenítési eljárásokat belátásuk szerint alkalmazzák. Ugyanakkor később (1886) a fertőtlenítési szerekekkel való visszaélés (hamisítás, hígítás stb.) miatt, a belügyminisztérium szabályozta a szerekekkel való kereskedelmet és tárolást.⁷³⁶

A fertőtlenítésben újdonság a gőzgép használata. A belügyminisztérium (B. M. 29013/1894. sz.) rendeletileg előírja a vármegyék területén a gőzzel való fertőtlenítő eljárás „minél kiterjedtebb bevezetését” és „Walser-féle fertőtlenítő szerkocsi” beszerzését ajánlja. „Minden város és vagyonosabb község legalább egy gépet szerezzen be, a többi községek részére pedig járasonként legalább egy hordozható gép beszerzendő. A fertőtlenítés végzésére gépkezelésben némileg jártas egyének, esetlegesen a tűzoltóság álljon rendelkezésre”. (...) A fertőtlenítő gépek kipróbálására a tisztí főorvos jelöli ki. A rendelet gőzfertőtlenítő készülékek vasúti szállításánál „mérsékelt díjtételt” írt elő. Ha a „községek a gőzfertőtlenítő gépek beszerzését megtagadják, a vármegye alispánja a törvényhatóság bizottságának határozata alapján a községek részére rendelje meg. A megyei hatóság a részvénytársaság jelentése folytán az illető községeket a gépek átvételére utasította, így a vételi ügyletnél a vármegye szerepel vevőként”. Belügyminisztérium értesíti a nagyobb városi törvényhatóságokat fertőtlenítő tanfolyamok szervezéséről, és a kiképzés céljára a hatóságok „megfelelő

⁷³⁵ Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 20, 21.

⁷³⁶ Havasdi, J.2011. 167–171, 177–180, 182.

egyéneket jelöljenek”. Elrendeli, hogy Budapesten és a „városokon kívül községi orvost tartó községek is fertőtlenítőt” képezhessenek, részükre a tanfolyam ingyenes, a községet csak a utazási költségei terhelik. A rendelet pontosan előírja a tanfolyam menetrendjét. A továbbiakban a fertőtlenítő anyagok készítése és árusítása, illetve a szerek hatásos anyagszázalékának megvizsgálását rendelik el (B. M. 56446/93. sz.), Engedélyezik (B. M. 107739 1893. sz). gyógyszerésznek a karbolsav árusítását kis mennyiségben (keresztjelezéssel) emberi használat céljaira.⁷³⁷ Továbbá a „város területén vagy több község között a személyes közlekedést fenntartó bérkocsik vagy a közönség használatára szolgáló más szállítási eszközök tulajdonosai, kik kocsijaikon, illetőleg más szállítási eszközeiken ragályos vagy járványos betegségben levő egyént szállítottak (...) hatóságilag megszabott módon nem fertőtlenítették, (...) 15 napig terjedhető elzárással és 200 forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendők”. (...) Ha a ragályos vagy járványos betegségben szenvedőnek szállításáról a tulajdonos nem bírt tudomással, a meghatározott 15 napig terjedhető elzárás büntetése egyedül azon kocsist vagy a tulajdonos szolgálatában levő azon személyét éri, (...) aki a szállítási eszközt, használata előtt a hatóságilag megszabott módon nem fertőtlenítették”.⁷³⁸

Az 1892. évi újabb kolera pandémia – illetve a Hamburgból behurcolt kolerajárvány idején – a belügyminisztérium rendelet (B. M. 72462 1892. sz.) a kór a határon való megfékezésére vonatkoztak. A vasúti és hajózási egészségügynek részletes szabályozása a belügyi- és közlekedési miniszterek feladata: a „fenyegető kolerajárványnak távoltartása céljából a határállomásokon” elrendelték az orvosok és egyéb személyzet alkalmazását, az utasok és útipoggyásának vizsgálatát, „a vasúti kocsik fertőtlenítését, a személy-, posta- és kalauzkocsik belső és külső-, és teherkocsik „tisztogatását”. A Magyar Királyi tengerészeti hatóság utasítja a magyar és osztrák kikötők közt közlekedő tengeri hajóknak tengerparton való ellenőrzését, illetve, ha valamely hajón kolera vagy kolera-gyanús megbetegedés vagy haláleset történt, a hajókról mindaddig, amíg a hatósági közegek az orvossal meg nem érkeznek, senkinek kiszállani vagy felszállni tilos. Előírják a hajók és az utasok, poggyászaik fertőtlenítését, halál esetén hajók vesztégzár alá helyezését. A vasúti és hajózási egészségüggyel kapcsolatos rendszabályok alapján a belügyminisztérium (B. M. 17415/1893. sz.) a járványos betegségekről szóló kimutatások betérjesztésére egyöntetű eljárást rendelt, mely szerint koleráról 5 naponként, a többi betegségekről havonként jelentést kért. Az idetartozó betegségek első eseteit 24 óra alatt kellett bejelenteni. A jelentések (betegség keletkezése, tovaterjedése, óvintézkedések, gyógykezelés) beküldésének határidejét korábbi 6 napról (B. M. 53234/1894. sz.) 5 – 5 nappal meghosszabbította. Abban az esetben is, ha egyetlen kolera eset sem fordult elő, a nyomtatott úrlapon 2 havonként „nemleges” jelentést kellett kiállítani.⁷³⁹

A belügyminiszter több rendeletet adott ki 1892-ben és azt követő években, ezek egy része az 1876. évi törvény előírásainak megismétlése, másik része „újnak” tekinthető. Az utóbbi vonatkozásában például pontosítja a belügyminisztériumi rendelet (B.M.89884/1893. sz.) a kolera azonosításának módját: „ázsiai cholera diagnózisának megállapításánál első sorban a klinikai kórkép

⁷³⁷ Az 1876. évi XIV. t.-cikk a közegészségügy rendezéséről és a reá vonatkozó törvények 1908. évi XXXVIII. t.-cikk, ministeri, bírósági és egyéb hatósági rendeletek rendszeres gyűjteménye (Lásd: Döntvénytárak. 1910. 140., Szerk: Reisz Mór. 1910.)

⁷³⁸ Döntvénytárak. 1910. 137.

⁷³⁹ Döntvénytárak. 1910.. 128–130, 136.

szolgál alapul és a bacteriologiai vizsgálat csupán a kétséges esetek elbírálásának segédeszközéül tekintetik, s így járvány idején minden súlyosabb hányás és hasmenés, vagy hevesebb híg hasmenéssel járó megbetegedés az intézkedések szempontból choleraanak tekintendő”.⁷⁴⁰

Mivel a hamburgi járvány az országba behurcolták és terjedt, az ázsiai kolera elleni védekezés tárgyában új „utasítást” adott ki a belügyminisztérium (B. M. 89315/1892. sz.). Utasítják a törvényhatóságokat, hogy az országos vásároknak a betiltását vagy elhalasztását ne csak saját és a szomszéd törvényhatóságokkal tudassák, hanem országszerte és a hivatalos lapban is tegyék közé minden egyes esetben, midőn a vármegye területén akár egy vagy több megbetegedés fordul elő. Ugyanakkor – mivel már nem alkalmazzák az elzárásokat – figyelmezteti helyi hatóságokat a rendelet, hogy az országos. vásárok betiltását „gondosan mérlegetljék, a helyi és szomszéd törvényhatósági egészségügyi helyzetének „számba vétele nélkül ki ne mondják, hanem inkább „szigorított rendőri intézkedések által védjék a vásáros” helyeket. „Gondoskodjanak arról, hogy járványos helyről a vásárra menő iparos, kereskedő” és vásárló nép „gyanús vagy fertőzött községből útnak ne induljanak, sem olyan holmit és árucikket, magukkal ne vihessenek, amelyek a kolerát továbbhurcolni képesek”. Továbbá a belügyminiszter elrendelte (B. M. 89315/1892. sz.), hogy a kiviteli (külkereskedelmi) tilalommal érintett községek és városok esetében, „ahol csak szórványos kolera esetek fordultak elő, az utolsó betegedés után öt nappal, ahol több eset fordult elő, tíz nap után szüntethető be a tilalom”. Figyelmezteti a minisztérium (B. M. 60992/1893. sz.), helyi előljárókat – mivel a „kolera elleni óvintézkedések túl szigorúak, s a védekezés iránt kiadott kormányrendeleteket ismerik”, azt „tartsák be” (...) túllépéséről személyes és vagyoni felelősség terhe mellett óvakodjanak”.⁷⁴¹

A ragályos kórok megjelenése esetén a rendeletileg (B. M. 91954/ 1894. sz.) előírt eljárás szerint a „közveszélyes fertőző betegségeket minél szélesebb körben közhírré kell tenni. „A családfe, akinek családjában vagy háznépe között, azon iparos, gyáros vagy háztulajdonos, akinek műhelyében, gyárában, bányatelepén, segédei, tanoncai, illetőleg munkásai között, növeldeintézetében járványos vagy ragályos betegség kiütött, és 24 óra alatt orvosi segélyről nem gondoskodik: 300 forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő”. Hasonló büntetésben részesül az orvost is, „aki 24 óra alatt” a hatóságnak nem jelenti az eset.⁷⁴² Hasonlóan a törvény bünteti (B. M. 81454] 1892. és 711/1898. sz.) azt a gyógyszerészt is, aki „járvány idején gyógyszerterát elhagyja vagy az orvosilag rendelt gyógyszer kiszolgáltatását alapos ok nélkül megtagadja vagy elhalasztja, ha a készítésnél vagy elárusításnál nem használnak kizárólag e célra rendelt mérlegeket és eszközöket; ha a mérget vagy mérges szert nem tartják eléggé szilárd anyagból készült és elzárt külön tartályban vagy készülékben, vagy mérges szerek tartására vonatkozó szabályokat megszegi, az orvosilag előírt gyógyszereket orvosi vény nélküli árusítja. Gyógyszertárt csak az kezelhet, ki az ország- területén érvényes gyógyszerész-tudori vagy gyógyszerész-mesteri oklevéllel van felruházva. Az oklevelek érvényességét a rendelet szerint állapították meg (B. M. 81454] 1892. sz.), amely kimondja, hogy a „gyógyszerész-mesteri oklevél elnyerése után eltöltött két segédi évnek az oklevélre záradék gyanánt történendő

⁷⁴⁰ Döntvénytárak. 1910. 140.

⁷⁴¹ Döntvénytárak. 1910. 139–140.

⁷⁴² Döntvénytárak. 1910. 184–189

reávezetése csupán azon gyógyszerész-mesterekre vonatkozik, kik okleveleiket az 1892–1893 tanévtől kezdődőleg nyerték el”.⁷⁴³

Az általános rendelkezések (B. M. 49392/1893. sz.) között a belügyminiszter járványbizottság által az orvosnak ígért jutalomdíj kiutalására utasítja a közsegeket, lévén, hogy 1892-ben a kolerajárvány volt az országban. Ugyanakkor engedélyezik a járványkórházak számára kívánatosnak tartott szükségletek beszerzését, „*lehető egyszerűek, de tartósak és jó minőségűek legyenek, és kerülendő az olcsó, gyenge minőségű cikkek beszerzése*”.⁷⁴⁴

A Magyar Királyi Helytartótanács keretében 1786-ban megalakult egészségügyi osztálya, élén az országos főorvossal (protomedicus hungaricus) a vármegyék fizikusait (orvosdoktorokat, főorvosait) előbb félvényként, majd negyedvényként kötelezte jelentéstételre a hatáskörükben előforduló betegségek számáról, az orvosmeteorológiai állapotokról, s az adott területen működő orvosok, sebészek és bábák létszámáról. Az 1770. évi birodalmi főszabály (Generale Normativum) – amelyet a Helytartótanács 1778-ban vett át és tett közvé – előírta a megbetegedések pontos nyilvántartását, viszont az esetek többségében – mivel az orvos alkalmazása során a területet vették figyelembe – a két-három vármegyét is ellátó physikus, adatait helyi törvényhatóság tisztviselőitől, és az alárendeltségébe tartozó sebészekről (chirurgusoktól) szerezte be. A 19. századi járványadatok mint utaltuk rá, becslések, csak 1885-től létezik a mai értelemben vett járványbejelentés, betegségstatisztikai adatszolgáltatás. Az orvosi statisztika, mint bizonyító adatszolgáltatás, csak a 19. század 60-as éveiben honosodott meg, Semmelweis Ignác a gyermekágyi láz okát statisztikai módszerekkel bizonyította, az egészségi állapotokat illetően orvosi statisztikai feldolgozásnak tekinthető – kötetben többször idézet – Linzbauer X. Ferenc munkája, amelyek Helytartótanács közölt adatain alapultak.

A kiegészítés után a közegészségügyi rendszert irányító belügyminiszter a törvényhatóságok által rendszeresen felküldött járványügyi jelentésekből tájékozódott a járványok kiterjedéséről, illetve pillanatnyi állásáról. Az 1876-os közegészségügyi törvény továbbra is előírta, illetve megerősítette, hogy a belügyminiszter minden évben jelentést köteles tenni a közegészségügy állapotáról a parlamentnek számára. Az adatgyűjtés, feldolgozás feladatát 1899-től, az 1897. évi XXXV. törvénycikk (3. §.) értelmében a Központi Statisztikai Hivatal vette át, és a „*Betegek bejelentése, elkülönítése*” című rendeletben leírtak alapján végezte az adatszolgáltatást. Ugyanakkor a járványok idején a törvényhatóságok a járvány állását 8 naponta összesítve, táblázatos formában kötelesek voltak felterjeszteni a belügyminisztériumnak, járvány megszűntével pedig ugyanoda zárójelentést küldeni. Járványnak minősült, ha egy utcában, vagy házban 4-5 esetenél több fordult elő. Ezenkívül 1873 utáni kolera járványok alkalmával előfordult, hogy a belügyminiszter az általa elrendelt intézkedések végrehajtásáról, illetve azok esetleges hiányosságairól kért jelentést. Később az összesített jelentéseket ötnaponta kellett küldeni, de egyes esetekben a belügyminiszter – a könnyebb áttekinthetőség végett – hetente, vasárnapal bezárólag kérte a járványhelyzet állását mutató adatokat és a minisztériumba történő felterjesztését. Az 1890-es évek közepétől pedig a járványügyi jelentéseket félhavasokként küldték meg, a hírközlési eszközök

⁷⁴³ Döntvénytárak. 1910. 179, 180, 186.

⁷⁴⁴ Döntvénytárak. 1910. 131–133.

fejlődésével 1911-től naponta táviratban továbbították a jelentéseket a törvényhatóságoknak, illetve a belügyminisztériumnak.⁷⁴⁵

A szabadságharc bukása után – ahogy fentebb említettük – az orvos alkalmazásnál nem a területet, hanem a lakosság számát vette figyelembe. A törvény alkalmazása nehézségekbe ütközött, ezért „Engedményként” bevezették, hogy az egyetemet végzett orvosdoktor hiányában, a hároméves seborvosi tanfolyamot végzett sebészt is lehetett alkalmazni, viszont az így kialakított orvosi körzetek 85 %-a betöltetlen maradt.⁷⁴⁶ Tehát kormányzat szándéka, miszerint a városokban élő orvosok többsége vidéken vállal állást, nem valósult meg, ugyanis az önkormányzatok anyagi lehetőségeik függvényében állapították meg továbbra is az orvosok fizetését, kinevezésük meghatározott időre szűnt, lakosság jó része pénzsűke miatt nem fordult orvoshoz.

Az egészségügyi foglalkozásuk, létszáma – ahogy Simon Katalin munkájára hivatkozva említettük – 1857 és 1869 között majdnem megkétszereződött, főleg Budapesten. Az egyéb polgári és értelmiségi rétegek növekedését is felülmúlták.⁷⁴⁷

Az 1876. évi statisztika szerint Magyarországon 2.000 orvos és 2.547 sebész működött, akinek 51%-a városokban élt. Az 1878. évi statisztika a vidéki orvosi állások 56,8%-át, 1895-ben pedig 83,7%-át mutatja betöltöttnek. A lélekszámhoz kötött körorvosi állások 43,2%-a 1878-ban, 26,2%-a 1895-ben betöltetlen maradt. A betöltött állások 67,4%-ban körorvos volt, lélekszámtól függetlenül 6-8 falu tartozott működési területükhöz. Az államilag alkalmazott orvos a fizető- és biztosított betegeket kötelesek voltak ellátni, a biztosítással nem rendelkezők esetében csak életveszély elhárítására voltak kötelezve. Az ország lakosok jó része nem fordult orvoshoz, többnyire a halál beálltát állapította meg a halottkém szerepét is betöltő orvos”.⁷⁴⁸ A falvakban működő orvosok többsége – az 1908. évi felmérés szerint 74%-a megélhetési gondokkal küzdött, mivel a falusi lakosság „képtelen volt megfizetni a minimális 10 krajcáros beteglátogatási díjat, nem beszélve a gyógyszerek költségéről”.

A 1908. XXXVIII. törvénycikk preambuluma arra utal, hogy a kormány, illetve a törvényalkotó kereste a megoldást, mivel az 1876. XIV. törvény a „sajátos hazai viszonyainkat és az élet változó követelményeit figyelmen kívül hagyva, nem gondoskodott arról, hogy a végrehajtás szempontjából szükséges orvosi személyzet megfelelő számban mindenütt ren-

⁷⁴⁵ Bővebben (Lásd: Havasdi, J. 2011. 365–457.)

⁷⁴⁶ Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004).26–27.

⁷⁴⁷ Buzinkay Géza ezzel összefüggésben hívta fel a figyelmet, hogy törekvései, társadalmi összetételének alakulása tekintetében „szigorúan vett orvosi réteg mintegy típusát mutatta a hazai polgárosodásnak.” Szervezettsége, rétegzettsége folytán hazai polgárosodási folyamat néhány alapvető jellegzetessége megjelent az orvostársadalomban, mint például rang- és címszerző hajsza, feljebb jutni a nemesi és arisztokrata osztályba. A címkorság egyik meglepő – az élclapok *Borsszem Jankó* és a *Bolond Miska* címlapjára került – eseménye volt 1873 nyarán: az újonnan felállított kolozsvári egyetemi orvoskar tizenegy fiatal tanára (köztük a Concha Győző és Török Aurél) belügyminiszterhez folyamodott, hogy adja meg nekik a „nagyságos” címet. Szintén a *Borsszem Jankó* figyelt fel arra, hogy a 1872/73. járvány megszűnése után I kezdődött meg az „igazi tülekedés a járványorvos kinevezések megszerzéséért”. A közegészségügyi-járványügyi helyzetnél árnyaltabb képet festettek az élclapok az orvostársadalomról. Az orvostársadalom és a politikai élet kapcsolatáról a legtöbbet a homeopátia körüli vitán élcelődtek, Üstökös például „*hasonszemved orvosok*”-nak nevezte őket stb. Bővebben (Lásd: Buzinkay, G. Orvostörténeti Közlemények. 78–79. (1976). 185, 175–176, 185, 189.).

⁷⁴⁸ Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 27., *Az 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről*. VI. Fejezet. *Orvosi gyakorlat*. (Lásd: Netjogtár. 6.)

delkezésére álljon. Nem számolt hazánk egyes – különösen határszéli – szegényebb vidékeinek értelmiségi, közlekedési és vagyoni viszonyaival akkor, mikor a közegészségügyi szolgálatot, tekintet nélkül ezekre (...) az ország minden vármegyéjére nézve egyöntetűen szabályozta; e mellett a községi (kör-) orvosok fizetésének még a minimumát sem határozta meg, hanem a fizetés megállapítását a vármegyei törvényhatóságokra bízta”. (...) A vármegyék – tekintettel a lakosság anyagi helyzetére – a „szegényebb vidékeken az orvosok fizetését olyan csekély összegben állapították meg, hogy a legszerényebb megélhetést is alig biztosító állásra pályázó sok helyen nem volt, s ha esetleg akadt is egy-egy pályázó, ez – megismervén a helyi viszonyokat – vagy el sem foglalta az állást”, vagy az első kedvezőbbnek ígért alkalmalmmal távozott.

„Jelenleg összesen 484 községi orvosi állás van rendszeresítve. Egy községi orvos átlagos fizetése 1178 korona, a legkisebb községi orvosi fizetés 100 K, a legnagyobb 4800 K”. A 484 községi orvos közül „111 orvosnak évi fizetése az 1000 koronán alul marad, sőt 10 olyan orvos is van, a kinek évi fizetése a 200 koronát nem haladja meg. (...) Még kedvezőtlenebb a körorvosok helyzete, jelenleg 1169 körorvosi állás van rendszeresítve, a legkisebb körorvosi fizetés 180 K, a legnagyobb 3200 korona, 400 körorvosi állásnál, tehát az összes körorvosi állások több mint 1/3-ánál, a rendszeresített évi fizetés az 1000 koronán alul marad”, 54 állás évi fizetése pedig egyenkint a 400 koronát sem haladja meg. „Ennek a rendszertelen, „szegényes fizetésnek tulajdonítható, hogy mintegy 190 körorvosi állás csaknem állandóan betöltetlen volt, még pedig rendszerint olyan helyeken, ahol a körorvosra leginkább szükség lett volna. Vannak vármegyék, melyekben az orvosi körök nagyobb része nincs betöltve, sőt van olyan vármegye is, melyben egy körorvosi állásra sem akadt pályázó”. „Bővebb indoklás nélkül (...) a hivatását odaadással betöltő tisztviselőt nem hagyhatjuk a megélhetés elemi feltételei nélkül, az anyagi gondok nyomasztó terhe alatt görnyedni”. (...)

A fennálló beosztás alapulvételével a törvényalkotó az államkincstár terhére a 435 községi (kör)orvosok törzsfizetését egységesen 1600 koronában, illetve öt évenként 200-tól 800 koronáig emelkedő nyugdíjba beszámítandó korpótlék engedélyezését javasolta, 49 községi orvos esetében fizetése 1400 korona., a 1169 körorvos fizetése pedig a 1600 korona. A javaslatot láthatóan a belügyminiszter (B. M. 166000/1909. sz.). rendelete megerősítette. A törvény módosítás orvosok a lakáspénzt, a „fuvardíjt, utiáltalányt és az esetleges személyi pótlékot” továbbra is a községek hatáskörébe utalta. Ez a teher a törvényalkotó szerint „kevesebb lesz annál, amit a „községek az orvosok javadalmazása címén eddig viseltek és sokkal csekélyebb annál az összegnél, a melyet viselniök okvetlenül kellene, ha az állam nem jön segítségükre”.⁷⁴⁹

A századfordulóg halálokok többsége fertőző betegségek csoportjából került ki: a kolera, a himlő, a kanyaró, a vörheny, a kiütéses tífusz, a, szamárköhögés, a diftéria, a hastífusz, a dizentéria, vérhas, veszettség, pokolvar, orbánc. Ezek közül a kolera, a kiütéses hastífusz, a dizentéria, a vérhas volt tipikus vízzel kapcsolatos betegség, ezek fordultak elő főleg a folyók

⁷⁴⁹ 1908. XXXVIII. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről szóló 1876: XIV. t.-c. II. rész I. fejezetének (Közegészségügyi szolgálat a községeknél) módosításáról. (Lásd: Netjogtár., Döntvénytárak. 1910. 211, 213.)

és szabályozatlan vizek közelségében.⁷⁵⁰ Ezek átlagosan 42,5%-kal voltak magasabb arányúak az ország más, nem folyók menti területeinél, amely arány rohamosan csökkent a folyók szabályozása után, de ekkor is 8-10 %-kal magasabb volt az ország más területeihez képest. Ezt hátrányt jelentősen csökkentette az artézi kutas program, az 1910-es években teljesen kiegyenlítődtött az ország más területeihez képest.⁷⁵¹

Mindazonáltal a vizsgálatok bizonyították, hogy az egészségügyi törvény rendelkezéseinek alkalmazása nyomán javult az ország járványhelyzete, mivel – mint Kapronczay Károly megjegyzi – egységesen kezelte az enteriális fertőzés, a járványok és a társadalmi higiéné közötti kapcsolatot. A statisztikák szerint a kommunális víz- és szennyvízcsatorna-programnak megvalósítása nyomán valamennyi fertőző betegség visszaszorult. A járványok megfékezésben a csatornázás és vízderítés nemcsak segített, hanem lehetővé tette, hogy „pontosan nyomon követhessék a csatornázatlan vidéki településeken vizektől és a szennyezett talajtól is függő betegségek nagyságrendjének alakulását”. Például a tipikusan vízzel kapcsolatos kolera bakteriális betegség kiváltotta járványok esetében 10 000 lakósra vonatkozó az adatsorai szerint: 1831. július-október meghalt 6.228, 1854/1855 meghalt 5250, 1866 meghalt 4762, 1872/1873 meghalt 4 895, 1886 meghalt 4 273 1892/1893 meghalt 5.614 fő. A többi fertőző betegség – dizentéria, vérhas, has, stb. – esetében a halandóság az 1874-es évtől fokozatosan csökkent, sőt a századfordulótól látványosan vissza esett. A fertőzött betegek 16 %-a halt meg járványban 1874-ben, Budapesten pedig 1874-ben 13 000 haláleset közül 2.184 volt enterális jellegű, ami fokozatosan tovább csökkent. Kivételt képezett az 1886. évi nagy tífuszjárvány, amikor a 16 724 halálesetből 4.054 volt enterális.⁷⁵²

A 19. század végén az epemirigy (*vibrio cholerae*) elleni védekezésben az áttörést a védőoltás előállítása jelentette, amelyet 1892-ben *Waldemar Haffkine*, majd 1896-ban *Wilhelm Kolle* fejlesztett ki laboratóriumi körülmények között. Magyarországon a kolera elleni oltás kötelezővé tételét az 1915. évi XIII. törvényekben írta elő, amely a háború esetére szóló „kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéseként jelent meg” és arról rendelkezett, hogy a kormány a háború idején „a közveszélyes fertőző betegségek ellen való védekezés céljából a fertőzött község (telep) területére, esetleg az ország egész területére vagy területrészeire a védőoltást kötelezően elrendelheti”.⁷⁵³ A védőoltás előállításával a belügyminisztérium a budapesti Tudományegyetem Bakteriológiai Intézetét bízta meg, amely az oltóanyagot a kórházaknak és hadifogolytáboroknak állította elő és küldte szét, valamint magán személyeknek is, ingyenesen.

⁷⁵⁰ Voltak eredmények, például Tisza-völgy ármentesítés első szakaszának, az 1850 és 1880 közötti három évtizedének, az elmondottak ellenére is voltak eredményei. Az említett időszak alatt a korábban több-kevesebb sikerrel ármentesített 1 382 473 kh mentesített ártér területe 3 731 053 kh-ra nőtt, vagyis e munka eredménye közel 2,5 millió kh ármentesítése. Nemzetgazdasági jelentőségét világosan mutatja, hogy mezőgazdaságunk ebben az időben tapasztalható fejlődése – ti. a szántóföldi területek kiterjesztése –, csaknem felerészben (az Alföldön úgyszólván kizárólag) az ármentesítésnek köszönhető. Ez idő alatt ugyanis a 14 281 188 kh szántó terjedelme 20 129 821 kh-ra nőtt, s a művelt területek ez a közel 30%-os gyarapodása tette lehetővé az ország népességének több mint egyharmadával való növekedését. (Lásd: Károlyi, Zs. 1960. 155–159.)

⁷⁵¹ Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 27–28.

⁷⁵² Kapronczay, K. Orvostörténeti Közlemények 188–189. (2004). 23, 21. Kapronczay, K. statisztikai hivatkozásai (Lásd: Országos Statisztikai Hivatal által kiadott Hevenyfertőző betegségek statisztikája (1881–1891). Budapest., Az 1894. évi Magyarország Statisztikája. Budapest., Az 1910. évi és Budapest Székesfőváros Halandósága az 1880–1890. években (1898). Budapest – összehasonlító és összegző feldolgozásaira támaszkodtak.)

⁷⁵³ Ásványi Szabolcs. A hét dokumentuma. MN. OL. 2021. 05. 3. Hozzáférés. 2023.01.20.

Láttuk, hogy Rigler Gusztáv a kolozsvári egyetem orvos professzora a magyarországi kolerajárványokról írt munkáját az 1914-ben az országban megjelent kolera tette aktuálisá. Hasonlóan az újabb, kiegészítő törvény meghozatalát is. Az északi harctéren 1914. őszén megsebesült és a békéscsabai kórházban ápolat katonák körében egy haláleset történt és a vizsgálat ázsiai kolerát állapított meg. Az esetet követően Bereg, Ung és Zemplén vármegyékben és a fogolytáborokban is megjelent a kór. A belügyminisztérium a jelentések alapján 29 vármegye 100 községében és 17 törvényhatósági városban 444 katona kolera eset közül 74 a polgári lakosság körében fordult elő (a vasutasok, galíciai menekültek, katonák hozzátartozói). A járvány megfékezése végett belügyminiszter és a hadügyminiszter 14 karantén zónát – 14 várost – jelölt ki, és a 1912:LXVIII. törvénycikk 4. §. alapján behívták a „katonai szolgálatban nem álló orvosokat, orvos szigorlókat”, orvos hallgatókat. A fertőtlenítő helyek hiányának pótlása végett a belügyminiszter 13 gőzfertőtlenítő gépet rendelt, működését budapesti Fertőtlenítő Intézet szakemberei látták el, ugyanakkor utasították a kereskedelemügyi minisztert, hogy intézkedjen a „mésznek (fertőtlenítő szer) beszerzése és szállítása” ügyében.⁷⁵⁴ Az ismertetett eset és a hozzákapcsolódó intézkedések, egyben az utolsó kolerajárvány jelenlétére is utalnak a Kárpát-medencében, vagyis Magyarország területén, ami azt is jelez, hogy a nagy háború után, az európai hatalmak – az 1926. évi kivételével – újabb nemzetközi egyezményeket már nem sürgettek kolera tárgyában.

2.) A nemzetközi egyezményekben rögzített legtöbb járványügyi intézkedést a korábbi századokban a pestis ellen az itáliai városállamok (főleg Velence) mintájára, Európában először a Habsburg Birodalomban – *Generale Normativum in Re Sanitatis* (1770) – közegészségügyi főszabályban dolgozták ki, foglalták rendszerbe, – és ahogy többször utaltunk rá – referencia mintaként szolgált a kolerajárványok idején is.⁷⁵⁵

Az ázsiai kolera elleni védekezés nemzetközi összefogását az is sürgette, hogy a 19. század végén – noha az európai kolerajárványok endémiás gócai Kelet-Indiában, Bengáliában a Ganges és Brahmaputra folyók mocsaras, delta vidékén voltak – valószínűnek tartották, hogy a kontinensünk nyugati térségeiben az 1866, 1868 – 1870, majd 1884, 1891 – 1892 években a kolerajárványok Mekkából – zarándokjárás, karaván kereskedők útján – Egyiptom közvetítésével tengeri úton terjedt el Franciaországban (Toulon, Marseille), Németországban (Hamburg).

Ausztria – Magyarország már 1891 decemberében kereskedelmi és hajózási egyezményt kötött Olaszországgal, 1892-ben pedig Velencében Belgiummal, Oroszországgal, Olaszországgal határforgalomban (utóbbinál a tengeren való) közlekedésnél kolera idején követendő egészségügyi rendszabályok ügyében.

Az Osztrák-Magyar Monarchia mindkét állama, a Német Birodalom, Belgium, Francia Köztársaság, Olaszország, Luxemburg Nagyhercegség, Montenegró, Németalföld, Oroszország és Svájc a kolerajárvány idején a nemzetközi érintkezésben alkalmazandó védelmi egyezmény kötött Drezdában 1893. áprilisában, amelyben az aláíró felek vállalták, hogy közös rendszabályokat hoznak a kereskedelmi ügyletek, az utazók forgalmának akadály menetesítése érdekében.⁷⁵⁶

⁷⁵⁴ Bővebben (Lásd: Ásványi, Sz. i. m. 2021. 05. 3.)

⁷⁵⁵ Pászka, I. 2020. II. 271–293.

⁷⁵⁶ Döntvénytárok, 1910. 138.

Az 1865. évi Duna-hajózási aktához pótegyezmény kötött a Monarchia (1896) Oroszországgal, Svájjal a kolerajárvány idején a nemzetközi érintkezésben alkalmazandó közös védelmi intézkedésekről. Magyarország is csatlakozott (1898) a mekkai zarándoklás és a perzsa öbölben szervezendő egészségügyi felügyelet eljárásrendjét rögzítő nemzetközi egyezményhez.⁷⁵⁷

A velencei (1892), a drezdai (1893) egyezményeket követően, 1903. és az 1926. évi párizsi egyezményekben az India, Vörös tenger, Arab félsziget, Egyiptom s a Földközi-tenger hajózási útvonalán lebonyolított áru- és személyforgalom, valamint mekkai zarándokjárás által a járvány terjedését megakadályozó intézkedések bevezetésére fektették a hangsúlyt. Ezért a Perzsa öböl, a Vörös tenger menti kikötők, és a Szezei csatorna be- és kijárata ellenőrzésére, és Konstantinápolyban a regionális egészségügyi központok létesítését kezdeményezték.

A kolera szárazföldi és folyami útvonalakon való terjedése tekintetében az 1903. évi egyezmény *Rendszabályok a szárazföldi határokon. – Utasok – Vasutak. – Határ szélek. – Vízi utak* mindössze a 9. cikkely tartalmazta, az 1926. évi pedig szinte egészében mellőzte.⁷⁵⁸

Az általános érvényű szárazföldi védekezési intézkedések sorában – Ausztria-Magyarország – szűk tengeri kijárata miatt – inkább a 19. század végén kezdeményezett államközi egyezményeket szorgalmazta. Eszerint államok szükség esetén határaik egy részét lezárhatják, csak azok tarthatók vissza a határon, akiken pestis vagy kolera tünetei mutatkoznak, az orvosi beavatkozás az utasok megvizsgálására és a betegek gondozására szorítkozik, oly módon, hogy az utasokat a lehető legrövidebb ideig tartsák vissza. A fertőzött helyről jövő utasokat, mielőtt rendeltetési helyükre érkeznek, felügyelet alá kell helyezni, mely tíz, vagy öt napon túl nem tarthat az elindulás napjától számítva.

A kormányok fenntartják maguknak a jogot, hogy külön rendszabályokat alkalmazzanak bizonyos egyénekre nézve, nevezetesen cigányokra, csavargókra, kivándorlókra és olyan egyénekre nézve, akik csoportosan utaznak, vagy lépnek át a határon. Az utasok, a posta és poggyász szállítására rendelt kocsik nem tarthatók vissza a határon. Ha a kocsik közül egyik-másik fertőzött, vagy pestisbe vagy koleraéba esett beteg által volt elfoglalva, ki kell kapcsolni a szerelvényből, hogy mennél előbb fertőtlenítsék. Ugyanez történik az áruszállító vagonokkal is.

A határszéli kereskedelmi forgalom és az ezzel összefüggő kérdések szabályozása, valamint kivételes felügyeleti rendszabályok alkotása, a szomszédos államok közt létesítendő külön megállapodásnak van fenntartva. A folyamparti államok kormányainak feladata, hogy a folyami utakra nézve követendő egészségügyi eljárást külön egyezményekkel szabályozzák stb.⁷⁵⁹ Ezeket az egyezményeket magyar országgyűlés is becikkelyezte: 1893. évi drezdai egyezményt a magyar országgyűlés 1894-ben ratifikálta, az 1903. évi párizsi egyezményt pedig 1909-ben került becikkelyezésre.⁷⁶⁰

⁷⁵⁷ Döntvénytárak, 1910. 140.

⁷⁵⁸ Az 1909. évi XXI. törvénycikk – „a pestis és a kolera ellen való védekezés tárgyában Párisban, 1903. évi december 3-án kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről”. Az 1930. évi XXXIII. törvény a pestis, a kolera, a sárgaláz, a kiütéses tifusz és a himlő ellen való védekezés tárgyában kötött, Párisban 1926. évi június hó 21-én kelt nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről”. (Lásd: Netjogtar.)

⁷⁵⁹ Az 1909. évi XXI. törvénycikk – a pestis és a kolera ellen való védekezés tárgyában Párisban, 1903. évi december 3-án kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről. (Lásd: Netjogtar.)

⁷⁶⁰ Az 1909. évi XXI. törvénycikk – a pestis és a kolera ellen való védekezés tárgyában Párisban, 1903. évi december 3-án kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről. (Lásd: Netjogtar.)

A nemzetközi egyezményekkel összhangban Magyarország is az ázsiai kolera megbetegedés gyógyulás vagy elhalálozás esetén „kijelentési kötelezettség alá” esett. Eszerint a fertőzés azonosítása vagy a gyanúja esetében 12 órán belül jelenteni kellett az észlelt esetet, a kór azonosítására kötelezőek a laboratóriumi vizsgálatok, a kolerában elhunytaknál orvos-rendőri boncolás. A holttestet fertőtlenítő folyadékba (szublimát) áztatott lepedőbe kell burkolni és zárt korpóban temetni. Ezen túlmenően az előírások láthatóan – mint fentebb utaltunk rá – a korábbi századokban alkalmazott járvány megelőzési módszereket követik: a beteget el kell különíteni, a beteg lakását felügyelet alatt kell tartani, a beteg hozzátartozóit és a vele érintkezésben állott egyéneket öt napra vesztegzárba (karanténba) kell helyezni. Ha pedig a megbetegedések járványt idéznek elő, korlátozni kell az összejöveteleket és a közlekedést, egész helységeket is zár alá lehet helyezni. A kutakat köbméterenként 30 gramm friss klór-meszel kell fertőtleníteni.⁷⁶¹

A 19. század végi és 20. század eleji nemzetközi járványvédelmi egyezmények a kolera pandémiák lecsengésének időszakában jöttek létre. A tulajdonképpeni megoldást – fentebb említettük – a kolera elleni oltóanyag jelentette. A védőoltás tökéletesítése nyomán, tömeges használata fokozatosan terjedt el, például Magyarországon a kolera elleni oltást, az első világháborúban a kórral az orosz (galíciai) fronton megfertőződött katonák esetében használták.⁷⁶²

A 20. század második felében a kolerajárványok visszaszorításában az endémiás góccok helyein, Indiában, valamint a földrészek különböző régióiban ahol felütötte/felüti fejét kór, a hatékony védőoltás szerepe meghatározó.⁷⁶³ Mindazonáltal – ahogy már említettük – a kolera nem tűnt el, a 20. század végén és a 21. század elején több ország régióiban is előfordultak, inkább lokális jellegű kolerajárványok, viszont a „19. század pestise”, világgárvány formája a 20. század óta már nem fordult elő.

⁷⁶¹ Petrilla Aladár dr. 1961. 481.

⁷⁶² Ásványi Szabolcs. *A hét dokumentuma*. Magyar Nemzeti Levéltár. (2021.05.03.) Hozzáférés: 2021. 06. 19. Valamint: Zboray Bertalan. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 36. (1965).161–163.

⁷⁶³ Napjainkban a kolera a (*Vibrio cholerae*) baktérium ellen a védőoltás orális vakcina (1990 óta) a por alakú oltóanyagot vízben feloldva használják egy hét különbséggel. A védettség 85%-os, és két évre biztosít védelmet. Az oltóanyag szerepel az *Egészségügyi Világszervezet* alapvető gyógyszereket tartalmazó listáján *WHO Model List of Essential Medicines*. *World Health Organization*, 2013. október 1. Hozzáférés: 2023. 05. 20.

MELLÉKLETEK

MELLÉKLET 1.

Magyar Helytartótanács 1831. augusztus 5. kelt „áttekintése”.

Törvényhatóság	Kiütés napja	Település	Beteg	Felépült	Meghalt	Orvosoltatik
1. Ugocsa	Jún.7.	13	17	5	11	
2. Szabolcs	30.	23	1264	492	469	
3. Szatmár	16.	23	39	51	-	
4. Szatmár vr	Júl. 1.	13	11	-	8	
5. Zemplény	Jún. 31.	15	1077	-	154	
6. Sáros	15.	29	153	6	38	
7. Bátfá város	1.	1	134	40	26	
8. Turóc	Júl. 3.	9	338	70	69	
9. Heves	20.	2	546	82	248	
10. Máramaros	2.	6	154	-	37	
11. Abaúj	14.	8	809	-	476	
12. Bereg	18.	11	134	51	61	
13. Pest város	14.	1	464	114	317	133
14. Buda	15.	1	346	37	195	111
15. Liptó	25.	1	4	-	4	
16. Torna	29.	1	8	-	8	
17. Torontál	28.	10	90	8	35	
18. Kassa város	- 14.	1	37	4	21	6
Összesen		333	11 987	1423	4876	5688

Forrás: Orvosi Tár, I. Évf. 1831. 3. kötet. 7. Füzet. 89 – 90., Linzbauer, X. F. Codex sanitario-medicinalis. Tom. III. Sec. 3 –4. 167.

MELLÉKLET 2.

a.) Helytartótanács „Summás áttekintés”, kelt 1831 szeptember 16. – vármegye, kerület, vidék

Vármegye, kerület	Község	Kiütött	Beteg	Felépült	Meghalt	Orvosoltatik
1. Borsod	148	Jún. 15.	11366	n.t.	5377	598
2. Csanád	11	Aug. 10.	1667	197	1333	137
3. Csongrád	15	Júl. 22.	7003	4332	2604	67

EGYÜTTHATÁS – REPREZENTÁCIÓK III.

4. Esztergom	41	14.	7895	3500	3477	918
5. Fejér	77	— 21.	11601	n.t.	5346	6253
6. Gömör	88	— 15.	5400	2275	1590	535
7. Győr	34	Aug. 1.	3402	770	1369	1263
8. Heves	72	Júl. 2.	12769	5434	5531	1804
9. Hont	2	— 3.	52	n.t.	46	6
10. Komárom	13	Júl. 14.	385	n.t.	360	25
11. Krassó	6	Aug. 7.	39	n.t.	30	9
12. Liptó	12	Júl. 25.	93	10	51	32
13. Máramaros	61	Júl. 3.	1222	401	420	401
14. Moson	11	Aug. 11.	1450	602	685	163
15. Nógrád	71	Júl. 24.	4276	1435	1843	998
16. Nyitra	82	Júl. 10.	6472	783	4859	830
17. Pest	101	Júl. 25.	15522	6589	7603	1330
18. Pozsony	92	Júl. 22.	7993	2469	4471	1053
19. Sáros	36	Júl. 10.	1942	1260	572	110
20. Somogy	2	Aug. 12.	94	14	54	26
21. Sopron	7	Aug. 8.	413	135	152	126
22. Szabolcs	64	Júl. 9.	9789	5639	3682	468
23. Szatmár	32	Júl. 20.	1165	555	506	104
24. Szepes	2	Aug. 3.	27	n.t.	27	n.t.
25. Temes	17	Aug. 7.	700	149	290	261
26. Tolna	37	Aug. 6.	3364	n.t.	1503	1861
27. Torna	24	Júl. 29.	526	141	367	18
28. Torontál	112	Jún. 16.	8729	2952	3929	1848
29. Trencsén	6	Júl. 15.	89	25	29	35
30. Turóc	26	Júl. 9.	4000	148	1045	2807
31. Ugoesa	18	Jún. 13.	161	38	102	21
32. Ingvár	63	Júl. 15.	2400	956	1185	259
33. Verőcze	2	Aug. 11.	74	17	57	n.t.
34. Veszprém	26	Aug. 5.	1682	21	397	1264
35. Zemplén	117	Júl. 8.	8288	2410	3835	2043
36. Zólyom	55	Júl. 25.	1192	318	597	277
37. Jász-Kun kerület	20	Júl. 16.	13274	5202	6622	1450
38. Sajkás kerület	2	Júl. 28.	188	15	60	113
39. Bánsági h..vidék	10	Júl. 22.	843	297	325	221
40. Hajdú kerület	6	Júl. 23.	1427	108	1181	138
Összesen:	2014		181 340	56 668	87 175	37 388

b.) Helytartótanács „Summás áttekintés”, kelt 1831 szeptember 16. – városok

Város	Kiütött	Beteg	Felépült	Meghalt	Orvosoltatik
1. Bártfa	Júl. 15.	909	241	647	21
2. Bazin	Aug. 16.	134	15	109	10
3. Besztercebánya	Aug. 12.	11	n.t.	11	n.t.
4. Breznobánya	Aug. 2.	143	57	75	11
5. Buda	Júl. 15.	1828	1003	825	n.t.
6. Debrecen	Júl. 25.	10355	5263	3781	1311
7. Eperjes	Júl. 22.	812	298	427	87
8. Eszék	Aug. 29.	22	7	6	9
9. Esztergom	Júl. 22.	2732	2137	301	294
10. Fejérvár	Aug. 1.	939	n.t.	601	338
11. Győr	Aug. 3.	1475	793	606	76
12. Karpona	Aug. 3.	7	n.t.	7	n.t.
13. Kassa	Júl. 14.	490	82	408	n.t.
14. Késmárk	Aug. 10.	198	54	69	75
15. Komárom	Aug. 10.	231	n.t.	231	n.t.
16. Körmöcz	Aug. 10.	1	n.t.	1	n.t.
17. Lócse	Aug. 14.	292	119	111	62
18. Modor	Aug. 21.	434	140	220	74
19. Nagy-Szombat	Aug. 4.	372	n.t.	372	n.t.
20. Pest	Júl. 14.	2443	868	1530	45
21. Szakolcza	Aug. 30.	9	n.t.	7	7
22. Szatmár	Júl. 11.	66	9	38	19
23. Kis-Szeben	Aug. 11.	104	51	27	26
24. Szeged	Júl. 31.	1227	698	521	8
25. Szt. György	Aug. 23.	141	27	93	21
26. Szt. Mária	Júl. 30.	858	257	446	155
27. Temesvár	Aug. 13.	196	30	130	26
28. Újvidék	Aug. 8.	595	126	118	351
29. Zólyom	Júl. 22.	192	43	192	70
Összesen:		27 216	12 400	11 829	3096
Helytartótanács összesítése (vármegye, kerület, város együtt) 69	Település 2043	208 556	69 068	99 004	40 484

Forrás: Orvosi Tár, 1831. I. évf. III. Kötet. 8. Füzet. 187 – 188. (n.t. rövidítés = „nincs tudósítás”.)

MELLÉKLET 3.

Helytartótanács év végi összesített kimutatása a járványhelyzet alakulásáról. Kelt 1831. december 27.

Vármegye	Fertőzött település	Járvány kezdete	Összes beteg	Közülük			Járvány	
				Gyógyult	Meghalt	Gyógyuló	Vége	Újra kitört faluk száma
1.Abaúj	160	Júl. 8.	15051	7834	6260	957	73	
2.Fejér	100	Júl. 21.	14213	7926	6287	100	-	-
3.Arad	88	Aug. 6.	5186	3005	2177	4	77	-
4.Árva	78	Aug. 3.	10461	7407	2972	82	23	2
5.Bács	51	Júl. 14.	7877	3332	4097	447	13	
6.Baranya	18	Aug. 6.	2026	1206	818	2	16	
7.Bars	121	Júl. 23.	5547	2594	2933	20	70	
8.Békés	19	Júl. 20.	8069	2556	5495	18	18	
9.Bereg	85	Jún. 23.	1267	472	662	133	48	
10.Bihar	11	Aug. 9.	1268	743	525	-	11	
11.Borsod	162	Jún. 15.	15677	8246	6964	467	148	
12.Komárom	81	Júl. 24.	8365	2739	4589	1037	27	
13.Csanád	19	Aug. 10.	3237	847	2384	6	16	
14.Csongrád	16	Júl. 22.	7055	4424	2631	-	15	
15.Gömör	88	Júl. 1.	5400	3275	1590	535	-	
16.Heves	103	Júl. 2.	17568	10006	7385	177	88	
17.Honth	95	Aug. 3.	4223	1430	2009	793	36	
18.Győr	58	Aug. 1.	6021	1669	2164	2188	55	
19.Krassó	22	Aug. 7.	344	154	175	15	19	
20.Liptó	120	Júl. 25.	11689	7396	4228	65	117	
21.Mármaros	61	Júl. 3.	1222	401	420	401	-	
22.Mosony	30	Aug. 11.	3566	1857	1537	172	9	
23.Nógrád	71	Júl. 24.	4276	1435	1843	998	-	
24.Nyitra	437	Júl. 10.	51629	28081	22899	649	253	
25.Pest	116	Júl. 25.	19681	8943	9452	987	68	
26.Pozsony	214	Júl. 22.	33257	19820	12660	777	76	
27.Sáros	36	Júl. 10.	1942	1260	572	110	-	-
28.Szepes	133	Aug. 3.	12323	6017	5400	905	29	
30.Sopron	42	Aug. 8.	3938	2412	1449	77	23	
31.Esztergom	49	Aug. 11.	5053	2851	2202	-	49	
32.Szerém	15	Szept. 13.	134	71	63	-	15	
33.Szabolcs	69	Júl. 9.	11166	6589	4564	13	67	
34.Zala	11	Szept. 12.	120	57	60	3	10	
35.Szathmár	35	Júl. 20.	1318	692	600	26	30	
36.Temes	46	Aug. 7.	1790	471	866	453	2	
37.Turóc	84	Júl. 9.	7860	5552	2200	108	50	
38.Tolna	48	Aug. 6.	5249	2831	2418	-	48	
39.Torna	41	Júl. 29.	1653	583	1070	-	41	
40.Torontál	151	Jún. 16.	17583	9865	7526	182	140	
41.Trencsén	273	Júl. 15.	20559	11559	8880	120	110	
42.Ugocsa	19	Jún. 13.	170	45	110	15	16	

43. Ungvár	91	Júl. 15.	3914	1968	1877	69	24	
44. Verőceze	3	Aug. 11.	106	35	71	-	3	
45. Veszprém	103	Aug. 5.	9281	4330	4402	549	43	
46. Zemplén	232	Júl. 8.	27335	11965	10755	4616	-	
47. Jász-Kun kerület	25	Júl. 16.	17250	8103	8983	164	12	
48. Bánsági határőr vidék	18	Júl. 22.	1506	909	555	22	Okt.16.	2
49. Csajkás kerület	14	Júl. 28.	620	410	189	21	Okt.6.	
50. Horvát-ország	3	Nov. 11.	84	82	36	16	-	-
51. Országba helyezett katonaság	35	Jún. 20.	2642	1527	1094	21	35	-
52. Somogy*	2	Aug. 12.		94	14	54	26	
<i>Városok</i>								
1. Fejérvár	1	Aug. 1.	1474	576	878	-	Dec. 20.	
2. Baka-bánya	1	Szept. 2.	9	3	6	-	Szept. 6.	
3. Bártfa	1	Júl. 15.	1025	634	391	-	Szept. 15	
4. Bazin	1	Aug. 16.	190	34	156		Szept. 28.	
5. Breznó-bánya	1	Aug. 2.	579	335	243	1	Nov. 17.	
6. Buda	1	Júl. 15.	1837	1006	831		Szept. 27.	
7. Karpona	1	Aug. 3.	217	83	134	-	Okt. 26.	-
8. Kassa	1	Júl. 14.	1165	487	678		Szept. 8.	
9. Komárom	1	Aug. 10.	692		692		Szept. 30.	
10. Szeben	1	Aug. 11.	343	254	89		Szept. 24.	
11. Szepesvár	1	Aug. 2.	3368	1855	1494	19	Szept. 13	
11. Körmöcz	1	Au. 30.	-	2	-	-	-	
12. Debreczen	1	Júl. 25.	10355	6574	3781		Szept. 19.	
13. Eperjes	1	Júl. 22.	942	478	464	-	Szept. 15.	
14. Eszék	1	Aug. 29.	82	48	34		Okt. 27.	
15. Győr	1	Aug. 3.	1529	889	640		Szept. 20.	
16. Késmárk	1	Aug. 10	496	298	198		Okt.27.	
17. Lőcse	1	Aug. 14.	1087	723	364		Szept.28.	
18. Libeth-bánya.	1	Szept. 8.	57	42	8		Szept.27.	
19. Szabadka	1	Júl. 30.	858	408	450		Szept.19.	
20. Modor	1	Aug. 21.	728	439	289		Szept.21.	
21. Új-Vidék	1	Aug. 8.	679	498	181		Szept.18.	
22. Besztercze-Bánya	1	Aug. 1.	1529	940	277	312	-	
23. Pest	1	Júl. 14.	2459	920	1539	-	Okt.6.	
24. Pozsony	1	Szept. 9.	2222	2033	188		Nov.6.	
25. Selmecz	1	Aug. 18.	179	69	83	27	-	
26. Szt.-György	1	Aug. 25.	299	93	206		Szept.28.	
27. Sopron	1	Szept. 24.	336	228	108		Dec.2.	
28. Sümegh	1 (6?)	Aug. 12.	391	238	149	4	-	4
29. Esztergom	1	Júl. 22.	1448	1289	159	-	Szept.22.	
30. Szakolcza	1	Aug. 30.	828	347	481	-	Nov.16.	
31. Szatmár-Németi	1	Júl. 11.	66	9	38		Nov.19.	
32. Szeged	1	Júl. 31.	1312	791	521		Aug.26.	
33. Temesvár	1	Aug. 13.	195	57	138		Okt.6.	
34. Trencsin	1	Aug. 6.	172	86	86		Okt.26.	

35. Nagy-Szombat	1	Aug. 4.	895	399	496		Okt. 16.	
36. Új-Bánya	1	Júl. 23.	86	50	36		Okt. 29.	
37. Ó-Zolyom	1	Júl. 22.	155	90	65		Okt. 10.	
38. Zombor	1	Aug. 5.	846	500	320	26	-	
39. Hajdú városok	4	Júl. 23.	1816	241	1385	190	-	
Összesen:	43		39 670	23 230	16 342	560		8
Vármegye, város összesen	4166		455.015	215.567	202.274	19321		

*Forrás: Plósz L. 1866. Összes kimutatása az 1831-diki cholera-járványnak Magyarországon. 14–17., Vö. A cholera állapotja magyarországon 1831 utolján. Hivatalos tudósítások szerint. In: Orvosi Tár. 1831. 12. kötet. III. Füzet. Végyes tudósítások. 261–263. (*Somogy vármegye nem szerepel, csak az 1831. szeptember 16-i kimutatásban)*

MELLÉKLET 4

A kolera kezdődött és végződött 1831/32-ben.

Vármegye	Kezdődött	Végződött
Ugocsa	jún. 13. – aug. 16.	szept. 9. – szept. 23.
Szatmár	jún. 23 – szept. 5.	júl. 30. – okt. 18.
Szabolcs	jún. 23. – szept. 7.	aug. 5. – okt. 5.
Borsod	jún. 24. – aug. 15.	júl. 31. – okt. 31.
Zemplén	-	-
Sáros	jún. 28. – aug. 28.	szept. 15. – szept. 27.
Jász-Nagy- K.-Sz.	jún. 29. – aug. 17.	aug. 27. – okt. 31.
Gömör	júl. 1. – szept. 11.	aug. 23. – okt. 31.
Bereg	júl. 1. – aug. 29.	szept. 2. – okt. 5.
Abauj	júl. 3. – szept. 18.	okt. 5. – 1832. febr. 21.
Ung	júl. 3. – szept. 2.	aug. 5. – okt. 18.
Pest	júl. 5. – okt. 31.	aug. 30. – 1832. jan. 31.
Máramaros	júl. 6. – aug. 27.	aug. 9. – szept. 23.
Nyitra	júl. 8. – okt. 4.	aug. 27. – okt. 31.
Turóc	júl. 9. – dec. 6.	okt. 5. – 1832. jan. 17.
Békés	júl. 10. – nov. 15.	aug. 19. – 1832. jan. 3.
Moson	júl. 11. – okt. 14.	szept. 23 – 1832. jan. 31.
Csongrád	júl. 11. – aug. 8.	aug. 9. – okt. 31.
Heves	júl. 11. – aug. 29.	aug. 23. – okt. 18.
Hajdú	júl. 14. – nov. 14.	aug. 14. – okt. 31.
Trencsén	júl. 16. – okt. 10.	szept. 23. – 1832. márc. 20.
Komárom	júl. 17. – nov. 9.	szept. 15. – 1832. febr. 4.
Pozsony	júl. 18. – okt. 20.	szept. 16. – 1832. jan. 31.
Esztergom	júl. 20. – szept. 26.	aug. 30. – okt. 18.
Torontál	júl. 21. – szept. 13.	szept. 16. – nov. 15.
Fejér	júl. 23. – szept. 20.	aug. 23. – okt. 31.

Zólyom	júl. 25. – szept. 23.	szept. 16. – nov. 15.
Bács	júl. 28. – dec. 4.	szept. 16. – 1832. febr.14.
Hont	júl. 31. – aug. 26.	okt. 5. – okt. 5.
Bars	júl. 31. – okt. 18.	szept. 2. – nov. 29.
Arad	aug. 1. – szept. 27.	szept. 23. – nov. 15.
Temes	aug. 1. – szept. 25.	aug. 30. – okt. 31.
Győr	aug. 1. – okt. 15.	szept. 16. – nov. 15.
Szepes	aug. 2. – okt. 1.	szept. 23. – dec. 6.
Liptó	aug. 3. – okt. 26.	okt. 5. – 1832. jan. 18.
Veszprém	aug. 5. – szept. 29.	szept. 16. – nov. 15.
Árva	aug. 6. – nov. 1.	okt. 5. – 1832. febr. 28.
Krassó-Szörény	aug. 7. – szept. 7.	szept. 13. – nov. 15.
Tolna	aug. 7. – szept. 7.	szept. 9. – okt. 31.
Sopron	aug. 8. – okt. 15.	okt. 5. – nov. 29.
Csanád	aug. 10. – szept. 4.	szept. 23. – okt. 18.
Baranya	aug. 10. – szept. 15.	szept. 9. – okt. 18.
Szerém	aug. 11. – okt. 10.	okt. 11. – nov. 29.
Verőce	aug. 1. – a aug. 29.	szept. 9. – nov. 15.
Somogy	aug. 12. – szept. 5.	szept. 23. – nov. 15.
Zala	szept. 12. – okt. 27.	okt. 5. – nov. 15.
Bihar	szept. 17. – okt. 14.	okt. 14. – nov. 29.
Vas	okt. 18 –	1832. febr. 21. –

Forrás: Rigler, G. Értesítő. EME. Kolozsvár. XXXIX. (1914). XXXVI. kötet. 371 –372.

MELLÉKLET 5.

Az 1831/32. évi kolera megbetegedések és halálazások idősorának alakulása Magyarországon

Időszak	Beteg	Közülük		Új betegek száma	Közülük		HT* határozat száma
		Meghalt	%		Meghalt	%	
1831. jún.13 – júl.29	5 662	2 548	45,0	5 662	2 548	45,0	21 373
aug.5-ig	11 987 4	4 876	40,7	6 325	2 328	36,8	
aug.9-ig	19 175	8 246	43,0	7 188	3 370	46,9	
aug.12-ig	24 612	10 732	43,6	5 437	2 486	45,7	
aug.16-ig	35 342	16 887	47,8	10 730	6 155	57,4	
aug.19-ig	44 397	21 933	49,4	9 055	5 046	55,7	
aug.23-g	64 080	32 223	50,3	19 683	10 290	52,3	
aug.26-ig	82 740	41 632	50,3	18 660	9 409	50,4	
aug.30-ig	111 960	56 008	50,0	29 220	14 376	49,2	

szept.2-ig	124 474	62 280	50,0	12 514	6 272	50,1	
szept.6-ig	138 206	67 918	49,1	13 732	5 638	41,1	
szept.9-ig	150 767	71 256	47,3	12 561	3 338	26,6	
szept.13-ig	187 496	87 475	46,7	36 729	16 219	44,2	
szept.16-ig	208 556	99 004	47,5	21 060	11 529	54,7	
szept.20-ig	232 580	109 264	47,0	24 024	10 260	42,7	
szept.23-ig	254 589	117 782	46,3	22 009	8 518	38,7	
szept.27-ig	265 000	122 244	46,1	10 411	4 462	42,9	
okt.5-ig	318 128	142 676	44,9	53 128	20 432	38,5	
okt.11-ig	320 145	143 304	44,8	2 017	628	31,1	
okt.18-ig	335 711	151 734	45,2	15 566	8 430	54,2	
okt.25-ig	393 252	171 571	43,6	57 541	19 837	34,5	
okt.31-ig	410 924	178 771	43,5	17 672	7 206	40,8	
nov.7-ig	421 521	183 163	43,5	10 597	4 386	41,4	
nov.15-ig	425 834	184 796	43,4	4 313	1 633	37,9	
nov.22-ig	435 330	187 998	43,2	9 496	3 202	33,7	
nov.29-ig	439 545	189 333e	43,1	4 215	1 335	31,7	
dec.6-ig	453 764	195 679	43,1	14 219	6 346	44,6	
dec.13-ig	455 377	196 652	43,2	1 613	973	60,3	
dec.20-ig	455 954	196 837	43,2	577	185	32,1	
dec.27-ig	465 479	201 214	43,2	9 525	4 377	46,0	
1832. jan.10-ig	497 927	216 261	43,4	32 448	15 047	46,4	
jan.17-ig	501 657	217 594	43,4	3 730	13 333	35,7	
jan.24-ig	501 733	217 629	43,4	76	35	46,1	
jan.31-ig	512 942	222 763	43,4	11 209	5 134	45,8	
febr.14-ig	514 567	223 096	43,4	1 625	333	20,5	
febr.21-ig	523 718	229 040	43,8	9 151	5 944	65,0	
febr.28-ig	524 096	229 149	43,7	378	109	28,8	
márc.27-ig	538 337	237 407	44,1	14 241	8 258	58,0	
ápr.9-ig	538 339	237 408	44,1	2	1	-	

Forrás: Linzbauer, X. F. Codex sanitario-medicinalis. Tom. III. Sec. 3–4. 489. (*HT=Helytartótanács).

MELLÉKLET 6.

a.) Székelyföld: Nyomozási jegyzék: A „hányőrcsokban 1848 évben július 31-től szeptember 9-ig sinlődők és megholtak”

Törvényhatóság	Falu neve	Lakos szám	Kiütés napja	Beteg	Gyógyult	Meghalt	Még beteg	Járvány vége
Háromszék								
	Kökös	917	31.07.	55	27	25	3	
	Kilyén	610	1.08.	26	18	8	0	30.08.

	Lisznyó	1030	2.08.	38	22	15	1	
	Bikafalva	1210	3.08.	57	29	24	4	
	Szentkirály	618	3.08.	5	4	-	1	
	Szotyor	529	7.08.	15	5	9	1	
	Uzon	1548	8.08.	45	27	16	2	
	Ilyefalva	1362	10.08.	33	10	16	2	
	Aldoboly	1172	18.08.	41	10	24	7	
	Szemerja	660	2.09.	1	-	1	-	
	Szentiván							kolera mentes
	Laborfalva							kolera mentes
Összesen				316	152	138	26	

Kovácsna Megye Állami Levéltár –Sepsiszentgyörgy- Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8, Fila 32 (1848 október 18).

b.) Székelyföld: „Működésem ideje alatti feljegyzése: A „hánygörcskorban 1848 évben szeptember 9-től október 18-áig sinlődöknek és elhaltaknak”

Törvényhatóság	Falu neve	Lakos szám	Kiütés napja	Beteg maradt	Megbetegettek	Gyógyult	Meghalt	Még beteg	Járvány vége
Háromszék									
	Kökös	917	31.07.	3	8	9	2	-	12.09.
	Kilyén	610	1.08.	-	3	2	1	-	15.09. újra kitört
	Lisznyó	1030	2.08.	1	17	15	3	-	12.09.
	Bikkfalva	1210	3.08.	4	20	22	2		21.09.
	Szent-Király	618	3.08.	1	3	4	-	-	25.09.
	Szotyor	529	7.08.	1	3	3	1	-	23.09.
	Uzon	1548	8.08.	2	21	16	7	-	16.09.
	Ilyefalva	1362	10.08.	7	12	17	2	-	13.09.
	Aldoboly	1172	18.08.	7	13	14	6	-	6.09.
	Szemerja	660	2.09.	17	11	5	1	1	16.09.
	Szentiván								kolera mentes
	Laborfalva								kolera mentes
Összesen:		9656	-	43	111	107	25	1	

Kovácsna Megye Állami Levéltár –Sepsiszentgyörgy- Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 8, Fila 32 (1848 október 18).

MELLÉKLET 7.

Kimutatás az 1866. évi kolera járványról – vármegye, kerület, vidék, város

Város és megye	Helyi- ségek száma	Lakosok száma	Járvány kitörés ideje	A járvány ideje alatt			
				Beteg	Gyógyult	Meghalt	Meghalt %
Pest város	1	140 000	17. 08.	4 082	2 138	1194	47,87
Buda	1	42.000	13./08.	1 240	701	539	43,47
Nyitra megye	251	305 192	28.07.	22 255	10 414	10 860	48,75
Pest megye	81	192 510	10.08	6 505	3 411	2 805	43,17
Pozsony megye	193	183 814	23.07.	13 503	5 793	7 013	52,51
Komárom megye	82	110 457	20.08.	8 352	4 295	4 029	48,12
Fehér megye	59	111 443	28.08.	7 314	4 929	2 385	32,56
Esztergom megye	42	50 019	21.08.	2 520	1 182	1 138	49,28
Csanád megye	18	76 653	1.09.	3 978	1 874	1 844	46,25
Tolna megye	41	106 237	23.08.	4 749	2 840	1 829	38,51
Zólyom megye	32	28 008	18.09.	542	266	217	40,04
Trencsén megye	55	105 001	16. 08.	8 368	4 266	3 520	42,06
Heves megye	16	76 169	30. 08.	312	137	170	56,07
Mosón megye	29	43 448	20.08.	1 749	880	869	49,62
Bács megye	24	137 512	31.08.	2 329	1 054	1 049	45,04
Temes megye	53	114 231	7.09.	2 091	1 088	856	40,93
Liptó megye	41	34 447	1.09.	915	523	356	39,23
Arad megye	39	93 880	8.09.	1 882	875	698	38,1 ü
Veszprém megye	42	88 181	24.08.	2 606	1 333	1 090	41,82
Sáros megye	47	24 719	8. 09.	958	454	486	50,70
Nógrád megye	35	38 086	25, 09.	1 022	465	411	40,21
Győr megye	27	27 751	19.09.	1 222	682	540	44,18
Bars megye	80	54 992	8. 09.	3 611	1 706	1 551	42,95
Gömör megye	47	48 598	23.09.	678	314	319	47,19
Torontál megye	77	184 300	3. 09.	4 579	2 255	2 077	44,68
Abauj megye	45	30 976	26. 09.	693	293	285	45,74
Borsod megye	3	11 680	7.09.	810	495	243	30,00
Zemplén megye	11	14 119	24.09.	312	181	129	41,34
Hont megye	63	39 784	4. 09.	1 148	647	467	40,87
Bereg megye	3	?	24.09.	11	6	5	45,45
Vas megye	12	12 044	8.09.	154	70	66	42,65
Szepes megye	30	28 722	19.09.	554	293	238	44,96
Bihar megye	26	29 500	13.09.	600	279	231	38,50

Békés megye	17	156 057	3. 09.	1 140	655	410	35,96
Zala megye	3	6 380	12.09.	16	4	10	62,50
Árva megye	6	6 017	30.09.	62	25	28	40,32
Tolna megye	9	6 457	2. 09.	45	10	25	56,66
Máramaros megye	3	7 379	22.09.	173	77	84	48,55
Turóc megye	36	29 293	23.09.	237	122	114	48,14
Csongrád megye	9	89 486	23.09	980	481	459	46,83
Zaránd megye	1	267	7. 10	12	7	5	41,66
Szabolcs megye	27	61 193	23. 09.	360	169	160	44,44
Sopron megye	8	14 291	31. 09.	529	362	143	27,02
Baranya megye	19	29 650	15.09.	144	74	61	42,39
Krassó megye	13	20 830	13.10.	203	132	48	23,64
Szatmár megye	3	3 081	4.10.	13	3	4	30,77
Ugocsa megye	1	?	25. 10	2	-	1	50,00
Jász-Kun kerület	10	98 648	27. 08.	1 997	1 103	577	28,89
N.Kikinda kerület	4	37 010	29. 09.	599	311	250	41,73
Hajdú kerület	1	1 200	2. 10.	139	19	105	75,54
Szepes 16 város	5	8 600	17. 09.	87	49	38	43,68
Szokolca város	1	6 800	26.07.	870	473	397	45,63
Komárom város	1	11 000	3.08.	695	410	285	41,00
Nagyszombat város	1	10 413	28/8	337	156	181	53,71
Trencsén város	1	3 083	12. 08.	92	28	69	64,13
Temesvár város	1	25 000	8.09 .	57	12	40	70,17
Debrecen város	1	50 000	26.08.	180	64	116	64,41
Szeged város	1	70 000	7.09.	1 284	402	823	64,02
Székesfehérvár város	1	20 940	8.09.	187	46	101	54,01
Kassa város	4	17 000	26.08.	36	36	49 ?	56,95
Győr város	1	18 000	1.09 .	349	162	180	51,57
Esztergom város	1	8 009	8.09.	40	15	23	57,30
Bártfa város	1	5 019	15.09.	186	129	54	29,03
Arad város	1	29 700	13/09.	261	423	327	42,97
Újvidék város	1	15 822	15. 09.	48	12	36	75,00
Kecskemét város	1	41 651	10.09.	724	267	454	62,79
Bazin város	1	4 800	23/9	68	28	40	57,64
Modor város	1	4 900	21.09.	72	39	33	45,83
Szentgyörgy város	1	3 000	19.09.	69	26	43	62,32
Zólyom város	1	1 500	25. 09.	76	43	33	43,42
Zombor város	1	23 580	21.09.	86	32	64	62,78

EGYÜTTHATÁS – REPREZENTÁCIÓK III.

Eperjes város	1	10 346	19. 08.	113	51	40	35,39
Pozsony város	1	143 863	26.09.	429	198	88	20,51
Körmöcbánya város	1	5 483	21. 09.	425	292	133	31,29
Besztercebánya város	1	6 190	?	194	83	102	52,06
Sopron város	1	19 943	28.08.	169	63	64	31,95
Selmec város	1	14 600	18.09.	18	8	4	22,22
Korpona város	1	4 000	24. 09.	16	10	6	37,44
Breznóbánya	1	4 096	4. 10.	43	4	23	51,15
Libetbánya város	1	1 757	?	60	45	8	13,33
Késmárk város	1	3 500	3. 10.	37	16	18	48,65
Újbánya város	1	4 843	7.10.	37	20	14	37,83
Bakabánya város	1	4 000	5.10.	5	1	3	60,00
Nagyvárad város	1	23 000	1.10.	348	201	147	42,51
Kisszeben város	1	3 000	13.01.	40	16	20	50,00
Szabadka város	1	60 000	29.09.	117	36	66	56,34
Kismarton város	1	?	5.11.	3	-	1	33,33
Összeg	1817	3.266.719	-	126 672	61 699	58 818	
tényleges:87				3,88 %	48,71%	46,43%	
*1866-ik évben ápolás alatt maradt 5155 = 4,86% kolerabeteg							

Forrás: Tormay K.. Adatok az élet és halálzási viszonyok statisztikájához. Pest városában. Pest. 1868. 63 – 64 .
Vö. B. Lukács, A. 40 (1960). 120 – 123.

MELLÉKLET 8.

A belügyminisztérium kimutatása

az országban uralgó cholera-járvány állásának múlt évi (1872) szeptember hó 14-től folyó évi (1873) november hó 1-ig terjedő időszakban beérkezett hivatalos jelentések nyomán – vármegye, kerület, vidék, szék, város

<i>Törvényhatóság</i>	<i>Település</i>	<i>Lakosság száma</i>	<i>Kiütés napja</i>	<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>	<i>Kezelés alatt</i>	<i>Községek ahol Nincs beteg/ Kolera vége</i>
<i>Városok</i>								
Abrudbánya	-	-	-	-	-	-	-	-
Arad	1	32725	01.6.	1102	469	633	-	19.10.
Baja	1	19780	29.07.	77	30	47	-	02.10.
Bakabánya	1	3207	24.08.	3	-	3	-	-
Bártfa	1	4750	2.12.	310	157	153	-	08.09.
Bazin		4338	12.09.	86	34	51	1	-
Bereck	-	-	-	-	-	-	-	-
Besztercebánya	1	11780	19.12.	378	304	74	1	01.10.
Brezsnóbánya	1	11776	21.11.	751	441	272	38	-
Buda	1	56000	18.10.	1317	783	534	-	15.10.
Csíkszereda	-	-	-	-	-	-	-	-
Debrecen	1	46565	6.07.	1282	625	657	-	05.10.
Eperjes	1	11772	6.12.	383	304	279	-	-
Esztergom	1	8780	27.07.	365	206	159	-	12.09.
Erzsébetváros	-	-	-	-	-	-	-	-
Fehértemplom	1	7780	4.07.	14	5	9	-	02.08.
Felsőbánya	1	6000	15.12.	2	1	1	-	02.10.
Fogaras	-	-	-	-	-	-	-	-
Göllnicbánya	1	5205	28.11.	98	68	30	-	28.11.
Győr	1	20000	3.07.	856	427	429	-	28.09.
Gyulafehérvár	1	7955	17.06.	51	16	35	-	2.10.
Hátszeg	1	1866	9.07.	244	128	112	4	-
Hmvásárhely	1	49253	23.07.	1514	865	649	-	22.09.
Ilyefalva	-	-	-	-	-	-	-	-
Karánsebes	-	-	-	-	-	-	-	-
Kassa	1	22500	01.11.	1137	537	599	1	-
Kecskemét	1	41195	14.11.	290	23	180	87	-
Késmárk	1	13938	12.12.	90	37	49	-	-

Kézdivhely	-	-	-	-	-	-	-	-
Kismarton	-	-	-	-	-	-	-	-
Kis-Szeben	1	3078	19.01.	219	118	101	-	7.10.
Kolos	1	3254	25.06.	257	158	99	1	16.09.
Kolozsvár	1	26382	18.06.	1142	595	547	-	27.08.
Komárom	1	12600	22.11.	369	231	138	-	27.09.
Karpona	1	3742	23.07.	278	90	180	-	19.10.
Körmöcbánya	1	8442	26.08.	56	28	28	-	08.09.
Libetbána	-	-	-	-	-	-	-	-
Lőcse	1	6887	15.12.	610	454	156	-	13.10.
Marosvhely	1	12678	10.07.	222	99	123	-	07.10.
Modor	1	5066	9.09	1	-	1	-	-
Nagybánya	1	9700	29.11.	154	84	70	-	-
Nagyszombat	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagyvárad	1	29264	15.05.	1650	554	1096	-	-
Oláhfalú	1	3512	20.08.	166	105	61	-	25.11.
Pest	1	200476	28.10.	5361	2746	2605	-	-
Pécs	1	24800	21.07.	139	30	104	5	-
Pozsony	1	47000	16.07.	631	307	324	1	05.10.
Ruszt	1	1324	11.08.	8	4	4	-	12.09.
Selmecz	-	-	-	-	-	-	-	-
Sepsi. Sz.György	-	-	-	-	-	-	-	-
Sopron	1	20960	5-12.08	196	103	92	1	-
Szabadka	1	56323	19.07.	1561	684	877	-	-
Szakolcza	1	5866	23.03.	251	120	131	-	04.10.
Szamosújvár	1	4688	21.06.	308	241	67	-	16.08.
Szászrégen	1	5507	26.07.	586	346	240	-	27.09.
Szatmárné- meti	1	18668	19.06.	985	431	554	-	10.11.
Szeged	1	70179	25.12.	426	125	301	-	-
Szék	1	3512	10.12.	173	124	49	-	07.10.
Székely- udvhely	1	4376	23.08.	20	10	10	-	-
Székesfejér- vár	1	22905	29.11.	145	69	76	-	03.10.
Szentgyörgy	1	3026	29.08.	7	3	4	-	05.06.
Temesvár	1	32600	15.07.	587	250	337	-	21.09.
Trencsén	-	-	-	-	-	-	-	-
Ujbánya	1	5000	12.08.	28	10	18	-	-
Újvidék	1	19130	30.06.	84	19	65	-	12.11.

Vajdahunyad	1	2597	1.07.	232	180	112	-	22.11.
Versezt	1	22500	31.07.	55	9	46	-	18.09.
Vizakna	-	-	-	-	-	-	-	-
Zilah	1	5787	09.02.	239	169	70	-	-
Zombor	1	24309	25.11.	564	170	393	1	-
Zólyom	1	2400	19.12.	125	80	45	-	20.09.
<i>Vármegyék</i>								
Abauj	238	144927	02.11.	10475	6256	4120	99	211 -
Alsó-Fehér	70	76615	04.07.	2648	1466	1170	12	68 -
Arad	168	267749	16.06.	14959	9480	5459	20	159 -
Árva	81	50501	5.12.	7076	3416	3011	649	10 - 8 -
Bács	69	301019	24.04.	13615	6559	7036	20	65 -
Baranya	53	76600	11.11.	2124	1070	1054	-	53
Bars	52	37091	3.11.	1221	667	544	10	46 -
Belső-Szolnok	117	90769	16.06.	6203	4238	1965	-	117/ 08.10
Bereg	185	107862	22.10.	9529	4572	4957	-	185/ 3.11.
Békés	24	112000	27.05.	16573	8221	8352	-	24/ 25.09.
Bihar	419	403145	10.06.	30447	19319	10980	148	408 -
Borsod	121	167799	15.11.	7811	5055	2306	450	81 -
Csanád	28	83450	14.05.	5319	2458	2853	8	25
Csongrád	11	57306	02.12.	4370	1832	1638	-	11/ 17.09.
Doboka	105	71152	27.06.	2654	1745	909	-	105/ 23.10.
Esztergom	19	21075	26.11.	713	406	307	-	19 -
Fejér	40	83750	30.10.	1453	845	608	-	40/ 16.10.
Felső-Fehér	5	4354	28.08.	106	33	49	24	3 -
Gömör	233	158124	18.11.	9349	4986	4315	48	221 -
Győr	71	72028	14.07.	3233	1835	1393	5	70 -
Heves	145	309415	6.11.	22470	13155	9315	-	145/ 20.10.
Hont	73	41459	13.01.	2685	1421	1219	45	68 -
Hunyad	204	112276	29.06.	8314	4169	4145	-	204/ 06.10.
Kolos	149	126732	23.06.	4328	2562	1731	5	145 -
Komárom	50	77042	14.11.	2116	1355	761	-	50/ 05.10.

EGYÜTTHATÁS – REPREZENTÁCIÓK III.

Közép-Szolnok	63	54226	23.06.	2923	2169	752	2	62	-
Küküllő	49	42309	02.08.	777	450	327	-	49	-
Krassó	114	118173	06.06.	6694	4410	2268	16	111	-
Kraszna	48	65913	21.06.	1931	1217	714	-	48/ 18.09.	-
Liptó	89	70249	17.11.	5254	3426	1760	68	75	-
Máramaros	81	138306	14.09.	4474	2608	1449	421	42	-
Moson	21	31807	19.11.	682	358	311	13	19	-
Nógrád	245	177333	3.11.	19742	11459	7347	936	64	-
Nyitra	94	129304	2.11.	3149	1780	1366	43	83	-
Pest	89	269594	22.10.	10655	5936	4694	21	81	-
Pozsony	100	90009	4.12.	3768	2383	1358	24	93	-
Sáros	255	120338	12.11.	11614	6210	5404	-	255/ 28.09.	-
Somogy	15	14234	25.07.	249	151	98	-	15/ 06.10	-
Sopron	49	47985	4.12.	1463	720	769	34	41	-
Szabolcs	74	180264	4.11.	7594	4594	3323	-	74/ 12.10.	-
Szatmár	207	170609	18.11.	16354	11157	5088	109	191	-
Szepes	167	126781	19.11.	8524	4466	4043	15	163	-
Temes	87	161328	30.11.	4484	2485	1957	42	77	-
Tolna	25	127814	3.11.	1075	685	390	-	25/ 10.10.	-
Torda	134	124390	25.06.	5653	3424	2229	-	134/ 9.10.	-
Torna	38	21499	15.12.	2087	1237	850	-	38/ 25.10.	-
Torontál	135	313224	29.05.	8913	4372	4541	-	135	-
Trencsén	96	107714	26.12.	6543	4182	2283	78	78	-
Turóc	67	42597	8.12.	2880	1453	1389	38	51	-
Ugocsa	50	57287	12.11.	2025	1121	904	-	50/ 8.10.	-
Ung	165	176489	2.12.	8306	4553	3523	230	117	-
Vas	30	37685	7.07.	906	435	436	38	24	-
Veszprém	64	88841	6.07.	4184	2562	1542	80	50	-
Zala	1	4491	26.09.	296	233	47	16	-	-
Zaránd	86	56126	8.07.	4385	2779	1606	-	86/ 12.09.	-
Zemplén	424	399410	5.11.	29518	15616	13896	3	423	-
Zólyom	51	41674	26.11.	4080	2006	2048	26	30	-

<i>Kerület, vidék, szék</i>									
XVI..Szep. vár .kerület	16	27420	21.11.	1668	951	709	8	13	-
<i>Aranyosszék</i>	19	17710	5.07.	412	306	106	-	19/ 18.09.	
Beszterce vidék	21	25109	17.07.	2156	1550	606	-	21	-
Brassó vidék	7	47443	28.07.	297	141	150	6	4	-
Csikszék	12	24600	3.08.	1827	1191	627	9	9	-
Fogaras vidék	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hajdú kerület	5	49915	14.07.	1407	625	782	5	5	-
Háromszék	2	4736	5.08.	119	81	38	-	2 / 11.09.	
Jászkun kerület	19	148605	27.10.	3964	2221	1716	27	16	-
Karánsebes ker.	11	12158	20.06.	897	508	389	-	11/ 20.09.	
Kőhalomszék	11	13983	18.08.	263	120	140	3	9	-
Kővár vidék	31	23488	5.12.	1770	1442	328	-	31/ 21.10.	
Maroszék	83	57188	18.01.	1586	875	690	21	75 ...	-
Medgyes	9	16558	3.08.	70	20	49	1	8	-
Nagykikinda kerület	5	24501	1.08.	1202	635	551	16	4	-
Nagysinkszék	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Naszód vidék	34	44131	12.07.	2791	1882	900	9	32	-
Segesvárszék	13	19535	19.07.	841	379	462	-	13	-
Szebenszék	13	41811	27.07.	218	78	136	4	11	-
Szerdahely szék	5	8791	28.08.	5	1	4		5	-
Udvarhely- szék	18	20936	18.09.	490	246	213	21	14	-
Volt magyar határőr vidék	2	?	22.11.	12	4	8	2	2/ 7.07.	
Összesen	6250	8.435.632	-	431.406	245.655	181.672	4079	5636/ 2758	60

Forrás: Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. IX. kötet. Hiteles kiadás. Budán, 1874. A Magyar Királyi Államnyomdából. Gr. Szapáry Gyula előterjesztés. (1873. november 15.) A járvány. 498. szám. (54–59) . I. Melléklet a 498. sz. irományhoz.(64–67.)

MELLÉKLET 9.

Népesség becslések összehasonlító kimutatása

Vármegyék, városok együtt	Nagy L	Lukács Á	Fényes Elek		
	Lakosság szám becslése		Vármegyék Lakosság száma	Városok Neve	Lakosság száma
1.Abaúj	158 833	155 000	161 073	1.Bártfa	4941
2.Fejér	161078	150 000	167 981	2.Buda	27 471
3.Arad	209 429	200 000	219 716	3.Debrecen	48 840
4.Árva	90 682	90 000	87 271	4.Hajdúvárosok	65 521
5.Bács	428 018	430 000	429 511	5.Eperjes	7685
6.Baranya	235 167	230 000	228 796	6.Esztergom	8585
7.Bars	116 983	120 000	120 324	7.Kassa	12 072
8.Békés	138 909	135 000	141 863	8.Ó-Zolyom	1835
9.Bereg	110 049	105 000	109 632	9.Pest	63 134
10.Bihar	400 027	400 000	415 364	10.Szabadka	41 701
11.Borsod	187 768	180 000	195 649	11.Szatmár	10 606
12.Komárom	132 281	125 000	119 007	12.Szeged	32 725
13.Csanád	62 114	60 000	67 736	13.Baka-bánya	3101
14.Csongrád	116 892	115 000	67 736	14.Bazin	4543
15.Gömör-Kishont	181 819	180 000	183 478	15.Breznó-bánya	5066
16.Heves	254 323	255 000	268 704	16.Besztercebánya	5528
17.Hont	112 384	105 000	112 448	17.Fejérvár	20 063
18.Győr	93 068	90 000	94 224	18.Győr	14 551
19.Krassó	211 243	200 000	208 185	19.Eszék	11 003
20.Liptó	78 186	75 000	75 176	20.Libet-bánya	1764
21.Mármaros	225 808	150 000	154 461	21.Lőcse	5175
22.Mosón	63 240	60 000	62 315	22.Karpona	3415
23.Nógrád	185 566	170 000	181.726	23.Kis-Szeben	2590
24.Nyitra	341 322	325 000	339 413	24.Késmárk	4192
25.Pest	479 920	400 000	506 694	25.Komárom	17 338
26.Pozsony	270 034	260 000	207 753	26.Körmöc	4944
27.Sáros	191 516	175 000	182 817	27.Modor	3611
28.Szepes	185 389	175 000	147 609	28.N.Szombat	6654
30.Sopron	194 837	190 000	194 737	29.Sümege	3198
31.Vas	269 452	260 000		30.Selmec	18 120
32.Esztergom	55 301	55 000	56 233	31.Szakolca	6176
33.Somogy	191 456	185 000			
34.Szerém			320 475	32.Szepesváralja	3454

35.Szabolcs	192 579	180 000	204 838	33.Szt.György	3555
36.Zala	257 026	255 000	270 202	34.Temesvár	14 652
37.Szatmár	225 808	210 000	222 374	35.Trencsén	3400
38.Temes	296 744	285 000	286 435	37.Zombor	2266
39.Turóc	38 306	40 000	43 070	38.Új-Bánya	4502
40.Tolna	177 497	175 000	178 462	39.Baka-bánya	3101
41.Torna	29 083	25 000	28 954	40.Libeth-bánya	1764
42.Torontál	292 746	290 000	312 246	41.Pozsony	37 225
43.Trencsén	281 555	265 000	282 537	42.Sopron	14 987
44.Ugozca	43 669	40 000	41 455		
45.Ung	108 619	100 000	105 584		
46.Verőcze			141 331		
47.Veszprém	170 605	160 000	186 624		
48.Zemplén	280 198	200 000	274 685		
49.Zólyom	91 499	85 000	85 873		
50.Jász-Kun kerület	164 939	105 000	170 506		
51.Hajdú városok kerülete	50 477	50 000	65 521		
52.Bánsági határőr vidék			108 190		
53.Csajkás kerület			27 799		
54.Horvát-ország			-		
55.Országba helyezett katonaság			-		
	8.774.671	8.430.000			

Forrás: Nagy, Ludovicus, 1828. Notitiae politico-geographico-statisticae inlyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. Tomus Primus. Budaë. , B.Lukács, Á. 40 (1966). 125–126. , Fényes Elek, Magyarországnak, „s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 1–6. (Pest, 1836–1840) – alapján összeállított és szerkesztett –P. I.

ADATBÁZISOK ÉS FORRÁSOK

ADATTÁRAK

- ARCANUM DT–Digitális Tudománytár (1831/32, 1866, 1872/73. kolerajárványok a korabeli sajtó hasábjain). Hozzáférés: 2022–2023.)
- NETJOGTÁR. HU–1876. évi XIV. tc., közegészségügy rendezéséről, Nemzetközi egyezmények tára. Hozzáférés: 2023. 06.24–29.
- DÖNTVÉNYTÁRAK–Az 1876. évi XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről és az 1908. évi XXXVIII. tc., minis-teri, bírósági és egyéb hatósági rendeletek rendszeres gyűjteménye.
- Hozzáférés: 2023. 08. 19–23.
- KSH–Központi Statisztikai Hivatal.
- MKSH–Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.

LEVÉLTÁRAK, KÖNYVTÁRAK

- MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR–Gubernium Transilvanicum (Commissio Sanitatis). MF 45714 sz. Mikrofilm.
- MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR CSONGRÁD-CSANÁD VÁRMEGYEI LEVÉLTÁR
- KOVÁSZNA MEGYE ÁLLAMI LEVÉLTÁR–Fond Háromszék. Közigazgatási iratok. (Sepsiszentgyörgy, Erdély, Románia).
- MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS KÖNYVTÁR–1872–1875. ciklus. Képviselőházi irományok. IX. kötet.
- KLEBELSBERG KÖNYVTÁR, SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM–Fényes Elek munkái.

ORVOSI ADATTÁRAK, FORRÁSOK

- Orvosi Tár–1831/32. és 1848/149. évek kolerajárványról szóló orvosi tudósítások, értekezések, elemzések, kimutatók, táblázatok 1831–1833 közötti években és 1848-ban. Arcanum DT.
- Linzbauer, X. F. Codex Sanitario–Medicinalis Hungariae. Vol. I–VII. 1852–1861. Budae. Kolera: Tom.III. Sect. 3–4, 3–5.
- Orvosi Tár, J. Év. 1831. 3. kötet. 7. Füzet. *A Magyar Királyi Helytartótanács felmérése a járván kitörésétől, 1831. június 13-tól július végéig*
- Orvosi Tár, 1831. III. Kötet, 8. Füzet. *Magyar Királyi Helytartótanács 1831. szeptember 16. „Summás áttekintés”.*
- Orvosi Tár. 1831. 12. kötet. III. Füzet. *Magyar Királyi Helytartótanács. A cholera állapotja Magyarországon 1831 utolján.*
- Bugát Pál–Flór Ferenc. 1840. *Magyarországi Orvosrend névsora 1840-re.* Pest.
- Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár kiadványa. 40. 1966. (Szerk: A. Palla.) Budapest. *Kimutatás az 1866. évi kolera járványról.*
- Képviselőházi irományok, IX. kötet: *Kimutatás az országban uralgó cholerajárvány állásának múlt évi (1872) szeptember hó 14-től folyó évi (1873) november hó 1-ig terjedő időszakban beérkezett hivatalos jelentések nyomán.*
- Kőrösi József. *Pest város halandósága 1872. és 1873-ban és annak okai.* Budapesti Statisztikai Közlemények. 11. (1876).
- Dr. Weszelowszky Károly. 1876. *Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségügyi állapotáról.* Értekezések a természettudományok köréből. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia.
- Tormay Károly. 1868. *Adatok az élet és halálzási viszonyok statisztikájához.* Pest városában. Pest.
- Györy Tibor. 1900. *Magyarország orvosi bibliographiája 1472–1899.* Budapest.
- Magyar Közegészségügyi Kronológia 1867–1896.* Készült a kiegészítés 150. évfordulójára. Összeállította: Gazda István Kézirat Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet. 2017. Budapest.

Gyógyszerek magyar tudományos, népies és táj-elnevezései latin jelentésükkel együtt. Gyakorlati kézikönyv gyógyszerészek használatára. Összeállította K. Karlovszky Geyza. A „gyógyszerészi közlöny” kiadása. 1887. Budapest.
Bereg megyei orvosok, gyógyszerészek és más egészségügyiek névtára. Összeállította: Dr. Benda Mária – Dr. Fedinecz Sándor – Dr. Kállai Gyuláné – Polónyi Margit. 1996. Budapest–Beregszász.

NÉPESSÉG ADATTÁRAK

Nagy, Ludovicus, 1828. *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum.* Tomus Primus. Budae

Fényes Elek. *Magyar országnak, „s a’ hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* 1 – 6. (1836–1840). Pest.

Fényes, E. 1847. *Magyarország leírása.* I–II. Pest.

Fényes, Elek. 1843. *Magyarország statisztikája.* Második kötet. III. Rész. Pest.

Fényes E. 1857. *Ausztriai Birodalom statisztikája és földrajzi leírása.* I–II. Pest. Heckenast Gusztáv.

A Magyar Korona Országai az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal. Pest. 1871.

Keleti Károly. 1878. *Magyarország népesedési mozgalma 1876-ban összehasonlítva a megelőző évtizeddel.* Budapest.

Láng Lajos–Jekhefalusy József. 1884. *Magyarország népességi statisztikája.* Budapest. Athenaeum

Dr. Dányi Dezső, (dr. Wildner Dénes, Zsóri Vincéné). 1993. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* KSH. Budapest.

Rotariu, Traian. (Coord.). 1997. *Recensenmantul din 1857. Transilvania.* UBB- Catedra de Sociologie. Cluj. Editura Staff.

Varga E. Árpád. *Erdély magyar népessége 1870–1995 között.* Magyar Kisebbség, IV. évf. 1998. 3/4. sz..

Note statistique sur le choléra de 1832, 1849 et 1854., Journal de la Société Statistique de Paris. vol. 6. 1865

MONOGRÁFIÁK, SZAKCIKKEK ÉS EGYÉB KÖZLEMÉNYEK

- Alph, Paul. 1874. *Histoire de l'épidémie de choléra à Namur en 1866*. Bruxelles. Ed. Manceaux
- A tiszabólnai pap kolera elleni védekezésre oktató röpirata*. Orvostörténeti Közlemények. 8–9. (1958). 241–246.
- Adams P. V. *Mortality crises in nineteenth century France*. In: Charbonneau H. – Larose A.: *The great mortalities methodological statistics of demographic crises in the past*. Liège, 1973. 29–31.
- Ágoston István György. *Kazinczy és Török Sophie családetikai nézetei*. In: Széphalom. (Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Szerk. Kováts Dániel). 2005. 33–38. Sárospatak.
- Alcabes, Philip. 2009. *Dread: How Fear and Fantasy Have Fueled Epidemics from the Black Death to Avian Flu*. Public Affairs.
- Andreeva, Elena. 2007. *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*. Vol. 8. Routledge Studies in Middle Eastern History. Routledge. 6–7.
- Angelovics Helga. *Vay Miklós királyi biztosi működése a koleralázadás idején*. Történelmi Szemle. LXI. évf. 3. (2019). 433–450.
- Antall József. *Három levél az 1831. évi kolerajárvány idejéből*. Orvostörténeti Közlemények. 42. (1967). 232–235.
- Anweisung zur Heilung der Cholera morbus, vom kaiserlichen Medizinalrath in St. Petersburg verfasst. 1832*. In: Georg Sticker. 1912. *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*. N. B. Die Cholera. Giessen, 27–31.
- Ásványi Szabolcs. *Járványok és a kötelező védőoltás Magyarországon a 20. sz. elején*. Magyar Nemzeti Levéltár. A hét dokumentuma. (2021.05.03.). Hozzáférés: 2022. 01.16.
- Atalic, Bruno. *1885 Cholera Controversy: Klein versus Koch*. *Medical Humanities*. (10. 11. 2009.) Hozzáférés: 2022. 11. 17.
- Axhausen, Werner. 1832. *Das Auftreten der Cholera in Europa um das Jahr 1830*. Berlin. Hozzáférés: 2022. 04. 15.
- Az 1872. évi szeptember hó 1-jére híradott országgyűlés képviselőházának irományai*. IX. kötet. Hiteles kiadás. Budán, 1874. A Magyar Királyi Államnyomdából. Gr. Szapáry Gyula előterjesztés. (1873. november 15.) *A járvány*. 498. szám. 54–59.
- Az 1909. évi XXI. törvénycikk - a pestis és a kolera ellen való védekezés tárgyában Párisban*, 1903. évi december 3-án kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről. Netjogtar.hu.
- Az 1930. évi XXXIII. törvény a pestis, a kolera, a sárgaláz, a kiütéses tifusz és a himlő ellen való védekezés tárgyában kötött, Párisban 1926. évi június hó 21-én kelt nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről*. Netjogtar.hu.
- Azizi, M. H – Azizi, F. *History of Cholera Outbreaks in Iran during the 19th and 20th Centuries*. In: *The Middle East Journal of Digestive Diseases*, 2(1). Januar 2010. 51–55. Hozzáférés: 2022.11. 8.
- Bartos Dezső. *Háborúk és járványok*. Magyar Katonai Szemle, 9. évf., 3. sz., 200–204
- B. Lukács Ágnes. 1966. *Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége*. Budapest. Tanulmány a KSH Népeségtudományi Kutató Csoportjából. Orvostörténeti Közlemények.40. (1966). 71–137.
- B.K. Rippa. 1956. *História Medicíny sa Slovensku*. Bratislava. Veress Andrei. 1926. *Orinduieii romínesti vechi tiparite in Ardeal, 1774–1848*. Bucuresti. Izsák Sámuel. 1956. *A román–magyar orvosi kapcsolatok múltjából*. Bucuresti,
- Balásházy, János. 1832. *Az 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása*. Pest.
- Balázs Péter. 2007. *Mária Terézia egészségügyi alaprendelete*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Piliscsaba–Budapest,
- Bálint Nagy István dr. 1929. *Kolerajárványok Csanád vármegyében*. Budapest.
- Bálint Nagy István. *Az első kolerajárvány története és gyógymódja..* Orvosi Hetilap. 74. évf. (1931). 51. sz. 1217–1218., II. Rész. (Folytatás). Orvosi Hetilap. 75. évf. (1931). 52. szám. 1233–1235.
- Bálint Nagy István. 1928. *Kolerajárványok Csanád megyében*. (Átnézte és az Előszót írta Magyar-Kossa Gyula). Makó. Kiadja Csanád–Arad–Torontál vármegye közönsége.

- Ballagi Aladár. *A cholera Magyarországon 41 év előtt.* In: Magyarország és a Nagyvilág 1872. dec. 15, 8. évf., 50. szám, 597.
- Ballagi Géza. 1897. *A nemzeti államalkotás kora 1815–1846.* In: Magyar nemzet története. IX. III. fejezet. (Szerk. Szilágyi Sándor.) Budapest.
- Barta István. *Ismeretlen Kossuth-dokumentum az 1831-i zempléni kolera idejéből.* Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei 38–39. (1966). 301–308.
- Bencze József. *Adatok a múlt századbeli magyar kolerajárvány történetéhez.* Orvostörténeti Közlemények. 54. (1970). 215–217.
- Birtalan Győző. *Adam Chenot (1721–1789) érdemei a pestisjárványok megfékezésében.* Orvostörténeti közlemények. 121–124. (1988.) 91–99.
- Birtalan Győző. *Avicenna kánonja és az európai orvostudomány.* Forrás: Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár. Hozzáférés: 2022.04.10.
- Birtalan Győző. *Európai orvoslás az újkorban.* Orvostörténeti Közlemények–Supplementum. 15-16. (1988.)9–145.
- Bodosi Mihály. 1996. *Adatok a XIX. század Somogy megyei kolerajárványaihoz.* In: Somogy megye múltjából. (Szerk. Szili Ferenc). A Somogy Megyei Levéltár évkönyve 27. Kaposvár 1996. 113–143.
- Bodovics Éva. *1873–Nehéz év a közigazgatás szemével.* Régiók története III. (2022). In: A közigazgatás történeti változásai Észak(kelet)- Magyarországon a modern korban. Régiók története (3). Eger: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Liceum. 9–23.
- Bokor József (szerk.). 1998. *Partium.* A Pallas nagy lexikona. Arcanum: FolioNET (1893–1897). Hozzáférés ideje: 2021. május 7.
- Bolyhi János. *Komáromi Csipkés György (1664).Pestis pestise.* Orvostörténeti Közlemények (Szerk. Antal József). 86. (1979). 81–91.
- Borcsa János. *Küzdelem a járvánnyal.* Erdélyi Híradó 1836. november 12-i számában olvasható A Kézdi Szent Lélek, october 28-kán 1836. In: Székely Hirmondó. 2020. 04. 27.
- Bordi Zsigmond Lóránd. *A második kökösi csata,* 1849. július 2. Acta Siculica 2010. 355–393.
- Borovszky Samu. 1896. *Magyarország vármegyéi és városai. Abauj-Torna vármegye és Kassa.* Budapest.
- Borovszky Samu. 1905. Magyarországi vármegyéi és városai. Zemplén vármegye.* A legújabb kor. 1815–1849. Írta Matolay Etele. *Az 1831-ki parasztlázadás.* 462–464.
- Borovszky Samu. 1907. *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város.* Budapest. Athenaeum.
- Borovszky Samu. 1908. *Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom vármegye. Esztergom vármegye története. II. rész. A török hódoltságtól a kiegyezésig.* Budapest. Égrády Testvérek Könyvnyomdája.
- Buday József. *Kolera.* Egészségtudomány. 2.(1995). XXXIX. 114–117.
- Bugát Pál–Flór Ferenc. 1840. *Magyarországi Orvosrend névsora 1840-re.* Pest. Trattner-Károlyi. betűivel
- Bugát Pál. *A cholera Oroszországban hivatalos tudósítások szerint.* Orvosi Tár. 2. k. 1831. Pest. 99–117.
- Bugát–Schedel. *Még egy pár szó a cholerról,* és mit kellessék ezen nyavalyának első kitérősekor mívelni Orvosi Tár. 1. Évf. I. k. (1831). 1–3. sz. 62–64.
- Bulletin du cholera.* Le Figaro. octobre 1832.
- Buzinkay Géza. *Közegészségügyink és orvostársadalmunk a kiegyezés utáni éleclapokban, 1867–1875.* Orvostörténeti Közlemények 78-79. (Budapest, 1976).175–189.
- Carboni, Gian Piero. *The enigma of Pacini's Vibrio cholerae discovery.* Journal of Medical Microbiology. Volume 70. Issue . 11. (05. 11. 2021.) Hozzáférés: 2023. 01.17.
- Carles, L. M. 1954. *Agents pathogènes du climat.* Paris. Masson.
- Clausewitz von Carl. 2013. *A háborúról.* Budapest. Zrínyi Kiadó.
- Cholnoky Viktor. *A kolera.* Ponticulus Hungaricus, IX. évf. (2005). 7–8.
- Chreighton, Ch. 1965. *A History of Epidemics in Britain.* Vol. 1–2. II. Edition .London–Edinburgh.
- Cockburn, Aidant. 1963. *The Evolution and Eradication of Infectious Diseases.* Baltimore. The Johns Hopkins Press. Hozzáférés: 2023. 02. 7.
- Correa, Gaspar. (1503). *The three voyages of Vasco da Gama: and his viceroyalty.* (Ed. Henry E. .J. Stanley. 1869.) London. Published Hakluyt Society. 11–568. Hozzáférés: 2023. 04. 28.
- Csatáry Lajos. 1893. *Az Országos Közegészségügyi Tanács 25 évi története, 1868–1893.* Budapest.
- Cserey Zoltán. 2009. *Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a 18-19. században.* Sepsiszentgyörgy. Charta Kiadó.
- Cserey Zoltán. *Határvédelem Háromszéken a Székely Határország korában (1764–1849).* Székelyföld. 26. évf. 2. (2022). 92–132.
- Cserszky Antal. *A cholera Magyarországon az 1831. év utolján.* Orvosi Tár. I. Évf. 6. Kötet. (1831). 11–12. Füzet. 261–265.

- Csetri Elek. 2001. *Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig. Kolozsvár 1000 éve.* (Szerk: Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf). Kolozsvár. Magyar Közművelődési Egyesület. (5–35).
- D'Encausse, C. Hélène. 206. *II. Katalin.* Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Daday András. 2002. *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Válogatott tanulmányok.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Daday András. 2005. *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Daday András. *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* (Sajtó alá rendezte: Gazda István.) 2002. Budapest, Akadémiai. 226–246.
- Dancs György. *Az 1831-es kolerajárvány és Perényi szerepe az ellene folyó harcban.* Acta Beregsasiensis 8. évf. (2009.), 2. Kötet. 253–263.
- Dancs György. *Az első kolerajárvány elleni védekezés kezdeti sikerei 1831 elején Északkelet-Magyarországon.* Történeti Tanulmányok. 27. kötet. (2019). 74–94.
- Dancs György. *Az első kolerajárvány védekezés szereplői Magyarországon.* Opustula Historica, Történeti tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös Konferenciáról. (Szerk: Ternovác Bálint). Budapest. 2015. 111–135.
- Dávid Zoltán. *Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása.* Orvostörténeti Közlemények. 69–70. (1973). 75–131.
- Delbrück, Ernst. 1867. *Bericht über die Cholera-Epidemie des Jahres 1866 in Halle.* Halle.
- Debreczeni Pap István. *Jegyzések a Choléráról. Kenderes, 1831.* (Közli Réthly Antal.) Orvostörténeti Közlemények. 5. (1957). 53–77.
- Deési Daday András. 1931. *A pestvármegyei első cholerajárvány története.* Budapest. Egyesült Könyvnyomda Rt.
- Dóka Klára. *Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században.* In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. 9. (1980). 229–245. (Szerk. K. Balog János). Tolna Megyei Tanács Levéltára. Szekszárd. 1980. 229–245.
- Douler, B. 1857. *Historical and statistical observation on cholera.* New Orleans. Hozzáférés: 2022.05.9.
- Dörnyei Sándor. 1998. *Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772–1849.* 1. Kötet. Budapest. Gortvay György. 1953. *Az újabb kori orvosi művelődés és egészségügy története.* 1. Kötet. Budapest.
- Dr. Maizner, János. *A Kolozsvári Orvos-Sebészi Tanintézet történeti vázlata 1775–1872.* Orvos-Természettudományi Értesítő. Erdélyi Múzeum-Egylet, Orvos-Természettudomány Szakosztályának szaküléseiről és népszerű előadásairól. I. Orvosi szak. XI. Kötet. 1889. I. füzet. 1–24.
- Dr. Maizner, János. 1890. *A kolozsvári Orvos-Sebészi Tanintézet történeti vázlata 1775–1872.* A kolozsvári M. K. „Ferencz-József” Tudományegyetem Orvos Kari Tanári Testületé megbízásából. Kolozsvárt. Ajtai k. Albert könyvnyomdája. 1–80.
- Drasche, Anton. 1893. *Gesammelte Abhandlungen.* Wien.
- Duc de Broglie. *Le dernier bienfait de la monarchie.* Revue des deux Mondes. 1901.
- Eckstein Friderik dr. *A járványos cholera okai, különös tekintettel annak eredetére.* Orvosi Tár. III. k. 1831. 2. Füzet. 148–170.
- Edelényi Szabó Dénes. *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai.* Statisztikai Szemle. 6. évf. 6. sz. (1928. június). 656–714.
- Egyed Ákos. 1999. *A katonai betegápolás a szabadságharc idején Erdélyben.* In: Erdély 1848–1849. 2. Kötet. Csík-szereda, Pallas–Akadémia Könyvkiadó.
- Egyed Ákos. *Jelentés az 1866. évi erdélyi kolerajárványról Ferenc József osztrák császárnak.* In: Művelődés. LXXIII. évfolyam. 2020. (Május).
- Engelmann, Bert. 1986. *Poroszország. A lehetőség hazája.* Budapest. Gondolat.
- Faragó Tamás. *Bevezetés a történeti demográfiába.* 6.3. *A kolera.* Digitális Tankönyvtár. (Hozzáférés: 2018.03.19).
- Faragó Tamás. *Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig.* I. Történeti demográfiai évkönyv 2006. 19–78.
- Fazekas Árpád. *Balásházy János munkásságának orvosi vonatkozásai. Az évi cholera-lázadás a mai orvos szemével.* Orvostörténeti Közlemények. 1976. (Vol. XXI.) 77. No. 1. 89–98.
- Fazekas Árpád. *Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez.* Orvostörténeti Közlemények 86 (1979). 91–107.
- Fazekas Csaba. *A szabadságharc és az 1848–1849. évi kolerajárvány összefüggései.* Századok. 156. évfolyam (2022). 1. szám. 81–96.
- Fazekas Csaba. *Egy „elfelejtett” pandémiáról. Az 1848–49. évi kolerajárvány és a szabadságharc.* In: Társadalomtörténeti tanulmányok. (Szerk.: Fazekas Csaba). Miskolc, 1996. (Studia Miskolcinsensia). 300–320.
- Fazekas Csaba. *Egy kisember a nagy napokban Cseremiszký Miklós levelei feleségének.* Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok. V. évfolyam 1998.1. szám. 618.
- Fazekas Csaba. *kolerajárvány Magyarországon 1848–49.* História. 8. (1994). 15–17.
- Fekete Lajos. 1874. *A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története.* Debrecen.
- Ferenczy Károly. *Egykorú feljegyzések az 1831-i koléráról.* Debreceni Szemle 15. évf. (1941). 12. sz. 281–286.
- Fodor József. 1892. *A koléráról.* Budapest.

- Fónagy Zoltán (Szerk.). *A hétköznapi élet története*. Blog. Új sorozat. Bölcsészettudományi Kutatóközpont. MTA Történettudományi Intézet. Második írása: „Égi pallos a döghalál képében”. 2020. március 25. Blog. (https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/10/19/kolerajarvanyok_19_szazad.) Hozzáférés:2022.12.7.
- Fónagy Zoltán. „Orvost csak hírből ismer”–Egészség és betegség a hagyományos társadalomban. *Litera*. 2020. április 28.)
- Frisnyák Sándor. *Borsod vármegye földhasznosítása a 18–19. században*. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. 37 (1999). Miskolc. 585–603.
- Frisnyák Zsuzsa. *A kolera térbeli terjedése és a közlekedés (1872-1914.)*. Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle. 2018. 1.szám. 43–62.
- Füsti Molnár Sándor. 1983. *Egészségünk útja. A hazai egészségkultúráltság alakulása a XVIII. század végétől a kiegyezésig*. Az egészségnevelés szakkönyvtára 13. Budapest. Medicina,
- Gál Edina Tünde. *Kolera a forradalom idején. Az 1848–1849-es kolerajárvány Kolozsváron és környékén*. In: Közösség és identitás a Kárpát-medencében. (Szerk. Fedinec Csilla – Sztoták Szilvia). Határhelyzetek 7. Budapest. 2014. 133–158.
- Gál Edina. *A kolozsvári kolerajárványok a sajtó tükrében*. Krónika. Kolozsvár. 2018.05. 27.Hozzáférés: 2023.06.10.
- Gál Sándor ezredes *jelentése*. (Csikszeredai Hadi Lap 8.1849. július 9-i számában). Hozzáférés: 2023. 03.7.
- Gazda István (szerk.) 2013–2017. *Egyetemes tudománytörténeti kronológia Thalészról Einsteinig*. Csillagászat, matematika, fizika, kémia, földtudományok, biológia, élettudományok – technikatörténeti kitekintéssel néhány magyar vonatkozású eseménysorral. Budapest. Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet. Budapest.
- Gecsei Lajos. 1985. *Cholera morbus. Az 1831. évi kolerajárvány eseményei Gyulán és Váriban*. Békéscsaba.
- Gortvay György. 1953. *Az újabb kori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. I. kötet. Budapest.
- Gömör–Kishont vármegye története. *Magyarország vármegyéi és városai*. Szerkeszti: dr. Sziklay János és dr. Borovszky Samu. Budapest. 1903.
- Görgey Arthur. 1911. *Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években*. (Ford. németből: id. Görgey István). Budapest.
- Gróf Széchenyi István *levelei* (1899). I. kötet. Összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. Kiadja. MTA. Budapest,
- Grósz Lipót dr. 1874. *Az 1872/3. évben uralgott cholerajárvány keletkezése, terjedése s lefolyása, valamint az ez alkalommal tett tapasztalatok*. Budapest. Nyomatott a m. kir. Egyetemi könyvnyomdában.
- Gubernium Transilvanicum (Commissio Sanitatis)*. Magyar Nemzeti Levéltár. F58/15. 10263 (1831–1832). Ch.139. Fila. 278–307.
- Gulyás József. *Sárospatak*. In: Magyar városok monográfiája. XII. *Sárospatak és vidéke*. (Szerk. Gulyás József–Kántor Mihály). Budapest 1933. 9–143.
- Gyalókey Jenő. *A háromszéki hadjárat, 1849. július 16–24*. Hadtörténelmi Közlemények, XXIII–XXIV. 1923. 56–114.
- Haegen, H.–Vos, R. *L' épidémie de cholera á Louven en 1849*. Bulletin trimestriel du crédit communal de Belgique. N° 133. Juillet 1980.
- Haeser, Heinrich. 1882. *Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten*. Jena.
- Hahn Géza. 1960. *A magyar egészségügy története*. Budapest. Medicina Könyvkiadó,
- Hajdú Zoltán. *A közigazgatási térfelosztás változásai Magyarországon*. Tér- és Társadalom 10. (1996/1.). 5–21.
- Halász Gejza. 1879. *A Budapesten uralgott járványos betegségek történelme különös tekintettel a kolerára*. Budapest. Magyar Királyi Tudományegyetemi Könyvnyomda,
- Hamza Gábor. 2021. *Egy kutató az immunológia hőskorából–Louis Pasteur*. MTA Hírei. Hozzáférés: 2022. 11. 19.
- Hanák Mihály. *Heves vármegyében elhelyeztetett cholera. 1831*. Honderű. 1.(1847). 480–499. Jacz Aloysius. 1831. *Dissertatio inaug. medica de Cholera*. Budae.
- Haug Antal. 1981. *Kolerajárvány Siófokon 1831-ben*. Siófok. Városi Tanács V.B. kiadása.
- Havasdi József. *Megyei járványügyi intézményrendszerek az 1831. évi kolerajárvány idején Baranya és Tolna példáján*. Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat. 2. (2011). 34–45.
- Havasdi József. 2011. *Duna menti zárvonalak az 1831. évi kolerajárvány idején Dél-Dunántúlon*. (Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola.)
- Havasdi József. *Egészségügyi zárvonalak Tolna megyében az 1831. évi kolerajárvány idején*. *Aetas*. 27. évf. 2012. 3. szám. 63–78.
- Hermann Róbert. 2020. *A rendszerváltástól a megtorlásig*. Tanulmányok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. Budapest.
- Hints Elek. 1939. *A középkori orvostudomány*. Budapest.

- Hirsch, August. 1881. *Infektionskrankheiten von historisch-geographischen Standpunkte mit besonderer Berücksichtigung der Aetiologie*. Stuttgart. Hozzáférés: 2022. 09. 24.
- Horváth Gyula. *A pesti kolera-lázadás 1831-ben*. In: Tanulmányok Budapest múltjából. X. (Szerk. Némethy Károly, Bodó Jusztin). Budapest Székesfőváros Kiadása. Budapest. 1943. 219–234.
- Howard, J. N. Robert. *Koch and cholera vibrio*. In: British Medical Journal 288.(1984). 379–381. Hozzáférés: 2023.06.17.
- Högyes Endre. 1896. *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről*. 2. Kötet. Budapest.
- Höbbling Miksa. 1845. *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs. Lyceum Könyvnyomó Intézet.
- Ignácz Béla. 1933. *A debreceni kolerajárvány*. Budapest. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó Rt.
- Imre József. *Choleraéről*. Budapesti Szemle. 3. (1873). 3. 5. szám. 91–108.
- Izsák Sámuel dr. *Hozzájárulás „a tiszabólnai pap kolera elleni védekezésre oktató röpirata” című közleményhez*. Orvostörténeti Közlemények.12 (1959). 179 – 184.
- Izsák Sámuel. *Pataki Jenő (1857–1944), az orvostörténész*. Tudománytörténeti esszé. <https://docplayer.hu/28563049-Izsak-samuel-pataki-jeno-az-orvostortenesz-1.html>. Hozzáférés. 2023. 03. 17.
- Izsák Sámuel. 1957. *A román-magyar orvosi kapcsolatok múltjából*. Bukarest. Editura Medicala.
- J. Fráter Zsuzsa. *Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon*. Történeti Statisztikai Füzetek. 5. (1980). 59–162.
- Jáki Gyula dr. *Sebész vizsga a XVIII. században*. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 1. (1955).5–31.
- Johnson, Paul. 2016. *Az amerikai nép története*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Jókay Jolán. 1927. *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest.
- Josephus Pólya et J. Carol. Grünhut.. 1831. *Summa observationum, quas de cholera orientali a die XXIV. Julii usque diem XX. Septembris anni MDCCCXXXI in liberae regiaeque civitatis Pest nosocomiis collectas sistunt* Josephus. Pest. (Négy tábla rajzzal).
- Kamody Miklós. *Emlékezés Kazinczy Ferenc nyomán az 1831. évi kolerajárványra*. Széphalom. (Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Szerk. Kováts Dániel). 1999. 623–632. Sátoraljaújhely.
- Kapronczay Károly. 2001. *Fejezetek 125 év magyar egészségügyének történetéből*. Budapest. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.
- Kapronczay Károly. *A hazai vízzabályozások hatásai a magyar közegészségügyi állapotra*. Orvostörténeti Közlemények. 2004. 5–31.
- Kapronczay Károly.2008. *A magyarországi közegészségügy története 1770–1944. Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom*. Budapest. Semmelweis Egyetem Közegészségtani Intézet–Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Magyar Tudománytörténeti Intézet. 109–117, 145–152, 154–209.
- Kapu, Ludovicus 1832. *Dissertatio inaug. med. de Cholera*. Pestini.
- Karasszon Dénes. *A mikrobiológia magyar mesterei*. Orvostörténeti Közlemények 48-49. (1969). 129 -138.
- Karcsú Antal Arzén. 1885. *Vác város története*. Vác.
- Károlyi Zsigmond. 1960. *A vízhasznosítás, vízellátás és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Kátai Gábor dr. 1874. *Orvosi tapasztalatok az 1873-ik év nyarán hazánkban dühöngött cholera-járvány idejéről. Nézetek és javaslatok*. Debrecen.
- Kazinczy Ferenc levelezése* 21.Kötet. Budapest, 1900–1911. MTA Kiadó.
- Keleti Károly.1878. *Magyarország népesedési mozgalma 1876-ban összehasonlítva a megelőző évtizeddel*. Budapest.
- Kempler, Kurt. 1984: *A gyógyszerek története*. Budapest. Gondolat,.
- Kennedy, John. 1903. *The History of Steam Navigation*. Liverpool. Hozzáférés: 2023.10. 17.
- Kérdő István dr. *Hippokratész és a bioklimatológia*. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 1 (1955).107–128.
- Kiss Ákos. *Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében*. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 35. (1965). 25–48.
- Kiss Ákos. *Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében*. Orvostörténeti Közlemények.35.(1965). 25–48.
- Kiss László dr. *A kolera Hunyad vármegyében, 1831-ben*. Székelyföld. 2020 (július). 117–126.
- Kiss László dr. *Diskurzus a kolera ragályosságáról az Orvosi Tárbán–hatása a Semmelweis-tan elfogadására*. Orvosi Hetilap. 2020. (161.) 36. 1534–1535.
- Kiss László. *Látták, hogy jön? Védekezési kísérletek az első magyarországi kolerajárvány idején*. Történeti demográfiai évkönyv 2006. 79–93.
- Kivonat a vörsi plébánia „História Domusából”*. Orvostörténeti Közlemények. 28/1963. 262. Megay Géza. *A kolerajárvány emlékei a miskolci Hermann Ottó Múzeumban*. Orvostörténeti Közlemények. 34./1965. 248–260.

- Konek Antal. 1862. *A Magyar Birodalom népesedési mozgalmai*. Pest.
- Korányi Frigyes. 1873. *Az ázsiai hányáskéletről (cholera asiatica)*. Budapest. Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés.
- Kossuth Ferenc. 1906. *Hírlapi cikkei*. I. 1841–1842. Budapest, Athenaeum.
- Kovács Lajos. 2011. *Száz kémiai mítosz. Tévhitek, félreértések, magyarázatok*. Budapest.
- Kovaacsics József. 1963. *Magyarország történeti demográfija*. Budapest.
- Körösi József. *Pest város halandósága 1872. és 1873-ban és annak okai*. Budapesti Statisztikai Közlemények. 11. (1876). 96–125.
- Körösi József. *Pest város halandósága 1872. és 1873-ban és annak okai*. Budapesti Statisztikai Közlemények 11. (1876). Negyedik fejezet. Vallás. 507–509.
- Közlekedéstörténet*: Széchenyi István Egyetem. Wikipédia. *A vasút*. <http://www.sze.hu/~htms/blog/dipl/a01.pdf>. 1 – 13. Hozzáférés: 2023.02.27.
- Landes, S. David. 1986. *Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig*. Budapest. Gondolat.,
- Láng Lajos. *Magyarország népmozgalma 1881–1885*. MTA levelező tagtól (olvastattott, a M. Tud. Akad. II. osztályának 1888. márcs. 5-ki ülésén. Budapest. 1888. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. 49. XXXVIII. tábla.
- Lauschmann Gyula. 1898. *Adatok a magyarországi járványok történetéhez*. Székesfehérvár.
- Lehoczky Tivadar. 1881. *Bereg vármegye monographija*. II. Ungvár.
- Lenhossék Mihály. 1831. *Rövid oktatás, miképpen őrizhesse meg magát ki-ki a nap keleti cholerától, és mit kellesék ezen nyavalyának első kitérősekor művelni az orvos megjelenéséig*. Magyar Kurir. 1831.08. 9. 12. sz.
- Lenhossék, Michael. 1831. *Animadversiones circa curandam Cholera Orientalem et alios epidemicos morbos in regno Hungariae nunc vigentes...* Budae.
- Lenhossék, Michael. 1831. *Kurzer Unterricht, wie man sich gegen die morgenländische Brechruhr zu verwalten, und was man bei dem ersten Anfälle dieser Krankheit bis zur Anknüft eines Arztes zu thun habe*. Pest.
- Liebermann, Leó. *A choléráról*. Orvosképzés 1911. 1–3. sz.
- Lindzey, G., & Rogolsky, S. (1950). *Prejudice and identification of minority group membership*. The Journal of Abnormal and Social Psychology. 45. (2). 1950) 296 – 309. Hozzáférés: 2023. 01. 23.
- Linzbauer Xáver Ferenc dr. 1861. *Codex Sanitario Medicinalis Hungariae*. Tomus III. Sectio 4. Buda. 40–46.
- Lóránd Nándor. *További adatok a múlt századbeli magyar kolerajárványok történetéhez*. Orvostörténeti Közlemények. 69 (1973) 6. 10. 311–319.
- Lugosi Fodor András, 1832. *Leírása azon járvány cholera nyavalyának, a melyek. ns. Hunyad vármegyében 1831. esztendő Julius 27-én ütött ki*. Pest.
- Mácsainé Iván Éva. *A kolerajárvány pusztítása Kalocsán, 1873-ban*. Historia Nostra.. Eger. I. évf. (2013). 1. szám. 128–144.
- Maizner, János. *A Kolozsvári Orvos-Sebész Tanintézet történeti vázlata 1775-1872*. Orvos-Természettudományi Értesítő. Erdélyi Múzeum-Egylet. Orvos-természettudományt szakosztályának szaküléseiről és népszerű előadásairól. I. Orvosi szak. XI. kötet. 1889. I. füzet. 1–24.
- Mádai Lajos. *Az 1848–49-es szabadságharc és a kolera*. Egészségtudomány. 1992. 97–109.
- Mádai Lajos. *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873)*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései, 9. Budapest. 1983/2.
- Mádai Lajos. *Hat nagy kolerajárvány és halandóság*. Demográfia, 1990. XXXIII. 1–2. 58–95.
- Mádai Lajos. *Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában a XIX. században*. Demográfia 26. (1983) 2–3. sz. 330–351.
- Mádai, L. *Az 1848–49-es szabadságharc és a kolera*. Egészségtudomány 36. (1992) 97–109.
- Magyar Katolikus Lexikon*. 2002. VII. (K), kolera.
- Magyar Közegészségügyi Kronológia 1867–1896*. Készült a kiegyezés 150. évfordulójára. Összeállította: Gazda István. Kézirat Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet. 2017. Budapest.
- Magyar Polgár. Kolozsvár, 1873. 07. 30. 173. szám
- Magyary - Kossa Gyula. *Az első kolerajárvány Magyarországon*. Orvosi Hetilap. 17 (1942). 1–6.
- Magyary - Kossa Gyula. 1929. *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvos történelem köréből*. I. k. Budapest. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- Magyary Zoltán. 1942. *A magyar közigazgatás, a közigazgatás szerepe a XX. sz. államában a magyar közigazgatás szervezete működése és jogi rendje*. Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula. 1931. *Magyar Orvosi Emlékek*. I. Kötet. Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula. *Orvosi kultúránk fejlődéséről és jövő kilátásairól*. Orvosképzés 19 (1929). 4–5. sz. 482.
- Magyary-Kossa, Gyula. *Stáhlly Ignác szerepe a pesti kolerazavargásokban (1831)*, Orvosi Hetilap. 12. (1936). 22. sz. 42–45.

- Márki Sándor–Bekcsics Gusztáv. 1898. *A modern Magyarország. (1848–1896)* (A magyar nemzet története .X.) Budapest.
- Megay Géza. *A kolerajárvány emlékei a miskolci Hermann Ottó Múzeumban*. Orvostörténeti Közlemények. 34 (1965). 248–260.
- Melly József. 1964. *Pillantás a járványok történetébe. A kultúra világa*. Budapest.
- Menykov, von H. 1851. *Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849*. III. Berlin. Hozzáférés: 2023.03.11.
- Mitchell B. R. 1980. *European Historical Statistics 1750–1975*. Second revised Edition. London. Hozzáférés: 2022. 04.23.
- Molnár Ferenc. *A Bereg vármegyei görög-katolikus papság az 1848. évi forradalom sajtójában*. In: *Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. (Szerk. Fedinec Csilla – Sztókai Szilvia). Budapest. Határhelyzetek. VI. 2013.15–39.
- Musnai Ürmössy Lajos. 1907. *Erdély irányadó naplója (a 30–40-es években)*. Két kötet. Kolozsvár.
- Nagy Ágoston. *Kisfaludy Sándor társadalmi és politikai reflexiói az 1831-es kolerajárvány idején*. Korall 82. 2020. 126–151.
- Nagy József dr. 1876. *A cholera Nyitra megyében 1831-től 1874-ig*. Nyitra.
- Nagy Sándor. 1896. *Háromszék önvédelmi harca. 1848–49*. Kolozsvár.
- Nagy L. István. 2013. *A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok*. Pápa. Kiadja Gróf Esterházy Károly Múzeum.
- Németh Jenő. *Orvosi utasítás cholera ellen*. Kivonat a vörsi plébánia „historia domusából” (1831). Adattár. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 28. (1963). 261–266.
- Nowák József. 1883. *A fertőző betegségek koroktani és közegészségügyi szempontból rendszeres összeállítás a fertőző betegségeket illető legfontosabb birálati eredményeknek*. (Fordította dr. Ballagi János). Budapest. Franklin-Társulat Könyvnyomdája. A Magyar Orvosi Könyvkiadó-Társulat Könyvtára.
- Nyepokojcsickij, A. Adamovics. 1999. *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849*. (Ford., sajtó alá rend. és bev. Ronsonczy Ildikó), Budapest.
- Oláh Gyula. 1913. *Tanulmány a kolera gyógyítására vonatkozólag*. Budapest.
- Orvosi szociológia*. 2002. (Szerk. Szántó Zsuzsa, Susánszky Éva.) Budapest. Semmelweis Kiadó.
- Pajkossy Gábor. *A reformkor*. In: Gergely András (szerk.): 2003. *Magyarország története 19 században*. Budapest. Osiris. 191–233.
- Pál-Antal Sándor. 2002. *Székely önkormányzat története*. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Pallas Nagy Lexikona*, 1895. 10. kötet. (K), cholera.
- Pallós Jenő. 1950. *Budapest 1848/49-ben. Történeti statisztikai állapotraja*. Budapest Fővárosi Statisztikai Hivatal.
- Palugyay Imre. 1852. *Buda–Pest szabad királyi városok leírása*. Pest.
- Parean, Ioan. dr. *Regimentului 1. roman de granita. Primul regiment secuiesc de infanterie*. (https://www.army-academy.ro/reviste/3_2000/art28.html). Hozzáférés: 2021.04.5.
- Pászka Imre. 2020. *Együththatás–reprezentációk. II. A Kárpát-medence a természet és történelem műhelyében. (Kis jégkorszak – Járványok)*. Szeged. Szegedi Egyetem Kiadó/Belvedere.
- Pászka Imre. 2020. *Együththatás–reprezentációk. I. (kötet, második kiadás). A Kárpát-medence a természet és történelem műhelyében. (Kis jégkorszak – Létfenntartás)*. Szeged. Szegedi Egyetem Kiadó/Belvedere Kiadó.
- Pataki Dániel. 1831. *A cholera Kolozsvárt*. Kolozsvár.
- Pataki Jenő. *Erdély járványtörténete*. Orvosi Szemle 2 (1929). 3. sz. 94–122.
- Pataki Jenő (1857–1944). *Fejezetek Erdély járványtörténetéből*. A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István. (Lásd:https://mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/pataki_oneletrajz.pdf). Hozzáférés:2021. 02.7.
- Pataki Jenő (1857–1944). 1944). *Önéletrajza*. A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István. (Lásd:https://mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/pataki_oneletrajz.pdf). Hozzáférés: 2021. 02.7.
- Pataki Jenő, *Az erdélyi kolera 100 éves évfordulója*. Orvosi Szemle 4 (1931) No. 12. 404–407.
- Pataki Jenő. 2004. *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. (Szerk.: Gazda István). Magyar Tudománytörténeti Intézet. Piliscsaba. 255–389.
- Pataki, Jenő. *Barra síremléke*. Orvosi Szemle 6 (1933). No. 10. 324.
- Péter H. Mária. *Zey András XVIII. századi orvosságos könyve*. Orvostudományi Értesítő. 2009. 82 (1). 61–65
- Petz Lajos. 1887. *A győri kolera-járvány 1831-ben*. Pesti Napló 1855. évf. júl. 4.
- Pólya József. *A cholera ragály ügyében*. Orvosi Tár. V. k. 1831. Pest.
- Petz Lajos. 1887. *A győri kolera-járvány 1886-ban. I. A kolerajárvány története*. Budapest. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára.
- Pinel dr. *véleménye a cholera-ról*. Vegyes tudósítások. Orvosi Tár, IV. kötet, 1831. 263–267.
- Plósz Lajos. 1866. *A cholera-ról*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára. Pest.
- Plósz, Lajos dr. *Közlés a cholera-ról*. Orvosi Tár. IV. évf. (1848). 1. kötet. 12. szám. 163–176.
- Pollitzer, Robert. *Cholera Studies*. In: Bulletin of the World Health Organization, 10. 3. (1954). 421–461

- Poppelauer, Moritz, 2011. (1867) *Die Cholera-Epidemie Des Jahres 1866*. Berlin. (Reprint). Nobel Press. 1–38.
- Popper József dr. *A choleraéről, különös tekintettel a kórbonczani vizsgálatra*. Orvosi Hetilap. Pest. 11. (1867). 11. 10. sz. (Március 10.) 171–176.
- Pulszky Ferencz. Életem és korom. I. (1880), II. (1884). Budapest. Franklin Kiadó.
- Pulszky Ferencz. *Emlékirataiból*. Vasárnapi Újság, 1875. 26. sz.,
- Rácz Lajos, *Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon*. In: Korall, 31.szám., 9.évf. (2008. április). 137–138.
- Radcliffe, J. Netten. 1868. *Report on the Recent Epidemic of Cholera (1865-1866)*. Marseille et Paris. 232 – 245.
- Rechnitz János dr. *A keleti cholera..* I. Orvosi Tár, 4. évf. (1848). 1. Kötet. (1848). 12. sz. 178 –217.Rechnitz János. *A keleti cholera*. Orvosi Tár. IV. évf. (1848). 12. sz. 21–19.
- Reisz Mór (szerk.). 1910. Az 1876. évi XIV. t.-cikk a közegészségügy rendezéséről és a reá vonatkozó törvények (1908. évi XXXVIII. t.-cikk), ministeri, bírósági és egyéb hatósági rendeletek rendszeres gyűjteménye. Zólyom.–*Döntvénytárak*.
- Reizner János. *Szeged története*. Kiadja Szeged szab. kir. város közönsége. Szeged. 1899–1900. I–IV. kötet.
- Réthly Antal. „Jegyzések a choleraéről.” *Debretzeni Pap István* (Kenderes, 1831). Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 5. 1957). 60–75.
- Réthly Antal. 1998. *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. Budapest.
- Réthly Endre: *Az 1831–1832. évi kolerajárvány Sopronban*. Soproni Szemle 28. (1974). 4. sz. 1–10.
- Richardson, F. C., & Manglos, N. D. *Reciprocity and rivalry: A critical introduction to mimetic scapegoat theory*. Pastoral Psychology, 62. 2013). 423–436. Hozzáférés: 2023.05.16.
- Rigler Gusztáv. *A choleraéről*. In: Értesítő az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvostudományi Szakosztályából. XXXIX. évf. 1914. XXXVI. kötet. 4. Füzet. 253 – 285. Kiadja az EME. Kolozsvár.
- Rigler Gusztáv. 1929. *A közegészségtan és a járványtan rövid tankönyve*. Budapest.
- Rigler Gusztáv. *A magyar orvosok véleménye és gyógyítás módja az 1831-i cholera alkalmával*. Orvosi hetilap. 1911. 55. évf. 49. 869–871. (Folytatás). Orvosi hetilap. 1911. 55. évf. 50. 890–891. Orvosi hetilap. 1911. 55.évf. 51. sz. 909–912. Orvosi hetilap. 1911. 55.évf.. 52.sz. 932–934. Orvosi hetilap. 1911. 55.évf. 53. 948–949.
- Rigler Gusztáv. 1910. *Közegészségtan és fertőző betegségek*. Budapest.
- Rogers, Fred B. 1963. *Epidemiology and Communicable Disease*. New York and London.
- Rotariu, Traian (Cord.) 1997. *Recensamatul din 1857. Transilvania*. Ed. II. UBB. Catedra de Sociologie. Cluj. 1997. 7 – 581. (Studia Sensualia Transilvanica sorozat kötete).
- Rothschild, Z. et al. *A dual-motive model of scapegoating: displacing blame to reduce guilt or increase control*. Journal of Personality and Social Psychology. 2012 Jun;102. (6):1148–1163.
- Royle, Trevor. 2000. *Crimea: The Great Crimean War, 1854-1856*. Macmillan.
- Rövid utasítás a Néphez a Choleraárul*. Orvostörténeti Közlemények.28. (1863). 263–265.
- Rupp János. 1831. *Iktatási értekezése a 'cholera' nem ragadványos voltáról*. Pest.
- Sásdi Tamás. *A krimi háború*. (<https://korok.webnode.hu/products/a-krimi-haboru1/>). Hozzáférés: 2022. 11. 27.
- Saraiya, H. José. 2010. *Portugália rövid történet*. Budapest. Equinter.
- Simon Katalin. 2013. *Sebészet és sebészek Magyarországon 1686–1848*. (A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai 5.) Budapest. Semmelweis Kiadó,
- Simon Katalin. *A Budapesti Királyi Orvosegyesület a kezdetektől a forradalomig*. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 38. (2013). 150–158.
- Simon Katalin. *Buda*. II. kötet (1686-1848). Magyar Várostartörténeti Atlasz 5. (2017). 80–91. Budapest.
- Simonyi Károly. 1978. *A fizika kultúrtörténete*. Budapest.
- Sipos András. *Járvány, városi környezet és a közegészségügy megszervezése*. Tanulmányok Budapest Múltjából. 27. (1998.) 51–60.
- Soós István . „Isten' öldöklő Angyala”: *kolerajárvány Magyarországon*. Magyar Nemzeti Levéltár. A hét dokumentuma. 2014.08.28. Hozzáférés: 2020. 09.10.
- Szabó T. Attila. 1976. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. I. kötet. (A–C). Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Szalka András dr. *Klauzál Gábor az 1831., 1848. évi kolerajárványok elleni küzdelmek*. Klauzál Napok Tétényben rendezvényen elhangzott előadása. 2009. június. 6. Hozzáférés:2022. 12. 16.
- Szállási Árpád dr. *Az 1831-es kolera-év Esztergom vármegyében*. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 31. (1964). 3 15–317.
- Szállási Árpád. *A kolerajárvány kezdete 1848-ban*. Orvosi Hetilap. 2000. 83–85. (Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársai, Gazda István vezetésével Közreműködött: Kapronczay Károly).
- Szállási Árpád. *Egy kolera-kiadvány 1831-ből*. Orvostörténeti Közlemények. 87 – 88. (1979). 307 – 311.
- Szaplonczay Manó. 1911. *Az 1831. évi kolerajárvány és az ellene való védekezés Somogy vármegyében*. Kaposvár. Szalai Ferenc Könyvnyomdája

- Széchenyi István. 1978. *Napló*. Gondolat.
- Szecskó Károly. *A tiszabólnai pap kolera elleni védekezésre oktató röpiratának egy újabb változata*. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 8–9 (1958). 241–246.
- Szederkényi Nándor. 1893. *Heves vármegye története*. IV. kötet. Eger
- Szendrei János. *Miskolcz város története és egyetemes helyiratai*. Miskolcz város története 1800–1910. *Miskolc*. 1911. IV. kötet.
- Szeremlei Samu. 1900–1913. *Hódmezővásárhely története*. IV. kötet: *A közmívelődés története 1526-1848*. I. Rész, Budapest–Hódmezővásárhely.
- Sziklay János és Borovszky Samu (Szerk.) *Magyarország vármegyéi és városai*. I. kötet. *Abauj-Torna vármegye és Kassa*. MDCCCXCVI. Budapest.
- Szilágyi Ferenc. *Kazinczy az 1831-es pesti kolerazendülésről*. In: Budapest. A főváros folyóirata. 24. (1986). 7. sz. 31–34.
- Szilágyi Ferenc. *Háborgás Pesten, a kolera miatt, 1831*. In: Budapest. A főváros folyóirata. 24. (1986). 7. sz. 30–76.
- Szögi László. 1994. *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790-1850. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban I*. Budapest, Szeged.
- Szűts Tibor. Újabb adatok az 1831. évi kolerajárvány történetéhez. Orvostörténeti Közlemények. 87–88. (1979). 255–261.
- Takács Béla. *Cholera Asiatica. Az 1831-es kolerajárvány Debrecenben*. Debrecen.
- Takács Péter. *A határőrök szolgálónépei Székelyföldön 1820-ban*. Történeti Tanulmányok XII. Debrecen. 2004. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. 59–86.
- Tarján M. Tamás. *Feloldják a kolerazárlatot Magyarországon. 1831. október 3.* (Rubikon online). Hozzáférés: 2022.02. 8.
- Tassonyi András. *A kolera Prügyn 1831-ben*. In: Széphalom. (A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. (Szerk. Kováts Dániel). Miskolc. 4. (1992). 248–260.
- Teleki Domokos. 1877. *A székelyhatárórség története*. Budapest. Franklin Társulat.
- Tilkovszky Lóránt. 1955. *Az 1831. évi parasztfelkelés*. Budapest. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó
- Tilkovszky Lóránt. *Az első magyarországi kolerajárvány*. Természettudományi Közlöny. 88. évf. (1957). 7. szám. 320.
- Tilkovszky Lóránt. *Román jobbágyok mozgalmai Erdélyben és a Tiszántúlon 1831-ben*. Századok. 91. (1957). 773–784.
- Tormay Károly. 1868. *Adatok az élet és halálozási viszonyok statisztikájához. Pest városában*. Pest.
- Tóth Kálmán. 2020. *Az 1831-es kolerajárvány politikai eszmetörténeti tanulságai*. <https://pak.uni-nke.hu/document/pak-uni-nke-hu>. Hozzáférés. 2023. 05.12.
- Török Zsolt Győző. *Snow doktor járványos kartográfája. Térképtörténetek*. (2020/04/30). Élet és Tudomány. 2021. október. 21. Hozzáférés: 2020. 09. 11.
- V. László Zsófia. *Az 1831-es kolerajárvány a Tabánban. Demográfiai vizsgálat a Tabáni Katolikus Plébánia anyakönyvei alapján*. Korall, (2009). 37. sz. 98–115.
- Valló István dr. 1930. *Az 1831. évi kolera története Győrött*. Győr.
- Valló István. *Az 1831. évi kolera története Győrött*. Győri Szemle Társaság 1. (1930) 4–6. sz. 33–54
- Vályi András. 1796, 1799. *Magyarországnak leírása*. I–III. Buda.
- Varga Lajos. 1960. *Részletek a magyar közegészségügy történetéből, különös tekintettel az Országos Közegészségügyi Tanács megszervezésére és első negyedszázados működésére*. (Akadémiai doktori értekezés.)
- Varga Lajos dr. *Adatok az 1848-ban, „Moldovában és Oláhokban kiütött cholera járvány” megismeréséhez*. U.o. Hozzászólás: Izsák Sámuel *A román–magyar orvosi kapcsolatok múltjából*. Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei. 30. (1964). 151–165.
- Veil, Helmut, 2019. *Cholera: Ein Debakel der Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Humanities Online. 6–41. Hozzáférés: 2022.07.21.
- Vogel Sándor. *Barcaság múltjából*. Korunk. 10. (1974.). 10. 1103 – 111.
- Vogel Sándor. *Az erdélyi szászok. A szászok megtelepedése és kiváltságaik a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben*. Honismeret XXIX. 2009. 3. Arcanum DT. Hozzáférés: 2021. március 11.
- Wellmann Imre. *Népesség és mezőgazdaság a 18. és 19. század fordulóján*. Történelmi Szemle. (1975). 2. szám 713–714.
- Weszelovszky Károly. 1876. *Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségügyi állapotáról*. Értekezések a természettudományok köréből. Magyar Tudományos Akadémia.
- WHO Model List of Essential Medicines. World Health Organization. 2013. október 1. Hozzáférés: 2022. 05. 20.
- Wood, Gillen. 2015. *D'Arcy: Die Welt im Schatten des Tambora*. Konrad Theiss Verlag. Hozzáférés: 2023. 11. 18.

Zágoni Ajtai Barra István. 1831. *Epekórság (cholera morbus)*. Pest.

Zboray Bertalan . *Adatok a magyar oltóanyagtermelés történetéhez. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. 36. (1965).161–178.

Zsemlye János. *Az 1831-es kolerajárvány Abonyban* . *Orvostörténeti Közlemények*. 102 –104. (1983). 112–137.

NÉVMUTATÓ

- Agai Adolf 338
Ahmad Ali Ibn Khatimah 45
Ajtai Mihály 185
Alcibes, Philip 21
Alexandru Bohățelt 333
Almási Balogh Pál 159
Apor József 200
Auerbach Josef 209, 216
Avedik István 262
B. Lakatos János 197
B. Lukács Ágnes 25, 63, 128, 129, 131, 140
Bachmaiert, Johann dr. 333
Bacsó János dr. 253
Bakai János 285
Bakody József 163, 253
Bakonyi József dr. 438
Balásházy János 168, 169, 174, 175, 176, 177
Bálint Nagy István dr. 54, 130, 140, 141, 143, 153, 157, 158, 161, 163, 164, 54 130, 140, 157, 158, 161, 163, 164, 379
Balogh Péter 13
Bara Elek 206
Barátosi Nagy József 215
Barcz János 284
Báró Eötvös Ignácz 254
Barra Imre 185, 189
Bartha János 209
Béldi Károly dr. 333
Bem József 292
Bene Ferenc dr. 158, 160
Benedek Sámuel 212
Béner József 258
Beodrai Karátsonyi Lajos 262
Berecz János 215
Bernolák József dr. 438
Bertkó Lajos 209
Bethlen Károly gróf 185
Biacsovszky János 234
Bibo Gedeon 262
Biernaczki Karol 13
Birtalan Anis 285
Bitai Péter 210, 211, 213, 214, 215
Bitay Károly 217
Bittner Imre 48, 141
Blum Simon 159
Boda Márton 209
Bodosi Péter 209
Bója Gergely 450
Bóna Gábor 278
Bora Elek 194, 195, 204, 205, 206
Borovszky Samu 110
Böhm Károly dr. 156
Braun Lajosné 450
Breznai János 174
Brittan, Frederick 50
Budd, William 50
Bugát Pál dr. 55, 56, 151, 152, 276, 277
Bulyovszky Gyula 164
Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 164
Celsus, Aldus Cornelius 16
Chamberland, Charles 50
Coda Sándor dr. 438
Correia, Gaspar 16
Cruikshank, George 50
Cziegler József dr. 150, 152, 156, 158
Cziráki Antal gróf 158
Czobel Vay Éva 438
Cs. Birsei István 247
Csányi László 175
Csapó Fanni 13
Cseh Károly 432
Cseresznyés Sándor 163
Cserey Elek 204
Csoma György 186
da Gama, Vasco 16
Damjanics Jánosné 446, 448
Debretzeni Pap István 129, 163
Degenfeld Ottó gróf 185
Dénes Elek 285
Dóczi Mihály 285
Domokos Ferenc 285
Döbrentey Gábor 139
Dövény László 287, 290
Draut János Ferdinand 262
Dull László 442
Düek, Georg 333
Eckstein, Friedrich (Frígyes) 267, 268, 270, 271, 274, 276
Egyed Ákos 291, 325, 333
Entz Ferentz 262
Eötvös Ignác 175, 176
Fábry János 449
Faggyas János 209
Fáy András 176
Fáy Anna gróf 253
Fazekas Csaba 277, 278, 280
Fekete Samu dr. 438
Fekete Sámuel dr. 421
Feldmann József Eduard 262
Fényes Elek 13, 63, 104, 110, 298, 350
Ferenc József 325, 330
Ferenzti József 221, 222, 227, 229
Filcsó Elbida 449
Flór Ferenc 276
Flott Adolf 333
Fodor József 50, 51, 52, 346, 457
Fracastorius, Hieronymus 45
Francz Alajos dr. 438, 447
Frisnyák Zsuzsa 39
Galenosz, Klaudiosz 16, 45
Garán János 164
Gazda István 193
Genersich János 158
Gfüber József 163
Greguss Mihály 256
Greising, Josef dr. 333
Grosz Ferentz 262
Grósz Lajos 343
Grósz Lipót 12, 344, 348, 349, 426, 427
Gurovich Tamás 443
Gyulai Lajos gróf 185
Gyürki Pál 159
Haffkine, Waldemar 465
Halász Géza 443
Hámos József 173

- Hamza Lajos 172, 175
 Hamza Máté 433
 Hanák Mihály 159
 Haraszt Bernát 158
 Harsányi András 175
 Haug Antal 131
 Havas Ignác 267
 Havasdi József 162
 Henter János 194
 Hermann Róbert 292
 Hoffmann Károly 157, 438
 Horváth Antal 172, 217
 Horváth Gyula 131, 207
 II. Katalin 179
 II. Rákóczi György 389
 Intze János 210, 213
 Irányi Dániel 444
 Istvánffy Pál 284
 Jakabházi János 290
 Jó Andrásné 285
 Jontz Ádám 159
 Jordán Tamás 46
 Józsa István 162
 József főherceg, nádor 132, 139
 Juranits Antal 257
 Kakas József 165
 Kálnoky Dénes 333
 Kapronczay Károly 47, 48, 51, 168, 465
 Károlyi István gróf 257
 Karpf Antal 262
 Kátay Gábor dr. 438
 Kazinczy Gábor 53, 166, 170, 172, 176, 177, 253
 Keleti Károly 294, 296, 324, 343, 344, 345
 Kerekes Zsigmond 284
 Keresztessy József 258
 Keserű András 196
 Keserű Lajos 196
 Kiselef, Pavel 179
 Kisfaludy Sándor 140, 152, 166, 175, 176
 Kiss László dr. 149
 Klark, James 153
 Klauzál Gábor 10, 266, 267, 274, 275, 276, 277, 282, 283, 284
 Knapp András 253
 Koch, Robert 51, 52
 Kolle, Wilhelm 465
 Kónya Károly 340
 Kossuth Lajos 280, 445
 Kószai Hippokratész 16, 45, 144
 Kovács István 165, 340
 Körösi József 381, 382, 414
 Kralovánszky Istvanné 447
 Krasnopolsky Venczel 159
 Küffner Lajos Károly 262
 Laicsák Ferentz 258
 Landshut Sámuel 262
 Láng Lajos 344
 Lázár Dávid 197
 Lázár Ferenc 200
 Lázár Ignác 200
 Lehoczky Károly 170, 171
 Lenhossék Mihály dr. 132, 133, 144, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 163, 166, 228
 Lind, James 153
 Linzbauer Xavér Ferenc 127, 128, 129, 142, 462
 List, Friedrich 36
 Lőrinczi Mihály 185
 Lugosi Fodor András 184
 Lukács György 185
 Lyka Mária 449
 Má dai Lajos 278, 279
 Magyary Zoltán 296
 Magyary-Kossa Gyula 130, 144, 176
 Maiszter János 257
 Majláth Antal 151, 175
 Málnási Dániel 209
 Mara, Petro 174
 Márki Sándor 278
 Markó János 158
 Mernyiken Szulovszki József 172
 Mezössy László 424, 431
 Mezösy Lajos 426
 Mikó Antal 333
 Mikó Imre 284
 Mohátsy Lajos 172
 Molnár Miklós 196
 Moravszky János 436
 Morvai János 227, 249
 N. Szifter Mátyás 258
 Nádasdy Paulai Ferenc 147
 Náguly János 215
 Nagy András 207
 Nagy Józsefné 209
 Nagy Kristóf 163
 Nagy Lajos 63, 128
 Nalá czi József báró 185
 Napoleon, Bonaparte 34
 Nappendruk Márton 259
 Nemes Szenczy Jánosné 175
 Orczy Lőrinc 141
 Otrobán Nándort 333
 Otskay István 173
 Őri Péter dr. 13
 Ötves Danó 209
 P. Szathmáry Károly 450
 Pacini, Filippo 49, 51, 52
 Paczalba Margita 442
 Pahlen, Feodor 179
 Pálffy János 444
 Pallavicini Alfonz 449
 Pallay Anna 173
 Palocsay Tivadar 166
 Pantocsek József 234
 Pap Sándor 164
 Papp Antal 440
 Papp Mihály 378
 Pasteur, Louis 50
 Pásztor Mária 285
 Pataki Dániel 186, 262
 Pataki Jenő 180, 181
 Péchy János 258
 Péchy József gróf 253
 Perényi Zsigmond 55, 152
 Péterfy Károly 173
 Pető Géza 436
 Pettenkoffer, Max 33, 48
 Petz Lajos 383
 Pfeiffenberger, Theophil 159
 Pferhofer Sámuel 262
 Pick József 262
 Piso, Willem 153
 Plósz Lajos 17, 19, 23, 31, 32, 54, 125, 129, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 274, 413
 Pólya József dr. 26, 27, 65, 152, 276
 Polyák Miklós 54
 Popper József dr. 438, 447
 Pótsa Zsigmond 200
 Prégárdi Imre 163
 Prevendár József 158
 Pulszky Ferenc 140, 166, 169, 170, 176, 268
 Radics Pál 148
 Rakovszki Konstantin 56
 Rechnitz János dr. 275
 Reinicke Mária 340
 Reizner János 163, 280
 Répás Zsigmond 165
 Répásy Mihály 280
 Réthly Antal 148

- Reviczky János 172
 Revitzky Ádám 132
 Rigler Gusztáv dr. 12, 40, 41, 42,
 43, 45, 68, 69, 73, 77, 93, 99,
 100, 101, 102, 125, 126, 129,
 149, 158, 207, 277, 294, 349,
 412, 466
 Roux, Émile 50
 Salati József 29
 Sauer Ignác 267, 274, 276
 Sávolyné Nagy Erzsébet 13
 Schedel Ferenc 152
 Schlauch Lőrincz 449
 Schmidt Ádám 259
 Schordann Zsigmond dr. 156
 Schönbauer Mihály Lajos 262
 Schuler György 205
 Schusztér Károly 284
 Semmelweis Ignác dr. 462
 Serly Gusztáv dr. 438
 Sillye Gábor 280
 Simon Katalin 463
 Sistyik István 248
 Snow, John 49
 Soltész Dániel 173
 Sövényi László 286
 Spanyol József 215
 Spitzer Ármin dr. 438, 447
 Stahly Ignác 152, 167, 267
 Sterk József 435
 Sulovszky József 172
 Swayne, Joseph Griffin 50
 Szabó Domokos 186
 Szabó Gábor 209
 Szabó István 195
 Szabó János 205
 Szakács György 194
 Szapáry Gyula 342, 343, 345, 450
 Széchenyi István 139, 140
 Szenczy Jánosné 173
 Szent Mihály 417
 Szent Péter 168
 Szent Zsófia 417
 Szentkirályi Mihály 185
 Szép István 209
 Szinyey László 170
 Szmanovics Ede dr. 378
 Szokolay Hártó János 161
 Szöcs Mihályné 185
 Szörtsei Farkas 215
 Szóts Sámuel 227, 228, 229, 230,
 232, 233
 Szűcs Sámuel 279
 Szűz Mária 139
 Tasnády Károly 174, 276
 Teleki Miksa 446
 Tilkovszky Loránt 177
 Timár Dávid 194
 Tisza Kálmánné 450
 Tognio Lajos dr. 151
 Tompa Miklós 285
 Tomsits József 173
 Topler Imre 185
 Tormay Károly 106, 107, 267, 268,
 270, 271, 294, 324
 Tóth Kálmán 177
 Tóth Pál 247
 Török Andrásné 209
 Traiber József 277
 Trombitás Sámuel 158
 Ujfalvy Sándor 152
 Ütös Pál 200
 Vachter, Félix 158
 Valló István 139
 Vályi András 110
 Vangl József 165
 Várady Gábor 450
 Varga Miklós 196
 Vay Miklós 175, 284
 Veres Valér 13
 Verzár Emanuel dr. 150, 156
 Veszprémi Elek 185
 Viczay Ferentz gróf 262
 Villám Judit 13
 Wagner Dániel 267
 Walter János 185
 Wanda Leopold Sándor 262
 Warga Lajos 431
 Wellington, Arthur Wellesley 21,
 22
 Wesselényi Miklós 139
 Weszelowszky Károly 414
 Wimpiller István 159
 Wood, Gillen 20
 Zajait Márton 157
 Zgurits Ferencz 158
 Zichy Károlyt 151
 Zichy Pálné 450
 Zilahi Sámuel 160
 Zlamál Vilmos 267
 Zouba József 215
 Zsedényi Ede 169
 Zsombory György 54, 55

